

Ankara Üniversitesi
Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi
Tarih Bölümü

TARİH ARAŞTIRMALARI DERGİSİ
(TAD)
2022

CİLT: XLI

SAYI:72

ANKARA-2022 EYLÜL

YAYININ ADI: Tarih Araştırmaları Dergisi

2022: 72: Eylül

YAYIN SAHİBİNİN ADI

Prof. Dr. Levent KAYAPINAR

Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dekanı

SORUMLU YAZI İŞLERİ MÜDÜRÜ

Prof. Dr. Selda KAYA KILIÇ

EDİTÖRLER

Prof. Dr. Selda KAYA KILIÇ

Dr. Öğr. Üyesi Mert KOZAN

Arş. Gör. Törebey GÜNAYDIN

YAYININ TÜRÜ

Yerel Süreli Yayın

ISBN: 975-482-437-1

ISSN: 1015-1826

Tarih Araştırmaları Dergisi; Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü tarafından yılda iki kez (Mart-Eylül) yayınlanmaktadır.

TÜBİTAK/ULAKBİM, MLA ERİH, AERES, INDEX ISLAMICUS dergimizde yayınlanan yazıların dizinini yapmaktadır.

Yayın İdare Merkezi

Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi

Tarih Bölümü, Atatürk Bulvarı No: 45

06100 Sıhhiye/ ANKARA-TÜRKİYE

Telefon: 0 (312) 310 32 80

ANKARA ÜNİVERSİTESİ BASİMEVİ

İncitaşı Sokak No: 10

06510 Beşevler / ANKARA

Tel: 0 (312) 213 66 55

Basım Tarihi: 2022

DANIŐMA KURULU

- Prof. Dr. Abdullah GÜNDOĞDU (Ankara Üniversitesi)
- Prof. Dr. Anvarbek MOKAYEV (Manas Üniversitesi)
- Prof. Dr. Apollinaria AVRUTINA (St. Petersburg Devlet Üniversitesi)
- Prof. Dr. Bekir KOÇ (Ankara Üniversitesi)
- Prof. Dr. Berdikojin Lesgali BAZARGALIULY (Kazakistan Atyrau Üniversitesi)
- Prof. Dr. Cesar ROSS (Santiago Üniversitesi)
- Prof. Dr. Chong-Jin OH (Hankuk Üniversitesi)
- Prof. Dr. Danuta CHMIELOWSKA (Varşova Üniversitesi)
- Prof. Dr. Dragi GEORGIEV (Üsküp Üniversitesi)
- Prof. Dr. Elisabed MACHITIDZE (Tiflis Devlet Üniversitesi)
- Prof. Dr. Enkhbat AVIRMED (Moğolistan Bilim ve Teknoloji Üniversitesi)
- Prof. Dr. Eriks JEKABSONS (Letonya Üniversitesi)
- Prof. Dr. Esmâ REYHAN (Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi)
- Prof. Dr. Ewa SIEMIENIEC-GOŁAS (Jagiellonian Üniversitesi)
- Prof. Dr. Farhad MAKSUDOV (Özbekistan Bilimler Akademisi)
- Prof. Dr. Gaybulla BABAYAROV (Özbekistan Bilimler Akademisi)
- Prof. Dr. Géza DÁVID (Eötvös Loránd University)
- Prof. Dr. Haldun EROĞLU (Ankara Üniversitesi)
- Prof. Dr. Hamiyet SEZER FEYZİOĞLU (Ankara Üniversitesi)
- Prof. Dr. Hatice ORUÇ (Ankara Üniversitesi)
- Prof. Dr. Hülya BOYANA (Ankara Üniversitesi)
- Prof. Dr. Hülya TAŞ (Ankara Üniversitesi)
- Prof. Dr. İlhan ERDEM (Ankara Üniversitesi)
- Prof. Dr. İlnur MİRGALİYEV (Tataristan Bilimler Akademisi)
- Prof. Dr. Janos HOVARI (E. Büyükelçi, Budapeşte/Macaristan)
- Prof. Dr. Jülide AKYÜZ ORAT (Ankara Üniversitesi)
- Prof. Dr. Kaori KOMATSU (Waseda Üniversitesi)
- Prof. Dr. Kerima FILAN (Saraybosna Üniversitesi)
- Prof. Dr. Konuralp ERCİLASUN (Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi)
- Prof. Dr. Levent KAYAPINAR (Ankara Üniversitesi)
- Prof. Dr. Mehmet Ali KAYA (Ege Üniversitesi)
- Prof. Dr. Mehmet SEYİTDANLIOĞLU (Hacettepe Üniversitesi)

Prof. Dr. Mustafa ADAK (Akdeniz Üniversitesi)
Prof. Dr. Necdet HAYTA (Gazi Üniversitesi)
Prof. Dr. Neşe ÖZDEN (Ankara Üniversitesi)
Prof. Dr. Nobuo MISAWA (Tokyo Üniversitesi)
Prof. Dr. Ömer TURAN (Orta Doğu Teknik Üniversitesi)
Prof. Dr. Saadettin Yağmur GÖMEÇ (Ankara Üniversitesi)
Prof. Dr. Saime YÜCEER (Uludağ Üniversitesi)
Prof. Dr. Selda KAYA KILIÇ (Ankara Üniversitesi)
Prof. Dr. Šerbo RASTODER (Montenegro Üniversitesi)
Prof. Dr. Serdar SARISIR (Ankara Üniversitesi)
Prof. Dr. Stefano TRINCHESE (Gabriele d'Annunzio Üniversitesi)
Prof. Dr. Süleyman ÖZKAN (Ege Üniversitesi)
Prof. Dr. Tadashi SUZUKI (Tokyo Üniversitesi)
Prof. Dr. Timothy MAY (North Georgia Üniversitesi)
Prof. Dr. Turgut YİĞİT (Ankara Üniversitesi)
Prof. Dr. Üçler BULDUK (Ankara Üniversitesi)
Doç. Dr. Ayşe Gül AKALIN ORBAY (Ankara Üniversitesi)
Doç. Dr. Cihat AYDOĞMUŞOĞLU (Ankara Üniversitesi)
Doç. Dr. Galina MISKINIENE (Vilnius Üniversitesi)
Doç. Dr. Güntekin NECEFLİ (Azerbaycan Milli İlimler Akademisi)
Doç. Dr. İrade MEMMEDOVA (Azerbaycan Milli Bilimler Akademisi)
Doç. Dr. Iryna DRYGA (Ukrayna Milli Bilimler Akademisi)
Doç. Dr. Liubov CHIMPOESH (Komrat Devlet Üniversitesi)
Doç. Dr. Mustafa UYAR (Ankara Üniversitesi)
Doç. Dr. Roch LITTLE (Kolombiya Milli Üniversitesi)
Doç. Dr. Tülay ERCOŞKUN (Ankara Üniversitesi)
Dr. Jose Gregorio MAITA RUIZ (Venezuela Merkez Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Abdüllatif ARMAĞAN (Ankara Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Ertan ÜNLÜ (Ankara Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Mert KOZAN (Ankara Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Sultan Deniz KÜÇÜKER (Ankara Üniversitesi)
Dr. Cafer GÜLER (Ankara Üniversitesi)

Bu Sayının Hakemleri

- Prof. Dr. Abdullah GÜNDOĞDU (Ankara Üniversitesi)
- Prof. Dr. Ahmet ÖZCAN (Milli Savunma Üniversitesi)
- Prof. Dr. Bekir KOÇ (Ankara Üniversitesi)
- Prof. Dr. Cevdet YAKUPOĞLU (Kastamonu Üniversitesi)
- Prof. Dr. Haldun EROĞLU (Ankara Üniversitesi)
- Prof. Dr. Hülya BOYANA (Ankara Üniversitesi)
- Prof. Dr. İlhan ERDEM (Ankara Üniversitesi)
- Prof. Dr. Murat KEÇİŞ (Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi)
- Prof. Dr. Mustafa MÜJDECİ (Kırıkkale Üniversitesi)
- Prof. Dr. Nuri YAVUZ (Artvin Çoruh Üniversitesi)
- Prof. Dr. Sadiye TUTSAK (Uşak Üniversitesi)
- Prof. Dr. Serdar SARISIR (Ankara Üniversitesi)
- Prof. Dr. Süleyman ÖZBEK (Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi)
- Prof. Dr. Şayan ULUSAN (Manisa Celâl Bayar Üniversitesi)
- Prof. Dr. Şerife YORULMAZ (Mersin Üniversitesi)
- Prof. Dr. Turgut YİĞİT (Ankara Üniversitesi)
- Prof. Dr. Turhan KAÇAR (Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi)
- Prof. Dr. Üçler BULDUK (Ankara Üniversitesi)
- Doç. Dr. Ali ÇAKIRBAŞ (Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi)
- Doç. Dr. Ahmet KÖKSAL (Karadeniz Teknik Üniversitesi)
- Doç. Dr. Ahmet YÜKSEL (Cumhuriyet Üniversitesi)
- Doç. Dr. Ayşegül ŞENTÜRK (Süleyman Demirel Üniversitesi)
- Doç. Dr. Cihat AYDOĞMUŞOĞLU (Ankara Üniversitesi)
- Doç. Dr. Güneş ŞAHİN (Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi)
- Doç. Dr. Kadri UNAT (Ankara Üniversitesi)
- Doç. Dr. Leyla DERVİŞ (Akdeniz Üniversitesi)
- Doç. Dr. Mustafa UYAR (Ankara Üniversitesi)
- Doç. Dr. Tülay YÜREKLİ (Adnan Menderes Üniversitesi)
- Dr. Öğr. Üyesi Ayşen MÜDERRİSOĞLU (Yeditepe Üniversitesi)
- Dr. Öğr. Üyesi Ertan ÜNLÜ (Ankara Üniversitesi)
- Dr. Öğr. Üyesi Esra YALAZI (Ankara Üniversitesi)

Dr. Öğr. Üyesi Hatice YILDIRIM (Hitit Üniversitesi)

Dr. Öğr. Üyesi Mehmet TUĞRUL (Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi)

Dr. Öğr. Üyesi Mustafa AYLAR (Bitlis Eren Üniversitesi)

Arş. Gör. Dr. Erhan ATEŞ (Pamukkale Üniversitesi)

Arş. Gör. Dr. Firdevs ÖZEN (Kütahya Dumlupınar Üniversitesi)

Arş. Gör. Dr. Sadık HACI (Ankara Üniversitesi)

İÇİNDEKİLER/CONTENTS

MAKALELER/ARTICLES

- YAKUT, Ayşe, Homeros Destanlarında Dostluk Anlayışı: Philos ve Kseinos Kavramları
Friendship in the Homeric Epics: Philos and Kseinos1
- KIZIROĞLU, İlhami, Harput ve Çevresi Tarihi
History of Kharput and Its Surroundings.....31
- TÜRK, Mustafa, Aelius Aristides'in Kyzikos Söylevi
Panegyric of Aelius Aristides in Cyzicuz.....54
- KÜÇÜKER, Sultan Deniz; GÜLER, Türkan Banu, Dēmokratia - Oligarkhia: Erken Hellenistik Dönem'e Değın Demokrasi ve Oligarşinin Tarihsel Gelişimi
Dēmokratia - Oligarkhia: The Historical Development of Democracy and Oligarchy Until The Early Hellenistic Period.....79
- DİKMEN, Emine, 911 Ve 944 Rus- Bizans Ticaret Anlaşmaların Tercümesi ve Yorumu (Geçmiş Yılların Hikâyesi Kroniği'ne Göre 'Pvl')
911 And 944 Russian-Byzantine Trade Agreement's Turkish Translation and Commentary (According To Povest' Vremennykh Let').....114

KELEŞ, Erol, Moğol Dönemi Ticaretin Gelişmesinde Doğu Anadolu Kervan Yollarının Yeri The Place of Eastern Anatolia Caravan Roads in the Development of Mongol Period Trade.....	139
GÜNEŞ, İbrahim, İlhanlılarda Eyalet Teşkilatı The Province Organization in Ilkhanids.....	162
TAŞTAN, Tuna Kaan, Portekiz Valisi Afonso De Albuquerque'ün Kral I. Manuel'e Mektubunda Çaldıran Savaşı'na Ait Bir Anlatım A Record of the Battle of Chaldıran in Portuguese Governor Afonso De Albuquerque's Letter to King Manuel I.....	186
ARMAĞAN, Abdüllatif, Fetihden Sonra Kıbrıs'ta Kurulan İlk Osmanlı Vakıfları First Vakıfs Established in Cyprus upon the Ottoman Conquest.....	211
ADIYEKE, Nuri, Osmanlı İmparatorluğu'nda Halkın Yönetim Süreçlerine Katılımı: 18. Yüzyıl Midilli Örneği Participation of People in the Process of Administration in the Ottoman Empire: 18th Century Lesbos Example.....	253
AKPINAR, Mahmut, II. Abdülhamid Döneminde Bir Hariciye Bürokratının Portresi: Hüseyin Hüsnü Paşa (1839-1916) The Portrait of an External Bureaucrat in Abdulhamid II: Huseyin Husnu Pasha (1839-1916)	269

EROĞLU, Ferhat, Heyet-i Temsiliye Öncesi Ankara Basını (1872 - 1919) Ankara Press Before Representative Comitee (1872 - 1919).....	299
TEĞİN, Emre, Rus İç Savaşı'nda Bolşeviklerin Türkistan Siyaseti ve Orenburg Tıkacı Meselesi The Bolshevıks' Turkestan Policy in the Russian Civil War and the Orenburg Cork Issue.....	323
İME, Gamze, Türk Çağdaşlaşma Sürecinde İsmail Gaspıralı Önderliğinde Başlatılan Usul-i Cedit Hareketinin Rolü The Role of the Usul-i Cedit Movement Initiated with the Leadership of Ismail Gaspırali in the Turkish Modernization Process.....	363
ŞİMŞEKER, Somer Alp; SABANCI, Zeynep, Bir Alman Subayının Gözünden Osmanlı Askeri Eğitimi; Goltz Paşa ve Arazi Eğitimi İle İlgili Görüşleri Harp Tarihi Yazıcılığında Talimatnameler (1909-1928) Ottoman Military Training From the Eyes of a German Officer; Goltz Pasha and His Thoughts on Field Training.....	379
TÜRKİSLAMOĞLU, Elif, Kadrocular ve Ahmet Ağaoğlu Tartışmaları The Dispute Between the Writers of Kadro and Ahmet Agaoglu.....	403
GÜLEN, Ahmet, Serbest Cumhuriyet Fırkası'nda Genel Sekreterlik Kurumu Ve Nuri Conker'in Genel Sekreterliği General Secretariat in the Free Republican Party And The Case of Nuri Conker as the General Secretary.....	439

ÇINAR, Burak, İkinci Dünya Savaşı'nda İngiltere-Almanya Mücadelesinde
Kuzey Atlantik Merkezli Deniz Ablukasının Stratejik Önemi
The Strategic Importance of the North Atlantic Based Blockade In the
Struggle Between Britain and Germany During the Second World War.....461

ÖZKANDAŞ, Yaşar, Bülent Ecevit: DP İktidarına Muhalif Aydın / Siyasetçi
Silueti
Silhouette of an Intellectual / Politician Dissident to the Power of the
Democratic Party: Bulent Ecevit.....498

**HOMEROS DESTANLARINDA DOSTLUK
ANLAYIŞI: PHILOS VE KSEINOS KAVRAMLARI**
FRIENDSHIP IN THE HOMERIC EPICS:
PHILOS AND KSEINOS

Ayşe YAKUT*

Makale Bilgisi

Başvuru: 16.08.2022

Kabul: 21.09.2022

Article Info

Received, Aug,08,2022

Accepted: Sept,21,2022

Öz

Bu çalışma Homeros destanlarında philos ve kseinos kavramlarının incelenmesi yoluyla Homeros toplumunun kök değerlerinden biri olan dostluk anlayışına odaklanmaktadır. Çalışma üç ana bölümden oluşmaktadır: ilkin, philos'un iyelikten duygusal anlama uzanan semantik gelişimiyle ilgili tartışmalara ve değerlendirmelere yer verilmekte; ikincil olarak, "dost" anlamına gelen philos sözcüğü Homeros dünyasına özgü agathos'la ilişkisi bağlamında ele alınmakta ve son olarak dostluk olgusunu tamamlayacak bir başka kavram olan "konuk-dost" anlamında kseinos sözcüğünün kullanımı işlenmektedir. Günümüzdeki gönüllü ve duygu yüklü dostluk anlayışından farklı olarak, Homeros'un anlattığı toplumda dostluk, çoğu zaman duygusal etkileşimin öncelikli olmadığı, yaşam koşullarının ve toplumsal ihtiyaçların yönlendirdiği bir ilişki biçimini imgeler. Farklı şekilde pratik edilmelerine rağmen philia'nın alt kümeleri sayılan philos (dost) ve kseinos (konuk-dost) kavramları dostluğun sosyal ve kurumsal boyutuna işaret eder. Polis'in henüz bir devlet biçimi olarak olgunlaşmadığı ve bir mekân topluluğunu ifade ettiği bu tarihsel süreçte, philos ve kseinos'un Homeros'un anlattığı toplumun bey soylu üyelerini ayakta tutan dinamiklerden biri olduğu anlaşılmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Homeros, Dostluk, Philos, Kseinos.

Abstract

This study focuses on the nature of friendship in Homeric society by examining Homeric usage of philos and kseinos. It falls into three main parts: the first is the discussions and analyzes of the semantic field of philos which seems to vary in meaning between 'possessive' and 'emotive'; the second, the word philos, "friend" is discussed in the context of its relationship with the Homeric agathos; the last, Homeric usage of kseinos in the meaning of "guest-friend" is examined as a special form of Homeric friendship. Although modern friendship is conceived as a voluntary

* Dr. Öğr. Üyesi, A. Ü., Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Eskiçağ Dilleri ve Kültürleri Bölümü, Yunan Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, asonmez@ankara.edu.tr, ORCID: 0000-0001-9448-463X, Ankara Türkiye.

and loving relationship, Homeric friendship depicts a relationship in which emotions and affection are not necessary, organized by living conditions and social needs. Although each relationship could be practiced in a different way, *philos* (friend) and *kseinos* (guest-friend), as part of repertoire of *philia*, represent Homeric friendship as a social and institutional bond. This research indicates that *philos* and *kseinos* were the most important elements for the Homeric world of aristocratic heroes before the rise of polis as a form of government.

Key Words: Homer, Friendship, *Philos*, *Kseinos*.

Giriş

Herodotos, Platon ve Ksenophon'un; Homeros'un Yunanların ahlaki açıdan anlaşılabilmesi için elzem olduğunu düşünmesi¹ boşuna değildir. Jaeger'in ifade ettiği gibi, pek çok detaya inildiğinde, Platon ve Aristoteles gibi düşünürlerin ahlaki öğretilerinin, erken Yunan aristokrasisine özgü ahlak değerleri üzerine temellendiği görülür. Elbette ki, bu düşüncelerin eşdeğerlerini veya birebir aynılarını Homeros'ta bulmak beklenmemelidir; ancak, Yunanlar yüzyıllar boyunca pek çok konuda, Homeros'un karakterlerine ve bu karakterleri donattığı ideallerine odaklanmışlardır.² O halde, Yunan dünyasına ilişkin kavramlar hususunda Homeros'a inmek, ilgili kavramı besleyen düşünüşün kökenini, gelişimini ve dönüşümünü görmek açısından yapılacak incelemenin birincil basamağını oluşturur. Bu çalışmanın konusu olarak da, Yunan dünyasında ahlaki ve siyasi bağlamda özel bir konuma sahip olan dostluk kavramının tarihçesine ilişkin en eski veriler, Homeros'un destanlarında yer almaktadır. Homeros'un yansıttığı toplumun işleyiş mekanizmasının ayrılmaz bir parçası olan dostluk olgusu, bu toplumun değer yargılarıyla bütünleşiktir ve dolayısıyla bu dünyaya ayna tutmaktadır.

Antikçağ'da dostluk kavramı (*philia*) ilk kez Platon tarafından, *Lysis*'te açıklanması gereken bir sorun olarak görülmüştür. Ama asıl, Aristoteles'in *Nikomakhos'a Etik* (VIII-IX. Kitaplar) ve *Eudemos'a Etik*'teki (VII. Kitap) irdelemeleriyle ahlaki, siyasi ve fonksiyonel açıdan derinlemesine ele alınmıştır. Platon ve Aristoteles'in ardından, özellikle de Aristoteles'in kuramları etkisinde kalan Theophrastos *περὶ φιλίας* (*de amicitia*), Cicero *de amicitia* ve Plutarkhos *περὶ πολυφιλίας* (*de amicorum multitudine*) adlı eserlerinde dostluk konusunu işlemişlerdir. Hıristiyanlıkla birlikte T. Flavius Clemens, Minucius Felix, Ambrosius, Themistius, Augustinus, Ioannes

¹ Hdt. 2.53.2; Plat. *rep.* 606e; Xen. *symp.* 3.5.

² Werner Jaeger, *Paideia: The Ideals of Greek Culture*, Vol. I: *Archaic Greece, The Mind of Athens*, trans. by G. Highet, Basil Blackwell, Oxford 1946, s. 5; 11-12.

Cassianus, Thomas Aquinas gibi isimler dostluğu din olgusuyla iç içe ele alan düşüncelerini dile getirmişler, ancak yine de klasik düşünüşün etkisinden sıyrılamamışlardır. Rönesans'ta ise Montaigne ve Bacon, dostluk üzerine Aristotelesçi bakışın özümlendiği denemeler kaleme almıştır. Daha sonra Kant, Emerson, Kierkegaard, Nietzsche, Deleuze, Derrida gibi düşünürler de dostluk konusuna ilgiyi sürdürmüşlerdir. Başlangıçtan günümüze uzanan bu tarihsel süreçte toplumların yaşam koşullarının ve biçimlerinin değişimi ve sosyal ilişkiler ile etkileşimlerin buna göre şekilleniyor oluşuyla, dostluk kavramının Yunan dünyasındaki kapsamının daralması ve dönüşüm yaşaması kaçınılmaz olmuştur.

Modern dünyada dostluk kavramının Yunan dünyasındaki dostluk tanımı için sınırlı kaldığını belirtmek gerekir. Bunun sebebi, kavramın Antikçağ'da sahip olduğu anlam evreninin gitgide küçülüp bireysel ilişkiler içine hapsolmesidir.³ 19. yüzyılın tipik anlayışında ve bugün de yaygın olduğu üzere, dost kavramı bireyselleşip, psikolojik alana hapsolmuş ve dostluk bireysel sempati duygularına ilişkin bir meseleye dönüşmüştür.⁴ Homeros'un kendinden sonraki düşünürlerden ayrıldığı en önemli nokta, bugün dostluk kavramının temel bileşeni olan sevme ve hoşlanma duygularının Homeros'un yansıttığı toplum için öncelikli bir olgu olmayışı ve dostluk ilişkisini duygulardan ziyade toplumsal gereksinimlerin besliyor oluşudur. Aristoteles'in yaşam için son derece zorunlu bulunduğu dostluk⁵ Homeros toplumunun da en temel dinamiklerinden biri olmakla birlikte, bu zorunluluk toplumun kültürel özgünlüğüyle ilintilidir; toplumun siyasal yapısı, yaşam biçimi ve sosyal ilişkilerin doğası belirleyici etmenlerdir. Bu toplumda insanların refahını gözetilen modern devlet anlayışı yoktur, savaş yaşanma ihtimali toplum üyelerinin zihninde her zaman yer almaktadır.⁶ Yazılı yasalar yoktur, adalet geleneksel norm ve prosedürlerin uygulanması yoluyla gözetilir,⁷ kurulan dostluk ilişkileri ve tüm sosyal ilişkiler ağı hayatta ve güvende kalmanın, toplumsal statüyü korumanın en önemli yollarından biridir. Bu nedendir ki, Yunan Karanlık Çağı'nda *philos* (dost), *kseinos*

³ Ceyda Üstünel, "Amicitia Romana: Cicero'nun Laelius De Amicitia'sında Beliren Romalı Dostluk Anlayışı", *Archivum Anatolicum* 15, 2021, s. 219.

⁴ Carl Schmitt, *Siyasal Kavramı*, çev. E. Göztepe, Metis Yayınları, İstanbul 2006, s. 125-126.

⁵ Aristot. *eth. Nic.* 1155a 1-3.

⁶ *Ilias*'ta ima edilen bazı örgütlenme biçimlerinin baskı sonucu oluşan bir askerî gücü ima etmesi de bu duruma işaret eder; bk. Serpil Aytüre, "Arkaik Dönem'de İonia Bölgesinde Kabile Yapılanması" *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 40, 2020, s. 554.

⁷ Kurt A. Raaflaub, "Homeric Society", eds. I. Morris - B. Powell, *A New Companion to Homer*, Brill, Leiden 2011, s. 630.

(konuk-dost) ve *hetairos* (yoldaş, arkadaş) olarak adlandırılan kişiler arasındaki bağ, kan bağından bile daha güvenilir görülür.⁸

Homerostan’da resmedilen dostluk ilişkisi sadece bireylerle sınırlı değildir. Dostluk kavramının insanla ilintili olduğunu ve cansız varlıklarla bağlantılı olarak dostluk kavramından söz edilemeyeceğini belirten Aristoteles’in⁹ aksine Homerostan’da insanla ilişkili olduğu ölçüde canlı-cansız pek çok varlık, Türkçede “dost” sözcüğüyle anlamını karşılamaya çalıştığımız *philos*’un kullanım alanı dahilindedir. Homerostan’da *philos* ile kastedilen veya nitelenen öge; aile fertleri, köleler, akrabalar, arkadaşlar ve insan vücudunun parçaları gibi canlı unsurlar olabildiği gibi, toprak, memleket veya sahip olunan ev, yatak, silah gibi cansız varlıklar da olabilir.

Homerostan’da, “yabancı”, “ev sahibi”, “konuk” ve “konuk-dost” anlamlarına gelen *kseinos*¹⁰ sözcüğünün de *philos*’la ilişkili olduğu ölçüde değerlendirmeye alınması elzemdir. Burada söz konusu olan dostluk, birbirine iki yabancı (*kseinos*) olan konuk ve ev sahibinin konukluk ilkelerini karşılıklı olarak yerine getirmesi yoluyla oluşan veya atalardan gelme eski bir konukluk ilişkisinin gereğince sürdürülmesi yoluyla oluşan bağı (*kseniē*) temsil eder. Homerostan toplumunda kendi memleketinden ayrılan bireyin yabancı topraklarda güvende kalmasının önemli bir yolu olan bu bağı, insanlar arasında sürdürülen bir nezaket kuralı olarak değil, toplumun temel fonksiyonu olarak kabul edilmesi de¹¹ konukluk yoluyla gelişen dostluk olgusunun art alanının düşünölmeye değer olduğunu göstermektedir.

Ev sahibinin konuğuna gösterdiği konukseverlik Antikçağ toplumlarında uygarlığı barbarlıktan ayıran önemli kriterlerden biri olarak görölmüş; konuk ile ev sahibi arasında pekişen ilişki, insanlık tarihi boyunca da yazın dünyasında yerini almıştır. Bu temaya örnek olabilecek ilk geçişler, *Gilgamiş Destanı*’nda olduğu gibi Eski Mezopotamya’ya ait edebî metinlerde görülür. Bu motifler Homerostan’ın ardından, Augustus Dönemi’nin önemli ozanlarından Vergilius’un *Aeneas Destanı*’nda, Beowulf

⁸ Bu düşünce için bk. Walter Donlan, “Pistos Philos Hetairos”, eds. T. J. Figueira - G. Nagy, *Theognis of Megara: Poetry and the Polis*, The Johns Hopkins University Press, Baltimore 1985, s. 224. Homerostan’da dostluk konusunun bir parçası olan *hetairos* sözcüğü kapsam gereği bu çalışmanın sınırlarına dâhil edilmemiştir. Ayrıca bu çalışmanın kapsamı, Homerostan’da insanî duyguların ön plana çıktığı bireysel dostluk örneklerinin olmadığını düşöndürmemelidir. Akhilleus ve can yoldaşı Patroklos arasındaki ilişki, Antikçağ’da bireysel dostluk olgusunun en gözde ve nadide örneklerinden biridir.

⁹ Aristot. *eth. Nic.* 1161b 1-8.

¹⁰ Anlamlar ve örnekleri için bk. Richard John Cunliffe, *A Lexicon of the Homeric Dialect*, University of Oklahoma Press, Norman 1924, s.v. ξείνος, s. 283.

¹¹ Bu düşünce için bk. Simon Goldhill, *Reading Greek Tragedy*, Cambridge University Press, Cambridge 1986, s. 81.

adındaki üstün yetenekli bir savaşçıyı konu alan, İngiliz Edebiyatı'nın ilk epik şiiri *Beowulf Destanı*'nda ve 14. yüzyıla ait anonim bir şiir olan *Sir Gawain ve Yeşil Şövalye*'de de karşımıza çıkmaktadır.¹² Elbette ki, her bir metin ait olduğu dünyayı temsil ettiğinden, konuyla ilgili farklılıklar içermektedir; ancak, yer yer çağırışım ve esinlenmelerin varlığı da kaçınılmaz olmuştur. Yazın dünyasında konuk ve ev sahibi arasındaki ilişkiye dair en kapsamlı anlatı ise, Homeros'un *Odyseia*'sında yer alır.

Homeros'ta dostlukla ilişkili olarak odaklanılan *philos* (dost) ve *kseinos* (konuk-dost) kavramlarının Homeros'un yansıttığı topluma ilişkin değerlerin anlaşılması açısından önemi büyüktür. Bu yadsınamaz önemi, Homeros'ta *philos*'un semantik incelemesini yapan büyük dilbilimci Benveniste'in şu saptaması açıklar niteliktedir: “*Ruh bilimiyle ilişkili olduğunu düşündüğümüz kavramlar, aslında birey ve bağlı olduğu toplumun üyeleri arasında var olan bir dizi ilişkiye işaret eder ve Homeros'un ahlaki terminolojisine bireysel değil ilişkiyel değerler hâkimdir*”.¹³

Homeros'ta *Philos*

Bir sıfat olarak *philos* (φίλος, η, ον) Homeros tarafından fazlasıyla kullanılır. Bu durumda iki anlamı işaret eder: Ya “iyelik (sahiplik)” anlamındadır ve bir şeyin birisine ait olduğunu gösterir, ya da “duygusal” bağlamdadır ve “sevilen, sevgili, aziz” anlamlarına gelir. Literatürde *philos*'un kökende bu anlamlardan hangisini taşıdığıyla ve sözcüğün semantik gelişimiyle ilgili değerlendirmeler söz konusudur: Kretschmer ve Heubeck; Lydia dilinde iyelik anlamını verebilmek için –l takısının kullanıldığını, Lydia dilindeki *bilis* (onun kendisine ait) sıfatının¹⁴ fonetik açıdan *philos*'a yakın olduğunu ve Yunanların iyelik anlamı taşıyan *philos* sözcüğünü buradan almış olma ihtimalinin yüksek olduğunu düşünmektedir.¹⁵ Ayrıca Hamp; *philos*'a yüklenen iyelik anlamının,

¹² Bu temanın *Aeneas Destanı*'nda işlenişiyile ilgili bk. James A. W. Heffernan, *Hospitality and Treachery in Western Literature*, Yale University Press, New Heaven & London 2014, s. 13-14; 22-33; *Beowulf Destanı* ile *Sir Gawain ve Yeşil Şövalye*'de analizi için bk. Heffernan 2014, s. 81-116.

¹³ Émile Benveniste, *Dictionary of Indo-European Concepts and Society*, trans. by E. Palmer, Hau Books, Chicago 2016, s. 277.

¹⁴ Lydia dilinde *genitiv* takısı olan –l (λ)'nin zamirlerin bitimine eklendiği düşünülmektedir: örneğin, *bis* = “o”, *bil* = “onun (kendisinin)” (Lat. *eius*), *bilis* = “onun kendisine ait” (Lat. *suus*); bk. Eric P. Hamp, “The Lydian Locative in –λ”, *Historische Sprachforschung* 101/1, 1988, s. 89, n. 1 ile birlikte.

¹⁵ Bk. Paul Kretschmer, “Griechisch φίλος”, *Indogermanische Forschungen* 45, 1927, s. 267-271; Alfred Heubeck, *Lydiaka: Untersuchungen zu Schrift, Sprache und Götternamen der Lyder*, Erlangen 1959, s. 69 (aktaran: James Hooker, “Homeric φίλος”, *Glotta* 65/1-2, 1987, s. 45).

Hititçede var olan *sēl*, *kēl*, *apēl* gibi *genitiv* (-in hâli) durumdaki üçüncü tekil şahıs zamirleriyle ilişkilendirilebileceğini; Lydia dilinin buradan hareketle *bhil*'i türetmiş olabileceğini ve Yunancadaki *φιλ-* kökünün de bu aşamalarla doğmuş olabileceğini düşünmektedir; bu bakış açısına göre, kökeninde iyelik anlamı taşıyan *philos* belirli bir sosyal ilişkiyi kastetmek için kullanılan teknik bir terime evrilmiştir.¹⁶ Hooker ise; *philos*'un kökeninde iyelik anlamı taşıdığı ve sonra buradan evrilerek “sevilen, sevgili, aziz” anlamlarına geldiği yönündeki yaklaşımı doğru bulmamaktadır. Hooker, *philos*'un Homeros'ta kullanımını için, Miken Dönemi'nde kullanılan sözcüklerin etkisini de göz önünde bulundurmak gerektiğini ifade etmekte ve Miken Dönemi'ne ait Linear B tabletlerinde *pi-ro-* (*φίλο-*) ile oluşan pek çok bileşik sözcüğe rastlandığını, bunların *pi-ro-* ile başlayan *masculinum* ve *femininum* kişi adları olduğunu, aralarında en yaygın olanlardan bir tanesinin de *Φιλοπάτωρ*'un *femininum* eşdeğeri olan *pi-ro-pa-ta-ra* olduğunu söylemektedir. Buradaki *φίλο-* bileşenin iyelik anlamında düşünülmesi mümkün değildir. Bu isim, Euripides'te geçen *φιλοπάτωρ* gibi¹⁷ apaçık “babasını seven, babasına düşkün” anlamına gelir. Bu durum, *φίλο-*'nun duygusal anlamında kullanımının Bronz Çağ'a kadar gittiğini gösterir.¹⁸

Philos sıfatı ister iyelik anlamdan duygusal anlama evrilmiş olsun, isterse çok erken dönemlerde duygusal anlamda da zaten kullanılıyor olsun, Homeros'ta her iki anlamda da sıkça karşımıza çıkar. “Sevilen, sevgili, aziz” anlamlarında *philos*, Latincedeki *carus/dilectus* sıfatına eşdeğerdir; kişileri, özellikle de yakınları ve akrabaları nitelemek için (*personis/imprimis propinquis*) kullanıldığında çoğunlukla bu anlamlarda çevrilebilir.¹⁹ *Philos* sıfatıyla nitelenen kişiler genellikle şunlardır: *υἰός* (oğul), *ὁ γόνος* (evlat), *ὁ παῖς* (çocuk), *ὁ πατήρ* (baba), *ὁ πάππας* (baba), *ἡ μήτηρ* (anne), *ὁ κασίγνητος* (erkek kardeş), *ὁ πόσις* (koca), *ὁ ἀκοίτης* (koca), *ἡ ἄλοχος* (karı), *ἡ ἄκοιτις* (karı), *τὸ τέκνον* (çocuk), *ὁ ἐκυρός* (kayınbaba), *ὁ ἐταῖρος* (arkadaş).²⁰ Örneğin, Hektor'un babası Priamos'un gülüşünden bahsedilirken, *ἐγέλασσε πατήρ τε φίλος*, “gülmekten katıldı sevgili babası” denir, başka bir örnekte de Akhilleus annesinden söz ederken, *μήτηρ...φίλη*, “sevgili annem” der.²¹

¹⁶ Bk. Eric P. Hamp, «Philos», *Bulletin de la Société de Linguistique de Paris* 77/1, 1982, s. 259-261 (aktaran: Hooker 1987, s. 45-46).

¹⁷ Eur. Or. 1605.

¹⁸ Hooker 1987, s. 46-47; 51.

¹⁹ Heinrich Ebeling, *Lexicon Homericum*, Olms, Hildesheim 1963, s. 433; Arthur W. H. Adkins, “Friendship and Self-Sufficiency in Homer and Aristotle”, *The Classical Quarterly* 13/1, 1963, s. 31.

²⁰ Ebeling 1963, s. 433.

²¹ Hom. Il. 6.471; 18.189. *Philos* sıfatı ile nitelenen kişi, çoğunlukla edilgen roldedir; yani seven değil, sevilendir. Örneğin, Od. 10.2'de, *φίλος ἀθανάτοισι θεοῖσιν* şeklinde bir ifade

Philos'un kişileri niteler durumdaki bu kullanımı çoğu zaman güçlü bir yakınlığa işaret eder.²² Ancak, sıfatın kişileri nitelediğinde her zaman duygusal anlamda kullanılmadığı, bazen salt iyelik anlamda çevrilmesinin de uygun düştüğü görülmektedir: Örneğin, Odysseus Hades'e indiğinde ölümler arasında Eriphyle adında birini görmüştür ve onunla ilgili olarak ...στυγερὴν τ' Ἐριφύλην, | ἧ χρυσὸν φίλου ἀνδρὸς ἐδέξατο τιμήεντα, "...değerli altına karşılık kocasını satmıştı bu katı yürekli" der.²³ Buradaki konu bağlamında, *philos*'un "sevgili" olarak çevrilmesi uygun değildir, duygusal tonlama olmadan iyelik anlamında çevirmek daha doğrudur.²⁴

Homeros'ta *philos* sıfatının kişileri niteler durumda, özellikle de *vocativ* (seslenme) hâliyle kullanıldığı yerlerde iyelik anlamı mı yoksa duygusal anlamı mı taşıdığını anlamak her zaman için kolay değildir. Örneğin: **μαῖα φίλη**, "sevgili anneciğim"; **πάτερ φίλε**, "sevgili babacığim"; **φίλε ἔκυρέ**, "sevgili kayınbabam"; **τέκνον φίλε**, "sevgili yavrurum"; bu örnekler söz konusu olduğunda hem duygusal tonlama hem de iyelik anlamı uygun görünmektedir.²⁵ Öte yandan, Agamemnon, Teukros'a seslenirken, Τεῦκρε **φίλη κεφαλή**...λαῶν, "erlerin sevgili başı" der,²⁶ burada "sevilen, sevgili" anlamı daha uygundur. Akhilleus Priamos'a **γέρον φίλε** diye seslenir, yani "sevgili ihtiyar" der.²⁷ Bu iki örnekte *philos* sıfatını iyelik anlamda düşünmek doğru değildir.²⁸ Dolayısıyla *philos*'un kişilerle kullanıldığı bu örneklere bakıldığında; nitelenen kişiler genelde arada kan veya evlilik yoluyla kurulan bir bağın bulunduğu akrabalar ve yakınlar olduğu için, hem iyelik anlamı hem de duygusal anlam uygun düşmektedir. Kan veya evlilik

geçmektedir, "ölümsüz tanrıların sevgilisi" veya "ölümsüz tanrıların sevdiği" diye çevirebileceğimiz bu ifadede, sevilen yani sevilme eylemine maruz kalan kişi *philos* sıfatıyla nitelenmiştir. Benzer örnekler: *Il.* 6.318: Ἐκτωρ εἰσιῆλθε Διὶ φίλος, "Zeus'un sevdiği Hektor geldi"; *Il.* 10.527: Ὀδυσσεὺς...Διὶ φίλος, "Zeus'un sevdiği Odysseus"; *Il.* 11.611: Πάτροκλε Διὶ φίλε, "Zeus'un sevdiği Patroklos". *Philos* sıfatı Homeros'ta genel olarak edilgen anlamda kullanılmış olsa da, nadiren etken anlamda da kullanılmıştır. Örneğin, *Il.* 24.774-775'te Helene, Hektor'un kendisine olan nazik tutumunu anlatırken şöyle der: οὐ γάρ τις μοι ἔτ' ἄλλος ἐνὶ Τροίῃ εὐρείῃ | ἦπιος οὐδὲ φίλος, πάντες δέ με πεφρίκασιν, "engin Troya'da başka hiç kimse kibar olmadı, | sevmedi beni, herkes kaçıyor benden". Bu ifadede *philos* ile nitelenen, sevme eyleminde bulunan Hektor'dur; bu eyleme maruz kalan, yani sevilen ise Helene'dir.

²² David Robinson, "Homeric φίλος: Love of Life and Limbs, and Friendship with One's θυμός", ed. E. M. Craik, 'Owls to Athens': Essays on Classical Subjects Presented to Sir Kenneth Dover, Clarendon Press, Oxford 1990, s. 101.

²³ Hom. *Od.* 11.326-327.

²⁴ Adkins 1963, s. 31.

²⁵ Hooker 1987, s. 49.

²⁶ Hom. *Il.* 8.281.

²⁷ Hom. *Il.* 24.650.

²⁸ Hooker 1987, s. 49.

bağının olmadığı kişiler söz konusu olduğunda ise, *philos* ile nitelenen kişi ve onu *philos* olarak adlandıran kişi arasında sadece duygusal bir yakınlığın varlığı göze çarpar, örneğin *Il.* 24.650'de Akhilleus'un Priamos'a **γέρον φίλε**, “*sevgili ihtiyar*” şeklinde seslenmesi, kendi babasını aklına getirdiği ve oğlunu kaybetmiş bir babaya karşı acıma duygusunu hissettiği içindir.

Dilbilimci Benveniste, *philos* sıfatının iyelik anlamda kullanımını nitelediği isimlere göre iki gruba ayırır: Birincisi, yürek (ἦτορ/θυμός), el (χείρ), beden (γυῖα), boğaz (λαιμός) gibi vücudumuzun bir parçası olan şeylerdir; ikincisi ise, yatak (δέμνια), yuva, ev (οικία) gibi cansız şeyler.²⁹ Örneğin; Akhilleus can dostu Patroklos'un ölümünden sonra yemeden içmeden kesilir ve üzüntüsünü şöyle dile getirir: “*yüreğim (φίλον ἦτορ) dayanmaz bir acıyla dolu...*”.³⁰ Homeros, yine Akhilleus'un dostu Patroklos'un ölüm haberini aldığıda, acıdan elleriyle yüzünü yırttığı sahneyi şöyle dile getirir: “*elleriyle (φίλησι χερσὶ) çekip kopardı, kirletti saçlarını*”.³¹ Akhilleus, dostu Patroklos'un ölümünün ardından Atreusoğlu'na şöyle der: “*...boğazımdan (φίλον κατὰ λαιμόν) ne içki geçer, ne yemek...*”.³² Homeros Hephaistos'un Ares'e kızgınlığıyla kurduğu tuzağı bitirdikten sonra odasına gidişini anlatırken şöyle der: “*gitti yatağının (φίλα δέμνια) bulunduğu odasına*”.³³ Troyalıların durumu konusunda endişeli olan ve Hektor'a savaşmaktan vazgeçmelerini telkin eden Pulydamas, bir benzetme yoluyla, savaşın nasıl sonuçlanacağı hususunda tahminde bulunurken, yüksekte uçan bir kartalın pençesinde tuttuğu yılanı bırakışı için şöyle der: “*...bıraktı onu yuvasına (φίλα οικία) varamadan*”.³⁴

Philos özellikle vücudun parçalarını ve akıl, yürek, yaşam gibi sözcükleri niteler durumda kullanıldığında, duygusal veya başka türlü bir bağın da olup olmadığı sorgulanmalıdır. Benveniste için, bu kullanım salt iyelik anlamda değildir; bir ölçüde Homerik *philotēs*'in sosyal derecesini de yansıtır, bu durumda *philos*, kişinin herhangi bir bağlamda ilişki içinde olduğu başka bir kişiyle arasındaki yakınlığın, etkileşimin yansımaları taşır. Örneğin, *Il.* 22.58'de Priamos oğlu Hektor'a şöyle der: αὐτὸς δὲ φίλης αἰῶνος ἀμερθῆς, “*kendin de olma sevgili yaşamından*”. Priamos'un Hektor'un yaşamını

²⁹ Émile Benveniste, *Le vocabulaire des institutions indo-européennes*, Paris 1969, s. 346. Benveniste'in *philos*'un cansız varlıklarla birlikte kullanımında iyelik anlamda ısrarcı olmasına karşılık, Robinson kişilerle bu cansız varlıklar arasında da özel bir duygusal bağın olduğunu düşünmektedir; bk. Robinson 1990, s. 101.

³⁰ Hom. *Il.* 19.307.

³¹ Hom. *Il.* 18.27.

³² Hom. *Il.* 19.209-210.

³³ Hom. *Od.* 8.277.

³⁴ Hom. *Il.* 12.218-221.

“sevgili” diye nitelendirmesi yani *philē* olarak görmesi, söz konusu yaşamın, kendisinin *philotēs* ilişkisi içinde olduğu birinin yaşamı olmasından kaynaklıdır. Akhilleus benzer sebeple *Il.* 18.114’te Hektor’la karşılaşmaya giderken Hektor için, **φίλης κεφαλῆς** ὀλετῆρα, “(dostumun) canını alan” der; bu ifadede Patroklos’un canı, dostu Akhilleus için *philē*’dir. *Il.* 7.130’da geçen ἀθανάτοισι **φίλας** ἀνὰ **χεῖρας** ἀείραι, “tanrılara ellerini kaldırmak” deyişi, kahramanların tanrılara *philotēs* yoluyla bağlı olmalarının bir karşılığıdır. *Il.* 18.27’de Akhilleus için **φίλησι** δὲ **χερσὶ** κόμην...δαΐζων, “elleriyle saçını yoldu” denir; bu, Akhilleus’un dostu Patroklos’un ölümüne duyduğu acının ellerine geçmesinin bir sonucudur. *Od.* 21.55’te Penelope’nin, Odysseus’un yayını dizlerine dayadığı sahnede, Penelope için **φίλοις** ἐπὶ **γούνασι** θεῖσα, “dayadı onu dizlerinin üstüne” denir, Penelope’nin dizlerinin *philos* sıfatıyla nitelenmesi, Odysseus ile aralarında var olan ailesel bağın bir sonucudur. *Od.* 1.114’te Telemakhos, talipler arasında otururken babasına özlem duyduğunda, **φίλον** τετημένοσ **ἦτορ**, “yüreği acıyla dolu” olarak tasvir edilir. *Od.* 1.341-342’de ozan Phemios’un şiiri Penelope’nin Odysseus’a özlemine canlandırınca, türkü Penelope’nin “parça parça eder yüreğini” (**φίλον κῆρ** τείρει).³⁵ Tüm bu örneklere karşılık Hooker, bu yaklaşımın her zaman doğru olmadığını, *philos*’un özellikle vücudun parçalarıyla kullanıldığında salt iyelik anlamı taşıdığı örneklerin de olduğunu düşünür. Örneğin, *Od.* 18.242’de Telemakhos taliplerin hiçbirinin “elinin ayağının” tutmamasını dilerken **φίλα γυῖα** λέλυνται der, burada kullanılan *philos* sıfatı salt iyelik anlamdadır ve *Od.* 18.238’de benzer bir ifade için kullanılan **λελῦτο** δὲ **γυῖα ἐκάστου** ile arasında hiçbir fark yoktur.³⁶ Fränkel ve Robinson ise oldukça makul bir değerlendirme yaparak, *philos*’un vücudun parçalarıyla, akıl ve yürek ile birlikte kullanımına ilişkin tüm örnekleri, bu unsurların kişinin kendisiyle çatışma içinde değil, işbirliği içinde olması ve dolayısıyla kişinin işbirliği içinde olduğu unsurun kişinin kendisine “dost” olması düşüncesine dayandırmaktadır.³⁷ Yani, *Il.* 18.114’te Akhilleus’un Patroklos’un canını *philē* görmesi, yalnızca Patroklos’un can dostu olmasından değil, Patroklos’un canının Patroklos’un kendisi için de dost oluşundandır veya *Il.* 18.27’de Akhilleus’un Patroklos’un ölümüne duyduğu acıdan elleriyle saçını yolduğu tasvirde, Akhilleus’un ellerinin *philos* sıfatıyla nitelenmesi, sadece ellerin Akhilleus’a ait olduğunu göstermek için veya Akhilleus’un dostuna duyduğu sevginin bir yansıması olarak kullanıldığı anlamına gelmez; bu,

³⁵ Bu konuyla ilgili değerlendirmeler ve örnekler için bk. Benveniste 1969, s. 349-352.

³⁶ Hooker 1987, s. 62.

³⁷ Hermann Fränkel, *Early Greek Poetry and Philosophy: A History of Greek Epic, Lyric and Prose to the Middle of the Fifth Century*, trans. by M. Hadas - J. Willis, Harcourt Brace Jovanovich, New York 1973, s. 83; Robinson 1990, s. 107.

aynı zamanda ellerinin Achilleus'un vücudunun bir parçası olarak onunla dost olması, onunla işbirliği içinde olması demektir.

Tüm bu örnekler, Homeros'ta sıfat olarak *philos*'un hem aynı anda iyelik ve duygusal anlamda çevrilmesinin uygun düştüğü, hem sadece iyelik anlamda çevrilmesinin yakışık aldığı,³⁸ hem de bazen iyelik anlamda çevrilse bile aslında alt perdede duygusal bir bağın da olduğu pek çok örneğin var olduğunu göstermektedir. Adkins'in dediği gibi, *philos* sözcüğü Homeros toplumunun koşullarına sınıksız hapsolmuştur ve bu nedenle de modern dillere birebir çevirisini yapmak kolay değildir.³⁹

Sosyal Bir Pratik Olarak Dostluk: *Agathos* - *Philos* İlişkisi

Homeros, aristokratik dünyanın dışında kalan değerler hakkında az şey söyler.⁴⁰ Homeros'un şiirlerindeki dünyanın en üst kesiminde savaşta olduğu gibi barışta da bütün gücü ellerinde tutan, varlıklı ve soyca asil kişiler bulunur. *Odysseia*'da, aristokrat kesim dışında kalan sınıflara yer verilmiş olsa da, bu figürlere ana temayı destekleyen ikincil roller yüklenmiştir; başroller ise sadece aristokratlara yakıştırılmıştır.⁴¹ Homeros'un seçkin kahramanı, sadece fiziksel olarak değil, kendi toplumunun ahlaki değerleri açısından da (en) iyi olandır. Bu kahraman *agathos*, (veya *aristos*, *esthlos*) olarak anılır⁴² ve *agathos* oluşu sahip olduğu *aretē*'den ileri gelir. *Agathos*'un karşıtı ise *kakos*'tur, yani *aretē*'den yoksun kişidir.⁴³ Homeros *agathos* olmayanların birbiriyle olan ilişkisiyle fazla ilgilenmez, bu nedenle

³⁸ Adkins 1963, s. 32.

³⁹ Arthur W. H. Adkins, "Homeric Gods and The Values of Homeric Society", *The Journal of Hellenic Studies* 92, 1972, s. 12. Sıfat olarak *philos*'un anlamları konusunda leksikograflar arasında da tam bir birlik söz konusu değildir: Cunliffe hazırlamış olduğu Homeros sözlüğünde *philos*'un iyelik anlamda kullanımına duygusal anlamda kullanımından ayrı bir madde olarak yer vermez ve sadece vücudumuzun parçalarını niteler durumdaki örnekleri sunar (Cunliffe 1924, s.v. φίλος, s. 408-409). Ebeling, *Lexicon Homericum*'da *philos*'un, bazı durumlarda dönüşlü zamire yakın bir kullanımda olduğunu belirtse de, nesnelere birlikte kullanımını kişilerle kullanımına paralel olarak "*carus, dilectus*" genel başlığı altında sınıflandırır (Ebeling 1963, s.v. φίλος, s. 433-436). *LSJ*'de ise, *philos*'un Homeros ve erken dönem ozanlarında iyelik anlamında kullanıldığı belirtilir ve *philos*'un bu anlamı "sevilen, sevgili, aziz" anlamlarından ayrı olarak maddelenir (*LSJ*, s.v. φίλος, s. 1939).

⁴⁰ Anthony A. Long, "Morals and Values in Homer", *The Journal of Hellenic Studies* 90, 1970, s. 137.

⁴¹ Moses I. Finley, *Odysseus'un Dünyası*, çev. G. E. Durna, Alfa Yayınları, İstanbul 2014, s. 66.

⁴² Arthur W. H. Adkins, "Values, Goals and Emotions in the Iliad", *Classical Philology* 77/4, 1982, s. 297.

⁴³ Margalit Finkelberg, "Timē and aretē in Homer", *The Classical Quarterly* 48/1, 1998, s. 23.

philos, Homeros destanlarında büyük ölçüde *agathos*'un dünyası ekseninde ele alınabilir.⁴⁴

Homeros, yansıttığı dünyaya *agathos*'un penceresinden baktığından,⁴⁵ *philos*'u anlayabilmek için *agathos* üzerinde yoğunlaşarak ilerlememiz gerekir. Adkins, Homeros toplumunun değerleri ve normları üzerine yoğunlaştığı *Merit and Responsibility* adlı eserinde Homeros toplumuna özgü pek çok değer, *Ilias*'tan *Odysseia*'ya yani bir savaş şiirinden barış şiirine dönüşüm sürecinde, sanıldığından daha az değişime uğradığını belirterek, *agathos*'u “hem savaşta hem barışta bu toplumun *aretē* standartlarını sağlayan kişi” olarak değerlendirir.⁴⁶ Homeros'ta *aretē* standartlarıyla kastedilen en önemli şey yüksek sosyal sınıf olmakla birlikte;⁴⁷ *aretē* bir bütün olarak kahramanların soyluluğu, zenginliği, yiğitliği, savaş yetenekleriyle ilişkilidir. Tüm bu nitelikleri taşıyan kişi, *agathos*'tur. *Agathos* olmak için “ölçülü” (*σαόφρων*) ya da “adil” (*δίκαιος*) olma gibi erdemlere sahip olmaya gerek yoktur. Örneğin, Yunan ordularının başkomutanı Agamemnon *agathos* olmasına rağmen, *Ilias*'ın başında Akhilleus'un onur payı olan Briseis'i elinden alarak, onun savaştan çekilmesine sebep olur ve bunu umursamaz. Nestor, Agamemnon'un *agathos* olsa bile, kızı bırakmasını öğütler. Benzer şekilde, Akhilleus da *agathos* olmasına rağmen, bir krala kafa tuttuğu için Nestor tarafından uyarılır. Akhilleus, Hektor'un cesedini Troya surları etrafında sürüklerken, *agathos* olmasına rağmen bu hareketiyle tanrıları kızdırır. Odysseus'un sarayına yerleşip yağmacılık yapan talipler de Homeros tarafından *agathos* veya *esthlos* olarak adlandırılır. Bu örneklerde de görüldüğü üzere, kahramanların anlık uygunsuz davranışları onların *agathos* oldukları gerçeğini değiştirmez.⁴⁸ *Agathos*, öncelikle savaşma konusunda yetenekli ve yiğit olmalıdır, ki Nestor'un, Agamemnon'a hangi komutanın hangi ordunun *kakos* ya da *esthlos* olduğunu ancak savaşırken anlayabileceğini söylemesi⁴⁹ bundandır. *Agathos*, iyi silahlanmış olmalıdır, güçlü, ayağı tez, savaşma konusunda yaman olduğu kadar karar alma konusunda da hünerli olmalıdır.⁵⁰

⁴⁴ Adkins 1963, s. 30-31.

⁴⁵ Long 1970, s. 137.

⁴⁶ Arthur W. H. Adkins, *Merit and Responsibility: A Study in Greek Values*, London 1960, s. 57, n.1.

⁴⁷ Long 1970, s. 126-128.

⁴⁸ Hom. *Il.* 1.275-280; 24.53; *Od.* 4.778; 22.204; Adkins 1960, s. 32-38.

⁴⁹ Hom. *Il.* 2.365-366.

⁵⁰ Adkins 1960, s. 35.

Homeros'un kahramanları, Kahramanlık Çağı'nın temel ahlaki değerlerinin bütünü olan seçkinliklerini koruma namına yaşar, "ün" denilen *kleos* ve "onur", "saygınlık", "itibar" dediğimiz, kahramanın kamuoyu tarafından kabulünün ilanı anlamını taşıyan *timē*'lerini savunmak ve artırmak için mücadele ederler. Kahramanlar, toplumda nasıl bir nam bıraktıklarını fazlasıyla önemserler ve toplumda küçük düşmekten çekinirler. İşte bu, aslında yüreklerinde taşıdıkları utanç duygusu, yani *aidōs*'tur. Toplum saygısını yitirme çekincesi, Homeros kahramanı için bir tür toplumsal reddedilme durumudur. Dolayısıyla, Homeros kahramanı seçkinliğinin sürebilmesi için gerekli olan *aretē*'sini korumak ve savaşta da barışta da bu konuda başarılı olmak zorundadır. Toplumdaki statüsünü buna borçludur. Bunun yerine getirilememesi, Homeros kahramanının kahramanlığına özgü mükemmellik iddiasını sarsar. Bu nedendir ki, kahramanların ölüm pahasına savaşa katılmaları sadece ailelerini ve beraberindekileri, yani *oikos*'larını⁵¹ koruma meselesi değildir, asıl mesele saygınlıktır, itibardır (*timē*), bu uğurda yaşam ölüm karşısında değerini yitirir. Homeros kahramanının, yani *agathos*'un birincil arzusu *oikos*'unu veya ordusunu savunarak aslında kendi *timē*'sini savunmaktır. Troya Savaşı'ndaki kahramanlar arasında Hektor, *oikos*'unu korumak için ölümü göze alarak savaşırken bile aslında düşündüğü Troyalılara karşı duyduğu utanç duygusudur ve annesinin babasının ünüdür.⁵² Öte yandan Agamemnon'un çağrısıyla savaşa katılan Akhilleus, Troyalıların kendi *oikos*'una bir tehdit oluşturmadığını, kendisine hiçbir zararlarının dokunmadığını ve kargı salan Troyalılarla savaşa gelmediğini dile getirir.⁵³ Akhilleus, Menelaos ile Agamemnon'un isteği üzerine bu sefere katıldığını ifade etse de,⁵⁴ asıl sebebin savaşta *aretē*'sini sergilemek, bunun sonucunda elde ettiği onur payı ve ganimetlerle namını ölümsüzlüğe taşımak ve sonsuz bir ün kazanmak olduğuna şüphe yoktur. Henüz savaşa katılmadan önce annesi Thetis'in Akhilleus'un kaderiyle ilgili sunduğu iki yol anlatısı bunu doğrular: Akhilleus'u ölüme iki ayrı kader götürecektir, ya Troya çevresinde savaşıacak, dönüşü olmayacak ama sonsuz bir ün (*kleos*) kazanacak, ya da baba toprağına dönecek, parlak bir ün (*kleos esthlon*) olmasa da uzun bir yaşam sürecek.⁵⁵ Akhilleus'un kaderini bile bile savaşa katılması, sonsuz bir

⁵¹ "Ev, hane" anlamına gelen *oikos* sözcüğü, Homeros dünyasındaki aristokrat toplumun temel yapı taşıdır. Tüm aile fertleri, köleler, hizmetliler, sahip olunan toprak parçası ve mal-mülk *oikos*'un kapsamı dâhilindedir.

⁵² Hom. *Il.* 6.442-449.

⁵³ Hom. *Il.* 1.152-156.

⁵⁴ Hom. *Il.* 1.158-159.

⁵⁵ Hom. *Il.* 9.410-416.

ün uğruna kısa bir ömrü tercih ettiğini,⁵⁶ yani ölümü göze aldığını açıkça gösterir. Troya'ya karşı sefere çıkmak sadece Menelaos'un karısı Helene'nin Paris tarafından Troya'ya getirilmesinin öcü değildir; aynı zamanda Akhilleus'un ağzından dile getirildiği gibi, asıl mesele *timē*'dir, yani Menelaos ile Agamemnon'un Troyalıların sırtından ün kazanma, itibarı artırma arzusudur.⁵⁷ *Ilias*'ın başkahramanı Akhilleus'un da diğer kahramanların da bir savaşçı olarak konumunu, toplumdaki statüsünü bu güdü şekillendirir, perçinler. Akhilleus'un, daha destanın başında, Agamemnon'un Tanrı Apollon'un rahibinin kızını vermesine karşılık kendi onur payı olan Briseis'i istemesiyle öfkeden deliye dönmesi ve savaştan çekilmesi bundandır. Bir kahramanın onursuz (*ἄτιμος*) bırakılması küçük düşürülmesi anlamını taşır; bu da Homeros kahramanının hiç tahammül edemeyeceği bir durumdur. Akhilleus, onur payı elinden alındığı için savaştan çekildiğinde, annesi Thetis'in oğlunun küçük düşen onurunu (*ἡτίμησεν*) kurtarması için Zeus'a yalvarması da bunu doğrular, Zeus'tan gücü Troyalılar tarafına koymasını ve Akhaların oğlunun ününü yüce kılmasını (*τιμῆ*) sağlamasını ister.⁵⁸

Hiçbir zaman güvende olmayan Homeros kahramanı *agathos*,⁵⁹ ya Hektor'un durumunda olduğu gibi savaşta *oikos*'u saldırıya uğradığı veya tehdit altında olduğu için onu korumaya çalışır, ya Menelaos ile Agamemnon gibi bir düşmanlıktan, uğradığı bir hakareten ötürü savaşı başlatır, ya da barış zamanında Odysseus gibi, yokluğunda *oikos*'una yerleşen taliplerden kurtulmak ve *oikos*'unu korumak için mücadele eder. Kahramanlar her durumda, toplumdaki varlıklarını ve statülerini koruma peşindedirler. *Agathos*, bu dünyaya özgü değerleri yerine getiremezse, savaş ya da barış zamanında başarısız olmuş olur ve bu başarısızlık “utanç verici bir şey”, yani *aiskhron* olarak kabul edilir. Örneğin, Odysseus, Agamemnon'a bunca yıl savaşıp, savaştan eli boş dönmenin “utanç verici” (*αἰσχρόν*) olacağını söyler.⁶⁰ Agamemnon savaşta umutsuzluğa düştüğünde, Akhaların seçkin, kalabalık ordusunun kendilerinden daha az insana karşı boşu boşuna savaştığını söyler ve bu durumu *aiskhron* kabul eder.⁶¹ Penelope, saraya bir dilenci kılığında gelen Odysseus'un bir konuk (*ξείνος*) olarak talipler tarafından horlanmasına ses çıkarmamış olan oğlu Telemakhos için bu durumu “yüz karası” (*αἴσχος*) diye adlandırır.⁶²

⁵⁶ Annesi Thetis'in Akhilleus'un kısa bir yaşam süreceğine dair ifadesi için bk. Hom. *Il.* 1.416.

⁵⁷ Hom. *Il.* 1.159.

⁵⁸ Hom. *Il.* 1.505-510.

⁵⁹ Adkins 1982, s. 298.

⁶⁰ Hom. *Il.* 2.295-298.

⁶¹ Hom. *Il.* 2.119-122.

⁶² Hom. *Od.* 18.223-225.

Dolayısıyla savaşta bir kahramanın başarısızlığı dostlarının da başarısızlığına sebep olabilir ve bu başarısızlık kölelik veya ölümlle son bulur; benzer şekilde, barış zamanında bir kahramanın ailesini, konuklarını koruyamaması bir başarısızlıktır, *aiskhron*'dur; *oikos*'un başı hanesini koruyamazsa başka hiç kimse koruyamaz, örneğin Odysseus'un yokluğunda, oğlu Telemakhos, bu yükümlülüğü yerine getirememiştir.⁶³

Tüm bunların yanı sıra, bu toplumda insan yaşamını koruyan ve güven oluşturan bir devlet yapılanması söz konusu olmadığı için, her *oikos*'un başı, yani lideri kendi *oikos*'unu korumak zorundadır. Bu kişi savaşa gittiyse bu koruma sağlanamaz ve Odysseus'un yokluğunda sarayına yerleşen talipler gibi başkaları *oikos*'una girebilir. *Dēmos* bile bu duruma bir Şey yapamaz; *dēmos*'un Odysseus'un yokluğunda yani yirmi yıl içinde bir kez bile toplanmamış olması da ailelerin başının bireysel olarak evini, ailesini, malını mülkünü, konuğunu korumak zorunda olduğunu doğrular.⁶⁴ İşte savaş yaşanma ihtimali her zaman bulunan, güvende olmayan bu toplumun yurttaşları arasında, ailesini ve beraberindekileri, yani *oikos*'unu dış tehlikelere karşı korumakla yükümlü olan kişi, *agathos*'tur.⁶⁵ Bu kişi, "özerk hane" olarak nitelendirebileceğimiz *oikos*'un başı olan "savaşçı-lider" konumundadır ve *oikos*'unun ayakta kalmasını sağlayan baş unsurdur.⁶⁶ Ancak *agathos*'un, *oikos*'unu dış tehlikelere karşı koruma yükümlülüğünü tek başına gerçekteştirmesi mümkün değildir; uzuvlarının, silahlarının, eşyalarının, karısının, çocuklarının, kölelerinin yardımına ihtiyaçı vardır, tüm bunlar varlığını sürdürebilmesi için ihtiyaç duyduğu Şeyler ve kişilerdir; dolayısıyla Adkins'e göre, bunların hepsi *agathos*'un *philos*'u, yani dostudur.⁶⁷ Bu tanımlamanın en güzel örneklerinden biri *Odysseia*'da görölmektedir. *Agathos* yani Odysseus, yurdu İthake'ye dönmeyi başardığında, sarayını yine İthake yurttaşı olan aristokratlar tarafından ele geçirilmiş bir halde bulur; evini bu adamlardan kurtarmak için uzuvlarının, babasının, oğlunun ve sadık hizmetçilerinin yardımına ihtiyaç duyar; onun *philos*'u olan bu unsurlar sayesinde evini ve karısı Penelope'yi kurtarmayı başarır.⁶⁸

⁶³ Adkins 1960, s. 35-36.

⁶⁴ Arthur W. H. Adkins, "Homer: Mistake and Moral Error", ed. I. J. F. De Jong, *Homer: Critical Assessments*, Vol. II, Routledge, London 1999, s. 282.

⁶⁵ Adkins 1960, s. 35.

⁶⁶ Adkins 1963, s. 32.

⁶⁷ Adkins 1963, s. 32-33.

⁶⁸ David Konstan, *Friendship in the Classical World*, Cambridge University Press, Cambridge 1997, s. 26.

Adkins'e göre; *agathos*'un uzuvlarının, silahlarının, eşyalarının, karısının, çocuklarının, kölelerinin kendisine *philos*, yani dost olma sebebi, bu unsurlar ile arasında işbirlikçi bir ilişkinin olmasıdır.⁶⁹ Söz konusu işbirliğini tetikleyen ise, *agathos*'un toplumda var olma mücadelesidir. Bu var olma mücadelesi, Homeros kahramanının hem *oikos*'unun güvenliğini sağlaması, hem de *aretē*'sini sürdürme konusunda başarısız olmaması ve utanç verici bir konuma düşmemesi anlamını taşır. Bu bağlamda Adkinsçi bakış açısıyla *philos*'u, savaşta ve barışta Homeros kahramanının varlığını sürdürme mücadelesinde ihtiyaç duyduğu şeylerin sağlanması konusunda faydasını gördüğü herkes, her şey olarak tanımlayabiliriz. Örneğin, kahramanın vücuduna ait parçalar: Akhilleus'un elleri [*Il.* 18.27: **φίλησι δὲ χερσί**], Odysseus'un göğsü [*Od.* 8.178: **στήθεσσι φίλοισιν**], yüreği [*Od.* 9.413: **φίλον κῆρ**]; eşyalar ve sahip olunan şeyler: Akhaların yurtları [*Il.* 2.178: **φίλης ἀπὸ πατρίδος**], Odysseus'un evi [*Od.* 18.421: **φίλον δῶμα**]; aile üyeleri: Agamemnon'un kardeşi [*Il.* 4.155: **φίλε κασίγνητε**], Odysseus'un babası [*Od.* 1.94: **πατρὸς φίλου**], Telemakhos'un annesi [*Od.* 2.88: **φίλη μήτηρ**], Telemakhos'un babası [*Od.* 22.99: **φίλον πατέρ'**], Penelope'nin kocası [*Od.* 23.86: **φίλον πόσιν**]; ev ahalisi/hizmetliler: Diomedes'in ev halkı [*Il.* 5.413: **φίλους οἰκῆας**], Penelope'nin kadın hizmetçileri [*Od.* 4.722: **φίλαι**], Telemakhos'un sütneesi [*Od.* 20.129: **μαῖα φίλη**]; arkadaşları/sevdikleri: Agamemnon için Akha ordusu [*Il.* 5.529: **φίλοι ἄνδρες**], Odysseus'un sevdikleri [*Od.* 7.76: **φίλους**], Odysseus'un arkadaşları [*Od.* 9.466: **φίλοις ἑτάροισι**], Odysseus'un baba toprağındaki yakınları [*Od.* 19.301: **φίλων**]. Canlı-cansız ayrımı yapılmaksızın tüm bu unsurların *philos* sıfatı ile nitelenmesi, - sıfatın ister iyelik isterse duygusal anlamda çevrilmesi uygun düşsün - Homeros kahramanının uzlaşım ve paylaşım içinde olmasından kaynaklı "dost"u olmasından ileri gelir.

Peki Adkins'in, bireysel ve toplumsal uzlaşmayı geliştiren işbirlikçi yani *philos*'un ana bileşeni olarak görmesi ve duygusal bağa gerek olmadığı yönündeki düşüncesi⁷⁰ Homeros'un dostluk tasavvurundaki duygusal boyutu dışlar mı? Homeros kahramanının, bu toplumdaki seçkin konumunu sürdürmeye çalışırken girdiği mücadele sırasında ihtiyaç duyduğu ve ona yardımı dokunan bu kişiler/şeyler, elbette güvenebileceği kişiler/şeylerdir. Dolayısıyla kişi, güvenebileceği kişilere/şeylere yönelir ve bunların her biri ona *philos* 'tur, yani onun dostudur. Güvendiği bu kişileri/şeyleri "kendinin" kabul eder, kalanlar düşmandır veya yabancısıdır; *philos* olana karşı hissettiği aidiyet duygusu, kendini koruma ihtiyacı ve arzusundan ileri gelir, bu

⁶⁹ Bunların dışında kalanlar, yani *agathos*'un *philos*'u olarak sayılmayan şeyler ise düşman ya da yabancı kabul edilir (Adkins 1963, s. 33; Adkins 1972, s. 13).

⁷⁰ Bu düşünce için bk. Adkins 1963, s. 34.

durumda *philos*, kişinin düşman olmadığı ya da aktif olarak dostça ilişkide bulunduğu kişiler/şeylerdir; güvendiği ve düşmanca hisler içinde bulunmadığı kişiler/şeyler sayesinde gerilim durumundan çıkar, rahatlar, keyiflenir; bu noktada, *philos* “kişinin huzurunda rahatladığı kişiye/şeye” dönüşür; *philos*’un içinde barınan duygusal güdü buradan ileri gelir ve tamamen *agathos*’un yaşam koşullarından türemiştir.⁷¹

Bu toplumda dostluğun çıkış noktası yaşam koşulları olsa da; özellikle kişiler söz konusu olduğunda, duygusal durum vurgulanmalıdır. *Agathos*’un hayatta kalabilmek için güvendiği, *philos*’u sayılan, karısı, çocukları, köleleri, yakınları, akrabaları arasında duygusal bağın da varlığına şüphe yoktur, ki, Odysseus yurdundan uzaktayken kendini “*sevdiklerinden uzakta*” (*φίλων ἄπο*) ve bu durumdan dolayı üzgün bir halde tasvir eder.⁷² Odysseus’un Kyklops’un tek gözünü kör etmesinin ardından, Kyklops babası Tanrı Poseidon’a yakarısında Odysseus’un yurduna dönmemesini, kaderinde yurduna dönmek varsa da perişan durumda dönmesini dilerken, “...*ama kaderinde varsa, sevdiklerine (φίλους) ille de kavuşacaksa...*” der.⁷³ Benzer şekilde, sarayına bir yabancı kılığında giren Odysseus, Penelope’yi teselli ederken şöyle der: “*uzun zaman uzak kalmayacak sevdiklerinden (φίλων), baba toprağından*”.⁷⁴ Silasına dönemeyen Odysseus’un karısına talip olan Amphimedon’un ruhu yer altında Agamemnon’la karşılaştığında, ölülerin Odysseus’un konağında gömülmemiş bir hâlde durduğundan bahseder ve “*henüz yakınlarımızın (φίλοι) haberi yok*” der.⁷⁵ Burada *philoî*’la kastedilen, ölülerin her birinin aileleri, evindeki kişilerdir. Odysseus’un ve diğer kahramanların *philos* olarak adlandırdığı kişiler, duygusal yakınlığın da söz konusu olduğu yakınlarıdır, aileleridir, evlerindeki kişilerdir. Bu örneklerde *philos* sözcüğüyle nitelenenlerin ve “dost” olarak adlandırılanların, kahramanların yakınları, aileleri ve sevdikleri olması, bu ilişkiler içinde işbirliğinin yanı sıra var olan sevgi ve yakınlık durumunun da vurgulanmaya değer olduğunu gösterir. Aynı durum bir savaş destanı olan *Ilias*’ta da karşımıza çıkar, savaş arkadaşları arasında da duygusal yakınlığın dile getirildiği örnekler vardır. Örneğin, Akhilleus Agamemnon’a öfkelenerek savaştan çekildiğinde ve savaşta üstünlük Troyalıların tarafına geçtiğinde, Phoiniks, Aias ve Odysseus elçi olarak Akhilleus’un barakasına gönderilir. Akhilleus, bu kahramanları *philoî* olarak adlandırır, hatta “*en sevdiğim adamlardır (φίλτατοι ἄνδρες) çatımın altına*

⁷¹ Mary Scott, “Philos, Philotēs and Xenia”, *Acta Classica* 25, 1982, s. 2.

⁷² Hom. *Od.* 7.151-152.

⁷³ Hom. *Od.* 9.528-933.

⁷⁴ Hom. *Od.* 19.301.

⁷⁵ Hom. *Od.* 24.188.

gelenler” der.⁷⁶ Dolayısıyla Akhilleus’un savaş arkadaşları arasında bu üç isme daha yakın hisler beslediği açıktır. Tüm bu örnekler, *philos* sayılanlar arasında da aradaki duygusal bağla orantılı olarak “daha yakın dost” kavramının varlığına işaret eder.

Dostluğun Kurumsal Boyutu: *Philos*’la İlişkili Olarak *Kseinos*

Homeros’ta dostluğun bütünsel olarak kavranabilmesi *philos*’un *kseinos*’la birlikte ele alınmasını gerektirir. Nitekim, Homeros kahramanı *agathos*’un uzuvları, eşyaları, köleleri, karısı, çocukları gibi varlığını sürdürme mücadelesinde faydasını gördüğü her şeyi onun *philos*’u, yani dostu kabul eden Adkins; bunların dışında, *agathos*’un zorlu yaşam koşullarının üstesinden gelebilmek için işbirliği içinde bulunduğu, aralarında “konukluk bağı” ilişkisinin (*kseiniē*) bulunduğu kişilerin (*kseinos*) de *philos* sayılabileceğini düşünür⁷⁷ ve *kseinos*’u *agathos*’un *philos*’u olan diğer unsurlardan ayrı konumlandırarak, “*agathos*’la ilişkisi olan ve onun dostu sayılabilecek en uzak kişi” olarak tanımlar.⁷⁸ Şimdi bu *kseinos*’un dostluk kavramıyla ilişkisine ve hangi koşullarda *philos* olarak kabul edilebileceğine bakalım.

Kseinos sözcüğü, *Odyseia*’da *Ilias*’ta geçtiğinden çok daha fazla geçer ve çoğu zaman “yabancı” anlamında kullanılmıştır.⁷⁹ *Kseinos* yalnızca başka bir toplumda o toplumun gerçek bir üyesi olmadan kısa süreliğine kalan bir yabancıyı değil, daha geniş kapsamda herhangi bir yabancıyı kasteder.⁸⁰ Homeros’un anlattığı toplumda bir birey kendi *oikos*’undan ayrıldığında, bütün haklarını yitirir ve gittiği topraklarda yaşam süren toplumun üyelerinin

⁷⁶ Hom. *Il.* 9.195-204.

⁷⁷ Adkins 1963, s. 33-34.

⁷⁸ Arthur W. H. Adkins, “Homeric Ethics”, eds. I. Morris - B. Powell, *A New Companion to Homer*, Brill, Leiden 1997, s. 708. Benzer şekilde Kakridis, *kseinos*’u “yabancı memleketten bir dost” olarak tanımlar; bk. Hélène, J. Kakridis, *La notion de L’amitié et de l’hospitalité chez Homère*, Thessaloniki 1963, s. 86.

⁷⁹ David Konstan, “Making Friends with Foreigners: Xenoi in the Homeric Epics”, ed. E. Papadodima, *Ancient Greek Literature and the Foreign, Athenian Dialogues II*, Walter de Gruyter, Berlin/Boston 2022, s. 30. *Kseinos*’un özellikle “yabancı” anlamında kullanıldığı kesitlerin listesi için bk. Konstan 2022, s. 30-31, n. 1.

⁸⁰ Konstan 2022, s. 36, n. 10. Homeros’un dünyasında dili Yunanca olsun ya da olmasın, memleket dışından olan herkes *kseinos*, yani yabancıdır (Filiz Cluzeau, “Homeros’ta Kseniē Kavramı”, *Arkeoloji ve Sanat* 132, 2009, s. 13). Linear B tabletlerinde “yabancı” ve “konuk” anlamlarına gelen */ksenwos/* sözcüğü geçmektedir. */ksenwos/* ve türevi olan sözcükler de Miken olsun ya da olmasın, başka memleketten olan tüm yabancıları kapsamaktadır (Carlos Varias Garcia, “Mycenaean Terms with the Stem */xenwos/*: ‘Foreigner, Guest, Host’”, eds. M. L. Nosch - H. L. Enegren, *Aegean Scripts: Proceedings of the 14th International Colloquium on Mycenaean Studies*, (Copenhagen, 2-5 September 2015) Vol. 1, Roma: Istituto di Studi sul Mediterraneo Antico 2017, s. 425-426).

koruması altına girer. Yabancı bir toprağa gittiğinde önce *hiketēs* yani “yakarıcı” olur, ardından eğer yakarısında başarılı olur da toplum üyeleri tarafından kabul görürse, *kseinos* “yabancı”dan “konuk” statüsüne geçer; potansiyel düşmanların olduğu bir topraktır, kendisini kabul eden ve konuklayan kişinin toprağında varlığının devam etmesi bu kişinin eylemlerine bağlıdır; yanında hiçbir şeyi olmayan konuğun öncelikli ihtiyacı, sevilme değil, barınma, yemek yeme, korunma gibi temel ihtiyaçlarının giderilmesidir.⁸¹ Troya Savaşı sonrası yurda dönüş yolculuğu esnasında oradan oraya savrulan Odysseus ve tayfası Kyklops’un mağarasına geldiğinde, Odysseus kendilerini konukluk statüsüne kabul etmesi için Kyklops’a şöyle yakarır:

“gelmişiz şimdi de kapanırız senin dizlerine,
dileriz (ἰκόμεθ) konuğun olalım, öyle karşıla bizi,
konuklara yaraşır armağanlar ver bize.
Say tanrıları, kork onlardan, ey güçlü adam,
sığındık sana, yalvarırız (ἰκέται δέ τοι εἶμεν) bak işte”⁸²

Bu dizelerden, yabancı bir toprağa giden Odysseus’un konuklanmayı talep ettiği ve ev sahibi tarafından konukluk statüsüne kabul edilmeden önce yalnızca bir yakarıcı ve bir yabancı olduğu açıkça anlaşılmaktadır. Nitekim bu dizelerden hemen öncesinde Kyklops, Odysseus ve yoldaşlarına “yabancılar”, yani ὄ ξείνοι diye seslenir.⁸³ Kapıya gelen yabancı buyur edildiğinde ve yedirilip içirildiğinde artık konuk statüsüne geçer. Ancak, yabancıların konuk statüsüne geçişi ev sahibinin elindedir. Kyklops’un Odysseus’un yakarışına verdiği yanıt bunu açıkça gösterir: “ister esirgerim seni ve dostlarını, ister esirgemem”.⁸⁴

Kapıya gelen yabancıların konuk statüsüne geçişi ev sahibinin elinde olmakla birlikte, Homeros toplumunda kapıya gelen yabancıların (*kseinos*) kim olduğuna bakılmaksızın ağırlanması gerektiği düşüncesi hâkimdir. Gittiği toplumda bir yabancı olan *kseinos*’a karşı o yerin halkının göstermekle yükümlü olduğu davranış *philia*’dır.⁸⁵ Bu olgu, gidilen yabancı toplumda güvende kalmanın, hayatta kalmanın en önemli yoludur ve burada söz konusu olan *philia*, yani “dostluk” *kseinos*’u toprağında kabul eden kişinin onun yemek yeme, barınma gibi temel ihtiyaçlarını karşılama sorumluluğunu üstlenmesi, yani *kseinos*’u “konuklaması” anlamını taşır.

⁸¹ Adkins 1963, s. 34-35.

⁸² Hom. *Od.* 9.266-269.

⁸³ Hom. *Od.* 9.251.

⁸⁴ Hom. *Od.* 9.277.

⁸⁵ Benveniste 1969, s. 336-337.

“Konuklama” eylemi *philein*⁸⁶ fiiliyle karşılanır, “dost” dediğimiz *philos* ve “dostluk” anlamına gelen *philia* ile aynı kökten gelen *philein* “sevmek” anlamının yanı sıra Homeros’ta “konuklamak” anlamına gelir. Çünkü konuklama eylemi, konuğa düşmanca değil, dostça davranmayı gerektirir. Öyle ki, kapıya gelen yabancı (*kseinos*) içeri buyur edilmeden kim olduğu bile sorulmaz. Önce konuklanır, ardından kimliği sorulur. Dolayısıyla, hiç sorgulanmadan yabancıya konukseverlik gösterilmiş olur. Örneğin, Telemakhos ve Mentos, Nestor’un kapısına geldiğinde, Nestor doyasıya yiyip içildikten sonra konuklarının kimliklerini sorar:

“şölenin tadını aldıktan sonra sorulur
konuklara kim oldukları.
Konuklarım siz kimsiniz?
Deniz yoluyla bu geliş nereden?
Bir iş için mi dolaşırsınız denizlerde,
yoksa başıboş korsanlar gibi mi dolaşırsınız,
canlarını ortaya koyup baş belası kesilen?”⁸⁷

Nestor’un bu sorusu, konuklara gösterdiği konukseverliğin karşılığını bir gün alamama ihtimalinin varlığına işaret eder. Ama, bu ihtimale rağmen konuklar yedirilip içirilmiştir. Çünkü kapıya gelen yabancı (*kseinos*) Zeus’tan geldiğine inanılır ve bu kişi tanrı-misafiri olarak kabul edildiğinden, gerektiği şekilde ağırlandırılması, başka bir deyişle konukseverlik gösterilmemesi “saygısızlık” (*ἀτιμῆσαι*) olarak addedilir. Bu durum, domuz çobanı Eumaios’un dilenci kılığındaki Odysseus’a söylediği sözlerden açıkça anlaşılmaktadır:

“senden daha yoksul biri gelse kapıma, konuğum,
ağırlamadan edemem onu, saygısızlık olur,
tekmil yabancılar ve dilenciler Zeus’tan gelmedir çünkü.”⁸⁸

⁸⁶ *Philos* ile *kseinos* arasındaki bağlantıyı, *philos*’un fiil hâli olan *philein*’de de görmek mümkündür. Ebeling, *Lexicon Homericum*’da *philein*’in kullanımını ikiye ayırır: 1. *amo, diligo*, yani “içinde arzu ve tutkuların olduğu veya olmadığı hâliyle sevmek” 2. *benigne aliquem tracto*, “konuk ağırlamak, konuklamak” (Ebeling 1963, s. 430-341). Hom. *Il.* 9.485-486’da Phoiniks Akhilleus’a duyduğu sevgiden bahsederken şöyle der: “*canım gibi sevdim (φιλέων), yetiştirdim seni*”. *Il.* 13.430’da ailesinin Hippodameia’ya duyduğu sevginin tanımını şöyle verir: “*babasıyla ulu anası çok severlerdi (φιλήσε) Hippodameia’yı*”. *Il.* 6.15’te Diomedes’in öldürdüğü Akxilos hakkında şöyle söylenir: “*evi yol uğrağında tam, konuk ederdi (φιλέεσκεν) geleni geçeni*”. *Philos*’un da nadiren *kseinos* yerine kullanıldığı görülür, örneğin, *Il.* 24.309’da Priamos oğlunun ölüsünü istemek üzere Akhilleus’un barakasına gitmeye karar verdiğinde, Akhilleus’un kendisini hoş karşılaması ve *philos* olması için Zeus’a yakarır. Gerçekten de Akhilleus, Priamos’un yiyeceğini, içeceğini ve yatma yerini sağlar (Adkins 1963, s. 20).

⁸⁷ Hom. *Od.* 3.69-74.

Benzer şekilde, Kyklops'un mağarasında konukluğa kabul edilmek için yakaran Odysseus yakarısı sırasında “konukseverdir (ξείνιος) Zeus, korur yalvarıcıyı, konuğu” diyerek, yabancıların konuklanmasının tanrı buyruğu olduğunu vurgular.⁸⁹ Zeus'un *Kseinios epitheton*'unu alması, yani konukseverliğin tanrısı olarak yüceltilmesi, Homeros toplumunda konukseverliğin genel bir yükümlülüğe dönüştüğünün göstergesidir.⁹⁰ Öyle ki, Telemakhos ve Nestor'un oğlu Peisistratos Menelaos'un sarayına gittiğinde, Menelaos'un hizmetçisi Eteoneus krala kapıda iki yabancıyı (kseinos) bulunduğunu haber verir ve yabancıları içeri alıp almama konusunda tereddütte kalmıştır. Menelaos bu tutumundan dolayı hizmetçisini azarlar ve yabancıların kim olduklarını sormadan hemen içeri alınmasını buyurur.⁹¹

Konuklamak (*philein*) eylemi, büyük ölçüde zenginliği gerektirir. Kendini bir başkası olarak tanıtan Odysseus, Penelope'ye Odysseus'u ve arkadaşlarını konuklarken (φιλέων) onları töresince ağırladığından, evinde her şeyin bol olduğundan ve konuklarına un, şarap, sığır gibi pek çok şey verdiğinden bahseder.⁹² Ama elbette ikramların miktarı, ev sahibinin zenginlik durumuna göre değişir, örneğin domuz çobanı Eumaios, Odysseus'u konuk olarak kabul ederken, “*ufak da olsa, gönlünü hoş edecek bir armağanımız olur*” der.⁹³ Ev sahibi, konuğu bir dilenci bile olsa, en üst düzeyde cömertlik gösterir, ama her konuğun ev sahiplerinin cömertliğine karşılık verme konusunda farklı kapasitelere sahip olduğu söylenebilir.⁹⁴ Hatta ev sahibi vaktiyle konukladığı birinden, başka bir gün hiçbir karşılık alamayabilir. Örneğin, Laertes başka bir kılıkta yanına gelen Odysseus'a, vaktiyle konukladığı adamı İthake ülkesinde sağ bulamadığı için, kendisinin onu konukladığı gibi dostça konuklanamayacağını, verdiği armağanları boşuna verdiğini ve karşılığını alamayacağını ifade eder.⁹⁵ Konukseverliğin geri ödenmesi veya bir gün karşılığının verilmesi meselesi, mekanik değildir; ancak, konuklama eylemi ev sahibinin hayırseverliği anlamına da gelmez, bu konuklayan kişinin aynı zamanda Homeros dünyasına özgü *aretē*'sini sergilemesinin bir yoludur ve bu eylemin motivasyonu, cömert bir ev sahibi

⁸⁸ Hom. *Od.* 14.56-59.

⁸⁹ Hom. *Od.* 9.270.

⁹⁰ Finley 2014, s. 128.

⁹¹ Hom. *Od.* 4.31-36.

⁹² Hom. *Od.* 19.194-198.

⁹³ Hom. *Od.* 14.58-59.

⁹⁴ Gregory Nagy, *The Best of the Achaeans: Concepts of the Hero in Archaic Greek Poetry*, The John Hopkins University Press, Baltimore/London 1979, s. 233.

⁹⁵ Hom. *Od.* 24.283-286.

olarak ününü artırma, yani *timē*'sini ayyuka çıkarma beklentisidir.⁹⁶ Ev sahibi, gösterdiği konukseverliğin ömür boyunca unutulmamasını, anılmasını arzular. Bu arzu Menelaos'un konukladığı Peisistratos'un Telemakhos'a söylediği sözlerden de anlaşılmalıdır, Menelaos bir konuğun (*ξείνος*) kendisine dostluk göstermiş olan konuklayanını ömrü boyunca anacağını söyler.⁹⁷ Benzer şekilde, Alkinoos konuğu olan Odysseus'a armağanlar verirken "...her zaman beni ansın diye vereceğim altın olanımı..." der.⁹⁸ Konukseverlik ritüelinin bir parçası olarak armağan verme eyleminin de karşılıklı bir zorunluluk olmadığı ancak konukseverlik gösteren ev sahibinin konuğunu armağanlar vererek yolcu etmesinin bir *themis*, yani "töre" olduğu söylenebilir.⁹⁹ Nitekim, Telemakhos'un konuğu olan Athene'ye söylediği sözlerde de ev sahibinin konuğa armağan vermesi, bu ritüelinin bir parçası olarak aktarılmaktadır, Telemakhos Athene'den ayrılırken kendisinin vereceği güzel, değerli bir armağanı alarak gitmesini ister.¹⁰⁰

Hem konuk hem de ev sahibi bu ilişkiden bir şeyler edinmiş olur: Ev sahibi ileride kendisinin de yabancı bir toprakta, güvende olmadığı bir anda sığınacağı ve vaktiyle gösterdiği konukseverliğin kendisine gösterilmesini beklediği konuk-dostlar (*kseinoi*) ağı kurmuş olur ve *timē*'sini artırır; konuk da, hem zor bir anında temel ihtiyaçlarının giderilmesini sağlamış, hem de güvende olmadığı yabancı bir toprakta tehlikeden arınmış olur; ayrıca, konukseverlik ritüelinin bir parçası olarak kendisine sunulmuş olan değerli armağanlarla yurduna döner, böylece o da *timē*'sini artırmış olur.¹⁰¹ Örneğin, Odysseus kendisini konuklayan Alkinoos'un vereceği bol armağanlarla baba toprağına dönmek için, adamlarından daha çok saygı, sevgi görmesini sağlayacağını söyler.¹⁰² Ev sahibi her durumda, konuğunu gereğince ağırladığı için ona dostça davranmış olur, konukladığı kişi tarafından sevilir, yani konukladığı kişinin *philos*'u, dostu olur. Örneğin, domuz çobanı Eumaios dilenci kılığında gelen Odysseus'u kulübesine götürerek yedirip içirmiş, güzelce konuklamıştır.¹⁰³ Odysseus, Eumaios'a önce "*yabancı*" (*ξείνῃ*) diye seslenirken, Eumaios tarafından hoş karşılandıktan sonra,

⁹⁶ Scott 1982, s. 7; James Hooker, "Gifts in Homer", *Bulletin of the Institute of Classical Studies* 36, 1989, s. 82.

⁹⁷ Hom. *Od.* 15.54-55.

⁹⁸ Hom. *Od.* 8.431.

⁹⁹ Hooker 1989, s. 82.

¹⁰⁰ Hom. *Od.* 1.309-313.

¹⁰¹ Scott 1982, s. 7.

¹⁰² Hom. *Od.* 11.356-361.

¹⁰³ Hom. *Od.* 14.55-80.

Eumaios'a “*dostum*” (ὦ φίλε) şeklinde seslenir.¹⁰⁴ Çünkü Eumaios Odysseus'u konuklayarak ona dostça davranmıştır. Ancak, Eumaios dilenci kılığındaki Odysseus'a “*dostum*” diye seslenmez. Phaiakların sarayında Odysseus'a kötü davranan Euryalos sonradan özür diler ve gümüş kakmalı kılıcını ona konukluk armağanı olarak verir, bundan böyle Odysseus bu adama “*dostum*” (φίλος) diye hitap eder.¹⁰⁵ Bu iki örnekte, konuğunu hoş karşılayan Eumaios ve Euryalos, konuğunun gözünde ev sahibinden (*kseinos*) dost (*philos*) statüsüne geçmiştir.

Konuk ancak ev sahibiyle eşit statüdeyse, yani gördüğü konukseverliğin karşılığını verebilecek ve başkalarını konuklayabilecek güce sahipse *philos* olarak adlandırılabilir.¹⁰⁶ Konuk ve ev sahibi arasındaki karşılıklı ilişki özel bir bağ yaratır ve buna konukluk bağı (*kseniē*) denir. Bu bağ çerçevesinde birbirlerine karşı ortak yükümlülüklerle sahip olurlar.¹⁰⁷ Bu ortak yükümlülükleri yerine getiremeyecek kişi Homeros kahramanı *agathos*'un varlığını sürdürme çabasında güvenebileceği kişi olmaktan çıkar, dolayısıyla *philos* çemberi içinde olmasına gerek yoktur.¹⁰⁸ Çünkü hem konuk hem ev sahibi birbirine yabancısıdır ve bu iki yabancı (*kseinos*) arasındaki karşılıklı ilişki, *philos* tasarımının temel kuramsal dayanağıdır.¹⁰⁹ Konuk-dostlar (*kseinoi*) ağının kurulması için iki tarafın da eşit statüde olması gereklidir;¹¹⁰ eğer ilişkinin gerekliliklerini karşılıklı olarak yerine getirebilirlerse, dostluk (*philia*) kurumsallaşmış olur; öte yandan ev sahibi bu gereklilikleri yerine getirir de konuk getiremezse, bu sadece konuğun kendine gösterilmesini beklediği bir hakkı (*themis*) almasına işaret eder. Ancak, konukluk ilişkisinin ritüelleri karşılıklı olarak yerine getirilip dostluk kurumsallaştığı zaman konuk da dosta dönüşür ve konuk ile ev sahibi birbirlerinin konuk-dostu olurlar. Konuk-dost ifadesi genel olarak tek başına *kseinos* sözcüğüyle veya *kseinos* sözcüğünün önüne *philos* sıfatının eklenmesiyle *philos kseinos* şeklinde karşımıza çıkar.¹¹¹ Bu karşılıklı ilişkinin güzel bir örneği, *Odyseia*'da görülür: Iphitos babası Eurytos'un kendisine bıraktığı yayı, Lakedaimon'a konuk gittiğinde Odysseus'a armağan etmiş; Odysseus da ona karşılığında sivri bir kılıç ve güçlü bir kargı vermiş, böylece birbirlerinin

¹⁰⁴ Hom. *Od.* 14.53; 55.

¹⁰⁵ Hom. *Od.* 8.401-406; 413.

¹⁰⁶ Adkins 1963, s. 35, n.1; Scott 1982, s. 8-9.

¹⁰⁷ Benveniste 1969, s. 341.

¹⁰⁸ Scott 1982, s. 9.

¹⁰⁹ Benveniste 2016, s. 288.

¹¹⁰ Hooker 1989, s. 89.

¹¹¹ Konstan; *kseinos*'un, yabancı kişiler arasındaki özel ilişki, yani *kseniē* kastedildiği zaman *philos* gibi bir sıfatla vurgulanması yoluyla veya bu durumun vurgulandığı bir bağlamda kullanıldığında “konuk-dost” anlamını taşıdığını belirtir (Konstan 1997, s. 35-36).

sofralarına hiç oturmamış olmalarına rağmen, konuk-dostluğu ile birbirlerine bağlanmışlardır. Odysseus, bundan böyle Iphitos'un armağanını *philos kseinos*'unun anısı olarak sarayında saklar.¹¹² Bu durumda ev sahibinin konuğunu ağırlama yoluyla *philos*'a dönüştüğü, konuğun "olası-*philos*" olarak görüldüğü, konuğun bu ilişkinin yükümlülüklerini yerine getiremezse "yabancı" statüsünde kaldığı¹¹³ söylenebilir.

Konuğun dosta (*philos*) dönüşmesi ve konuk-dost (*kseinos/philos kseinos*) sayılabilmesinin bir yolu da atalardan veya geçmişten aktarılan bir dostluğun nesiller boyu sürdürülmesi geleneğidir. Bunun en önemli prosedürü, konuk ve ev sahibi arasındaki karşılıklı ilişkinin yarattığı bağın (*kseniē*) aktarımıdır. Bu konukluk bağı (*kseniē*) öylesine güçlüdür ki, aralarında bu bağı kuran kişiler hiçbir koşulda birbirleriyle savaşmak, dövüşmek istemezler. Birbirine düşman iki safta yer alan yiğitler Diomedes ile Glaukos'un teke tek dövüşme sahnesi bunun en güzel örneğidir. İki yiğit çarpışma hırsıyla karşı karşıya geldiğinde, Diomedes önce τίς δὲ σὺ ἐσσι, "ölümlü insanlardan kimsin?" diye sorar.¹¹⁴ Bu soru önemlidir, çünkü kahraman öldüreceği kişinin kim olduğunu bilmek ister.¹¹⁵ Glaukos kendini tanıınca Diomedes, dedesi Oineus'un bir vakitler Bellerophontes'i konuklamış olmasından ve birbirlerine güzel konukluk armağanları (*ξενίῃα καλά*) vermiş olmalarından ötürü Glaukos'un atadan gelme eski bir konuk-dost (*kseinos patrōios*) olduğunu öğrenir, dövüşmekten vazgeçer; iki yiğit aralarındaki atalarından kalma konukluk bağı hatırına el sıkışıp ant içerler ve birbirlerine silahlarını hediye ederler. Birbirlerini daha önce hiç görmemiş olmalarına rağmen, atalardan gelen bu bağ sayesinde bundan böyle Diomedes ve Glaukos da birbirlerinin konuk-dostu (*philos kseinos*) sayılırlar.¹¹⁶ Başka bir örnek, kendisini Giritli Aithon olarak tanıtan Odysseus'un Penelope'yle konuşma sahnesidir: Odysseus kendisini Aithon olarak tanıttığında Penelope için önce bir yabancıdır (*kseinos*), ama bir vakit Odysseus ile arkadaşlarını konukladığını söyleyince artık Penelope'nin değerli bir dostu (*philos*) olur.¹¹⁷ Konuğun dosta dönüşümünü sağlayan bir başka yol, Troya Savaşı'nda aynı safta yer alan yiğitlerin aralarındaki dostluğun evlatlarına karşı da sürdürülmesi şeklinde karşımıza çıkar. Örneğin, Telemakhos ve Nestor'un oğlu Peisistratos Menelaos'un sarayına gittiklerinde, önce yabancı

¹¹² Hom. *Od.* 21.30-41.

¹¹³ Bu yükümlülüklerin yerine getirilememesinin, *kseinos*'u "yabancı" statüsüne dönme riskiyle karşı karşıya bıraktığı düşüncesi için bk. Gregory Nagy, *The Ancient Greek Hero in 24 Hours*, Harvard University Press, Cambridge 2013, s. 691.

¹¹⁴ Hom. *Il.* 6.123.

¹¹⁵ Harries 1993, 136.

¹¹⁶ Hom. *Il.* 6.120-236.

¹¹⁷ Hom. *Od.* 19.215; 253-254.

(*kseinoi*) olarak içeri davet edilirler.¹¹⁸ Ancak, konuklar içeri davet edilip karınları doyurulduktan ve kimlikleri ortaya çıktıktan sonra, artık dost (*philo*) olmuşlardır, Menelaos Telemakhos'a "*dostum*" (ὄ φίλ') diye seslenir;¹¹⁹ nitekim, Telemakhos, Menelaos'un can yoldaşının oğludur.¹²⁰ Benzer şekilde, Mentor kılığındaki Athene ile Telemakhos, Nestor'un yanına gittiklerinde önce yabancı (*kseinoi*) olarak buyur edilirler, ağırlandırılır,¹²¹ ardından kim oldukları ortaya çıkınca Nestor Telemakhos'a "*dostum*" (ὄ φίλ') diye seslenir,¹²² çünkü Odysseus'un oğludur.

Konukluk ilişkisinde beklenti, birbirine yabancı olan ev sahibi ve konuk arasındaki ilişkinin kurumsallaşması olsa da; bu her zaman olanaklı olmayabilir. Ancak ne olursa olsun, konuk, hiçbir koşulda ev sahibine karşı düşmanca bir tutumda olmamalı, onu küçük düşürecek davranışlar sergilemekten kaçınmalıdır. Odysseus'un kendini konuklayan ve dolayısıyla ona dost (*philos*) olan Laodamas'la dövüşmeyi doğru bir davranış olarak görmemesi bundandır. Odysseus Phaiakların ülkesindeyken gençlerle hiçbir yarışı yapmaktan çekinmediğini dile getirirken, kendisini konuklayan Laodamas'u hariç tutar:

*"kaçınmam hiçbir Phaiakla dövüşmekten,
ama sakın Laodamas çıkmasın karşıma,
evinde konukladı beni o,
nasıl savaşır insan dostuyla (φιλέοντι)?"*¹²³

Ardından da şu sözleri ekler:

*"bir adam, yabancı bir ülkede, bir yarışmada,
meydan okursa kendisini konuklayan adama,
aşâğılığın aşâlığı, bayağının bayağısıdır o."*¹²⁴

Odysseus'un bir konuğun kendisini konuklayana yarışmalarda meydan okumasını aptallık olarak nitelendirmesinin sebebi, Homeros dünyasında önemli bir yere sahip *aretē*'nin sergilenme alanı olan yarışmalarda galip gelmenin, yenilen kişinin *aretē*'sini küçük düşürmek anlamını taşımasıdır ve yabancı bir toprakta olan kişinin bu yerde düşmanca duyguların hedefi olmaması gerekir, çünkü bu kişinin düşmanca olmayan eylemlere, bir özerk devletin diğeriyle bu tür ilişkileri sürdürebilmesi anlamında dostça ilişkilere

¹¹⁸ Hom. *Od.* 4.36.

¹¹⁹ Hom. *Od.* 4.78; 204.

¹²⁰ Hom. *Od.* 4.171.

¹²¹ Hom. *Od.* 3.34; 71.

¹²² Hom. *Od.* 3.103; 199; 211; 313.

¹²³ Hom. *Od.* 8.207-208.

¹²⁴ Hom. *Od.* 8.209-211.

ihtiyacı vardır.¹²⁵ Paris'in Sparta'da Menelaos'un konuğuyken Menelaos'un karısı Helene'yi kaçırmaması büyük bir saygısızlıktır. Menelaos, teke tek dövüşme sahnesinde Zeus'a Paris'ten öcünü alması için müsaade etmesi konusunda yakarırken, Paris'in onu dostça konuklayana kötülük ettiğini dile getirir.¹²⁶ Başka bir yerde, savaşın kızıştığı bir anda Menelaos, Troyalılara şöyle der:

*“nasıl da yaktınız benim canımı, pis köpekler,
gürleyen Zeus'un ağır öfkesinden hiç korkmadınız,
konukları koruyan Zeus bir gün yok edecek ilinizi.
Alıp götürdünüz asıl karımı, bir sürü malımı,
oysa karım size iyilik ettiydi, sizi konukladıydı.”*¹²⁷

Menelaos'un, bu sözlerinden, konukluk ilkelerine uyulmamasının birtakım yaptırımlarının olduğu açıkça anlaşılmaktadır. Menelaos, bu bağın ihlal edilmesinin öcünü konukları koruyan Zeus'un alacağını ve Zeus'un bir gün Troya ilini yok edeceğini söyler. Nitekim, Paris tarafından konukluk ilkelerinin ihlal edilmesi, bir tür küçük düşürülme olarak görülmüş ve Troya Savaşı'nın görünen nedeni olmuştur. Bir başka örnek, Odysseus'un sarayına yerleşmiş olan taliplerin durumudur, Penelope taliplerin sarayda gereğinden fazla kalmalarından, malını tüketmelerinden rahatsızdır;¹²⁸ konuğun ağırlandığı yerde gereğinden fazla kalması ev sahibinin servetini boşa tüketmesi anlamına gelir ve bu durum ev sahibini maddi açıdan yoksullaştıracağından hoş karşılanmaz; nitekim, taliplerin bu aşırıya kaçan tutumları ancak Odysseus tarafından öldürülmeleriyle sona ermiştir.¹²⁹ Kendisine gösterilen konukseverliğe yakışsız bir tutumla karşılık verilmesinin konuğu düşmana dönüştürebildiği gibi, tam tersi bir durumda düşmanın dosta dönüşümü de söz konusu olabilir. Birbirine düşman saflarda yer alan Diomedes ve Glaukos'un teke tek dövüş sahnesi buna örnektir,

¹²⁵ Adkins 1963, s. 35.

¹²⁶ Hom. *Il.* 3.350-354.

¹²⁷ Hom. *Il.* 13.622-625.

¹²⁸ Hom. *Od.* 18.275-280.

¹²⁹ Harry L. Levy, “The Odyssean Suitors and the Host-Guest Relationship”, *Transactions and Proceedings of the American Philological Association* 94, 1963, s. 148-151. Levy, Odysseus'un sarayındaki taliplerin gereğinden fazla kalmasını ve Odysseus'un malını tüketmesini, sonrasında Odysseus tarafından öldürülmelerinin en temel sebebi olarak görür ve bu cinayeti “aşırıya kaçan cümbüşün kanlı öcü” olarak nitelendirir. Levy, ayrıca bu durumun şu atasözünü çağırıştırdığını dile getirir: “*Misafir dediğin balık gibi üç gün sonra kokmaya başlar*”. Taliplerin Odysseus'un yokluğundaki bu kaba tutumları, Yunan yazınında “*ksenīē*”nin yozlaşma” sahnesinin ilk örneğidir (Kevin Robb, “Xenia, hiketeia and the Homeric Language of Morals: The origins of Western Ethics”, ed. W. Wians, *Logoi and Muthoi: Further Essays in Greek Philosophy and Literature*, State University of New York Press, Albany 2019, s. 20).

Diomedes aralarında atalardan gelme konukluk bağı nedeniyle, kendini Glaukos'un konuk-dostu (*philos kseinos*) olarak adlandırır¹³⁰ ve bu durum Diomedes'in gözünde Glaukos'u, Glaukos'un gözünde de Diomedes'i düşmandan dosta çevirmiştir. Priamos'un Hektor'un ölüsünü istemek üzere, oğullarını öldüren can düşmanı Akhilleus'un barakasına gidişi ve burada konuklanma sahnesi de güzel bir örnektir. Akhilleus, barakasına gelen Priamos'u Zeus'un buyruğuna karşı gelmeyerek içeri davet eder, gereğince yedirir, içirir, uyuması için yatak hazırlar.¹³¹ Böylece, kendisini konuklayan Akhilleus Priamos için düşman olmaktan çıkmıştır. Konuklama-konuklanma eyleminin kusursuz bir şekilde tamamlanması, ev sahibi ve konuğun birbirine karşılıklı olarak göstereceği dostça tutuma bağlıdır.

Sonuç

Homeros'un savaşçı ve aristokrat kahramanı toplumsal statüsünü ve kahraman kimliğini korumak, başka bir deyişle Homeros dünyasına özgü değerlerle donanmış seçkinliklerin bütününe ifade eden *aristeia*'sını sürdürmek ve buradan hareketle de, toplumsal değerlerle baskılanmış bireyciliğini doyumak için yardımına ihtiyaç duyduğu canlı-cansız tüm unsurları dostu (*philos*) görür. Dostu gördüğü ve *philos* olarak adlandırdığı bu unsurları kendisinin kabul eder veya zaten kendisinin olduğu için dostu olarak görür. Bize ait olanı mı dost gördüğümüz yoksa dost gördüğümüzü mü bize ait kabul ettiğimiz sorunu, bizi sıfat olarak *philos*'un kökende iyelik anlamı taşıdığı ve buradan "sevilen, sevgili, aziz" anlamlarına mı dönüştüğü yoksa duygusal anlamdan iyelik anlama mı evrildiği ikilemine götürür. Bu sarmal bir yana, Homeros'un destanlarından anlaşılan, canlı-cansız unsurlarla kurulan dostluk ilişkisinde bir aidiyet, bir bağ, bir uzlaşım, bir paylaşım söz konusudur. Bu aidiyetin, uzlaşımın ve paylaşımın beraberinde de duygusal bir yakınlığın, etkileşimin var olma durumu göz ardı edilmemelidir. *Philos* sözcüğüyle 'Homeros destanlarında kimlerin/nelerin nitelendiği' veya 'Homeros toplumunda dost kime/neye denir?' sorusuna yanıt olarak; 'kahramanın güvendiği, faydasını gördüğü, düşmanlık ve çatışma içinde olmadığı, uzlaşım içinde olduğu, ihtiyaç anında sığındığı, dolayısıyla da sayesinde rahatladığı, güvende olduğu, huzur bulduğu kişiler/şeylerdir' diyebiliriz. Dolayısıyla; Homeros dünyasına özgü dostluğun, insanın ilişki içinde olduğu unsurlarla arasında başlangıçta hissî bir etkileşim olsun ya da olmasın, güven, bağlılık ve toplumsal gereksinimlerin inşa ettiği; ama bu ilişkilerin herhangi bir evresinde duygusal bir yakınlığın da gelişebildiği sosyal bir olgu olduğu söylenebilir.

¹³⁰ Hom. *Il.* 6.120-236.

¹³¹ Hom. *Il.* 24.471-675.

Hmeros'un anlattığı toplumda yaşam, merkezi role sahip “ev, hane” dediğimiz; aile fertlerini, köleleri, hizmetlileri, toprağı, malı-mülkü kapsayan *oikos* üzerinden yürütülür. Hmeros kahramanının kurduğu ilişkiler ağına ilişkin sınıflandırmayı da bu dünyanın kalbi olan *oikos* ekseninde yapmak gerekirse, *philos* olarak adlandırılanların öncelikle hane içine ait olan unsurlar olduğu söylenebilir, bunlar ‘*oikos*’un kapsam alanındaki kişiler/şeyler’dir, yani Hmeros kahramanının ailesi, akrabaları, köleleri, hizmetlileri, uzuvları, kalbi, yüreğı, aklıdır, silahları, yatağı gibi eşyalarıdır. İkincil olarak “konuk-dost” olarak çevirdiğimiz, ‘kişinin kendi *oikos*’unun mensubu olmayan, *oikos*’unun kapsamı dışında olan yabancı bir dost’ şeklinde açılımını yapabileceğimiz *kseinoi* (veya *philoï kseinoi*) da, *philos* çemberine dâhil edilebilir, ancak bunlar yakınlık bakımından ikincil sırada olan dostlardır. Çünkü Herman’ın da ifade ettiği gibi,¹³² “*kseinos, farklı sosyal gruplardan olan bireyleri kasteder; kseinos, ister bir kentten, ister bir kabileden veya başka bir sosyal birimden geliyor olsun, her durumda partnerininkinden uzak bir grubun kimliğine sahiptir, yani ‘dışarıdan’ birisidir*”. Hmeros’un anlattığı toplumda yabancılar/konuklar (*kseinoi*) Zeus’un koruması altındadır. Ev sahibi tarafından buyur edilip ağırlanarak konuk statüsüne geçen yabancının, dost (*philos*) statüsüne geçmesi iki yabancı arasındaki karşılıklı yükümlülüklerin yerine getirilmesiyle mümkün olur. Bu eylem, her iki taraf için de kazanımların söz konusu olduğu, bir tür müttefiklik, dostluk durumudur, *Odysseus’un Dünyası* adlı eserinde Hmeros’un tasvir ettiği toplumu özlü bir biçimde analiz eden Finley’in de dediğı gibi,¹³³ “*konuk-dost (kseinos) savaş zamanında müttefik yerine konulur, barış zamanında yabancı bir toprakta akraba, hami yerine konulur. Bir bireyin kendi toprağından sürüldüğünde sığındığı yeri; yollara düştüğünde barındığı, savaşa sürüklendiğinde kendisine ordusuyla, silahıyla kanat geren bir yer olur*”.

Anlaşılan, iç dinamikleriyle birlikte klasik *polis* yapılanmasının henüz tamamlanmadığı bu toplumda *philos* ve *kseinos* aristokrat sınıfı ayakta tutan bir vazife üstlenmiştir. Bu olgular, resmî olmayan konsey ve halk meclislerine sahip olsa da, henüz bir devlet biçimi değil, bir mekân topluluğı olan *polis*’in *oikos* merkezli toplumsal düzenini sağlama adına, bireylerin başvurduğu yaşımsal mekanizmalardır.

¹³² Gabriel Herman, *Ritualised Friendship & The Greek City*, Cambridge University Press, Cambridge 1987, s. 11.

¹³³ Finley 2014, s. 130.

Kaynakça

- Adkins, A. W. H., *Merit and Responsibility: A Study in Greek Values*, London 1960.
- Adkins, A. W. H., "Friendship and Self-Sufficiency in Homer and Aristotle", *The Classical Quarterly* 13/1, 1963, 30-45.
- Adkins, A. W. H., "Homeric Gods and The Values of Homeric Society", *The Journal of Hellenic Studies* 92, 1972, 1-19.
- Adkins, A. W. H., "Values, Goals and Emotions in the Iliad", *Classical Philology* 77/4, 1982, 292-326.
- Adkins, A. W. H., "Homeric Ethics", eds. I. Morris - B. Powell, *A New Companion to Homer*, Leiden: Brill 1997, 694-713.
- Adkins, A. W. H., "Homer: Mistake and Moral Error", ed. I. J. F. De Jong, *Homer: Critical Assessments*, Vol. II, London: Routledge 1999, 279-304.
- Aristot. *eth. Nic.* (Aristoteles, *Ethica Nicomachea*) = *Aristoteles, Nikomakhos'a Etik*, çev. S. Babür, Ankara: BilgeSu Yayıncılık 2007.
- Aytüre, S. "Arkaik Dönem'de İonia Bölgesinde Kabile Yapılanması", *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 40, 2020, 549-559.
- Benveniste, E., *Le vocabulaire des institutions indo-européennes*, Paris 1969.
- Benveniste, E., *Dictionary of Indo-European Concepts and Society*, trans. by E. Palmer, Chicago: Hau Books 2016.
- Cluzeau, F., "Homeros'ta Kseniē Kavramı", *Arkeoloji ve Sanat* 132, 2009, 13-20.
- Cunliffe, R. J., *A Lexicon of the Homeric Dialect*, Norman: University of Oklahoma Press 1924.
- Donlan, W., "Pistos Philos Hetairos", eds. T. J. Figueira – G. Nagy, *Theognis of Megara: Poetry and the Polis*, Baltimore: The Johns Hopkins University Press 1985, 223-244.
- Ebeling, H., *Lexicon Homericum*, Hildesheim: Olms 1963.
- Eur. *Or.* (Euripides, *Orestes*) = *Euripides, Helen - Phoenician Women - Orestes*, trans. by D. Kovacs, Cambridge, MA: Harvard University Press, 2002 (*The Loeb Classical Library*).
- Finkelberg, M., "Timē and aretē in Homer", *The Classical Quarterly* 48/1, 1998, 14-28.
- Finley, M. I., *Odysseus'un Dünyası*, çev. G. E. Durna, İstanbul: Alfa Yayınları 2014.
- Fränkel, H., *Early Greek Poetry and Philosophy: A History of Greek Epic, Lyric and Prose to the Middle of the Fifth Century*, trans. by M. Hadas - J. Willis, New York : Harcourt Brace Jovanovich 1973.

- Goldhill, S., *Reading Greek Tragedy*, Cambridge: Cambridge University Press 1986.
- Hamp, E. P., «Philos», *Bulletin de la Société de Linguistique de Paris* 77/1, 1982, 251-262.
- Hamp, E. P., “The Lydian Locative in –λ”, *Historische Sprachforschung* 101/1, 1988, 89-91.
- Harries, B., “‘Strange Meeting’: Diomedes and Glaucus in ‘Iliad’ 6”, *Greece & Rome* 40/2, 1993, 133-146.
- Hdt. (Herodotos, *Historiae*) = *Herodotos, Tarih*, çev.: M. Ökmen, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları 2006.
- Heffernan, J. A. W., *Hospitality and Treachery in Western Literature*, New Heaven & London: Yale University Press 2014.
- Herman, G., *Ritualised Friendship & The Greek City*, Cambridge: Cambridge University Press 1987.
- Heubeck, A., *Lydiaka: Untersuchungen zu Schrift, Sprache und Götternamen der Lyder*, Erlangen 1959.
- Hom. *Il.* (Homer, *Ilias*) = *Homer, İlyada*, çev. A. Erhat - A. Kadir, İstanbul: Can Yayınları 2005; Homer, *The Iliad*, trans. by A.T. Murray, Cambridge, MA., Harvard University Press 1924 (*Loeb Classical Library*).
- Hom. *Od.* (Homer, *Odysseia*) = *Homer, Odysseia*, çev. A. Erhat - A. Kadir, İstanbul: Can Yayınları 2004; Homer, *Odyssey*, trans. by A. T. Murray, Cambridge, MA: Harvard University Press 1919 (*Loeb Classical Library*).
- Hooker, J., “Homeric φίλος”, *Glotta* 65/1-2, 1987, 44-65.
- Hooker, J., “Gifts in Homer”, *Bulletin of the Institute of Classical Studies* 36, 1989, 79-90.
- Jaeger, W., *Paideia: The Ideals of Greek Culture, Vol. I: Archaic Greece, The Mind of Athens*, trans. by G. Highet, Oxford: Basil Blackwell 1946.
- Kakridis, H. J., *La notion de L'amitié et de l'hospitalité chez Homère*, Thessaloniki 1963.
- Konstan, D., *Friendship in the Classical World*, Cambridge: Cambridge University Press 1997.
- Konstan, D., “Making Friends with Foreigners: Xenoi in the Homeric Epics”, ed. E. Papadodima, *Ancient Greek Literature and the Foreign, Athenian Dialogues II*, Berlin/Boston: Walter de Gruyter 2022, 29-54.
- Kretschmer, P., “Griechisch φίλος”, *Indogermanische Forschungen* 45, 1927, 267-271.

- Levy, H. L., "The Odyssean Suitors and the Host-Guest Relationship", *Transactions and Proceedings of the American Philological Association* 94, 1963, 145-153.
- Long, A. A., "Morals and Values in Homer", *The Journal of Hellenic Studies* 90, 1970, 121-139.
- LSJ = Liddell, H. G. - Scott, R. - Jones, H. S., *A Greek-English Lexicon*⁹. Oxford: Clarendon Press 1940.
- Nagy, G., *The Best of the Achaeans: Concepts of the Hero in Archaic Greek Poetry*, Baltimore/London: The John Hopkins University Press 1979.
- Nagy, G., *The Ancient Greek Hero in 24 Hours*, Cambridge, MA: Harvard University Press 2013.
- Plat. rep. (Platon, *De re publica*) = Platon, *Devlet*, çev.: H. Demirhan, Ankara: Palme Yayıncılık 2007.
- Raaflaub, K. A., "Homeric Society", eds. I. Morris - B. Powell, *A New Companion to Homer*, Leiden: Brill 2011, 624-648.
- Robb, K., "Xenia, hiketeia and the Homeric Language of Morals: The origins of Western Ethics", ed. W. Wians, *Logoi and Muthoi: Further Essays in Greek Philosophy and Literature*, Albany: State University of New York Press 2019, 17-53.
- Robinson, D., "Homeric φίλος: Love of Life and Limbs, and Friendship with One's θυμός", ed. E. M. Craik, *'Owls to Athens': Essays on Classical Subjects Presented to Sir Kenneth Dover*, Oxford: Clarendon Press 1990, 97-108.
- Schmitt, C., *Siyasal Kavramı*, çev. E. Göztepe, İstanbul: Metis Yayınları 2006.
- Scott, M., "Philos, Philotēs and Xenia", *Acta Classica* 25, 1982, 1-19.
- Üstünel, C., "Amicitia Romana: Cicero'nun Laelius De Amicitia'sında Beliren Romalı Dostluk Anlayışı", *Archivum Anatolicum* 15, 2021, 217-240.
- Varias Garcia, C., "Mycenaean Terms with the Stem /xenwos/: 'Foreigner, Guest, Host'", eds. M. L. Nosch - H. L. Enegren, *Aegean Scripts: Proceedings of the 14th International Colloquium on Mycenaean Studies*, (Copenhagen, 2-5 September 2015) Vol. 1, Roma: Istituto di Studi sul Mediterraneo Antico 2017, 417-427.
- Xen. symp. (Ksenophon, *Symposium*) = *Xenophon: Memorabilia. Oeconomicus. Symposium. Apology*, trans. by E. C. Marchant and O. J. Todd, Cambridge, MA: Harvard University Press, 2013 (*The Loeb Classical Library*).

HARPUT VE ÇEVRESİ TARİHİ

HISTORY OF KHARPUT AND ITS SURROUNDINGS

İlhami KIZIROĞLU*

Makale Bilgisi

Başvuru: 31.03.2022

Kabul: 29.09.2022

Article Info

Received, Mar,31,2022

Accepted: Sept,29,2022

Öz

Keban ve Karakaya baraj inşaatlarından önceki kurtarma kazıları sayesinde, Harput ve yakın çevre coğrafyasında, çok sayıda paleolojik bölge olduğu ortaya çıkarılmıştır. Harput coğrafyasında bulunan bölgelerde yürütülen kazılarda ilk Kalkolitikten (MÖ 4500-3500) ve son Kalkolitiğe (MÖ 3500-3000) özgü seramik ve diğer objeler bulunmuştur. Harput'un da bulunduğu coğrafya tarihi açıdan İşuva bölgesinde yer almaktadır. Harput'un tarihi açısından ve yaşanmış bir kültürün izlerini taşıyan Hurrilere ait olduğu düşünülen Harput Kabartmasının /Röliyefi tarihi önemine de değinilmiştir.

Anahtar Sözcükler: Harput, Harput Kabartması, Keban ve Karakaya Kurtarma Kazıları, İşuva Bölgesi.

Abstract

The excavations before the construction of Keban and Karakaya dams became the indication of several paleological areas existing in Harput and its surroundings. During the excavations in the region of Harput, ceramics and other objects from the First Chalcolithic (4500-3500 BC) and the Last Chalcolithic (3500-3000 BC) were found. The region of Harput is located in historical terms on the Isuwa area. The historical importance of Harput relief was also noted that it belongs to the Hurrians.

Keywords: Kharput, Kharput Relief, Keban and Karakaya Rescue Excavations, Isuwa Region.

*Prof. Dr., OSTİM Teknik Üniversitesi, Endüstri Mühendisliği Bölümü, ikiziroglu@gmail.com, Orcid :0000-0002-8421-2435, Ankara, Tütkiye.

GİRİŞ

Harput ve çevresinde yürütülen arkeolojik kurtarma kazı çalışmaları sayesinde, bölgenin Neolitik Çağdaki bir erken yerleşim alanında yer aldığı anlaşılmıştır (Harita 1)¹. Bu sürecin en eski belirlenmiş yerleşim alanı, Urfa Göbekli Tepe'dir. Bu alan günümüzden 12 bin yıl önceye tarihlenen ve son buzul çağının, sona ermesi ile başlayan, sıcak dönemdeki yaşamın Anadolu'daki en eski yerleşkesi olarak dikkati çekmektedir².

Harput ve çevresinde Doğu Anadolu'nun Kalkolitik ve erken tunç dönemi yapısı; erken demir çağında Elazığ ve yöresi; coğrafik yapısı ve tarihi coğrafyası; nüfus hareketliliği ve demografik yapısı; genel ve belli bazı dönemlere ait tarihi; dini ve sosyal yapısı ve diğer konularla ilgili önemli araştırmalar yapılmıştır³.

Keban ve Karakaya Barajlarının inşaatına başlanılmadan önceki arkeolojik kurtarma kazıları sayesinde, Harput ve çevresinin tarihine ışık tutacak önemli sonuçlar elde edilmiştir⁴. Bu çalışmaların da yardımı ile Harput ve çevre coğrafyadaki arkeolojik yerleşimlerin, bilinenden çok önceye dayanabileceği gerçeği ortaya çıkmıştır. Bölgede yürütülen yüzey ve derin kazı araştırmaları baz alındığında, Harput'un da yer aldığı coğrafyanın Neolitik Bölgeye dahil olduğu haritalanmıştır⁵.(bkz. Harita 1).

¹ Mehmet Özdoğan, "Neolitik Adlamlasının Dünden Bu Güne Değişen Tanımı". *Azərbaycan Arxeologiyası. Cild 21 No 1*, 2018, 12-39, s.277, bkz. Harita 1.

² Klaus Schmidt, *Sie bauten die ersten Tempel: Das rätselhafte Heiligtum am Göbekli Tepe* (Deutsch) Gebundene Ausgabe – 21. Januar 2016. CH Beck, 288ss. Ayrıca bk. İlhami Kızıroğlu, *Ekolojik Potpuri 2*. Sarıyıldız Mat. Ankara, 2019, s. 54.

³ Kızıroğlu, a.g.e., 2020, s. 17-46.

⁴ Ufuk Esin "Tepecik Kazısı, 1974. Levha 53-78.", Keban Projesi 1974- 1975 Çalışmaları. *ODTÜ Keban Projesi Yayınları, Seri: I, No: 7*, 1982: 71-118. Harald Hauptmann, Norşuntepe Kazıları, 1972. Keban Projesi 1972 Çalışmaları. *Orta Doğu Teknik Üniversitesi Keban Projesi Yayınları, Seri I-No: 5, Ankara*, 1976: 41-60.

⁵ Özdoğan, a.g.e, 2018, s. 277: s. 12-39 (Harita 1). Ayrıca bkz. Nilgün Coşkun, Keban Projesi: Ağın Hoşrik Mevki ve Kalecikler Kurtarma Kazılarına Yeni Bir Bakış. *Anadolu Araştırmaları 21*, 2018:124-153. (Harita 2: s.141).

1. Anadolu'da İlk Yerleşimler

a. Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem (ÇÇND)

Kuzey Suriye coğrafyasını da içine alan bölgede yerleşim ve yaşama biçimi; Göbekli Tepe ören yerinden başka, jeomanyetik araştırmalara dayanarak, henüz açılmamış 20 yerleşkesi daha bulunduğu ve buranın bir inanç kompleksi olduğu ortaya çıkmıştır. Bu görkemli yerleşime, 200 km çaplı bölgede yaşayan insan toplulukları, inanç ritüellerini yerine getirmeye gelmişlerdir. Burayı inşa eden ve yararlanan insanlar, mutlaka çok daha öne tarihlenebilecek dönemlerde yaşamış olmalıdırlar⁶. Bunun Harput'la ne ilgisi olabilir sorusunu sormanın tam zamanıdır. Çünkü Harput, bu coğrafyada yer alan, en eski yerleşim alanlarından birisidir. Buradaki sistematik yüzey ve derin arkeolojik kazılar, ne yazık ki Göbekli Tepe düzlemindeki gibi, henüz tam olarak sonuçlanmamıştır. ÇÇND MÖ 10.000 ile 7000 yılları arasına tarihlenir. Bu dönem de kendi içinde A, B, C diye 3 alt döneme ayrılır. MÖ 7.000 ile MÖ 5.800 yılları arasında Çanak Çömlekli Neolitik (Yeni Taş) Çağı (ÇÇÖND) yer alır⁷. Neolitiğin oluşumu için ileri sürülen varsayımlarda, giderek genişleyen çekirdek bölge tanımına çarpıcı örnek olarak, 800 m üzerindeki Elazığ, Bingöl ve Malatya Ovaları da Neolitik oluşum bölgesinin bir parçasıdır (**Harita 1**). Neolitik Bölgeye, yerleşim için sadece ovalar ve dağ yamaçları değil, aynı zamanda yüksek irtifadaki alanlar da girebilir. Harput, ÇÇND de içeren Toros Bölgesi ve onun devamındaki yerleşkelere yakın bir coğrafyada bulunur (bkz. Harita 1-2)⁸. Harput coğrafyasındaki Caferhöyük ve Çayönü kazılarında, el zanaatlarındaki ilerlemeler (MÖ 7600-7200) ve dikdörtgen mimarisine ait ilk bulgular içerilmektedir. ÇÇND-Orta döneminde (MÖ 7200-6500), Cafer Höyük (Malatya) ve Çayönü gibi örneklerinde yerleşimde, artış kaydedilmiştir⁹. Geç

⁶ Schmidt, a.g.m., 1998: 17-39 (Frühorientalische Tempel); Ayrıca Bkz. Schmidt, a.g.m., 2000, s. 5-40 (Zuerst kam der Tempel.). Schmidt, a.g.m., 2001, s.182 (Göbekli Tepe: Steinerne Wesen). Schmidt, a.g.m., 2007, s.83-91 (Reliefs des Göbekli Tepe). Schmidt, a.g.e., 2016, (Sie bauten die ersten Tempel). Ece Çoksolmaz, *Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem Yerleşmelerinin Anadolu'daki Dağılımı* Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Arkeoloji Ana Bilim Dalı Prehistorya Arkeolojisi Bilim Dalı Yüksek Lisans Tezi. Konya, s. 273, 2011. Karl W. Luckert, *Göbekli Tepe Çev.*: Leyla Tonguç Basmacı. ALFA Basım Yayım, 2019, İstanbul, 420 ss.

⁷ Metin Alparslan, *Kültürel Miras ve Turizm Açık Öğretim Programı*. 2014, s. 51-52, 277 ss.

Savaş Harmankaya, *Türkiye Neolitik Araştırmaları Üzerine Bir Değerlendirme*. (Eds: S. Harmankaya – O. Tanındı – M. Özbaşaran). *TAY – Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri-2: Neolitik, Ege Yayınları* (1997), İstanbul: 13-20. Çoksolmaz, a.g.t., 2011, s.26.

⁸ Özdoğan, a.g.m., 2007, s. 68 (Bazı Genellemeler). Gary O. Rollefson —Synthese: The Late Aceramic Neolithic of the Levant: A Synthesis, *Paleorient* 15/1. s. 168-173. Çoksolmaz a.g.t., 2011, s. 13.

⁹ Nur Balkan Atlı-Didier Binder, “Kömürcü – Kaletpe Obsidyen İşliği”, (Eds: M.Özdoğan – N. Başgelen). *Anadolu'da Uygarlığın Doğusu ve Avrupa'ya Yayılımı Türkiye'de Neolitik*

ÇÇND'de (MÖ 6500-6000) Toros bölgesinde yerleşim alanlarının sayısı artmıştır. Son ÇÇND (MÖ 6000-5500) için, arkeolojik açıdan bilgi azlığı olmakla birlikte, Çayönü örneği söz konusudur. Anadolu'daki coğrafik bölgelerde, ÇÇNDönemde en fazla yerleşim %38'le, Güneydoğu Anadolu Bölgesinde, %10'la Harput'un da yer aldığı Doğu Anadolu Bölgesinde ve %1'le Karadeniz Bölgesinde'dir¹⁰. Bölgede kış aylarının uzun ve olumsuz koşulları nedeniyle, Doğu Anadolu'da yaşamın zorluğu, hatta imkânsızlığı düşüncesi, Boytepe (Elazığ), Çınaz III (Elazığ) ve Cafer Höyük (Malatya), yerleşme yerlerinin bulunuşu, bölgenin yaşanmayacak bir ortam olduğu savını ortadan kaldırmıştır¹¹. Boytepe ve Çınaz III, Harput coğrafyasındaki bölgelerdir. Doğu Anadolu Bölgesindeki, yerleşim alanları, ÇÇND-B ve ÇÇÖND'e tarihlendirilmiş; ancak ÇÇND-A kültürü belirlenememiştir. ÇÇND-A'nın saptanamamış olması, araştırma eksikliğindedir¹².

Elazığ sınırları içerisinde yer alan Boytepe ve Çınaz III, Malatya'daki Cafer Höyük ve Ergani Çayönü buluntuları yontma taş teknikleri açısından önemlidir. Malatya'daki ÇÇND yerleşmesinde, bölgede tarım ve tarımsal üretimin yapıldığını kanıtlayan verilere ulaşılmıştır. Bu bilgiler ışığı altında, Harput coğrafyasında yer alan Çınaz III höyüğünün, ÇÇND-B katmanına tarihlenmesinden hareketle, Harput'ta yapılacak yeni kazılarla, belki de Harput'un tarihi MÖ 7600-7200'lü dönemlere kadar gidebilir. Elazığ'daki Çınaz III ve yakın coğrafyadaki Cafer Höyükleri, bu düşüncemizi güçlendirmekte (bkz. **Harita 2**) ve Harput'un tarihinde yeni bir sayfa açılması anlamına gelmektedir.

b. Çanak Çömlekli Neolitik(Yeni Taş) Dönem(ÇÇÖND)

ÇÇÖNDde, çanak çömlek yapma; kil işleme ve biçimlendirme, MÖ 7 bin yıllarından itibaren, gelişmeye başlamıştır. Madencilik açısından da Harput ve civarı oldukça zengin kaynaklara sahip olduğu için, coğrafyaya yakın komşuların, aşırı talep ve sahiplenme isteği doğmuştur (**Harita 1 ve 2**). Bölgenin en erken Neolitik dönem yerleşke örneklerinden birisi olan Malatya Köşkerbaba'dan elde edilen öğeleri, Elazığ *Boytepe* ve Ergani *Çayönü*'nden bilinen buluntularla benzeştirmek mümkündür. *Buradan hareketle, Harput ve Elazığ ile çevresi ilk yerleşimlerinin, Neolitik Dönemde başlamış olabileceği düşünülebilir.* **Harita 1** ve **2**'den de izlenebileceği gibi Neolitik Bölge ve

Dönem – Yeni Kazılar, Yeni Bulgular. *Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul*, (2007), s. 217–222. Harmankaya, a.g.m., 1997, s.13-20. Çoksolmaz, a.g.t., 2011, s. 26.

¹⁰ Ece Çoksolmaz, a.g.t., 2011, s.16

¹¹ Nur Balkan Atlı vd. a.g.m., 2007, s. 217-222.

¹² Mehmet Özdoğan, a.g.m., 1977a. Özdoğan,a.g.m., 1977b. Özdoğan,a.g.m., 2018, s. 12-39.

buraya giren coğrafya içinde, Harput ve çevresinin yerleşkeleri de bulunmaktadır¹³.

2. Harput Ve Elazığ Çevresi Tarihi Açısından Önemli Olan Keban Ve Karakaya Barajları Öncesi Kurtarma Kazıları

Elazığ'daki Antinova'da, örneğin *Tepecik/Makaraztepe* gibi tarihi açıdan önemli alanlarda yürütülen kazılarda, Eski Hitit Dönemi'nin sonlarına, ya da Orta Hitit Dönemi'nin başlarına tarihlendirilen bir mühür ve *Eski Hitit Dönemi* ile *Büyük Hitit İmparatorluk Dönemine* özgü çanak-çömlek bulunmuştur¹⁴.

Keban ve Karakaya baraj gölleri alanlarında yürütülen kurtarma kazılarında, bölgede Kalkolitik tabakaya da rastlanan yerler bulunmuştur. *İmikuşağı*¹⁵; *Tülintepe*¹⁶ ve Aşağı İçme yakınındaki *Korucutepe*'de¹⁷ farklı Hitit Dönemi buluntuları elde edilmiş ve bölge tarihi hakkında mühim bilgilere ulaşılmıştır. Burada Kalkolitik Döneme kadar giden bir madencilik geleneği olduğu, kazılarda elde edilen maden cürufu ve metal parçalarından anlaşılmaktadır. O dönem insanının doğal bakırı başka bir metalürjik işlem uygulamadan, dövme yoluyla şekil vererek kullandığı görülmektedir. Harput ve çevresi coğrafyasında yer alan günümüz Maden ilçesi, zengin bakır yataklarına sahiptir. Bu bakır madenin M.O. 7000'li yıllar gibi çok eski dönemlerden beri işletildiği ileri

¹³ Gary O., Rollefson, a.g.m., 1989, s. 168-173, Tablo 1, s.169; Özdoğan, a.g.m., 1977a; Özdoğan, a.g.m., 1977 b. Özdoğan, a.g.m., 2018.

¹⁴ Ufuk Esin, "Tepecik Kazısı 1968 Yılı Ön Raporu", 1968 Yaz Çalışmaları. *ODTÜ Keban Projesi Yayınları, Seri: I, Yayın: I*, 1970, s. 147-172. Esin, a.g.m., 1971, s.107-117; Esin, a.g.m., 1972, s.139-147; Esin, a.g.m., 1974, s. 137-160; Esin, a.g.m.,1976a, s.109-121; Esin, a.g.m.,1979a, s.79-94; Esin, a.g.m.,1982, s. 71-118; Yüksel Arslantaş, Kalkolitik Çağda Harput ve Çevresinin Genel Vaziyeti. *Fırat Üniversitesi Harput Araştırmaları Dergisi Cilt: I, Sayı:2, Elazığ, 2014: 87-110*.

¹⁵Veli Sevin, "Malatya-Elazığ-Bingöl İlleri Yüzey Araştırması, 1985. Araştırma Sonuçları Toplantısı, IV, Ankara. 1986, s. 279-300. Sevin, a.g.m., 1988a, s. 299-333; Sevin, a.g.m., 1998, s. 383-393.

¹⁶ Ufuk Esin - M. A. Güven Arsebük, "Tülintepe Kazısı, 1974. Levha 79-98.", Keban Projesi 1974-1975 Çalışmaları. *ODTÜ Keban Projesi Yayınları, Seri: I, No: 4*, 1974, s. 137-141. Esin vd, a.g.m.,1982, s. 119-125. Esin, a.g.m.,1976b, s. 119-133; Esin, a.g.m., 1979b, s. 115-119. Esin, a.g.m., 2000, s.87-90.

¹⁷Hayri Ertem, Korucutepe Kazısı, 1973. Keban Projesi 1973 Çalışmaları. *Orta Doğu Teknik Üniversitesi Keban Projesi Yayınları, Seri I-No: 6, Ankara 1979; 33-43*. Ertem, a.g.m., 1982, s. 1-5. M. N. Loon van, "Korucu Tepe Kazısı, 1969. Keban Projesi 1969 Çalışmaları", *ODTÜ Keban Projesi Yayınları, Seri I-No: 2*, Ankara, 1971, s. 47- 71. E. E. Griffin, *The Middle and Late Bronze Age Pottery*. M. N. Van Loon (Ed.), Korucutepe 3, Amsterdam. 1980, 3-109. Gülsün Umurtak, *Korucutepe II, 1973-1975 Dönemi Kazılarında Bulunmuş Olan Hitit Çağı Çanak Çömleği*, Ankara. 1996.

sürülür¹⁸. Çayönü kazılarındaki buluntular ¹⁴C analizlerinin sonucuna göre, bizi 7250- 6750 yıllarına ve doğal bakırın elde edilebildiğini kanıtlarcasına, geri götürülebilmektedir¹⁹. *Tepecik* ve *Tülintepe*'de madencilikle ilgili buluntulara da rastlanmıştır. Örneğin ortaya çıkartılan evlerden birinin avlusunda, bir ocak-fırın tespit edilmiştir. Bulunan bakır cürufları, MÖ 6000'in sonundan itibaren *Tülintepe*'de ergitme tekniklerinin bilindiğini kanıtlamaktadır²⁰. Höyükte ele geçen seramiklerin Obeid çanak çömleği ve Halaf kültürüne özgü olduğu anlaşılmıştır. Buradaki yerleşim olgusunun MÖ 5000 yıllarını kapsayabileceği üzerinde durulmaktadır. Mezarlara bırakılan armağan gümüş objeler ile Korucutepe kazılarında bulunanlar, Son Kalkolitik maden işçiliğine özgü önemli göstergeler olarak kabul edilmektedir²¹.

Harput'un güneydoğusundaki *Norşuntepe*'de yerleşim, Kalkolitik çağdan Orta çağa kadar sürmüş ve *Büyük Hitit İmparatorluğu* dönemine özgü önemli bir yerleşim merkezi ortaya çıkarılmıştır. Alanda Hitit İmparatorluğu erken dönemine ait çok sayıda iyi fırınlanmış seramik bulunmuştur; bunlar açık kahverengi olup, zeminde geometrik şekil ve bezemeler taşımaktadır²². Elazığ/Ağın bölgesindeki *Kalaycık*'ın da kalkolitik çağdan, Bizans dönemine kadar uzanan, bir yerleşim merkezi olduğu belirlenmiştir²³. Höyükten çıkan basit çanak çömlek buluntuları, erken tunç çağına özgü olup, Yukarı Fırat havzasında, fabrikasyon üretimle elde edildiği ve yaygın olarak kullanıldığı ortaya çıkmıştır²⁴.

¹⁸ Şeref Kuş vd, Türkiye'de Eski Maden yatakları ve Doğal Bakırda Eser Element Analizleri. *TÜBİTAK ARÜTOB III*, 1983: 85-102.

¹⁹ Turgut Yiğit, "Tarih Öncesi ve Hitit Döneminde İşuva Bölgesi". *Ankara Üniversitesi DTDF Tarih Araştırmaları Dergisi*, c.17, c. 28, 1967: 233-251, s.237. Çoksolmaz, a.g.t, 2011.

²⁰ Ufuk Esin, a.g.m., 2000, s. 88-89.

²¹ Aslıhan Kutlu Yener, "The Production, Exchange and Utilization of Silver and Lead Metals In. Ancient Anatolia: A Source Identification Project", *Anatoliaca*, X(1983), 1-15, s.2. Ayrıca bkz. Ünsal Yalçın- H.Gönül Yalçın, Der Hortfund von Tülintepe, Ostanatolien, Der Anschnitt. Anatolien Metal IV. Beiheft 21, 2009, s. 101-123. M.N. Loon, a.g.e.,1968/70, s. 271-277.

²²Harald Hauptmann, Norşun-Tepe Historische Geographie und Ergebnisse der Grabungen 1968/69. *Istanbuler Mitteilungen 19/20, Tübingen*, 1969/1970, s. 21-78. Hauptmann, a.g.m., 1970, s. 103-131; Hauptmann, a.g.m., 1971, s. 71-91; Hauptmann, a.g.m., 1972, s. 41-59 ; Hauptmann, a.g.m., 1974, s. 71-83.; Hauptmann,a.g.m., 1976, s. 41-60.; Hauptmann, a.g.m., 1982, s.15-71. Karin Bartl, *Norşun-Tepe. Die frühe Eisenzeit*, ph.d. Dissertation, Freie Universität Berlin. 1988.

²³ Ümit Serdaroğlu , "1969 Ağın ve Kalaycık Kazıları", *Türk Arkeoloji Dergisi*, XVII-2, Ankara.1969, s. 185-210, s. 191.

²⁴ Coşkun, a.g.m., 2018; s. 127.

3. Harput'un Önemi

İnsanoğlu tarihin her döneminde, güvenlik kaygısı ile coğrafyanın elverdiği ölçüde yüksek rakımlı yerleri yeğlemiş ve benzer özellikli yerleşim alanlarında yaşamını sürdürmüştür²⁵. Harput korunaklı ve zamanın en önemli yol güzergahlarının geçtiği bir coğrafyada kurulmuştur²⁶. Özellikle Elazığ, Tunceli, Adıyaman ve Malatya'yı içine alan zengin maden yataklarını kontrol eden Harput, her dönemde komşu ülkelerin de ilgi odağı olmuştur. Bölgede zengin altın, gümüş, gümüşlü kurşun, bakır ve demir yatakları bulunmaktadır²⁷. Harput ve çevresi uygarlık tarihi boyunca, çok sayıda (yaklaşık 50) hükümlüğe ev sahipliği yapmıştır. Harput ve çevre coğrafyasında yürütülen kazı çalışmaları, Harput'un tarihi hakkında daha fazla bilginin Harput/Kureytepe'de, derin kazıların yapılmasını gerekli kılmakla birlikte, Harput ve çevre coğrafyada yürütülmüş arkeolojik çalışmalar sayesinde, bölge ile ilgili çok önemli tarihi veriler elde edilmiştir. Örneğin, *Norşuntepe* kazıları, İskit-Kimmer kültürü eserlerinin bulunmasına yol açmıştır. Doğu Anadolu ve Harput'u da kapsayan bölge; yani Kafkaslardan Fırat Nehrine uzanan coğrafya, M.Ö. 4000 sonlarından, M.Ö.2000 başlarına kadar etkin olan Karaz Kültürü ile tanışmıştır²⁸. Karaz Kültürü ürünleri o dönemde Kafkaslar'dan başlayarak, Doğu Anadolu'nun bazı kesimleri ile Doğu Akdeniz'in güneyine kadar uzanan geniş bir coğrafyada kullanılmıştır. Karaz türü çanak çömlekler, Ağın Bölgesindeki *Kalaycık* ile *Kalecikler* ve ayrıca *Tepecik* höyüklerinden de elde edilmiştir. Bu durum Karaz Kültürünün Harput/Elazığ civarı için de söz konusu olmasına yol açmıştır. Bu kültüre özgü ürünlerin Keban Projesi kurtarma kazılarından da çıkarılması, bunu doğrulamıştır. Yine aynı coğrafyada yürütülen kazılardan Habur türü çanak ve çömlekler ise M.Ö.2000'e tarihlenmektedir. Koyu yüzlü açıklı *Halaf* adı verilen ürünler de Keban Barajı

²⁵ Yasin Topaloğlu, "Erzurum ve Çevresi Tunç Çağı Yerleşmeleri / Settlements of Erzurum Region During Bronze Age". *TURKISH STUDIES Volume 11/2 Turkish Studies*.9336, 2016: 1193-1230.

²⁶ Besim Darkot, "Türkiyenin Bölgeleri Arasında Yukarı Fırat Bölgesi", III.Üniv. Haft. Elazığ, .İÜ.Yay.No:196, İstanbul, 1943, s.255-268. Selçuk Hayli, "Tarihi Coğrafya Açısından Harput Şehrinin Fonksiyonları ve Sahası", *Dünü-Bugünüyle Harput 24-27 Eylül 1988*, Elazığ 1989; s.6. Mahmut Sarıbeyoğlu, Aşağı Murat Bölgesinin Beşeri Coğrafyası, *Doğu Anadolu Araştırma İstasyonu Yay.No:1(1951)*, Ankara, s. 73-74.

²⁷ Aslıhan Kutlu Yener, a.g.m., 1983, 1-15, s. 2. (The Production, Exchange) Ayrıca bkz. Mehmet Kurt, Yeni Asur Devleti'nin Kuzey Yayılımı ve Doğu Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası. *Doğu Anadolu Bölgesi Araştırmaları*, 2009, s.1-13, s. 3.

²⁸Mehmet Işıklı, Erzurum Bölgesi'nde Karaz Kültürü'nün Başlangıcı Son Dönem Araştırmalarının Genel Bir Değerlendirmesi. B. Can, M. Işıklı (Eds.). *Doğudan Yükselen Işık Arkeoloji Yazıları*, İstanbul, 2007: s. 325-350. Ayrıca bkz. Işıklı, a.g.m., 2011. Topaloğlu, a.g.m., 2016, s.1193-1230.

dolaylarındaki kurtarma kazıları çerçevesinde *Tülintepe*'de bulunmuştur. *Tepecik* geç kalkolitik dönem tabakalarında ise *Uruk* ve *Karaz Tipi Çanak Çömlek* ürünlerine rastlanmıştır. Erzurum Karaz Kazısı ürünleri içinde *Karaz I* olarak isimlendirilen örnekler, Erken Tunç Çağının(ETÇ), en erken dönemine özgüdür ve M.Ö.3500-3300 arasına tarihlenir²⁹. *Karaz seramiklerinden koyu yüzlü ve açkılı olanlar*, *İşuva*'nın Eski Tunç Çağına tarihlenen yerli seramikleridir. Karaz tipi seramiklerin çok geniş bir kullanım coğrafyası olduğu için, bölgeler arası farklılıklar da dikkate alınırsa, Harput/Elazığ çevresinde Karaz kültürü seramik ürünlerinin en kalitelisi olduğu görülür. Alt palearktığe ait olan bu bulgular, Keban'a yakın *Enerli*'de, Acuzlu köyündeki *Karapınar* kesiminde; Fırat'ın batı kıyısındaki *Pağnik(Kaşpınar)*'te bulunmuştur. Neolitik dönem, bölgede Arapkir Deresi yanındaki *Kalaycık*'ta açıkça izlenir. Ayrıca yine bu coğrafyadaki *Caferhöyük*'te(Malatya'nın 40 km kuzeydoğusunda), MÖ 7000 başlarına tarihlenen seramik öncesi bir Neolitik köyü ortaya çıkarılmıştır. Burası Çayönü ile bazı benzer özellikler göstermektedir. Burada tarımsal faaliyetler yürütülürken, hayvancılığın hala yapılmadığı belirlenmiştir³⁰.

Harput ve çevre bölgelerinde yürütülen kazı sonuçları, buranın, M.Ö. 7000-5800 yılları arasına yerleştirilen, Çanak Çömlekli Neolitik ve ilk Kalkolitik Döneme tarihlenebileceğini düşündürüyor. Klasik dönem kayıtlarında Fırat ve kolu Murat nehirleri *Melitine* ve *Sophene* adlı bölgelerden geçer³¹. *Subarlar*, M.Ö.2000'den itibaren, Harput bölgesinde bilinen en eski kavimlerden olan Hurriler'in akrabasıdır³². Hititler muhtemelen büyük krallık döneminde M.Ö.1400'de bölgeye girerek, Hurrilerin kurduğu, Harput'un da dahil olduğu *Mittani Devletinin* büyük bir bölümünü işgal etmiştir³³. *Hitit*'lerin M.Ö. 1380-1345 döneminde yaptığı bir anlaşmada, "*Fırat'ı geçtim ve İşuva'ya girdim*" ifadesi, bölgenin konumunu, belirleyici olmuştur. *İşuva'yı*, *Ehlišarruma* ve *Arişarruma* gibi *Hurric* adlar taşıyan kralların yönettiği bilgisi, M.Ö. 1450 yılından itibaren geçmektedir. *Korucutepe* kazılarında bulunan mühür baskılarda da adı geçen bu iki kralın isminin *Hurric* adlar olduğu doğrulanmaktadır. M.Ö. 2500 yılına tarihlenen ve bölgede oldukça hâkim

²⁹ Ufuk Esin, a.g.m., 1976a, s.109-121; Esin, a.g.m., 1979a, s.127; Esin, a.g.m., 1979b, s.93 . Ünsal Yalçın vd. a.g.m., 2003, s. 321-342.

³⁰ Turgut Yiğit, a.g.m., 1967, s. 233-251. Yiğit, a.g.m, 1996, s. 233; Yiğit, a.g.m., 2005, s.55- 69.

³¹ Turgut Yiğit, a.g.e., 1996, s. 233-251. Ayrıca bkz. Gojko Barjamovic, A Historical Geography of Anatolia in the Old Assyrian Colony Period, Copenhagen 2011. Nursel Aslantürk, İşuva Memleketi Üzerine Bir İnceleme. *Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi 5(1)* (2014): s. 59-133.

³² Ümit Sergün, *ULUOVA*. Beşeri Coğrafya açısından bir araştırma, İstanbul, «İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları: No: 2029, V II+208 ss., 1975., s.45.

³³ Nurettin Ardıçoğlu, *Harput Tarihi*, İstanbul 1964. s.6.

durumdaki *İşuva Krallığı bugünkü Harput/Elazığ ilinin bulunduğu coğrafyayı da kapsar*. Hitit kaynaklarında Hitit hanedan mensuplarının kökeni de Hurrilere dayanmakta idi³⁴. Tarım ve hayvancılığın yoğun olarak yapıldığı bölgede, M.Ö. 2500'de Hititlerin izlerine rastlanıyor. Bu dönemde örgütlü ticaret, metalürji bakır işlemeciliği iyi gelişmiştir³⁵. *İşuva* adlı bu yerleşim alanı, *Asur* çivi yazılarında, muhtemelen Harput'u ifade eden, *Karpata* isminde bir kent olarak geçmektedir³⁶. *Asurlular* MÖ 3000-MÖ 612 arasında, *Assurnasirpal III.* Döneminde, Harput ve dolaylarını tamamen fethetmişlerdir. Bu süreçte de bölgede ticaret ve madencilik yoğun olarak yapılmaktadır³⁷. *İşuva Krallığının* en önemli yerleşim yerlerinin başında Elazığ-Harput ve Malatya bölgesinde *Boytepe, Çınaz III, Norşuntepe, Cafer Höyük, Könhöyük, Habibuşağı, İmikuşağı, Şemsiyetepe, İmamoğlu, Kaleköy ve Pulur* gelir³⁸. *Anadolu'daki İlk Şehir Devlet Yapılanması* ve dünyanın ilk merkezi şehirleşme örneği, Harput'un kontrolündeki bölgede yer alan *Aslantepe* kazılarında ortaya çıkarılmıştır. Burada, M.Ö. 5000'e tarihlenen ve Geç Kalkolitik Döneme (GKD) özgü avcılık, çiftçilik, tarım ve ticaret söz konusudur. Ayrıca Harput'un kontrolündeki, Harput/Elazığ-Malatya civarındaki, yerleşimin en yoğun olduğu bölge, Altınova'daki *Norşuntepe, Çayboyu ve Korucutepe*'dir. Buralarda da M.Ö.3700-3500 GKD sonuna doğru tarihlenen ticaret ve hayvancılığın olduğu

³⁴Erich Neu, *Das hurritische Epos der Freilassung. Untersuchungen zu einem hurritisch-hethitischen Textensemble aus Hattusa*, Wiesbaden (Harrassowitz) 1996. Tamer Serihan, *Hurri Siyasi Tarihi ve Kültürü*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2010. Akın Bingöl, "Hurriler'in siyasi organizasyonları", *Erzincan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 6, 2013, s. 115-133. Hasan Ali Şahin, "Kültepe Metinlerindeki Hurri Kültür Unsurlarının Doğu Anadolu'daki Kanıtları ve Hurri Göç Yolları", *Uluslararası Doğu Anadolu Güney Kafkasya Kültürleri Sempozyumu I* (2015), 289-298. Özdoğan, a.g.m., 2018, s. 277.

³⁵ İshak Sunguroğlu, İshak, *Harput Yollarında C.1. Elazığ Kültür ve Tanıtma Vakfı Yayınları* No: 2. İstanbul, 1958. Ayrıca bkz. Ümit Sergün, *ULUOVA*. Beşeri Coğrafya açısından bir araştırma, İstanbul, *«İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları: No: 2029, VII+208 s.*, 1975, s.45. Serkan Erdoğan, *Urartu Egemenliğinin Yukarı Fırat Bölgesi'ndeki Tarihsel Gelişimi. Tunceli Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi Cilt 2, Sayı 5, Güz 2014:7-36*. Semra Dalkılıç, *Orta Asur Devleti'nin Ortaya Çıkışı ve I. Tıglat-Pileser Dönemi Siyasi Faaliyetler*. T.C. Nevşehir Hacıbektaş Veli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı .Yüksek Lisans Tezi. 2016, s. 114

³⁶Sunguroğlu, a.g.e., 1958. Ayrıca bkz. Yiğit, a.g.m., 1996, s. 233-251. Aslantürk, a.g.m., 2014, s. 59-133.

³⁷ Ardiçoğlu, a.g.e., 1964, s.6. Ayrıca bkz. Mehmet Ali Ünal, *XVI. Yüzyılda Harput Sancağı*. Türk Tarih Kurumu Basımevi. Ankara, 1989, 276 ss, s. 13. Kurt, a.g.m., 2009, s.3.

³⁸ Ufuk Esin, a.g.m., 1970, s.147-172; Esin, a.g.m.,1971, s.107-117; Esin, a.g.m., 1972, s. 139-147. Esin,a.g.m., 1974, s. 137-160; Esin, a.g.m.,1976a; Esin, a.g.m.,1976b, s.119-133. Esin, a.g.m.,1979a; Esin, a.g.m.,1982. Arslantaş, a.g.m., 2014, s. 87-110. Esin vd., a.g.m.,1974, s. 137-141. Esin vd., a.g.m., 1982, s. 119-125.

bir dönem söz konusudur³⁹. MÖ 3500-3300 yılları arasındaki Geç *Uruk Döneminde* bakırcılık; metalürji; gelişmiş ve örgütlü ticaret; hayvancılık, balıkçılık oldukça yaygın, MÖ1200-900 döneminde de gelişmiş ve örgütlü ticaret ve hayvancılık faaliyetinin öne çıktığı Harput ve çevresinde *Müşkilerin* hâkimiyeti de söz konusudur⁴⁰.

4. Harput Kabartması/Röliyefi

Göbekli Tepe kazılarında en ilginç olan konu, bölgenin o dönemdeki biyolojik çeşitliliğini⁴¹ ortaya çıkaracak hayvan kabartmalarının sanki dün yapılmış gibi korunarak, günümüze kadar gelmiş olmasıdır. Burada 2006 yılında, dünyanın en eski insan figürü bulunmuştur⁴². Göbekli Tepe insanları dikilitaşlarda çeşitli canlıları tanrısal çözümleme olarak betimlemişler; ancak, bu T-Taşlarda bitki ve balığa rastlanmamıştır⁴³. Harput kabartmasında ise nehirde kayıkla giden insanlar betimlenmiş, bu ise o dönemde su sistemlerinden yararlandığını göstermektedir. Belki de o dönem Harput/Elazığ coğrafyasında yaşayanlar, Kalkolitik dönemde balık avcılığı ve nehirde taşıma ticareti yapıyordu (**Resim 1**). Harput'taki *Kurey Tepe'de bulunan Kabartma*, Harput'un, şimdiye kadar bilinen ve varsayılan tarihinden de daha önceki bir tarihe, örneğin MÖ 2700'lü bir sürece; belki de MÖ 7600-7200'lü yıllara; yani daha da eski yıllara (bkz. *Boytepe, Çınaz III, Cafer Höyük, ve Çayönü*) tarihlenmesine vesile olacaktır. Kabartmada aktarılan tarihi olaylar, kenti sınırlayan surların etrafında gerçekleşiyor. Kabartmanın bazı özelliklerine gelince; **Resim 1**'deki betime dikkat edilince, şehrin surlarının giriş kapısında bir at bireyi nöbet tutuyor. Yani ata kalenin savunmasında en önemli rol biçilmiş. Mezopotamya'daki en eski uygarlığın kutsal mekanı olarak kabul edilen Göbekli Tepe'deki 'T'-Forumlu ve 5 m yüksekliğinde, 12-15 ton

³⁹ Hauptmann, a.g.m., 1970, s. 103-131. G M Di Nocera, *Die Mittelbronzezeit Keramik von Arslantepe: einige Vorläufige Bemerkungen*, M. Frangipane, H. Hauptmann, M. Liverani, P. Matthiae, M. Mellink (Eds.), *Between the Rivers and Over the Mountains*, *Archaeologica Anatolica et Mesopotamica*, Roma. 1993. Sevgi Dönmez, "2018 Malatya Arkeolojik Yüzey Araştırması", 37. Araştırma Sonuçları Toplantısı. 3. Cilt. T.C.Kültür ve Turizm Bakanlığı, Kültür Varlıkları ve Müzeler Gn. Md., 17-21 Haziran 2019, Diyarbakır, 2019, s. 349-366.

⁴⁰ Sevin,a.g.m., 1988a, s. 299-333; Sevin,a.g.m., 1988b, s. 51-63; Sevin a.g.m., 1991, s.87-97. Arslantaş, a.g.m., 2014, s.87-110. Ayhan Gaspak, *Eskiçağ'da Harput'un Tarihi Ve Dini Yapısı. İlahiyat Fakültesi Dergisi 20:1*, 2015: 143-164. William Daniel Patterson, *Elements Of The Neo-Sumerian Military*. University Of Pennsylvania. Publicly Penn Dissertations 3171; 2018, s. 828.

⁴¹Harald Hauptmann-Klaus Schmidt, *Frühe Tempel - frühe Götter?* in: Deutsches Archäologisches Institut, *Archäologische Entdeckungen. Die Forschungen des Deutschen Archäologischen Instituts im 20. Jahrhundert. Zaberns Bildbände zur Archäologie (2000)*: 258-266. Schmidt,a.g.m., 2007, s. 83-91; Schmidt,a.g.e., 2016. Kiziroğlu, a.g.e., 2019, s. 275.

⁴² Zick, a.g.e., 2008.

⁴³ Schmidt, a.g.e., 2016.

ağırlığındaki taş bloklarına, at kabartmalarının işlenmemiş olması, atın orada hala bilinmediğini gösterir⁴⁴. MÖ 3500 yıllarında Mezopotamya sosyal yaşamına dahil olan at, sadece saray erkanının arabasına koşulan çok nadir ve kıymetli bir varlıktır⁴⁵. Günümüz atına benzeyen ve önemi nedeniyle Harput Kabartmasında betimlenen olaylarda en önemli figürlerden birisi olan kapıdaki at ırkı (**Resim 1**), soğuk koşullarda, savaş, yük taşıma ve diğer amaçlar için en uygun bir at ırkı olan step at ırkı olabilir. Bu ırkın Orta Asya, Güney Asya, Mezopotamya ve kuzey doğudan Harput'a gelen kavimlerin buraya gelip yerleşik düzene geçmesi ile önem kazandığı anlaşılmaktadır. Bu ırkın başka bir özelliği de uysal, dayanıklı ve zor iklim koşullarına rahatça uyum sağlayabilmesidir. Ayrıca kuraklığa dayanabilir ve besin açısından da oldukça kanaatkardır⁴⁶. İşte Harput Kabartmasında, kent suru kapısını bekleyen step atı da, bu nedenle rölyefin en önemli ögesi olarak ön plana çıkmıştır.

Harput Kabartmasının 4000 yıllık olduğu belirtiliyor⁴⁷. Hitit ve Asur savaş betimlemeleri ve özellikle tekerlekli kulenin savaş malzemesi olarak kullanım betimi, son derece anlamlı ve önemlidir. Kent surunun giriş kapısı üstünde iki çıplak düşman askerinin üzerinde ve şehrin giriş kapısının üstünde duran, belden aşağısı yılankavi olan; gücü simgeleyen kartal pençesine sahip tanrıça, alt ettiği bir düşman askerini kaldırıyor. Benzer tanrıça figürüne, eski *Babil* döneminde de rastlanıyor ve aslında Mısır sanatı özelliği olan bir yer altı tanrıçası olarak değerlendiriliyor⁴⁸. Kabartmanın en önemli ikonografik ögesi durumundaki tanrıçanın, savaş kazanılmasında önemli bir rol oynadığı varsayılmaktadır⁴⁹. Söz konusu tanrıça zenginlik ve refahı getirdiğine inanılan, yeraltı dünyasının güçleri ile de ilişki kurmuştur. Bu rolün verildiği yılan, prehistorik dönemden beri sembolize edilmiştir⁵⁰. *Kurey Tepede* rastlantı sonucu bulunan ve Harput Kabartması adı verilen rölyef, aslında, Harput ve çevresi hakkında bizlere önemli tarihi ipuçları sunmaktadır. Bu bölgede gerçekleştirilecek sistematik ve derin paleolojik kazılardan elde edilecek bilgi ve belgeler, Harput'un tarihini belki de çok gerilere çekecektir. Gündüz ve gece

⁴⁴ Schmidt, a.g.m., 2001, s.180-183. Schmidt, a.g.e., 2016. Kiziroğlu, a.g.e., 2019, s.53-54. Oliver Dietrich, Çiğdem Köksal Schmidt, Cihat Kürkçüoğlu, Jens Notroff-Klaus Schmidt, Göbekli Tepe. *Aktüel Arkeoloji 26 (Mart-Nisan 2012)*: s.54.

⁴⁵ Sadık Usta, Uygarlığın Gelişiminde Atın Rolü. *Bilim ve Gelecek* 6 Eylül . 2018. tierfreunde.de.

⁴⁷ Bülent Demir, Eşref Abay -Veli Sevin, Harput Kabartması: Anadolu Uygarlıklarına Yeni Bir Katkı". *Arkeoloji ve Sanat* 153. 2016, s.7-16

⁴⁸ Sevgi Dönmez, "Eski Yakınoğu'da Yılanlı Tanrıça Kültü Üzerine Bir Değerlendirme", *Tarih İncelemeleri Dergisi XXXII / 2*. 2017, s. 407-426.

⁴⁹ Demir vd., a.g.m., 2016, s. 7-16.

⁵⁰ Schmidt, a.g.m., 2007, s.91. Demir vd.,a.g.m., 2016. Dönmez, a.g.m., 2017, s. 407-426.

tanrılarını betimleyen *Seris* ve *Huris* adı verilen iki boğanın çektiği arabalar, zaman mefhumuna atıf yapılmasını da sağlamaktadır. Harput Kabartmasının en alt sırasında da bu iki tanrısal boğaya yer verilmiştir (bkz.**Resim 1**).

Hitit başkenti Hattuşa (Boğazköy)'de çivi yazısı ve kil tabletlerinde de Hurrilerin mitlerinden zaman tanrısı *Kumarbi* Anadolu erken döneminde gök tanrısını ifade etmektedir⁵¹. Hurrilerde gece ve gündüz tanrıları olarak ifade edilen boğalar, savaş arabasını çekmekte kullanılmıştır. *Harput Kabartmasındaki bu iki boğanın serbest olarak betimlenmesi, burada Hurrilerin varlığı için küçük bir katkı olarak değerlendirilebilir*. Kabartmayı yapan belki de Harput'taki ilk kavim olan Hurriler, sadece savaşmıyor; kabartmanın alt bölümünde görüleceği gibi, halkın uğraşı alanını da betimliyor. Burada hem karasal ziraat ve sucul tarım, hem de hayvancılıkla uğraşıldığı görülüyor. *Harput Kabartması*, Anadolu'nun ilk tarım ve avcı toplumunun betimlenip, yerleşik düzene geçildiği ve en az 8 bin 9 bin yıllık bir geçmişi bile kapsayabileceği döneme tarihlenen Çatalhöyük yerleşkesinin izlerini taşıyor. Harput *Kurey Tepesinde* sürdürülecek kapsamlı ve sistematik arkeolojik çalışmalar sonucunda, Harput'un daha eskiye tarihlenmesi söz konusu olabilecektir.

5. Tarihi Bir Hatanın Düzeltilmesi

Tarihi gerçeklerin doğru belge ve bilgiye dayandırılması gerekir. Bir çalışmada Harput/Elazığ'ın Sanuk (Yazıpınar) ve Arındık köylerinin gayrimüslimler tarafından kurulduğu ileri sürülmekte ve bunun da Tahrir Kayıtlarından alındığı belirtilmektedir⁵². Oysa bu bilginin dayandırıldığı bilimsel çalışma⁵³ ve tahrir kayıtlarında (**Resim 2**) da böyle bir ifade yer almamaktadır. Tahrir kayıtlarında Türkçe isimlerin olmayışı, belki de ilgilinin böyle bir bilimsel hata yapmasına neden oluyor. Harput tarihinde önemli bir konuma sahip olan ve 1184 yılına kadar sırasıyla Davud, Fahreddin Karaarslan ve Nureddin Mehmed beyler gibi kentin yönetimini elinde tutanlar ve özellikle Fahreddin Karaarslan (1148-1174)'ın hüküm sürdüğü süreçte⁵⁴, şehirdeki

⁵¹Heinrich Otten, *Mythen vom Gotte Kumarbi*. Neue Fragmente, Berlin (Akademie-Verlag) 1950, s. 6. Ayrıca bkz. Hans Gustav Güterbock, *Kumarbi*. Mythen vom churritischen Kronos, Zürich/ New York (Europaverlag) 1946, s. 6-28.

⁵²Çakar, Enver, "Osmanlı Döneminde Harput'ta Kırsal Yerleşme": Baskil Örneği. *Fırat Üniversitesi Harput Uygulama ve Araştırma Merkezi* Geçmişten Geleceğe Harput Sempozyumu, Elazığ 23-25, Mayıs. 2013, s. 111-118.

⁵³ Mehmet Ali Ünal, a.g.e., 1989, 276 ss.

⁵⁴ Ünal, a.g.e., 1989, s.16. Ardıçoğlu, a.g.e., 1964, s.44.

Müslüman halka vergi muafiyeti konulmuştur.⁵⁵ Büyük bir olasılıkla da Müslüman Türk'leri vergiden muaf tuttuğu gibi, ondan sonra gelen yöneticiler de bu uygulamayı sürdürmüş olabilirler... Ya da buna benzer bir yönetsel uygulama söz konusu olabilir. Harput'a bağlı köy ve mezra sayısı 1518-1566 döneminde 213 olarak verilmektedir⁵⁶. Bu kadar geniş bir yerleşim noktasından ve eski bir tarihi yaşamış olan bölgedeki iki köyün mesnetsiz ve belgesiz olarak gayrimüslimler tarafından kurulduğunu iddia etmek, son derece yanlış olmuştur. Buradaki itiraz, bu köylerde gayrimüslimlerin oturmuş olmalarına değildir. Çünkü Harput'un o dönem çoğu köyünde gayrimüslimler, Türklerle birlikte yaşamaktaydı. İtiraz, bu köylerin gayrimüslimler tarafından kurulmuş olduğuna dair yapılan, bu belgesiz savlamayadır. Nitekim belge olarak sunulan Tahrir defteri fotokopisi yazılarında da böyle bir ifade yer almamaktadır (**Resim 2**). Söz konusu tahrir belgelerinin çözümünde, adı geçen köylerin gayrimüslimler tarafından kurulduğuna dair bir ifade bulunmamakta; sadece *en üstte köyün adı; alt satırlarda ise* Gayrimüslim isimleri; orta kısımda köyde yetişen ürünlerin adları; alt grupta Harput Livası yekûn, hane, hınta (buğday), alınacak vergiler yazılıdır. En altta ise vergi miktarı bulunmaktadır. Köyün kuruluşu ve kimin kurduğu ile ilgili bir ifade Tahrir Belgelerinde yer almamaktadır. ***Sadece kişi isimleri; alınan mal; miktar ve toplamlarının yazılı olduğu belirtiliyor.***

Sonuç

Keban ve Karakaya baraj inşaatlarından önceki kurtarma kazıları sayesinde, kısmen de olsa, bölgenin tarihsel gelişim sürecine ışık tutacak birçok bilimsel sonuç elde edilmiştir (**Harita 1-3**). Bu coğrafyanın Güneydoğu Toros yayının kuzeyinden başlayarak, 800 m NN üzerindeki Harput/Elazığ, Palu, Bingöl ve Malatya Ovaları, Neolitik Bölgenin bir parçasıdır. Harput coğrafyasında yer alan Elazığ'daki Boytepe, Çınaz III, Malatya Caferhöyük ve Ergani Çayönü kazıları, Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem(ÇÇND)-A'dan ÇÇND-B'ye geçişte; yani MÖ 7600-7200 yıllarına tarihlenen bir dönemi kapsamaktadır. Şiddetli kışların hüküm sürdüğü bu bölgede Neolitik Çağda avcı, toplayıcı; hatta ilk tarımcı toplulukların bile yaşamayacağı savı, Elazığ/Harput'daki Boytepe ve Çınaz III ile Malatya'daki Cafer Höyük yerleşkelerinden elde edilen bulgularla geçersiz kılınmıştır.

⁵⁵ M. Zeki Oral, "Harput Ulucamii Duvarındaki Vergi Kitabesi", 6.TTK, 20-26 Ekim 1961, Ankara. 1967, s.144.

⁵⁶ Ahmet Aksın, 218 Numaralı Harput Şer'iyye Sicili 1249-1256 (M.1833-1840), Fırat Üniv. Sosyal Bil. Ens. Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Elazığ, 1990, s.37-39. Celalettin Uzun, 17.Yüzyılda Harput. Doktora Tezi. Fırat Üniv., Sosyal Bil. Enst, Tarih ABD, 2016, s. 398.

Yerleşim tarihi açısından önemli kazı alanları, Harput/Elazığ coğrafyasındaki Altınova'da yer alır. Örneğin *Tepecik/Makaraztepe*'de yürütülen kazılarda, Büyük Hitit İmparatorluk Dönemine özgü çanak çömlek bulunmuştur. Yine aynı ekosistemde bulunan *İmikuşağı, Tülintepe* ve *Korucutepe*'de, farklı Hitit Dönemi buluntuları elde edilmiştir. Buralarla birlikte Keban-Karakaya Baraj Gölü coğrafyasına giren *Norşuntepe, Pulur, Körtepe, İmamoğlu, Kaleköy, Piroit Höyük, Könhöyük, Pulur, Şemsiyetepe, Değirmenetepe* ve Ağın *Kalaycık*'ta elde edilen veriler, alanı Kalkolitik Döneme götürmektedir. Bu höyüklerden en önemlilerinden olan *Tülintepe*'de ilk Kalkolitikten (MÖ 4500-3500) ve son Kalkolitiğe (MÖ 3500-3000) tarihlenecek objeler elde edilmiştir. Bu bölgedeki yerleşim olgusunun MÖ 5000 yıllarını kapsadığı üzerinde durulmuştur.

Doğu Anadolu ve Harput'u da kapsayan bölge; yani Kafkaslardan Fırat Nehrine uzanan coğrafya, M.Ö. 4000 sonlarından, M.Ö.2000 başlarına kadar etkin olan Karaz Kültürü ile tanışmıştır. Bölgede yürütülen *Norşuntepe, Kalaycık, Kalecikler, Tepecik, Aslantepe* ve *İmamoğlu* kazılarında Karaz Kültürü çanak çömleğine rastlanmıştır. Karaz I olarak adlandırılan örnekler, Erken Tunç Çağı dönemine özgü olup, MÖ 3500-3300 yıllarına tarihlenir. Karaz tipi seramiklerin çok geniş bir kullanım coğrafyası olduğu için, bölgeler arası farklılıklar da dikkate alınır, Harput/Elazığ çevresinde bulunanların, Karaz kültürü seramik ürünlerinin en kaliteli olduğu görülür. Alt palearkitiğe ait olan bu bulgular, Keban'a yakın *Enerli*'de, Acuzlu köyündeki Karapınar kesiminde; Fırat'ın batı kıyısındaki *Pağnik (Kaşpınar)*'te bulunmuştur.

Harput ve çevre bölgelerinde yürütülen kazılar sonucunda, buranın M.Ö. 7000-5800 yılları arasına yerleştirilen, Çanak Çömlekli Neolitik ve ilk Kalkolitik Döneme tarihlenebileceğini akla getiriyor.

Hurrilerin kurduğu *İşuva* adı verilen bölgede, Harput'un da dahil olduğu ve yukarıda adları verilen kazı alanlarını da içine alan *Mittani Devleti'nin* büyük bir bölümü, MÖ 1400'lerde Hititlerin işgaline uğramış ve *Harput* da onların idaresine girmiştir. Hurrilere ait olduğu düşünülen Harput Kabartmasının alt bölümünde, *gece(Huris)* ve *gündüz(Seris)* adlı tanrıların, boğa olarak betimlenmesi önemlidir. Harput kabartmasındaki bu iki boğanın serbest olarak betimlenmesi, burada Hurrilerin varlığı hakkında bilgi vermektedir.

İnsanoğlu, Paleolitik Çağda, güvenlik kaygısını ön planda tutmuştur. Coğrafyanın elverdiği ölçüde yüksek rakımlı yerleri tercih etmiştir. Göbekli Tepe'den itibaren, Anadolu coğrafyasında yaşayan topluluklar, yerleşim yeri seçimi ve orayı terk etme sürecinde benzer davranmıştır. Bu kazılarda, o dönemdeki madencilik geleneği ve endüstrisinin oldukça ileride olduğu ortaya

konmuştur. Elazığ, Tunceli, Adıyaman ve Malatya'yı içine alan zengin maden yataklarını kontrol eden Harput, her dönemde komşu ülkelerin de ilgi odağı olmuştur. Bölgede zengin altın, gümüş, gümüşlü kurşun, bakır ve demir yatakları bulunmaktadır. Özellikle Harput ve yakın coğrafyasındaki Maden ve Keban, yeraltı zenginliği ile daha Neolitik Çağda yaşayan Anadolu insanının dikkatini çekmiştir. O süreçten Osmanlı İmparatorluğuna dahil edilinceye kadar, yani 1516 tarihine kadar, yaklaşık elli medeniyetin etkisi altına girmiştir. **Harput ve çevre coğrafyasının tarihi çok eskilere dayanmaktadır. Bu yüzden, bölgedeki her hangi bir yerleşimin kuruluş tarihi ve kuranları belirtirken çok dikkatli olunması gerekiyor.** Bir tahrir belgesinin yanlış yorumlanıp, o dönemde bölgede mevcut 213 köy ve mezradan ikisinin gayrimüslimler tarafından kurulduğunun savlanması, doğru olmamıştır.

Kaynakça/References

- Alparşlan, Metin, *Kültürel Miras ve Turizm Açık Öğretim Programı*. 2014, s. 51-52, 277 ss.
- Ardıçoğlu, Nurettin, *Harput Tarihi*, İstanbul 1964.
- Arslantaş, Yüksel, "Kalkolitik Çağda Harput ve Çevresinin Genel Vaziyeti", *Fırat Üniversitesi Harput Araştırmaları Dergisi Cilt: I, Sayı: 2, Elazığ*, 2014, s. 87-110.
- Aslantürk, Nursel, "Işuva Memleketi Üzerine Bir İnceleme", *Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi 5(1)*, 2014, s. 59-133.
- Atlı, Nur Balkan- Didier Binder, "Kömürcü – Kaletpe Obsidyen İşliği", (Eds: M.Özdoğan – N. Başgelen). *Anadolu'da Uygarlığın Doğusu ve Avrupa'ya Yayılımlı Türkiye'de Neolitik Dönem – Yeni Kazılar, Yeni Bulgular. Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul*, 2007, s. 217–222.
- Barjamovic, Gojko, *A Historical Geography of Anatolia in the Old Assyrian Colony Period*, Copenhagen, 2011.
- Bartl, Karin, "Norşun-Tepe. Die frühe Eisenzeit", ph.d. Dissertation, Freie Universität Berlin. 1988.
- Bingöl, Akın, "Hurriler'in siyasi organizasyonları", *Erzincan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi 6*, 2013, s. 115-133.
- Coşkun, Nilgün, "Keban Projesi: Ağın Hoşrik Mevki ve Kalecikler Kurtarma Kazılarına Yeni Bir Bakış", *Anadolu Araştırmaları 21*, 2018, s.124-153.
- Çakar, Enver, "Osmanlı Döneminde Harput'ta Kırsal Yerleşme": Baskil Örneği. *Fırat Üniversitesi Harput Uygulama ve Araştırma Merkezi Geçmişten Geleceğe Harput Sempozyumu, Elazığ 23-25, Mayıs . 2013*, s. 111-118.

- Demir, Bülent, Eşref Abay- Veli Sevin, "Harput Kabartması": Anadolu Uygarlıklarına Yeni Bir Katkı". *Arkeoloji ve Sanat* 153. 2016, s. 7-16.
- Darkot, Besim, *Türkiyenin Bölgeleri Arasında Yukarı Fırat Bölgesi*", Elazığ Üniv. Haftası . İÜ. Yay. No: 196, İstanbul, 1943, s. 255-268.
- Di Nocera GM, *Die Mittelbronzezeit Keramik von Arslantepe: einige Vorläufige Bemerkungen*, M. Frangipane, H. Hauptmann, M. Liverani, P. Matthiae, M. Mellink (Eds.), *Between the Rivers and Over the Mountains*, *Archaeologica Anatolica et Mesopotamica*, Roma. 1993.
- _____, *Arslantepe VIII, Die Siedlung Der Mittelbronzezeit von Arslantepe*, Roma. 1998.
- Dietrich, Oliver-Çiğdem Köksal Schmidt, Cihat Kürkçüoğlu, Jens Notroff, Klaus Schmidt, "Göbekli Tepe", *Aktüel Arkeoloji* 26, Mart-Nisan 2012, s. 52-55.
- Dönmez , Sevgi, "Eski Yakındoğu'da Yılanlı Tanrıça Kültü Üzerine Bir Değerlendirme", *Tarih İncelemeleri Dergisi XXXII / 2*, 2017, s. 407-426.
- _____, "2018 Malatya Arkeolojik Yüzey Araştırması", 37. Araştırma Sonuçları Toplantısı. 3. Cilt. T.C.Kültür ve Turizm Bakanlığı, Kültür Varlıkları ve Müzeler Gn.Md., 17-21 Haziran 2019, Diyarbakır, 2019, s. 349-366.
- Erdoğan, Serkan, "Urartu Egemenliğinin Yukarı Fırat Bölgesi'ndeki Tarihsel Gelişimi", *Tunceli Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi Cilt 2, Sayı 5*, Güz, 2014, s. 7-36.
- Ertem, Hayri, "Korucutepe Kazısı, 1973", Keban Projesi 1973 Çalışmaları, *ODTÜ Keban Projesi Yayınları, Seri I-No: 6*, Ankara 1979, s. 33-43.
- _____, "Korucutepe Kazısı, 1974, 1975. Levha 1-12" Keban Projesi 1974-1975 Çalışmaları, *ODTÜ Keban Projesi Yayınları, Seri: I, No: 7*, 1982, s. 1-5.
- Esin, Ufuk, "Tepecik Kazısı 1968 Yılı Ön Raporu", 1968 Yaz Çalışmaları. *ODTÜ Keban Projesi Yayınları, Seri: I, Yayın: 1*, 1970, s. 147-172.
- _____, "Tepecik Kazısı, 1969. Levha 80-99.", Keban Projesi 1969 Çalışmaları. *ODTÜ Keban Projesi Yayınları, Seri: I, No: 2*, 1971, s. 107- 117.
- _____, "Tepecik Kazısı, 1970. Levha 99-120." Keban Projesi 1970 Çalışmaları. *ODTÜ Keban Projesi Yayınları, Seri: I, No: 3*, 1972, s. 139- 147.
- _____, "Tepecik Kazısı, 1971", Keban Projesi 1971 Çalışmaları. *ODTÜ Keban Projesi Yayınları, Seri: I, No: 4*, 1974, s. 137-160.
- _____, "Tepecik Kazısı, 1971. Levha 97-111.", Keban Projesi 1972 Çalışmaları. *ODTÜ Keban Projesi Yayınları, Seri: I, No: 5*, 1976a, s. 109- 121.
- _____, "Tülintepe Kazısı, 1972. Levha 76-94.", Keban Projesi 1972 Çalışmaları. *ODTÜ Keban Projesi Yayınları, Seri: I, No: 5*, 1976b, s. 119-133.

- _____, “Tepecik Kazısı, 1973. Levha 46-65.” Keban Projesi 1973 Çalışmaları. *ODTÜ Keban Projesi Yayınları, Seri: I, No: 6, 1979a, s.79- 94.*
- _____, “Tülintepe Kazısı, 1973. Levha 66-77.” Keban Projesi 1973 Çalışmaları. *ODTÜ Keban Projesi Yayınları, Seri: I, No: 6, 1979b, s. 115- 119.*
- _____, “Tepecik Kazısı, 1974. Levha 53-78.”, Keban Projesi 1974- 1975 Çalışmaları. *ODTÜ Keban Projesi Yayınları, Seri: I, No: 7, 1982, s. 71-118.*
- _____, “Tülintepe Kurtarma Kazıları”, *Türkiye Arkeolojisi ve İstanbul Üniversitesi, İstanbul, 2000, s. 87-90.*
- Esin, Ufuk - M.A. Güven Arsebük, “Tülintepe Kazısı, 1974. Levha 112-123.”; Keban Projesi 1971 Çalışmaları. *ODTÜ Keban Projesi Yayınları, Seri: I, No: 4, 1974, s. 137-141.*
- _____, “Tülintepe Kazısı, 1974. Levha 79-98.”, Keban Projesi 1974-1975 Çalışmaları. *ODTÜ Keban Projesi Yayınları, Seri: I, No:7, 1982, s. 119-125.*
- Gaspak, Ayhan, “Eskiçağ’da Harput’un Tarihi Ve Dini Yapısı”, *İlahiyat Fakültesi Dergisi 20:1, 2015, s. 143-164.*
- Griffin, E. E., *The Middle and Late Bronze Age Pottery*. M. N. Van Loon (Ed.), Korucutepe 3, Amsterdam. 1980, s. 3-109.
- Güterbock, Hans Gustav, *Kumarbi. Mythen vom churritischen Kronos*, Zürich/ New York (Europaverlag). 1946, 6-28.
- Harmankaya, Savaş, “Türkiye Neolitik Araştırmaları Üzerine Bir Değerlendirme”, (Eds: S.Harmankaya; O. Tanındı; M. Özbaşaran). *TAY – Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri-2: Neolitik, Ege Yayınları, İstanbul, 1997, s. 13-20.*
- Hauptmann, Harald, Norşun-Tepe Historische Geographie und Ergebnisse der Grabungen 1968/69. *Istanbuler Mitteilungen 19/20, Tübingen, 1969/1970, s. 21-78.*
- _____, “Norşun-Tepe 1968 Kazıları Ön Raporu”. 1968 Yaz Çalışmaları, Metin. *ODTÜ Keban Projesi Yayınları, Seri I-Yayın: I, Ankara, 1970, s. 103-131.*
- _____, “Norşun Tepe Kazısı, 1969”. Keban Projesi 1969 Çalışmaları. *ODTÜ Keban Projesi Yayınları, Seri I-No: 2, Ankara, 1971, s. 71-91.*
- _____, “Norşuntepe Kazıları 1970”. *Keban Projesi 1970 Yaz Çalışmaları”, Ankara, 1972, s. 41-59.*
- _____, “Norşun Tepe Kazısı, 1971”. Keban Projesi 1971 Çalışmaları, *ODTÜ Keban Projesi Yayınları, Seri I-No: 4, Ankara, 1974, s. 71-83.*
- _____, “Norşuntepe Kazıları, 1972”. Keban Projesi 1972 Çalışmaları. *ODTÜ Keban Projesi Yayınları, Seri I-No: 5, Ankara, 1976, s.41-60.*
- _____, “Norşuntepe Kazıları, 1974”. Keban Projesi 1974-1975 Çalışmaları. *ODTÜ Keban Projesi Yayınları, Seri I-No: 7, Ankara, 1982, s. 15-71.*

- Hauptmann, Harald-Klaus Schmidt, "Frühe Tempel - frühe Götter?" in: Deutsches Archäologisches Institut, Archäologische Entdeckungen. Die Forschungen des Deutschen Archäologischen Instituts im 20. Jahrhundert. *Zaberns Bildbände zur Archäologie*, 2000, s. 258-266.
- Hayli, Selçuk, "Tarihi Coğrafya Açısından Harput Şehrinin Fonksiyonları ve Sahası", *Dünü-Bugünüyle Harput 24-27 Eylül 1988*, Elazığ 1989.
- Işık, Mehmet, "Erzurum Bölgesi'nde Karaz Kültürü'nün Başlangıcı Son Dönem Araştırmalarının Genel Bir Değerlendirmesi", B. Can, M. Işık (Eds.). *Doğudan Yükselen Işık Arkeoloji Yazıları*, İstanbul, 2007, s. 325-350.
- _____, *Doğu Anadolu Erken Transkaşkasya Kültürü. Çok Bileşenli Gelişkin Bir Kültürün Analizi*. Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2011.
- Kızıroğlu, İlhami, *Ekolojik Potpuri 2*. Sarıyıldız Mat. Ankara, 2019, 319 ss.
- _____, "Harput Sancağı; Sanuk (Yazıpınar) ve Arındık Köyleri İle İlgili Tarihi Bir Yanlışın Düzeltilmesi Üzerine Bir Çalışma", *ELAZIĞ Kültür ve Tanıtma Vakfı Dergisi 31, sayı: 53 (Temmuz)*, 2020, s. 17-46.
- Kunç, Şeref & Gül, Ş., "Türkiye'de Eski Maden yatakları ve Doğal Bakırda Eser Element Analizleri", *TÜBİTAK ARÜTOB III*, 1983, s. 85-102.
- Kurt, Mehmet, Yeni Asur Devleti'nin Kuzey Yayılımı ve Doğu Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası. *Doğu Anadolu Bölgesi Araştırmaları*, 2009, s. 1-13.
- Loon van M.N., "Korucu Tepe Kazısı, 1969. Keban Projesi 1969 Çalışmaları", *ODTÜ Keban Projesi Yayınları, Seri I-No: 2*, Ankara, 1971, s. 47- 71.
- Loon van, M.N., conclusions: in M.N. van loon (ed.), *Korucutepe. Final Report on the Excavations of the Universities of Chicago, California (Los Angeles) and Amsterdam in the Keban Reservoir, Eastern Anatolia, 1968-1970. Vol. 3*, Amsterdam, New York, Oxford, s. 271-277.
- Luckert, Karl W. *Göbekli Tepe*. Çev.: Leyla Tonguç Basmacı. ALFA Basım Yayım, 2019, İstanbul, 420 ss.
- Neu, Erich, *Das hurritische Epos der Freilassung*. Untersuchungen zu einem hurritisch-hethitischen Textensemble aus Hattusa, Wiesbaden (Harrassowitz), 1996.
- Oral, M.Zeki, "Harput Ulucami Duvarındaki Vergi Kitabesi", *6.TTK, 20-26 Ekim 1961*, Ankara. 1967, s 144.
- Otten, Heinrich, *Mythen vom Gotte Kumarbi*. Neue Fragmente, Berlin (Akademie-Verlag), 1950.
- Özdoğan, Mehmet, *Lower Euphrates Basin 1977 Survey*. Lower Euphrate Project Publications I, 2. Istanbul, Middle East. Technical University. 1977a.

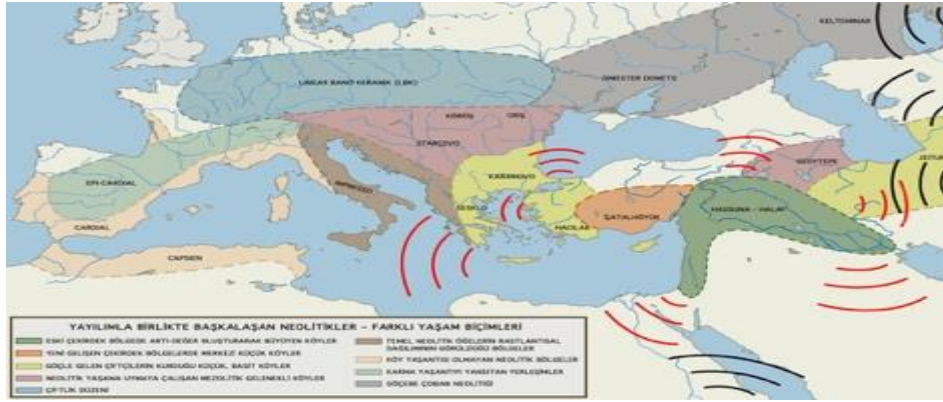
- _____, *Aşağı Fırat Havzası 1977 Yüzey Araştırmaları*. ODTÜ Aşağı Fırat Projesi. İstanbul. 1977b.
- _____, ‘‘Bazı Genellemeler – Öngörüler’’, (Eds: M. Özdoğan – N. Başgelen). Anadolu’da Uygarlığın Doğusu ve Avrupa’ya Yayılımı – Türkiye’de Neolitik Dönem – Yeni Kazılar, Yeni Bulgular, *Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul*, 2007, s. 441-455.
- _____, ‘‘Neolitik Adlamasının Dünden Bu Güne Değişen Tanımı’’, s. 277. *Azərbaycan Arxeologiyası. Cild 21 No 1*, 2018, s. 12-39.
- Rollefson, Gary O., ‘‘Synthese: The Late Aceramic Neolithic of the Levant: A Synthesis’’, *Paleorient 15/1*, 1989, s. 168-173.
- Sarıbeyoğlu, Mahmut, *Aşağı Murat Bölgesinin Beşeri Coğrafyası*, Doğu Anadolu Araştırma İstasyonu Yay.No:1, Ankara, 1951.
- Schmidt, Klaus, ‘‘Frühneolithische Tempel’’, Ein Forschungsbericht zum präkeramischen Neolithikum Obermesopotamiens, in: *Mitteilungen der Deutschen Orientgesellschaft 130/1998*, s. 17-39.
- _____, ‘‘Zuerst kam der Tempel, dann die Stadt. Bericht zu den Grabungen am Gürcütepe und am Göbekli Tepe 1996-1999’’, *Istanbul Mitteilungen 50/2000*, s. 5-40.
- _____, ‘‘Göbekli Tepe:Steinerne Wesen aus den Anfängen der Ackerbaukulturen’’, Hrsg. Brian M. Fagan. Entdeckungen. *Neue Schätze der Archäologie*. 2001, s. 180-183.
- _____, ‘‘Die Steinkreise und die Reliefs des Göbekli Tepe’’, Die ältesten Monumente der Menschheit.Badisches Landesmuseum Karlsruhe.vor 12000 Jahren in Anatolien. 2007, s. 83-91.
- _____, *Sie bauten die ersten Tempel: Das rätselhafte Heiligtum am Göbekli Tepe* (Deutsch) Gebundene Ausgabe – CH Beck. 21. Januar 2016.
- Serdaroğlu, Ümit, ‘‘1969 Ağın ve Kalaycık Kazıları’’, *Türk Arkeoloji Dergisi, XVII-2*, Ankara. 1969, s. 185-210 .
- Sergün, Ümit, *ULUOVA*. Beşeri Coğrafya açısından bir araştırma, İstanbul, *«İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları: No: 2029, V II+208 s., 1975. s.45.*
- Sevin, Veli, ‘‘Malatya-Elazığ-Bingöl İleri Yüzey Araştırması, 1985. Araştırma Sonuçları Toplantısı, IV, Ankara. 1986, s. 279-300.
- _____, ‘‘İmikuşağı Kazıları, 1986. Kazı Sonuçları Toplantısı’’, IX-1, Ankara, 1988, s. 299-333.
- _____, Doğu Anadolu Erken Demir Çağı ve Müşkiler Sorunu, Höyük I, Türk Tarih Kurumu, 1988b: 51-63(7 Resim).

- _____, "The Early Iron Age in the Elazığ Region and the Problem of The Mushkians", *Anatolian Studies* 41, 1991, s. 87-97.
- _____, "İmikuşağı Kazılarının Işığında Habur Seramiğinin Kuzey Yayılımı", XXXIV. *Uluslararası Assirioloji Kongresi Bildiriler*, Ankara, 1998, s. 383-393.
- Sunguroğlu, İshak, *Harput Yollarında C.1. Elazığ Kültür ve Tanıtma Vakfı Yayınları No: 2. İstanbul*, 1958.
- Şahin, Hasan Ali, "Kültepe Metinlerindeki Hurri Kültür Unsurlarının Doğu Anadolu'daki Kanıtları ve Hurri Göç Yolları", *Uluslararası Doğu Anadolu Güney Kafkasya Kültürleri Sempozyumu I*, 2015, s. 289-298.
- Topaloğlu, Yasin, "Erzurum ve Çevresi Tunç Çağı Yerleşmeleri / Settlements of Erzurum Region During Bronze Age", *TURKISH STUDIES Volume 11/2 Turkish Studies.9336*, 2016, s. 1193-1230.
- Umurtak, Gülsün, *Korucutepe II, 1973-1975 Dönemi Kazılarında Bulunmuş Olan Hitit Çağı Çanak Çömleği*, Ankara. 1996.
- Usta, Sadık, "Uygarlığın Gelişiminde Atın Rolü", *Bilim ve Gelecek 6 Eylül*, 2018.
- Ünal, Mehmet Ali, *XVI. Yüzyılda Harput Sancağı*. Türk Tarih Kurumu Basımevi. Ankara, 1989, s. 276.
- Yalçın, Ünsal & Yalçın, H Gönül, "Zur Karaz Keramik von Tepecik Ostanatolien" *Archaeological Essays Honour of Homo Amatus: Güven Arsebük*, İstanbul, 2003, s. 321-342.
- Yalçın, Ünsal & Yalçın, H Gönül, "Der Hortfund von Tülintepe, Ostanatolien, Der Anschnitt" *Anatolien Metal IV. Beiheft 21*, 2009, s. 101-123.
- Yener, Aslıhan Kutlu, "The Production, Exchange and Utilization of Silver and Lead Metals In. Ancient Anatolia: A Source Identification Project", *Anatoliaca*, X, 1983, 1-15.
- Yiğit, Turgut, "Tarih Öncesi ve Hitit Döneminde İsuva Bölgesi" *Ankara Üniversitesi DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi*, c.17, c. 28, 1967, 233-251.
- _____, "Tarih Öncesi Ve Hitit Döneminde İsuva Bölgesi", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, *Ankara Üniversitesi Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Yay.*, Ankara, 1996, s. 233-251.
- _____, "Hurrilere İlişkin Hititçe Çivi Yazılı Belgelerdeki İlk Kayıtlar". *Ankara Üniversitesi DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi c.24-s.38*, 2005, s. 55-69.
- Zick, Michael, *Türkei – Wiege der Zivilisation*. Konrad Theiss Verlag, Stuttgart 2008.
<https://www.tierfreund.de/die-geschichte-der-hauspferde/>

Doktora ve Yüksek Lisans Tezleri

- Aksın, Ahmet, *218 Numaralı Harput Şer'iyeye Sicili 1249-1256(M.1833-1840)*, Fırat Üniv. Sosyal Bil. Ens. Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Elazığ, 1990.
- Çoksolmaz, Ece, *Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem Yerleşmelerinin Anadolu'daki Dağılımı* Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Arkeoloji Ana Bilim Dalı Prehistorya Arkeolojisi Bilim Dalı Yüksek Lisans Tezi. Konya, 2011, s. 273.
- Dalkılıç, Semra, *Orta Asur Devleti'nin Ortaya Çıkışı ve I. Tıglat-Pileser Dönemi Siyasi Faaliyetler*. T.C. Nevşehir Hacıbektaş Veli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı .Yüksek Lisans Tezi, 2016.
- Patterson, Daniel William, "*Elements Of The Neo-Sumerian Military*" Publicly Accessible Penn Dissertations. 3171/, University of Pennsylvania; 2018, 831 ss.
- Serihan, Tamer, *Hurri Siyasi Tarihi ve Kültürü'*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara. 2010.
- Uzun, Celalettin, *17.Yüzyılda Harput. Doktora Tezi. Fırat Üniv., Sosyal Bil.Enst, Tarih ABD, 2016, 398.*

EKLER

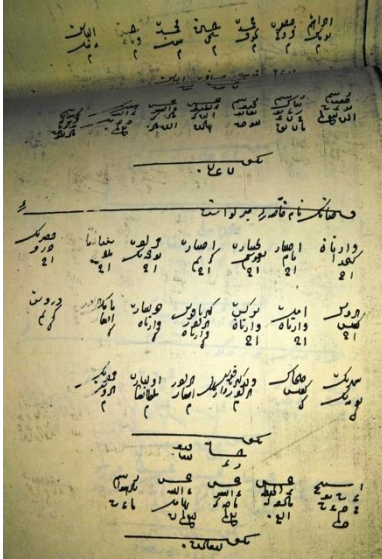

Harita 1. Neolitik yaşam biçiminin olduğu çekirdek bölge(Özdoğan 2018) 'dan.

Resim 1. Şehrin giriş kapısındaki atın, şehrin giriş kapısını tutması, ata atfedilen önemi belirtiyor

(Demir vd. 2016; Dönmez 2017)'den alınmıştır

Resim 2. Sanuk(Yazıpınarı) ve Arunduk köyleri 1518 tahrir defteri kayıtlarının fotokopisi

AELIUS ARISTIDES'İN KYZIKOS SÖYLEVİ*

PANEGYRIC OF AELIUS ARISTIDES IN CYZICUS

Mustafa TÜRK**

Makale Bilgisi

Başvuru: 06.04.2021

Kabul: 18.08.2022

Article Info

Received, Apr,06,2022

Accepted: Aug,18,2022

Öz

Hatip Aelius Aristides, M.S. 2. yüzyılın başlarında Mysia'da dünyaya gelmiştir. Ailesinin varlıklı olması sayesinde Pergamon, Smyrna, Atina gibi merkezlerde ünlü hocalardan ders alan Aristides, zamanın öne çıkan hatiplerinden biri olmuştur. Ancak çeşitli merkezlere yaptığı zorlu yolculuklar Aristides'in daha sonraki yaşamını derinden etkileyecek bir hastalığa yakalanmasına neden olmuştur. Hatip kronik hale gelen bu hastalığından sağlık tanrısı Asklepios'un kendisine rüyasında bildirildiği tedavileri uygulayarak kurtulmaya çalışmıştır. Diğer yandan hastalığı onu meslek yaşamından tamamen alıkoymamış ve hastalığı sırasında da gezilerine devam etmiştir. Bunlardan biri de söylev vermek amacıyla Kyzikos'a yaptığı gezidir. Aristides, söz konusu geziyi anlattığı Hieroi Logoi'da söylevin içeriğine değinirse de Kyzikos'da verdiği söylev, hatibin günümüze ulaşan eserleri arasında yer almaktadır. Kentin konumunun ve Roma'nın sağladığı barışın övüldüğü bu söylev, Kyzikos kenti ve Hadrianus Tapınağı açısından oldukça önemlidir. Zira içinde geçen bilgiler, bugün üst yapısı tamamen yok olmuş olan Hadrianus Tapınağı'nın görünümünü hakkında tapınakla çağdaş az sayıdaki kaynaktan biridir. Yine söylev içerisinde geçen ifadelerden, söz konusu gezinin ve söylevin Marcus Aurelius ve Lucius Verus'un ortak imparatorlukları döneminde gerçekleştiği anlaşılmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Aelius Aristides, Kyzikos Söylevi, Mysia

* Bu çalışma, 22-25 Şubat 2021 tarihlerinde Bandırma'da gerçekleştirilen *Uluslararası Bilimsel Araştırmalar ve Yenilikçi Çalışmalar Sempozyumu*'nda sözlü sunulan metin geliştirilerek hazırlanmıştır. Çalışmanın yayına hazırlanmasında verdiği destek için Arş. Gör. Safa Furkan Karacakaya'ya teşekkür ederim.

** Dr. Öğr. Üyesi, Bandırma Onyedil Eylül Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü, Eskiçağ Tarihi Anabilim Dalı, mturk@bandirma.edu.tr, Orcid: 0000-0001-8164-506X, Balıkesir/Bandırma Türkiye.

Abstract

Aelius Aristides was born in Mysia at the beginning of the 2nd century AD. The wealth of his family ensured that he had a good education. Thanks to this fortune, Aristides learned from important instructors of the time in centers such as Pergamon, Smyrna and Athens and became a famous orator. However, the difficult travels he made to various centers caused him to get a disease that would deeply effect his later life. Aristides tried to get rid of this disease by applying the treatments that the god of health Asclepius told him in his dream. On the other hand, his illness did not completely prevent him from his professional life and he continued his travels during his illness. One of them is the trip he made to Kyzikos to give a speech. Aristides describes this trip in *Hieroi Logoi*. Although Aristides did not mention the content of the speech in *Hieroi Logoi*, where he described the trip in question, her speech at Kyzikos is among the works that have survived to the present day. The speech praises the location of the city and the peace provided by Rome. Therefore, the speech is very important for the city of Kyzikos and the Temple of Hadrian. Because the information in the speech gives information about the appearance of the Temple of Hadrian and is contemporary information about the temple. From the expressions in the speech, it is understood that the mentioned trip and speech took place during the joint empires of Marcus Aurelius and Lucius Verus.

Keywords: Aelius Aristides, Panegyric in Kyzikos, Mysia

Giriş

Aristides, Roma İmparatoru Hadrianus'un imparatorluk yıllarının başlangıcında (M.S. 117/118) kuzey batı Anadolu'da dünyaya gelmiştir. Fakat doğum yeri tartışmalıdır. M.S. 2. yüzyıl sonu ile 3. yüzyıl başlarında yaşamış olan Philostratus; "Βίοι Σοφιστῶν" (Sofistlerin Yaşamı) adlı eserinde, ikinci sofistlik akımın temsilcileri arasında saydığı hatibin Hadrianoi'lu olduğunu bildirmektedir¹. M.S. 10. yüzyıl tarihli Suidas'ın ansiklopedisinde de büyük olasılıkla Philostratos'a dayanılarak hatibin bir zamanlar Mysia'da olmakla birlikte sonradan Bithynia sınırlarında kalan Hadrianoi kökenli olduğu belirtilmektedir². Buna karşın bazı veriler Balıkesir yakınlarına lokalize edilen Hadrianoutherai'li olabileceğini düşündürmektedir³. Bunlardan ilki, Aristides'in arazileridir. Bizzat Aristides tarafından kaleme alınan *Hieroi Logoi*'da verilen bilgiler, Aristides'in dört arazisinin Hadrianoutherai

¹ Philostratus-Eunapius, *The Lives of the Sophists*, çev. Wilmer Cave Wright, (The Loeb Classical Library), William Heinemann, London 1922, II-9.

² Suidas, *Suidai Lexicon, Graece et Latine, Tomus I*, ed. Aemilius Portus- Ludolf Kuster, Typis Academicis, Cantabrigiae 1705, s. 323.

³ William M. Ramsay, *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası*, çev. Mihri Pektaş, Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, Ankara 1960, s. 170; Theodor Wiegand, "Reisen in Mysien", *Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts, Athenische Abteilung*, 29, 1904, s. 280.

yakınlarında olduğunu düşündürmektedir⁴. Bunlardan Zeus ve Asklepios kutsal alanı yakınında bulunan ikisi kendisi, üçüncüsü de M.S. 142 yılında ailesi tarafından satın alınmıştır. Dördüncü arazinin ise kır evi olarak kullanıldığı belirtilmektedir.

Aristides'in Hadrianoutherai kökenli olabileceğini düşündüren ikinci veri de epigrafik buluntulardır⁵. Balıkesir çevresinde Aelius Aristides tarafından tanrı ve tanrıçalara sunulan dört adak tespit edilmiştir. Bunlardan birisi Hera'ya, diğeri Dike ve Nemesis'e, üçüncüsü İsis ve Serapis'e, dördüncüsü de Horalar ve Kharisler'e sunulmuştur⁶. Bu adaklar, her ne kadar bölgedeki sağlık merkezlerinde gördüğü tedaviler için bir şükran niteliği taşıyorsa da aynı zamanda Aristides'in Hadrianoutherai kökenli olduğu önerisini güçlendirmektedir. Bu nedenle Ramsay'ın da belirttiği⁷ gibi Philostratos'un Hadrianoi adını yanlışlıkla vermiş olması ya da hatibin Hadrianoi'da doğmuş olsa bile ailesinin daha sonra Hadrianoutherai arazisine taşınarak burada yaşamış olmaları mümkündür. Yalnız burada Aristides'in doğduğu tarihlerde Hadrianoi ve Hadrianoutherai kentlerinin henüz kurulmadığını, buna karşın onların yerlerinde veya yakınlarında daha eski başka yerleşimlerin var olduğunu unutmamak gerekir.

Yine Philostratos'tan öğrendiğimize göre Aelius Aristides'in ailesi oldukça varlıklıdır⁸. Babası Eudaimon, Zeus kutsal alanında *hierous* (rahip) olarak görev yapmaktadır. Ancak henüz bu alanın yeri tespit edilebilmiş değildir. Gerçi Aristides, Kyzikos'a yaptığı yolculuk sırasında bir Zeus Kutsal Alanı'ndan söz etmektedir. *Hieroi Logoi*'a göre bu kutsal alan Hadrianoutherai yakınlarında olmalıdır. Ancak babasının rahiplik yaptığı Zeus Olympios kutsal alanı ile hatibin yolculuğu sırasında değindiği kutsal alanın farklı olabileceği yönünde görüşler vardır. Örneğin Schwertheim, Zeus'un *Olympios* epitetinin Olympos dağı (Uludağ) ile ilgili olduğu düşüncesiyle, Zeus Olympios kutsal alanının Bursa'nın Orhaneli ilçesine lokalize edilen Hadrianoi'da olduğunu belirtmekte ve Hadrianoi sikkelerindeki Asklepios'u da Aristides'in memleketi yakınında bulunan

⁴ Maurice Sartre, *L'Orient Romain, provinces et sociétés provinciales en Méditerranée orientale d'Auguste aux Sévres (31 avant J.C. -235 apr s J.C.)*, Seuil, Paris 1991, s. 169, 275.

⁵ Mustafa Türk, "Aelius Aristides'in Kyzikos Yolculuğu", 2. *Uluslararası Bandırma ve Çevresi Sempozyumu (Ubs'19) Tam Metin Bildiriler Kitabı I*, Ed. A. Aydın, G. Aydın, Bandırma 2019, s. 31.

⁶ Bernadette Puech, *Orateurs et sophistes grecs dans les inscriptions d'époque impériale*, Vrin, Paris 2002, s. 138, 139; Mustafa Türk, *Balıkesir Çevresinde Hadrianoutherai Örneğinde Eskiçağ Kentleri*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul 2019, dp. 106.

⁷ Ramsay, a.g.e, s. 170.

⁸ Philostratus-Eunapius, II-9.

Asklepios kutsal alanı ile ilişkilendirmektedir⁹. Ancak Asklepios, Hadrianoutherai sikkelerinde de oldukça fazla işlenmiştir¹⁰.

Aristides'in ailesi, hem yaşadıkları Hadrianoutherai veya Hadrianoi'un hem de Smyrna'nın vatandaşlık hakkına sahiptir¹¹. Ayrıca Aristides'in, Hadrianus'un ön adı (praenomen) olan Aelius'u taşımasından da anlaşıldığı gibi, M.S. 123 yılında bölgeye yaptığı ziyaret sırasında imparator Hadrianus tarafından aileye Roma vatandaşlık hakkı da verilmiştir¹². Aristides, ailesinin desteğiyle Smyrna, Pergamon ve Atina'da zamanın önemli hocalarından dersler almıştır¹³. Ancak eğitim için Mısır'a yaptığı seyahat sırasında, adı tam olarak bilinmeyen bir hastalığa yakalanmış ve hastalığı giderek kronik bir hal almıştır. Aristides rüyasında kendisine tanrı Asklepios tarafından bildirildiğine inandığı yöntemleri eksiksiz yerine getirerek bu hastalığından kurtulmaya çalışmıştır¹⁴. Asklepios'un isteğiyle Pergamon'da geçirdiği inziva döneminin ardından ise hastalığı devam etmesine rağmen hitabet kariyerine ve gezilerine devam etmiştir. Hatta belki de sırf bu uğurda kendisine teklif edilen kamusal görevleri kabul etmede oldukça isteksiz davranmış, eğitimi ve gezileri sırasında iletişim kurduğu üst düzey Romalı dostlarının da desteğiyle, sofist ve rhetorlara tanınan hak sayesinde kamusal görevlerden muaf olmayı başarmıştır¹⁵.

Aristides'in günümüze ulaşan eserlerinden biri, Pergamon'daki Asklepios kutsal alanı ve Allianoı'da gördüğü tedaviler sırasında, tanrı Asklepios

⁹ Elmar Schwertheim, "Die Heimat des Aelius Aristides", *Migratio et Commutatio, Studien zur alten Geschichte und deren Nachleben: Thomas Pekáry zum 60. Geburtstag am 13. September 1989 dargebracht von Freunden, Kollegen und Schülern*, ed. Hans-Joachim Drexhage-Julia Sünskes, Scripta Mercaturae Verlag, St. Katharinen 1989, s. 251 vd.

¹⁰ Hadrianoutherai sikkeleri üzerindeki Asklepios tasvirleri için bkz. Türk, "Balıkesir Çevresinde Hadrianoutherai Örneğinde Eskiçağ Kentleri", s. 138.

¹¹ P. Aelius Aristides, *The Complete Works, I, Oration I-XVI*, çev. Charles A. Behr, E.J. Brill, Leiden 1986, s. 1.

¹² P. Aelius Aristides, *The Complete Works, I*, s. 1.

¹³ P. Aelius Aristides, *The Complete Works, I*, s. 1; Turhan Kaçar, "Bir Tedavi Yönetimi Olarak Aelius Aristides'in Rüyalari", *Toplumsal Tarih*, 170, 2008, s. 73.

¹⁴ Kaçar, a.g.e., s. 74.

¹⁵ Asia Eyaleti ile Hadrianoutherai ve Smyrna kentlerinin Aristides'i getirmeye çalıştığı görevler için bkz. Elif Akgün-Kaya, "Roma İmparatorluk Dönemi'nde Anadolu'daki Sofistlerin-Retorların Sınıfsal Özellikleri Ve Toplumsal Yaşamdaki Etkileri", *Cedrus*, IV, 2016, s. 273; Henri-Louis Fernoux, "Frontières, civiques et maîtrise du territoire: un enjeu pour la cité grecque sous le Haut-Empire (I-III siècle apr. J.-C.)", *L'Asie Mineure dans l'Antiquité: échanges, populations et territoires*, ed. Hadrian Bru, François Kurbihler, Stéphane Lebreton, Presses Universitaires de Rennes, Rennes 2009, s. 152, 159; Glen Warren Bowersock, *Greek Sophists in the Roman Empire*, Clarendon Press, Oxford 1969, s. 26, 38; Sviatoslav Dimitriev, *City Government in Hellenistic and Roman Asia Minor*, Oxford University Press, Oxford 2005, s. 159.

tarafından kendisine gösterildiğine inandığı rüyaları konu alan *Hieroi Logoi*'dur¹⁶. Altı kitaptan oluşan ve M.S. 170 li yıllarda yayımlanan eser, Aristides'in hastalığı sırasındaki ruh halini yansıttığı gibi Antikçağ'daki tedavi yöntemleri hakkında verdiği bilgiler nedeniyle tıp tarihi açısından da oldukça değerlidir. Ayrıca hatibin Eskiçağ dünyasının çeşitli merkezlerinde verdiği elliye yakın söylevi¹⁷ de günümüze ulaşmıştır. Bunlar arasında Panathenaios (Atinalılara), Eis Rhomen (Romalıları) ve Smyrna kenti için kaleme aldığı söylevler¹⁸ önemli bir yer tutmaktadır. Bu söylevleri, hatibin düşünce yapısına ve hitabet alanındaki başarısına dair birer belge niteliği taşıdığı gibi tarihsel açıdan değerli bilgiler de içermektedir.

I. Kyzikos Söylevi

Aristides, günümüze ulaşan söylevlerinden birini de Kapıdağ Yarımadası (Arkonnessos) ile ana karanın birleştiği yerde konumlanan Kyzikos'ta vermiştir¹⁹. *Hieroi Logoi*'dan söylevin Aristides'in bu kente gerçekleştirdiği iki yolculuktan ilkinde, tapınak şenliği dolayısıyla verildiği anlaşılmaktadır. Aristides söylev için Kyzikos'a yaptığı yolculuğu, *Hieroi Logoi*'da ayrıntılı bir şekilde anlatmaktadır²⁰. Smyrna'dan yola çıkan Aristides, kuzeye doğru devam ederek Hermos (Gediz), Larissa, Kyme, Myrina, Gryneion ve Eleia'dan sonra seyahatinin üçüncü gününde Pergamon'a ulaşmıştır. Pergamon'da birkaç gün kalmayı planlamış olmakla birlikte, Asklepios rüyasında kendisine seyahatine devam etmesi gerektiğini bildirdiği için Pergamon'dan hareket ederek, 2 veya 3 gün süren bir yolculukla Zeus Kutsal Alanı yakınındaki baba ocağına varmış, burada Zeus kutsal alanında bir kurban sunmuştur. Baba ocağında bulunduğu sırada rüyasında "Kyzikoslular önünde çok güzel bir konuşma yaptığı belirtilerek" övülmesi, Aristides tarafından Kyzikos'a gitmesi gerektiğinin işareti olarak kabul edilmiştir. Aristides yolculuğunun gerekçesini ilk kez burada "Kyzikosluların bir tapınak festivali/şenliği düzenlediğini" bildirerek, üstü kapalı olarak vermektedir. Smyrna'dan yola çıkmasının nedenini de "tanrının kendisine hemen eve

¹⁶ Bkz. Publius Aelius Aristides, *Heilige Berichte*, çev. Heinrich Otto Schröder, Karl Winter – Universitätsverlag, Heidelberg 1986.

¹⁷ Bkz. P. Aelius Aristides, *The Complete Works, I*; P. Aelius Aristides, *The Complete Works, Volume II. Orations XVII-LIII*, çev. Charles A. Behr, E. J. Brill, Leiden 1986.

¹⁸ Bkz. Ayşe Yakut, "Smyrna'yı M.S. 177 Yılı Depreminden Kurtaran Aelius Aristides'in 18., 19. ve 20. Söylevleri", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 34/58, s. 489-506.

¹⁹ Söylevin değerlendirilmesi için bkz. Alexia Petsalis-Diomidis, "The Body in The Landscape: Aristides' Corpus in Light of The Sacred Tales", *Aelius Aristides between Greece, Rome and the Gods*, ed. W. Harris- B. Holmes, Columbia Studies in the Classical Tradition, 33, Brill, Leiden/Boston 2008, s. 131-150.

²⁰ Bkz. Publius Aelius Aristides, *Heilige Berichte*, V, 10-17; Türk, "Aelius Aristides'in Kyzikos Yolculuğu", s. 31 vd.

gitmesi gerektiğini bildirmesi” olarak ifade etse de, asıl neden bu festivale davet edilmesi olmalıdır.

Gelen işaret sonrası baba evinden yola çıkan hatip, öğleden sonra geç saatlerde bir kaplıcanın bulunduğu alana gelmiş, burada kalabalıktan konaklayacak yer bulamadığı için göl (Daskylitis Limne/ Manyas Gölü) kıyısındaki köye kadar yolculuğuna devam etmiştir. Bu köyde konakladıktan sonra tek başına sabah çok erken saatte yola çıkarak Kyzikos’a ulaşmış ve burada söylevini gerçekleştirmiştir. *Hieroi Logoi*’dan söylevin, belediye meclis üyeleri ve şenliğe katılan halk²¹ önünde olmak üzere iki kez yapıldığı ve coşkuyla karşılandığı anlaşılmaktadır²². Buna karşın söylevin içeriği ve Aristides’in Kyzikos’taki faaliyetleri konusunda bilgi yoktur. Ancak Kyzikos söylevinin günümüze ulaşmış olması, Aristides’in Kyzikos hakkında verdiği bilgileri değerlendirmemize olanak sağlamaktadır.

II. Kyzikos Tapınağı Söylevi²³

1. Herkes gibi bu durumun konuşma yapmak için yeterli olduğunu düşünüyorum. Çünkü kentin; onuruna bu festivali düzenlediği yapı²⁴, insanlığın gördüklerinin en büyüğü, gelmiş ve geçmiş zamanların en iyisidir. Şayet böyle başka bir Hellen kenti varsa o da saygımızı hak eder. Benim sebepim ise özellikle açıktır ve yaşamımın alışkanlığından²⁵ kaynaklanır.

2. Çünkü Asklepios söylev vermeme emrediyor, bu yüzden sağlık tanrısına ne fiziksel hastalığı bahane edebilirim ne de konunun azametinden ve başarımın zorluğundan korkabilirim. Doğrusu Pindaros'un dediği gibi, "tanrı başlangıcı gösterdiğinde hiçbir engel yoktur". Her şeyden önce, şimdi onu ilk kez deneyimlemiyorum, aksine başkalarınınkinden de değil, bizzat kendi pek çok zor anımda, tamamen umutsuz görünen durumlarda, sadece kötü durumlarda değil, umutsuzluğa kapılınmaması gereken durumlarda da onun ne kadar kolay yardım ettiğini tecrübe ettim.

²¹ Aristides halk önündeki konuşmayı nerede yaptığını belirtmemekle birlikte, konuşmanın Hadrianus Tapınağı'nın kuzey tarafındaki alanda (kuzey agora) yapıldığı anlaşılmaktadır. Kuzey agora için bkz. Reşit Mazhar Ertüzün, *Kapıdağı Yarımadası ve Çevresindeki Adalar*, Türkiye Ticaret Odaları, Sanayi Odaları ve Ticaret Borsaları Birliği Matbaası, Ankara 1964, s. 150.

²² Publius Aelius Aristides, *Heilige Berichte*, V-16.

²³ Πανηγυρικὸς ἐν Κυζίκῳ περὶ τοῦ ναοῦ. Çeviri, söylevin Eski Yunanca metni ile Almanca ve İngilizce çevirileri karşılaştırılarak yapılmıştır. Bkz. Aelius Aristides, *Orationes*, 16, ed. Wilhelm Dindorf (şurada: <http://www.perseus.tufts.edu/hopper>); P. Aelius Aristides, *The Complete Works*, II, s. 98-106; Aelius Aristides, "Festred in Kyzikos Anlässlich der Einweihung des KaisersTempels", çev. Theodor Heinze, *Asia Minor Studien*, 16, 1995, s. 113-125.

²⁴ Hadrianus Tapınağı (ç.n.).

²⁵ Aristides'in konuşma yapmak için ileri sürdüğü sebep, onun Asklepios'un ilahi iradesine olan derin bağlılığıdır (ç.n.).

3. Bana gelince, başka birinin²⁶ konuşmayı halledeceğinden o kadar eminim ki, tamamen olmasa bile konuşmanın belirli yanlarını doğaçlama yapıyorum²⁷. Çünkü konuşmam gereken zamana kadar ne konuşulacağını bilmiyordum, yine de görevlendirenin²⁸ isteği her durumda benim hazırlığımdan daha önemlidir.

4. Zor durumların, çetin denizlerle aynı olmadığına inanıyorum. Çünkü denizler ne kadar büyükse, o kadar çok korkuya neden olurlar. Oysa diğerleri (zor durumlar) bazı açılardan yararlıdır, çünkü birçok yerde çıkış yolu bulmak mümkündür, böylece biri tümüyle ümitsizliğe düşmedikçe, tamamen başarısız olma tehlikesinden kurtulacaktır.

5. Bence Hyperborealılar²⁹ bile Kyzikos hakkındaki kehanetten ve kentin talihinin kurucudan³⁰ geldiğinden haberleri var. O diğer kentler için rahipken, bu kent için aynı zamanda kurucudur. Çünkü o diğer kentleri her yere gönderdiği yerleşimciler vasıtasıyla kurmuştur. Ama bu şehrin kurucusu bizzat kendisidir. O halde böyle bir başlangıcı varken ve de böyle bir kurucuya ve tanığa sahipken Kyzikos'un bahtı nasıl açık olmasın?

6. Kentin konumu ve bütün doğası göz önüne alındığında, tanrının ona uygun bir unvan vermiş olduğu anlaşılmaktadır. Yani kara ve denizin görüntüsü örtüşür. Çünkü Kyzikos Asia'nın önündedir ve aslında bir ada olmasına rağmen anakaraya bağlanmaktadır. Bir tarafında Pontos Eukseinos (Karadeniz), diğer tarafında Hellespontus vardır. Yelken açan herkes (bütün denizciler) için adeta iki deniz arasında bir bağlantı noktası, hatta daha fazlasıdır. Denizciler onun yanına, çevresine ve limanlarına yelken açmaktan asla vazgeçmez. Bazıları arkalarındaki uygun rüzgâr ile kentin adalarından denize açılırken, bu esnada bazıları da limana girip çıkar.

7. Eğer şairler Korinthos'luların kentini, Peloponnessos'daki konumu nedeniyle her iki yöne de yolculuk edenlerin uğrak noktası olduğundan "bahtı açık" olarak adlandırmaya karar vermişlerse, Kyzikos da kesinlikle bu unvanı hak etmektedir. Çünkü denizin ortasındaki konumu, tüm insanlığı bir araya

²⁶ Asklepios (ç.n.).

²⁷ Aristides'in doğaçlama yeteneği fazla olmadığından, söylevlerini önceden hazırlanarak gerçekleştirmiştir. Kyzikos'a yaptığı yolculuk sırasında da yapacağı konuşmanın ana noktalarını belirlediği, hatta defalarca tekrar ettiği anlaşılmaktadır. Rüyasında "Porphyrion'un kendisine Kyzikoslular karşısında çok iyi bir konuşma yaptığını söylediğini" görmesi de vereceği söylev üzerine yolculuk sırasında oldukça fazla yoğunlaşmasından kaynaklansa gerektir. Bkz. Publius Aelius Aristides, Heilige Berichte, V, 10-17 (ç.n.).

²⁸ Asklepios (ç.n.).

²⁹ Kuzey rüzgârlarının başlangıcının ötesinde yer aldığına inanılan ve Apollon ile ilgili mitolojilerde adı geçen efsanevi halk (ç.n.).

³⁰ Apollon (ç.n.).

getirir ve sanki Gadeira³¹ ile Phasis³² arasındaki bir tür odak noktası gibi bazılarını iç sulardan dışarıya, bazılarını da dışarıdan içeriye taşır.

8. Gerçi bence uçsuz bucaksız denizin içindeki diğer adalar da böyledir. Homeros Girit'i överken "şarap kırmızısı denizin ortasında" bulunduğunu söylemiştir. Ancak burası daha da fazla ödülü hak ediyor. Burası sadece tek bir denizin orta noktasını tutmamıştır. Doğrusu sadece çevresinde pek çok deniz olduğu söylenemez, bilakis çok yönlüdür, hem kuzeydeki gemiciliğe uygun her deniz için hem de batıya doğru en uzun ve en sevilen deniz yolu için adeta bir başlangıç ve çıkış noktasıdır. Ayrıca özellik ve konumu itibarıyla bunların ikisi arasında yer alan şimdi Propontis³³ olarak adlandırılan³⁴ üçüncü deniz, kente her olanağı sağlamıştır.

9. Şimdi kentin denizlerindeki durum böyle görünüyor. Fakat karadaki durum da yine bununla benzerdir ve aynı ölçüde değerlidir. Kara çok geniş ve sınırsızdır, öyle ki bu büyüklüğü nedeniyle ona kıta denmesi mümkündür. Doğası çok çeşitlidir ve hepsi birbirinden gayet farklıdır ve hepsi de en iyisi neyse ona meyillidir. Çünkü burada dağlar, başka insanların ovalarından daha fazla işlenmiştir ve ovalar sadece kente değil tüm halka yetmektedir ve ırmaklar, göller, bataklıklar, orman vadileri bu talihi insanlara adeta neşe vermektedir.

10. Öyle ki biri tüm bu bölgelere yerleşmek isterse, birçoğu deniz sahilinde ve bir kısmı da içerde olmak üzere denizin çevresinde çok sayıda kent olurdu. Yan yana değillerse bunların çoğunun birbirlerinden hiç haberinin olmaması mümkündür. Şimdi kent karada ve denizde bu özelliklere sahiptir, her iki özelliği rekabet halindedir ve pek çok örnek içinde benzerini bulmak mümkün değildir.

11. Eğer yarımada ile ada arasında başka bir terim yoksa kentin kendisini³⁵ hem ada hem de yarımada olarak adlandırmak mümkündür. Çünkü boğazdan³⁶ geçilemez ve burası hiçte dar değildir, bilakis (kent) ana karadan uzaktadır ve iki köprü ile ana karaya bağlanmıştır. Kent bu yönüyle Tyros³⁷

³¹ Eskiçağda uzun süre dünyanın batı sınırı olarak bilinen Cebelitarık Boğazı'nın kuzey batısındaki bir ada üzerinde yer alan antik kent. Gadeira Antikçağ ticaretinin batıdaki en uç noktasında, Phasis ise doğu ucunda bulunuyordu (ç.n.).

³² Karadeniz'in doğu kıyısında, aynı adı taşıyan nehir kenarında kurulmuş antik kent (ç.n.).

³³ Marmara Denizi (ç.n.).

³⁴ Eski Yunanca metinde boşluk vardır. Tamamlama için bkz. Aelius Aristides, Festrede, dp. 26 (ç.n.).

³⁵ Kyzikos'un bulunduğu Kapıdağ Yarımadası kast edilmektedir (ç.n.).

³⁶ Bugün Kapıdağ Yarımadası'nı ana karayla birleştiren kıstak (ç.n.).

³⁷ Doğu Akdeniz'de kıyıya yakın bir ada üzerine kurulan Tyros (Sur) daha sonra ana karaya bağlanmıştır. Dolayısıyla adanın ana karayla bağlanması durumu, Aristides tarafından "Tyros modeli" şeklinde verilmektedir (ç.n.).

modelinden, diğer kentlerden ve kıta mahiyetindeki adaların hepsinden daha üstündür.

12. Gerçi Thukydides ana karadan en az yirmi Stadion mesafede bulunan Sicilya'yı övmektedir. Ama bu kent (Kyzikos) kıtadan o kadar uzaktadır ki bir ada olmadığını unutmak bile mümkündür³⁸ ve eğer birisi set ve köprüleri kaldırırsa ana karadan kente yüzülebilir. Dolayısıyla hem adanın tamamı hem de kent, iki büyük ada olan Girit ve Sicilya'dan özellik bakımından daha az seçkin değildir.

13. Kamu binalarının güzelliğine ve şehrin tüm planına ve büyüklüğüne gelince, hiç kimse ne bunları övemeyecek kadar konuşma becerisinden yoksundur ne de kolayca tarif edebilecek kadar yetkin bir konuşmacıdır. Şimdi geri kalan her şeyi bir kenara bırakıp, özellikle bir yapıya³⁹ değineceğim.

14. Bu simge bana kurucuyu ve gerçekte kentin bir tanrının eseri olduğunu en güzel şekilde gösteriyor. Adeta bir tanrılar toplantısı gibi, tüm tanrılar için adanmış görüntüsü veriyor. Çünkü kent, bütün tanrılar tarafından parsellenmiş ve paylaşılmış gibidir. Sanki tanrılar kentin kurtuluşu için birbirleriyle rekabet ediyor gibi tapınaklar paylaşılmıştır. Mevcut kanunlar altında Atinalıların kentinden farksız bir şekilde kurbanlar, geçit törenleri, tören alayları ve ibadetler vardır, (...) ⁴⁰. Bu akrabalığı en iyi amaçlar için kullanmamaktan çok uzaktır⁴¹. Ve gerçekten de gücünün geri kalanı, bu şeylerle tutarlıdır. O halde kentin başka yerlerdeki tapınakların ve diğer görkemli kamusal yapıların destekçisi⁴² olduğunu söylemekten utanmamak gerekir.

15. Kentin mülkü böyle parlak ve herkesle ortaktır. Ve bu kentin mülklerini ne İtalya, ne uzaktaki Mısır, ne Thyren Denizi ne de şairlerin dediği gibi Syria ve Klika kentleri yok sayıyor. Ne anakarada ne de adalarda bu şehrin süslemediği hiçbir halk yoktur denebilir. Neden İonialı'lardan, Aioller'den, adalardan ve yakındaki kentlerden söz edilmelidir? Gençliğin işareti nedir? İyi bir koşucu gibi büyük bir avans vermek ve yine de kolayca

³⁸ Aristides'in bu aktarımı, daha önce verdiği bilgi ile çelişir gibi görünmekle birlikte, burada anlatılmak istenen Arktonnesos'un köprü ve setlerle de olsa karayla bağlantısının olmasıdır. Zaten hatibin bu konuda asıl vurgusu, Arktonnesos'un ada ve yarım ada arası bir özelliğe sahip olmasıdır (ç.n.).

³⁹ Hadrianus Tapınağı (ç.n.).

⁴⁰ Orijinal metinde eksiklik vardır. Bkz. Ailios Aristides, Festrede, dp. 37 (ç.n.).

⁴¹ Aristides, Miletos kolonisi olan Kyzikos'un Atina ile dolaylı bağına vurgu yapmaktadır. Ancak bir önceki metindeki eksiklik, cümlelerin anlamını doğru bir şekilde vermeyi zorlaştırmaktadır. Cümlelerin Almanca ve İngilizce çevirisi için bkz. Ailios Aristides, Festrede, s. 75; P. Aelius Aristides, The Complete Works, I, s. 100 (ç.n.).

⁴² Yapı malzemelerinin Kyzikos arazisinde yer alan Prokonnesos'tan götürüldüğü kast edilmektedir (ç.n.).

yetiştir. Aynı şekilde, kent tüm insanlığa ihtiyaçları olan şeyleri sağlamasına rağmen, sonunda kendisi kolayca zirvedeki yerini almıştır.

16. Gerçekten anlatılması zor bir duruma geliyorum. Söylemek istediğimi nasıl ifade edeyim? Şimdi, söylediğimde beni mutlu edecek pek çok şey söylemek istiyorum. Çünkü bütün söyleyeceklerim benzer işlere cesaret edenlerin adeta çocuklar gibi olduğunu göstermektedir. İnsan gücünün ötesinde, çılgın bir yapı ortaya konulmuştur.

17. Adanın⁴³ büyük bir kısmı buraya mı nakledildi yoksa yerinde mi kaldı, bu konuda muhtemelen kesin bir şey söylenemez⁴⁴. Ama sanırım herkes bunun sizinkinden başka bir kentten veya taş ocağından çıkamayacağı konusunda hemfikirdir. Çünkü diğer taş ocaklarının nitelikleri yetersizdir. Eskiden denizciler konumlarını, "Kyzikos burada", "Prokonnessos orada" şeklinde adaların doruklarına ve görüldükleri yerlere bakarak anlardı. Ama şimdi tapınak tek başına dağların yerini aldı ve kimsenin fenerlere, işaret ateşlerine ve limana girecekler için yapılan kulelere ihtiyacı kalmadı. Tapınak sadece bütün manzaraya hâkim olmakla kalmıyor ve aynı zamanda kenti ve sakinlerinin yüce gönüllülüğünü de ortaya çıkarıyor ve bu kadar büyük olmasına rağmen güzelliği büyüklüğünün önüne geçiyor.

18. Homeros ve Hesiodos hayatta olsalardı, sanırım Troia surları hakkındaki hikâyeyi buraya kolayca uyarlarlardı. Poseidon ve Apollon'nun, taşları denizin derinliklerinde hazırlayıp, aynı zamanda buraya getirilmesini mümkün kılıp, bir de üstüne kurucudan bekleneceği gibi şevkle bu eseri kent için nasıl görkemli bir şekilde tasarlayıp biçimlendirdiklerini anlatırlardı.

19. Her bir taşın kendi başına ayrı bir tapınak olacak kadar, tapınağın bir mahalle olacak kadar ve tapınak çevresinin ise tek başına ayrı bir kent olacak kadar büyük olduğu söylenebilir⁴⁵.

20. Sağladığı konfor ve lüksü düşünmek isterseniz, bu büyük tapınağı üç katlı evler veya yan yana üç gemi gibi hayal edebilirsiniz. Diğer tapınaklardan kat kat daha büyüktür ve üç katlı bir yapıya sahiptir. Bir kısmı yeraltında görülebilir, bir kısmı tam yukarıda ve bir kısmı da tam ortadadır⁴⁶. Yer altında

⁴³ Prokonnessos (ç.n.).

⁴⁴ Reşit Mazhar Ertüzün'ün eserinde yapılan çeviri, bu cümlede anlatılmak istenen duyguyu başarılı bir şekilde vermektedir: "Kaldırıp tapınağın yapısı arasına soktuğunuz ada parçasının yerinde kalandan daha büyük olup olmadığını insan kendisine soruyor". Bkz. Ertüzün, a.g.e., s. 126.

⁴⁵ Tapınağın ve yapı taşlarının günümüze ulaşan kalıntıları, abartılı da olsa böyle bir ifadeyi mümkün kılmaktadır (ç.n.).

⁴⁶ Aristides'in verdiği bu bilgi, zaman zaman tapınağın üç katlı olduğu yönünde değerlendirilmektedir. Erken dönem seyyahlarının çizimleri de bunu destekler niteliktedir. Bu konuda bkz. Nurettin Koçhan- Ahmet Tercanlıoğlu, "The Cyzicus Hadrian Temple in the Diaries of Travellers of 15 ad Centuries", *Route Educational and Social Science Journal*, 4- 8, 2017, s. 205-217 (ç.n.).

tapınağı dolaşan kubbeli geçitler⁴⁷ vardır ve bu alan ek olarak değil geçit olarak inşa edilmiştir.

21. Bunları konuşarak övmeye gerek yok, o işi geometricilere ve uzmanlara bırakabiliriz. En azından onlar bu büyük eseri ölçebilecek kimseler olarak eğitilmişlerdir. Buna rağmen korkarım ki bu insanlar bile gerçek ölçüleri bulamayabilirler. Eğer birisi tapınağın kendisinden bahsetmek istemezse, tapınağın inşası için yaptırılan makinalara ve alet edevata bakması yeterlidir. Çünkü bu aletler daha önce henüz insanlar tarafından bilinmiyordu.

22. Sizin başarınızdan dolayı herkes sevinmeli. Çünkü siz o zaman yöneten en iyi imparatorun adını⁴⁸ bir yazıtta kazıttınız. Sizin; payına iyinin de iyisi düşen yapınız şu an bitti⁴⁹ ve tanrılar için her şeyi hak eden bu kadar büyük bir şükran hediyesi teşhir edildi ki daha büyüğünü bulmak kolay değildir.

23. Bu iki imparatorun⁵⁰ seleflerinin onların imparator olmasını sağlaması ve ailelerinin durumunun başından beri her iki tarafta nasıl olduğu ve nasıl ve kim tarafından yetiştirildikleri ve eğitimlerinin yüceliği üzerine konuşmak konuşmayı uzatır ve bunu tamamlamak kolay da değildir. Bu toplantıda mümkün olduğunca, herkesin duyması gereken onların en tuhaf övgüleri, hatırlanan çok sayıda şeyleri arasında en mükemmel olanları, asaletleri, eğitimleri, hiç kimsenin gizleyemediği, her kent ve bütün insanlığın hayran olduğu özellikleriyle meşgul olacağız.

24. Onlar, “arkadaşların mülkleri ortaktır” şeklindeki atasözünü en yüksek dereceye çıkardılar. En büyük eylemlerinde bu düşünceye yer verdiler. Fakat bir at sürüsünü veya aletleri ya da birkaç dönüm araziye paylaşarak değil, hatta en yüksek rütbeye kimin daha önce gelmesi gerektiğini belirleyerek de değil. Öyle bir yüce gönüllülüğün zirvesine ulaştılar ki, tüm toprakları ve denizi bu atasözüne dâhil ettiler ve var olan hiçbir şey aralarında paylaşılmaktan gerçekten kurtulamadı. Çünkü onlar, daha önce istenen ama hiçbir yerde fazla bir beklentinin olmadığı, daha çok tıpkı bir dua gibi

⁴⁷ Bugün de görülebilen dehlizler. Bkz. Ailios Aristides, *Festrede*, s. 79, dp. 47; P. Aelius Aristides, *The Complete Works*, I, dp. 32 (ç.n.).

⁴⁸ Hadrianus. Her ne kadar günümüze ulaşmamış olsa da Malalas da tapınakta Hadrianus'un adını içeren bir yazıt bulunduğunu bildirmektedir. Bkz. Johannes Malalas, *Weltchronik*, çev. Johannes Thurn, Mischa Meier, Anton Hiersemann, Stuttgart 2009, XI-16; Bernard Ashmole, “Cyriac of Ancona and the Temple of Hadrian at Cyzicus”, *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes*, Vol. 19, 1956, s. 184 (ç.n.).

⁴⁹ Depremden sonraki büyük boyutlu tamiratı kast etse gerek, çünkü tapınak daha önce Hadrianus ve Koinon Asia'nın (Asia birliği) destekleriyle tamamlanmıştı (ç.n.).

⁵⁰ Marcus Aurelius ve Lucius Verus (ç.n.).

mutluluk kavramı olarak gözüken; Homeros'un, "devlette toprak ortaktır ve herkesin ortak kullanımına açıktır" sözünü⁵¹ yerine getirdiler.

25. Komutanlar tehlike zamanlarında diğer komutanları ortak olarak almışlardır ve kriz anlarında kentler birleşmiş, krallar krallarla dostluk kurmuş ve antlaşmalar yapmıştır. Fakat bunlar çoğunlukla bunu zorunluluktan yaptılar. Biz ortaklığın bu noktaya kadar olanını biliyoruz. Ancak şimdi ilk kez bir imparator, başka bir imparatoru, gönüllü olarak tüm imparatorluğa ortak yaptı ve bütün zamanlardaki seleflerinden sadece o, daha fazla güç istemedi, tersine tamamen eşit statüde bir caesar belirledi.

26. İmparatorluğunu paylaştı, ancak imparatorluğun kendi payına düşen kısmını küçültmedi, bilakis şimdi bu suretle hem kendi payını hem de ortak imparatorun payını genişletti. İskender, Darius ile ortaklığı kabul etmeyerek⁵² insanları şaşırttı ve belki iyi de yaptı. Çünkü o Asia'yı eşit bir şekilde bölme amacı taşııyordu. Buna rağmen bana öyle geliyor ki, Dareios'tan çok daha iyi biri olsaydı bile İskender hâkimiyeti ikinci bir kişiyle paylaşmaya hazır değildi. Ama onlar⁵³ hükümdarlıklarını, sanki insanlık meselelerinin idaresini üstlenmişler gibi, mükemmel adaletin bir simgesi haline getirdiler ve böylece bütün insanların erdem öğretmenleri oldular.

27. Böylesi bir tavır, Kafkasya çevresindeki herhangi bir seferden, Hindistan'ın ve Hazar Kapılarının ele geçirilmesinden ve her türlü insan eyleminden üstündür. Bu tutum, en iyisi neyse ona ve doğaya uygundur. Çünkü ne eğer varsa Atlantik Okyanusu'nun ötesinden bir toprağı imparatorluklarına kattılar, ne de her biri sahip olduğu imparatorluğu bir şekilde genişletmek ve daha üstün hale getirmek için, kendi topraklarındaki aşırı soğuk veya sıcak nedeniyle yaşanmaz olan ve tanrılar tarafından ılıman hale getirilen bir toprağı keşfetti. Her halükarda benim için; sahip oldukları malları paylaşmaları ve birbirlerine sahip oldukları her şeyden daha çok değer vermeleri, erdem bakımından her şeyden daha üstündür.

⁵¹ Aristides; İlyada'da Poseidon'un ağzından aktarılan Zeus, Poseidon ve Hades'in dünyayı paylaşmasına, özellikle de "toprakta herkesin payının olduğu" şeklindeki ifadeye gönderme yapmaktadır. "*Kronos'tan doğma üç kardeşiz bizler, Rhea doğurdu Zeus'u, beni ve ölümlere hükmeden Hades'i, dünya üçe bölündü, üçümüz de aldık payımızı, kura çekildi, köpüklü deniz düştü bana her zaman orda oturayım diye, sisli karanlıklar ülkesi düştü Hades'in payına, Zeus'a bulutlar arasındaki engin gök düştü. Ama toprakla koca Olympos'ta herkesin payı var*". Homeros, *İlyada*, çev. Azra Erhat- A. Kadir, Can Yayınları, İstanbul 1998, XV, 188-194. Ayrıca bkz. Aelius Aristides, *Festredes*, dp. 59.

⁵² Gaugamela Savaşı öncesinde Darius İskender'e Euphrates'in (Fırat Irmağı) batısındaki toprakları vermeyi önermişti. Fakat İskender, teklifi kabul etmeyi öneren Parmenion'a; "Parmenion olsam kabul ederdim" diyerek reddetti. Bu olayın kaynakları için bkz. A. B. Bosworth, *Büyük İskender'in Yaşamı ve Fetihleri*, çev. Hamit çalışkan, dost Kitabevi, Ankara 2005, s. 99-100 (ç.n.).

⁵³ Marcus Aurelius ve Lucius Verus (ç.n.).

28. İşte bu takdire şayandır! Kardeşiyle olmadıkça imparator olmayı kabul etmemeleri, kardeşi olmaksızın yönetmeyi istememeleri, karşılıklı olarak eşitliği savunmaları, birbirlerine çok benzemeleri, tek başlarına tüm insanlardan farklı olmaları, en yüce ortak olmaları, fakat diğer ortağın da aynı rütbeğe sahip olması, bütün bunlar takdire şayandır.

29. Perslerin büyük kralı, “kralın gözü ve kulağı”⁵⁴ olarak adlandırılan dikkate değer bir şeye sahipti. Bunun aslı astarı vardır belki, ama bana öyle geliyor ki, çoğunlukla diğer tüm insanlardan iki kat daha fazla görüyor ve duyuyormuş gibi görünmesi için söylenen bir zıvalıktı bu.

30. Fakat bu iki imparator⁵⁵, harika bir ölçü ve yüksek bir buluş yaptılar. Çünkü ikisi de birbirinin gözü ve kulağı oldular ve böylece doğal kabiliyetlerini ikiye katladılar. Her şeyi paylaştılar, imparatorluğun korunmasını başka birinin ilgi ve alakasına bırakmadılar, bilakis gerçekten kendi meseleleri haline getirdiler. Ve bu, monarşinin avantajını hiçbir şekilde bozmadı, aksine harika bir monarşi oldu. Çünkü bütün tellerin uyumlu bir şekilde çalışması gibi, iki bedenin bütün istekleri ve iki akıl bir oldu.

31. Hangi müzik şimdi bundan daha iyi olabilir ki? Hangi müzik şöleni Apollon ve Musa’lar için daha kıymetlidir? Hangi ahenk insan ırkı için daha evrenseldir? Amphion ve Zethos’un hikâyesi Thebe’yi kurmalarına kadar geri gider⁵⁶. Oradaki bazı kimseler onlardan birinin müziğini eleştiriyorlar. Ama bunlar⁵⁷ tüm kentler ve tüm insanlık adına birlikte müzik yaptılar ve aynı şekilde şarkı söylediler⁵⁸. Şarkıyı sanırım babalarından ve atalarından miras aldılar. Fakat onlar, şarkı söylemeyi sanki planladıkları çocuklarıymış⁵⁹ gibi her yönden daha da görkemli hale getirdiler.

32. Onların memleketlerini (Roma’yı) yönetmek için geliştirdikleri bu tutum bana uygun gibi geliyor. Bu⁶⁰, eski âdeti değiştiren tek kenttir. Çünkü ister Hellen ister barbar olsun, az da olsa bir iktidara sahip olan tüm insanlar, kimsenin servetini paylaşmaması ve de hepsinin mümkün olduğunca ayrı

⁵⁴ Pers kralının satraplıkları denetlemesi ve kendisini bilgilendirmesi için görevlendirdiği memurları (ç.n.).

⁵⁵ Marcus Aurelius ve Lucius Verus (ç.n.).

⁵⁶ Amphion ve Zethos, Boiotia Kralının kızı Antiope ile baş tanrı Zeus’un çocuklarıdır. Zethos kendini zanaata verirken, Amphion müzik alanında ustalaşmıştır. Mitolojide Thebai kentinin surlarını birlikte inşa ettikleri anlatılmaktadır. Bkz. Pierre Grimal, *Mitoloji Sözlüğü, Yunan ve Roma*, çev. Sevgi Tamgüç, Kabalcı Yayınları, İstanbul 2012, s. 59 (ç.n.).

⁵⁷ Marcus Aurelius ve Lucius Verus (ç.n.).

⁵⁸ Birlikte müzik yapmak ve şarkı söylemek, uyumlu bir şekilde birlikte yönetmeyi ifade etmek için kullanılan bir metaforudur (ç.n.).

⁵⁹ Ortak yönetimin, planladıkları ve bunun için hazırlık yaptıkları bir durum olduğu ifade edilmektedir. Bu cümle için Behr’in çevirisi ise “öyle ki atalarının şarkı söyleme (yönetme ?) maharetleri onların yanında çocukları gibi kaldı” şeklindedir. Bkz. P. Aelius Aristides, *The Complete Works*, I, s. 104 (ç.n.).

⁶⁰ Roma (ç.n.).

tutulması politikasına sahiptir. Ama tüm insanların içinde yalnızca bunlar⁶¹, en iyi insanlar tarafından ganimet gibi paylaşılsın diye malları ortak yaptılar. Birinin Avrupa'da, Asya'da, Afrika'da veya bizi kısıtlayan sınırlarda⁶², Tanais'de⁶³, Maeotis Gölü'nde⁶⁴ veya Atlantis Adası'nda⁶⁵ ya da her hangi bir yerde yaşıyor olması hiç fark etmez, ancak tüm insanlar ve tüm halklar bu şehirde birbirine bağlıdır ve herkesin kendi alanlarında egemenliğini kullanma hakkı vardır. Bildiğiniz gibi bunu kazanan atalarımız bireysel alandaki iktidarı paylaştılar, dünya üzerindeki egemenliklerini paylaşarak erdem bakımından herkesten öne geçtiler.

33. Ve onların bu yaptıklarının en çekici özelliği ise, tıpkı eskiden Romaların yıllarca yaptıkları gibi, ikili⁶⁶ yönetimi sunmalarıdır. Şimdi imparatoru hem soyadıyla hem de ortağıyla adlandırmak mümkündür. Böylece onlar hem bütün Roma devlet yönetim biçimleriyle uyumlu bir politika oluşturmaya dikkat etmişler hem de ikiliden beklenenin⁶⁷ daha ötesinde hareket etmişlerdir.

34. Nitekim Homeros kralları methederken bir yerde şöyle demiştir; "Zeus tarafından beslenen kralların öfkesi amansızdır"⁶⁸. Yine de bunlar öfkelerinin gücünü ya da gazaplarının aşırılığını imparatorluklarının simgesi haline getirmediler, onun yerine cömertlik ve yüce gönüllülüğün en iyi halini sergilediler ve karakterlerinin gerçekten de tanrısal olduğunu açıkça ortaya koydular.

35. Özetlemem gerekirse, onların düşünceleri ilahidir ve bunun gerçek örneği yukarıdadır⁶⁹ ve oradan iktidarlarına bakmaktadır. Tanrıları, tüm dünyayı ve bütün gökyüzünü bir arada tutanın dostluk ve paylaşım olduğu söylendiğinden ötürüdür ki, her şey sonsuza dek kendi yolunda güvenli bir şekilde hareket eder, oysa kıskançlık ve hırs tanrıların evlerinde ve davranışlarında ne vardır ne de sonradan ortaya çıkar.

36. Bazı insanlar, çitler ve duvarlar örür, küçük ve gerçekten geçici bazı mal ve mülklerle zenginliklerini arttırır. Ancak bu adamlar, tüm insanlığa erdem, adalet ve dostluk örneği oldular, gerçekleştirdikleri parlak ve harika zaferleri gerçekten tanrıların elinden aldılar. Bu adamlar ölümsüzlerin tacıyla süslenmiştir, bu adamların birbirlerine oldukları gibi insanlığın da

⁶¹ Romalılar (ç.n.).

⁶² Dünya'nın sonu olarak kabul edilen sınırlarda (ç.n.).

⁶³ Don Nehri'nin Azak denizine döküldüğü deltada yer alan antik kent (ç.n.).

⁶⁴ Azak Denizi (ç.n.).

⁶⁵ Bkz. P. Aelius Aristides, The Complete Works, I, dp. 46 (ç.n.).

⁶⁶ Roma Cumhuriyet Dönemi'nde devlet işleri iki consul tarafından ortak yürütülmekteydi (ç.n.).

⁶⁷ İkili yönetimlerde karşılaşılan çatışmalar kast edilse gerektir (ç.n.).

⁶⁸ Homeros, *İlyada*, II-196 (ç.n.).

⁶⁹ Tanrılar katında (ç.n.).

velinimetleri olarak, her şekilde tanrılar için kıymetli olarak görülmeleri uygundur.

37. Nasıl ki okuyazarlar⁷⁰, başlarının üzerindeki tahtalara harfleri çocukların olabildiğince uzaktan kopyalayabilecekleri kadar büyük ve güzel bir şekilde yazarlar. Bu adamlar da, her insan onlardan olabildiğince feyz alabilsin ve imparatorları kendi meseleleri için öğretmenleri olarak kullanabilsin diye, insanlık için en adil olanı büyük bir örnekle ortaya koydular.

38. Sesostris'in⁷¹ iki kıtada yaptığı yolculuklarda diktiği sütunlar bunu aşabilir mi, hayır, daha doğrusu buna yaklaşmış gibi görünebilir mi? Hem bu kadar büyük, hem de bu kadar karlı bir zafer kazanan kim var? Diğer yöneticiler halkı korku ile itaat altına alır, ancak bu adamlara tüm insanlar tarafından dualar edilmekte ve şükranlar sunulmaktadır ve bunlar yalnızca gösteriş olsun diye değil, bilakis kalpten en saf duygularla gerçekleştirilir.

39. Bütün dünyayı ellerinde tutan, birlikte kurtaran, birlikte çalışan ve birbirlerine gönderilen ve insanlardan aldıkları şükranları paylaşan iki şifa tanrısının⁷² ilişkisini bile hatırlıyorum. Bu iki tanrının gözünde, yüksek şöhreti kim daha çok hak ediyor veya aynı kurtarıcılar tarafından kimin kurtuluşu daha fazla dikkate alınıyor ve kim onların iradesini taklit ederek insanlık yararına en adil dostluğu kuruyor?

40. Tanrılara şükretmeliyiz, lakin imparatorları da tebrik etmeli ve onları dualarımıza katmalıyız, bu çağda yaşadığımız için kendimizi şanslı hissetmeli, ancak kutsamalara ek olarak, bu imparatorluktan hakkınca feyz almalıyız. Bu yapıların⁷³ sistemi güzeldir ve kitleler üzerinde dikkate değer bir etki sağlar. Ancak tanrının mükemmel ve gerçek bir armağanı olan bu sistem, her iki duyguda, gönüllerde ve yapılarda⁷⁴ ahenklidir.

41. Çünkü nasıl ki bu uyumu övüyorsak ve bireysel parçaların bir biriyle ahenkli olmasını savunuyorsak, ahenk ve düzenin hâkim olduğu her yerde güzel bir yaşamın olduğunu düşünmemiz gerekir. Bunlar kentlerin kendi gerçek düzenidir, böylece hem özel olarak insanları hem de kenti korur. Bunun para veya zaman harcayarak edinilmesi önemli değildir, önemli olan çabanızdır. İlla makinalar kurmanız ve bayındırlık işleriyle uğraşmanız gerekmez. Ancak her insanın kendisi için daha iyi olanı seçmesi gerekir.

42. Ve her ne kadar eleştirecek bir şeyim olmasa da şaşırmanın, bir tavsiye vermem gerektiğini düşünüyorum ve tavsiyenin sadece eleştirel

⁷⁰ Kastedilen öğretmenlerdir (ç.n.).

⁷¹ Bkz. Herodotos, *Herodot Tarihi*, çev. Müntekim Ökmen, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2004, II, 102-111 (ç.n.).

⁷² Asklepios ve Serapis (ç.n.).

⁷³ Kyzikos'taki yapılar, özellikle de Hadrianus Tapınağı kastedilmekte (ç.n.).

⁷⁴ Maddî ve manevî alanda (ç.n.).

konuşmaya gelenlerin davranışı olduğunu düşünmeyin. Ama aynı zamanda methiyeler dizelerin de işidir; bunu koşucularla ilgili o eski ve iyi bilinen atasözünden öğrenebiliriz. Kimse onlardan sonuncuyu ve de tamamen bitkin olanı yüreklendirmez, bilakis zafere yakın olanı yüreklendirir. Sanıyorum komutanlar, teşvik edici konuşmalarını çok şey söylemenin ya da hiçbir şey söylememenin bir fark yaratmayacağı askerlere değil, faydalı olacak askerlere yaparlar.

43. Haliyle biz de şimdi size çarpıtılmış ya da kurnazca bir şey söylemiyoruz, ancak aşağı yukarı yaptığımız ve içinde yetiştirildiğiniz şeyleri söylüyoruz, yani yöneticilerinize saygıyı, yasalara uygun davranmayı ve fikir birlikteliğini. Ki bunlar, pek tabii, her zaman, özellikle de şimdi değerli olması gereken şeylerdir.

44. Şimdi bütün kentleri birbirleriyle kardeş olarak görmelisiniz, isyanı, kargaşayı, birinci olmak için yapılan kavgayı⁷⁵ ve dedikoduyu tamamen ortadan kaldırmalısınız, bunların hayvanların hastalıkları olduğunu ve onlara özgü kalması gerektiğini bilmelisiniz. Ancak gerçek barışı, saf dostluğu, adaleti savunmalısınız ve eğer mümkünse ortaklığı büyük bir kazanç olarak görmelisiniz. Birbirinizin şehirlerini ziyaret ettiğinizde “yabancı olduğunuz” şeklindeki eski sözü⁷⁶ unutmamalısınız. Ama yabancıları kabul ederken, bazen yenilginin zaferden daha güzel ve daha değerli olduğunu bilerek, kendi haklarınızı bir kenara bırakmalısınız.

45. Bunlar en başından beri en iyisiydi ve şimdiki zamanlara uygundu ve doğrudan kendi tabii avantajına sahipti ve imparatorlara gösterilen saygı açısından olağanüstü bir fark yaratmaktaydı. Çünkü sizin onlara böyle davranarak daha fazla teşekkür edebilmeniz veya onların istediği gibi olmak yerine onlardan istediğinizi elde edebilmek için teşekkür etmeniz mümkün değildir.

46. Yine de dediğim gibi, benim tavsiyem aşağı yukarı sizin eylemlerinizden pek de farklı olmayacaktır. Fakat nasıl tapınağa baktıktan sonra ve kendi eserim olmamasına rağmen onu övdüysem, şimdi de olağandışı bir şey icat etmedim ya da söylemedim. Ama tavırlarınızdan gördüğümü övdüm ve bunu iyiye işaret olsun diye yaptım, yaptım ki konuşmamda olması gereken hiçbir şey eksik olmasın. Şenliğiniz için doğaçlama katkımız bu kadardır, olduğu kadar artık ve zaten belki de bu kadarı yeterlidir.

⁷⁵ Roma İmparatorluk Dönemi'nde Asia Eyaleti kentleri arasında ciddi bir rekabet söz konusuydu. Aristides bu rakbeti önlemeye çalışmaktadır (ç.n.).

⁷⁶ Bkz. Aelius Aristides, Festrede, dp. 99; P. Aelius Aristides, The Complete Works, I, dp. 57 (ç.n.).

III. Söylevde Kyzikos Hakkında Verilen Bilgiler

Yukarıda çevirisini verdiğimiz Aristides'in Kyzikos'taki tapınak söylevi; giriş (1-4), Kyzikos'un konumu ve doğası (5-15), tapınağın övülmesi (16-21), ortak imparatorlar arasındaki uyumun övülmesi (22-39), kentlere yapılan uyumu koruma çağrısı (40-45) ve sonuç (46) bölümlerinden oluşmaktadır. Epideiktik (törensel)⁷⁷ söylev özelliği gösteren konuşma; Aristides'in Asklepios'a bağlılığını, hitabet alanındaki başarısını ve Roma yönetiminin imkânlarından sonuna kadar yararlanan yerel bir elit olarak, Roma yönetimi ile yerel halk arasında aracılık görevini icra ettiğini göstermesinin yanında, özellikle Kyzikos hakkında verdiği bilgiler nedeniyle önemlidir.

Bunlardan ilki, Kyzikos ve çevresinin tarihi coğrafyası hakkındaki bilgilerdir. Aristides, Kyzikos'un aslında bir ada olmasına rağmen köprüler vasıtasıyla anakara ile bağlandığını bildirmektedir. Verdiği bu bilgiler Strabon⁷⁸ vb. antik kaynakların aktarımını doğrular niteliktedir. Çünkü her ne kadar bazı kaynaklar (Plinius, Apollonios Rohodos vb.) Aktonnesos'tan (Kapıdağ Yarımadası) "ada" olarak söz etse de genelde kaynaklarda ya "yarımada" ya da sonradan savunma amacıyla veya ticari kaygılarla açılan bir kanalla ada haline getirildiği belirtilmektedir⁷⁹. Kesin tarih vermek mümkün olmamakla birlikte bölgenin topografyası incelendiğinde, Kapıdağ Yarımadası'nın, önceleri bir ada olduğu daha sonra ise alüvyonların birikmesi sonucu yarım ada haline geldiği anlaşılmaktadır. Kıstağın dolgusunun oluşum sürecinde, karayla bağlantının köprüler ve setlerle sağlanmış olabileceği gibi dönem dönem ticari amaçla ya da güvenlik kaygıları nedeniyle iki taraf arasında kanal açılarak, kara ile bağlantının büyük oranda sadece köprülerle sağlanmış olması da mümkündür. Söylevde tarihi coğrafya ile ilgili üzerinde durulan asıl konu ise Kyzikos'un konumudur. Kentin konumu bir taraftan Karadeniz, diğer taraftan ise Hellespontus ile bağlantısı nedeniyle övülmektedir. Hatta Aristides, Kyzikos'u konumunun elverişliliği açısından

⁷⁷ Meclis ve mahkemelerde etkileyici konuşma gereksinimi nedeniyle Antikçağ'da eğitimin önemli bir parçası haline gelen retorika'yı Aristoteles; politik, adli ve epideiktik olmak üzere üçe ayırmıştır. Bkz. Aristoteles, *Retorik*, çev. Mehmet H. Doğan, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2020, s. 20.

⁷⁸ *Kyzikos, Propontis'te bir ada olup, kıtaya iki köprüyle bağlıdır. Sadece toprağının verimliliği ile değil fakat çevresinin beş yüz stadion oluşuyla da göze çarpar. Köprülerin yakınında aynı ismi taşıyan gerektiğinde kapatılabilen iki limanı ve iki yüzden fazla gemiyi alabilecek büyüklükte barınağı bulunan bir kent vardır*" Strabon, *Antik Anadolu Coğrafyası* (Geographika: Kitap XII, XIII, XIV), çev. Adnan Pekman, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2012, XII, 8-11.

⁷⁹ Bkz. Nurettin Koçhan, "Kyzikos, Hellespontus'da Bir Eyalet Merkezi", *Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi*, 31, 2013, s. 71.

Yunanistan'da Peloponnesos Yarımadası'nın kıstağında yer alan Korinthos kenti ile karşılaştırmaktadır.

Kyzikos ile ilgili en erken bilgiler Argonautlar mitolojisinde geçmektedir⁸⁰. Mitolojiye göre Kyzikos, Argonautların Propontis kıyılarındaki yolculukları sırasında Kyzikos çevresinde yaşayan Dolion halkının kralıdır ve yanlışlıkla Argonautlar tarafından öldürülmüştür. Antikçağ yazarlarına göre ise kentin tarihi M.Ö. VIII. yüzyılda (756) Miletos kolonisi olarak kurulmasıyla başlar⁸¹. Aristides de "kentin talihinin kurucudan (Apollon) kaynaklandığını" belirterek üstü kapalı olarak Kyzikos'un kolonizasyonuna değinmektedir. Zira diğer kolonilerde olduğu gibi Miletoslular da Kyzikos'u kurmadan önce Apollon'un rahibine başvurup, kentlerini rahibin önerdiği yerde kurmuşlardır⁸². Söylevde kuruluşun bizzat Apollon'a atfedilmesi ise kentin kutsallığını ön plana çıkarma amacı gütmektedir.

Kyzikos'la ilgili söylevdeki bir diğer önemli nokta, Hadrianus Tapınağı hakkında verilen bilgilerdir. Tapınağın; Prokonnesos mermerinden yapıldığı, hatta sanki Prokonnesos Adası buraya taşınmış gibi bir izlenim oluştuğu ve görkemi nedeniyle tapınağın denizciler için fener işlevi gördüğü belirtilmektedir. Aristides, tapınağın kurucusuna dair en önemli tanık olduğunu belirterek adını vermeden Hadrianus'a atıf yapmakta ve tapınakta imparatorun adını içeren bir yazıt bulunduğu belirtmektedir. Johannes Malalas da tapınağın yaşanan bir deprem sonrası Hadrianus'un yardımcılarıyla tamamlandığına ve tapınakta Hadrianus'un bir büstünün⁸³ bulunduğu vurgu yapmaktadır⁸⁴. Tapınağın yenilenmesini sağlayan ortak imparatorların adlarının da aynı yazıtta eklenmiş olabileceği ya da tapınağa yeni bir yazıt yerleştirilmiş olabileceği akla gelmekle birlikte, söylevde bu konuda bilgi yoktur. Ancak Hadrianus'a atıf yapan bilginin, yine isim verilmeden ortak

⁸⁰ Apollonios Rhodios, *Das Argonauteneros*, Band 1, çev. Rheinhold Glein, Stephanie Natzel-Glei, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt 1996, 936-1152.

⁸¹ Strabon, a.g.e., XIV, 1-6; Koçhan, a.g.e., s. 72.

⁸² J. Marquardt, *Cyzicus und sein Gebiet*, Bei Theod. Chr. Friedr. Enslin, Berlin 1836, s. 50.

⁸³ Bu büstün, Kyzikos sikkelerinde işlenen tapınağın alınlığında görülen yuvarlak tasvir olabileceği yönünde değerlendirmeler vardır. Tasvir için bkz. Janet DeLaine, "The Temple of Hadrian at Cyzicus and Roman Attitudes to Exceptional Construction", *Papers of the British School at Rome*, 2002, Vol. 70, 2002, s. 206, Fig. 1.

⁸⁴ "Hellas Eyaleti'nin metropolü olan Kyzikos, tanrısal Hadrianus'un saltanatı sırasında, 10 Kasım gecesi yaşanan bir depremde zarar gördü. Hadrianus kente pek çok kaynak aktardı ve onu yeniden inşa etti. Hayatta kalan vatandaşlara para ve onur bahsetti. Hadrianus Kyzikos'da -harikalardan biri olan- çok büyük bir tapınak inşa ettirdi. Bu tapınağın çatısına, üzerinde 'tanrısal Hadrianus' yazan kendisinin olağanüstü büyük bir mermer büstünü koydurdu. Bu büst bugün de yerinde durmaktadır" Johannes Malalas, a.g.e., 11-16.

imparatorlar Marcus Aurelius ve Lucius Verus'un başarılarının anlatıldığı bölümde verilmesi, Hadrianus'un bu iki imparatorun başa geçmesindeki etkisi⁸⁵ ve söylevde ortak imparatorların seleflerinin⁸⁶ övülmüş olması nedeniyle anlamlıdır.

Arkeolojik araştırmalar, tapınağın boyutu ile ilgili tasvirleri doğrulamaktadır. Fakat üst yapı konusunda arkeolojik veriler yetersizdir. Kyzikos söylevi bu konudaki kaynaklarımızdan biri olmakla birlikte verilen bilgiler hem az hem de net değildir. Söylevde tapınağın ölçüleri, sütun sayıları, üst yapısı vb. konularda ise hiçbir bilgi yoktur. Her ne kadar Aristides söylevde bu gibi konuları uzmanlara bırakmak gerektiğini bildirirse de gerçek neden, Aristides'in bu konularda kesin bilgisinin olmamasından ya da konuşmayı dinleyenleri sıkmak istememesinden kaynaklanmış olabilir. Söylevin türü ve Aristides'in coşkulu konuşma tarzı nedeniyle sıkıcı bilgilerden kaçınılmış olması daha olası gözükmektedir. Buna karşın söylevde yer altındaki kısım, ortada naosun bulunduğu kısım ve üst kat olmak üzere tapınağın üç bölümlü olduğu belirtilmiştir. Yer altındaki galeriler bugün görülebilmekle birlikte, tapınağın üst yapısı ile ilgili tartışmalar sürmektedir. Konuşmada yer altındaki galerilerin işlevlerinden de söz edilmemiştir. Ayrıca Aristides'in naosun üzerinde bir kat daha olduğu şeklinde yorumlara neden olan "üst kat" tanımlaması da yeterli açıklıkta değildir. Bu tanımın; arşitrav, friz, geison, alınlık ve çatıdan oluşan üst yapının görkemi nedeniyle ayrı bir kat gibi değerlendirilmesinden kaynaklanması muhtemeldir.

Söylevdeki üçüncü konu ise söylevin tarihi ve Hadrianus tapınağının tarihçesi hakkında ipuçları da veren, iki ortak imparatorun övülmesidir. Hatip yine herhangi bir ad vermeden iki ortak imparatorun uyumlu ve adaletli yönetimini övmektedir. Kastedilen imparatorların Marcus Aurelius ve Lucius Verus olduğu açıktır. Hadrianus'un isteği üzerine Antonius Pius tarafından evlat edinilen her iki isim, Antonius Pius'un ölümünden, Lucius Verus'un ölümüne kadar, M.S. 161-169 yılları arasında imparatorluğu birlikte yönetmiştir. Roma İmparatorluğu'nda daha önce imparatorların oğullarına Caesar unvanı vererek yönetime ortak etmeleri söz konusu olmakla birlikte, Marcus Aurelius manevi kardeşi Lucius Verus ile yönetimi eşit bir şekilde paylaşmıştır. Roma İmparatorluğu'nda ilk kez karşılaşılan bu durum, Aristides tarafından övülmektedir.

⁸⁵ Antonius Pius'u evlat edinerek tahtın varisi yapan Hadrianus, Antonius Pius'tan da Marcus Aurelius ve Lucius Verus'u evlat edinmesini istemiştir. Bkz. *Historia Augusta, Hadrianus, De Vita Hadriani*, çev. Recai Tekoğlu, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2011, s. 54.

⁸⁶ Kastedilen selefler Hadrianus ve Antonius Pius olsa gerektir.

İki ortak imparatorun övülmesi, Aristides'in Kyzikos gezisinin ve söylevinin her iki ismin imparatorluğu paylaştıkları M.S. 161-169 yılları arasında gerçekleştiğini göstermektedir. Aristides, *Hieroi Logoi*'da yıl belirtmeden Kyzikos gezisinin Küçük Asya yılının başlamasından bir ay önce⁸⁷ gerçekleştiğini bildirmektedir⁸⁸. Araştırmacılar genelde söylevin M.S. 166 veya 167 yılında gerçekleştiği görüşündedir⁸⁹. Buna karşın bazı araştırmacılar ise M.S. 162 yılında başlayan doğu seferinden söylevde bahsedilmemiş olması ve iki imparatorun ortak yönetimin daha yeni olduğunu gösteren coşku nedeniyle, söylevin Marcus Aurelius ve Lucius Verus'un ortak imparatorluklarının başlangıcında (161) gerçekleştiğini öne sürmüşlerdir⁹⁰. Fakat M.S. 165 yılında sona eren doğu seferinde Roma ordusu Perslere karşı başarılı olmasına rağmen, doğudan dönen askerler aracılığıyla imparatorluk topraklarında salgın hastalık yayıldığı, Roma İmparatorluğunda bu nedenle ciddi sıkıntıların yaşandığı bilinmektedir⁹¹. Bu nedenle söylevde doğu seferine değinilmemiş olması, söylevin daha önce gerçekleşmiş olmasından ziyade başarıları ön plana çıkaran övgü söylevi niteliği taşımasından kaynaklansa gerektir.

Söylevin tarihi, Hadrianus Tapınağı'nın tarihçesi açısından da önemlidir. M.S. 1. yüzyılda yapımına başlanan tapınak, büyük boyutları nedeniyle uzun süre tamamlanamamıştır. Ayrıca tapınağın Hadrianus'un imparatorluğunun başlarında (M.S. 117) yaşanan bir depremden zarar gördüğü ve M.S. 123 veya 124 yılında Hadrianus'un kenti ziyareti sonrasında bizzat imparatorun ve Asia Birliğinin (Koinon Asia) desteğiyle tapınakta inşa faaliyetinin tekrar başladığı anlaşılmaktadır⁹². Aristides söylevinde tapınağın yapım aşamasına ve geçirdiği evrelere değinmediği gibi, tapınağın Hadrianus'a adanması konusunda da sadece tapınakta adının yazılı olduğunu ima ile bildirmektedir. Fakat gerek Malalas, Konstantinopolis'li Sokrates⁹³ vb. yazarların verdiği

⁸⁷ Ağustos ayının sonlarında. Bkz. August Hug, *Leben und Werke des Rhetors Aristides*, Buch und Kunstdruckerei Union, Solothurn 1912, s. 80.

⁸⁸ Publius Aelius Aristides, *Heilige Berichte*, V, 11.

⁸⁹ Barbara Burrell, "Temples of Hadrian, not Zeus", *Greek, Roman and Byzantine Studies*, 43/1, 2003, s. 34; DeLaine, a.g.e., s. 205.

⁹⁰ Hug, a.s.e., s. 82.

⁹¹ Bkz. Mustafa H. Sayar, "Marcus Aurelius ve Lucius Verus Dönemlerinde M.S. 165-180 Yılları Arasında Görülen Büyük Salgın", *Tarih Dergisi*, 71, 2020/1, s. 15 vd.

⁹² Johannes Malalas, a.g.e., 11-16; Lucianos, *Scholia in Lucianum*, ed. Hugo Rabe, In Aedibus B. G. Teubneri, Leipzig 1906, s. 107; Burrell, a.g.e., s. 37.

⁹³ Geç antikçağda yaşamış bir Kilise tarihçisi olan Sokrates, *Historia Ecclesiastica* adlı eserinde Kyzikosluların Hadrianus'u 13. Tanrı olarak kabul ettiklerini bildirmektedir. Bkz. Socrates Scholasticus, *The Ecclesiastical History of Socrates, Surnamed Scholasticus, or The Advocate*, Henry G. Bohn, York Street, Covent Garden, London 1853, III-XXIII.

bilgiler gerekse de nümizmatik ve epigrafik veriler tapınağın Hadrianus'a adandığını kanıtlamaktadır⁹⁴.

Tapınağın Hadrianus'a adanmış olması, bu dönemde tamamlanarak açılmış olduğunu göstermekle birlikte, oldukça büyük yapısı nedeniyle tam olarak bitirilip bitirilmediği tartışmalıdır. Zaman zaman yaşanan depremler de tapınağa ciddi hasar vermiş ve sonrasında tamir edilmesi gerekmiştir. Örneğin Cassius Dio, Antinius Pius döneminde (M.S. 155 ?) yaşanan bir depremde Bithynia ve Hellespontus bölgesi kentlerinin zarar gördüğünü, Kyzikos'taki devasa tapınağın da bu depremde yıkıldığını belirtmektedir⁹⁵. Antonius Pius döneminde basılan Kyzikos sikkelerinde tapınağın işlenmesi⁹⁶, bu depremden sonra onararak yine aynı imparator döneminde tekrar kullanıma sokulduğunu düşündürmektedir. Tapınağın Aristides'in söylevine konu olan açılışının ise M.S. 161 yılında gerçekleşen deprem sonrasındaki onarımla ilgili olduğu belirtilmektedir⁹⁷. Söylevdeki tapınağın inşası için yapılan makinaların ve alet edevatın hala durduğunu düşündüren aktarım⁹⁸ ise tapınağın en azından ince işçiliğinin devam ettiğini göstermektedir. Nitekim heykeltıraşlık eserleri üzerinde yapılan çalışmalar da bu bilgiyi doğrular niteliktedir⁹⁹.

Sonuç

Sonuç olarak Aristides, Kyzikosluların düzenlediği şenlik nedeniyle söylev vermek için Kyzikos'a yaptığı yolculuğu anlattığı Hieroi Logoi adlı eserinde yolculuğunu Asklepios'tan aldığı işaretlere bağlasa da, yolculuğun asıl amacı Kyzikoslular tarafından söylev vermesi için davet edilmesi olmalıdır. Söylev, Hadrianus Tapınağı'nın onarım sonrasındaki açılışı ile ilgilidir. Ancak, şenliğin sadece tapınağın açılışı dolayısıyla mı yapıldığı, yoksa tapınağın açılışının ve söylevin dinsel bir festival sırasında mı

⁹⁴ Daha önce Zeus adına yapılan tapınak, yardımlarına karşılık "kurucu ve kurtarıcı" addedilen imparator Hadrianus'a adanmış, Hadrianus da kente *neokoros* unvanı vermiştir.

⁹⁵ "Antoninus zamanında meydana gelen korkunç bir deprem, Bithynia ve Hellespont bölgesini vurdu. Diğer kentler de ağır hasar gördü veya tamamen moloz yığınına dönüştü, fakat en fazla yıkım Kyzikos'ta gerçekleşti. Oradaki, türünün en büyüğü ve en güzeli olan tapınak bile yıkıldı. Her biri tek bir mermer bloktan oluşan sütunları, dört arşın çapında ve elli arşın yüksekliğindeydi..." (Cassius Dio, *Römische Geschichte*, Band V, Epitome der Bücher 61-80, çev. Otto Veh, Artemis&Winckler Verlag, Düsseldorf 2007, 70. 4.1,2).

⁹⁶ DeLaine, a.g.e., s. 206, Fig. 1.

⁹⁷ Petsalis-Diomidis, a.g.e., 131.

⁹⁸ "Eğer birisi tapınağın kendisinden bahsetmek istemezse, tapınağın inşası için yaptırılan makinalara ve alet edevata bakması yeterlidir".

⁹⁹ Bkz. Nurettin Koçhan – Korkmaz Meral, "Kyzikos Hadrian Tapınağı'nın Alt Yapısı ve Sütun Başlıkları Üzerine Bir Değerlendirme", *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Yıl: 8, Sayı: 100, 2020, s. 35.

gerçekleştirildiği sorusunun net bir cevabı ne *Hieroi Logoi*'da ne de Kyzikos söylevinin içeriğinde yoktur.

Yukarıda verilen çeviride de görüldüğü gibi Aristides konuşmasında; kentin konumunun avantajları, Hadrianus Tapınağı ve ortak imparatorların yönetimin övülmesi olmak üzere üç konuya yoğunlaşmıştır. Bununla birlikte Asklepios'a bağlılığına ve Roma değerlerini yaymaya çalıştığına dair bilgiler de vardır. Değınilen ortak imparatorların Marcus Aurelius ve Lucius Verus olduğu anlaşılmaktadır. Bu durum söylevin tarihi konusunda terminus post quem (161) ve terminus antequem (169) vermektedir. Bazı araştırmacılar, ortak yönetimin ilk yıllarında gerçekleşmiş olabileceğini belirtmekle birlikte, söylevin tarihi için M.S. 166 veya 167 yılı daha çok kabul görmektedir.

Buna karşılık tapınağın tarihçesi, ölçüleri, stun sayıları, üst yapısı gibi konularda kesin bilgi içermemesi, söylevin tapınak hakkındaki tartışmalara katkısını azaltmaktadır. Kentin kazı tarihçesinin 1950 li yıllara kadar geri gitmesine ve tapınak sistemli arkeolojik araştırmalara konu olmasına rağmen, tartışmalar henüz çözümlenebilmiş değildir. Bunda tapınağın büyük boyutları nedeniyle oldukça uzun bir yapım aşamasının olması ve bölgede sık sık yaşanan depremler ile çeşitli şekillerde gerçekleşen tahribatın tapınağın kalıntılarına verdiği zararlar önemli bir etkidir. Bu durumda Hadrianus Tapınağı hakkındaki tartışmalı konuların aydınlatılabilmesi için mutlaka daha güçlü arkeolojik verilere ihtiyaç vardır.

Kaynakça**Antik Kaynaklar**

- Aelius Aristides, *Orationes*, 16, ed. Wilhelm Dindorf (şurada: <http://www.perseus.tufts.edu/hopper>, Erişim Tarihi: 10.02.2022)
- Alios Aristides, “Festrede in Kyzikos Anlässlich der Einweihung des Kaisers Tempels”, çev. Theodor Heinze, *Asia Minor Studien*, 16 (1995), 113-125.
- Apollonios Rhodios, *Das Arganouteneros*, Band 1, çev. Rheinhold Glein, Stephanie Natzel-Glei, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt 1996.
- Aristoteles, *Retorik*, çev. Mehmet H. Doğan, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2020.
- Cassius Dio, *Römische Geschichte*, Band V, Epitome der Bücher 61-80, çev. Otto Voh, Artemis&Winckler Verlag, Düsseldorf 2007
- Historia Augusta, *Hadrianus, De Vita Hadriani*, çev. Recai Tekoğlu, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2011.
- Herodotos, *Herodot Tarihi*, çev. Müntekim Ökmen, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2004.
- Homeros, *İlyada*, çev. Azra Erhat- A. Kadir, Can Yayınları, İstanbul 1998.
- Johannes Malalas, *Weltchronik*, çev. Johannes Thurn, Mischa Meier, Anton Hiersemann, Stuttgart 2009.
- Lucianos, *Scholia in Lucianum*, ed. Hugo Rabe, In Aedibus B. G. Teubneri, Leipzig 1906.
- P. Aelius Aristides, *The Complete Works, I, Oration I-XVI*, çev. Charles A. Behr, E.J. Brill, Leiden 1986.
- P. Aelius Aristides, *The Complete Works, Volume II. Orations XVII-LIII*, çev. Charles A. Behr, E. J. Brill, Leiden 1986.
- Publius Aelius Aristides, *Heilige Berichte*, çev. Heinrich Otto Schröder, Karl Winter –Universitätsverlag, Heidelberg 1986.
- Philostratus-Eunapius, *The Lives of the Sophists*, çev. Wilmer Cave Wright, (The Loeb Classical Library), William Heinemann, London 1922.
- Socrates Scholasticus, *The Ecclesiastical History of Socrates, Surnamed Scholasticus, or The Advocate*, Henry G. Bohn, York Street, Covent Garden, London 1853.
- Strabon, *Antik Anadolu Coğrafyası (Geographika: Kitap XII-XIII-XIV)*, çev. Prof. Dr. Adnan Pekman, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2012.
- Suidas, *Suidai Lexicon, Graece et Latine, Tomus I*, ed. Aemilius Portus- Ludolf Kuster, Typis Academicis, Cantabrigiae 1705.

Modern Kaynaklar

- Akgün-Kaya, E., "Roma İmparatorluk Dönemi'nde Anadolu'daki Sofistlerin-Retorların Sınıfsal Özellikleri Ve Toplumsal Yaşamdaki Etkileri", *Cedrus*, IV, 2016, s. 261-285.
- Ashmole, B., "Cyriac of Ancona and the Temple of Hadrian at Cyzicus", *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes*, Vol. 19, 1956, s. 179-191.
- Bosworth, A. B., *Büyük İskender'in Yaşamı ve Fetihleri*, çev. Hamit çalışkan, Dost Kitabevi, Ankara 2005.
- Bowersock, G. W., *Greek Sophists in the Roman Empire*, Claredon Press, Oxford 1969.
- Burrel, B., "Temples of Hadrian, not Zeus", *Greek, Roman and Byzantine Studies*, 43/1, 2003, s. 31-50.
- DeLaine, J., "The Temple of Hadrian at Cyzicus and Roman Attitudes to Exceptional Construction", *Papers of the British School at Rome*, 2002, Vol. 70, 2002, s. 205-230.
- Dimitriev, S., *City Government in Hellenistic and Roman Asia Minor*, Oxford University Press, Oxford 2005.
- Ertüzün, R. M., *Kapıdağı Yarımadası ve Çevresindeki Adalar*, Türkiye Ticaret Odaları, Sanayi Odaları ve Ticaret Borsaları Birliği Matbaası, Ankara 1964.
- Fernoux, H.-L., "Frontières, civiques et maîtrise du territoire: un enjeu pour la cité grecque sous le Haut-Empire (I-III siècle apr. J.-C.)", *L'Asie Mineure dans l'Antiquité: échanges, populations et territoires*, ed. Hadrian Bru, François Kirbihler, Stéphane Lebreton, Presses Universitaires de Rennes, Rennes 2009, s. 135-164.
- Hug, A., *Leben und Werke des Rhetors Aristides*, Buch und Kunstdruckerei Union, Solothurn 1912.
- Kaçar, T., "Bir Tedavi Yönetimi Olarak Aelius Aristides'in Rüyalari", *Toplumsal Tarih*, 170, 2008, s. 72-76.
- Koçhan, N., "Kyzikos, Hellespontus'da Bir Eyalet Merkezi", *Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi*, 31, 2013, s. 69-91.
- Koçhan, N. -Meral, K., "Kyzikos Hadrian Tapınağı'nın Alt Yapısı Ve Sütun Başlıkları Üzerine Bir Değerlendirme", *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Yıl: 8, Sayı: 100, 2020, s. 27-45.
- Koçhan, N. -Tercanloğlu, A., "The Cyzicus Hadrian Temple in the Diaries of Travellers of 15 ad Centuries", *Route Educational and Social Science Journal*, 4-8, 2017, s. 205-217.
- Marquardt, J., *Cyzicus und sein Gebiet*, Bei Theod. Chr. Friedr. Enslin, Berlin 1836.

- Petsalis-Diomidis, A., "The Body in The Landscape: Aristides' Corpus in Light of The Sacred Tales", *Aelius Aristides between Greece, Rome and the Gods*, ed. W. Harris- B. Holmes, Columbia Studies in the Classical Tradition, 33, Brill, Leiden/Boston 2008, 131-150.
- Puech, B., *Orateurs et sophistes grecs dans les inscriptions d'époque impériale*, Vrin, Paris 2002.
- Ramsay, W. M., *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası*, çev. Mihri Pektaş, Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, Ankara 1960.
- Sartre, M., *L'Orient Romain, provinces et sociétés provinciales en Méditerranée orientale d'Auguste aux Sévres (31 avant J.C. -235 apr s J.C.)*, Seuil, Paris 1991.
- Sayar, M. H., "Marcus Aurelius ve Lucius Verus Dönemlerinde M.S. 165-180 Yılları Arasında Görülen Büyük Salgın", *Tarih Dergisi*, 71, 2020/1, s. 15-28.
- Schwertheim, E., "Die Heimat des Aelius Aristides", *Migratio et Commutatio, Studien zur alten Geschichte und deren Nachleben: Thomas Pekáry zum 60. Geburtstag am 13. September 1989 dargebracht von Freunden, Kollegen und Schülern*, ed. Hans-Joachim Drexhage-Julia Sünskes, Scripta Mercaturae Verlag, 1989, s. 249-257.
- Türk, M., "Aelius Aristides'in Kyzikos Yolculuğu", 2. *Uluslararası Bandırma ve Çevresi Sempozyumu (Ubs'19) Tam Metin Bildiriler Kitabı I*, Ed. A. Aydın, G. Aydın, Bandırma 2019, s. 29-37.
- Türk, M., *Bahkesir Çevresinde Hadrianoutherai Örneğinde Eskiçağ Kentleri*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul 2019.
- Wiegand, T., "Reisen in Mysien", *Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts, Athenische Abteilung*, 29, 1904, s. 254-291.
- Yakut, A., "Smyrna'yı M.S. 177 Yılı Depreminden Kurtaran Aelius Aristides'in 18., 19. ve 20. Söylevleri", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 34/58, s. 489-506.

DĒMOKRATIA - OLIGARKHIA: ERKEN HELLENİSTİK DÖNEM'E DEĞİN DEMOKRASİ VE OLİGARŞİNİN TARİHSEL GELİŞİMİ

DĒMOKRATIA - OLIGARKHIA: THE HISTORICAL
DEVELOPMENT OF DEMOCRACY AND OLIGARCHY
UNTIL THE EARLY HELLENISTIC PERIOD

Sultan Deniz KÜÇÜKER*

Türkan Banu GÜLER**

Makale Bilgisi

Başvuru: 07.06.2022

Kabul: 21.09.2022

Article Info

Received, June,07,2021

Accepted: Sept,21,2002

Öz

Siyasal egemenliğe ilişkin temel kavramlardan olan dēmokratia (demokrasi) ve oligarkhia (oligarşi), anayasal yönetim biçimleri olarak antik Hellen siyasi coğrafyasının tarihi koşulları içinde ortaya çıkmıştır. Arkaik Dönem'in farklı polis merkezlerinde, kısmen birbirine koşut olarak ortaya çıkmalarının ardından bu iki yönetim biçimi, değişen devletlerarası dengelerin bir sonucu olarak zaman içinde büyüyen kırılmalarla birbirinden uzaklaşmaya başlamış ve nihayet Erken Hellenistik Dönem ile birlikte yeni siyasi konjonktür içinde sadece dēmokratia, polis için arzu edilen siyasal düzen olarak öne çıkmıştır. Konu edilen bu tarihi süreç, mevcut çalışmada özgün edebi ve epigrafik belgelere dayalı olarak antik Hellen siyasi dünyasının yoğunlukla devletlerarası dinamikleri ile devlet ideolojileri ekseninde ele alınmaktadır. Araştırmada uygulanan karşılaştırmalı yöntem sayesinde dēmokratia'nın hangi tarihi koşullarda oligarkhia'yı aştığını ve yaklaşık İÖ 3. yüzyılın başlarında en iyi sivil yönetim biçimi olarak kabul edilmeye başlandığını ortaya koymak amaçlanmaktadır.

Anahtar Sözcükler: Demokrasi, Oligarşi, Aristokrasi, Polis, Politeia.

* Doç. Dr. Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Tarih Bölümü, Eskiçağ Tarihi Anabilim Dalı, sdkucuker@ankara.edu.tr. Orcid: 0000-0002-9949-6805, Ankara-Türkiye.

** Arş. Gör. Dr., Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Tarih Bölümü, Eskiçağ Tarihi Anabilim Dalı, tbguler@ankara.edu.tr. Orcid: 0000-0002-92-73-9974. Ankara-Türkiye.

Abstract:

Dēmokratia (democracy) and oligarkhia (oligarchy), which are the basic concepts of political sovereignty, emerged as constitutional forms of government in the historical conditions of the ancient Greek political geography. After emerging partially parallel to one other in different Archaic Greek poleis, these two forms of government moved away from each other with growing fractures over time as a result of changing interstate balances. Later, within the Early Hellenistic Period's new political context, dēmokratia became the preferred political system for the polis. This historical process is examined in this study based on the first hand literary and epigraphic documents and particularly in the context of interstate dynamics and state ideologies. Thanks to the comparative method applied in this research, it is aimed to reveal under what historical conditions dēmokratia superseded oligarkhia and by around the early third century BC, began to be considered the best form of civic government.

Key Words: Democracy, Oligarchy, Aristocracy, Polis, Politeia.

Giriş

Siyasal düzenler, özellikle de özgün tarihi belgelerde geçtiği biçimiyle *dēmokratia* ve *oligarkhia* yönetimleri, antik kaynaklarda ilk kez İÖ 5. yüzyılda Pindaros ve Herodotos ile tartışmaya açılmış ve daha sonra Platon ve Aristoteles'in ideal yönetim biçimi arayışı içinde ürettikleri kuramsal çalışmalar ile siyaset felsefesi içinde incelenmeye başlanmıştır. Bu bağlamda, Polybios'tan Montesquieu'ye dek asal siyasal düzenler ile bunların bozulması sonucu ortaya çıkan diğer yönetim biçimleri, toplumsal ve siyasal iyiye ulaşma amacı çerçevesinde tartışılmıştır. Siyaset felsefesinin, düşünsel bir form olarak ortaya çıkmasını sağlayan tarihi zemin, Hellen siyasi coğrafyasının, özellikle de antik Ege Havzası'nın İÖ 8. yüzyıldan itibaren içinde bulunduğu sosyo-ekonomik koşullarda olgunlaşmaya başlamıştır. Bu koşullar içinde öncelikle aristokrasi örgütlenmişse de *dēmos* da siyasal alanda hızla yer edinmede gecikmemiş ve bu süreç, *dēmokratia* ve *oligarkhia* siyasal düzenlerinin kurumsallaşmasına giden yolun başlangıcı olmuştur.

Aristokrasi Karşısında *Dēmos*'un Siyasal Otoritesinin Yükselme Süreci

Büyük göç hareketleri, iklimsel değişiklikler gibi çeşitli dış faktörler ve aynı zamanda sisteme ilişkin zayıflıkların etkileriyle açıklanan Miken saray toplumunun çöküşü, Ege'den başlayarak antik Yakın Doğu'ya değin pek çok siyasal sistemin de çöküşü ile sonuçlanmıştır. Çöküş döneminin ardından Ege Havzası toplumları için uniter siyasal gelişmelerden bahsetmek

mümkün değildir. Özellikle Hellen anakarası ve Peloponnesos Yarımadası üzerinde farklı bölgeler farklı düzeylerde gelişim göstermiş, Attika ve Argos gibi kimileri hızla gelişip bölgesel birleşmeler yaşarken Aitolia, Akhaia ve Lakonia gibi kimi bölgeler uzun bir gerileme süreci yaşamıştır.¹ Farklı bölgeler içinde gerçekleşen merkezileşme hareketleri ile yerel küçük yerleşim merkezlerinin doğuşu, İÖ 8. yüzyıla uzanan bu sürece tarihlenmiş ve aynı yüzyılın son çeyreğinde başlayan koloni kurma faaliyetlerinin de etkileriyle kamusal, kutsal ve özel alanların birbirinden ayrıldığı ilk *polis* merkezlerinden oluşan Hellen siyasi coğrafyası şekillenmeye başlamıştır.

Toprakların eşit dağılımı ile kurulan ilk *polis* merkezlerinde ekonomi, önceleri tarıma dayalıyken zaman içinde deniz aşırı ticaret ve para ekonomisi gelişmeye başlamıştır. Ticaretin ve buna bağlı olarak zenginliğin artmasının ise önemli toplumsal ve siyasi sonuçları olmuştur. Soylular ticaret sayesinde hızla zenginliğini artırırken pek çok küçük toprak sahibi çiftçi, yeni koşullara ayak uyduramadığından bunların himayesine girip toprağa bağlı köle durumuna düşmüştür. Böylelikle geleneksel yerel bağların korunduğu sistem içinde² ayrıcalıklı görevler üstlenmiş olan bu kesim, büyük toprak sahipleri olarak toplum içindeki konumlarını sağlamlaştırmış ve kazandıkları bu yeni ekonomik gücün de etkisiyle aristokrasi olarak örgütlenmeyi başarmıştır.³ Hellen toplumlarına özgü sözlü gelenek içinde kökenlerini efsanevi kahramanlarla yücelten aristokratlar, süvari birlikleriyle *polis*'in savunmasını da üstlenerek siyasi yaşamın baş aktörleri konumuna yükselmişlerdir.

Aristokrasi egemenliklerinde, deniz aşırı ticaret dolayısıyla orta ölçekli çiftçiler de ekonomik açıdan zaman içinde kuvvetlenmeye başlamıştır. Özellikle metalin ve metal kullanımının yaygın olduğu Etruria gibi bölgelerle yapılan ticaret, bu aşamada büyük önem arz etmiştir.⁴ Aynı

¹ Ayrıntı için bk. Catherine Morgan, *Early Greek States Beyond the Polis*, Routledge, London-New York 2003.

² *Oikos* (hane), *genos* (geniş aile), *phratría* (kardeşlik/akrabalık), *phylē* (kabile) toplumsal katmanları için bk. Robin Osborne, "The Dēmos and Its Divisions in Classical Athens", *The Greek City from Homer to Alexander*, ed. Oswyn Murray-Simon Price, Clarendon Press, Oxford 1991, s. 268.

³ Ayhan Yalçınkaya, "Yunan Uygarlığı İçinde Polis ve Siyaset", *Sokrates'ten Jakobenlere Batı'da Siyasal Düşünceler*, ed. Mehmet Ali Ağaoğulları, İletişim Yayınları, İstanbul 2018, s. 25.

⁴ James L. O'Neil, *The Origins and Development of Ancient Greek Democracy*, MD: Rowman - Littlefield Publishers, Lanham 1995, s. 8; Robin Osborne da İÖ 8. yüzyılda Etruria'nın demir ve bakır ticareti açısından Akdeniz'deki merkezi

zamanda batıya yönelen Hellen koloni genişlemeleri de aynı hammadde ihtiyacı dolayısıyla yoğunluk kazanmıştır. Örneğin İÖ 6. yüzyılın ilk yarısında Phokialılar için en önemli hedef Tartessos olmuş ve Phokialılar, bu girişimlerinde İber Yarımadası'nın güneybatı bölgelerinden önemli metalürjik kaynakların drenajına odaklanmışlardır.⁵ Özellikle metalin ve metal kullanımının yaygın olduğu bu bölgelerle yapılan ticaret ve aynı zamanda koloni genişlemeleri ile ulaşılan hammadde sayesinde askeri donanımı sağlamanın maliyeti düşmüş ve bu durum orta ölçekli çiftçinin lehine işlemiştir. Bu sayede kendi askeri donanımını sağlayabilen çiftçiler, *hoplit*'ler olarak *polis*'in savunmasında görev almaya başlamış ve bunların oluşturduğu *phalanks* askeri düzeni, Hellen siyasi coğrafyasının genelinde yaygınlaşmaya başlamıştır.⁶ Sahip olduğu askeri potansiyel, İÖ 7. yüzyıldan itibaren *dēmos*'un hızla yükselmesini sağlamış ve aristokrasiyi, siyasi otoriteyi *dēmos*'la paylaşmak zorunda bırakmıştır. Anayasal düzenlere geçiş ve yazılı yasaların aristokrasinin siyasi otoritesini kısmen de olsa sınırlandırmasına ilişkin en erken kanıt, Girit Adası'nda ortaya çıkarılmıştır. Bu adada bulunan Dreros *polis*'inde İÖ 7. yüzyılın ikinci yarısına tarihlenen bir yasaya ilişkin yazıt üzerinde şu ifadeler kullanılmıştır:⁷

1 ἄδ' ἔφαδε | πόλι' | ἐπεὶ κα κοσμήσει | δέκα φετίον τὸν ἄ-
 ρτὸν | μὴ κόσμεν, | αἱ δὲ κοσμησιε, | ὀ(π)ε δικακσιε, | ἀρτὸν ὀπῆλεν |
 διπλεῖ κάρτων
 ἄκρηστον | ἦμεν, | ἄς δόοι, | κῶτι κοσμησιε | μηδὲν ἦμην. vacat
 |ὀμόται δὲ | κόσμος | κοὶ δάμιοι | κοῖ | ἴκατι |οὶ τᾶς πόλ[ι]ος]. vacat

Polis buna karar verdi; bir adam kosmos olduğunda, aynı adam on yıl boyunca tekrar kosmos olmayacaktır. Eğer kozmos olarak hareket ederse, verdiği hükümler ne olursa olsun, iki kat borçlu olacak ve yaşadığı sürece görev hakkını kaybedecek ve kosmos olarak ne yaparsa yapsın bir hiç olacaktır. Kosmos, damioslar ve polisin yirmisi yemin ettiler.

konumuna değinmektedir (*Greek History*, Routledge, London-New York 2004, s. 24).

⁵ Adolfo J. Dominguez, "Greek Identity in the Phocaeen Colonies", *Greek Identity in the Western Mediterranean*, ed. Kathryn Lomas, Brill, Boston 2004, s. 430.

⁶ Sıra saf düzeni ile oluşturulmuş bu askeri düzenin temelleri Homeros Dönemi'ne dek uzansa da sistemin yaygınlaşması Arkaik Dönem'de gerçekleşmiştir. Ayrıntı için bk. Kurt Arnold Raaflaub, "Soldiers, Citizens, and The Evolution of The Early Greek Polis", *The Development of The Polis in Archaic Greece*, ed. L. Mitchell-P. Rhodes, London 1997, s. 49-58.

⁷ ML 2.

Görüldüğü gibi mevcut yasa ile *polis* yönetiminde *kosmos* makamında bulunan memurun, on yıl süre dolmadan görevini tekrar etmesi yasaklanmıştır ve ayrıca yasaya uymaması durumunda Dreros'un bu en yüksek rütbeli memurunun alacağı cezalar da belirlenmiştir. Bu yasa, kamunun idare makamı ya da yöneticileri üzerinde kontrol sahibi olma çabasını yansıtmaktadır.⁸

Anayasal düzenlere geçiş sağlanmış olsa da aristokrasi, bu yeni sisteme de adapte olarak değişen koşullar içinde liderliğini sürdürmüştür.⁹ Ancak bu durum, Arkaik Dönem'de *dēmos* otoritesinin yükselmesine ve eşitlikçi eğilimlerin ortaya çıkmasına engel olamamış ve *dēmos*'un yönetim erki üzerinde zamanla artan kontrolü yine Arkaik *polis*'lerden günümüze ulaşan epigrafik kayıtlara yansımıştır.¹⁰ Örneğin Epeiros Bölgesi'nin karşısında, Korinthos kolonisi olarak kurulmuş olan Korkyra *polis*'ine ait İÖ 7. yüzyılın son çeyreğine tarihlenen bir mezar yazıtı¹¹ bu duruma ışık tutmaktadır. Buradaki epigram şu şekildedir:

1 # *hνιοῦ* Τλασίαφο Μενεκράτεος τόδε σᾶμα

Οϊανθέος γενεάν. τόδε δ' αὐτοῖ δᾶμος ἐποίει· :
 εἷς γὰρ πρόξενφος δάμου φίλος· ἀλλ' ἐνὶ πόντοι
 ὄλετο, δαμόσιον δὲ καρὸ[ν πένθησαν *hάπαντες*]. :

5 Πραξιμένης δ' αὐτοῖ γ[αίας] ἀπὸ πατρίδος ἐνθὸν :

σὺν δάμοι τόδε σᾶμα κασιγνέτοιο πονέθε. :

Bu mezar Oianthealı olan Tlasias'ın oğlu Menekrates'indir. Bunu damos onun için yaptı, çünkü o halkın (damos'un) dostu, proksenos'uydu. Fakat

⁸ Kurt Arnold Raaflaub-Robert W. Wallace, "People's Power and Egalitarian Trends in Archaic Greece", *Origins of Democracy in Ancient Greece*, ed. Kurt A. Raaflaub-Josiah Ober-Robert W. Wallace, University of California Press, Berkeley 2007, s. 23.

⁹ Victor Ehrenberg, *The Greek State*, London 1969, s. 23 (Ehrenberg, *The Greek State*).

¹⁰ Bu yazıt örnekleri için bk. Matthew Simonton, *Classical Greek Oligarchy: A Political History*, Princeton University Press, Princeton-Oxford 2017, s. 12-15; Arkaik hukukta *dēmos*'un varlığı üzerine bk. M.-J. Werlings, *Le dēmos avant la démocratie: Mots, concepts, réalités historiques*. Paris 2010.

¹¹ ML 4; IG IX,1, 867; CEG 143; Filiz Cluzeau, "Yunanlara Özgü Politik Bir Kurum: Proksenia", *Özsait Armağanı: Mehmet ve Nesrin Özsait Onuruna Sunulan Makaleler*, ed. Hamdi Şahin-Erkan Konyar-Gürkan Ergin, İnan Kıraç Akdeniz Medeniyetleri Araştırma Enstitüsü, Antalya 2011, s. 98-99.

denizde öldü, ve halkın acısı Praksimenes, baba toprağından gelerek halkla birlikte erkek kardeşine ait bu mezarı çok çalışarak/canla başla yaptı.

Proksenos, görevlendirildiği yabancı *polis*'te, kendi yurttaşlarına yardımcı olan ve bağlı bulunduğu devletin ticari ve ekonomik çıkarlarını koruyan, adeta günümüz konsoloslarının faaliyetlerini yürüten bir temsilciydi. Bu yazıtta konu edildiğine göre Korkyra *damos*'u, *proksenos*'unun anısına bir mezar anıtı dikmişti. Bu veriye dayanarak, konu edilen dönemde Korkyra *damos*'unun, görece ilerlemiş diplomatik ilişkilerini kendisi yürüten, son sözü söyleme yetkisine sahip bir otorite olduğu yorumlanmıştır.¹²

Peloponnesos'un Argolis Bölgesi'nde bulunan Tiryns'de İÖ yaklaşık 600 yılına tarihlenen bir yazıtta ise bir grup yüksek memurun kamu mülkü üzerine hükmünü içeren bir yasa içinde *halia* (ἅλια)¹³ ve *dēmos* (δῆμος) kelimeleri ilk defa birbirinin ardı sıra kullanılmıştır.¹⁴ Koerner, Klasik Dönem Atina dekretlerinin girişlerinde izlenen “*dēmos* karar verdi” (*edoke tō dēmoi*) ifadesi ile bu yazıtta kullanılmış olan δοκεῖ τοῖ δάμοι ifadesi arasındaki paralellığe vurgu yapmış¹⁵ ve bu arkaik kullanıma dayanarak, *dēmokratia* siyasal düzeninin kurumsallaşmasından önce *dēmos*'un önemli konularda toplum içinde söz sahibi olduğunu yorumlamıştır.¹⁶

Aristokrasinin güç kaybı ve buna karşılık *dēmos*'un hızla yükselen konumu arkaik şiire de yansımış ve bu durum, Megaralı ozan Theognis'in dizelerinde soylular (*agathos*, *esthlos*)¹⁷ ve soylu olmayanlar (*kakos*,

¹² M. B. Wallace, “Early Greek ‘Proxenois’”, *Phoenix*, 24, 3 (1970), s. 193; Thukydides de Korinthoslular ile Korkyralılar arasındaki ilişkilere değinmiştir (1.13.4).

¹³ Halk meclisi anlamına gelen bu kavram için bk. Hans Beck, “Ethnic Identity and Integration in Boeotia: The Evidence of the Inscriptions (6th and 5th Centuries BC)”, *The Epigraphy and History of Boeotia: New Finds, New Prospects*, ed. Nikolaos Papazarkadas, Brill, Leiden 2014, s. 33.

¹⁴ SEG 30 380, frg. 1-4; Reinhard Koerner, *Inschriftliche Gesetzestexte der frühen griechischen Polis*, ed. K. Hallof, Köln 1993, no. 31 (Koerner, *Inschriftliche Gesetzestexte*). δοκεῖ τοῖ δάμοι αλιανιαν Θεν[.]ια[.]αιδ|--- απα θαυεατρα.

¹⁵ Koerner, *Inschriftliche Gesetzestexte*, s. 92.

¹⁶ Reinhard Koerner, “Tiryns als Beispiel einer frühen dorischen Polis” *Klio* 67 (1985), s. 456.

¹⁷ ἀγαθός [ἄγ], ἦ, ὄν, iyi, soylu. Güler Çelgin, *Eski Yunanca-Türkçe Sözlük*, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2011, s. 12; ἐσθλός, ἦ, ὄν, iyi, asil, soylu. Çelgin, s. 277.

deilos)¹⁸ karşıtlığı içinde şiddetle yankılanmıştır.¹⁹ Öyle ki ozan, Megara'daki toplumsal dönüşümü ve bu dönüşümlerden duyduğu rahatsızlığı, dizelerinde dile getirmiştir:²⁰

*Ey Kırnos, kent hâlâ aynı kent, ancak ahalisi başka artık,
önceden ne hakkaniyeti, ne de yasaları bilirlerdi bunlar
keçi postları eskitirlerdi böğürlerinin çevresinde,
geyikler gibi yayılırlardı kentın dışında.
şimdiyse soylu kesildiler başımıza, ...*²¹

Aristokrasi egemenlikleri karşısında *dēmos*'un siyasal otoritesinin bu şekilde yükselmesi ile ilintili başlıca olgulardan biri, İÖ 650 yılından itibaren Hellen siyasi coğrafyasında yaygınlaşan tiranlık düzenidir.²² Tiranlık, başlı başına anayasal bir düzen değildir. Aristokratlara karşı *dēmos*'tan aldığı destek ile yükselişe geöen ilk tiranlar, halkın adamı olarak ortaya çıkmıř²³ ve neredeyse her durumda mevcut anayasaları resmi olarak devam ettirmişlerdir.²⁴ Bu aşamada adeta aristokrasinin gücü yıkılmaya gayret edilmiş, yönetim erkini üstlenen eski aristokratlar sürgün edilerek ya da katledilerek devre dışı bırakılmış ve bunların yetkilerini tiranları destekleyen ve *hoplit* olma ayrıcalığına erişen yeni zenginler almıştır.²⁵ Örneğin Herodotos²⁶ ve Aristoteles'in²⁷ belirttiğine göre Peisistratos ailesi, Atina'da Solon yasalarına bağlı biçimde yönetimlerini sürdürmüşler, sistemi kesintiye uğratmamışlardır. Thukydides de sadece yüksek memurluklara kendi yandaşlarını getirmeleri dışında bu dönemde Atina'da eski sistemin devam

¹⁸ κακός, ή, όν, kötü, çirkin, fena, kusurlu. Çelgin, s. 343; δειλός, ή, όν, kötü, kaba, bayağı, aşağılık. Çelgin, s. 142.

¹⁹ Zinon Papakonstantinou, "Justice of the kakoi: law and social crisis in Theognis", *Dike*, 7 (2004), s. 5–17.

²⁰ Theogn. 53-57: "Κόρνε, πόλις μὲν ἔθ' ἦδε πόλις, λαοὶ δὲ δὴ ἄλλοι, οἱ πρόσθ' οὔτε δίκας ἦδεσαν οὔτε νόμους, / ἄλλ' ἀμφὶ πλευραῖσι δορὰς αἰγῶν κατέτριβον, / ἔξω δ' ὄστ' ἔλαφοι τῆσδ' ἐνέμοντο πόλεος, / καὶ νῦν εἰς ἀγαθοί, "

²¹ Erman Gören, "Megara'lı Theognis'ten Parçalar", *şiir ve İnşâ* 7 (2017), s. 6.

²² Raaflaub - Wallace, s. 42.

²³ Aristot, *Pol.* 1305a22, 1310b12-16; Theogn. 39-52.

²⁴ Konuya ilişkin ayrıntı için bk. Ehrenberg, *The Greek State*, s. 44-45.

²⁵ Mary White, "Greek Tyranny", *Phoenix*, 9, no. 1 (1955), s. 8.

²⁶ Hdt. 1.59.

²⁷ Aristot. *Ath. Pol.* 14.3, 16.2.

ettiğini belirtmiştir.²⁸ Bu yönüyle İÖ 7. ve 6. yüzyılda süregelen tiranlıklar, Ehrenberg tarafından siyasal değil, sosyal tarihe ilişkin bir olgu olarak değerlendirilmiştir.²⁹

Ne var ki ikinci ve üçüncü kuşak tiranların monarşik karakterinin baskınlığı ve özellikle Ionia Bölgesi *polis*'lerindeki durumu, siyasal alanda yeni fikirlere yol açmıştır. Siyasal düşüncelerdeki değişim noktasında özellikle Ionia Bölgesi *polis*'lerinin öne çıkmalarının başlıca nedeni, İÖ 6. yüzyıldan itibaren bölgedeki *polis* merkezlerinin önce Lidya ve ardından İÖ 546 yılında Perslerin Lidya topraklarını ele geçirmeleriyle birlikte Pers otoriteleri ile mücadeleye başlamış olmalarıdır. Bu devletlerin egemenlikleri altında Ionia *polis*'leri özerkliklerini sürdürseler de yerel seçkinlerin egemen otoritelerle ilişkileri dolayısıyla tiranlık, sürekli olarak manipüle edilmiştir³⁰ ve koşulların bu yönde değişmesi, Ionia siyasal düşüncesinde tiranlık düzenine tepki olarak *isonomia* (yasalar karşısında eşitlik) ilkesinin ortaya çıkmasıyla sonuçlanmıştır.³¹

Isonomia ilkesinin Ionia Bölgesi'nde ortaya çıkması, sadece Pers otoritelerinin baskıları ile açıklanamamaktadır. Öyle ki özellikle bölgede gerçekleşen sürekli koloni hareketleri ve ekonomik koşullar da bu bağlamda önem arz etmektedir. Anakarada güçlü biçimde varlık gösteren ve örneğin Atina'da ancak İÖ 508 yılında Kleisthenes'in reformları ile yıkılmaya çalışılan kabile bağları, Ionia Bölgesi'nde sürekli olarak gerçekleşen koloni gönderme faaliyetleri dolayısıyla güç kaybetmiştir. Kabile, soy bağlarının anakaradaki gibi nüfuz alanı oluşturamadığı, imtiyazlıların yükselmediği bu ortamlarda toplumsal eşitliğin yolu daha kolay açılmıştır.³² Ayrıca bölgede dönen ticaret sayesinde doğan ekonomik refah, büyük toprak sahipleri ve bunlara bağlı kölelerin oluşturduğu sistemin güç kazanmasının önüne geçmiş; toprağı olmayan kişi için başka yere göç etmek, kuvvetli bir alternatif olarak belirmiştir. Böylelikle Ionia Bölgesi'nde eşitsizlikler ve karşıtlıklar radikal boyutlara ulaşmamış ve bu durum, eşitlik fikrinin somut zeminde pekişmesini sağlamıştır. Sürece paralel olarak gerçekleşen soyut

²⁸ Thuk. 6.54.6.

²⁹ Ehrenberg, *The Greek State*, s. 45.

³⁰ Hdt. 3.139-149.

³¹ Charlotte Schubert, "The emergence of Greek Isonomia in Ionia", Ex Ionia Scientia-Knowledge in Archaic Greece International Conference, National and Kapodistrian University of Athens 2016; Karatani, Kojin, *İsonomi ve Felsefenin Kökenleri*, çev. Ahmet Nüvit Bingöl, Metis Yayıncılık, İstanbul 2018, s. 28-30.

³² Karatani, 30- 39; Ehrenberg de Ionia'da kabile bağlarının nüfuz alanı oluşturamadığını dolaylı olarak konu etmiştir. Ayrıntı için bk. *The Greek State*, s. 20.

bilinç yapılarındaki dönüşüm de Arkaik Dönem İonia düşünürlerinin eserlerine büyük oranda yansımıştır.³³

Ayrıca *isonomia* ilkesinin ortaya çıkma süreci bağlamında İonia üzerinden ele alınan kolonizasyon hareketleri, genel olarak da *dēmos*'un siyasal otoritesinin yükselmesi ile ilintili bir diğer etmen olarak ele alınmaktadır.³⁴ Öyle ki koloni gönderen toplumlarda yerel soy bağlarının güç kaybetmesinin yanı sıra yeni koloni yerleşimlerinde toprakların ve sorumlulukların ortak paylaşımı, soy bağlarına dayalı imtiyazların tümüyle önüne geçmiş ve eşit yurttaş fikrinin doğuşunu sağlamıştır. Robinson da özellikle koloni kuran Hellen toplumlarının anakaradaki aristokratik rejimlere bakışının değiştiğini konu etmektedir.³⁵

Netice itibariyle İonia Bölgesi'nin sosyo-ekonomik ve politik koşullarında ortaya çıkan *isonomia* fikri ve bu süreçte Miletos merkezli olarak İonia Bölgesi'nde yaşanan tiranlara başkaldırılar, Atina'da da yankılanmış ve burada tiran Hipparkhos'un öldürülmesini Kleisthenes'in reformları takip etmiştir.³⁶ Bu reformların ardından Peisistratos ailesi Atina'dan kovulmuş, *dēmos* siyasal otoriteyi ele geçirmiştir. Ancak antik tarihçilerin ya da siyaset felsefecilerinin hiçbiri³⁷ *dēmokratia* siyasal düzeninin bir Atina icadı olduğunu ileri sürmedikleri gibi epigrafik belgeler de İÖ 6. yüzyıl sürecinde Tiryns ya da Korkyra örneklerinde gösterildiği gibi, Atina dışındaki kimi merkezlerde de *dēmos* varlığının iyiden iyiye

³³ Tansu Açık, *Eski Yunan Siyasal İmgelemine Bir Bakış*, Kebikeç Yayınları, Ankara 2004, s. 25-27.

³⁴ Raaflaub – Wallace, s. 42.

³⁵ Eric, W. Robinson, *The First Democracies. Early Popular Governments Outside Athens*, Franz Steiner Verlag, Stuttgart 1997, s. 71-72.

³⁶ Christian Meier, *The Greek Discovery of Politics*, trans. David McIntock, Harvard University Press, Cambridge 1990, s. 30, 51; Athenaios'un aktarımlarında da Atina'da *isonomia* düzenin sağlanması tiran Hipparkhos'un öldürülmesi olayı ile ilişkilendirilmektedir. Athenaios 15.50.61-65: ἐν μύρτου κλαδί τὸ ξίφος φορήσω, ὡς περ Ἀρμόδιος καὶ Ἀριστογείτων, ὅτε τὸν τύραννον κτανέτην ἰσονόμους τ' Ἀθήνας ἐποιήσατ' = Kılıcımı mersin dalına saracağım, tıpkı Harmodios ve Aristogeiton'un tiranı öldürüp Atina'yı *isonomos* yaptıklarında/kıldıklarında olduğu gibi.

³⁷ Bu konudaki tek istisna olarak Atinalı hatip Lysias gösterilmektedir. Lysias, İÖ c. 387 yılında verdiği cenaze söylevinde *dēmokratia*'yı ilk kuranın Atina olduğunu söylemektedir (*Epitaphius* 18). Ancak Kleisthenes reformlarından yüz yıldan fazla bir süre sonra gelen bu övünç, bir cenaze söylevi içinde vatanperverlik duyguları içinde edilmiş olan bir mübalağa olarak değerlendirilmektedir. Bu yorum için bk. Robinson, s. 10, dipnot 5.

kuvvetlendiğine işaret etmektedir.³⁸ Bu belgelere göre *dēmos* varlığının güçlenmesi ile İÖ 6. yüzyılın sonlarında pek çok *polis*, yerel farklılıklarla halk meclisleri, konseyler ve farklı memurlukları barındıran kompleks politik yapılara sahip olmuşlardır.³⁹ Örneğin İÖ 6. yüzyılın ikinci çeyreğine tarihlendirilen bir Khios yazıtı, Khios'un siyasi ve idari düzeninin çeşitli yönleri hakkında bilgi vermekle birlikte konu ettiği kavramlar, yasa ve *dēmos* iradesinin gücünü yansıtmaları bakımından ele alınmış ve yorumlanmıştır.⁴⁰

Bu yazıtta anlatılanlara göre Khiosluların, magistratlıkları *dēmos*'un kontrolü altında tutmak yönünde açık bir kaygılarının olduğu ortadadır ve en yetkili memur olarak öne çıkan kişi, *dēmarkhos* olarak konu edilmiştir. Olası bir rüşvet olayında memurlar tarafından birtakım hükümler uygulanmış ve vatandaşlar mahkeme kararlarını halk meclisine itiraz etme hakkına sahip olmuşlardır. Ayrıca halk meclisinin rolünün, magistratlar aleyhinde açılan davalar noktasında öne çıkmakta olduğunu söylemek de mümkündür. Bu durum ise Atina içinde Solon Dönemi ile paralellik göstermektedir. Aristoteles, Solon döneminde bir memurun verdiği karar karşısında yargıya başvurulmasını ve yargı yetkesinin *dēmos*'ta bulunmasını önemle ele alırken mahkemede oyu elinde tutan halkın, devleti de elinde tuttuğunu konu etmiş ve bunun, mevcut *politeia*'nın en *dēmotikon* (δημοτικόν), halkçı yanı olduğunu belirtmiştir.⁴¹ Khios yazıtı bütün olarak günümüze ulaşmış olmasa da burada kullanıldığı görülen özellikle *en dēmo keklēmēno* (εν δημο κεκλημενο) ifadesi, Atina'daki koşulların aynı dönemde Khios'da da geçerli olabileceği yönünde yorumlanmıştır.⁴² Ancak bu yazıt, sadece kısa bir idari yöntemi, yasa örneğini konu ettiğinden tam bir *politeia*'ya karşılık gelmez ve dolayısıyla halk meclisinin diğer görevleri üzerine yorumda bulunma olanağı da sunmaz.⁴³ Şu halde sadece bu yasa üzerinden Khios'da, *dēmos*'u egemen yetke olarak değerlendirmek doğru görünmese de yazıt, kurumsal yapı ve yönetim erki noktasında *dēmos* iradesinin etkinliğine işaret etmesi ve Atina örneği ile paralellikler göstermesi bakımından önem arz etmektedir. Nitekim

³⁸ Robinson, s. 80-118.

³⁹ Ayrıntı için Simonton, s. 18-19; Ayrıca bk. Beck, s. 32.

⁴⁰ Koerner, *Inchriftliche Gesetzestexte*, no. 61; ML 8.

⁴¹ Aristot. *Ath. Pol.* 9.1.

⁴² Robinson, s. 98.

⁴³ Simonton, s. 14.

Robin Lane Fox da her şeye rağmen İÖ 508 yılından evvel *dēmokratia*'nın henüz var olmadığını belirtmektedir.⁴⁴

Kleisthenes reformları ile Atina içinde *dēmos*'un yürütme otoritesini ele geçirdiğini Aristoteles, *Athenaion Politeia* adlı eserinde konu etmiştir.⁴⁵ Aynı zamanda bu süreçte çıkarılan kararnamelerde de *dēmos* kararları ilan edilmiştir.⁴⁶ Örneğin Salamis'te yaşayan din adamlarının (*τ[ὸς ἐ Σ]αλαμῖνι κληρόχ]ος |οἰκεῖν ἐᾶ Σαλαμῖνι*) statüleri ve zorunluluklarını belirleyen İÖ 508/0 yıllarına ait bir yazıt⁴⁷ bir *dēmos* (*ἔδοχσεν τοῖ δέμοι*) kararıdır. Yine İÖ 485/4 yılına tarihlenen bir başka yazıtta⁴⁸ ise Atina *akropolis*, *polis*'in hazinesi ve bundan sorumlu olan haznedarlar (*tamiai*) ile kült personeli hakkında yapılan düzenlemeleri içeren kararname, *dēmos*'un kararı (*τ[αῦτα δὲ ἔδοχσεν τοῖ δέμοι]*) ile alınmıştır. İki kısımdan oluşan bu kararnamenin son satırlarında geçen “*prytaneis*ler, taşın üzerine yazılanlar hakkında *tamias*'ları bilgilendirecekler” (*φα[ί]νεν δὲ τὸπ[ρύτανιν τὰ ἀδικέματα] το | [ῖ]ς ταμίαισι τὰ ἐν τοῖ λί[θοι γεγραμμένα]*) ve “Philokrates'in arkhonluğu sırasında *dēmos* karar verdi” (*ταῦτ ἔδοχσεν τοῖ δέ[μοι ἐ]πὶ Φ[ιλοκράτος ἄρχοντ]ος*)⁴⁹ ibareleri, tüm idari yapı içinde karar merciinin *dēmos* olduğunu kanıtlamaktadır.

Devam eden tarihsel süreçte özellikle Pers Savaşları'nın etkileriyle şekillenen Atina'nın Hellen devletleri nezdindeki rolü, burada *dēmos* otoritesinin hızla kurumsallaşp *dēmokratia* siyasal düzeninin en önde gelen modelinin ortaya çıkmasında etkili olmuştur.⁵⁰ Bu süreçte adeta Pers Savaşları'nın etki ve sonucu olarak Atina'nın donanma kuvvetini artırmaya

⁴⁴ Robin Lane Fox, “*Theognis: An Alternative to Democracy*”, *Alternatives to Athens. Varieties of Political Organization and and Community in Ancient Greece*, ed. R. Brock - S. Hodkinson, Oxford 2002, s. 42.

⁴⁵ Aristot. *Ath. Pol.* 20-22.

⁴⁶ *IG I³* 1, 4, 5.

⁴⁷ *IG I³* 1.

⁴⁸ *IG I³* 4.

⁴⁹ *IG I³* 4 II 24-26.

⁵⁰ Nitekim bu siyasal düzenin kavramsallaşmasının izlerini yine Atina edebiyatı üzerinden izlemek mümkündür. Ancak *dēmos* ve *kratos* sözcüklerinin bir araya gelmesiyle oluşan *dēmokratia* bileşik sözcüğü, doğrudan siyasi terminolojiye yansımamıştır. Atina edebiyatında bu bileşik sözcüğün öğelerine ilk kez, Aiskhylos'un *Orestes* (*dēmou krakousa kheir*: halkın erk eli, 604) adlı oyununda rastlanmıştır. Herodotos'un kitabında, Pers Kralı Kambyses'in ölümünün ardından gerçekleşen olayların seyri ele alınırken sunulan yönetim biçimi tartışmaları esnasında dahi olasılıkla *dēmokratia* kavramı henüz yerleşmediğinden, çokluğun, kalabalığın erki (*plēthos arkhon*) *isonomia* olarak konu edilmiştir. Ayrıntı için bk. Açık, s. 33, 43.

çalışması ve donanmada görev alan *thētes* sınıfının zaman içinde politik kimlik kazanarak *dēmos*'un tabanını genişletmesi, Kleisthenes anayasasının İÖ 462/1'de Ephialtes reformları ile geliştirilmesine önemli ölçüde etkide bulunmuştur.⁵¹ Böylelikle Atina, devletlerarası politikadaki konumunun da etkileriyle iç siyasetini belirlemiş, yönetim modelini geliştirmiştir. Hansen, Atina'nın İÖ 462-404 yılları arasında sürdürdüğü siyasal düzeni "radikal demokrasi" olarak tanımlamıştır.⁵² Ehrenberg ise Hellen *polis*'leri arasında Atina siyasal düzeninin istisnai bir örnek olduğunu ve *dēmokratia* rejiminin farklı kademelerinin mevcut olduğunu konu etmektedir.⁵³ Nitekim *dēmokratia*'nın ılımlıdan radikale farklı biçimleri olduğuna Aristoteles, *Politika* adlı eserinde defalarca değinmiştir.⁵⁴

***Dēmokratia*'ya Koşut *Oligarkhia* Siyasal Düzeni**

Oligarkhia rejimlerinin şekillenmesi de *dēmos*'un hızla kuvvetlendiği ve yönetim erkinde varlık göstermeye başladığı aynı tarihi süreçte gerçekleşmiştir. Erken Arkaik Dönem'de kendi aralarında sürekli çıkar yarışında olan seçkinler, *dēmos*'un yükselen otoritesine adeta bir tepki olarak İÖ 6. sonlarından itibaren kimi *polis*'ler içinde iş birliğine yönelmişler ve *oligarkhia* siyasal düzeni ile yetkinliklerini sürdürmek istemişlerdir.⁵⁵ Üstelik ortaya çıkış sürecinde *oligarkhia* düzenlerinin de kurumları aracılığıyla toplumsal dengeyi ve tatmini sağlamaları mümkün görünmüştür.⁵⁶ Öyle ki bu süreçte *oligarkhia* ile *dēmokratia* siyasal düzenleri arasındaki ayırım, sadece yönetimin varsıllar mı yoksa yoksulların da dâhil olduğu yurttaşlar tarafından mı yürütüldüğü noktasında ortaya çıkmaktaydı.⁵⁷ İki siyasal düzenin işleyişinde de halk meclisleri (*ekklēsia*),

⁵¹ David M. Pritchard, "From Hoplite Republic to Thetic Democracy: The Social Context of the Reforms of Ephialtes", *Ancient History* 24 (1994), s. 123-124.

⁵² Mogens Herman Hansen, *The Athenian Democracy in the Age of Dēmostenes: Structure, Principles, and Ideology*, Oxford 1991, s. 297.

⁵³ Ehrenberg, *The Greek State*, s. 49-51.

⁵⁴ Örneğin bk. 1291b30-1292a38, 1292b24-1293a12, 1298a10-34, 1318b6-1319b33.

⁵⁵ Simonton, s. 5, 8, 11, 25, 33; Whibley de Arkaik Dönem'de oligarşinin, aristokrasinin yerini aldığı ileri sürmüştür (Leonard Whibley, *Greek Oligarchies: Their Character and Organization*, London 1896, s. 72-83). Diğer taraftan Simonton, bazı araştırmacıların, oligarşinin İÖ 5. yüzyılın ikinci yarısında ve belki de Atina'daki siyasal düzene bir tepki olarak ortaya çıkan daha geç bir kavram olduğunu ileri sürdüklerini belirtmektedir. Ayrıntı için bk. Simonton, s. 25, dipnot 106.

⁵⁶ Simonton, s. 6-7.

⁵⁷ Aristot. *Pol.* 1279b39-40.

kurullar (*boulē*) ve memurlar (*arkhon*) görev almaktaydı.⁵⁸ Bu *oligarkhia* yönetimlerinde, memuriyetlerin mülk sahibi her yurttaşa açık olması, daha fazla sayıda kişinin devletin işleyişine katılmasını sağlıyordu ve kimi memuriyetler kura ile belirleniyordu.⁵⁹ Dolayısıyla göreve gelmede kura, ad çekme iki siyasal düzende de ortaktı. Her ikisinde de belirli aralıklarla, tüm yurttaşların gündem üzerine bilgilendirildiği ve alınan kararların onaylandığı halk meclisi toplanmaktaydı ve bu durum, tüm yurttaşlara dolaylı da olsa bir katılım sağlamaktaydı. Zira burada yurttaşlar açısından söz konusu olan dayatma değil, her gün devlet işleri ile meşgul olmayan kesimi düzenli aralıklarla gündem üzerine bilgilendirme, izlenen politikalar üzerine *consensus* oluşturmuydu.⁶⁰ Dolayısıyla *oligarkhia* ve *dēmokratia* siyasal düzenleri, *polis*'in doğal yönetim biçimleri olarak kabul edilmekteydi⁶¹ ve yönetim erkine yansıyan otoritesi dolayısıyla tüm *polis* yurttaşları, *polis*'in siyasal toplum ifadesi ile uyumlu olarak devletin adına bağlı *ethnikon*'ları ile tanımlanmaktaydı.⁶²

Görüldüğü gibi bu iki siyasal düzen, erken evrelerinde halka yükledikleri işlevsellik bakımından türdeş görünseler de bu işlevselliğin oranı bakımından birbirinden ayrılmaktaydılar.⁶³ *Dēmokratia* siyasal düzeni,

⁵⁸ Ehrenberg, *The Greek State*, s. 43.

⁵⁹ Aristoteles, *Politika* adlı eserinde sırasıyla ılımlıdan aşırıya 4 tip *oligarkhia* yönetimini ele almıştır (1293a12-35). Burada *dēmokratia* ile bir ölçüde koşut olarak gösterilen *oligarkhia* yönetimi, ilk tip olarak karşımıza çıkar ve yönetime katılan yurttaşların sayısının büyüklüğünden dolayı bu tip *oligarkhia* düzenlerinde yasalar üstündür.

⁶⁰ Roger Brock - Stephen Hodkinson "Introduction: Alternatives to the Democratic Polis" *Alternatives to Athens: Varieties of Political Organization and Community in Ancient Greece*, ed. Roger Brock, Stephen Hodkinson, Oxford University Press, Oxford 2002, s. 10-11.

⁶¹ Bu noktada tiranlık rejimini ayrı tutmak gerekir. Öyle ki tiran, *de facto* olarak göreve gelen mutlak yöneticiydi. Bu durum, yurttaş topluluğunu temsil eden *polis* fikrine aykırı olduğundan Hellenlerin bu politik durumu Lidya kökenli yabancı bir kelime olan *tyrannos* ile ifade ettikleri düşünülür. Zachary Anderson, *Ancient Greece from Tyranny to Democracy*, New York 2016, s. 5; *Tyrannos* kelimesinin kökenine ilişkin bk. Hüseyin Uzunoğlu, "Arkaik Çağ'da Tiranlık", *Eskiçağ Yazıları* 1, *Akron* 1, ed. N.E. Akyürek Şahin - B. Takmer - F. Onur, İstanbul 2012, s. 175-176.

⁶² Örneğin Atinalılar, Spartalılar, Korinthoslular gibi. *Polis* yurttaşlarının politik kimliğine bağlı olarak kullanılan *ethnikon*'lar için bk. Morgens Herman Hansen, *Polis: An Introduction to the Ancient Greek City-State*, Oxford University Press, Oxford 2006, s. 59-60 (Hansen, *Polis: An Introduction*).

⁶³ Simonton, s. 42; Ehrenberg, *The Greek State*, s. 47.

görevlendirdiği *arkhon*'lar⁶⁴ aracılığıyla kamu yönetimini yurttaşlığın tüm saflarına yaymaya çalışırken ve bu düzen içinde otorite halk meclisleriyken (*ekklēsia*), *oligarkhia* yönetimlerinde durum farklıydı. *Oligarkhia* yönetimlerinde otorite *boulē* (konsey/kurul) idi ve *oligarkhia* yönetimleri içinde *arkhon*'lar, *dēmokratia* yönetimlerinde olduğundan çok daha güçlüydü. Her iki siyasal düzen içinde *ekklēsia* ve *boulē*'nin otoriteleri yazıtlara da yansımaktaydı. *Dēmokratia* siyasal düzenlerinde alınan kararlar, *dēmos* yetkisinde *edokei demoi* ile ilan edilirken *oligarkhia* siyasal düzenlerinde devlet otoritesini *boulē* temsil etmekteydi ve halka ilan edilirken kararnamelerde *edokei boulē* ifadesi yer alırdı.⁶⁵ Kamusal işlere ilişkin yazıtların bolluğu bakımından ise *dēmokratia* düzenleri keskin biçimde öne çıkmaktaydı.⁶⁶ Diğer taraftan *oligarkhia* siyasal düzenleri içinde halk meclisleri mevcut olsa da önerilerin müzakere edilerek karara varıldığı bir ortam yoktu.⁶⁷ Ancak her şeye rağmen, olasılıkla henüz Arkaik Dönem'de devletlerarası ilişkilerde büyük kırılmalar yaşanmadığından hizipleşmeler de kuvvetli değildi ve bu koşullarda iki siyasal düzen arasındaki ayrılık, keskin hatlarla belirginleşmiş değildi.

***Dēmokratia* ve *Oligarkhia* İdeolojileri Arasındaki Ayrılıkların Yükselişi**

Oligarkhia ile *dēmokratia* yönetimleri arasında *dēmos*'un nicelikteki otoritesi ve işlevselliği bakımından mevcut olan ayrılık, zaman içinde keskin bir boyut almaya başlayacaktı. Öyle ki Thukydides'in anlatımlarında öncelikle *oligarkhia* düzenlerinin *dēmokratia* ile koşut olup tiranlık yönetiminden ayrıldığına ilişkin ifadeler mevcut olsa da⁶⁸ yazar, aynı zamanda *oligarkhia* yönetimlerinin *dēmos*'u ayrıştırıcı tutumlarını da konu etmişti. Bu noktada özellikle *dēmos*'un, siyasi müzakereleri takip etme yoluyla yönetim erkine dolaylı katılımlarının kısıtladığından dem vurmaktaydı. Örneğin Melialılar, Thukydides'in aktarımına göre Atinalı

⁶⁴ Hellen sözcük dağarcığında kamu adına iş gören yurttaşlar, *arkhon* olarak kabul edilirdi. Örneğin Atina'da *ekklēsia* ya da *dikasteria* üyeleri, kaynaklarda *arkhon*'lar (*hoi arkhontes/ = hai arkhai*) olarak konu edilirdi. Bk. Aristot. *Pol.* 1317b35-36; Dēmsth. *In Aristogitonem* 1. 20.

⁶⁵ I.Ephesos 1417; I.Erythrai 1, 2; SEG 31, 984,985; I.Milet 1.3.135, 137, 142.

⁶⁶ Ayrıntı için bk. Krzysztof Nawotka, "Freedom of Greek Cities in Asia Minor in the Age of Alexander the Great", *Klio*, 85/1 (2003): s. 18; Bu bağlamda Macdowell'in çalışması, Sparta'nın Klasik Dönem'deki kamu işlerini kaydeden günümüze ulaşan yazıtlarının ne kadar az olduğunu göstermektedir. Bk. D. M. MacDowell, *Spartan Law*, Edinburgh 1986.

⁶⁷ Örneğin Girit'teki *ekklēsia*'nın işlevi için bk. Aristot. *Pol.* 1272a10-12.

⁶⁸ Thuk. 3.62.3.

elçileri kalabalığın karşısına çıkarmamışlar ancak magistratların ve azınlığın karşısında görevlerini icra etmelerini buyurmuşlardı.⁶⁹ Kalabalık, Atinalı elçilerin hitabetinden etkilenebilirdi ve burada kasıtlı olarak dinleyici kısıtlanmıştı.⁷⁰ Öyleyse *oligarkhia* rejimlerinde *dēmos*'u kontrol altında tutmak, toplu eylemlerinin önüne geçebilmek açısından önemliydi.⁷¹

Eserine bütün olarak bakıldığında da Thukydides, Peloponnesos Savaşı'nın ideolojik boyutlarını, *dēmokratia* ve *oligarkhia* yönetimleri arasındaki bölünmeler üzerinden konu etmiş, *oligarkhia* yönetimlerinin Sparta, *dēmokratia* yönetimlerinin Atina ile bağlantılı olduğu fikrini işlemişti.⁷² Bu iki siyasal düzen arasındaki kırılma ise, Atina ve Sparta'nın kurdukları askeri ittifaklar (*symmakhia*) bünyesinde ortaya çıkmaya başlamıştı. Thukydides, Sparta'nın, Peloponnesos Birliği içindeki üstünlüğünü, *polis*'ler içindeki *oligarkhia* rejimlerini desteklemesi sayesinde koruduğunu ileri sürüyordu.⁷³ Ancak *oligarkhia*, Sparta'nın kendi bünyesinde olgunlaştırdığı ve temsil ettiği bir yönetim biçimi değildi. Thukydides dahi Spartalıların doğrudan *oligarkhia* ile yönetildiklerini açık biçimde ifade etmemişti.⁷⁴ Sparta, yönetimde olan iki kralı, yaşlılar meclisi (*gerousia*), halk meclisi (*apella*) ve devlet denetçileri olarak tanımlanan *ephoros*'ları ile siyasal düzeni açısından atipik bir örnek teşkil etmekteydi.⁷⁵ Ayrıca Hellen *polis*'leri arasında tam zamanlı profesyonel asker yurttaşlara sahip olması bakımından da tekti.⁷⁶ Örneğin *Politeia* adlı eserinde tümüyle Sparta siyasal düzenini ele alan Ksenophon dahi anayasal düzene ilişkin

⁶⁹ Thuk. 5.84.3.

⁷⁰ Brian Bosworth, "The Humanitarian Aspect of the Melian Dialogue", *Journal of Hellenic Studies*, 133 (1993), s. 33.

⁷¹ Simonton, s. 7.

⁷² Christel Müller, "Oligarchy and the Hellenistic city", *Rethinking the Polis in the Hellenistic Period*, ed. N. Luraghi, H. Boerm, Stuttgart 2018, s. 28; Örn. bk. Thuk. 3.47.2, 6.11.7; Aristoteles de Atinalıların her yerde *oligarkhia* hükümetlerini, Lakedaimonluların ise *dēmos* egemenliğindeki hükümetleri ortadan kaldırdıklarını konu etmiştir (οἱ μὲν γὰρ Ἀθηναῖοι πανταχοῦ τὰς ὀλιγαρχίας, οἱ δὲ Λάκωνες τοὺς δῆμους κατέλυνον, *Pol.* 1307b22-24).

⁷³ Thuk. 1.18-19. Sparta'nın Argos, Sikyon ve Akhia'da bu politikayı uygulamasına ilişkin olarak bk. Thuk. 5.81-82.

⁷⁴ Bunun yerine Thukydides Sparta dış politikalarını *oligarkhia* yanlısı olarak değerlendiriyordu. Bk. 1.68.1, 4.126.2, 5.31.6, 6. 11.7, 6.89.6.

⁷⁵ Graham Shipley, "Lakedaimon", *An Inventory of Archaic and Classical Poleis*, ed. Mogens Hansen - Thomas Nielsen, Oxford University Press, Oxford 2004, s. 591-592.

⁷⁶ Bu konuya ilişkin ima için bk. Plut. *Ages.* 26.5; Simonton, s. 55.

terminolojik bir atıfta bulunmamıştı.⁷⁷ Platon'un *Yasalar* adlı eserinde de Sparta *politeia*'sına ilişkin doğrudan bir adlandırma yapılmamıştı.⁷⁸ Aristoteles ise *Politika* adlı eserinde Sparta *politeia*'sını tüm diğer düzenlerin bir karışımı (*memigmenē*) olarak nitelendirmişti.⁷⁹ Dolayısıyla Spartalıların dış politikalarında *oligarkhia* dayatmaları, kurumsal düzenlemelerden ya da bir standart getirme gayretinden ziyade kendi ideolojisinde olanları yönetimde tutma gayreti olarak ortaya çıkmaktaydı ve olasılıkla Sparta dış politikalarının da etkileriyle *oligarkhia* yönetimleri özellikle Peloponnesos ve Boiotia Bölgesi *polis*'lerinde güçlü biçimde varlık göstermişti.⁸⁰

Atina'da ise Perikles yönetiminde izlenen proaktif dış politikalarla hem diğer Hellen *polis*'lerine *dēmokratia* düzenini dayatılmış hem de yeni kurulacak *polis*'ler, yine *dēmokratia* siyasal düzeni üzerine inşa edilmişti. Örneğin; Atina'nın liderliğinde kurulan askeri ittifak grubu, 1. Attika-Delos Deniz Birliği'ne üye olan *polis*'ler içinden, Atina politikalarına direnen *oligarkhia* idaresindeki Erythrai *polis*'inin yönetimi *dēmokratia*'ya uygun biçimde düzenlemiş, kura ile 120 kişilik *boulē* üyeleri belirlenmişti.⁸¹ Her *polis*'in iç dinamiği farklı olduğundan uygulamada nicelik farklılıkları oluyordu. Buna göre Erythrai'daki *boulē*'nin Atina'da olduğu gibi 500'ler konseyi olarak kurulması mümkün değildi. Nüfusuna oranla buradaki *boulē*, ancak 120 kişiden oluşturulmuştu. Ayrıca yine nüfusuyla paralel olarak her bir yurttaş Atina'da ömründe sadece 2 defa kamu görevi yürütebiliyorken Erythrai'da aynı yurttaş dört yılda bir devlet yönetiminde sorumluluk

⁷⁷ Ayrıca Ksenophon'un *Agesilaos* adlı eserinde yaptığı siyasal düzen karşılaştırmaları, onun Sparta'yı bir krallık (*basileia*) olarak telakki ettiğini düşündürmüştür. Simonton, s. 56, dipnot 243.

⁷⁸ Plat. *Leg.* 4.712d-13a.

⁷⁹ Arist. *Pol.* 1265b33-35. Ayıca yine aynı eserinde Aristoteles, Spartalıların "Peloponnesos Savaşı'nda özellikle *dēmokratia* rejimlerini yıktığını da konu etmişti (1307b22-24); Sparta, olasılıkla, izlediği bu dış politika nedeniyle Attikalı hatiplerin kimi ifadelerinde doğrudan *oligarkhia* ile ilişkilendirilerek konu edilmişti. Bk. Dēmsth. *Adversus Leptinem* 108; Isokr. *Nicocles* 24; Lys. *In Eratosthenem* 58-59.

⁸⁰ Shane Wallace, "Alexander the Great and Democracy in the Hellenistic World", *The Hellenistic Reception of Classical Athenian Democracy and Political Thought*, ed. Mirko Canevaro - Benjamin Gray, Oxford University Press, Oxford 2018, s. 46.

⁸¹ *IG I³* 14; *ML* 40, II 8-9 [ὁ κ]ράμο δὲ βολὴν εἶναι εἴκοσι καὶ ἑκατὸν ἀνδρας=*Boulē kura yolu ile (seçilecek) 120 kişiden oluşsun!*; Bu yazıtı ilişkin değerlendirmeler için bk. Anton Powell, *Athens and Sparta: Constructing Greek Political and Social History from 478 BC*, Routledge, London 2016, s. 51; Ayrıca bk. M. Dillon - L. Garland, *Ancient Greece: Social and Historical Documents From Archaic Times to the Death of Socrates (c. 800-399BC)*, Routledge, London-New York 2005, s. 276-277.

üstlenmeliydi.⁸² Atina'nın 1. Attika-Delos Deniz Birliği içindeki siyasi tutumu, Erythrai ile ilişkisinde izlediği bu yol üzerine planlanmıştı ve Atina, izlediği bu dış politika ile en azından anayasal, kurumsal bir standart getirmekteydi. Nitekim Atinalı Isokrates *Panegyricus* adlı söylevinde, Atina'nın, müttefiki olan *polis*'leri kendi yasalarıyla aynı olan yasalarla (τὴν αὐτὴν πολιτείαν) idare ettiklerini söylemişti.⁸³

Diğer taraftan Atina'nın verdiği destekle Sicilya'da İÖ 444/3 yılında kurulan Thurioi *polis*'i de *dēmokratia* siyasal düzeni üzerine planlanmıştı.⁸⁴ Perikles buranın yasalarını yapmak üzere Protogoras'ı⁸⁵ görevlendirmiş ve yurttaşları tıpkı Atina'daki gibi 10 *phylē*'ye ayrılmıştı.⁸⁶ Bu on *phylē*'nin ise sadece birini Atinalılardan oluşan halk teşkil etmişti. Diğerlerini, Peloponnesos'da bulunan bölgelerden gelenler; Arkadialılar, Elisliler, Akhaialılar oluştururken, Boiotialılar, Ionialılar gibi Hellen coğrafyasının farklı *ethnos*'ları da burada temsil edilmişti.⁸⁷ Thurioi'un *oikistēs*'i ise Tanrı Apollon olarak belirlenmişti.⁸⁸ Tüm bunlar, kurulan yeni yerleşimin Panhellenik karakteri olarak değerlendirilmiş⁸⁹ ve Thurioi'de, Perikles'in girişimi ile Atina siyasal düzeni üzerinden standartlaştırılan bir *polis* yönetim modeli kurulduğu yorumlanmıştır.⁹⁰

⁸² Brock - Hodkinson, 14.

⁸³ Isoc. *Panegyricus* 104-106.

⁸⁴ Thurioi'un kuruluşuna ilişkin olarak bk. Diod. 12.10-11, 12.35; Ayrıca Kagan, Thurioi'un Atina'nın verdiği destek ile kurulmuş olsa da bir Atina *apoikia*'sı ya da *klerukhia*'sı olmadığını özellikle vurgulamaktadır. Donald Kagan, *The Outbreak of the Peloponnesian War*, Ithaca - London, 1989, s. 157.

⁸⁵ Diog. Laert. 9.50.

⁸⁶ Diod. 12.11.3.5.

⁸⁷ Diod. 12.11.3.6-11; Thurioi *polis*'inin kuruluşundan hemen önce Atina, Boiotia'da olduğu dönemde (İÖ 457-447) bölge *polis*'lerine siyasal düzenleri üzerinden dayatmalarda bulunmuştur. Bu süreçte özellikle Thebai içindeki elitler ve *dēmos* arasında yaşanan gerilim, ayrıca karışıklık ve anarşi durumu (*ataksia kai anarkhia*), Aristoteles tarafından konu edilmiştir (Aristot. *Pol.* 1302b27-30). Thurioi *polis*'inin kuruluşunda yer alan Boiotialıların ise bölgede yaşayan gerilimlerin ardından buradan ayrılan Atina yanlıları olabilecekleri düşünülmektedir. Emily Mackil, *Creating a Common Polity: Religion, Economy, and Politics in the Making of the Greek Koinon*, University of California Press, Berkeley 2013, s. 37; Thebai'daki koşullar için ayrıca bk. Simonton, s. 202-203.

⁸⁸ Diod. 12.35.3

⁸⁹ Kagan, 158-159; Victor Ehrenberg, "The foundation of Thurii", *American Journal of Philology* 69 (1948), s. 155.

⁹⁰ Fleming, David "The Streets of Thurii: Discourse, Democracy, and Design in the Classical Polis." *Rhetoric Society Quarterly*, 32, 3 (2002), s. 5; Ayrıca Atina'nın kendi

Mevcut dış politikalar kapsamında Atina'nın standartlaştırmaya giriştiği kendi siyasal düzeni dahi Sparta'nın neden olduğu *oligarkhia* taraftarlarının darbeleriyle kesintiye uğramıştı. Hellen devletleri arasındaki politikaların bu şekilde sürdürülmesi, başlangıçta birbirine koşut görünen *oligarkhia* ve *dēmokratia* siyasal düzenlerinin eksenlerini birbirinden uzaklaştırmıştı. Sürekli olarak yıkılıp tekrar kurulan *oligarkhia* rejimlerinde, iktidarı tekrar ele geçiren seçkinlerin yönetimleri çoğunlukla öncekinden daha zalim bir hal almaya başlamıştı. Bunun nedeni ise, *dēmokratia* destekçilerinden bekledikleri direnişi önleyebilme kaygılarıydı. İÖ 411 ve İÖ 404 yıllarında Atina'da gerçekleşen iki ayrı *oligarkhia* darbesinde izlenen de bu olmuştu.⁹¹ Atina'da İÖ 411 yılında kurulan *Dörtüyzler* rejimi, kaba kuvvet sergilemekten ziyade halka gözdağı vererek onları yıldırma politikası izlemişti.⁹² İÖ 404 yılında kurulan Kritias liderliğindeki *Otuzlar* rejiminin politikaları ise çok daha gaddardı. *Otuzlar* iktidarında Atina adeta düşman kenti gibi kuşatılmış, bir garnizon yerleştirilmiş, Atina'da toplu katliamlar yapılmıştı.⁹³

Oligarkhia yönetimlerinin *dēmos* aleyhinde izlediği bu politikalar, Aristoteles'in eserine de yansımıştı. Yazar, kendi çağındaki *oligarkhia* temsilcilerinin mümkün olan her durumda halka kasıtlı olarak kötülük edeceklerine yemin ettiklerini, eleştirerek konu etmişti.⁹⁴ İktidardaki

siyasal düzeni ile Hellen *polis* 'leri için model olmasına ilişkin olarak bk. David M. Lewis, *Selected Papers in Greek and Near Eastern History*, Cambridge University Press, Cambridge 1997, s. 51-9; Brock – Hodkinson, 14; Robinson ise bu görüşlere daha mesafeli durmuştur. Ayrıntı için bk. Eric W. Robinson, *Democracy Beyond Athens: Popular Government in the Greek Classical Age*, Cambridge Univ. Press, Cambridge 2011, s. 119-122.

⁹¹ Simonton, s. 281.

⁹² Thukydides, *Dörtüyzler* yönetiminde Atina'da çok fazla kişinin ölümle cezalandırılmadığını konu etmiştir (8.70.2); İÖ 411 yılında Atina'da *Dörtüyzler* meclisinin yönetiminde olması, bu yıla ait kararlara da yansımıştır. Örneğin aynı yıla tarihlendirilen Athena tapınağının kutsal hazinesi/kasası ile ilgili bir dekrette (*IG I³ 373; ML 81*) kararın *boulē* tarafından alınması (*ψηφισσαμένης τῆς βολῆς*) ve kararın alındığı tarihi belirtmek için *dēmokratia* siyasal düzeninde *boulē* ve *dēmos*'a başkanlık eden *prytaneis*'in adı ile vermek yerine ay ve gün kullanılması (*Ἐκατ[ο]μβαιῶνος ἐνάτει [φθί]νοντος*) *oligarkhia* yönetim düzeninin egemen olduğunu göstermektedir. Ayrıca yazıtta adı geçen *arkhon* Mnasiklokhos İÖ 411 yılında *Dörtüyzler* meclisi tarafından atanmıştır.

⁹³ Bu süreçte Atina'da yaşananlar için bk. Aeskhin. *In Ctesiphontem* 235; Atina'da *Otuzlar* meclisinin yönetimi üzerine değerlendirmeler için ayrıca bk. Aristot. *Ath. Pol.* 35; Isok. *Aeropagiticus* 67.

⁹⁴ Aristot. *Pol.* 1310a9-12.

oligarkhia yönetimlerinin *dēmos*'a karşı iyi niyet beslediği bir dönem vardı. Ancak öyle görünüyor ki o günler geçmişte kalmıştı çünkü artık *oligarkhia* yönetimlerinde güvenlik kaygıları ön plandaydı. Daha önce halka daha yakın olan *oligarkhia* yönetimleri, artık kurban törenleri ya da inşa programları gibi herhangi bir kamusal programa katılmayı reddediyor, kamu harcamalarını kendi güvenlik kaygılarıyla ihmal ediyorlardı.⁹⁵ Diğer taraftan bu düzen, *dēmos*'un da seçkinlere karşı tutumunu gaddarlaştırmıştı. Aristoteles, bir diğer eserinde Atina dışındaki bazı *polis*'lerde *oligarkhia* yönetimlerine üstün gelen *dēmos*'un seçkinlerin mallarını müsadereye çıkardığını konu etmişti.⁹⁶ Ancak bu tarihi süreçte *dēmokratia* destekçileri, *oligarkhia* taraftarları ölçüsünde kontrolden çıkmamışlardı ve olasılıkla memur sayısının çok olması, *dēmokratia* siyasal düzenlerinde şiddeti kısıtlayan bir faktör olmuştu.⁹⁷ Az kişiden oluşan *oligarkhia* yönetimlerinin hareket kabiliyeti ise çok daha kuvvetli ve şiddetli olabiliyordu.

Oligarkhia düzenlerinin düşüşünü hızlandıran bir diğer neden ise, bu seçkinlerin kendi aralarındaki mücadelelerdi. Örneğin Thebaili *oligarkhia* yandaşları, Pers Savaşları sırasında Pers taraftarlığı yapan dava arkadaşlarını adeta tiran olarak yaftalamışlardı.⁹⁸ Daha sonra Epaminondas ve Pelopoidas liderliğindeki Thebaili devrimcilerin Sparta garnizonunun baskısı altındaki *oligarkhia* liderlerini devirmeleri de tiranların öldürülmesi olarak müjdelenmişti.⁹⁹ *Oligarkhia*, artık iyiden iyiye tiranlıkla özdeş kabul edilmeye başlanmıştı¹⁰⁰ ve bu gelişmelerin ardından Thebai İÖ 378/7 yılında kurulmuş olan II. Attika-Delos Deniz Birliği'ne katılmış,¹⁰¹ bu süreçte Thebai ve ardından tüm Boiotia'da *dēmokratia* eğilimleri başlamıştı.¹⁰² Hornblower, III. Kutsal Savaş için Thebai'a maddi destek verenlerin kaydedildiği bir yazıt¹⁰³ üzerine değerlendirmelerde bulunurken Atina siyasi

⁹⁵ Simonton, s. 282.

⁹⁶ Aristot. *Ath. Pol.* 40.

⁹⁷ Simonton, s. 283.

⁹⁸ Thuk. 3.62.3.

⁹⁹ Ksen. *Hell.* 5.4.9.

¹⁰⁰ Aristoteles, *oligarkhia* ile tiranlığı aynı kefeye koyarak, bunları zora dayanan ve ortak yarara aldırış etmeyen yönetim türleri olarak değerlendirmiş (*Pol.* 1276a8-14) ve ayrıca *oligarkhia* yönetimlerini baskıcı ve despotik olarak nitelmiştir (*Pol.* 1290a28-29).

¹⁰¹ Diod. 15.29.7; Plut. *Pelop.* 15.

¹⁰² Bu süreçte Boiotia ve Thebai'da yaşananlar için bk. Hans Beck – A. Ganter, "Boiotia and Boiotian League", *Federalism in Greek Antiquity*, ed. Hans Beck, Peter Funke, Cambridge University Press, Cambridge 2015, s. 147-148.

¹⁰³ Bk. P. J. Rhodes – R. Osborne, *Greek Historical Inscriptions, 404-323 B.C.* Oxford 2003, no. 57.

bünyesinin Thebai için bir örnek teşkil ettiğini ve Thebai'ın, Boiotia Birliği ile birlikte Atina'nın kurumlarını ve müttefiklerini kullanmak amacı güttüğünü, böylelikle lider *polis* olarak yükselmeyi hedeflediğini yorumlamıştır.¹⁰⁴ Zira bu tarihte Atina her ne kadar tek başına Hellen siyasetini yönetme kuvvet ve kabiliyetini kaybetmiş olsa da yönetim modeli ve bu modele adapte tarihsel nüfuz alanı mahiyetini muhafaza etmekteydi.

Bu siyasi gelişmelerle paralel olarak İÖ 4. yüzyılın başlarından itibaren hatırı sayılır oranda yazıt da *dēmokratia*'yı korumaya ve *polis* için ideal siyasal düzen olarak işaret etmeye başlamıştır. Örneğin İÖ 362/1 yılında Mantinea Savaşı'ndan sonra Atina'nın Peloponnesoslu *polis* ve *ethnos*'larla (Phleios, Arkadia, Akhaia ve Elis) yaptığı müttefiklik antlaşmasında,¹⁰⁵ konu edilen herhangi bir yerde yönetimin değiştirilmeye kalkışılması hatta vatandaşlarının sürgüne gönderilmesine kalkışılması durumunda, taraflar birbirlerine yardım göndereceklerine dair yemin etmişlerdir.¹⁰⁶ Öyle görünüyor ki Atinalılar, bu müttefiklik yeminiyle *oligarkhia* hiziplerine ya da tiranlık heveslilerine karşı kendilerini korumaya çalışmışlardı.

İÖ 340 (?) yılına tarihlendirilen bir diğer yazıtta ise Eretria'da tiranlık heveslilerine ya da *oligarkhia* hiziplerine karşı hazırlanmış bir yasa konu edilmiştir.¹⁰⁷ İki kısımdan oluşan bu yazıtın A kısmında bir magistratın ya da şahısın düzeni değiştirmeye yönelik teklif sunması durumunda mal varlığına el konulması hükmünün yanı sıra düzeni değiştirmeye girişmiş kimsenin öldürülmesinden hiç kimsenin sorumlu tutulmaması ve ayrıca düzeni değiştirmeye girişmiş kişilerin çocuklarının olmasına izin verilmemesi gibi hükümler de konu edilmiştir. Yazıtın B kısmında ise; 17-36 satırları arasında, *dēmokratia* kurumlarının korunmasına yönelik tedbirler ele alınmış, iç çatışma çıkması durumunda müstahkem yerlerin işgal edilmesi, bu çatışma sonrası toprakların *dēmokratia* destekçileri arasında dağıtılması gibi ödüller konu edilmiştir.

Erken Hellenistik Dönem Politikaları İçinde *Dēmokratia* ve *Oligarkhia*

Oligarkhia rejimlerinin gaddarlığı Hellenler nezdinde *dēmokratia* siyasal düzenini öne geçirmişken İÖ 338'de Korinthos'daki toplantının ardından Hellen devletlerini egemenliği altına alan Makedonya Devleti'nin, anakara

¹⁰⁴ Simon Hornblower, *The Greek World 479–323 BC*, Routledge, London 2011, s. 206.

¹⁰⁵ IG II² 112; Rhodes - Osborne, no. 41.

¹⁰⁶ IG II² 112; Rhodes - Osborne, no. 41, ll 29-34.

¹⁰⁷ SEG 51, 1105.

ve Peloponnesos devletleri ile ilişkilerinde takip ettiği politikalar da *oligarkhia* yönetimlerinin iyiden iyiye gözden düşmesine katkıda bulunmuştur. Makedonya kralı II Philippos, Korinthos ittifakı kurulduktan sonra Hellenler üzerindeki egemenliğini sağlam tutmak yönünde bir politika izlemiş ve süregelen Atina, Sparta ve Thebai gibi güçlü *polis*'lerin nüfuz alanlarını ortadan kaldırmak için Hellas'taki küçük *polis*'lerin çıkarlarını desteklemiştir. Kendi tarafına çektiği Hellen *polis*'lerinin bağlılıklarını süregelen kılmak amacıyla *polis*'ler içindeki Makedon yanlısı *oligarkhia* taraftarlarına arka çıkmış, kimi zaman garnizonlar ile bölgesel varlığını güvenceye almıştır.¹⁰⁸ Bu süreçte *oligarkhia* yönetimleri, artık tümüyle dış güçler tarafından manipüle edilebilen azınlığı temsil etmeye başlamış, dolayısıyla ideolojik olarak *dēmos*'tan ayrılmış ve *polis*'ler içindeki *stasis* durumunun tarafları haline gelmiştir. Philippos'un oğlu III. Aleksandros'un da anakara Hellen devletleri ile olan ilişkilerinde *hēgemōn polis*'lerin bölgesel egemenliklerini kırmak yönünde baskıcı bir diplomasi izlerken ve hatta yeri geldiğinde yakıp yıkarken,¹⁰⁹ aynı zamanda *polis*'ler içinde *oligarkhia* yönetimlerini desteklemesi,¹¹⁰ bundan kaynaklanmaktadır. Ancak her şeye rağmen Makedonya kralının Küçük Asya'ya geçişiyle birlikte şartlar değişecektir.

İÖ 336 yılında Pers Devleti egemenlik sahası olan Küçük Asya, *oligarkhia* politikalarının sürdürülmesi açısından elverişli olmamıştır. Öyle ki bölge *polis*'lerindeki seçkinler hali hazırda Pers devlet otoriteleri ile iş birliği içinde yönetimlerini sürdürdüklerinden, bunların hükmü *dēmos*'un sürekli direnişine sahne olmuştur. Mevcut koşullar içinde Makedonya kralı III. Aleksandros, Atina *polis*'inin geleneksel olarak etnik, kültürel ve siyasi bağlarının güçlü olduğu Ionia coğrafyasında *dēmokratia* yönetimlerini destekleme politikası izlemiştir. Bu şekilde, Ionia *polis*'leri içinde Pers otoriteleri ile ilişkilerinden güç bulan seçkinlere karşı çoğunluk olan *dēmos*'u kendi tarafına çekmeyi başarmıştır. Bu aşamada özellikle döneme ilişkin yazıtlarda Hellen *polis*'inin temel karakteristikleri, *eleutheria* ve *autonomia* haklarının bölge *polis*'lerine teslim edildiği konu edilmiştir.¹¹¹ Aleksandros, tüm Küçük Asya *polis*'leri ile ilişkilerini bu aynı diplomasi üzerine sürdürmüş ve bu sayede, Hellen kökenli olmayan farklı yerleşim

¹⁰⁸ S. Wallace, s. 46-50.

¹⁰⁹ Örneğin Aleksandros'un İÖ 335 yılında kuzeybatı sınırlarının güvenliğini sağlarken öldürüldüğü yönünde yayılan haberler Thebai'nin isyanına neden olmuş ve buna karşılık Aleksandros Thebai *polis*'ini yakıp yıkmıştır. Ayrıntı için bk. Arr. *Anab.* 1.7-9.

¹¹⁰ Bu politikasına ilişkin olarak bk. S. Wallace, s. 48-49

¹¹¹ Bu aynı konuya ilişkin tüm antik atıflar için bk. Nawotka, s. 15-41.

merkezlerinin dahi Hellen kökenlerini ortaya sürdüğü antik kayıtlara yansımıştır.¹¹² Öyle ki Klasik Dönem’de Hellen siyasi coğrafyasındaki her *polis* için standart yönetim biçimi olmayan *dēmokratia* idari düzeni, Aleksandros’un Küçük Asya’dan geçişi sürecinde adeta bir slogan haline geldikten sonra *polis* kavramı ile doğrudan ilişkilendirilmeye başlanmıştır.¹¹³

Aleksandros’un devam eden seferlerinde, Hellen kültüründen uzak coğrafyalarda da *dēmokratia* siyasal düzeni, kurumsal işleyişi *polis* mensubu olan tüm kişileri ilgilendirdiğinden işlevsel bir rol üstlenmiştir. Bunun en parlak örneği, İÖ 331 yılında Mısır’da kurulan Aleksandria *polis*’i olmuştur. Burası, Nil Delta’sına yakın Rhakotis olarak adlandırılmış bölgede, kıyı boyunca iki doğal limanın berisi boyunca kurulmuştur. Bu yeni *polis*, bölgenin geleneksel yönetim biçimi otokratik monarşi sisteminin içerisine yerleştirilmiş bir kent modeli olarak tanımlanabilir. Ancak burası, aynı zamanda civarındaki kırsal bölgenin yönetiminin merkezileştiği idari bir merkez niteliğindedir. Aleksandria’nın *dēmos*, *phratria* ve *phylē* şeklindeki toplumsal bölünmeleri, yasama planı, halk mahkemeleri ve *boulē*, *ekklēsia*, *prytaneia* kurumları ile yönetilen idari mekanizması *dēmokratia*’ya özgü yönetiminin temsilidir.¹¹⁴ Bölgesel düzlemde *dēmokratia* yönetimi, yerel otonomiye işaret eder ki buradaki kurumları işletecek olanlar, yeni Hellen yerleşimcilerdir. Aleksandria *polis*’inde aynı zamanda Rhakotis’in eski yerleşimcileri, yöre kırsalından ve farklı merkezlerinden getirilen halklar da yerleşmiş bulunmaktadır. Bu halklar, *polis*’in kurumları aracılığıyla idari mekanizmasını tanıyacak; *polis* içindeki tapınaklar, düzenlenen festivaller ve tiyatro oyunları aracılığıyla sağlanan sosyal etkileşimlerle de bir tür kültürel uyuşum sağlanacak, ortak düzlem sağlama yoluna gidilecektir. Dolayısıyla daha önce Atina’nın iç ve dış politikalarınca desteklenen *dēmokratia* idari

¹¹² Bu bağlamda özellikle Kilikia’daki Soloi ve Mallos halklarının Hellen köken iddiaları öne çıkarılabilir. Ayrıntı için bk. L. E. Patterson, *Kinship Myth in Ancient Greece*, University of Texas, Austin 2010, s. 92.

¹¹³ S. Wallace, s. 69; Ayrıca bk. Hansen, *Polis: An Introduction*, s. 132; Teegarden da *An Inventory of Archaic and Classical Poleis* (ed. Mogens Hansen - Thomas Nielsen, Oxford 2004) adlı kaynaktaki verilere dayanarak *dēmokratia* siyasal düzeninin Klasik ve Erken Hellenistik Dönem’le birlikte Hellen dünyasında yaygınlaştığını ileri sürmektedir. David Teegarden, *Death to Tyrants! Ancient Greek Democracy and the Struggle against Tyranny*, Princeton University Press, Princeton 2014, s. 2.

¹¹⁴ A.H.M. Jones, *The Greek City from Alexander to Justinian*, Oxford University Press, New York 1998, s. 3; Marjorie Susan Venit, *Visualizing the Afterlife in the Tombs of Graeco-Roman Egypt*, Cambridge University Press, Cambridge 2016, s. 50-51.

düzeni, Aleksandros sefer politikalarının adeta merkezine oturmuş ve aynı zamanda kültürel kaynaşma sağlamada işlevsel bir rol üstlenmiştir.

Bundan böyle *dēmokratia* siyasal düzeninin yaygınlaşması Makedon monarşisinin yükselmesiyle birlikte hız kazanmıştır.¹¹⁵ Bu süreçte Aleksandros'un Hellen *polis*'leri ile ilişkilerinde sürdürdüğü diplomasiyi sürdürüp *dēmokratia* yönetimlerini destekleyen Makedonyalı monarşik liderler, *polis*'ler tarafından daima övgü ile onurlandırılmıştır. Örneğin Smyrnalılar, II. Seleukos'u *dēmos* için *autonomia* ve *dēmokratia*'yı muhafaza eden/bahşeden kişi olarak adeta övmüşlerdir.¹¹⁶ Öyle ki bu şekilde güvence altına alınan sistem içinde *polis* halkları otonom yönetimlerini sürdürmeye gayret etmişlerdir. Ancak her ne kadar Erken Hellenistik Dönem'de *dēmokratia* siyasal düzeni Atina modeline dayalı olarak şekillenmiş bir sistem olarak kabul edilse¹¹⁷ de bundan böyle uygulamada bazı farklılıklar göstererek sürdürülmeye başlanmıştır. Geleneksel Hellen *polis*'leri içinde *dēmokratia* sisteminin sürdürülmesindeki en önemli farklılıklardan biri, yargılama sistemindeki usulde kendini göstermiştir. Yargılama sistemi, Klasik Dönem *dēmokratia* siyasal düzenlerinde yurttaşların yetkesindedir ve belirli bir ücret karşılığı yerine getirilmiştir.¹¹⁸ Üstelik Aristoteles, üyeleri bütün yurttaşlar arasından seçilen yargı sistemini uygulamaya koymakla Solon'un Atina'da *dēmokratia* düzenini kurduğunu söylemektedir.¹¹⁹ Yani halk yetkesindeki yargılama, doğrudan *dēmokratia*'nın koşulu olarak kabul edilmiştir. Mevcut epigrafik belgeler ise Hellenistik *polis*'lerde yargı yetkisinin, farklı *polis*'lerden gelen yabancı yargıçlar aracılığıyla da sürdürülmeye başlandığına işaret etmektedir.¹²⁰ Yurttaşların temel görevlerinden biri olan mahkemelerde jüri üyeliği, Hellenistik Dönem'de uygulanmaya devam edilse de çıkmaza düşülen acil durumlarda farklı bir *polis*'den yargıç çağırma geleneği başlamıştır. Bu uygulama, yabancı yargıçlara bir dizi davayı yürütme ve davet edildikleri

¹¹⁵ Jeremy LaBuff, *Polis Expansion and Elite Power in Hellenistic Caria*, Maryland 2016, s. 8; S. Wallace, s. 45.

¹¹⁶ IMag. Sip. 1.I; ISmyrna 573.I-II. OGIS 229 II 10-11 ἐβεβαίωσεν τῶι δήμῳι τὴν ἀὐ|τονομίαν καὶ δημοκρατίαν.

¹¹⁷ Müller, s. 27.

¹¹⁸ Bk. Aristot. *Pol.* 1274a, 1317b25-40.

¹¹⁹ Aristot. *Pol.* 1274a1-3.

¹²⁰ Örneğin İÖ 197-190 yılları arasına tarihlenen I Priene 37 numaralı yazıt, Rhodoslu yargıçların müdahil oldukları, Priene ve Samos arasında uzun yıllardır devam eden Karion kalesi ve Dryoussa adlı yerlerin mülkiyeti için çıkan anlaşmazlık davasının kaydını konu etmektedir.

polis'in yasalarını uygulama yükümlülüğü verse de bu durum, hukuki sistemin çöküşü olarak kabul edilmemiştir.¹²¹

Dēmokratia açısından belirleyici faktör, vatandaşların ortak işlerinin yürütülmesinde aktif olarak yer alma derecesidir ve bu bağlamda yargı usulünde kısmi yeniliklerin olduğu ortadadır. Diğer taraftan Hellenistik *polis*'lerde Atina örneğinde olduğu gibi ayda dört kez *ekklēsia* toplantılarının yapıldığını söylemek de mümkün olmamıştır. Ancak örneğin Kos *polis*'i yurttaşlarından oluşan halk meclisinin ayda iki kez toplandığına, bu meclisin siyasi ya da kamusal meselelerde inisiyatifi üstlendiğine, kararname çıkarıldığına ilişkin belgeler bulunduğu konu edilmektedir.¹²² Ayrıca Hellenistik *polis*'ler içindeki yurttaş sayıları, bunların halk meclisi toplantılarına ne derece katılım sağladıkları üzerine yine kesin ve genelleyici yargılarda bulunmak mümkün olmasa da Halikarnassos ve Magnesia ad Maeandrum *polis*'lerinin ortalama dört bin ve üstü katılımla halk meclisi toplantılarını sürdürdükleri ve üstelik yurttaşlar arasında halen fikir ayrılıklarının izlenebildiği de belirtilmektedir.¹²³

Monarşik liderlerin devamlı kontrollerine rağmen Hellenistik Dönem *polis*'lerinde siyasal düzenlerin bu şekilde yürütülmesinin etkileri yazıtlara da yansımış; *polis*'ler daima *dēmokratia* tarafında olurken *oligarkhia* sistemleri ya da tiranlık düzenleri istenmeyen yönetimler olarak ilan edilmeye devam edilmiştir. Örneğin İÖ 301 yılındaki Ipsos Savaşı'ndan sonra Lysimakhos'un Küçük Asya'nın büyük bölümüne egemen olduğu ve Ionia Bölgesi içinde *dēmos*'u baskıladığı¹²⁴ döneme tarihlendirilen bir Erythrai yazıtında yakın tarih, adeta yâd edilerek Erythrai'nın Aleksandros ve Antigonos egemenlikleri dönemlerinde garnizonlarının olmadığı, *autonomos*

¹²¹ Ancak sistem çökmüş olmasa da bu uygulama, her yurttaşın yargı yetkisinde eşit bir paya sahip olması gerektiği inancına zarar vermiş olmalıdır. Hans-Ulrich Wiemer, "Hellenistic Cities: The End of Democracy?", *A Companion to Ancient Greek Government*, ed. H. Beck, Malden 2013, s. 61.

¹²² Syll.³ 398; Wiemer, s. 58.

¹²³ Ayrıntı için bk. Wiemer, s. 58-59.

¹²⁴ İÖ 289/8 yılına tarihlendirilen bir yazıtta (Syll.³ 368), Ionia Birliği'nin Miletoslu Hippodēmos'un oğlu Hipposstratos'u onurlandırma kararı konu edilirken, burada anlatılanlar Lysimakhos'un bölgenin yönetimi ve Ipsos savaşından sonra Demetrios'u destekleyen *polis*ler için benimsediği idari anlayışı yansıtmaktadır. Bu yazıtta kullanılmış olan *Ionia polislerinden sorumlu strategos* (II 3, στρατηγὸς ἐπὶ τῶν πόλεων τῶν Ἰώνων) şeklindeki ibarede Lysimakhos'un bölge sorumlusu olarak kendi idarecisini/vali/*strategos*unu ataması, bölgedeki *polis*lerin *dēmos*larında alınacak kararların denetlenmesi ve dolayısıyla özgürlüklerin baskılanması şeklinde yorumlamak mümkündür.

olarak belirlenen statüsü konu edilmiştir.¹²⁵ Hellenistik Dönem Küçük Asya *polis*'leri üzerine yaptığı çalışmada John Ma, bu süreçte *autonomia*, *dēmokratia* ve *eleutheria* terimlerinin birbirinin yerine kullanıldığını ve bunların, yönetimdeki bağımsızlığı ifade ettiğini konu etmiştir.¹²⁶ Dolayısıyla mevcut “bağımsız” statüsü bir monarkh tarafından kendilerine bahşedilmiş olsa dahi, Erythrai yazıtında *dēmos*'un baskı altında olmaması durumu yâd edilmiştir. Aynı bölgede, aynı türden bir bağımsızlık arzusunu Prieneliler de göstermişler ve Priene *dēmos*'u İÖ c. 300-297 yılları arasında tiran olarak hüküm süren Hieron'un kötü yönetiminden¹²⁷ kurtulduktan sonra yetkeyi yeniden üstlenerek bunun anısına *Sōtēria* (Kurtuluş) bayramını kutlamaya başlamıştır.¹²⁸

Ilion'da İÖ 280'lere tarihlendirilen bir yazıtta ise, “Bir kişi tiran ya da *oligarkhia* yönetiminin lideri olacaksa ya da bir kişi tiranlığı kurmaya teşebbüs ederse ya da *dēmokratia* düzenini yıkmaya katılırsa” ifadeleri yer almaktadır.¹²⁹ Öyle görünüyor ki Ilion halkı bir tiran kovmuştur ve ardından gelen bu yazıtta da *dēmokratia* düzenine tehdit oluşturan kişilere karşı alınacak tedbirler ilan edilmiştir. Öyle ki bu yazıtta öncelikle bir tiran ya da *oligarkhia* yanlısını öldürecek kişiye verilecek ödüller ve onurlar konu edilmiş ve ardından tiranlığı ya da *oligarkhia* yönetimlerini öven kişilerle ticari ve sosyal ilişkilerdeki (çeyiz alıp verme vb.) sınırlar belirlenmiş, kamu görevlilerin böyle bir durumla karşılaştığında yapması gerekenler anlatılmıştır.

Küçük Asya'da tiranlık ya da *oligarkhia* yönetimlerine karşı izlenen bu tutumu, Atina yazıtları üzerinden de okumak mümkündür. Örneğin İÖ 337/6 yılına tarihlendirilen ve Eukrates yasası olarak adlandırılan bir Atina

¹²⁵ I.Erythrai 31, ll 21-23: καὶ ἐπειδὴ οἱ περὶ Θαρσύνοντα καὶ Πυθῆν καὶ Βοτῖτᾶν ἀπέφανον διότι ἐπὶ τε Ἀλεξάνδρου καὶ Ἀντιγόνου αὐτό[ν]ομος ἦν καὶ ἀφορολόγητος ἢ πόλις ὑμῶν; Konu üzerine değerlendirmeler için bk. Teegarden, s. 160

¹²⁶ John Ma, *Antiochos III and The Cities of Western Asia Minor*, Oxford University Press, Oxford 2005, s. 161.

¹²⁷ Pausanias, Prienelilerin tiran Hieron'dan çok çektiklerini konu etmiştir (7.2.10).

¹²⁸ I.Priene 11, ll 21-25: τοὺς πολίτας —|| [—] τοὺς τε ἐλευθέρους πάντας στε[φανηφορεῖν ἐκάστου ἐνι] αὐτοῦ μηνὸς Μεταγειτινῶν[ος —] ἐν ἡμέραι συνέβη τῶι δήμῳ γεν[έσθαι τὸν ἀγῶνα ὑπὲρ τῆς] [αὐ]τονομίας· *vatandaşların ve eleutherosların(azatlıların) her yıl halkın autonomia için mücadele ettiği Metageitinion ayının gününde çelenk giymesine,*

¹²⁹ I.Ilion 25, ll. 116–119: ὃς ἂν τύρανν[ος] ἢ ἡγεμῶν γένηται ὀλιγαρχίας, ἢ τύραννον στ[ή]σῃ ἢ συνεπαναστήῃ ἢ δημοκρατία καταλύσῃ κτλ.

yazıtında tiranlık karşıtı bir yasa konu edilmiştir.¹³⁰ İÖ 307 yılında¹³¹ Demetrios Poliorketes'in Attika'ya gelip *dēmokratia* karşıtlarının kovulmasına destek vermesinden dolayı onurlandırılmasını konu eden yazıt da bu aynı bağlamda önem arz etmektedir. Üstelik bu yazıttan, Atina agorasında bir *Dēmokratia* heykelinin bulunduğu ve bu heykelin yanı başına Demetrios Poliorketes'in atlı bir heykelinin dikildiği de öğrenilmektedir.¹³² Öyle görünüyor ki Atinalılar, Makedonyalıların yükselişine ve tüm kontrol çabalarına rağmen *dēmokratia* idealleri ile birlikte buna yönelik simgesel ve toplumsal pratiklerini de sürdürmüşlerdir. Örneğin Eukrates yasası olarak konu edilen yazıtın üst kısmında da *Dēmos*, tahtta oturan sakallı bir erkek, *Dēmokratia* ise onun sol tarafında ayakta elindeki çelengi *Dēmos* 'un başının üzerine tutan bir kadın olarak tasvir edilmiştir.¹³³ Bunun gibi Atina gemilerine konulan adlar da simgesel olarak önem arz etmektedir. Öyle ki Atina donanması, hem *dēmokratia* siyasal düzeninin tabanının genişlemesi hem de korunması aşamasında açık bir rol oynadığından donanmadaki tiremlere (üç sıra kürekli kadirga) *dēmokratia* adının verildiği, İÖ 4. yüzyıla tarihlendirilen yazıtlar üzerinden okunmuştur.¹³⁴

Toplumsal pratik bağlamında ise *Dēmos* ya da *Dēmokratia*'ya adanmış kültler özellikle önem arz etmektedir ki Atina'daki *dēmokratia* kültüne

¹³⁰ SEG 12, 87; IG II³ 1, 320; Rhodes – Osborne, no. 79. Bu yazıtta tiranlık kurmaya, Atina *dēmos*'unu ve siyasal düzenini devirmeye kalkan kişiyi öldürenin suçlu sayılmaması, *dēmos* ya da *dēmokratia* devrilirse Areopagos meclisine katılanların vatandaş sayılmaması, onun ve atalarının mallarının kamu malı sayılması gibi uygulamalardan bahsedilmektedir.

¹³¹ İÖ 322'den 307 yılında dek Atina'da dayatılan iki ayrı *oligarkhia* düzenine ilişkin olarak bk. Ilias, N. Arnaoutoglou, “Resurrecting Athenian democracy. Law and institutions in early Antigonid Athens (307-301)”, ed. Harter-Uibopuu, *Vorträge zur griechischen und hellenistischen Rechtsgeschichte*, 26–28 August Hamburg 2019, s. 264.

¹³² SEG 25, 149, II 13-14. καὶ στήσαι αὐτοῦ εἰκόνα | [ἐ]φ' ἵππου ἐν ἀγορᾷ παρὰ τὴν Δημοκρατίαν

¹³³ Buna ilişkin görsel için bk. A.J.L Blanshard, “Depicting Democracy: An Exploration Of Art And Text In The Law Of Eukrates”, *Journal Of Hellenic Studies*, 124 (2004), resim 1.

¹³⁴ IG II² 1604 II 24-25; Δ[η][μοκρα]τία παλαιὰ ἀνεπικλή[ρ][ωτος, IG II² 1606, II 58-60; παλαιὰ ἀνεπικλή[ρ][ωτος, ἐπιγέγραπται Δ[η][μοκρα]τία· IG II² 1607, II-87-88; Δημοκρατία [παλ]αία. IG II² 1620 II 59-64; τὸς κληρονόμος [Δημοκρατί]αν τριήρη | [ἐσχηκότας] ἐμ πλωι τ[ῶ]ι ἐπὶ Καλλιμάχου | [ὀφείλειν ἐπ]ὶ τὴν Δη[μοκρατί]αν. IG II² 1628 II 106-107; [ἄ]λλαβ[εν] ἐπὶ τὴν τριήρη | [Δημοκρ]α[τί]αν. IG II² 1628 II 603-604; ἡ ὄνομα Δημοκρατία.

ilişkin mevcut yazıt, İÖ 330 yılına tarihlendirilmiştir.¹³⁵ Yine farklı bir yazıttan gelen bilgilere göre Atina’da bu kültün rahiplerinin toplum içindeki konumu da ayrıcalıklı olmuş ve Atinalılar, kültün rahiplerine Dionysos tiyatrolarında özel olarak yer ayırmışlardır.¹³⁶ Üstelik yine antik yazılı kaynaklar, Atina’daki bu kült geleneğinin diğer Hellen *polis*’leri tarafından takip edildiğine de işaret etmektedir. Öncelikle Demosthenes, İÖ 330 yılına tarihlendirilen *De Corona* (92) adlı söylevinde, Thrakia Khersonesos’unda bulunan Sēstos, Elaious, Madytos ve Alōpekonnēsos *polis*’lerinin, Atinalıların kendilerini zamanında Philippos hükmünden kurtarmalarının anısına konu edilen kült alanına sunuda bulduklarını konu etmiştir.¹³⁷

Ayrıca öyle görünüyor ki *Dēmos* ve *Dēmokratia* kültürleri zaman içinde Ionia Bölgesi’nde de ortaya çıkmaya başlamıştır. Örneğin İÖ 280 yılındaki Korupedion Savaşı’nın ardından, IK *Erythrai* 29 numaralı yazıt *dēmokratia*’nın burada tekrar kurulduğuna işaret etmiştir ve bu tarihten sonra olasılıkla otonomilerine yönelik sürekli tehditler dolayısıyla Erythrailılar yeni tehditlerin önüne geçmek için tıpkı Atina’daki gibi *dēmos* ve *dēmokratia* kültürlerini kurmuşlardır.¹³⁸ Öyleyse Hellenistik *polis*’ler için monarkın kontrolüne rağmen adeta egemenliğin sürdürülmesinin simgesi haline gelen *dēmokratia*, adına kült alanı oluşturulması ile kutsallaştırılmış ve bu yolla da politik varlığı kuvvetlendirilmek istenmiştir. Neticede İÖ 3. yüzyılın başlarında *dēmokratia*’nın *polis* için en iyi sivil yönetim biçimi olduğu konusunda fikir birliğine varılmış¹³⁹ ve *dēmokratia*, her *polis* için standartlaşmış bir *politeia* olarak kabul edilmeye başlanmıştır.¹⁴⁰

Hellenistik siyasi konjonktür içinde *dēmokratia* siyasal düzeninin konu edilen değerini ve mahiyetini, yaklaşık olarak İÖ 200 yılına tarihlendirilen ve Kalymnos Adası sakinlerinin Kos yönetimine dahil edildiklerinde ettikleri bağlılık yeminini konu eden yazıt¹⁴¹, açık biçimde ifade etmektedir.¹⁴²

¹³⁵ IG II³ 1496, II 131-132, 140-141; [ἐκ τῆς θ]υσί[α]ς τῆι Δημοκρατία[ι παρὰ] | [στρατη]γῶν;

¹³⁶ IG II² 4676, ἱερεὺς Δήμου κα[ὶ Χαρ]ίτων ἀνέθ[ηκεν]. IG II² 5029a, II 1-4; ἱερέως | Δημοκρατίας | ἱε[ρέως] | Δήμ[ου].

¹³⁷ Simonton konu edilen kültün Atina’da olasılıkla *Otuzlar* rejiminin yıkılmasından sonra İÖ 403 yılında, *dēmokratia* düzeninin tekrar yapılandırılması sürecinde kurulduğunu belirtmektedir (s. 60, dipnot 267).

¹³⁸ Teegarden, s. 162-163.

¹³⁹ S. Wallace, s. 45.

¹⁴⁰ LaBuff, s. 8; F. Quass, “Zur Verfassung der griechischen Städte im Hellenismus.”, *Chiron*, 9 (1979), s. 51.

¹⁴¹ Tit Cal. XII; IG XII 4,1:152.

ὀρκιζόντω δὲ τοὶ ἄνδρες τὸν ὄρκον τόνδε· ν ἐμμενῶ
 15 τᾷ καθεστακυίαι δαμοκρατίαι καὶ τᾷ ἀποκαταστάσει
 τᾶς ὁμοπολιτείας καὶ τοῖς νόμοις τοῖς ἐγ Κῶι πατρίοις
 ὑπάρχουσι καὶ τοῖς δόγμασι τᾶς ἐκκλησίας καὶ ταῖς δια-
 γραφαῖς ταῖς ὑπὲρ τᾶς ὁμοπολιτείας· ἐμμενῶ δὲ καὶ τᾷ
 ποτὶ βασιλῆ Πτολεμαῖον φιλίαι καὶ συμμαχίαι καὶ ταῖς συνθή-
 20 καις ταῖς ποτὶ τοὺς συμμάχους τῶι δάμωι κεκυρωμέναις·
 ὀλιγαρχίαν δὲ οὐδὲ τύραννον οὐδὲ ἄλλο πολίτευμα ἔξω δαμο-
 κρατίας οὐ καταστάσω παρευρέσει οὐδεμιᾷ, οὐδ' εἴ τίς κα ἄλλος
 καθιστᾷ ἐπιτραπῶ, ἀλλὰ κωλύσω κατὰ τὸ δυνατόν, οὐδὲ τῶν
 φρουρίων οὐθὲν οὐδὲ ἄκραν καταλαψεῦμαι οὔτε αὐτὸς ἐξι-
 25 διαζόμενος οὔτε ἄλλωι συνεργῶν παρευρέσει οὐδεμιᾷ,
 οὐδὲ τὰγ Κώϊαν ἐλάσσω γινομένην περιοψεῦμαι, ἀλλ' αὐξήσω
 κατὰ δύναμιν τὰν αὐτοῦ· ἐσσεῦμαι δὲ καὶ δικαστὰς δίκαιος
 καὶ πολίτας ἴσος χειροτονῶν καὶ ψαφιζόμενος ἄνευ χάριτος
 ὃ κά μοι δοκῆι συμφέρον ἦμεν τῶι δάμωι·

“kurulu demokrasiye, restore edilen (yeniden kurulan) homopoliteia'nın, Kos'un ata yasalarına, ekklesia kararlarına ve homopoliteia hükümlerine uyacağım; ayrıca kral Ptolemaios ile dostluk ve ittifaka ve demos tarafından müttefiklerle yapılan anlaşmalara/onaylananlara da uyacağım. Hiçbir nedenle demokrasi dışında oligarşi, tiranlık veya başka bir anayasa kurmayacağım ve bir başkası (böyle bir rejim) kurarsa itaat etmeyeceğim, mümkün olduğu kadar engelleyeceğim. Kendim için veya bir başkası ile işbirliği içinde olsun, hiçbir kale veya akropolis'i hiçbir bahane ile devralmayacağım ve Kos'un bölgesinin küçülmesine izin vermeyeceğim, ancak elimden geldiğince artıracacağım. Adil bir yargıç ve adil bir yurttaş

¹⁴² John Ma, “Whatever Happened to Athens: Thoughts on the Great Convergence and Beyond”; *The Hellenistic Reception of Classical Athenian Democracy and Political Thought*, ed. M. Canevaro - B. Gray, Oxford University Press, Oxford 2018, s. 281.

olacağım, seçimlere katılacağım ve bana göre dēmos'un çıkarına görünen şekilde oylarımı kullanacağım.”

Kısaltmalar ve Kaynakça/Abbreviations and References

Antik Edebi ve Epigrafik Kaynaklar

- Aeschin.: (Aeschines, *In Ctesiphontem*) Aeschines. *Speeches*. Translated by C. D. Adams. Loeb Classical Library 106. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1919.
- Arr. *Anab.*: (Arrianus, *Anabasis*) Arrian. *Anabasis of Alexander, Volume I: Books 1-4*. Translated by P. A. Brunt. Loeb Classical Library 236. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1976.
- Arist. *Ath. Pol.*: (Aristoteles, *Athēnaiōn Politeia*) Aristotle. *Athenian Constitution. Eudemian Ethics. Virtues and Vices*. Translated by H. Rackham. Loeb Classical Library 285. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1935.
- Arist. *Pol.*: (Aristoteles, *Politica*) Aristotle. *Politics*. Translated by H. Rackham. Loeb Classical Library 264. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1932.
- Athenaios: Athenaeus. *The Learned Banqueters, Volume VIII: Books 13.594b-14*. Edited and translated by S. Douglas Olson. Loeb Classical Library 519. Cambridge, MA: Harvard University Press, 2012.
- CEG: Hansen, Peter Allan. *Carmina epigraphica graeca saeculorum VIII-V a. Chr. n.* [vol. I] and ... *saeculi IV a. Chr. n.* [II]. «Texte und Kommentare», 12, 15. Berlin 1983-1989. Vol. I, nos. 1-465; II, nos. 466-901.
- Dēmosth.: (Dēmosthenes, *Adversus Leptinem*) Demosthenes. *Orations, Volume I: Orations 1-17 and 20: Olynthiacs 1-3. Philippic 1. On the Peace. Philippic 2. On Halonnesus. On the Chersonese. Philippics 3 and 4. Answer to Philip's Letter. Philip's Letter. On Organization. On the Navy-boards. For the Liberty of the Rhodians. For the People of Megalopolis. On the Treaty with Alexander. Against Leptines*. Translated by J. H. Vince. Loeb Classical Library 238. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1930.
- _____: (*In Aristogitonem* 1) Demosthenes. *Orations, Volume III: Orations 21-26: Against Meidias. Against Androtion. Against Aristocrates. Against Timocrates. Against Aristogeiton 1 and 2*. Translated by J. H. Vince. Loeb Classical Library 299. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1935.
- Diod.: (Diodoros Siculos) Diodorus Siculus. *Library of History, Volume IV: Books 9-12.40*. Translated by C. H. Oldfather. Loeb Classical Library 375. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1946.

Diog. Laert.: (Diogenes Laertios) Diogenes Laertius. *Lives of Eminent Philosophers, Volume II: Books 6-10*. Translated by R. D. Hicks. Loeb Classical Library 185. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1925.

Hdt.: (Herodotos) Herodotus. *The Persian Wars, Volume I: Books 1-2*. Translated by A. D. Godley. Loeb Classical Library 117. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1920.

_____: Herodotus. *The Persian Wars, Volume II: Books 3-4*. Translated by A. D. Godley. Loeb Classical Library 118. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1921.

I.Ephesos: *Die Inschriften von Ephesos, I-VII* (IGSK 11 17), ed. H. Wankel & R. Merkelbach *et al.*, Bonn 1979-1984.

I.Milet: *Milet VI. Inschriften von Milet, 1-3*. Berlin 1997–2006.

IG I³: *Inscriptiones Graecae I: Inscriptiones Atticae Euclidis anno anteriores*. 3rd edn. Berlin 1981, 1994. Fasc. 1, ed. David Lewis, *Decreta et tabulae magistratuum* (nos. 1-500); fasc. 2, ed. David Lewis and Lilian Jeffery, *Dedicationes. Catalogi. Termini. Tituli sepulcrales. Varia. Tituli Attici extra Atticam reperti. Addenda* (nos. 501-1517).

IG II³: *Inscriptiones Graecae II et III: Inscriptiones Atticae Euclidis anno posteriores*, 3rd edn. Berlin 2012-. Part I, *Leges et decreta*. Fasc. 2, *Leges et decreta annorum 352/1-322/1*, ed. Stephen D. Lambert. Berlin 2012. (Nos. 292-386); fasc. 4, *Leges et decreta annorum 300/299-230/29*, ed. Michael J. Osborne and Sean G. Byrne. Berlin 2015. (Nos. 844-1134); fasc. 5, *Leges et decreta annorum 229/8-168/7*, ed. Voula N. Bardani and Stephen V. Tracy. Berlin 2012. (Nos. 1135-1461).

IG IX,1: *Inscriptiones Graecae IX,1. Inscriptiones Phocidis, Locridis, Aetoliae, Acarnaniae, insularum maris Ionii*, ed. Wilhelm Dittenberger. Berlin 1897.

I.Erythrai: *Die Inschriften von Erythrai und Klazomenai teil I-2*, ed. H. Engelmann und R. Markelbach, Bonn, 1972-1973.

I.Ilion: *Die Inschriften von Ilion*, ed. P. Frisch, Bonn 1975.

I.Mag. Sip.: *Die Inschriften von Magnesia am Sipylos*, ed. T. Ihnken, Bonn, 1978.

I.Smyrna: G. Petzl, *Die Inschriften von Smyrna, I-II 1/2*(IGSK 23-24½). Bonn 1982-1990.

Isokrates: (*Panegyricus*) Isocrates. *To Demonicus. To Nicocles. Nicocles or the Cyprians. Panegyricus. To Philip. Archidamus*. Translated by George Norlin. Loeb Classical Library 209. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1928.

_____: (*Nicocles*) Isocrates. *To Demonicus. To Nicocles. Nicocles or the Cyprians. Panegyricus. To Philip. Archidamus*. Translated by George

Norlin. Loeb Classical Library 209. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1928.

_____: (*Aeropagiticus*) Isocrates. *On the Peace. Aeropagiticus. Against the Sophists. Antidosis. Panathenaicus*. Translated by George Norlin. Loeb Classical Library 229. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1929.

Ksen. *Hell.*: (Xenophon *Hellenica*) Xenophon. *Hellenica, Volume II: Books 5-7*. Translated by Carleton L. Brownson. Loeb Classical Library 89. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1921.

Lysias: (*Epitaphius*) Lysias. *Lysias*. Translated by W. R. M. Lamb. Loeb Classical Library 244. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1930.

_____: (*In Eratosthenem*) Lysias. *Lysias*. Translated by W. R. M. Lamb. Loeb Classical Library 244. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1930.

ML: Russell Meiggs & David Lewis, *A Selection of Greek Historical Inscriptions to End of the Fifth Century BC*, Clarendon Press, Oxford, 1969.

OGIS: Dittenberger, Wilhelm. *Orientalis Graeci Inscriptiones Selectae*. 2 vols. Leipzig 1903-1905. — For Egypt, Nubia and Abyssinia: see Étienne Bernand. *Inscriptions grecques d'Égypte et de Nubie: Répertoire bibliographique des OGIS*. «Annales littéraires de l'Université de Besançon», 272. «Centre de Recherche d'Histoire Ancienne», 45; Paris 1982.

Pausanias: Pausanias. *Description of Greece, Volume III: Books 6-8.21 (Elis 2, Achaia, Arcadia)*. Translated by W. H. S. Jones. Loeb Classical Library 272. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1933.

Pl. *Leg.*: (Platon, *Leges*) Plato. *Laws, Volume I: Books 1-6*. Translated by R. G. Bury. Loeb Classical Library 187. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1926.

Plut. *Pelop.*: (Plutarkhos, *Pelopidas*) Plutarch. *Lives, Volume V: Agesilaus and Pompey. Pelopidas and Marcellus*. Translated by Bernadotte Perrin. Loeb Classical Library 87. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1917.

Plut. *Ages.*: (Plutarkhos, *Agesilaos*) Plutarch. *Lives, Volume V: Agesilaus and Pompey. Pelopidas and Marcellus*. Translated by Bernadotte Perrin. Loeb Classical Library 87. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1917.

SEG: *Supplementum Epigraphicum Graecum*. Vols. 1-11, ed. Jacob E. Hondius, Leiden 1923-1954. Vols. 12-25, ed. Arthur G. Woodhead. Leiden 1955-1971. Vols. 26-41, eds. Henry W. Pleket and Ronald S. Stroud. Amsterdam 1979-1994. Vols. 42-44, eds. Henry W. Pleket, Ronald S. Stroud and Johan H.M. Strubbe. Amsterdam 1995-1997. Vols. 45-49, eds. Henry W. Pleket, Ronald S. Stroud, Angelos Chaniotis and Johan H.M. Strubbe. Amsterdam 1998-2002. Vols. 50- , eds. Angelos Chaniotis, Ronald S. Stroud and Johan H.M. Strubbe. Amsterdam 2003-

Theogn.: (Theognis) Tyrtaeus, Solon, Theognis, Mimnermus. *Greek Elegiac Poetry: From the Seventh to the Fifth Centuries BC*. Edited and translated by Douglas E. Gerber. Loeb Classical Library 258. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1999.

Thuk.: (Thukydides) Thucydides. *History of the Peloponnesian War, I-II-III*, translated by C. F. Smith. Loeb Classical Cambridge, MA: Harvard University Press, 1919, 1920, 1921.

Modern Kaynaklar

Açık, Tansu, *Eski Yunan Siyasal İmgelemine Bir Bakış*, Kebikeç Yayınları, Ankara 2004.

Anderson, Zachary, *Ancient Greece from Tyranny to Democracy*, New York 2016.

Arnautoglou, Ilias, N., “Resurrecting Athenian democracy. Law and institutions in early Antigonid Athens (307-301)”, ed. Harter-Uibopuu, *Vorträge zur griechischen und hellenistischen Rechtsgeschichte*, 26.-28 August Hamburg, 2019, s. 263-289.

Beck, Hans, “Ethnic Identity and Integration in Boeotia: The Evidence of the Inscriptions (6th and 5th Centuries BC)”, *The Epigraphy and History of Boeotia: New Finds, New Prospects*, ed. Nikolaos Papazarkadas, Brill, Leiden 2014, s. 19-44.

Beck, Hans - Ganter, A., “Boiotia and Boiotian League”, *Federalism in Greek Antiquity*, ed. Hans Beck, Peter Funke, Cambridge University Press, Cambridge 2015, s. 132-157.

Blanshard, A.J.L., *Depicting Democracy: An Exploration Of Art And Text In The Law Of Eukrates*, *Journal Of Hellenic Studies*, 124 (2004), s. 1-15.

Bosworth, Brian, “The Humanitarian Aspect of the Melian Dialogue”, *Journal of Hellenic Studies*, 133 (1993), s. 30-44.

Brock, Roger - Stephen Hodkinson “Introduction: Alternatives to the Democratic Polis”, *Alternatives to Athens: Varieties of Political Organization and Community in Ancient Greece*, ed. Roger Brock, Stephen Hodkinson, Oxford University Press, Oxford 2002, s. 1-34.

Cluzeau, Filiz “Yunanlara Özgü Politik Bir Kurum: Proksenia”, *Özsait Armağanı: Mehmet ve Nesrin Özsait Onuruna Sunulan Makaleler*, ed. Hamdi Şahin-Erkan Konyar-Gürkan Ergin, İnan Kırç Akdeniz Medeniyetleri Araştırma Enstitüsü, Antalya 2011, s. 97-108.

Çelgin, Güler, *Eski Yunanca-Türkçe Sözlük*, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2011.

- Dillon, M.- L. Garland, *Ancient Greece: Social and Historical Documents From Archaic Times to the Death of Socrates (c. 800-399BC)*, Routledge, London-New York 2005.
- Dominguez, Adolfo J., “Greek Identity in the Phocaeen Colonies”, *Greek Identity in the Western Mediterranean*, ed. Kathryn Lomas, Brill, Boston 2004, s. 429-456.
- Ehrenberg, Victor, *The Greek State*, London 1969.
- Ehrenberg, Victor, “The foundation of Thurii”, *American Journal of Philology* 69 (1948), s. 149–170.
- Fleming, David “The Streets of Thurii: Discourse, Democracy, and Design in the Classical Polis.” *Rhetoric Society Quarterly*, 32, 3 (2002), s. 5–32.
- Gören, Erman, “Megara’lı Theognis’ten Parçalar”, *Şiir ve İnşâ* 7 (2017): 5-6.
- Hansen, Mogens Herman, *The Athenian Democracy in the Age of Demosthenes: Structure, Principles, and Ideology*, Oxford 1991.
- _____, *Polis: An Introduction to the Ancient Greek City-State*, Oxford University Press, Oxford 2006.
- Hornblower, Simon, *The Greek World 479–323 BC*, Routledge, London 2011.
- Jones, A.H.M, *The Greek City from Alexander to Justinian*, Oxford University Press, New York 1998.
- Kagan, Donald, *The Outbreak of the Peloponnesian War*, Ithaca - London 1989.
- Karatani, Kojin, *İzonomi ve Felsefenin Kökenleri*, çev. Ahmet Nüvit Bingöl, Metis Yayıncılık, İstanbul 2018.
- Koerner, Reinhard, “Tiryns als Beispiel einer frühen dorischen Polis” *Klio* 67 (1985), s. 452-457.
- _____, *Inscriptliche Gesetzestexte der frühen griechischen Polis*, ed. K. Hallof, Köln 1993.
- LaBuff, Jeremy, *Polis Expansion and Elite Power in Hellenistic Caria*, Maryland 2016.
- Lane Fox, Robin, “Theognis: An Alternative to Democracy”, *Alternatives to Athens. Varieties of Political Organization and and Community in Ancient Greece*, ed. R. Brock and S. Hodkinson, Oxford 2002, s. 35-51.
- Lewis, David M., *Selected Papers in Greek and Near Eastern History*, Cambridge University Press, Cambridge 1997.
- Ma, John, “Whatever Happened to Athens: Thoughts on the Great Convergence and Beyond”; *The Hellenistic Reception of Classical Athenian Democracy and Political Thought*, ed. M. Canevaro - B. Gray, Oxford University Press, Oxford 2018.

- _____, *Antiochos III and The Cities of Western Asia Minor*, Oxford University Press, Oxford 2005.
- Mackil, Emily, *Creating a Common Polity: Religion, Economy, and Politics in the Making of the Greek Koinon*, University of California Press, Berkeley 2013.
- MacDowell, D. M., *Spartan Law*, Edinburgh 1986.
- Meier, Christian, *The Greek Discovery of Politics*, trans. David McIntock, Harvard University Press, Cambridge 1990.
- Morgan, Catherine, *Early Greek States Beyond the Polis*, Routledge, London-New York 2003
- Müller, Christel, “Oligarchy and the Hellenistic city”, *Rethinking the Polis in the Hellenistic Period*, ed. N. Luraghi, H. Boerm, Stuttgart 2018.
- Nawotka, Krzysztof, “Freedom of Greek Cities in Asia Minor in the Age of Alexander the Great”, *Klio*, 85/1 (2003), s. 15-41.
- O’Neil, James L., *The Origins and Development of Ancient Greek Democracy*, MD: Rowman-Littlefield Publishers, Lanham 1995.
- Osborne, Robin, “The Demos and Its Divisions in Classical Athens”, *The Greek City from Homer to Alexander*, ed. Oswyn Murray-Simon Price, Clarendon Press, Oxford 1991, s. 265-294.
- Osborne, Robin, *Greek History*, Routledge, London-New York 2004.
- Papakonstantinou, Zinon, “Justice of the kakoi: law and social crisis in Theognis”, *Dike*, 7 (2004), s. 5–17.
- Patterson, L. E., *Kinship Myth in Ancient Greece*, University of Texas, Austin 2010.
- Powell, Anton, *Athens and Sparta: Constructing Greek Political and Social History from 478 BC*, Routledge, London 2016.
- Pritchard, David M., “From Hoplite Republic to Thetic Democracy: The Social Context of the Reforms of Ephialtes”, *Ancient History* 24 (1994), s. 111-140.
- Quass, F., “Zur Verfassung der griechischen Städte im Hellenismus.”, *Chiron*, 9 (1979), s. 37–52.
- Raaflaub, Kurt Arnold “Soldiers, Citizens, and The Evolution of The Early Greek Polis”, *The Development of The Polis in Archaic Greece*, ed. L. Mitchell-P. Rhodes, London 1997, s.49-58.
- Raaflaub, Kurt Arnold-Robert W. Wallace, “People’s Power and Egalitarian Trends in Archaic Greece”, *Origins of Democracy in Ancient Greece*, ed. Kurt A. Raaflaub-Josiah Ober-Robert W. Wallace, University of California Press, Berkeley 2007, s. 22-48.

- Rhodes P. J. - Osborne R., *Greek Historical Inscriptions, 404-323 B.C.*, Oxford 2003.
- Robinson, Eric, W., *The First Democracies. Early Popular Governments Outside Athens*, Franz Steiner Verlag, Stuttgart 1997.
- Robinson, Eric W., *Democracy Beyond Athens: Popular Government in the Greek Classical Age*, Cambridge Univ. Press, Cambridge 2011.
- Schubert, Charlotte, “The emergence of Greek Isonomia in Ionia”, Ex Ionia Scientia-Knowledge in Archaic Greece International Conference, National and Kapodistrian University of Athens 2016.
- Shipley, Graham. “*Lakedaimon*”, *An Inventory of Archaic and Classical Poleis*, ed. Mogens Hansen - Thomas Nielsen, Oxford University Press, Oxford 2004, s. 569–98.
- Simonton, Matthew, *Classical Greek Oligarchy: A Political History*, Princeton University Press, Princeton, Oxford 2017.
- Teegarden, David, *Death to Tyrants! Ancient Greek Democracy and the Struggle against Tyranny*, Princeton University Press, Princeton 2014.
- Uzunoglu, Hüseyin, “Arkaik Çağ’da Tiranlık”, *Eskiçağ Yazıları 1, Akron 1*, ed. N.E. Akyürek Şahin - B. Takmer - F. Onur, İstanbul 2012, s. 175-190.
- Wallace, Shane, “Alexander the Great and Democracy in the Hellenistic World”, *The Hellenistic Reception of Classical Athenian Democracy and Political Thought*, ed. Mirko Canevaro - Benjamin Gray, Oxford University Press, Oxford 2018, s. 45-72.
- Wallace, M. B., “Early Greek ‘Proxenois’”, *Phoenix*, 24, 3 (1970), s. 189-208.
- Werlings, M. J., *Le dēmos avant la démocratie: Mots, concepts, réalités historiques*, Paris 2010.
- Whibley, Leonard, *Greek Oligarchies: Their Character and Organization*, London 1896.
- White, Mary, “Greek Tyranny”, *Phoenix*, 9, no. 1 (1955), s. 1-18.
- Wiemer, Hans-Ulrich, “Hellenistic Cities: The End of Democracy?”, *A Companion to Ancient Greek Government*, ed. H. Beck, Malden 2013, s. 54-69.
- Venit, Marjorie Susan, *Visualizing the Afterlife in the Tombs of Graeco-Roman Egypt*, Cambridge University Press, Cambridge 2016.
- Yalçinkaya, Ayhan “Yunan Uygarlığı İçinde Polis ve Siyaset”, *Sokrates’ten Jakobenlere Batı’da Siyasal Düşünceler*, ed. Mehmet Ali Ağaoğulları, İletişim Yayınları, İstanbul 2018, s. 23-86.

**911 VE 944 RUS- BİZANS TİCARET
ANLAŞMALARIN TERCÜMESİ VE YORUMU
(GEÇMİŞ YILLARIN HİKÂYESİ KRONİĞİ'NE
GÖRE 'PVL')**

911 and 944 RUSSIAN-BYZANTINE TRADE
AGREEMENT'S TURKISH TRANSLATION AND
COMMENTARY (ACCORDING TO POVEST'
VREMENNYKH LET')

Emine DİKMEN*

Makale Bilgisi

Başvuru: 25.07.2022

Kabul: 21.09.2022

Article Info

Received, Jul,25,2022

Accepted: Sept,21,2022

Öz

750'lerde çok yönlü olarak ilerleyen İskandinav genişlemesi, sonradan Rus şeklinde tabir edilen toplulukları kadim Rus topraklarına yöneltmişti. Savaşçılığın yanı sıra epeyce hünerli tüccarlar olan İskandinavlar, bu yöndeki maharetlerini göstermek maksadıyla nehir yollarını sıklıkla kullanmaya başlamışlardı. Ticaretin İtil (Volga) Nehri vasıtasıyla Hazar ve Arap topraklarına ulaşıyor olması, bu yöndeki istekleri daha da arttırmıştı. Ancak bir süre sonra İskandinavların, Doğu Slav boylarını hâkimiyetleri altında toplayarak teşkilatlı biçimde hareket etmeleri, en büyük kazancı ticaretten elde eden Hazarları tedirgin etmişti. Sert önlemlere başvuran Hazarlar sebebiyle rahatça hareket edemeyen Ruslar, Dinyeper (Özi) rotasını kullanmaya başlayarak dönemin en gözde ticaret merkezi olan Konstantinopolis ile doğrudan iletişime geçmişlerdi. Bu yeni ticaret arterinde münasebetlerin sıklaşması, kaçınılmaz olarak siyasi mücadeleleri de beraberinde getirmiş, Rusların Bizans'a saldırımları neticesinde ilki 911 sonraki 944 senesinde akdedilen iki barış-ticari anlaşması tarihte yerini almıştı. Bu çalışmada her iki anlaşmaya dair detaylar ele alınmakla birlikte Ruslar ve Bizans açısından siyasi ve ticari önemine değinilecektir.

Anahtar Sözcükler: Ticaret, Bizans, Kiyev Rusyası, Özi Yolu.

* Doktora Öğrencisi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ortaçağ Tarihi ABD, dikmeneminur@gmail.com, Orcid: 0000-0001-9095-5342, Manisa, Türkiye.

Abstract

From the 750s, Scandinavian expansion to the east as well as the west led the Russians, known as one of branch of the Scandinavians, to ancient Russian lands. The Scandinavians, who were highly skilled traders as well as warriors, began to use the river routes frequently in order to show their skills in this direction. The fact that the trade was reaching the Caspian and Arabian lands through the Volga River further increased the demands in this direction. However, after a while, the Scandinavians, who gathered the East Slavic tribes under their domination and acted in an organized manner, worried the Khazars, who had the biggest gain from trade. The Russians, who could not move with constraint due to the Khazars, who took drastic measures, initiated to use of the Dnieper (Özi) route and directly contacted Constantinople, the most popular trade center of that period. The intensification of relations in this new trade artery inevitably brought along political struggles, and as a result of the Russian attack on Byzantium, two peace-commercial agreements, the first of which were concluded in 911 and 944, took their place in history. In this study, the details of both agreements will be discussed, and their political and commercial importance for the Russians and Byzantium will be mentioned.

Keywords: Trade, Byzantium, Kievan Rus', Route of Özi.

IX. yüzyılda ticari transite dayalı vergileriyle refah seviyesini yükselten Hazarlar, diğer yandan artan Rus yayılcılığı üzerine kendine göre önlemler almaya çalışmışlardı. Vergi çemberini şimdiki Ukrayna topraklarında yaşamakta olan Doğu Slav boyları Severyanlar, Radimiçler, Vyatiçler ve Polyanlar üzerine de genişletmişlerdi. Bununla da yetinmeyen Hazarlar, en stratejik noktalardan biri olan Ten (Don) nehri kıyısındaki Sarkel¹ garnizonunu inşa ederek, Türk göçlerinin Hazar sahasına ve güneye uzanmaya çalışan Rus yayılcılığına karşı set çekmişlerdi. Aradaki rekabet ortamının iyice kızışması sebebiyle ticari yönden zor zamanlar yaşayan Ruslar, bir diğer ticaret yolu olan ve daha sonradan 'Put iz Vareng i Grek' adıyla ünlenecek olan Özi (Dinyeper) nehir rotasına gözlerini çevirmişlerdi. Giderek yoğunluk kazanan bu ticaret ağında, kuzeye özgü çeşitli ticari emtia transit olarak Bizans başkentine ulaşmaktaydı. Konstantinopolis'in zenginliği karşısında büyülenen Ruslar, dev ticaret hacmine sahip bu şehirle sıkı münasebetlere girmeyi gözlerine kestirmişlerdi. Ancak bu raddeye ulaşana kadar hadiselerin arka planında birçok gelişme yaşanmış, güney Rus topraklarında farklı siyasi yapılar vücuda gelerek bu ticaret ağında yerini almıştı.

¹ Rusların, Hazar sahasına yönelişleri için bkz. Osman Karatay, "Karadeniz'de İlk Ruslar ve Sarkel'in İnşası", *Belleten*, C. LXXIV, Nisan, 2010, s. 269.

Rusların siyasi varlıklarının tam olarak ne zaman şekillendiği konusu *Rus Yıllıklarında*² yer alan hadiseler çerçevesinde karara bağlanmaktadır. Buna göre 860 senesi civarında Rurik ailesinin hâkimiyetinin başladığını yine bu yıllıklardan öğrenmekteyiz.³ Ancak dikkati çeken bir nokta daha vardır ki bu, *Aziz Bertinian Yıllıklarında*⁴ yer alan ve 839 senesinde bir Rus heyetinin (tüccarlarının) Bizans başkentini ziyaret etmesi hadisesidir. Yıllıklardan anlaşıldığı kadarıyla kendilerini *Ros* olarak adlandıran ve bir ‘Kağan’a bağlı şekilde yaşayan bu topluluk⁵ o zamanki Dinyeper (Özi) nehri vasıtasıyla Konstantinopolis’e ulaşmış ancak geri dönüş yolunda dönemin Slav boylarından Uliçler, Tiversitler ya da Macarlar bu geçişe müsaade etmemişlerdi. Geçit vermeyen boyların Macarlar olması ihtimali daha kuvvetlidir. Ruslar dönemin Bizans imparatoru Theophilus’a (829-42) başvurmuşlardı. Theophilus’un yurtlarına geri dönemeyen Rusları, Frankların kralı Dindar Louis’e (814- 840) bir mektup ve heyetle birlikte göndermesiyle de hadise farklı bir boyut kazanmıştı. Bizans o sıralarda Araplarla mücadele ettiğinden, bu hadiseyi fazla derine inmeden çözmeye çalışmıştı. Ayrıca Rusların ne kadar süredir Konstantinopolis’te mecburi şekilde konakladıkları ve meselenin çözüme kavuşturulmasını bekledikleri bilinmemektedir.⁶ Öte yandan Avrupa topraklarında İskandinav (Viking) saldırılarından epeyce yorulmuş bir atmosfer mevcuttu. Zira nehirlerde kolaylıkla ilerleyebilen İskandinavlar İngiltere, Avrupa içlerine ve Endülüs’e kadar uzanan yağma akınlarına devam etmekteydiler. Dolayısıyla Bizans’tan gönderilen Ruslar, kısa süreli bir endişeye sebep olmuş, I. Louis gelen

² Bu çalışmada *Povest Vremennih Let’* olarak bilinen *Geçmiş Yılların Hikâyesi* adlı kroniğin Rusça ve İngilizce versiyonu kullanılmıştır. Bununla beraber *Lavrentiyevskaya Letopis* ve *Nikon Kroniği* de mukayeseli olarak kullanılmıştır. Bkz. *Povest’ Vremennih Let’ (PVL)*, Hz. D.S. Lihaçeva, Vita Nova, Sank- Peterburg, 2012; *The Nikonian Chronicle*, İng. Tr. Serge A. Zenkovsky, The Kingston Press, New Jersey,1984; *Patriarş ili Nikonovskoyu Letopis’*, *Polnoye Sobranie Russkih Letopisey*, Sank-Peterburg,1862; *The Russian Primary Chronicle*, Tr. Samuel H. Cross, The Medieval Academy of America, Cambridge, Massachusetts, 1953; *Letopis po Lavrentiyevskomu Spisku*, Arheografiçeskoy Kommissii, Sank- Peterburg, 1872.

³ *PVL*, s. 17.

⁴ *The Annals of St. Bertin*, Ninth Century Histories, V. I., İng.Tr. Janet L. Nelson, Manchester University Press. Manchester- New York, 1991.

⁵ A. A. Sahmatov bu kağanlığın merkezinin o sırada Novgorod olduğunu ima etmiştir. Detaylı anlatım için bkz. AA. Sahmatov, “Drevnişiy Sudbi Ruskovo Pelemeni”, *İzdaniye Ruskovo İstoriçeskovo Jurnalı*, Petrograd, 1919, s. 53- 64.

⁶ C. Zuckerman Rusların 835 ya da 836 senesinden beri başkentte olduklarını ifade etmiştir. Bkz. C. Zuckerman, “Les Hongrois au pays de Lebedia: Une nouvelle puissance aux confins de Byzance et de la Khazarie ca 836-889” *Byzantium at War (9th- 12th c.)*, *The National Hellenic Research Foundation Institute for Byzantine Research International Symposium 4*, 1997, s.54- 55.

kişilerin İsveç ulusuna mensup olduklarından casusluk için gönderildiğini düşünmüştü.

Muhtemelen Bizans- Rus etkileşimi uzun süreden beri mevcut olmasına karşın kaynaklarda ilk defa bu şekilde yer almıştı. İlerleyen zamanla Özi rotasının sıklıkla kullanılmaya başlanması Bizans'la olan ilişkileri arttırarak Rusları, Bizans üzerine sefer yapmaya iştahlandırmıştı. Bunun ilk teşebbüsü 860 senesinde gerçekleşmişti. Ruslardan Askold ve Dir adlı iki Vareng lider, Kiyev'deki Hazar hâkimiyetine son vererek Kiyev'i kendi denetimlerine almışlardı.⁷ 860 senesinde Çargrad'a sefer düzenleyen bu iki lider hem askeri hem de siyasi ilişkileri temelli olarak başlatmışlardı.⁸ Ruslar başarısız bir saldırıda bulunsalar da ileride gerçekleşecek olan yazılı anlaşmaların Askold ve Dir'in teşebbüsüyle zemininin hazırlandığı ifade edilebilir. Zira III. Mihail (842- 67) Rusları gözetim altına almak için misyonerlik faaliyetlerini başlatmış, Askold ve Dir vaftiz edilmek şartıyla ticari ve siyasi ilişkiler anlaşma çerçevesinde 907'ye kadar normal seyirde devam etmişti. Rusların, Bizans'la olan etkileşimini sağlayan Özi yolunun geniş kapsamlı tasviri Bizans imparatoru VII. Konstantin'in (944-959) eseri *De Administrando Imperio*'da aktarılmıştır.⁹ Buna göre Özi'nin zamanla ne denli önemli bir rota olduğu ve çevresindeki siyasi güçlerin kaderlerini ne denli kuvvetli şekilde değiştirdiği imparatorun eserinden anlaşılmaktadır. Dolayısıyla aşağıda ele alınacak ticari anlaşmaların, Özi nehri vasıtasıyla cereyan eden siyasi ve askeri gelişmelerin etkileri günümüze kadar sürmüştür.

907 ve 911 Rus- Bizans Ticaret Anlaşmaları¹⁰

Hazarların doğudan gelen yeni Türk boylarının göçleri, uzun süren Arap-Hazar mücadeleleri ve kendi içindeki birtakım çalkantılar sebebiyle bölgede gittikçe kontrollerini yitirmesiyle birlikte Slav topraklarına yerleşen Ruslar, sırasıyla Doğu Slav boylarını hâkimiyet altına almışlardı.¹¹ Doğu Slavlarının Özi etrafında çeşitli kombinasyonlar hâlinde oluşum sağlanmasıyla ilkel

⁷ PVL, s. 17- 18.

⁸ *The homilies of Photios patriarch of Constantinople, English translation, introduction and commentary*, Çv. C. Mango, Harvard University Press, Cambridge, M A, 1958,74-110. Sefer hakkında tafsilatlı bir inceleme için bkz. A. A. Vasiliev, "The Russian Attack on Constantinople in 860", *The Mediaeval Academy of America*, Cambridge, 1946. PVL'de 866 tarihi verilmektedir. Bkz. PVL, s.18.

⁹ *De Administrando Imperio*, İng Çv. R. J. H. Jenkins, Dumbarton Oaks, Washington, 1967.

¹⁰ 911 anlaşmasının Türkçe tercümesi çalışmanın sonundaki ekte yer almaktadır.

¹¹ Kroniğe göre ilk oluşum, Vareng lider Rurik tarafından Novgorod merkezli bir Rus Devleti'nin kurulmasıydı. Müteakiben Kriviçler, Çudler, Meryanlar, Novgorod Slavları gibi Doğu Slav boyları ve Fin grupları tek tek itaat altına alınmaya başlanmıştı. Bkz. PVL, s.17.

sayılabilecek nitelikte ekonomik faaliyetler başlamıştı.¹² İskandinavların daha sistemli şekilde hareket etmeleri, Slavları tek çatı altına almaya başlamalarıyla gün geçtikçe daha teşkilatlı bir siyasi yapıya bürünen Ruslar, kuzey topraklarından elde edilen kürk, köle, kehribar gibi kıymetli emtia satışını yapmak üzere yeni ticari rotalar aramaya başlamışlardı.

Yukarıda da belirtildiği üzere Hazarların kendi topraklarında Rus yayılmasını engelleyecek biçimde önlemler almasıyla Ruslar, daha önceden de bilinen ancak geçiş itibarıyla zorlu bir yolculuğu gerektiren Dinyeper (Özi) rotasına gözlerini çevirmişlerdi.¹³ Bu güzergâh vasıtasıyla dönemin en gözde ticari kenti olan Konstantinopolis'e ulaşım daha kolay şekilde sağlanmış olacaktı. Doğu Slav boylarını kontrolüne alarak ilerleyen Knyaz (князь) Oleg, 882 senesinde de dönemin Rus topraklarında mühim noktayı teşkil eden Kiyev'i ele geçirmiş, bu sayede Kiyev Rus Devleti teşkil edilmişti.¹⁴ Artan güçleri neticesinde çevredeki siyasi yapılara da saldırmaya başlayan Ruslar, bunun ilk emarelerini Bizans üzerinde göstermişlerdi. Konstantinopolis'e yanında Vareng, Severyan, Derevliyan, Radimiç, Kriviç, Polyanlar gibi birçok Slav'dan müteşekkil orduyla saldıran Oleg, 2000 kadar gemiyle Çargrad (Konstantinopolis) önlerinde görünerek şehir sakinlerini dehşete düşürmüştü (907).¹⁵ Şehrin kıyı kesimindeki yerleşimleri yerle bir eden Oleg, birçok Grek'in öldürülmesine sebep olmuştu. Yaşanan dehşet

¹² J. M. Letiche, *A History of Economic Thought: ninth through Eighteenth Centuries*, University of California Press, Berkeley- Los Angeles, 1964, s. 25. Erken dönem Slav üretimi için bkz. B. A. Rybakov, *Remeslo Drevney Rusi*, Akademii Nauk SSSR, Moskva, 1948, s.99-119.

¹³ 800'lü yılların başından beri bu rotanın kullanıldığı bilinmektedir. Nitekim bunu destekleyen hadise, 839 senesinde yaşanmıştır. Bir grup Rus tüccarı, Dinyeper'den aşağıya doğru inerek Konstantinopolis'e ulaşmış ancak dönüş yolunda barbar kabileler tarafından yollarının kapatıldığı ifade edilmiştir. O dönemde Dinyeper yolunu engelleyebilecek Slav boyları Uliçler ya da Tversitiler olabileceği öne sürülmektedir. Ancak diğer yandan Macarlar da bölgede aktif bir şekilde rol almaktaydılar. Dolayısıyla Macarlar, Hazarların hâkimiyeti altında olan Slav topraklarında düzeni sağlamaktaydılar. Ayrıca Tiversitilerin Türk kökenli olabileceğine dair görüşler mevcuttur. Bkz. K. Menges, "Etymological Notes on Some Pacanag Names", *Byzantion*, S. 17, 1945, s.261- 63.

¹⁴ Kiyev o dönemde iki Vareng lideri olan Askold ve Dir'in hâkimiyetindeydi. Knyaz Oleg, ekonomik kaygılar sebebiyle gözünü Kiyev'e çevirmiş, bu yerin ticari potansiyelinin yüksek olduğunu dolayısıyla getirisinin de fazla olması hasebiyle burayı bir hile ile Askold ve Dir'in elinden almıştı. Bkz. *Povest' Vremnih Let'*, s.19, 20.

¹⁵ *The Primary Ch.*, S.64. Bu askeri seferden Bizans kaynaklarında bahsedilmemektedir. Bu sebeple bazı araştırmacılar gerçekleşen bu seferin şüpheli olduğuna dikkat çekmektedirler. Fakat meydana getirilen Rus kroniklerinde Bizans kaynaklarının esas alındığı, hatta düzenlenen anlaşma şartlarında Bizans geleneğini yansıtmaması çok belirgin olduğundan seferin gerçekleşme ihtimali kuvvetlenmektedir. Bkz. G. Vernadsky, *Kievan Russia*, Yale University Press, New Haven, 1959, s.27; G. Ostrogorsky, "L'Expedition du pnnce Oleg centre Constantinople en 907," *AIK*, II, 1939, s. 47-61.

karşısında yeterli sayıda askeri bulunmayan Bizans yönetimi ise çareyi elçi göndererek anlaşma talebinde bulunmuştu. İmparatorluk tahtındaki VI. Leo'nun (886-912), bir yandan Bulgar Simeon ile mücadele ederken diğer yandan yükselen güç Ruslarla baş etmesi ciddi adımları atmasını gerektirmekteydi. Ancak hem imparatorun hem de akıl elçisi kayın pederinin (Zaoutses) askeri ve dış politika açısından zayıflık sergilemesi anlaşılan Rusları başarılı kılmıştı.¹⁶ Diğer yandan Ruslar açısından bu başarı sonraki yılların stratejisini oluşturmuştu, knyaz Oleg Kiyev tebaası tarafından iyice kabul görmüş ve otoritesini yerleştirebilmişti.¹⁷

Resmi olarak elimizde Ruslar ve Bizans'ın düzenlemiş olduğu ilk anlaşma, kronikte 912 senesinde kayıtlara geçmiştir. Ancak anlaşmanın tarihi konusunda çeşitli ihtilaflar bulunmaktadır. Birçok araştırmacıya göre kronikte yer alan anlaşmanın düzenlendiği tarih 912 senesi değil 911'dir.¹⁸ Zira 912 senesinde Oleg'in öldüğü düşünüldüğünde muhtemel tarihin 911 senesi olması daha makuldür. Anlaşma metninde oldukça ayrıntılı ve ilginç noktalar dikkati çekmektedir. Ancak kroniklerde 912'de akdedilecek olan anlaşmaya dair ayrıca 907 senesinde bir ön anlaşmanın sağlandığı ifade edilmektedir. Rus tarihçileri arasında 907 anlaşmasının mevcudiyeti hakkında epeyce tartışmalar olmuştur. A.A Şahmatov uzun süren araştırmaları neticesinde 907 anlaşmasının gerçekte hiç var olmadığını, kronik yazarı tarafından 911 anlaşmasından türetilerek kaleme alındığını ileri sürmüştür.¹⁹ Dolayısıyla bir kısım tarihçi şüphe duymadan bu anlaşmayı kabul ederken, diğer kısmı da anlaşmanın bir hayal ürünü olduğunu kabul etmektedir. 907'deki az detaylı bilgilere baktığımızda ön anlaşma şeklindeki şartlar şu şekilde hazırlanmıştır:

“... Böylece şehirden az öteye doğru uzaklaşan Oleg, Grek imparatorları Leo (VI) ve Aleksandar ile barış anlaşması yaptı. Ve haraçları temin etmek üzere Karl, Farulf, Vermund, Hrollaf ve Steinvith'i şehre gönderdi. Grek tarafı Rusların ihtiyaçlarını karşılamaya söz verdi. Oleg 2 bin gemiden oluşan ordusu için her kürekçi başı 12 grivna ve çeşitli Rus şehirlere için:

¹⁶ Robert Browning, *Byzantium and Bulgaria and Comperative Study Across the Medieval Frontier*, Tmeple Smith, London, 1975, s. 57- 58.

¹⁷ A. N. Kurat, *Başlangıcından 1917'ye kadar Rusya Tarihi*, TTK, Ankara, 1987, s. 22.

¹⁸ Ferdinand Feldbrugge, *Law in Medieval Russia*, Martinus Publishers, Leiden- Boston, 2009, s.184, dn.8.

¹⁹ A. A. Şahmatov, “Neskolko Zameçaniy o Dodovorah s Grekami Olega i Igorya”, *Zapiski Neofilololiceskovo Obşestva*, VIII., 1915, s. 391—395. G. Laehr de bu savaşın düzmece bir hadiseden olduğunu öne sürmüştür. Bkz. G. Laehr, *Die Anfänge des russischen Reiches politische Geschichte im 9. und 10. Jahrhundert*, Ebering, Berlin, 1930, s. 95- 99. Bu meseleye dair ayrıca bkz. A. N. Saharov, *Diplomatiya Drevney Rusi*, Pedagogika, Moskva, 1987,s.85 vd.

Kiyev, Chernigov, Pereyaslav', Polotsk, Rostov, Lyubech ve diğer şehirler için haraç istedi. Bu şehirlerde Oleg'e bağlı önemli knyazlar yaşamaktaydı. (Ruslar ayrıca şu şartları da öne sürdüler): Buraya gelen Ruslar talep ettikleri kadar tahıl alacaklar, tüccar olarak her kim gelirse 6 ay boyunca ekmek, şarap et, balık ve meyve gibi erzak alacaklardı. Hamamlar istenilen kapasitede hazır tutulacaktı. Ruslar eve dönüş yolculuklarında İmparatordan erzak, gemi çapası, gemi halatı, yelken ve yolculuk için her ne gerekiyorsa temin edeceklerdi.

Grekler bu şartları kabul ettiler. İmparatorlar ve saray mensupları ise şunları beyan ettiler: "Eğer Ruslar ticari emtialar olmaksızın buraya gelirlerse, onlar herhangi bir erzak temin edemeyeceklerdir. Knyazınız, buraya seyahat edecek olan Ruslara dair onların topraklarımız boyunca, şehirlerimizde herhangi bir zayıat vermemeleri için şahsen kesin emir sunmalıdır. Buraya gelen Ruslar, Aziz Mamas'ta kalacaklardır. Yönetimimiz adlarını kaydetmek üzere memurlar gönderecek, ilk olarak Kiyev sakinleri daha sonra Çernigov, Pereyaslavl' ve diğer şehir sakinleri aylık ödemelerini alacaklardır. Onlar yalnızca bir kapıdan silahsız ve her defasında ellişer kişi olmak üzere, imparatorun bir amili eşliğinde şehre giriş yapacaklardır. Onlar herhangi bir vergiye tabi olmaksızın kendi ihtiyaçlarına göre alım satımlarını gerçekleştirebileceklerdir.

Oleg, Ruslar için brokar, Slavlar için ise ipekten yelken yapılması talimatı vermiş ve bu talebi yerine getirilmiştir. Ruslar kazandıkları zaferin bir alameti olarak kalkanlarını kapılara astılar ve Oleg de Çargrad'dan ayrıldı. Ruslar brokar Slavlar da ipek yelkenlerini açtılar fakat fırtına onları parçalara ayırdı. Sonrasında Slavlar, "Kendi bez yelkenlerimizi kullanalım; ipek yelkenler Slavlar için uygun değil" dediler. Böylece Oleg beraberinde çok çeşitli süslemeler, kumaş, altın ve şarap ile Kiyev'e vardı. İnsanlar pagan, cahil olduklarından dolayı onu "Bilge" olarak adlandırdı."²⁰

Anlaşmada ilk dikkati çeken Rusların, kişi başına 12 grivnalık talep ettikleri bir ödemedir. Dönem şartlarına bakıldığında bu meblağ oldukça yüksek olmakla birlikte muhtemelen rakamda abartma yapılmıştır. Ayrıca bunun tek seferlik bir savaş tazminatı şeklinde düşünülmesi daha doğrudur.²¹ Nitekim Novgorod Kroniği de bu ifadeyi destekler bir kayıt sunar.²²

Yapılan bu ön anlaşmada daha çok ticari manada şartlar konulmuştur. Dolayısıyla kronik bize herhangi bir askeri yardımdan söz etmez. Fakat bu

²⁰ PVL, s. 23, 24; Nikonovskaya Letopis, s.18, 19; Lavrentiyevskaya Letopis, s. 29- 31.

²¹ A. N. Saharov, Diplomatya Drevney Rusi, s. 108

²² Novgorodskaya Pervaya Letopis Starşevo i Mladşevo İzvodov, Akademia Nauk SSSR, Moskva, 1950, s. 108.

ittifak şartı 911'deki anlaşmada karşımıza çıkarılır. Zira Bizans'ın Girit seferine 700 kişilik bir Rus müfrezesinin katıldığı belirtilmiştir.²³ Benzer şekilde 935 senesindeki Longobardiya'ya yapılan sefer sırasında 415 kişi civarında Rus askerinin mevcut olduğu ifade edilmektedir.²⁴ 907 senesindeki bazı şartlar, daha sonraki 911 anlaşmasında da devam ettiği görülmektedir. Dolayısıyla 907 anlaşması askeri bir destekten ziyade Rusların, Bizans sınırları içerisinde rahatça ticaret yapabileceklerini ve bazı imtiyazlardan faydalanabilecekleri şartları belirlemiş oldu. Ancak 911 anlaşması hem şekil hem de içerik bakımından bir öncekinden farklı bir yapıdadır.

Anlaşmaların orijinal hâllerinin Grekçe yazıldığı konusunda araştırmacılar hemfikirlerdir.²⁵ Lakin sonradan kopyaları Kiyev'e gönderilen 911 anlaşması Rusçaya çevrilirken Bulgar deyimlerinden faydalanılmıştı. İleride verilecek 944 anlaşması ise daha Rusça sözcük ağırlıklı Bulgar ifadeleriyle tercüme edilmişti.²⁶ 911 anlaşması, kaleme alan kişi tarafından olduğu gibi aktarılmış, üç bölümden meydana gelen tam tekmil bir belgedir. İmzalanan taahhütün asıl hâli değil, bir kopyası Kiyev'e getirilmişti. Anlaşma, Rusların Bizans'la daimi surette barış içinde kalma gibi yeminle başlayıp bir önsözle devam eder. Daha sonra Rusların Konstantinopolis'te ikametlerine ilişkin şartları içeren 13 maddeyle devam eder. İki tarafın ticaret işleyişine yönelik emtia satışı, esirlerin hakları ve gerekli askeri düzenlemelerden sonra barış güvencesini yineleyerek sona erdirilmiştir.²⁷

911 anlaşması, dönem şartlarında Rusları ön plana çıkarmış, onları Bizans gözünde baş edilmesi zor aktörler olarak, belirli bir siyasal pozisyona sahip olmaya fırsat tanımıştır. Dolayısıyla 907 senesindeki bu ön tanışıklık, sonraki yüzyıllar boyunca sürecek olan Bizans- Rus siyasi ilişkilerini başlatmıştır. Bilhassa Bizans açısından hem dini hem de siyasi paydaşlar şeklinde Ruslara ihtimam gösterilmiş, Bizans'ın denge siyasetindeki aktörlerden biri olarak kullanılmışlardı. Anlaşmada Bizans'ın şehir içindeki güvenliği sağlamak adına endişeli olduğu görülmektedir. Olası bir askeri ya da casusluk faaliyetinin önüne geçmek amacıyla, gelenlerin silahsız ve

²³ V. E. Naumenko, "Tavrika v Sisteme Russko- Vizantiski Otkoşeniye Seredniy X.- XI vv.", *İmperiya i Polis Cbornik Nauçnih Trudov*, 2013, s. 176.

²⁴ J. F. Haldon, "Theory and practice in Tenth-Century Military Administration II. Chapters 44 and 45 of the Book of Ceremonies", *Travaux et mémoires 13*, De Boccard, Paris, 2000, s.212- 213.

²⁵ Bu görüşe karşı çıkan Sharov olmuştur. O, anlaşmaların hem Grekçe hem de Rusça olarak orijinal iki nüsha hâlinde yazıldığını savunmuştur. Bkz. A. N. Saharov, *Diplomatiya Drevney Rusi (IX – Pervaya Polovina X v.)*, Mısl, Moskva, 1980, s. 84 vd.

²⁶ Henryk Paszkiewicz, *The Origin of Russia*, Philosophical Library, New York, 1954, s. 168.

²⁷ Irène Sorlin, "Les traités de Byzance avec la Russie au Xe siècle (I)", *Cahiers du monde russe et soviétique*, V. 2, N.3, Juillet-septembre 1961, s.350, 352.

belirli sayıda olması şartı koşulmaktadır. Daha sonraki anlaşmada ise güvenlik konusunda daha teknik detaylar ele alınmaktadır.

Anlaşma maddeleri dönem itibarıyla belirtilen şartlarda yazılmış ve ardından her iki tarafın da onayıyla kabul edilmiştir. Bundan sonra imparator Leo, gelen Rus elçilerine altın, *pavolok*²⁸ kumaşı ve çeşitli hediyeler vererek onurlandırdığı ifade edilmektedir. Bununla yetinmeyen imparator, Rus elçilerini etkilemek ve ileride Rusların dönüşümünü kolaylıkla gerçekleştirmek için Konstantinopolis'teki görkemli kiliseleri gezdirerek onlara bir nevi Hristiyanlığa karşı ısındırma turu düzenlemiştir. Nitekim bu ilk elçiler gördükleri karşısında epeyce etkilenmiş ve kronikte anlatılanlara göre Hristiyanlığa geçiş yapmışlardır.²⁹ Anlaşma şartlarında her ne kadar Rus üstünlüğünün ağırlığı görülse de Bizans açısından da uzun vadede getirilerinin olduğu aşikârdır. Zira bu elçilerden sonra Rus yönetici tabakasında Hristiyanlığa meyilemeler görülmüştü. Bunun ilk meyvesi, 957 senesinde vaftiz olan knyaz Igor'un eşi knyaginya (княгиня) Olga'dır.³⁰ Bu sayede Bizans hem siyasi hem de kültür bakımından Rus toplumu içine nüfuz edebilme fırsatını yakalamıştı.

Dönem şartlarında bu anlaşma incelikli, hukuki yönden zengin şartlar içermektedir. Dikkatli bir şekilde hazırlanmış metinde, tarafların siyasi üstünlüğünden ziyade refahına yönelik çıkarlar daha ön planda tutulmuştur. Bu sayede Rus tüccarların daha fazla oranda ticari gelir elde etmiş oldukları, ticaret hacimlerinin arttığı rahatlıkla söylenebilir. Bilhassa kuzeye özgü emtia olan çeşitli hayvan kürkleri, İskandinav topraklarından çıkarılan kehribar, bal, bal mumu gibi ürünler, Slav köleler Bizans pazarında oldukça kıymetli ve gözdeydi. Aynı şekilde Ruslar da çeşitli ülkelerden gelen egzotik ürünlerin alışverişini, Bizans başkentinde bu sayede gerçekleştirmekteydi. Doğuya özgü ipekler, baharatlar, meyveler, çeşitli kumaşlar ve kaliteli şaraplar Rusların ilgisini çeken başlıca ürünlerdi.³¹ 911 anlaşmasından önceki vaziyete bakıldığında Rusların, Konstantinopolis'e getirdikleri her mal üzerinden yüzde 10 vergi ödemekte oldukları görülür. Ancak bu ürünlerin Bizans'a getirdiklerinden mi yoksa boğazı geçerek Akdeniz tarafına gidenlerden mi alındığı belirsizdir.³² İbn Hurdazbih, Rusların Bizans

²⁸ Eski İskandinav dilinde bu, *pell* adıyla bilinen sırmalı ve değerli bir kumaş türüdür.

²⁹ *The Russian Primary Ch.* s. 68- 69.

³⁰ *Povest' Vremennih Let'*, s. 41- 43.

³¹ *PVL*, s. 45- 46; *Nikonovskaya Letopis*, s. 34; John M. Letiche, *A History of Russian Economic Thought*, University of California Press, California, 1964. S. 27.

³² W. Heyd, *Yakın- Doğu Ticaret Tarihi*, TTK, Ankara, 2000, s.78.

şehirlerine vardıklarında yüzde 10'luk bir vergi ödediklerini aktarmaktadır.³³ Eğer Konstantin'in belirttiği üzere Ruslar, Akdeniz'i geçip Suriye limanlarına kadar ulaşabiliyorlarsa, 911 anlaşmasıyla bu vergi yükü bir süreliğine Ruslardan kaldırılmıştı. Nitekim Mes'udi'ye göre de Ruslar, İspanya kıyılarına kadar uzanabilmekteydiler.³⁴

Anlaşma maddelerinde adından çokça söz edilen dönemin en revaçta canlı ticaret emtiası, kölelerdi.³⁵ Rusların, hâkimiyeti altında bulunan Slav kabileleri üzerine saldırılar gerçekleştirip, sayısız köleler ele geçirdikleri ve bunları başta İdil pazarı olmak üzere Konstantinopolis'e de getirdikleri görülmektedir. Hatta bu canlı emtia pahada oldukça ağır bir üründü. Dolayısıyla maddi açıdan epeyce önem arz eden kölelerin ticareti, anlaşma maddelerinde güvence altına alınmıştı.

Anlaşmanın dikkat çeken önemli hususu, daha çok tarafların kendi elçilerini ve tüccarlarını koruma üzerinedir.³⁶ Öte yandan Rus tarafındaki elçilerin adlarının tümüyle İskandinav olması, Slav tabakanın henüz yönetici katına nüfuz etmediğini göstermektedir. Bununla birlikte dönem itibarıyla sahil nizamları çerçevesinde, bir aksilik sebebiyle zarar gören, batan gemiler için öne sürülen şartlar da incelikli bir şekilde ele alınmıştır. Buna göre her iki taraf olayın yaşanması durumunda gemilere yardım edilmesi, zarar gören malların kurtarılması gibi şartlar bulunmaktadır. Bu madde, o dönemde diğer siyasi yönetimlerde mevcut olan sahil yönetmeliğine aykırı bir düzenlenmeydi.³⁷ Ancak tarafların rızasıyla kabul edilen bu anlaşma sonrası Novgorod- Kiyev- Konstantinopolis arasındaki ticaret yoğunluğu beklenenin üzerinde artış göstermişti. Bazı araştırmacılar 911 anlaşmasının Oleg tarafından yapılmasının sebebinin 907'deki anlaşmada her iki tarafın hak ve yükümlülüklerini yeterince tanımlanamamış olmasından kaynaklandığını ifade etmiştir.³⁸ Bu sebeple yeni koşullar içeren 911 anlaşması Oleg

³³ İbn Hurdazbih, *Yollar ve Ülkeler Kitabı*, Tr. Murat Ağarı, Kitabevi, İstanbul, 2008, s. 130-131.

³⁴ Mesudi, *Muruc ez-zeheb (Altın Bozkırlar)*, Tr. D. Ahsen Batur, Selenge Yay. İstanbul, 2004, s. 75.

³⁵ İbn Fadlan eserinde Rusların getirdikleri Slav kölelerden detaylıca bahsetmektedir. Bkz. İbn Fadlan Seyahatnamesi, Tr. Ramazan Şeşen, Tarih Encümeni Yay., İstanbul, 2020, s. 75-76.

³⁶ G. Ostrogorsky'ye göre Ruslar ve Bizans arasında bu ticaret zinciri daha önceleri de devam etmekteydi. Ancak bu anlaşmanın mahiyeti, Rus tüccarların hakları hukuki bazda garanti altına alınmış olmasıdır. Bununla birlikte o, bu anlaşmanın resmen kabul tarihini 911 senesinin Eylül olarak ifade eder. Bkz. G. Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, TTK, Ankara, 2011, s. 241.

³⁷ G. Vernadsky, *Kievan Russia*, s. 28.

³⁸ M. V. Levçenko, "Russko- Vizantiskiye Dogovori 907 i 911gg.", *Vizantiski Vremennik*, V.5 (30), 1952, s.111.

tarafından Konstantinopolis'e gönderilen elçiler vasıtasıyla düzenlenmişti. Ve bu anlaşma bazı koşullar ihlal edilene, mevcut siyasi ve askeri dengeler değişene kadar yürürlükte kalmıştı.

944 Ticaret Anlaşması³⁹

Knyaz Oleg'in ölümüyle Rusların yönetimi, asıl varis olan Rurik oğlu Igor'a (912- 945) geçmişti. Rus hâkimiyetini genişletmek ve ticari yönden daha fazla zenginlik arzulayan knyaz Igor da tıpkı selefi Oleg gibi Bizans başkentine saldırmıştı. Maksadı Bizans'ı daha ağır bir ekonomik anlaşmaya mecbur ederek bir Rus üstünlüğü sağlamaktı. Böylelikle bünyesinde mevcut Slav, İskandinav ve hatta Türk boylarından biri olan Peçeneklerle birlikte Konstantinopolis üzerine yürümüştü (941).⁴⁰ Bizans tahtında o sırada, damadının kontrolünü ele geçiren I. Romanus (920 – 944) bulunmaktaydı. Gemilerle gelen Rus savaşçıları Bizans'ın sahil kıyısını yerle bir ederken, Ruslar bir anda beklemedikleri bir silahla karşılaştı ki bu Bizans'ın meşhur Rum ateşiydi.⁴¹ Yenilgiye uğrayan knyaz 944 senesinde tekrar ordu toplayarak Konstantinopolis üzerine saldırmıştı. Sayısı tahmin edilemeyecek kadar fazla gemi ve askerle Konstantinopolis'e doğru Rusların ilerlediğini duyan imparator, alelacele knyaz Igor'a elçiler göndererek, bu meselenin savaş olmadan çözülmesini teklif etmişti. İmparator, Ruslara tazminat ve tekrar yıllık haraç ödeme sözü vererek bu durumu savuşturmayı düşündü.⁴² Yanındaki drujinasıyla müzakere eden Igor, Greklerden bol miktarda altın ve pavalok kumaşı alarak Kiyev'e geri dönmüştü.⁴³ Müteakiben Oleg zamanında yapılan anlaşmanın Ruslar açısından dezavantajlı bir hâlinin taraflar arasında kabul edilip imzalandığını görüyoruz.⁴⁴ Öncekine göre daha düşük değerdeki bu anlaşmanın Igor tarafından kabul edilmesi, onun o dönemde yaşadığı prestij kaybı ve muhtemelen Slav boylarıyla yaşadığı sürtüşmelerden kaynaklanmıştı.

³⁹ Anlaşmanın Türkçe tercümesi çalışmanın sonundaki ekte yer almaktadır.

⁴⁰ *Lavrentiyevskaya Letopis*, s.43; *PVL*, s. 31.

⁴¹ *The History of Leo the Deacon*, İng., Tr. A. M. Talbot D. F. Sullivan, Dumbarton Oaks, Washington D. C., 2005, s. 188.

⁴² A. Saharov, *Diplomatiya Svyatoslava*, Mejdunarodniye Otnoşeniya, Moskva, 1982; s.7-8.

⁴³ *PVL*, s.32. Nikon Kroniğinde bu hadise 945 senesine tarihlendirilmiş ve üzerinde durulmamıştır: "İmparator Romanos zamanında Igor Greklere karşı, çok güçlü savaşçılardan oluşan ordusuyla saldırı yapmak için yola koyuldu. Bunu işiten imparator ona Knyaz Oleg'e verilen haraçtan daha fazlasını verdi." Bkz. *Nikonovskaya Letopis*, 28.

⁴⁴ Kronikte 945 tarihi verilse de muhtemel tarih 944 şeklinde durmaktadır. Zira 945 tarihi anlaşmanın Konstantinopolis'te değil Kiyev'de onaylandığı düşüncesini akla getirmektedir. Bkz. Irène Sorlin, "Les traités de Byzance avec la Russie au Xe siècle (II)", *Cahiers du monde russe et soviétique*, vol. 2, n.4, Octobre-décembre 1961, s. 455.

Bazı araştırmacılar 944 anlaşmasının 911’de imzalanının devamı olarak görmektedirler. Ancak Bizans’ın yanı sıra Rusların da değişen düzende yeni yükümlülükleri içerdiğinden devam niteliğindeki belirtilen görüş, havada kalmaktadır.⁴⁵ 911 anlaşmasında Ruslar istedikleri kadar ipek kumaş götürme hakkına sahipken, 944 anlaşmasında bu hak yarı yarıya sınırlandırılmıştı. Bu kumaşlar Hazarlar, Türkler ve Ruslar tarafından o kadar çok beğenilip talep ediliyordu ki VII. Konstantin artık onların kendilerini imparatorla bir tutmakla beraber bu isteklerine saygısızlıktan başka bir anlam veremiyordu. Zira talep edilen kumaşlar yalnızca imparatorluk saray seremonilerinde ya da Ayasofya Kilisesi’nde yapılan yegâne törenlerde kullanılmaktaydı.⁴⁶ Fakat yine de bu verilen kumaşlar taşralı Rumlara verilen en iyi kumaşlardan beş kat daha değerliydi.⁴⁷

Bizans’ın, Rusların herhangi bir saldırı ihtimaline karşı casusluk girişimini önlemeye yönelik çabaları da gözlerden kaçmamaktadır. Daha önceki anlaşmada isteyen tüccar ve elçiler rahatça giriş hakkına sahipken, bu anlaşmayla yalnızca knyazdan akreditasyon alabilen kişiler Konstantinopolis’e ayak basabilecekti. Rusların Konstantinopolis’te ikamet süreleri de epeyce kısıtlanmıştı ve Rusların kış ayında konaklama hakkı bu anlaşmada kaldırılmıştı. Bunun dışında kaçak girişlere Bizans tarafından izin verilmeyecek, bu teşebbüste bulunanlar ise ağır hapis cezası ya da ölümlü cezalandırılacaklardı. Bu şart Bizans’ın Ruslardan ciddi manada çekindiğini, ancak bir şekilde saldırıları ve Bizans’tan bilgi akışını önlemeye çabaladığını göstermektedir. Ancak aynı zamanda her iki gücün askeri ittifak teşebbüsü bu anlaşmayla ilk defa yazılı hâle gelmiş oldu.⁴⁸ 944 anlaşması bir nevi Rusların dış politikada atmak istedikleri adımları daha net bir şekilde sundu. Zira bu anlaşmayla Ruslar resmi olarak, Karadeniz’de Bizans’ın müttefiki sıfatıyla, Hazarların yerini almıştı.⁴⁹ Dolayısıyla anlaşmada hem özel hukuka hem de uluslararası hukuka yönelik şartlar bulunmaktaydı.

Anlaşmada ilk defa her iki yapı arasında Korsun meselesinin gündeme getirildiğini görüyoruz. Metindeki şarta göre Rusların, Korsun’a saldırmazlık sözünün verilmesi istenmişti. Dönem itibarıyla kaynaklarda Korsun’a

⁴⁵ Irène Sorlin, “ Les traités de Byzance avec la Russie au Xe siècle (II)”, s. 465; Krş. M. V. Levçenko, *Oçerki Po İstroii russko- Vizantiski Otnoşeniy*, Akademia Nauk SSSR, Moskva, 1956, s.154.

⁴⁶ W. Heyd, *Yakın Doğu Ticaret*, TTK., Ankara, 2000, s. 80.

⁴⁷ R. S. Lopez, “Silk Industry in the Byzantine Empire”, *Speculum*, 20 (1) 1945, s.35.

⁴⁸ A. N. Saharov, *Diplomatiya Svyatoslava*, s.8

⁴⁹ A. N. Saharov, *Diplomatiya Svyatoslava*, s.96.

yönelik herhangi bir Rus seferine rastlanmamaktadır.⁵⁰ Kaldı ki Korsun'a yakın kara sınırında Hazarların hâkimiyetinin kaybedilmesinin ardından bu boşluğu Peçenekler doldurmuştu.⁵¹ Buna göre Ruslara getirilen bu sınır ya Peçeneklere yönelik bir önlemdi ya da Rusların, Karadeniz'deki en mühim Bizans ticaret noktasının ele geçirilmesi endişesiyle, doğuya doğru genişlemesinin önünü kesen bir önlemdi.⁵² Zira diyakoz Leo, Kırım boğazının Igor döneminde Rus kontrolü altında olduğuna dair imada bulunur.⁵³ Bu başka bir manada Bizans'ın, Rusları sınırları içinde Peçenekler vasıtasıyla artık tutamadığını da göstermektedir.⁵⁴ Ancak yine de Bizans, her iki gücü birbirine ayak bağı ederek Korsun'un ticari güvenliğinin sekteye uğramasının önüne geçmeye çalışma politikası gütmüştür.

Dönem itibarıyla günlük yaşamsal ihtiyaçları gösteren ürünlerin de anlaşmalarda yer alması, bizlere ufak ipuçları sağlamaktadır. Mesela anlaşmada şartı konulan balıkçılara zarar verilmemesi hadisesi, bize Bizans'ta düzenli bir balık endüstrisinin ve tuz üretiminin mevcut olduğunu, günlük tedarik işlerliğini korumayı hedeflediğini göstermektedir.⁵⁵

Anlaşmada yer alan bazı Rus şehirlerine ödenen vergiler neticesinde Kiyev başta olmak üzere Novgorod, Beloozero, Smolensk, Lübec,

⁵⁰ F. E. Wozniak, "The Crimean question, the Black Bulgarians, and the Russo-Byzantine Treaty of 944" *Journal of Medieval History*, 5(2), 1979, s. 119.

⁵¹ C. Macartney, "The Petchenegs- Peçenekler", Tr. Emine Dikmen, *GTTAD*, C.2 S.4, 2020, s. 490.

⁵² Anlaşmada Kara Bulgarların Korsun bölgesine zarar verdiği şeklinde ifade bulunmaktadır. Buradaki Kara Bulgarlar meselesi karışıktır. Kimi araştırmacı buradaki kastın Bulgarlardan ziyade Tmutarakan'da bir Rus Knyazlığının mevcut olduğunu dolayısıyla Kiyev Knyazlığının, Tmutarakan Ruslarına karşı saldırıyı önlemesi gerektiği şeklinde bu şartın koyulduğunu öne sürmüştür. Bkz. G. Vernadsky, "The Rus'in the Crimea and the Russo-Byzantine treaty of 945", *Byzantina-Metabyzantina*, I, 1946, s. 258, 259; G. Vernadsky, Byzantium and Southern Russia: Two Notes, *Byzantion*, V. XV, 1940- 41, s.74. Buna karşın 7. Yüzyıldaki Bulgar göçlerinin ardından bölgede kalan bazı Bulgarların olduğu ve bunların daha sonra Kara Bulgarlar olarak adlandırıldığı görüşü de mevcuttur. Kara Bulgarlar, şayet Azak Denizi'nin kıyı kesimlerinde yaşadılarsa hem Hazarları hem de Korsun'u tehdit edebilirlerdi. Ayrıca o dönemde bölgenin hâkimi Peçenekler olduğundan Kara Bulgarların da onların gözetiminde olduğu düşünülebilir. Bkz. F. E. Wozniak, *a.g.m.*, s.121, 124.

Kara Bulgarlar için ayrıca bkz. C. A. Macartney, "On the Black Bulgars", *Byzantinisch-neugriechische Jahrbücher*, Verlag P. D. Sakellerios, Athen, 1931, s. 150- 158.

⁵³ *The History of Leo the Deacon*, İng., Tr. A. M. Talbot D. F. Sullivan, Dumbarton Oaks, Washington D. C., 2005, s.156.

⁵⁴ F. E., Wozniak, *a.g.m.*, s.117.

⁵⁵ F. E., Wozniak, *a.g.m.* s.117.

Preyeslavl', Çernigov, Rostov⁵⁶ gibi şehirlerin ticaret hacimleri büyümüştü. Kiyev daha çok diplomatik yönlü bir ağırlık sergilese de kuzey ve güneyden uzanan ticaretin orta noktası olması dolayısıyla onun ticari yönü de büyümüştü. Novgorod ise Bizans için her daim öneme sahip zengin ticaret şehirleri arasında sayılmıştı.⁵⁷ Ayrıca mevzu bahis şehirler daha çok Özi güzergâhında olanlardı ancak Rostov gibi kırsal bölümde yer alan şehrin de adı geçmesi epeyce değerli bir olgudur. Zira bu bize kırsaldaki bir yerleşimin de anlaşmadan rahatlıkla faydalanıp, potansiyelini geliştirmeye çabaladığını bu gibi yerlerin canlandırılmaya çalışıldığını göstermektedir. Bir diğer dikkati çeken detay ise Rus şehirlerinin ödemelerini alırken gözetilen sıradır. Anlaşmaya göre evvelâ Kiyev, müteakiben Çernigov ve Pereyeslav'dan gelenlere ödeme yapılacaktı. Dolayısıyla büyük knyazdan akreditasyon alan bu şehirler ve yöneticileri (knyazları) ayrıca belli bir önem sırasına göre Kiyev'deki büyük knyaza bağlıydı.⁵⁸ Bu şehirlerden gelen Rus tacirlere, Aziz Mamas civarındaki bölgede her şehrin kendine ayrılmış kısmında ikamet etmelerine izin verilmişti. Ayrı bir şekilde konumlandırılmalarının sebebi muhtemelen Bizans tarafından tedarik edilen aylık yiyecek ve ihtiyaçların dağıtımının kolay ve sıralı bir şekilde yapılabilmesiydi.⁵⁹

Anlaşmalarının genel manada en mühim neticelerinden biri, Bizans tarafından Rusların siyasi mecradaki mevcudiyetlerin tanınmasıydı.⁶⁰ Bir diğer mühim netice ise Vareng- Rus muhafızlarının Bizans askeri teşkilatı içinde kullanılmaya başlanmasıydı. Bu sayede Bizans'taki bu Vareng yapısı, ileride imparatorların muhafazasını sağlayan yegâne birlik hâline gelmişti.⁶¹ Dönem itibarıyla siyasi yapılar içinde en köklü ve en güçlü kurumlara, diplomasi geleneğine sahip Bizans, içteki mücadelelerin getirdiği birtakım belirsizlikler sebebiyle iç siyasi dengesini sağlamakta zorlanmış, bu ise yeni bir oluşum hâlinde olan Ruslara siyasi ve ticari mecrada yengi kazanmasını garantilemişti. Ruslar, askeri yetenekleri vasıtasıyla Bizans'ı ekonomik bir ticaret anlaşmasına mecbur bırakmış, bu da Rusları Bizans nazarında zararlı baş aktörlerden biri konumuna yükseltmişti. Bundan sonra Türk boylarından

⁵⁶ S. P. Obnorskiy, Polotsk, Lübec, Rostov gibi şehirlerin daha sonradan kronikçi tarafından bilinçli olarak eklendiğini öne sürmüştür. Bkz. S. P. Obnorskiy, "Yazık dogovorov russkih s grekami", *Yazık i Mişleniye*, VI- VII, 1936, s. 102- 103.

⁵⁷ J. M. Letiche, *A History of Russian Economic Thought*, s. 27

⁵⁸ Irène Sorlin, "Les Traite"s de Byzance Avec La Russie Au Xe Siécle", s.457; J. Shepard, "Some Problems of Russo- Byzantine Relations c. 860- c. 1050", *The Slavonic and East European Review*, V. 52, N. 126,1974, s. 19. 10-33.

⁵⁹ W. Heyd, *Yakın- Doğu Ticaret Tarihi*, s.81.

⁶⁰ A. N. Saharov, *Diplomatiya Drevney Rusi*, s.62- 67; M. U. Yücel, "Slav/Rusların Hristiyanlığı Kabulü ve Rus/Ortodoks Kilisesinin Kuruluşu", *CIEES*, 2020, s. 52.

⁶¹ II. Basil döneminde imparatorun muhafazasından sorumlu, sadakatli Vareng birlikleri daimi hâle getirilmişti. Bkz. G. Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, TTK, 2011, Ankara, s. 282.

ziyade tehlikenin Ruslardan geleceği konusunda Bizans tecrübe kazanmıştı. Bu sebeple sonraki süreçte anlaşmalarda belirtilen ağır şartlar, Bizans'ı gerekli önlemleri almaya yöneltmişti. Bunu ise Rusların o dönem yanı başındaki azılı düşmanları Peçenekler vasıtasıyla çözmeye çalışmıştı. Giderek güçlenen Peçenekler, Rus tüccarların Karadeniz'e ve Bizans'a ulaşmalarının önünü kesmek için Özi kenarında pusu kurarak, kuzey yönlü ticaretini ve Rus varlığını baltalamışlardı.⁶² Böylelikle Bizans, her iki unsuru birbirine düşürerek yıpratma politikasını uygulamıştı.

İmzalanan anlaşmalar çerçevesinde Vareng savaşçı ve tüccarların Konstantinopolis'e gelişleri uzunca bir süre daha devam etmiş aynı zamanda onlarla birlikte Bizans'tan misyonerler, kilise gibi yapıların inşasından sorumlu ustalar, mimarlar, boya yapanlar ve işçiler, sosyal hayatta varlıkları önemsenen kuyumcular gibi birçok zanaat ehli kişi Kiyev'e göç etmişti.⁶³ Göç sonrası Rus yapısı içerisinde çeşitli meslekler oluşarak, hızlı bir şekilde ileriki zamanlarda Kiyev'in görünümünün değişmesinde etkili olmuştu.

Nehir-deniz ticari hareketliliği kapsamında imzalanan anlaşmalarda her iki ulusun ekonomik ve siyasi hakları gözetilerek incelikli bir şekilde ele alınmıştı. Anlaşmada yer alan maddelerin hukuki boyutlarının geniş ölçekli biçimde vurgulanması, bizlere dönemin resmini çizmekte ipuçları sağlamaktadır. Birtakım denizcilik angajmanlarının düzenlenmesiyle yetinilmemiş, her iki siyasi yapı kendine bağlı tüccarlarının ve mevcut emtianın haklarını muhafaza etmek amacıyla büyük uğraşlar vermişti. İki tarafın elindeki kölelere yönelik düzenlemeler, tüccarlar arasında doğabilecek suçlara yönelik uygulanacak cezalar, Rus ve Bizans tüccarların ulaştıkları yerde konaklamaları, ticari malların alım ve satımları gibi bütün usuller üzerinde dikkatlice durulmuş, bu sayede kayda geçirilmişti. Mesela, iki anlaşmada belirli farklar mevcuttu; 944 anlaşmasında Bizans'ın Rusların elinde bulunan kendi esirleri için ödeyeceği miktar (10 bezant), 911 anlaşmasına (20 bezant) göre daha düşük şekilde düzenlenmişti.

Anlaşmalarda Bizans üslubunun ağırlıklı olması olağandır. Netice itibarıyla yerleşmiş Bizans kanunları karşısında bürokrasisini yeni oluşturmaya başlayan Rus kanunları epeyce basit yapıda olmalıydı. Mesela Bizans para ve ölçü sistemleri anlaşmalara yansıtılmıştır.⁶⁴ Bütün bu anlaşmaların öğreticiliğiyle Ruslar, ilerleyen zamanlarda Bizans kanunlarını

⁶² *De Administrando Imperio*, s.61;T. Noonan, "The Dnieper Trade Route in Kievan Russia", *Basılmamış Doktora Tezi*, Indiana University,1965.

⁶³ M. Hrushevsky, *A History of Ukraine*, Archon Books, USA,1970, s. 69.

⁶⁴ M. V. Bibikov, "Rus v Vizantiyskoy Diplomatii: Dogovori Rusi s Grekami X.", *Drevnaya Rus: Voprosi Medievistki*, 1/19, 2005, s. 6.

temel alarak, erken dönem Rus- Slav sosyal ve ekonomik hayatını düzenleyen kendilerine özgü ‘*Russkaya Pravda*’⁶⁵’yı kaleme almışlardı. Mesela Pravda’da yer alan bazı suçlara yönelik kişilerin intikam alma hakkı 911 ve 944 anlaşmalarında mevcuttu.⁶⁶

Bizans’ın Ortodoks Hristiyanlığı, Konstantinopolis’ten başlayarak Özi vasıtasıyla, Novgorod gibi en uç noktadaki kuzey şehirlerine kadar yayılım göstermişti. Siyasi ve askeri mecburiyetler neticesinde imzalanan anlaşmalar kültürde de etkisini göstermeye başlamıştı. Bizans’ın tesiri ve misyonerlik faaliyetleriyle Kiril alfabesi Rusların hayatına girmişti. Bu sayede kilise hâkimiyeti altında yapılan eğitim faaliyetleri yaygınlaşarak, *Rus- Slav Kilise Tarih Yazıcılığı* gelişmeye başlamıştı. Bizans’tan alınan Ortodoksluk, Rusların pagan inançları, kültürleriyle sentezlenerek Rus Ortodoksluğunu doğurmuştu.⁶⁷

Sonuç

Yukarıda içerikleri verilen anlaşmalar, dönem kaynakları arasında Rus ve Bizans ilişkilerini gösteren diplomasiye ait en eski, yegâne belgelerden biridir. Rusların siyasi arenada tanınmaları resmi manada 911 anlaşmasıyla başlamış ve sonrasında yapılan anlaşmalarla zorlu bir rakip oldukları tescillenmiştir. Bizans’ın içinde bulunduğu mevcut durum, günden güne teşkilatlanan Rusların da dâhil olmasıyla, farklı bir mecrada ilerlemeye başlamıştır. Ancak köklü bir bürokrasi geleneğine sahip olan Bizans kimi zaman dostça kimi zaman düşmanca yaklaşım sergileyerek Bizans gücünü daimi surette stabil tutmaya çalışmıştır. Anlaşmalar Rusların 9. Yüzyıldan itibaren gelişim safhalarını bizlere aktarması açısından mühimdir. Bununla beraber hem Rus hem de Bizans yapısında meydana gelen değişiklikler ve tarihi sürece etkisi bu anlaşmalar vasıtasıyla yazılı literatüre girmiştir.

⁶⁵ Rus kanunları, George Vernadsky tarafından İngilizceye çevrilmiştir. Bkz. *Medieval Russian Laws*, İng. Çv. George Vernadsky, Octagon Books, New York, 1979; A. A. Zimin, *Pravdaya Russkaya*, İzdatelstvo, Moskva, 1999; B. D. Grekov, “ Russkaya Pravda i ee Slavyanskoye okruzheniye”, *Izvestiya Akademii Nauk SSSR, Seria İstorij i Filosofiy*, IX, No. 2, 1952, 105- 114; Ferdinand Feldbrugge, *Law in Medieval Russia*, s. 33-58.

⁶⁶ A. A. Zimin, *Russkaya Pravda*, s. 70 vd.

⁶⁷ Rusların Hristiyanlığa meyli resmîyet dairesi içinde 957’den itibaren knyagina Olga vasıtasıyla başlamıştı. Bkz. E. Dikmen, “Şehirlerin Anası Kiyev’de Knyagina Olga Dönemi (945- 962)”, *Uluslararası Sosyal Bilimlerde Kadın Çalışmaları Sempozyumu*, 2022, s. 193-205. Ayrıca Rusların Hristiyanlık karşısında eriyen pagan inançları ve Hristiyanlık sentezli topluma uyarlanmasına dair bkz. E. Dikmen, “ Erken Rus- Slav toplumunda ve Mitik Mekân Bağlamında Kadın”, [Özet Bildiri Kitabı], 8. *Toplumsal Cinsiyet Adaleti Kongresi*, 2022, s.75.

Kaynakça**Ana Kaynaklar**

- De Administrando Imperio*, İng Tr. R. J. H. Jenkins, Dumbarton Oaks, Washington, 1967.
- İbn Fadlan Seyahatnamesi*, Tr. Ramazan Şeşen, Tarih Encümeni Yay., İstanbul, 2020.
- İbn Hurdazbih, *Yollar ve Ülkeler Kitabı*, Tr. Murat Ağarı, Kitabevi, İstanbul, 2008.
- Letopis po Lavrentyevskomu Spisku*, Arheografiçeskoy Kommissii, Sank-Peterburg, 1872.
- Medieval Russian Laws*, İng. Çv. George Vernadsky, Octagon Books, New York, 1979.
- Mesudi, *Muruc ez-zeheb (Altın Bozkırlar)*, Tr. D. Ahsen Batur, Selenge Yay. İstanbul, 2004.
- Patriarş ili Nikonovskoyu Letopis'*, *Polnoye Sobranie Russkih Letopisey*, Sank-Peterburg, 1862.
- Novgorodskaya Pervaya Letopis Starşevo i Mladşevo İzvodov*, Akademia Nauk SSSR, Moskva, 1950.
- Povest' Vremennih Let' (PVL)*, Hz. D.S. Lihaçeva, Vita Nova, Sank- Peterburg, 2012.
- The Annals of St. Bertin*, Ninth Century Histories, V. I., İng.Tr. Janet L. Nelson, Manchester University Press, Manchester- New York, 1991.
- The History of Leo the Deacon*, İng., Tr. A. M. Talbot D. F. Sullivan, Dumbarton Oaks, Washington D. C., 2005.
- The Homilies of Photios patriarch of Constantinople, English translation, introduction and commentary*, Çv. C. Mango, Harvard University Press, Cambridge, M A, 1958.
- The Nikonian Chronicle*, İng. Tr. Serge A. Zenkovsky, The Kingston Press, New Jersey, 1984.
- The Russian Primary Chronicle*, Tr. Samuel H. Crosss, The Medieval Academy of America, Cambridge, Massachusetts, 1953.

Araştırma Eserler

- Bibikov, M. V., “Rus v Vizantiyskoy Diplomatii: Dogovori Rusi s Grekami X.”, *Drevnaya Rus: Voprosi Medievistki*, 1/19, 2005.
- Dikmen, E., “Şehirlerin Anası Kiyev’de Knyaginya Olga Dönemi (945- 962)”, *Uluslararası Sosyal Bilimlerde Kadın Çalışmaları Sempozyumu*, 2022.

- Dikmen, E., “ Erken Rus- Slav toplumunda ve Mitik Mekân Bağlamında Kadın”, [Özet Bildiri Kitabı], 8. *Toplumsal Cinsiyet Adaleti Kongresi*, 2022.
- Feldbrugge, F., *Law in Medieval Russia*, Martinus Publishers, Leiden- Boston, 2009.
- Grekov B. D., “ Russkaya Pravda i ee Slavyanskoye okruzheniye”, *Izvestiya Akademii Nauk SSSR, Seria İstoriy i Filosofiy*, IX, No. 2, 1952.
- Haldon, J. F., “Theory and practice in Tenth-Century Military Administration II. Chapters 44 and 45 of the Book of Ceremonies”, *Travaux et mémoires 13*, De Boccard, Paris, 2000.
- Heyd, W. *Yakın Doğu Ticaret Tarihi*, TTK, Ankara, 2000.
- Hrushevsky, M., *A History of Ukraine*, Archon Books, USA, 1970.
- Kurat, A. N., *Başlangıcından 1917'ye kadar Rusya Tarihi*, TTK, Ankara, 1987.
- Laehr, G., *Die Anfänge des russischen Reiches politische Geschichte im 9. und 10. Jahrhundert*, Ebering, Berlin, 1930.
- Levçenko M. V., *Oçerki Po İstroiı russko- Vizantiski Otnoşeniy*, Akademia Nauk SSSR, Moskva, 1956.
- Levçenko M. V., “Russko- Vizantiskiye Dogovori 907 i 911gg.”, *Vizantiski Vremennik*, V.5 (30), 1952
- Lopez, R. S., “Silk Industry in the Byzantine Empire”, *Speculum*, 20 (1), 1945.
- Karatay, O., “Karadeniz’de İlk Ruslar ve Sarkel’in İnşası”, *Bulleten*, C. LXXIV, Nisan, 2010, s.269.
- Letiche J. M., *A History of Economic Thought: ninth through Eighteenth Centuries*, University of California Press, Berkeley- Los Angeles, 1964.
- Macartney, C. A. “On the Black Bulgars”, *Byzantinisch-neugriechische Jahrbücher*, Verlag P. D. Sakellerios, Athen, 1931.
- Macartney, C. A., “The Petchenegs- Peçenekler”, Tr. Emine Dikmen, *GTTAD*, C.2 S.4, 2020.
- Menges, K. “ Etymological Notes on Some Pacanag Names”, *Byzantion*, S. 17, 1945.
- Naumenko, V. E., “Tavrika v Sisteme Russko- Vizantiski Otnoşeniy Seredniy X.- XI vv.”, *İmperiya i Polis Cbornik Nauçnih Trudov*, 2013.
- Noonan, T., “The Dnieper Trade Route in Kievan Russia (900- 1240 A. D.)”, *Basılmamış Doktora Tezi*, Indiana University, 1965.

- Obnorskiy, S. P., “Yazık dogovorov russkih s grekami”, *Yazık i Mişleniye*, VI- VII, 1936.
- Ostrogorsky, G., “L’Expedition du pnnce Oleg centre Constantinople en 907,” *AIK*, II, 1939.
- Ostrogorsky, G., *Bizans Devleti Tarihi*, TTK, Ankara, 2011.
- Paszkievicz, H. *The Origin of Russia*, Philosophical Library, New York, 1954,
- Rybakov, B. A. *Remeslo Drevney Rusi*, Akademii Nauk SSSR, Moskva, 1948.
- Saharov, A. N., *Diplomatiya Drevney Rusi*, Pedagogika, Moskva, 1987.
- Saharov, A. N., *Diplomatiya Drevney Rusi (IX – Pervaya Polovina X v.)*, Misl, Moskva, 1980.
- Saharov, A. N., *Diplomatiya Svyatoslava*, Mejdunarodniye Otnoşeniya, Moskva, 1982.
- Sahmatov, A.A., “Drevnişiy Sudbi Ruskovo Pelemeni”, *İzdaniye Ruskovo İstoriçeskovo Jurnalı*, Petrograd, 1919.
- Şahmatov, A. A. “Neskolko Zameçaniy o Dodovorah s Grekami Olega i Igorya”, *Zapiski Neofilololiçeskovo Obşestva*, VIII., 1915.
- Shepard J., “Some Problems of Russo- Byzantine Relations c. 860- c. 1050”, *The Slavonic and Eastt European Review*, V. 52, N. 126, 1974, s. 19. 10-33.
- Sorlin, Irène, “Les traités de Byzance avec la Russie au Xe siècle (I)”, *Cahiers du monde russe et soviétique*, vol. 2, n.3, Juillet-septembre 1961.
- Sorlin, Irène, “ Les traités de Byzance avec la Russie au Xe siècle (II)”, *Cahiers du monde russe et soviétique*, vol. 2, n.4, Octobre-décembre 1961.
- Vasiliev, A. A., “The Russian Attack on Constantinople in 860”, *The Mediaeval Academy of America*, Cambridge, 1946.
- Vernadsky, G., *Kievan Russia*, Yale University Press, New Haven, 1959.
- Vernadsky, G. “The Rus' in the Crimea and the Russo-Byzantine treaty of 945”, *Byzantina-Metabyzantina*, I, 1946.
- Vernadsky G., “Byzantium and Southern Russia: Two Notes”, *Byzantion*, V. 15, 1940- 41.
- Wozniak, F. E. “The Crimean question, the Black Bulgarians, and the Russo-Byzantine Treaty of 944” *Journal of Medieval History*, 5 (2), 1979.
- Yücel, M. U., “Slav/Rusların Hristiyanlığı Kabulü ve Rus/Ortodoks Kilisesinin Kuruluşu”, *CIEES*, 2020.
- Zimin, A. A., *Pravdaya Russkaya*, İzdatelstvo, Moskva, 1999.

Zuckerman, C., “Les Hongrois au pays de Lebedia: Une nouvelle puissance aux confins de Byzance et de la Khazarie ca 836-889” *Byzantium at War (9th- 12th c.)*, The National Hellenic Research Foundation Institute for Byzantine Research International Symposium 4, 1997.

Ek 1: 911 Bizans- Rus Anlaşmasının Tercümesi

“*Oleg barış yapmak ve Ruslarla Grekler arasında anlaşma akdedilmesi için vasallarını gönderdi. Gelen elçiler şöyle bir açıklama yaptılar : “Bu, imparator Leo (VI 886- 912) ve Aleksandar (912- 913) döneminde imzalanan anlaşmanın bir nüshadır. Biz Rus’ milletinden: Karl, Farulf, Vermund, Hrollaf, Gunnar, Harold, Karni, Frithleif, Hoarr, Angantyr, Throand, Leithulf, Fast ve Steinvith olarak ve onun hâkimiyeti altındaki tüm millet büyük knyazlar ve büyük boyarlar adına size, Leo'ya, Aleksandar'a ve Konstantin'e, Tanrı'nın büyük hükümdarları, Grek İmparatorlarına, Grekleri ve Rusları birleştiren uzun süredir devam eden dostluğun sürdürülmesi ve ilan edilmesi için, Büyük Knyazlarımızın istekleri doğrultusunda, onların emriyle ve ona tabi olan tüm Ruslar adına, Büyük (Yüce) Rus Knyazı, Oleg tarafından gönderilmişlerdir.*

Herhangi bir zarar-zıyan durumunda aşağıdaki hükümlere uyacağımızı belirtiriz:

Haksız fiile ilişkin kesin deliller mevcutsa, bu delillerin gerçek beyanı olacaktır. Ancak bu beyana itiraz edilirse, muhalif olan taraf bu hususta yemin eder ve inancına göre yemin ettikten sonra işlenen bariz ihlalle orantılı olarak bir ceza saptanır.

Eğer bir Rus bir Hristiyan'ı veya herhangi bir Hristiyan bir Rus'u öldürürse ortada bir cinayet söz konusu olduğu için kişi öldürülecektir. Eğer cinayetten sonra kişi kaçarsa, maddi durumu istikrarlıysa, mağdurun en yakın akrabalarına suçlunun malvarlığının yasal bir kısmı, katilin karısına ise yasal olarak kendisine borçlu olan benzer bir miktar verilir. Fakat eğer sanık yoksulsa ve kaçtıysa, idam edilinceye kadar geri dönene kadar sıkıntı içinde olacaktır.

Herhangi bir kişi, bir başkasını kılıçla yaralarsa ya da bir başka silahla saldırırsa, Rus kanunlarına göre bu tür bir darbe veya saldırı için beş Rus gümüşü ödeyecektir. Eğer davalı fakirse, elinden geldiğince ödeyecek, giydiği kıyafetlerden bile mahrum kalacak ve yemin ederek kendisine yardım edecek kimsesi olmadığını beyan edecektir. Ondan sonra aleyhindeki dava durdurulur.

Herhangi bir Rus bir Hristiyan'a karşı hırsızlığa teşebbüs ettiyse ya da tam aksi bir durum yaşanırsa, saldırganın kaybın kurbanı tarafından suçüstü yakalanması ve tutuklanmaya direnirken öldürülmesi durumunda, Grekler ya da Ruslar tarafından ölümü için herhangi bir ceza talep edilmeyecektir. Kaybın kurbanı çalınan malı geri alacaktır. Hırsız teslim olursa, hırsızlığın işlendiği kişi tarafından alınacak ve bağlanacak ve suçlu, uygun gördüğü her şeyi iade edecek ve aynı zamanda bunun için üç kat tazminat ödeyecektir.

Rus ya da Hristiyan fark etmeksizin eğer bir kişi bir başkasına kötü muamele ya da şiddet gösteriyorsa ve malvarlığının bazı kısımlarını zorla almaya çalışıyorsa, değerinin üç katını ödeyecektir.

Yabancı sahillerde sert rüzgârların gazabına uğrayan bir gemi Rusların yakınıdaysa yüküyle birlikte gemi yeniden yüklenip Hristiyan topraklarına gönderilecektir. Güvenli bir yere varana kadar onu tüm tehlikeli geçitlerden geçireceğiz. Fakat bu şekilde fırtına veya karasal bir engel tarafından alıkonulan böyle bir geminin varış noktasına ulaşması mümkün değilse, biz Ruslar bu geminin mürettebatına yardımda bulunacağız ve böyle bir olayın Grek topraklarına yakın bir yerde gerçekleşmesi ihtimaline karşı onları, güvenlik içinde mallarıyla birlikte taşıyacağız. Fakat eğer böyle bir kaza Rus kıyısına yakın bir yerde gerçekleşirse, geminin yükü bertaraf edilecek ve biz Ruslar, sahiplerinin hesabına elden çıkarılabilecek her şeyi nakledeceğiz.

Sonra, Grek topraklarına mallarla ya da imparatorunuza elçilikle gittiğimizde, geminin satılan yükünün fiyatını haysiyetli biçimde ödeyeceğiz. Fakat o gemideki herhangi biri, Ruslar tarafından öldürülürse, kötü muameleye maruz kalırsa veya herhangi bir eşya çalınırsa, bu tür davranışları gerçekleştirenler daha önce verilen cezaya tabi olacaktır.

Şu andan itibaren, herhangi bir milletin tutsağı, Rusların veya Greklerin koruması altındaysa ve daha sonra başka bir ülkeye satılırsa, o bölgede bulunan herhangi bir Rus ya da Grek, tutsağı satın alacak ve satın alınan kişiyi kendi ülkesine iade edecektir. Alıcı, bu şekilde harcanan tutar için tazmin edilecek ya da mahkûmun günlük emeğinin değeri satın alma parası şeklinde hesaplanacaktır.

Eğer herhangi bir Rus bir Grek tarafından esir olarak alınırsa, benzer şekilde o kendi topraklarına gönderilecek ve satın alma bedeli, öngörüldüğü üzere değerine göre geri ödenecektir.

Savaş ilanının lüzumu görüldüğünde ya da bir sefer gerçekleştirildiği vakit, Rusların İmparatorun isteklerini karşılamak üzere herhangi bir zaman ve onun ordusunda kalmasına yönelik gerekli izinler sağlanacaktır. Eğer

herhangi bir bölgeden bir Rus, esir Hristiyanlar arasında satılırsa veya herhangi bir Hristiyan esir Ruslar arasında satılırsa, yirmi bezant kadar fide verilecek ve yurduna iade edilecektir. Bir Rus esirinin çalınması, kaçması ya da mecburi olarak satılması hâlinde, bir Rus bu meselede haklı bir iddiada bulunursa, o köle Rus'a iade edilir. Bir tüccar, bir köleyi kaybeder ve şikâyette bulunursa, bulununcaya kadar bu köleyi arayacaktır, ancak herhangi bir kişi bu aramayı yapmasına izin vermezse, yerel idareci satın alma hakkını kaybedecektir.

Hristiyan imparatorun emriyle Bizans'ta ehil olarak görevini sürdüren Ruslara dair, eğer herhangi biri mülkünü belirlemeden ölürse ve orada akrabası yoksa mülkü Rus topraklarındaki uzak akrabalarına iade edilir. Fakat eğer malından bir miktar temlik ederse yazılı olarak mirasçısı olarak tayin ettiği kişi, bu şekilde elden çıkardığı malı alır. Ticaretle meşgul olan Rusların, Bizans'taki amaçsız gezginlerin ve orada ödenmemiş borçları olanlar için gereken miras süreci/ usulü bu şekilde olacaktır.

Eğer bir zanlı Bizans'a sığınır, Ruslar Hristiyan İmparatorluğu'na şikâyette bulunacak ve itirazları ne olursa olsun bu suçlu tutuklanarak Ruslara iade edilecektir. Aynı hadise Ruslarda da ortaya çıkarsa Ruslar Grekler için aynı hizmeti sunacaklardır.

Siz Grekleri ve biz Rusları birbirine denk şekilde bağlayan bir sözleşme ve bozulamayacak bir taahhüt olarak, bu antlaşmanın parşömen üzerine iki nüsha olarak kırmızı renkte yazıya geçirilmesini sağladık. Bu belgeyi, Eylül ayının ikisinde, iddianamenin on beşinci senesi olan Yaratılış 6420'da aramızda akdedilen antlaşmayı onaylamak ve resmen ilan etmek üzere Majestelerinin tasdiki için ilettik.”⁶⁸

Ek 2: 944 Bizans- Rus Anlaşmasının Tercümesi:

"Büyük Knyaz Igor", knyazları ve boyarları ve bütün Rus halkı, bundan böyle ve ilelebet, imparatorların kendileriyle olduğu kadar tüm boyarlarıyla ve tüm Grek ulusuyla bir dostluk teşkil etmek maksadıyla bizi Bizans'ın güçlü imparatorları Romanus, Konstantin ve Stephen'a gönderdi. [Greklerin şartları şu şekildeydi]: Büyük Rus Knyazı ve onun boyarları Konstantinopolis'e ve büyük Grek imparatorlarına temsilcileri ve tüccarlarıyla beraber geçerli usule göre diledikleri kadar gemi gönderebilecekler. Gelen elçiler şimdiye kadar altın mühürler, tüccarlar ise gümüş mühürler taşımaktaydılar. Fakat Knyazınız artık bize birer kimlik (ruhsat) göndereceğini bildirdi ve bu sayede Ruslar tarafından gönderilen herhangi bir elçi veya tüccarla belirli sayıda geminin gönderildiği şekilde

⁶⁸ PVL, s.25- 30; Nikonovskaya Letopis, s. 19- 26; Lavrentiyevskaya Letopis, s.32- 41.

böyle bir kimlikle verileceğini bildirmiştir. Ki bizler böylelikle barışçıl bir niyetle buraya geldiğinden emin olacağız.

Ancak bu kişiler izinsiz gelip, bize teslim olurlarsa Knyazınızın haberi olana kadar onları alıkoyup, hapsedeceğiz. Ancak teslim olmayıp direniş gösterirlerse, öldürüleceklerdir ve Knyazınız da herhangi bir tazminat talebinde bulunamayacaktır. Eğer bu kişiler Rus topraklarına kaçarlarsa, bizler Knyazınıza haber vereceğiz ve o, kendi uygun gördüğü şekilde meseleyle ilgilenecektir.

Eğer Ruslar emtiasız gelirlerse, aylık ödenen meblağı temin edemezler. Bundan başka Knyazınız, gönderdiği elçilerini ve gelen diğer Rusları köylerimizde bunun gibi yerlerde zorbalık yapmalarını men edecektir. Buraya gelen Ruslar, Aziz Mamas Kilisesi dolaylarında konaklayacaklardır. Yetkililerimiz ise gelenlerin adlarını kaydedip, sonrasında ödemelerini ilk olarak Kiyev'den gelenler, sonra Çernigov ve Pereyaslavl'dan gelenler şeklinde, elçilerin buldukları mevkilere göre olan meblağları ve tüccarların belirlenmiş miktardaki ödemeleri gerçekleştirilecektir. Gelenler elli kişilik gruplar halinde şehre, silahsız olarak tek bir kapıdan girecekler ve mallarını diledikleri gibi satacaklardır, sonrasında buradan ayrılacaklardır. Yönetimimizden bir muhafız onları koruyacaktır, böylece herhangi bir Rus veya Grek uygunsuz davranırsa, bunu telafi edecektir.

Ruslar şehre girdiklerinde elli bezant değerinin üzerinde ipek almaya hakları olmayacaktır. Bu tür ipekleri kim satın alırsa, onlara mühür basıp, olan imparatorluk muhafızına gösterecektir. Ruslar buradan ayrıldıkları zaman, bizden seyahat için, ihtiyaç duydukları kadar erzak ve gemileri için gerekli şeyleri (önceden belirlenmiş olan şartlara göre) alacaklar ve güvenli bir şekilde yurtlarına döneceklerdir. Aziz Mamas Mahallesi'nde kışlama ayrıcalığına sahip olmayacaklar. Aziz Mamas bölgesinde kışlama/konaklama hakkına sahip olamayacaklardır.

Herhangi bir esir Ruslardan kaçır ve onlar İmparatorluğumuzun sınırları içindeyken ya da Aziz Mamas bölgesinden kaçarsa, Grek topraklarında bulunursa yakalanacaktır. Bulunmazlarsa, Hristiyan Ruslar inançlarına göre ve Hristiyan olmayanların geleneklerine göre yemin edecekler ve daha sonra bizden önceki şartlara göre her köle başına iki parça ipek alacaklardır. İmparatorluğumuzun halkından, şehrimizden veya başka bir yerden, herhangi bir kölemiz, aranızda kaçır da yanına bir şey alırsa, Ruslar onu tekrar geri gönderecektir. Sahip olduğu şey hâlâ sağlamsa- tamsa, bulan kişi mal değeri olarak iki bezant alacaktır.

Eğer herhangi bir Rus, imparatorluğumuzun tebaası hususunda hırsızlık yapmaya kalkışırsa, bu şekilde davranan kişi ağır bir şekilde

cezalandırılacak ve çaldığının iki katını ödeyecektir. Eğer bir Grek, bir Rus'a karşı bu şekilde davranırsa, benzer bir suçtan dolayı aynı cezayı alacaktır. Bir Grek, bir Rus'a veya tam tersi şekilde hırsızlık yaparsa, yalnızca çalınan eşyayı değil, aynı zamanda değerini de iade etmelidir. Çalınan eşyanın satıldığı anlaşılırsa, bedelinin iki katını iade eder ve ayrıca hem Grek yasaları hem de Rus hükümleri çerçevesinde cezalandırılır.

Ruslar, topraklarımızdan esir olarak alınan genç erkekleri veya yetişkin kızları getirirlerse, Grekler her birine on bezant fidye öderler ve esirleri böylece geri alırlar. Esir orta yaşlardaysa, Grekler onları her biri sekiz bezant olmak üzere ücret karşılığında geri alırlar. Fakat esirlerin yaşlı veya küçük çocuklar olması halinde fidye, beş bezanttır. Grek topraklarında savaş esiri olmaları şartıyla köle olarak hizmet eden Ruslar bulunursa, Ruslar her biri için on bezant için fidye vereceklerdir. Fakat eğer bir Grek böyle bir mahkûmu hakikaten satın aldıysa ve bunu yeminle beyan ederse, mahkûm için ödenen tam satın alma bedelini karşılığında alacaktır.

Korsun ve o bölgedeki tüm şehirler konusunda Rus Knyazı mezkûr bölgeleri taciz etme hakkına sahip değildir ayrıca o bölgeler size tabi olmayacaktır. Rus Knyazı sefer için asker talep ederse, istediği sayıda asker vermeyi kabul ederiz.

Ruslar karaya vurmuş bir Grek gemisi bulurlarsa, bir zarar vermeyecekler, herhangi bir nesne ya da şahsı gemiden çıkarmaları durumunda eğer köle yapar ya da öldürürlerse hem Rus hem de Grek yasalarına tabi olacaklardır. Rus bağlıları Dinyeper (Özi) ağzında Korsun balıkçılarıyla karşılaşılırsa, hiçbir surette zarar vermeyeceklerdir. Dahası Ruslar Dinyeper ağzında, Belobereg ya da Aziz Eleutherius'ta kışlama hakkı olmayacak, sonbahar geldiğinde Rus yurduna döneceklerdir. Korsun bölgesine gelip yağmalayan Kara Bulgarlarla ilgili olarak, Rusların Knyazı, onların bölgeye zarar vermelerini engellemelidir.

Grek tebaasından biri suç işlemeye teşebbüs ederse, Rusların onu cezalandırmaya hakkı yoktur fakat imparatorluğumuzun yasalarına göre işledikleri suç oranınca yargılanacaklardır.

Eğer bir Hristiyan, bir Rus'u öldürür ya da tam aksi gerçekleşirse cinayeti işleyen kişi merhumun yakınları tarafından onu öldürmeleri için tutulacaktır. Cinayeti işleyen kişi kaçır giderse, öldürülen kişinin akrabaları, zengin olması durumunda katilin malına el koyar. Eğer kaçan zanlı fakir ise bulunana kadar izi sürülecek ve yakalandığında idam edilecektir.

Eğer bir Grek bir Rus'u ya da aksi surette kılıç, mızrak veyahut diğer silahlarla saldırmaya kalkışrsa, Rus nizamlarına göre 5 litre gümüş (ancak 2.26 kg olduğu düşünülmektedir) ödeyecek, ancak eğer fakirse, elindeki bütün mallar, üzerindeki kıyafetler bile satılacak ve bunlar da ondan alınacaktır. En sonunda kendi inancı üzerine hiçbir malı olmadığına yemin edecek ve sonra serbest bırakılacaktır.

İmparatorluğumuz düşmanlarımıza karşı kullanmak üzere sizden askeri yardım talep ederse Büyük Knyazınıza bildirecek, bize istediğimiz sayıda asker gönderecektir. Buradan hareketle etrafımızdaki siyasi güçler Grekler ve Rusların birbirlerine karşı nasıl bir dostluk sergilediklerini anlamış olacaklardır.

İşbu sözleşmeyi karşılıklı onay ile bir bölümü yönetimimizin elinde kalan, üzerinde bir haç bulunan ve üzerinde adımız yazan çifte parşömen üzerine yazdık, tüccarlarınız ve elçileriniz diğerini imzaladılar. Temsilcileriniz imparatorluğumuzun elçileriyle birlikte yola çıkacak ve onları Rusya'nın Büyük Knyazı Igor'un ve tebaasının huzuruna götüreceklerdir. Bu belgeyi teslim aldıktan sonra, bu parşömen üzerine yazılmış ve içinde adlarımızın bulunduğu bu anlaşmada aramızda kararlaştırıldığı gibi hakikati muhafaza etmek üzere yemin edeceklerdir.”⁶⁹

⁶⁹ PVL, s.32-36.

MOĞOL DÖNEMİ TİCARETİN GELİŞMESİNDE DOĞU ANADOLU KERVAN YOLLARININ YERİ

THE PLACE OF EASTERN ANATOLIA CARAVAN ROADS IN THE DEVELOPMENT OF MONGOL PERIOD TRADE

Erol KELEŞ*

Makale Bilgisi

Başvuru: 20.02.2022

Kabul: 18.06.2022

Article Info

Received, Feb,20,2022

Accepted: Jun,18,2022

Öz

XIII. asrın ilk çeyreğinde Kore'den Doğu Avrupa düzlüklerine kadar uzanan saha Moğol İmparatorluğu'nun siyasi hâkimiyeti altına alınmıştır. Sözü edilen coğrafyanın tek elden idare edilmesi doğu-batı ticaretini de canlandırmıştır. İmparatorluğun Ortadoğu'daki parçası İlhanlı Devleti ise, sahip olduğu konumu itibarıyla ticarete büyük önem vermiş, ticareti geliştirmek için her türlü tedbiri almaktan geri durmamıştır. Özellikle Memluklara karşı Papalığın başlattığı ambargo kısa sürede ticari güzergâhların yön değiştirmesine sebep olmuştur. Artık Çin ve Hint'ten Avrupa'ya uzanan yollar İlhanlı hâkimiyetindeki topraklar üzerinden geçmeye başlamıştır. Zira doğu ülkelerinden gelen kervanlar Tebriz'de toplanıyor, buradan Doğu Anadolu'nun kervan yolları vasıtasıyla batıya naklediliyordu. Bu durum İlhanlı hazinesine büyük bir katkı sağladığı gibi, yol güzergâhları üzerinde yer alan yerleşim yerlerinin de refah düzeyini artırmaktaydı. Bu çalışma, XIII. yüzyılın ikinci yarısında Tebriz merkezli kurulan İlhanlı Devleti'nin değişen siyasi ve iktisadi şartlar sonucunda kontrol ettiği Doğu Anadolu topraklarının doğu-batı ticaretinin seyrinde oynadığı rolü belirtmek gayesiyle kaleme alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: Doğu Anadolu, İlhanlılar, Tebriz, Ahlat.

Abstract

In the first quarter of the 13th century, the area stretching from Korea to the plains of Eastern Europe was brought under the political domination of the Mongol Empire. The single-handed administration of the aforementioned geography also revived the east-west trade. The Ilkhanid State, which is the part of the empire in the Middle East,

* Dr., İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Genel Türk Tarihi ABD, erlks44@hotmail.com, ORCID ID: 0000 0002 1717 212X, Malatya, Türkiye.

gave great importance to trade due to its position and did not hesitate to take all kinds of measures to develop trade. The embargo initiated by the Papacy, especially against the Mamluks, caused the commercial routes to change in a short time. Now the roads from China and India to Europe began to pass over the lands under the rule of Ilkhanid the caravans coming from the eastern countries were gathered in Tabriz and were transported to the west via the caravan routes of Eastern Anatolia. This situation not only made a great contribution to the Ilkhanid treasury, but also increased the welfare level of the settlements located on the road routes. This study was written in order to indicate the role played by the Ilkhanid State, which was established in Tabriz in the second half of the 13th century, in the course of east-west trade of the Eastern Anatolian lands, which it controlled as a result of changing political and economic conditions.

Keywords: Eastern Anatolia, Ilkhanids, Tabriz, Khlat.

Giriş

Pek çok bilim insanına göre, atlı göçebe toplumlar asalak bir hayat sürmüşlerdir. Hatta ticareti bilmeyen bu toplumlar yerleşik medeniyetlerin sahip olduğu şehirleri yağmalayarak ancak hayatta kalabiliyorlardı.¹ Hâlbuki Hunlardan itibaren Orta Asya bozkırlarında teşekkül eden atlı göçebe Türk imparatorlukları üretici oldukları gibi komşularıyla ticari faaliyetlere de büyük önem veriyorlardı. Ticari güzergâhlar üzerinde hâkimiyet tesis edebilmek için de yoğun bir mücadele vermişlerdir. Dolayısıyla bölgede kurulan Türk devletlerinin enkazı üzerinde filizlenen Moğol İmparatorluğu da sözü edilen tarihi mirası büyük ölçüde sahiplenmiştir.²

1206 yılında toplanan kurultayda kağan seçilip “Çingis Han” unvanını alan Timuçin, kısa sürede büyük bozkır coğrafyasında yurt tutmuş Türk-Moğol boylarını hâkimiyeti altında birleştirdi. Akabinde Çingis Han, İpek ticaret yolunun büyük kısmına hükmeden Harezmsâhlarla karşılıklı ticari girişimlerde bulundu. Alâeddin Muhammed’den gelen elçilik heyetine karşılık büyük bir ticaret kervanını Harezmsâh ülkesine gönderdi. Otrar şehrinde alıkonan bu tüccar kafilesi Harezmsâhların Otrar Valisi tarafından katledilerek malları yağmalanmıştı.³ Valinin kendisine teslim edilmesini isteyip, karşılık bulamayan Moğol hükümdarı meşhur batı seferini başlattı.

¹ Ahmet Taşağıl, *İlk Türkler (Bozkırdan Dünyaya Yayılanlar)*, Kronik Yayınları, İstanbul 2021, s. 40.

² Mehmet Tezcan, “Türk-Moğol Hâkimiyeti Döneminde Karadeniz’de Ticaret”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXIV/1, Temmuz 2009, s. 152.

³ Cüveynî, *Târih-i Cihângüşa*, C I, (Çev. Mürsel Öztürk), Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1998, 116vd; İ. Kafesoğlu, *Harezmsâhlar Devleti Tarihi*, TTK Yayınları, Ankara 2000, s.236-246; J. Paul Roux, *Moğol İmparatorluğu Tarihi*, (Çev. Aykut Kazancıgil-Ayşe Bereket), İstanbul 2001, s.174vd.

Neticede bu sefer Batı Türkistan'dan başlayıp, Yakındoğu ve Doğu Avrupa'ya kadar uzanacak bir ileri harekâtın da fitilini ateşlemiştir.

Çingis Han'ın oğulları ve torunları tarafından devam ettirilen bu harekât, İpek yolu başta olmak üzere ticaret yollarının Moğol yönetimi altına alınmasıyla sonuçlanmıştır. Tesis edilen bu siyasi nizam Batı Hıristiyan dünyasının Asya ile münasebetlerini daha da yoğunlaştırdı.⁴ Zira artık ticari güzergâhlar tek elden toplanmış, güvenlik problemi ortadan kalkmıştı. Moğol İmparatorluğu, Macaristan'dan Kore'ye kadar geniş topraklar üzerinde kara yolu ticaretini daha güvenli hale getirmiş ve dolayısıyla kervan yollarının hacmi oldukça artmıştır.⁵ Bu bağlamda doğu-batı transit ticaretinin seyrinin belirlenmesinde konumu itibarıyla Anadolu coğrafyası önemli bir yer işgal ediyordu. Bilhassa Çin'den başlayıp İran üzerinden Karadeniz ve Akdeniz limanları aracılığıyla Avrupa'ya uzanan bu yolculuk Anadolu'nun doğusundan geçen kervan yolları vasıtasıyla sağlanabiliyordu.

a. Moğol Hâkimiyeti Öncesi Kervan Yollarının İşlevi

Doğu Anadolu Bölgesi eski zamanlardan beri İran, Kafkasya, Karadeniz ve Doğu Akdeniz arasında askeri olduğu kadar ticari açıdan da bir geçiş özelliğine sahipti. Pers İmparatorluğu döneminde “*Kral Yolu*”, “*Şahrâh*” veya “*İmparator Yolu*” da denilen ticari güzergâh, Maveraünnehir'den Akdeniz ve Bizans topraklarına Doğu Anadolu'nun kervan yolları vasıtasıyla bağlanmaktaydı.⁶ Daha milâdi birinci yüzyıldan itibaren Ermeniyeye (Doğu Anadolu)-Trabzon bağlantılı ticaret, Karadeniz'i Uzakdoğu pazarına açarken; aynı zamanda Ortaçağ Ermeniyesi'nde önemli ticari merkezlerin doğmasına da zemin hazırlamıştır.⁷ Strabon, Pontus şehirleri olan Komana ve Zela kentlerinin önemli ticaret merkezleri olduklarını, bu şehirlere Armenia'dan çok sayıda tüccarın geldiğini belirtmektedir.⁸

⁴ Mustafa Akdağ, *Türkiye'nin İktisadî ve İçtimaî Tarihi (1243-1453)*, C. I, Yapı kredi Yayınları, İstanbul 2010, s. 323.

⁵ Tom Standage, *İnsanlığın Yeme Tarihi*, (Çev. Gencer Çakır), Maya Kitap, İstanbul 2016, s.107vd.

⁶ Geniş bilgi için bkz. W. M. Ramsay, *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası*, (Çev. Mihri Pektaş), MEB Yayınları, İstanbul 1960, s.44vd. Harita üzerinde bkz. Aynı eser, s.561-62.

⁷ H. A. Mandian, *The Trade and Cities of Armenia In Relation To Ancient World Trade*, (Edit. N.G. Garsoian), Lisbon 1965, s.52. Günümüzde de Trabzon üzerinden İran'a ulaşan bu yol “*Nahçıvan'ın Kalbi*” olarak adlandırılmaktadır. Bkz. Oktay Belli- Veli Sevin, *Nahçıvan'da Arkeolojik Araştırmalar*, İstanbul 1999, s.13vd; Enver Uzun, “*Trabzon-İtalya Ticaret Alakaları*”, *Birinci Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri* (13-17 Ekim 1986), Samsun 1988, s.81.

⁸ Strabon, *Geographika (Antik Anadolu Coğrafyası)*, (Çev. Adnan Pekman), Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 1993, s.36vd. Bahsi geçen güzergâh hakkında bkz. Ramsay, *a.g.e.*, s.286vd.

İran üzerinden batıya seyreden kervanlar uzunca bir süre Dvin üzerinden geçmekteydi. Ancak Bakratî Ermeni hanedanlığı zamanında Arpaçay üzerinde inşa edilen köprüler vasıtasıyla artık kervanlar daha kısa olan Ani üzerinden batıya ve kuzeye doğunun mallarını taşımaya başladılar.⁹ Bilhassa X. Yüzyıldan itibaren önem kazanan Ani, Kars ve Erzen üzerinden Trabzon Limanı'na ulaşan kervan yolu, eski Roma ticaret kabilelerinin İran'a geçişlerini sağladığı gibi Karadeniz ile İslam Hilafeti arasında da irtibatı büyük ölçüde gerçekleştiriyordu. Ayrıca Hazar Denizi üzerinden Azerbaycan'a gemilerle getirilen doğunun ürünleri Aras ve Kür vadilerini takip ederek Karadeniz'e nakledilmekteydi.¹⁰

Eski çağlardan itibaren doğu ticaret ürünlerini batıya sevk eden Trabzon Limanı¹¹ ve Doğu Anadolu kervan yolları farklı dönemlerde siyasi nedenlerle yoğunluğunu kaybetmişse de önemini uzun bir süre daha devam ettirmiştir.¹² Aynı şekilde Çin ve Hint ürünlerinin batı pazarlarına aktarılmasında Antakya Limanı da önemli bir rol oynuyordu. İran üzerinden gelen bu mallar yine Doğu Anadolu kervan yolları aracılığıyla ilgili limana ulaştırılmaktaydı. Selçuklu fütuhata neticesinde Doğu Anadolu'nun Türk hâkimiyeti altına alınmasıyla Müslüman tüccarlar da aynı kervan yollarını kullanarak uluslararası ticaretin içerisinde kendilerine yer bulmuşlardı. Nitekim İbnü'l-Ezrak, XII. yüzyılın ilk yarısında Ahlatlı tüccarlara ait gemilerin Karadeniz'de battığını ve çok sayıda Ahlatlı'nın bu kazada hayatını kaybettiğini anlatmaktadır.¹³ Tebriz- Trabzon hattı üzerinde bulunan Ahlat ve Erciş gibi şehirler, Türk hakimiyeti döneminde bu konumlarının bir sonucu olarak ekonomik ve ticari manada büyük gelişme kaydetmişlerdi. Ahlatşahlar bu güzergâhın ticari ehemmiyetini bildiklerinden, yol üzerinde çok sayıda köprü ve kervansaraylar inşa ettirmişlerdir.¹⁴

⁹ W. Barthold, "Ani", *İA*, I, s. 437.

¹⁰ Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz., Ali İpek, "Kars'ın Ortaçağ Ticaretindeki Yerine Bir Bakış (IX-X. Asırlar)", *Erdoğan Merçil'e Armağan*, Bilge Kültür SanatYayımları, İstanbul 2013, s.285-298.

¹¹ Jakob P. Fallmerayer, *Trabzon İmparatorluğu Tarihi*, TTK Yayınları, Ankara 2011, s. 293. Trabzon'un ilkçağlardan itibaren sahip olduğu coğrafi önemi hakkında bkz. Mehmet Özsait, "İlkçağ Tarihinde Trabzon ve Çevresi", *Trabzon Tarihi Sempozyumu* (6-8 Kasım 1998), Trabzon 1999, s. 35-42.

¹² Ruy Gonzales de Clavijo, *Anadolu, Orta Asya ve Timur*, Ses Yayınları, (Çev. Ö. Rıza Doğrul), İstanbul 1993, s.101vd.

¹³ İbnü'l-Ezrak, *Meyyafarikin ve Amid Tarihi*, (Artuklular kısmı),(Çev. Ahmet Sarvan), Erzurum 1992, s.46; Faruk Sümer, *Selçuklular Devrinde Doğu Anadolu'da Türk Beylikleri*, TTK Yayınları, Ankara 1998, s.53.

¹⁴ Osman Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2009, s. 37.

Türkiye Selçukluları döneminde doğudan batıya uzanan ticaret yolları Tebriz üzerinden Trabzon ile yine Tebriz'den Doğu Akdeniz'deki Ayas Limanı'na bağlanmaktaydı.¹⁵ Dönemin siyasi gelişmeleri zaman zaman bu yolların işlerliğini olumsuz etkilese de Sultan Alâeddin Keykubat'ın aldığı tedbirler sayesinde Doğu Anadolu şehirleri ve buralardan geçen ticaret yolları belli bir dönem daha canlılığına sürdürmüştü. Ancak oğlu Gıyaseddin II.'nin dirayetsizliği ve yanlış politikaları, genel anlamda ülkede bir güvenlik sorununu da beraberinde getirmişti. Özellikle babası zamanında devlet hizmetine alınan Harezmlilerin, Gıyaseddin II. yönetimi tarafından dışlanması, Harezmlilerin Doğu Anadolu'daki serkeşlikleri bölge ticaretini olumsuz etkilemiştir.¹⁶ Bu durum Moğolların İpek ticaret yolunu kontrol altına alıp, Trabzon Limanı'na bağlanan Doğu Anadolu'nun kervan yolları üzerinde etkili olduğu döneme kadarda devam etmiştir.¹⁷

b. Doğu Anadolu'da Moğol Hakimiyetinin Tesisi

1251'de toplanan kurultayda Büyük Kağan seçilen Mengü, kardeşi Hülegü'yü ülkenin batı topraklarını düzene koymak amacıyla büyük bir kuvvetle İran'a gönderdi. 1256'da İran'a ulaşan Hülegü, kısa süre içinde önce Bâtınileri dize getirdi. 1258'de Bağdat Abbasi Halifeliği'ni ortadan kaldırdı. Bu kararlı siyaseti çevrede diğer siyasi güçlerin kendisine bağlılıklarını sunmalarıyla neticelendi. Böylece İran, Irak, Azerbaycan ve Anadolu'nun doğu ve orta kesimleri Moğol yönetimi altına alınmış oldu. Bilhassa Doğu Anadolu'nun kontrolü Moğol yönetimi açısından pek çok açıdan önemliydi. Doğu Anadolu, sözü edilen büyük orduyu besleyebilecek yaylak sahalarının yanında çevresindeki bölgeler arasında bir kavşak niteliğini taşıyordu. O sebeple Doğu Anadolu'nun da içerisinde bulunduğu geniş topraklar bir eyaletin çatısı altında birleştirildi.¹⁸

Moğolların bu başarıları Batı Hıristiyan dünyası tarafından yakından takip ediliyor ve kendilerine bir müttefik buldukları düşüncesiyle sevinçle karşılanıyordu. Zira bu müttefik sayesinde artık doğunun zenginliklerine Müslüman devletlerin toprakları üzerinden ulaşma dönemi son bulmuştu. Ayrıca ortak düşmana karşı siyasi olduğu kadar iktisadi alanda da birlikte hareket edilerek İslam coğrafyası kontrol altına alınabilirdi. Zira Memluk

¹⁵ Adnan Eskikurt, "Ortaçağ Anadolu Ticaret Yolları", *Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı 33, 2014, s. 24.

¹⁶ İbn Bibi, *El-Evamirü'l-Ala'iyeyfi'l-Umuri'l Ala'iyye*, (Çev. Mürsel Öztürk), TTK Yayınları, Ankara 2014, s. 451vd.

¹⁷ A. Eskikurt, "a.g.m", s. 24.

¹⁸ Faruk Sümer, *Kara Koyunlular*, TTK Yayınları, Ankara 1992, s.33. Bu konuda geniş bilgi için bkz. Erol Keleş, "İlhanlıların Tesis Ettiği Van Eyaleti'nin Yönetim Sistemi ve İktisadi Durumu", *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, 2018, V/18, s. 558-585.

Türk Devleti'ni köşeye sıkıştırmanın yolu, ekonomik açıdan zayıflatmaktan geçiyordu. Bunun için de Mısır ile yapılan tüm ticari ilişkilerin kesilmesi gerekiyordu. Dolayısıyla Mısır ile mücadele halinde olan ve Avrupa Hıristiyan dünyası ile dostane münasebetler içinde bulunan İlhanlı yönetiminin hâkim olduğu saha üzerinden ticaret geliştirilmeliydi.¹⁹

c. Ticari Güzergahların Yön Değiştirmesi ve Kervan Yollarının Önem Kazanması

Hülegü'nün yukarıda bahsedilen askeri başarıları neticesinde tesis edilen Tebriz merkezli İlhanlı Devleti, şüphesiz batıyla olan ticari münasebetlerin geliştirilmesi gerektiğinin farkındaydı. Nitekim süreçte o yönde gelişti. Kısa sürede Tebriz uluslararası bir ticaret merkezine dönüştü.²⁰ Esasen dönemin siyasi gelişmeleri de İlhanlıları buna mecbur kılmaktaydı. İlhanlıların Altın Orda ve Memluklarla olan mücadeleleri de bölge ticareti açısından önemliydi. Çok geçmeden doğu-batı ticaretinin seyrini büyük ölçüde değiştiren gelişmeler oldu. 1243'lerden sonra başladığı ifade edilse de,²¹ 1291'de Akka'nın Müslümanlar tarafından alınması, Avrupalılara Suriye ve Mısır yolunu büyük ölçüde kapatmıştı. Ayrıca Memluklar, son Haçlı kalıntılarını da Akka'da çıkardılar (1291). Dolayısıyla hem İlhanlıları, hem de Avrupa'yı karşılına almış oldular. Papalığın buna ilk tepkisi Mısır'dan uzun bir süre baharat almayı durdurmak oldu. Ayrıca Memluklara silah, kereste ve köle ticaretini yasakladı. Hindistan'dan İskenderiye Limanı aracılığıyla Avrupa'ya geçen mallardan alınan gümrük vergisinden mahrum etmek için Avrupalı tüccarları İran Körfezi ve Suriye limanları arasındaki kervan yollarını kullanmaları gerektiğini öğütlüyordu.

Sözü edilen ambargo Memlukları olduğu kadar denizci İtalyan devletlerini de olumsuz etkiledi.²² Bu da Avrupalı tüccarları kuzey yollarını kullanmaya zorladı. Böylece Trabzon-Tebriz arasında işleyen eski kervan yolları tekrar canlanmaya başladı. Memluklara karşı Hıristiyan Avrupa ile müttefik olma arzusu da ticari münasebetlerin seyrini belirleyebiliyordu.²³

¹⁹ Serdar Çavuşdere, *Avrupa'nın Türk Sorunu*, Yeditepe Yayınları, İstanbul, 2016, s. 83-85.

²⁰ Timothy May, *Moğol İmparatorluğu*, (çev. Ü. Evrim Uysal), Kronik Yayınları, İstanbul 2021, s. 332.

²¹ Claude Cahen, *Osmanlılardan Önce Anadolu*, (Çev. Erol Üyepazarcı), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2011, s.316.

²² Ahmet Tabakoğlu, *Türkiye İktisat Tarihi*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2008 s. 134-135. Ambargo hakkında geniş bilgi için bkz. W. Heyd, *Yakındoğu Ticaret Tarihi*, (Çev. E. Ziya Karal), TTK Yayınları, Ankara 2000, s. 430vd.

²³ Claude Cahen, *Haçlı Seferleri Zamanında Doğu ve Batı*, (Çev. Mustafa Daş), Yeditepe Yayınları, İstanbul 2016, s.306.

Papalığın uygulamaya koymuş olduğu bu ekonomik politika Mısır'ın ihtiyaçlarını Anadolu'dan karşılama gerekliliğini ortaya çıkarmıştı.²⁴ Nitekim Memlûklar donanmaları için gerekli olan kereste ve zifti Antalya ve Alaiye limanlarından sağlıyor ve buralara baharat, keten, şeker vs. ihraç ediyordu.²⁵ XIV. asrın ilk yarısında Antalya şehrine gelen seyyah İbn Battuta, bölgenin bağ ve bahçelerinin bolluğundan ve meyvelerinin kalitesinden bahsederken; bunların kurutulup Mısır'a ihraç edildiğini de belirtmektedir.²⁶

Ticaretin kuzey yollarına kaymasının şüphesiz başka sebepleri de vardı. Örneğin Memlûk yönetiminin Kızıldeniz ticaretini millileştirme politikası, yabancı tüccarın bölgeden uzaklaştırılması anlamına geliyordu ki, bu politika Avrupalıların tepkisini çekmekte gecikmedi.²⁷ Bu arada İlhanlı-Memluk mücadelesinin daha çok Irak ve Suriye üzerinde vuku bulması, güney yollarını güvenli olmaktan uzaklaştırmıştı. Nihayet Altın Orda Devleti'nin Karadeniz ticaretini geliştirmek maksadıyla almış olduğu tedbirleri de belirtmekte fayda vardır.

Yukarıda bahsedilen sebeplerden dolayı XIII. yüzyılın sonlarından itibaren Çin, Hind ve İran'ın başlıca ürünlerini, ipeklilerini ve baharatını Akdeniz'e ulaştıran asıl ticaret güzergâhları yön değiştirmeye başlamıştı. Esasında bu dönemlerde doğu ile batı arasında ticari münasebet iki ana güzergâh üzerinden sağlanıyordu. Biri Mısır üzerinden deniz yolu, diğeri de Karadeniz ulaşan kara yoluydu. Birinci yol önemini kaybettiğine göre artık ticaretin yönü ikinci yola kaymıştı.²⁸ Bilhassa Doğu Anadolu kervan yolları üzerinden Trabzon ve Doğu Akdeniz limanlarına bağlanan kervan yolları sözü edilen ticari yükü sırtlanmaya başladı. Zira doğudan gelen kervanlar kuzeyde Tana veya Kefe'ye; güneyde ise, Tebriz veya Sultaniye üzerinden Trabzon, Ayas, Efes gibi Anadolu limanlarına uğramaktaydı.²⁹ Dolayısıyla İlhanlı payitahtı Tebriz ile sözü edilen liman şehirleri arasında irtibatı sağlayan kervan yolları tüccarlar açısından kaçınılmaz hale gelmiştir.³⁰

²⁴ Mustafa Akdağ, *Türkiye'nin İktisadi ve İçtimai Tarihi*, YKY Yayınları, (1243-1453), İstanbul 2010, s.310.

²⁵ İbn Battuta, *Seyahatname*, YKY Yayınları, (Çev. A. Sait Aykut), İstanbul 2013, s.274. Ayrıca bkz. A. Tabakoğlu, *a.g.e.*, s.135.

²⁶ İbn Battuta, s.274vd.

²⁷ Geniş bilgi için bkz. Herbert Heaton, *Avrupa İktisat Tarihi*, C. I, (Çev. M. Ali Kılıçbay-Osman Aydoğuş), Teori Yayınları, Ankara 1985, s.153.

²⁸ C. Cahen, *Haçlı Seferleri Zamanında Doğu ve Batı*, s. 308.

²⁹ W. Heyd, *a.g.e.*, s.542. Ayrıca bkz., Halil İncelik, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, C.I, (Çev. Halil Berktaş), İş Bankası Yayınları, İstanbul 2000, s.372; S. Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi*, C. III, (Çev. Fikret İşıltan), TTK Yayınları, Ankara 2008, s.305vd.

³⁰ Osman Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2009, s.50.

Tebriz ile Trabzon arasında irtibatı başlıca iki kervan yolu sağlamaktaydı. Bunlardan biri Trabzon'dan güneydoğuya İran'a doğru ayrılan *Erzurum-Pasin-Kağızman-Kars-Ani-Tebriz* güzergâhıydı.³¹ Karadeniz üzerinden, deniz yoluyla sağlanan bu güzergâhta ulaşım, İtalya'da güney Fransa'daki limanlardan başlayarak Galata'ya ve oradan Trabzon'a kadar denizden, Trabzon-Tebriz arasında ise karadan sağlanıyordu.³² Diğeri ise, Tebriz'den başlayıp *Hoy-Sökmenabad- Nevşehir-Bend-i Mâhi-Erciş-Malazgirt-Hınıs-Avnik-Pasin-Erzurum* 'a kadar uzanmaktaydı. Yaklaşık 79 fersah³³ olan bu yol, kuzeyde *Bayburt-Gümüşhane-Zavena Kalesi/Zigana Köyü-Palima Kalesi/Hamsiköy-Pyxides/Değirmençay* üzerinden Trabzon limanına ulaşırdı. Aynı kervan yolu Erzincan ve Sivas üzerinden de Doğu Akdeniz ile Anadolu'nun batı taraflarıyla ticari münasebetlerin yürütüldüğü önemli bir güzergâhtı.³⁴ Erzurum'dan Sivas'a devam eden yol yaklaşık 71 fersah kadardı.³⁵ Bu yollardan biri de “*Şahrâh-ı Garbi*” yani “*Batı İmparator Yolu*” adı verilen ve 301 fersah uzunluğundaki Tebriz'den başlayıp Erciş, Adilcevaz, Ahlat, Erzurum üzerinden Konya'ya ve Alanya limanına uzanan kervan yoluydu. Bu yol aynı zamanda Sivas'tan ayrılıp Ankara istikametinden Bursa'ya ulaşıyordu.³⁶

Ticari amaçlı kara yolları, askeri yolların aksine kısa olmalıydı.³⁷ Zira Trabzon-Tebriz arasındaki bu kara yolları, kervanlarla en kısa mesafe 30-32 günde, binek hayvanları ile 12-13 günlük bir sürede alınıyordu.³⁸ Doğu ülkelerinden getirilen mallar bu kervan yoluyla Trabzon'a ve buradan kuzeyde

³¹İbn Havkal, *Sûret el-Arz (Yerin Haritası)*, (Çev. Ramazan Şeşen), Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2014, s.267vd; V. Minorsky, *Studies in Caucasian History (The Shaddadis of Ani)*, Cambridge press, London 1953, s.105.

³²Şerafettin Turan, *Türkiye- İtalya İlişkileri I (Selçuklulardan Bizans'ın Sona Erişine)*, Kültür ve Turizm Yayınları, Ankara 2000, s.57vd. XIV. yüzyılın ilk yarısında Keşiş Odoric de bu güzergâhı kullanmıştı. Bkz. Odoric, s. 7-12.

³³TDK'ya göre, fersah yaklaşık olarak 5.5 km kadardır.

³⁴Salim Cöhçe, “Ruj Gonzales De Clavijo'nun Gezi Notlarına Göre Gümüşhane ve Çevresi”, *Geçmişte ve Günümüzde Gümüşhane*, (Gümüşhane 13-17 Haziran 1990), Ankara 1991, s. 477-484; A. Eskikurt, “a.g.m”, s. 28.

³⁵Bu yollar hakkında geniş bilgi için bkz. Kazwini, *Nuzhat- Al- Qulub*, (İng. Çev. G.LeStrange), Cambridge Universty Press, London 1915, s.175.

³⁶Altan Çetin, “Memluklar Devrinde Mısır-Anadolu İktisadiyatında Yollar”, *Işın Demirkent Anısına*, İstanbul 2008, s.533vd.

³⁷Tuncer Baykara, *Türkiye'nin Sosyal ve İktisadî Tarihi (XI ve XIV. yüzyıllar)*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2000, s. 188.

³⁸Şerafettin Turan, “Karadeniz Ticaretinde Anadolu Şehirlerinin Yeri”, *Birinci Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri* (13-17 Ekim 1986), Samsun 1988, s.153. Bu kervan yolları ve mesafeleri hakkında geniş bilgi için bkz.,Ebu'l-Fida, *Takvimü'l-Büldan*, (Çev. Ramazan Şeşen), Yeditepe Yayınları, İstanbul 2017, s.311.

Kefe'ye ya da İstanbul üzerinden Avrupa'ya gönderilirdi.³⁹ Buralardan gelen mallar ise güneyde İslam ülkelerine ve doğuya aynı güzergâhtan ulaştırılıyordu. Eski çağlardan itibaren bu yol sürekli önemini korumuştur.⁴⁰ Nitekim sözü edilen kervan yolları Osmanlı ordularının asırlarca seferlerde kullandığı başlıca güzergâhlardı.⁴¹

d. İlhanlı-Trabzon Rum ve Altın Orda Devleti Ticari İlişkileri Açısından Kervan Yolları

Anadolu'nun Moğol hâkimiyetine girmesi Trabzon Rum İmparatorluğu tarafından da değerlendirilmek istenmiştir. Çünkü XIII. Yüzyılın ikinci yarısında Trabzon Rum Devleti'nin siyasi ve ekonomik gücü büyük oranda Tebriz'e bağlıydı. İlhanlı Devleti'nin dağılmasına kadar geçen zamanda Trabzon, özellikle Doğu Anadolu ve İran üzerinden Çin'e ve Hindistan'a ulaşan ticari yolun en önemli noktalarından biri olmaya devam etmiştir. Trabzon Rum İmparatoru Georgios Komnenos döneminde İran'ın yıllık ihracatının % 40'ını oluşturan 45 bin yük hayvanı, Trabzon'dan dönemin deniz taşıtlarıyla Avrupa'ya gönderiliyordu. Bu karlı ticaretten Trabzonlu yerli tüccarlar da büyük kazançlar elde ediyorlardı.⁴²

Bu süreçte Tebriz şehri çok sayıda tüccar ve misyonerin uğradığı uluslararası bir merkez haline dönüşürken; buna paralel olarak Trabzon limanının da ticari hacmi oldukça artmıştır.⁴³ Zira Batı Hıristiyan dünyası, Çin, Hindistan, Orta Asya ve İran ile münasebetlerini devam ettirebilmek için Doğu Akdeniz, Karadeniz ve Rusya üzerinden harekete geçmişti. Bölgeyi

³⁹ Z. Velidi Togan, "Moğollar Döneminde Anadolu'nun İktisadi Vaziyeti", *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası*, C. I, Evkaf Matbaası Yayınları, İstanbul 1931, s.17. İtalyan tüccarlar ve Karadeniz ticareti hakkında geniş bilgi için bkz. Nicola di Cosmo, "Mongols and Merchants on the Black Sea Frontier in the Thirteenth and Fourteenth Centuries: Convergences and Conflicts", *Mongols, Turks and Others*, (Edit. Reuven Amitai and Michel Brain), Brill- Leiden-Boston 2005, s.391, s.391vd.

⁴⁰ Bu konuda geniş bilgi için bkz. Mehmet Tezcan, "Eskiçağ'da Roma İmparatorluğu'nun Karadeniz Bölgesi Vasıtasıyla Hindistan ve Çin ile Ticareti", *Karadeniz Tarihi Sempozyumu*, C. I, (25-26 Mayıs 2005), s.19vd.

⁴¹ Bu yollar için bkz. Franz Taeschner, *Osmanlı Kaynaklarına Göre Anadolu Yol Ağı*, C. II, (Çev. Nilüfer Epçeli), Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2010, s. 9-30.

⁴² Murat Keçiş, *Trabzon Rum İmparatorluğu ve Türkler(1204-1404)*, TTK Yayınları, Ankara 2013, s.81.

⁴³ Odoric Pordenone, *Seyahatnâme (1318-1330)*, (Çev. Songja Lee), (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 2015, s. 8; M. Keçiş, *a.g.e.*, s.71.

kontrol eden Moğol hükümetlerinden her türlü destek ve yardımı görmüşlerdi.⁴⁴

Yukarıda sözü edilen ambargo, doğu-batı ticaretinde İlhanlıların hâkim olduğu sahayı daha önemli hale getirmişti.⁴⁵ *Tebriz-Ahlat-Erzurum-Trabzon* kervan yolu⁴⁶ ile İskenderun (Ayas)'dan başlayıp *Sivas-Erzincan-Erzurum-Ahlat-Tebriz* güzergahının ticari yoğunluğu oldukça artmıştı.⁴⁷ Sonuçta payitaht Tebriz uluslararası bir ticaret merkezi haline gelmiş ve dolayısıyla İlhanlı Devleti büyük ekonomik kazançlar sağlamaya başlamıştı.⁴⁸ Keşiş Odoric, seyahatnâmesi'nde İlhanlı hükümdarının bu şehirde topladığı verginin Fransa topraklarında toplanan vergilerden daha fazla olduğunu belirtmektedir.⁴⁹ Nitekim İbn Batuta Tebriz şehriden bahsederken, Kazan Çarşı'sından, "*şimdiye kadar gördüğüm en güzel çarşı*" diye bahsetmektedir. Bunun yanında amber ve misk çarşıları da denilen İtır Pazarı'ndan söz ederken adeta büyülediğini dile getirmektedir. Her bakımdan zengin olan bu şehirde tacirlerin çokluğu da dikkat çekmektedir.⁵⁰ Tebriz şehrinin tacirler için "*bir cennet ve tatlı kârlar diyarı*" olduğunu söyleyen Morco Polo'nun verdiği bilgilere göre, başta Cenevizli tüccarlar olmak üzere kervanlarla Hindistan, Hürmüz, Bağdat ve Musul'dan Tebriz'e getirilen malları satın alıp Doğu Anadolu üzerinden kendi ülkelerine taşıyorlardı.⁵¹

e. Kervan Yollarının Güvenliği İçin Alınan Tedbirler

Anadolu'nun doğusunun da içerisinde yer aldığı orta ve kuzey yolları büyük ölçüde kara yollarından oluşmaktaydı ve maliyeti yüksekti. İlhanlı ve Altın Orda yönetimleri bu problemi aşabilmek amacıyla İtalyan tüccarlara düşük gümrük vergisi uygulamışlardı. Böylece maliyet problemi büyük ölçüde hafiflemiş, kervan yolları Venedik ve Ceneviz tüccarları açısından cazip hale gelmişti.⁵² Bahsi geçen güzergâhları etkin şekilde kullanan Venedikli tüccarlar ekseriyetle kuzey yolunu yani Altın Orda sahasını

⁴⁴M. Akdağ, *a.g.e.*, s.359; Münir Atalar, "XIII. ve XIV. Yüzyıllarda Karadeniz Ticaretinde Trabzon'un Yeri ve Önemi", *Trabzon Tarihi Sempozyumu* (6-8 Kasım 1998), Trabzon 1999, s.131.

⁴⁵ C. Cahen, *Osmanlılardan Önce Anadolu*, s.316; A. Tabakoğlu, *a.g.e.*, s.133vd.

⁴⁶ W. Heyd, *a.g.e.*, s.557.

⁴⁷ M. Akdağ, *a.g.e.*, s.310; A. Tabakoğlu, *a.g.e.*, s.116.

⁴⁸Marco Polo, *Dünyanın Hikâye Edilişi*, (Çev. Işık Ergüden), İthaki Yayınları, İstanbul 2003, s. 87vd; Z. Velidi Togan, "Moğollar Döneminde Anadolu'nun İktisadi Vaziyeti", s.17.

⁴⁹ Odoric, s. 12.

⁵⁰ Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. İbn Batuta, s.227.

⁵¹Marco Polo, *Seyahatname*, C. I, (Çev. Filiz Dokuman), Tercüman Yayınevi, Tarihsiz, s. 27vd; Bertold Spuler, *İran Moğolları(Siyaset, İdare ve Kültür İlhanlılar Devri)*, (Çev. Cemal Köprülü), TTK Yayınları, Ankara 2011, s.474; Ş. Turan, *a.g.e.*, s.187vd.

⁵² H. Heaton, *a.g.e.*, C. I, s.153; B. Spuler, *a.g.e.*, s. 473vd.

kullanırken; Cenevizliler İlhanlı hâkimiyeti altında olan yolları tercih etmişlerdir. Zira Ayas'tan başlayıp sözü edilen *Sivas-Erzincan-Erzurum-Ahlat-Tebriz*'e uzanan kervan yolu, bilhassa Cenevizliler açısından oldukça önemliydi.⁵³

İlhanlılar bu yolun güvenliğini sağlamak için belirli menzillere muhafızlar yerleştirmişlerdi. Tüccarlar bu muhafızlara koruma ücreti ödüyorlardı.⁵⁴ Zira bu yollar yalnız Moğol ordularının düzenli geçişini değil, aynı zamanda devletin merkezine seyahat eden bir takım Avrupalı misyoner ve seyyahın da güvenliği için elzemdi.⁵⁵ Buna İlhanlı ülkesinin zenginliği de eklenince İtalyan tüccarların ilgisi bölge üzerinde yoğunlaşmış ve Cenevizlilerin 1276'da Sivas'ta ve 1304'lerde de Tebriz'de ticaret konsoloslukları açma ihtiyacı hâsıl olmuştur. Tebriz'deki Cenevizlilerin bir kısmı bizzat Moğolların hizmetinde bulunuyorlardı. Meraga'da bulunan âlimler Cenevizlilere haritacılık konusunda yardım ediyorlardı. İlhanlı bahriyesinde Cenevizlilere vazifeler dâhi verilmişti.⁵⁶

İlhanlı yönetiminin Cenevizli tüccarlara sağladığı imkânlar, devletle İtalyan tüccarlar arasında bir güven ortamı yaratmıştı. Altın Orda topraklarında ticaret yapan Cenevizliler karşılaştıkları güçlüklerden dolayı İlhanlı Devleti'ne başvurdukları dahi görülen vakalardandı. Nitekim Argun döneminde Kırım-Kaffa'da Altın Orda yönetiminin Cenevizli tüccarlara uyguladığı birtakım usulsüzlüklerden dolayı Cenevizli tüccar taifesi durumu İlhanlı yönetimine bildirme konusunda tereddüt göstermemiştir.⁵⁷

Kervan yollarının ticaretteki sürekliliğini ve güvenliğini sağlamak için ribatlar yapılmış, yollar ve köprüler tamir edilmeye çalışılmıştır. Moğol hâkimiyeti döneminde sadece Sivas-Kayseri arasında 20 civarında kervansaray faaliyet gösteriyordu.⁵⁸ Bu bağlamda özellikle *Erzurum-Ahlat-Tebriz* ticaret yoluna işlerlik kazandırmak üzere İlhanlı ümerasından Emir Çoban Sulduz tarafından hem kervansaray hem de köprü vazifesi gören Çoban Dede Köprüsü inşa ettirilmiştir.⁵⁹ Ayrıca yine aynı güzergâh üzerinde bulunan

⁵³ Ahmet Tabakoğlu, *Türkiye İktisat Tarihi*, Dergah Yayınları, İstanbul 2008, s.130; İsmail Aka, "İpek Yolu Üzerinde İran", UNESCO İpek Yolları Deniz Araştırma Gezisi Konferansları (E. Ü. Edebiyet Fakültesi 30 Ekim 1990), s. 444.

⁵⁴ C. Cahen, *Osmanlılardan Önce Anadolu*, s.317.

⁵⁵ Z. Velidi Togan, "a.g.m", s.17; İlyas Kamalov, *Moğolların Kafkasya Politikası*, Kaknüs Yayınları, İstanbul 2003, s. 48vd.

⁵⁶ Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz., Z. Velidi Togan, "a.g.m",s.17vd.

⁵⁷ B. Spuler, a.g.e, s. 97, 252.

⁵⁸ A. Tabakoğlu,, s. 131.

⁵⁹ C. Cahen, *Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler*, (nşr. Yıldız Moran), E Yayınları, İstanbul 1979, s.313; A. Şerif Beygu, *Erzurum Tarihi, Anıtları, Kitabeleri*, Bozkurt Yayınevi,

Hasan Kale ise aynı amaç doğrultusunda Sutaylılardan Hacı Tugay'ın oğlu Şeyh Hasan tarafından yaptırılmış ve ismini de O'ndan almıştır.⁶⁰ Zira Hasan Kale, batıda Erzurum, doğuda Horasan ve güneyde Avnik üzerinden gelen yolları kontrol edebilen bir konuma sahipti.

Selçuklu ve Ahlatşah hakimiyetleri döneminde inşa edilen özellikle Erciş-Ahlat yolu üzerindeki pek çok mimari yapı, 1246 ve 1275 yılında meydana gelen şiddetli depremler sonucunda büyük zarar görmüştü.⁶¹ Hülegü döneminden itibaren bölgede hâkimiyetin pekişmesiyle ticareti canlandırmak maksadıyla yeni han ve köprülerin yaptırıldığı anlaşılmaktadır. Nitekim Erciş Adilcevas arasında büyük kısmı yıkık olan, kitabesi bulunmayan ancak XIII. yüzyılın sonu veya XIV. yüzyılın başlarında yaptırıldığı değerlendirilen Kohoz Hanı ile Bitlis-Tatvan arasındaki Başın Hanı da bu güzergâhı kullanan tüccarın ihtiyaçlarını karşılayabilmesi maksadıyla inşa edilmiştir.⁶² Aynı güzergâh üzerinde yer alan Van Gölü'ne dökülen bir dere üzerine yapılmış Emir Bayındır Köprüsü de kervanların rahat seyretmeleri için yaptırılmıştı. 1276 yılında Kazvinî'nin bahsettiği bu köprünün bir süre sonra yıkıldığı anlaşılmaktadır.⁶³ Zira Ak Koyunlular zamanında şehri idare eden Emir Bayındır tarafından yeniden inşa ettirilmiştir.⁶⁴ XV. asrın ikinci yarısında Venedik elçisi Josaphat Barbaro, bu dönemde yapıldığı tahmin edilen, Adilcevas ile Erciş arasındaki ırmağın üzerine inşa edilmiş biri beş gözlü olmak üzere beş tane köprüden bahsetmektedir.⁶⁵ Bu köprülerden sadece birinin XVII. yüzyıla kadar ayakta kaldığı anlaşılmakla birlikte o da günümüze ulaşmamıştır.⁶⁶

Şüphesiz kervanların güvenliği sadece İlhanlılar açısından önem arz etmiyordu. Bilhassa ambargodan sonra ekonomisi büyük ölçüde kara

İstanbul 1936, 210vd; A. Çay vd, *Türk Milli Bütünlüğü İçerisinde Doğu Anadolu*, TKAE Yayınları, Ankara 1986, s. 222.

⁶⁰Bu kale daha sonra ortaya çıkan kargaşa döneminde Çobanlı Şeyh Hasan tarafından tahrip edilmiştir. Bkz., *Nuzhat-Al- Qulub*, s. 96.

⁶¹ Hamdullah Kazvini, *Tarih-i Güzide*, (Farsça nşr. Abdullah Hüseyin Nevai), Firdevsi Matbaası Yayınları, Tahran 1944, s.592; Ebu'l-Farac Tarihi, C. II, s.595.

⁶² Recep Yaşa, *Bitlis'te Türk İskâni (XII. ve XIII. Yüzyıl)*, Ahlat Kültür Vakfı Yayınları, Ankara 1992, s. 46-47.

⁶³ Zekeriyâ el-Kazvini, *Asarü'l- Bilad Ahbarü'l-İbad*, (nşr. Cihangir Mirza Kaçar), Tahran 1373, s. 603.

⁶⁴ R. Yaşa, *a.g.e.*, s. 48.

⁶⁵ Josaphat Barbaro, *Anadolu ve İran'a Seyahat*, (Çev. Tufan Gündüz), Yeditepe Yayınları, İstanbul 2005, s.104.

⁶⁶ Evliya Çelebi, *Seyahatname*, I/4, s.218. 1930'lu yıllarda Erciş'e gelen Abdurrahim Şerif ise çok detaylı bir araştırma yaparak bölgede bulunan eserlerin kitabelerinin resimlerini çekmiş olmasına rağmen bahsi geçen köprüden bahsetmemektedir. Bkz. Abdurrahim Şerif, *Ahlat Kitabeleri*, Hamit Matbaası İstanbul 1932.

ticaretine bağımlı hale gelmiş olan Trabzon Rum Devleti de bu kervan yollarının güvenliği için bir takım askeri tedbirler almaktan geri durmuyordu. Öyle ki, I. Georgius Trabzon-Tebriz yolunun güvenliğini ihlâl eden Aladağ civarındaki Türkmenlere karşı bir sefer düzenlemiş ve Türkmenlere esir düşmüştür.⁶⁷

Argun Han, bilhassa Anadolu ve çevresindeki denizler hakkında bilgi sahibi olmak, bu vesileyle bölgenin ticaret yollarını Avrupalı tüccarlara göstermek gayesiyle bir dünya haritası çizdirmiştir. Bu harita Argun Han'a dönemin önemli şahsiyetlerinden Şeyh Mevlana Kudbeddin Şirazi tarafından Aladağ yaylağında takdim edilmişti. Sözü edilen harita Anadolu'nun da içerisinde bulunduğu Akdeniz ve Karadeniz kıyılarını gösteren bir harita idi.⁶⁸ Ceneviz kaynaklarında geçtiği belirtilen bu bilgi aynı zamanda Reşidüddin'in kayıtlarıyla da teyit edilmektedir.⁶⁹

Moğollar ve özellikle İlhanlılar kervan ticaretine daha fazla önem veriyorlardı. Bu bağlamda ticaretin gelişmesi kervanların güvenli bir şekilde seyretmesine bağlı idi. Ancak merkezi otoritenin zayıf olduğu yerlerde yollar eşkıyanın kontrolüne geçmişti. Gazan Han bu durumu ortadan kaldırıp, ticareti geliştirmek üzere bir takım tedbirler aldı. Hırsızlar ve onlara yardım edenlere idam cezası getirildi. Kervanların geçtiği güzergâhlar boyunca devriye vazifesi yürütmek üzere süvari birlikleri teşkil edildi.⁷⁰ Marco Polo da tacirlerin eğer isterlerse geçtikleri yörelerin ahalisinden güvenliklerini sağlamak üzere devlet tarafından görevlendirilmiş muhafızlardan ücret karşılığında faydalandıklarını belirtmektedir.⁷¹

İlhanlı yönetimi Hoy'a giden yol üzerinde bulunan Bend-i Mahi, Bargiri (Muradiye) güzergâhının güvenliğini titiz bir şekilde sağlıyordu. Gazan Han veziri Taceddin Ali Şah vasıtasıyla, askeri ve ticari yollar üzerinde bulunmasından dolayı Erciş başta olmak üzere pek çok şehirde imar faaliyetleri gerçekleştirmiştir. Erciş ve Bargiri kaleleri bu dönemde büyük bir

⁶⁷J. Philipp Fallmerayer, *a.g.e.*, s.125.

⁶⁸J. A. Boyle, "Dynastic and Political History of the İlkhans", *The Cambridge History of İnan*, C. V, (nşr., J. A. Boyle), Cambridge Press, London 1968, s.371. Şirazi'nin bu haritası hakkında teferruatlı bilgi için bkz., Z. Velidi Togan, "Argun Han'ın Kullandığı Garp Denizi Haritasına Dair", *Türk Yurdu*, XXVI/2, (Şubat1942), s. 45-48.

⁶⁹Reşidüddin, *Camiü't Tevarih (İlhanlılar kısmı)*, (Çev. İsmail Aka, Mehmet Ersan vd.), TTK Yayınları, Ankara 2013, s.169; Z. Velidi Togan, *a.g.e.*, s.274.

⁷⁰Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. Reşidüddin Fazlullah, *Tarih-i Mübarek Gazani*, (Karl Jahn), Stefan Matbaası, Prag 1941, s.277vd; İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devlet Teşkilatına Methal*, TTK Yayınları, Ankara 1998, s.264vd.

⁷¹Marco Polo, *Dünyanın Hikâye Edilişi*, s.102.

tahkimat geçirmiştir. Zira Erciş Ovası'nda üretilen tahılın çevreye intikali İlhanlı iktisadı açısından oldukça önemlidir.⁷²

Kervan güvenliği, devlet tarafından görevlendirilmiş “kavransalar” ile “takavul” adlı memur ve muhafızlar tarafından sağlanıyordu.⁷³ Güvenliğin diğer bir ayağı olan haberleşme teşkilatı da unutulmamıştı. Moğolların haberleşme teşkilatı “Yam” Gazan Han'ın reformları çerçevesinde yeniden elden geçirilmiştir.⁷⁴ Devlet, taşınan malların değerine ve miktarına göre tüccarlardan tamga/damga adı altında vergi tahsil ederdi.⁷⁵ Örneğin; Ayas'tan Erzurum ve buradan Tebriz'e devam eden kervan yolunda seyreden her tüccardan bir hayvan yükü maldan devlet 153 dirhem alırken, tüccarın güvenliğini sağlayan görevliye de tüccar tarafından 50 dirhem para verilirdi. Dolayısıyla bir kervandan toplam 203 dirhem gümrük vergisi alınmış olurdu.⁷⁶

f. Kervan Yollarında Taşınan Başlıca Ürünler

Argun Han'ın Avrupa'ya göndermiş olduğu elçilik heyetine karşılık 1292 yılının farklı aylarında iki defa İngiltere Kralı I. Edward'ın İlhanlı ülkesine göndermiş olduğu 20 kişilik bir elçilik heyetinin Trabzon üzerinden Tebriz'e ulaştığı bilinmektedir. Bu heyet sayesinde İngiltere'den Trabzon'a, İran'a ve hatta daha doğuya hangi ürünlerin taşındığını detaylı bir şekilde görülebilmektedir.⁷⁷ Trabzon'a ait olduğu sanılan yünlü ya da pamuklu dokumaların diğerlerinden çok parlak ve dayanıklı olduğu ve bunların uzun yıllar her yere ihraç edildiği tespit edilmektedir.⁷⁸ Öte yandan işlemeli elbiseler, çeşitli renkteki ketenler ve renkli kumaşlar da ihraç edilmekteydi.⁷⁹ İngiltere ile İlhanlılar arasındaki bu ticari ilişkilerin daha sonraki dönemlerde de devam ettiği anlaşılmaktadır. Keza İlhanlı hükümdarı Geyhatu, diplomatik

⁷² Nuzhat-Al-Qulup, s.100; Guy Le Strange, *Doğu Hilafetinin Memleketleri*, (Çev. Adnan Eskikurt- Cengiz Tomar), Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2015, s.240.

⁷³ Cingiz Han zamanında tacirlerin güvenli şekilde yollarına devam etmelerini sağlayan Korakçi/Krakçıye adlı memurlar vardı. Bkz. Cüveyni, *Tarih-i Cihangüşa*, C. I, (Çev. Mürsel Öztürk), Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1998, s. 117.

⁷⁴ Şirazi, *Tahrir-i Tarih-i Vassaf*, C III, (Abdu'l Muhammed Ayeti), Çaphane-i İlmi, Tahran 1994, s.232vd.

⁷⁵ T. Baykara, *Türkiye'nin Sosyal ve İktisadi Tarihi*, s. 173; O. Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, s.50. Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. İ. Hakkı Uzunçarşılı, *a.g.e.*, s.257vd.

⁷⁶ C. Cahen, *a.g.e.*, s. 317; Zeki Velidi Togan, “Moğollar Devrinde Anadolu'nun İktisadi Vaziyeti”, s. 16.

⁷⁷ Bu ürünlerin detayları hakkında geniş bilgi için bkz., Anthony A. M. Bryer, “The Estates of The Empire of Trebizond (Evidence For Their Resources, Products, Agriculture, Ownership And Location)”, *The Empire of Trebizond and the Pontos*, London 1980, s.390vd. J. A. Boyle, “a.g.m”, s.371.

⁷⁸ Anthony A. M. Bryer, “a.g.m”, s.357vd.

⁷⁹ Jakob P. Fallmerayer, *a.g.e.*, s. 295.

bir jest olarak İngiltere kralının göndermiş olduğu bir leopara karşılık, O'na bir şahin hediye ettiği belirtilmektedir.⁸⁰

Şüphesiz Avrupalı tüccarların İlhanlı ülkesine getirdikleri bunlardan ibaret değildi. Zira İtalyan tüccarların özellikle Karadeniz pazarından çok sayıda köle getirdikleri de oluyordu. Esasında bunun İlhanlılar tarafından teşvik edildiği kuvvetle muhtemel görülebilir. Çünkü Moğolların Ortadoğu'ya geldikleri ilk dönemlerde büyük katliamlar yaptıkları ve bu sebeple bölge nüfusunun oldukça gerilediği bilinmektedir. Bu durum başta tarım olmak üzere pek çok alanda çalıştırılacak iş gücünü gerekli kılmaktaydı. Diğer taraftan İlhanlıların Memluk, Altın Orda ve Çağataylarla girdiği muharebelerde asker ihtiyacı da sözü edilen köle ticaretine bağlıydı.⁸¹ Bu köle ticaretinin yanında kuzeyden güney ve doğu ülkelerine at ticareti de yapılmaktaydı. İbn Battuta, Kırım ve Azak seyahati sırasında bölgede yaygın bir at yetiştiriciliğinden bahsederek, bu atların Hind ve Sind ülkelerine ihraç edildiğini ve tüccarın bu ticaret sayesinde çok gelir elde ettiğini ifade etmektedir.⁸² Aynı dönemde Keşiş Odoric, Zigana civarında bakır ve kristal madeni çıkaran insanlardan bahsetmektedir ki,⁸³ bilhassa bakırın az bulunduğu İran'a kervan yolları üzerinden gönderildiği kuvvetle muhtemel görünmektedir.

Bölgenin Mısır ve pamuk üretimi açısından önde gelen yerlerinden olan Erciş, bu yönüyle İlhanlı hazinesine büyük bir gelir sağlamaktaydı.⁸⁴ Esasında bu dönemlerde sadece Erciş değil çevre şehirlerde de pamuk üretimi uluslararası ticareti yapılan bir ürüne dönüşmüştü. Dahası Marco Polo, özellikle Muş ilinde üretilen pamuktan “*bokeron*” adı verilen ince bir kumaşın üretiliğini ve ticaretinin yapıldığını anlatmaktadır.⁸⁵ Ayrıca Bitlis ve Ahlat'ta üretilen elma ile Van Gölü'nde avlanan balığın çevre ülkelere gönderildiği dönemin kaynakları tarafından kaydedilmiştir.⁸⁶

⁸⁰ Anthony A. M. Bryer, “a.g.m”, s.389.

⁸¹ Geniş bilgi için bkz. Adil Hilal, *Moğol-Batı Avrupa İlişkileri ve İslam Dünyasına Etkileri*, (Çev, Ahsen Batur), Selenge Yayınları, İstanbul 2019, s.242vd.

⁸² İbn Battuta, s.315v.

⁸³ Odoric, s. 8.

⁸⁴ *Nuzhat-Al-Qulup*, s.100; Guy Le Strange, *a.g.e*, s.240; Z. Velidi Togan, “*Moğollar Devrinde Anadolu'nun İktisadi Vaziyeti*”, s.25.

⁸⁵ Marco Polo, *Dünyanın Hikâye Edilişi*, s.84.

⁸⁶ *Nuzhat-Al-Qulup*, s.233; Ebu'l-Fida, s. 315vd; Reşidüddin, *Mukatebât-ı Reşidî*, (Tashih), (nşr., Muhammed Şefi), Pencab 1364/1945, s.226. Sözü edilen balık ticaretinin uzun yıllar daha devam ettiği anlaşılmaktadır. Bkz. Evliya Çelebi, *Seyahatname*, I/4, s.185.

Çin, Hindistan ve İran'ın yükte hafif, pahada ağır ipek ve baharatı uzunca bir dönem Doğu Anadolu'nun kervan yollarından batıya taşınmıştır.⁸⁷ Dolayısıyla kervan yolları üzerinde bulunan yerleşim yerleri İlhanlı iktisadi sistemi içerisinde önemli bir konuma yükselmişlerdir. Bilhassa Gazan Han'ın başlatmış olduğu para politikası çerçevesinde Erzurum, Avnik, Ani, Kars, Van, Erciş, Ahlat şehirlerinde faaliyet gösteren çok sayıda darphane mevcuttu.⁸⁸ Hatta İlhanlı Devleti'nin dağıldığı dönemde bile bu darphanelerin bazıları faaliyetlerini sürdürmüşlerdir.⁸⁹

f. Doğu Anadolu Kervan Yollarının Önemini Kaybetmesi

1335'te son İlhanlı hükümdarı Ebu Said'in ölümü bir anarşi ortamını da beraberinde getirdi.⁹⁰ Buna Altın Orda tebaası olan bir kişinin İtalyan tacirler tarafından öldürülmesiyle başlayan, Venedik ile Ceneviz tüccarlarının yakalanıp, öldürülmesi ve mallarının müsadere edilip, bölgeden çıkarılmaları da eklenince bölge ticareti büyük bir darbe yedi. Dolayısıyla bu karışıklıklar Trabzon-Tebriz kervan yolunu güvenli olmaktan çıkardı. 1290 yılından 1340'lara kadar ticarete merkez rolü üstlenmiş olan Tebriz şehri İlhanlı devletinin dağılmasıyla ve özellikle de XIV. yüzyılın sonlarına doğru uluslararası ticaretteki merkezi niteliğini büyük ölçüde kaybetti.⁹¹ Venedik ve Cenevizli tüccarlar bu istikrarsız siyasi ortam sebebiyle sözü edilen güzergâhı kullanma konusunda endişe duydular.⁹²

İlhanlı devletinin dağılmasıyla ortaya çıkan bu anarşi ortamının yanı sıra doğuda başlayan yabancı düşmanlığı da buna eklenince bu ticaret yolları daha da önem kaybetti.⁹³ Diğer taraftan Güney Çin'de ortaya çıkan ve Moğol savaşılar tarafından batıya yayılan veba hastalığı da doğu-batı ticaretine büyük darbe vurmuştu. Nitekim İlhanlı ve Altın Orda iktidarı, Çin ve Moğolistan ile olan ticaretine kısıtlamalar getirmişti.⁹⁴ Bunun sonucunda

⁸⁷Tuncay Aykut, "Moğol ve İlhanlı Para Tarihi", *Ak Akçe Moğol ve İlhanlı Sikkeleri (Mongol And İlkanid Coins)*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1992, s.19vd.

⁸⁸J. Kolbas, *The Mongols in İran (Çingiz Khan to Uljaytu 1220-1309)*, Routledge, New York 2006, s.338.

⁸⁹Gündegül Parlar, "Ahlat ve Çevresinde Darbedilen İlhanlı Sikkeleri", *I. Van Gölü Havzası Sempozyumu*(08-10 Eylül 2004), Van Valiliği Yayınları, İstanbul 2006, s.145. Tuncay Aykut, "Sikkeler (The Coins)", *Ak Akçe Moğol ve İlhanlı Sikkeleri (Mongol And İlkanid Coins)*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1992, s.209,218,221.

⁹⁰ Bu konuda ayrıntılı bilgi için B. Spuler, *a.g.e.*, s.144-154; Faruk Sümer, "Anadolu'da Moğollar", *Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, C. I, TTK Yayınları, Ankara 1970, s. 95-143.

⁹¹Nicola di Cosmo, "a.g.m", s. 403.

⁹²M. Atalar, "a.g.m", s.133.

⁹³H. Heaton, *a.g.e.*, s.153; A. Tabakoğlu, *a.g.e.*, s.134.

⁹⁴ Bu konu hakkında geniş bilgi için bkz. Jack Weatherford, *Cengiz Han*, (Çev. Sermin Karakale), Kronik Yayınları, İstanbul 2018, s.317vd.

Doğu Anadolu ve Batı İran iktisadi anlamda büyük kan kaybetmiştir.⁹⁵ Bütün bu olumsuzluklara rağmen kervan yolları üzerindeki yerleşim yerlerinin gelirlerinde önemli bir düşüşün olmadığını da ifade etmekte yarar vardır.⁹⁶

Çobanoğulları ve Celayirlielerin hüküm sürdüğü dönemlerde Venedik ve Cenevizli tüccarlar İran pazarına çekebilmek için çok çaba sarf edildi. Celayir hükümdarı Sultan Üveys (1356-1374), 1370'de Venedik ve Ceneviz tacirlerine mektuplar yollayarak, kargaşa döneminin bittiğini, yolların güvenli olduğunu söyleyerek kendi ülkesine davet ettiği bilinmektedir. Anadolu üzerinden gerçekleşen Asya-Avrupa ticaretinin özellikle de Venedik ve Cenevizlilerin oynadıkları rolün bir süre daha devam ettiğini kabul etmek gerekir ki, bu dönemlerde Azak şehrine uğrayan İbn Battuta, şehrin bir takım özelliklerini sayarak Cenevizli ve diğer milletlerden çok sayıda tâcirin şehre akın akın geldiklerini belirtmektedir.⁹⁷ Ancak bu durum uzun sürmemiş, Tebriz'de bir kale inşa etme arzuları yerine getirilmediği gibi pek çoğu da katledilmiştir. Bununla birlikte yaklaşık yarım asır kadar sonra bile Trabzon-Sultaniye arasında kaybolan bir balya ipekli için 1399'da bir yargı kararının verilmiş olması Avrupalı tüccarların bu güzergâhı hâlâ kullandıklarını göstermektedir.⁹⁸

Tebriz şehri kısa süreli bir ticari durgunluğun ardından XV. yüzyılın hemen başında yeniden tüccar kabilelerinin uğrak yeri olmaya başlayacaktır. Nitekim XV. asrın başında İspanya Kralı tarafından Timur'a gönderilen elçi Clavijo, Hindistan'dan pek çok kervanın buraya uğradığını ve bölgede bulunmayan baharatı getirdiğini belirtmektedir. Diğer taraftan şehre gelen çok sayıda ipeklilerin Anadolu, Suriye ve Kefe'ye gönderildiğini de ifade etmektedir.⁹⁹ Bu dönemlerde Tebriz'i tekrar bir ticari merkez haline gelmeye başlamasında şüphesiz Timur'un Altın Orda üzerine düzenlediği seferlerin büyük etkisi olmuştur. Hatta Timur, Karadeniz'e ulaşan kuzey yollarını güvenli olmaktan çıkarmak gayesiyle 1395 yılında Tana, Astrahan ve Saray gibi ticaret merkezlerini kasıtlı olarak tahrip etmiştir.¹⁰⁰

⁹⁵ A. Tabakoğlu, *a.g.e.*, s.109vd.

⁹⁶ *Nuzhat-Al- Qulub*, s.100vd; Abdullah İbn. Muhammad İbn Kiya al Mazandarani, *Risale-i Felekiyye*, (nşr. Walther Hinz), Weisbaden 1952, s.158 (91a). Ayrıca bkz. Z. Velidi Togan, "Moğollar Döneminde Anadolu'nun İktisadi Vaziyeti", s.32vd.

⁹⁷ İbn Battuta, s.314.

⁹⁸ C. Cahen, *Osmanlılar'dan Önce Anadolu'da Türkler*, s.316; Ş. Turan, *a.g.e.*, s.197.

⁹⁹ Geniş bilgi için bkz. Clavijo, s.96vd.

¹⁰⁰ H. İnalçık, *a.g.e.*, s.274; M. Tezcan, *a.g.e.*, s.37.

Sonuç

Çingis Han'ın XIII. yüzyılın başında tarih sahnesine çıkışıyla birlikte çevresindeki güçlere boğun eğdirip, yirmi yıl içerisinde Çin'den Orta Avrupa'ya uzanan büyük bir imparatorluk kurması siyasi, askeri olduğu kadar iktisadi açıdan da yeni bir dönemin başlangıcı oldu. Artık ticaret kervanları daha güvenli bir şekilde sözü edilen coğrafyalar arasında gidip gelebiliyorlardı. Çingis Han'ın ölümünden sonra ipek ticaret yolunun en önemli güzergâhı üzerinde hâkimiyet tesis eden İlhanlılar, sahip oldukları topraklarda ticareti geliştirmek için her türlü siyasi ve ekonomik tedbirleri almaktan geri durmadılar. Zira sahip oldukları saha dönemin en güçlü üç devleti olan Memluk, Altın Orda ve Bizans topraklarının arasında bulunuyordu. Dolayısıyla İran, Kafkas, Karadeniz ve Doğu Akdeniz'i birbirine bağlayan önemli bir konuma sahipti. Avrupa Hıristiyan dünyası ise Memluklara karşı güçlü bir müttefik bulmuştu. Ayrıca İlhanlı topraklarını kullanarak Çin ve Hindistan'a ulaşmaları halinde Memluk Devleti'ne olan ticari bağımlılıkları bitecekti.

XIII. yüzyılın sonlarında Papalığın Memlukları iktisadi manada zayıflatmak amacıyla uyguladığı ambargo kısa sürede etkilerini göstermeye başladı. Doğu-batı ticaretinin akışı Memluk topraklarından daha kuzey sahalara kaymaya başladı. Bu bağlamda Doğu Anadolu'nun kervan yolları eski canlılığını kazanmaya başladı. Tebriz-Trabzon ve Tebriz-Ayas arasındaki irtibatı sağlayan kara yolları doğu-batı ticaretinin seyrinde vazgeçilmez hale geldiler. Bilhassa Cenevizli tüccarlar tarafından tercih edilen bu güzergâhlardan, uzun bir dönem doğunun ipek ve baharatı batı ülkelerine taşınırken; batı ve kuzey ülkelerinin malları da doğu ve güney taraflara taşınmıştır. İlhanlı yönetiminin almış olduğu tedbirler tüccar kabilelerinin güvenli seyahat etmelerini sağlamış ve neticede kara ticaretinin yoğunluğu daha da artmıştır. Bu yollar üzerinde bulunan Doğu Anadolu şehirleri de ekonomik açıdan büyük gelişme göstermişlerdir.

İlhanlı Devleti'nin parçalanmasıyla başlayan taht mücadeleleri ticaret yollarının güvenliğini baltaladığı gibi Çin kaynaklı veba salgınının batıya yayılması, doğuyla olan ticari bağları zayıflatmıştır. Bununla birlikte Kefe'de Venedikli tüccarlara yapılan saldırılar ve Tebriz'deki Cenevizlilerin kabul edilemeyecek istekleri neticesinde şehirden çıkarılmaları kervan yollarının önemini daha da düşürmüştür. Bu süreç Timur'un Altın Orda üzerine düzenlediği seferlere kadar devam etmiştir.

Kaynaklar

- Aka, İsmail, “İpek Yolu Üzerinde İran”, UNESCO İpek Yolları Deniz Araştırma Gezisi Konferansları (E. Ü. Edebiyet Fakültesi 30 Ekim 1990), s. 37-43.
- Akdağ, Mustafa, *Türkiye'nin İktisadî ve İçtimaî Tarihi (1243-1453)*, C. I, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2010.
- Atalar, Münir, “XIII. ve XIV. Yüzyıllarda Karadeniz Ticaretinde Trabzon'un Yeri ve Önemi”, *Trabzon Tarihi Sempozyumu* (6-8 Kasım 1998), Trabzon 1999, s. 153-177.
- Aykut, Tuncay, “Moğol ve İlhanlı Para Tarihi”, *Ak Akçe Moğol ve İlhanlı Sikkeleri (Mongol And İlkanid Coins)*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1992, s. 25-35.
- Aykut, Tuncay, “Sikkeler (The Coins)”, *Ak Akçe Moğol ve İlhanlı Sikkeleri (Mongol And İlkanid Coins)*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1992, s.122-222.
- Barthold, W., “Ani”, *IA*, I, s. 437.
- Baykara, Tuncer, *Türkiye'nin Sosyal ve İktisadî Tarihi (XI ve XIV. yüzyıllar)*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2000.
- Belli, Oktay-Veli Sevin, *Nahçıvan'da Arkeolojik Araştırmalar*, İstanbul 1999.
- Beygu, A. Şerif, *Erzurum Tarihi, Anıtları, Kitabeleri*, Bozkurt Yayınevi, İstanbul 1936.
- Boyle, J. A., “Dynastic and Political History of the İlkhans”, *The Cambridge History of Iran*, C. V, (nşr., J. A. Boyle), Cambridge Press, London 1968, s. 303-421.
- Bryer, Anthony A. M., “The Estates of The Empire of Trebizond (Evidence For Their Resources, Products, Agriculture, Ownership And Location)”, *The Empire of Trebizond and the Pontos*, London 1980, s. 390-398.
- Cahen, Claude, *Haçlı Seferleri Zamanında Doğu ve Batı*, (Çev. Mustafa Daş), Yeditepe Yayınları, İstanbul 2016.
- Cahen, Claude, *Osmanlılardan Önce Anadolu*, (Çev. Erol Üyepazarcı), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2011.
- Cahen, Claude, *Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler*, (nşr. Yıldız Moran), E Yayınları, İstanbul 1979.
- Clavijo, *Anadolu, Orta Asya ve Timur*, Ses Yayınları, (Çev. Ö. Rıza Doğrul), İstanbul 1993.
- Cosmo, Nicoladi, “Mongols and Merchants on the Black Sea Frontier in the Thirteenth and Fourteenth Centuries: Convergences and Conflicts”, *Mongols, Turks and Others*, (Edit. Reuven Amitai and Michel Brain), Brill- Leiden-Boston 2005, s.391, s. 391-424.

- Cöhce, Salim, “Ruj Gonzales De Clavijo”nun Gezi Notlarına Göre Gümüşhane ve Çevresi”, *Geçmişte ve Günümüzde Gümüşhane*, (Gümüşhane 13-17 Haziran 1990), Ankara 1991, s. 477-484.
- Cüveyni *Tarih-i Cihangüşa*, C. I, (Çev. Mürsel Öztürk), Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1998.
- Çavuşdere, Serdar, *Avrupa'nın Türk Sorunu*, Yeditepe Yayınları, İstanbul, 2016.
- Çay, Abdulhaluk vd, *Türk Milli Bütünlüğü İçerisinde Doğu Anadolu*, TKAE Yayınları, Ankara 1986.
- Çetin, Altan, “Memluklar Devrinde Mısır-Anadolu İktisadiyatında Yollar”, *Işın Demirkent Anısına*, İstanbul 2008, s...
- Ebu'l-Fida, *Takvimü'l-Büldan*, (Çev. Ramazan Şeşen), Yeditepe Yayınları, İstanbul 2017.
- Eskikurt, Adnan, “Ortaçağ Anadolu Ticaret Yolları”, *Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı 33, 2014, s. 15-40.
- eş-Şirazi, *Tahrir-i Tarih-i Vassaf*, C III, (Abdu'l Muhammed Ayeti), Çaphane-i İlmi, Tahran 1994.
- Fallmerayer, Jakob P., *Trabzon İmparatorluğu Tarihi*, TTK Yayınları, Ankara 2011.
- Heaton, Herbert, *Avrupa İktisat Tarihi*, C. I, (Çev. M. Ali Kılıçbay-Osman Aydoğuş), Teori Yayınları, Ankara 1985.
- Hilal, Adil, *Moğol-Batı Avrupa İlişkileri ve İslam Dünyasına Etkileri*, (Çev. Ahsen Batur), Selenge Yayınları, İstanbul 2019.
- Heyd, W., *Yakındoğu Ticaret Tarihi*, (Çev. E. Ziya Karal), TTK Yayınları, Ankara 2000.
- İbn Battuta, *Seyahatname*, YKY Yayınları, (Çev. A. Sait Aykut), İstanbul 2013.
- İbn Bibi, *El-Evamirü'l-Ala'iyefi'l-Umuri'lAla'iyye*, (Çev. Mürsel Öztürk), TTK Yayınları, Ankara 2014.
- İbn Havkal, *Sûret el-Arz (Yerin Haritası)*, (Çev. Ramazan Şeşen), Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2014.
- İbnu'l-Ezrak, *Meyyafarikin ve Amid Tarihi*, (Artuklular kısmı), (Çev. Ahmet Sarvan), Erzurum 1992.
- İnalcık, Halil, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, C.I, (Çev. Halil Bertay), İş Bankası Yayınları, İstanbul 2000.
- İpek, Ali, “Kars'ın Ortaçağ Ticaretindeki Yeri Bir Bakış (IX-X. Asırlar)”, *Erdoğan Merçil'e Armağan*, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2013, s. 285-298.
- Josaphat Barbaro, *Anadolu ve İran'a Seyahat*, (Çev. Tufan Gündüz), Yeditepe Yayınları, İstanbul 2005.

- Kafesoğlu, İbrahim, *Harezmşahlar Devleti Tarihi*, TTK Yayınları, Ankara 2000.
- Kamalov, İlyas, *Moğolların Kafkasya Politikası*, Kaknüs Yayınları, İstanbul 2003.
- Kazwini, *Nuzhat- Al- Qulub*, (İng. Çev. G.Le Strange), Cambridge Universty Press, London 1915.
- Kazwini, *Tarih-i Güzide*, (Farsça nşr. Abdullah Hüseyin Nevai), Firdevsi Matbaası Yayınları, Tahran 1944.
- Keçiş, Murat, *Trabzon Rum İmparatorluğu ve Türkler(1204-1404)*, TTK Yayınları, Ankara 2013.
- Keleş, Erol, “İlhanlıların Tesis Ettiği Van Eyaleti’nin Yönetim Sistemi ve İktisadi Durumu”, *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, 2018, V/18, s. 558-585.
- Kolbas, J., *The Mongols in İnan (Çingiz Khan to Uljaytu 1220-1309)*, Routledge, New York 2006.
- Mandian, H. A., *The Trade and Cities of Armenia İn Relation To Ancient World Trade*, (Edit. N.G. Garsoian), Lisbon 1965.
- Marco Polo, *Dünyanın Hikâye Edilişi*, (Çev. Işık Ergüden), İthaki Yayınları, İstanbul 2003.
- Marco Polo, *Seyahatname*, C. I, (Çev. Filiz Dokuman), Tercüman Yayınevi, Tarihsiz.
- May, Timothy, *Moğol İmparatorluğu*, (çev. Ü. Evrim Uysal), Kronik Yayınları, İstanbul 2021.
- Mazandarani, *Risale-i Felekiyye*, (nşr. Walther Hinz), Weisbaden 1952.
- Minorsky, V., *Studies in Caucasian History (The Shaddadis of Ani)*, Cambridge press, London 1953.
- Odoric Pordenone, *Seyahatnâme (1318-1330)*, (Çev. Songja Lee), (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 2015.
- Özsait, Mehmet, “İlkçağ Tarihinde Trabzon ve Çevresi”, *Trabzon Tarihi Sempozyumu* (6-8 Kasım 1998), Trabzon 1999, s. 35-42.
- Parlar, Gündegül, “Ahlat ve Çevresinde Darbedilen İlhanlı Sikkeleri”, *I. Van Gölü Havzası Sempozyumu*(08-10 Eylül 2004), Van Valiliği Yayınları, İstanbul 2006, s. 142-150.
- Ramsay, W. M., *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası*, (Çev. Mihri Pektaş), MEB Yayınları, İstanbul 1960.
- Reşidüddin, *Tarih-i Mübarek Gazani*, (Karl Jahn), Stefan Matbaası, Prag 1941.
- Reşidüddin, *Camiü't Tevarih (İlhanlılar kısmı)*, (Çev. İsmail Aka, Mehmet Ersan vd.), TTK Yayınları, Ankara 2013.

- Reşidüddin, *Mukatebat-ı Reşidi*, (Tashih), (nşr., Muhammed Şefi), Pencab 1364/1945.
- Roux, J. Paul, *Moğol İmparatorluğu Tarihi*, (Çev. Aykut Kazancıgil-Ayşe Bereket), İstanbul 2001.
- Runcıman, Steven, *Haçlı Seferleri Tarihi*, C. III, (Çev. Fikret Işıltan), TTK Yayınları, Ankara 2008.
- Spuler, Bertold, *İran Moğolları(Siyaset, İdare ve Kültür İlhanlılar Devri)*, (Çev. Cemal Köprülü), TTK Yayınları, Ankara 2011.
- Standage, Tom, *İnsanlığın Yeme Tarihi*, (Çev. Gencer Çakır), Maya Kitap, İstanbul 2016.
- Strabon, *Geographika (Antik Anadolu Coğrafyası)*, (Çev. Adnan Pekman), Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 1993.
- Strange, Guy Le, *Doğu Hilafetinin Memleketleri*, (Çev. Adnan Eskikurt- Cengiz Tomar), Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2015.
- Sümer, Faruk, “*Anadolu’da Moğollar*”, *Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, C. I, TTK Yayınları, Ankara 1970, s. 1-147.
- Sümer, Faruk, *Kara Koyunlular*, TTK Yayınları, Ankara 1992.
- Sümer, Faruk, *Selçuklular Devrinde Doğu Anadolu’da Türk Beylikleri*, TTK Yayınları, Ankara 1998.
- Şerif, Abdürrahim, *Ahlat Kitabeleri*, Hamit Matbaası İstanbul 1932.
- Tabakoğlu, Ahmet, *Türkiye İktisat Tarihi*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2008.
- Taeschner, Franz, *Osmanlı Kaynaklarına Göre Anadolu Yol Ağı*, C. II, (Çev. Nilüfer Epeçeli), Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2010.
- Taşagül, Ahmet, *İlk Türkler (Bozkırdan Dünyaya Yayılalar)*, Kronik Yayınları, İstanbul 2021.
- Tezcan, Mehmet, “Eskiçağ’da Roma İmparatorluğu’nun Karadeniz Bölgesi Vasıtasıyla Hindistan ve Çin ile Ticareti”, *Karadeniz Tarihi Sempozyumu*, C. I, (25-26 Mayıs 2005).
- Tezcan, Mehmet, “Türk-Moğol Hâkimiyeti Döneminde Karadeniz’de Ticaret”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXIV/1, Temmuz 2009, s. 151-194.
- Togan, Z. Velidi, “Argun Han’ın Kullandığı Garp Denizi Haritasına Dair”, *Türk Yurdu*, XXVI/2, (Şubat1942), s. 45-48.
- Togan, Z. Velidi, “*Moğollar Döneminde Anadolu’nun İktisadi Vaziyeti*”, *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası*, C. I, Evkaf Matbaası Yayınları, İstanbul 1931, s. 1-42.
- Turan, Osman, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2009.

- Turan, Osman, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2009.
- Turan, Şerafettin, “Karadeniz Ticaretinde Anadolu Şehirlerinin Yeri”, *Birinci Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri* (13-17 Ekim 1986), Samsun 1988, s. 147-158.
- Turan, Şerafettin, *Türkiye- İtalya İlişkileri I (Selçuklulardan Bizans 'ın Sona Erişine)*, Kültür ve Turizm Yayınları, Ankara 2000.
- Uzun, Enver, “Trabzon-İtalya Ticaret Alakaları”, *Birinci Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri* (13-17 Ekim 1986), Samsun 1988, s. 81-98.
- Uzunçarşılı, İ. Hakkı, *Osmanlı Devlet Teşkilatına Methal*, TTK Yayınları, Ankara 1998.
- Weatherford, Jack, *Cengiz Han*, (Çev. Sermin Karakale), Kronik Yayınları, İstanbul 2018.
- Yakubovsky, A. Yu., *Altın Ordu ve Çöküşü*, TTK Yayınları, Ankara 2000.
- Yaşa, Recep, *Bitlis 'te Türk İskânı (XII. ve XIII. Yüzyıl)*, Ahlat Kültür Vakfı Yayınları, Ankara 1992.
- Zekeriya el-Kazvini, *Asarü'l- Bilad Ahbarü'l-İbad*, (nşr. Cihangir Mirza Kaçar), Tahran 1373.

İLHANLILARDA EYALET TEŞKİLATI

THE PROVINCE ORGANIZATION IN ILKHANIDS*

İbrahim GÜNEŞ**

Makale Bilgisi

Başvuru: 09.01.2022

Kabul: 25.07.2022

Article Info

Received, Jan,09,2022

Accepted: Jul,25,2002

Öz

Büyük Moğol İmparatorluğu'nun bir parçası olarak İran merkezli 1256-1353 yılları arasında Ceyhun Nehri'nden Anadolu içlerine kadar alanda hâkimiyet kuran İlhanlıların siyasî tarihleri araştırmacılar tarafından önemli ölçüde irdelenmişse de devlet teşkilatı hususu söz konusu olduğunda birçok meselenin yeterince aydınlığa kavuşturulmadığı görülmektedir. Bunda kaynakların el verişsiz olması ve bu mevzuları çözüme kavuşturacak yeterli resmî vesikanın günümüze ulaşmamasının büyük etkisi vardır. Lakin tüm kaynak azlığına rağmen İlhanlı devlet teşkilatı hakkında bir takım bilgilere sahip durumdayız. Bu bilgileri kullanarak da bazı değerlendirmeler yapmak da mümkündür. Bundan hareketle bu çalışmada devlet teşkilatı içerisinde mühim bir yer edinen eyalet teşkilatı hakkında bir değerlendirme yapılması amaçlanmaktadır. Nitekim Çalışmanın amacı, İlhanlı Devleti'ne bağlı eyaletlerin sayısı ve sınırlarını tespit etmek, bu eyaletlerde nasıl bir yönetim hiyerarşisi kurulduğunun değerlendirmesini yapmaktır.

Anahtar kelimeler: İlhanlılar, devlet teşkilatı, eyalet teşkilatı

Abstract

Ilkhanate, a part of the Great Mongolian Empire and the center of Iran, established dominance in the area from the Ceyhun River to the interior of Anatolia between 1256-1353. Although the political history of the Ilkhanate has been extensively studied by researchers, on the contrary, when it comes to the province organization, it is seen that many issues related to this issue are not sufficiently clarified. The main reason for this situation is the inadequacy of resources and the lack of sufficient official documents to resolve these issues. However, despite the lack of resources, we have some information about the Ilkhanid province organization. It

*Bu makale tarafımızca hazırlanan *Abâkâ Han Devrinde İlhanlı Devleti Tarihi (663-681/1265-1282)* adlı tezden üretilmiştir.

** Dr., Muğla, ibrahimgn02@gmail.com. Orcid no: 0000-0002-2080-8870, Muğla-Türkiye.

is also possible to make some evaluations using this information. From this point of view, it aims to make an evaluation about the provincial organization, which has a very important place in the Ilkhanid state organization. As a matter of fact, the study will determine the number and borders of the provinces affiliated to the Ilkhanate State and evaluate what kind of administrative hierarchy was established in these provinces.

Key Words: *Ilkhanids, government agency, state organization*

Giriş

Moğollar, XIII. asrın başında Cengiz Han'dan zamanında başlayan ve halefleri devrinde hız kesmeden devam eden istila sürecinde, İslam toprakları başta olmak üzere Çin'den Avrupa içlerine kadar devam eden büyük bir imparatorluk kurmayı başarmışlardır. Cengiz Han, henüz sağlığında iken bu toprakları çocukları ve torunları arasında paylaşmıştı. Lakin imparatorluğun doğal sınırlarına ulaşmasıyla ülke toprakları Kubilay, Çağataylı, Altın Orda ve İlhanlılar olmak üzere dörde bölünmüştür. Çağataylı, Altın Orda ve İlhanlılar, resmî olarak Büyük Moğol İmparatorluğu merkezi sayılan Kubilay Hanlığı'na bağlı olmalarına rağmen hanedan içi sebeplerden dolayı buna sadece İlhanlılar riayet edebilmiştir. 1252 yılındaki kurultay sırasında Moğol İmparatorluğu'nun batı topraklarının yönetilmesi ve yeni yerleri ele geçirmesi için gönderilen Hülegü tarafından temelleri atılan İlhanlılar, hem bu toprakları Moğol İmparatorluğu adına yönetmek hem de yeni topraklar ele geçirmek birçok ciddi teşebbüslerde bulunmuşlardır.

İlhanlılar, bir asırdan daha az ömürlü olmalarına rağmen, İran başta olmak üzere Azerbaycan, Horasan, Anadolu, Irak ve el-Cezire bölgelerinde hâkimiyetleri hem Moğol tarihi hem de Türk-İslam tarihinde siyasi ve askerî hadiseler hususunda çok mühim bir yere sahiptir. Fakat bunların dışında en önemli özellikleri ise Sasaniler (226-651) ve Büyük Selçuklular (1040-1157) gibi kendilerinden önce gelen birçok devletin yönetsel unsurlarına ilave olarak Orta Asya kültürüne ait yönetim özelliklerini bir arada uygulamış olmalarıdır. Bu da devlet yönetimi hususunda kendilerinden sonra gelecek birçok devlet üzerinde derin etki bırakmalarını sağlamıştır.

Hülegü'nün (1256-1265) batıya gelmesinden önce Moğollar tarafından zapt edilen topraklarla birlikte yeni ele geçirilen toprakların sorunsuz bir şekilde yönetilmesi ve vergilerin daha rahat toplanabilmesi için birtakım çalışmalar yapılmış ve bu da İlhanlı eyalet teşkilatının temelini oluşturmuştur. İlhanlılar, esas itibariyle kendilerinden önceki yönetim yapılarının bazıları muhafaza etmişler de bu dönemde kendilerine has bazı yönetsel uygulamaları hayat geçirmeyi başardıkları da anlaşılmaktadır. Bu vesile ile

çalışmamızda İlhanlı eyalet teşkilatının genel bir çerçevesinin çizilmesi amaçlanmaktadır.

1. İlhanlı Eyaletleri

Mengü Han (1251-1259) tarafından, imparatorluğun genişlemesi ve Çin ile İran gibi bölgelerdeki bitmek bilmeyen karışıklıklara son verilmesi için 1252 yılında yeni bir kurultay düzenlenmiştir. Buna göre Mengü Han, ortanca kardeşi Kubilay'ı Çin'de bozulan istikrarı tekrar temin etmek için gönderirken¹, en küçük kardeşi Hülegü'yü de İsmailî² kaleleri başta olmak üzere Irak ve Suriye'yi kendilerine tâbi kılmalarını, gerekirse cebir kullanmasını emretmiştir³. Hülegü'nün tarih sahnesinde belirmesi ve tarihte İlhanlı Devleti adıyla anılacak siyasi teşekkülün kuruluş süreci de bu görevlendirme ile ilişkilidir⁴.

İlhanlı devri tarihçilerinden Reşîdüddîn (öl. 1318), Mengü Han'ın Hülegü'yü batıya doğru yönlendirirken Cengiz Han'ın (1206-1227) yasa ve yosununun kaidelerini büyük ve küçük işlerde uygulayarak Amuderya'dan (Ceyhun) Mısır beldelerine kadar yaymasını, Horasan'ın Kuhistan'dan başlayarak kaleleri ve hisarları yıkmasını, ardından Irak'a yönelerek burada taşkınlık yapan Kürt ve Lurları ezdikten sonra Bağdad halifesinin itaate mecbur bırakılmasını, şayet mukavemet gösterirse de Bağdad'ı almasını emrettiğini, almakla görevlendirdiği toprakları aldıktan sonra Hülegü'nün büyük ordularla İran memleketinde hükümdar olarak kalmasını fakat bu işleri yerine getirdikten sonra asıl ordugâhına dönmesini buyurduğunu

¹ Cüveynî, *Tarih-i cihangüşa*, Çev. Mürsel Öztürk, Ankara 1999, s.487.

² İsmailîler, Şia'nın müfrit bir koludur. Cafer el-Sadık'ın 765'te ölmesi ile yerine oğlu İsmail'in geçmesi gerekirken, küçük oğlu Musa'nın geçmesi sonucu Şiiler arasında büyük bir ihtilaf çıkmıştır. İşte bu ihtilaf neticesinde İsmail'in yakın arkadaşlarından Ebü'l-Hattab bir öğreti hazırlamış ve öğreti daha sonra yaygınlaşmıştır. Fırkanın çıkışından yaklaşık bir buçuk asır boyunca propagandalarını gizli tutarak Irak'ın güneyi, Basra Körfezi ve İran bölgesinde faaliyetlerini sürdürmüşlerdir. Fakat bunların açık tarihi 1090 yılında Hasan Sabbah'ın Alamut'u ele geçirmesiyle başlar. Bk. Bernard Lewis, "İsmailîler", *İA*, V/II, s. 1120-1124.

³ Cüveynî, s. 487-490; Cüzcânî, *Tabakât-ı Nâsirî*, Tsh. Abdulhay Habibî, II, Kabil 1342, s.189; Türkçe çevirisi: *Tabakât-ı Nâsirî, Moğol İstilasına Dair Kayıtlar*, Çev. Mustafa Uyar, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2016, s. 153; Ch'ang Te, Ch'ang Te, *Si shi ki (1259)*, Trans. E. Bretschneider, *Medieval Researches*, I, London 1888, s.122; Muineddîn Natanzî, *Müntehabüt-tevarih-i Mu'inî*, Nşr. Pervin İstahrî, Tahran 1383, s.109; Mirhând, *Ravzatü's-safa fi sireti'l-enbiyâ ve'l-mülük ve'l-hulefâ*, Nşr. Abbas Perviz, V, Tahran 1375, s.228 vd; Hândmir, *Habib-i siyer fi ahbarü'l-beşer*, Tsh. M. Debirsiyaki, III, Tahran 1362 s.94; Rıza Kulî Han Hidayet, *Fihristü't-tevarih*, Nşr. Abdu'l-Hüseyn Nevaî, Tahran 1373, s.153.

⁴ Cüveynî, s. 487 vd.

yazmaktadır⁵. Hülegü de bu sebeple ilk olarak Horasan'a girmiş ve buranın yöneticileri kendisine itaatlerini bildirmişlerdir. Bu suretle daha önceki tarihlerde Moğollar tarafından zapt edilen Horasan'dan Anadolu'ya kadar olan topraklar da onun kontrolüne girmiştir. Ardından Moğollara direnen İsmailîlere bağlı Alamut ve Sünnî İslam dünyasının merkezi sayılan Bağdad da Moğol topraklarına katılmıştır. Fakat Suriye her ne kadar zapt edilmişse de Memlûklar (1250-1517) karşısında alınan Ayn-ı Calut yenilgisi sebebiyle Moğollar, Fırat'ın doğusuna atılmışlardır⁶.

İlhanlı topraklarının önemli bir kısmı, yukarıda da işaret edildiği üzere, daha önce Moğollar tarafından zapt edilen bölgeler ile birlikte Hülegü'nün 1252-1260 yılları arasındaki batıya karşı yaptığı seferler sırasında ele geçirdiği topraklardan oluşmaktaydı. Hülegü'den sonraki İlhanlı tarihinde ise ciddi bir toprak ele geçirilememiştir. Onun halefi olan hükümdarlar, mevcut toprakları korumaya gayret etmişlerdir. Her ne kadar Abâkâ (1265-1282)⁷ ve Gazan (1295-1304)⁸ gibi bazı İlhanlı hükümdarları Memlûklara karşı büyük seferlere çıkmışlarsa da bu seferler de netice itibari ile ülke topraklarında bir değişikliğe sebep olmamıştır. Ayrıca daimî olarak Anadolu toprakları Memlûklar, Azerbaycan toprakları Altın Orda Devleti (1241-1502), Horasan toprakları ise Çağataylı Hanlığı (1227-1370) saldırılarına maruz kalmıştır.

Yukarıda da işaret edildiği üzere İlhanlıların kuruluşu ile birlikte Moğol İmparatorluğu'na bağlı Ceyhun Nehri'nin batısından Anadolu-Kafkasya-Musul-Bağdad hattı boyunca uzanan topraklar, Hülegü'nün kontrolüne girdiği görülmektedir. Bu topraklarda hem yerle hanedanlıklar hem de bağlı devletler bulunmaktaydı. Öyle ki Cengiz Han devrinden itibaren başlayan seferler sırasında Çin'den Anadolu işlerine kadar geniş topraklar ele geçirilmiş veya buradaki yönetimler itaatlerini bildirmişlerdi. Salgurlular (1148-1286), Kertler (1245-1389), Fadluyeler (1056-1355), Yezd Atabekliği (1030-1318), Kutluğhanlar (1222-1306), Büyük (1155-1424) ve Küçük (1184-1597) Lur Atabeklikleri, Bavendiler (665-1349) ve Bâduspânîler (665-1598) gibi birçok yerel siyasî yönetimler daha önce Büyük Moğol İmparatorluğu'na verdikleri vergi sebebiyle tabi bir statüdeydiler. Hülegü'nün batıya yürümesiyle

⁵ Reşidüddîn, *Câmiü't-tevârih*, Tsh. Muhammed Rûşen ve Mustafa Müsevî, II, Tahran 1373, s. 976-977; Türkçe çevirisi: *Câmiü't-tevârih*, Çev. İsmail Aka, Mehmet Ersan ve Ahmad Hesampour Khelejani, TTK Yayınları, Ankara 2013, s.14-15.

⁶ Bu süreç hakkında bk. İbrahim Güneş, "İslam Tarihi Kaynaklarına Göre İlhanlıların Suriye Seferi", *Tarih ve Gelecek Dergisi*, VII, Sayı 2, 2021, s. 791-804.

⁷ Abâkâ hakkında bk. İbrahim Güneş, *Abâkâ Han Devrinde İlhanlı Devleti Tarihi (663-681/1265-1282)*, Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Muğla 2021.

⁸ Gazan hakkında bk. Osman Gazi Özgüdenli, *Gazan Han ve Reformları*, Kaknüs Yayınları, İstanbul 2009.

İlhanlılara tabi hale gelmişlerdir. Anadolu Selçukluları (1075-1308), Mardin Artukluları (1106-1409), Hısn-ı Keyfa Eyyübîleri (1232-1462), Kilikya Ermeni Krallığı (1080-1375), Gürcü Krallığı (1259-1329) ve Trabzon Rum İmparatorluğu (1204-1478) gibi daha önce Moğol hâkimiyetini tanıyan devletler de yine aynı şekilde tabi olarak İlhanlılara bağlanmıştır. Bu da devlete ait veya devlete bağlanan toprakların muazzam alanı kapsamına sebep olmuştur.

İlhanlılar, sahip oldukları toprakları yönetmek için ise eski Moğol geleneğine uygun şekilde iki yönde hareket etmişlerdir. Bunlardan ilki kendilerine boyun eğen siyasi teşekküllere dokunmayarak vergiye bağlamışlar, ikinci olarak da bunlara uymayanları ortadan kaldırmışlardır. Hülegü de İran'a gelir gelmez kendilerine direnen İsmailîlere ait Alamut ile birlikte Abbasi Halifeliği'ne (750-1258) bağlı Bağdad'ı zapt ederek bunların varlığına son vermiştir. Musul'daki Lü'lü' Hanedanlığı'nın (1233-1260) başındaki Bedreddin Lü'lü (1233-1259) gibi yerel hanedanlıkların itaatlerini kabul edip bunların varlıklarının devam etmesine müsaade etmiştir.

Hülegü'nün ardından tahta geçen Abâkâ devrinde de yerel hanedanlık ve bağlı devletlerin statülerinin aynen korunduğu görülmektedir. Nitekim Anadolu'da Selçuklu hükümdarı olarak IV. Kılıç Arslan'ı (1257-1266) yerinde bırakmıştır. Fakat burada Abâkâ bir değişikliğe giderek burada doğrudan İlhanlılara bağlı olarak iş yapan bir vali atamıştır⁹. Aynı suretle Mardin Artukluları hükümdarı Fahreddin Karaarslan (1260-1291) yerinde bırakılmıştır. Bununla birlikte Mardin Artuklu toprakları dâhil Diyar-ı Bekr bölgesinin tüm vergi işlerini idare etmek üzere, Fahreddin Karaarslan dışında Celaledin Tarir ve Melik Razieddin Baba'yı görevlendirilmiştir. Bu görevlendirme ile birlikte her ne kadar bölge Artuklular eliyle yönetilmişse de vergi toplanması, asayişin korunması ve büyük askerî sevkیاتlar sırasında orduların ikmal ve güvenliği gibi meselelerde söz konusu yöneticiler görev yapmışlardır. Kilikya Ermeni Krallığı'nda da Kral I. Hetum (1226-1270) krallığının başında kalmıştır¹⁰.

Fars ve Irak-ı Acem vilayetlerinin önemli bir kısmı Şemseddin Cüveynî'nin oğlu Hâce Bahaeddin Mehmed'e, Gürcistan'ı kral David Oulou (1215-1270) ile birlikte yanına komutanlardan Sadun'a bırakılmıştır. Anlaşıldığı üzere bu kişiler, İlhanlıların yüksek menfaatlerini korumak ve hem

⁹ Reşidüddîn/Rüşen-Musevî, II, s. 1061; Türkçe terc. s. 79; Yûnînî, *Zeyl miratü'z-zaman*, II, Haydarabad 1955, s. 347; Osman Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2004, s. 547.

¹⁰ Reşidüddîn/Rüşen-Musevî, II, s. 1061; Türkçe terc. s. 79; Benâketî, *Ravzatü'l-uli el-elbâb fi tevarihü'l-ekâbir ve'l-ensab, Tarih-i Benâketî*, Nşr. Ca'fer Şi'ar, Tahran 1348, s. 427; Mirhând, V, s. 276.

askerî hem de ekonomik anlamda büyük önem haiz bu bölgelerde gerekli asayîşi sağlamak üzere geniş yetkilerle donatılmışlardı. Yerel hanedanlıklardan Salgurluların başındaki Abiş Hatun (1264-1284) yerini korumakla birlikte kendisi küçük yaşta olduğundan Fars Vilayeti'nin İlhanlılar adına *ikta* işlerine bakması için Şemseddin Taziku görevlendirilmiştir¹¹. Herat ve çevresine hakim olan Kert Hanedanlığı de statülerini korumuşlar, ayrıca Nimruz'u da kendilerine bağlamayı başarmışlardır¹². Şebankare merkezli Fadluyelerin de hâkimiyet bölgelerini muhafaza etmelerinde bir sakınca görülmemiştir¹³. Yezd Atabekliği'nin başında bulunan Togaşâh b. Alâuddevle Rükneddîn Salgurşâh'ın (1264-1271)¹⁴ eski konumu kabul edilmiş, Kirman'daki Tuğlukşahlardan başındaki Sultân Haccâc'ın küçük yaşta olmasından dolayı Terken Hatun'un (1257-1282) onunla birlikte yönetime iştirak etmesi uygun görülmüştür¹⁵. Büyük Lur Atabekliği'nin başındaki Şemseddin Alp Argun'u (1258-1274),¹⁶ Küçük Lur Atabekliğinin başındaki Tâceddin b. Hüsâmeddin Halîl de (1258-1278) Hülegü devrindeki statülerini muhafaza etmişlerdir¹⁷. Hülâsa olarak da özellikle hem tabi devlet veya hanedanlıkların statüleri göz önünde alındığında, devletin tüm topraklarını merkezi bir yönetim altında birleştirmekten ziyade bu toprakları doğrudan merkez tarafından yönetilen topraklar, bağlı devletler tarafından yönetilen topraklar ve yerel hanedanlıklar tarafından yönetilen topraklar olmak üzere üç ana başlık altında yönettiklerini söyleyebiliriz.

İlhanlı topraklarının kaç eyalete ayrıldığı ve bu eyaletlerin nereleri kapsadığı hususunda ise kaynakların ittifak ettiği açık bir bilgi bulunmamaktadır. XIV. asır müelliflerinden Hamdullah Müstevfî (öl. 1370), ülke topraklarını Irak-ı Arab¹⁸, Irak-ı Acem¹⁹, Azerbaycan²⁰, Gürcistan²¹, Rum

¹¹ Reşidüddîn/Rüşen-Musevî, II, s. 1061; Türkçe terc. s. 79; Benâketî, s. 427.

¹² Reşidüddîn/Rüşen-Musevî, II, s. 1061; Türkçe terc. s. 79.

¹³ Şebankareî, *Mecmau'l-ensâb*, tsh. Mir Haşim Muhaddes, Tahran 1363, s. 167-169; Bertold Spuler, *İran Moğolları*, Çev. Cemal Köprülü, TTK Yayınları, Ankara 1987, s. 163-164.

¹⁴ Kadı Ahmed Gaffârî, *Târîh-i cihanâra*, Tahran tz, s. 83.

¹⁵ Reşidüddîn/Rüşen-Musevî, II, s. 1055; Türkçe terc. s. 75; Vassâf, *Tarih-i Vassâf*, I, Bombay 1269, s. 291; *Tahrir-i Vassâf*, Tsh. Abdu'l-Muhammed Âyeti, Tahran 1346, s. 177; Handmîr, III, s. 268.

¹⁶ Mustevfî, *Târîh-i güzide*, Nşr. 'Abdu'l-Huseyn Nevâ'î, Tahrân 1364, s. 542-543; Kadı Ahmed Gaffârî, s. 171; Handmîr, III, s. 327.

¹⁷ Mustevfî, *Târîh-i güzide*, s. 557-558; Muîneddîn Natanzî, *Müntehab et-tevarih-i Mu'inî*, Nşr. Pervin İstahrî, Tahran 1383, s. 63; Kadı Ahmed Gaffârî, s. 173.

¹⁸ Müstevfî, *Nuzhetü'l-kulüb*, Nşr. G. Le Strange, London-Leiden 1915, s. 28-47.

¹⁹ Müstevfî, *Nuzhetü'l-kulüb*, s. 47-75.

²⁰ Müstevfî, *Nuzhetü'l-kulüb*, s. 75-93.

²¹ Müstevfî, *Nuzhetü'l-kulüb*, s. 93.

(Anadolu)²², Ermeniyye²³, Diyar-ı Bekr ve Diyar-ı Rebia²⁴, Kürdistan²⁵, Huzistan²⁶, Horasan²⁷, Fars²⁸, Kirman, Mikran ve Hürmüz²⁹, Kirman ve Sistan arası³⁰, Kuhistan, Nimruz ve Zavulistan³¹, Herat³², Belh, Bamyân ve Toğaristan³³, Mazenderan, Kumes, Taberistan³⁴ ve Cilanat³⁵ bölgelerine ayırmaktadır. Ayrıca Hândmir (öl. 1536) gibi İlhanlılar konusunda eserlerine sıklıkla müracaat edilen bir diğer müellif ise İlhanlıların sahip oldukları toprakları Horasan, Sistan, Mazenderân, Şirvan, Arran, Fars, Azerbaycân, Irak-ı Acem, Irak-ı Arap ve Rum olarak göstermektedir³⁶. Fakat anlaşılana o ki bu, idarî bölgeden çok coğrafi bir ayırımdır. Nitekim Hamdullah Mustevfî gibi İlhanlı devrinde yaşamış ve eyaletlerin vaziyeti hakkında doğrudan bilgi veren müellifler, eyaletlerin idarî sınırlarından çok coğrafi bir lokalizasyonla bölgeleri taksim ettikleri görülmektedir.

İlhanlılar hakkında bilgi veren bazı farsça kaynakların eyalet teşkilatı hakkında sarih bir bilgi vermiyorlarsa da devrin Memlûk kaynaklarında bu konuda daha ayrıntılı bilgilerin bulunduğu görülmektedir. Nitekim Ebü'l-Fida ve İbn Verdî gibi İlhanlılarla çağdaş müellifler ile birlikte İbn Haldûn, Aynî, İbnü's-Şahne ve İbnü's-Sibât gibi daha muahhar kaynaklar, İlhanlı eyaletlerini sekiz kısma ayırmaktadırlar³⁷. Buna göre İlhanlı eyaletleri şu kısımlara ayrılmaktaydı:

1- Horasan (merkezi Nişabur olmak üzere, Tus, Herat, Tirmiz ve Belh),

²² Müstevfî, *Nuzhetü'l-kulûb*, s. 94-100.

²³ Müstevfî, *Nuzhetü'l-kulûb*, s. 100-102.

²⁴ Müstevfî, *Nuzhetü'l-kulûb*, s. 102-107.

²⁵ Müstevfî, *Nuzhetü'l-kulûb*, s. 107-108.

²⁶ Müstevfî, *Nuzhetü'l-kulûb*, s. 109-112.

²⁷ Müstevfî, *Nuzhetü'l-kulûb*, s. 147-152.

²⁸ Müstevfî, *Nuzhetü'l-kulûb*, s. 138-149.

²⁹ Müstevfî, *Nuzhetü'l-kulûb*, s. 139-141.

³⁰ Müstevfî, *Nuzhetü'l-kulûb*, s. 141-142.

³¹ Müstevfî, *Nuzhetü'l-kulûb*, s. 142-147.

³² Müstevfî, *Nuzhetü'l-kulûb*, s. 152-154.

³³ Müstevfî, *Nuzhetü'l-kulûb*, s. 155-159.

³⁴ Müstevfî, *Nuzhetü'l-kulûb*, s. 159-161.

³⁵ Müstevfî, *Nuzhetü'l-kulûb*, s. 162-163.

³⁶ Hândmir, *Düsturü'l-Vüzerâ*, Tsh. Said Nefisî, Tahran 1976, s. 256.

³⁷ Ebü'l-Fida, *Tarih Ebü'l-Fidâ, Muhtasar fî ahbarü'l-beşer*, Nşr. Mahmud Deyyub, II, Beyrut 1997, s. 332; İbn Verdî, *Tarih İbn Verdî, Tetimmet'ü-muhtasar fî ahbarü'l-beşer*, II, Beyrut 1996, s. 211; İbn Haldûn, *Tarih İbn Haldun, Kitâbü'l-İber ve divanü'l-mübtedâ ve'l-haber fî eyyamü'l-Arab ve'l-Acem ve'l-Berber ve men asarahum min zevi sultâni'l-ekber*, V, Beyrut 2006, s. 643-644; Aynî, *İkdü'l-cümân fî târihi ehli'z-zamân*, Nşr. Muhammed M. Emin, I, Kahire 1987, s. 416-417; İbnü's-Şahne, *Ravzatü'l-menazir fî 'ilmü'l-eva'il ve'l-evahir*, Thk. Seyyid Muhammed Mühenna, Beyrut 1997, s. 265; İbnü's-Sibât, *Sıdkü'l-ahbar*, nşr. Ö. A. Tedmurî, I, Trablus 1993, s. 411.

- 2- Irak-1 Acem (merkezi İsfahan olmak üzere, Kazvin, Kum, Kaşan, Sehruverd, Sicistan, Taberistan, Gilan ve İsmailî beldeleri),
- 3- Irak-1 Arab (merkezi Bağdad olmak üzere, Vasıt, Kufe, Basra, Dinever ve çevresindeki yerler) ,
- 4- Azerbaycan (merkezi olmak Mugan olmak üzere, Hoy, Selmas ve Nahcivan),
- 5- Huzistan (merkezi Şuşter olmak üzere, Ahvaz ve çevresindeki yerler),
- 6- Fars (merkez Şiraz olmak üzere, Kutşen, Kirman, Kazrun ve Bahreyn),
- 7- Diyâr-1 Bekr ve Diyâr-1 Rebia (merkez Musul olmak üzere Amid, Mardin, Meyyâfârikîn, Nisibin, Sincar, Es'ard/Siirt, Ra'su'l-Ayn, Düneyses, Harrân ve Ceziretü'l-İbn Ömer şehirleri),
- 8- Rum (merkezi Konya olmak üzere Malatya, Aksaray, Sivas ve diğer Anadolu şehirleri).

Bir diğer önemli Memlûk tarihçilerinden el-Ömerî (öl.1349) ise İlhanlı sınırını doğu-batı cihetinde Fırat Nehri'nin doğusundan, Ceyhun Nehri'ne, güneyde ise Fars denizi ve Hint sınırları arasında kalan topraklarını kapsamadığını yazarak bir önceki müelliflerin verdiği bilgilerden farklı bir anlatım yapar ve buna ilave olarak merkeze bağlı vilayetlerin sayısının beş olduğunu, bunların da İran, Diyâr-1 Bekr, Azerbaycân, Horasan ve Bilad-1 Rum'u (Anadolu) kapsadığını nakleder³⁸. Onun eserini genellikle referans olarak kullanan Kalkaşendî (öl.1418) gibi Memlûk devrinin önemli bir müellifi ise İlhanlı topraklarının doğudan batıya Ceyhun Nehri'nden Fırat Nehri arasındaki muazzam uzunlukta bir alanı işgal ettiğini, ayrıca ülke sınırlarının Horasan'da Ceyhun nehrinden başlayarak batı da Suriye topraklarının ortasından geçen Fırat nehrine kadar uzandığını, güneyde Hind (İndus) Nehri'nden Kirman başta olmak üzere Anadolu Selçuklu topraklarını içine alacak şekilde batıda Antakya'ya kadarki sahayı kapsadığını, kuzey cenahında ise Moğolların el-Mecavur Lubab, Türkçe'de Demirkapı olarak zikredilen alan arasında kalan Kıpçak toprakları ve Hazar Denizi diğer ismi ile Taberistan denizi olduğunu yazar. Öte yandan ülke hudutları "Güney hududu" (el-Ceziretü'l-Furatiyye, Irak: Babil, el-Dema'in, Bağdad, Sürmenrai, Huzistan ve Ahvaz, Fars, Kirman, Sicistan ve Ruhhec) ve "Kuzey hududu" (Ermeniyye, Azerbaycân, Erdebil, Tebriz, Sultaniyye, Arran, Berde'e, Cibâl, Deylem, Ciyü, Pumin, Tulim, Keskeru, Taberistan, Mazendaran, Kumes, Horasan, Zabulistan, Gur) olmak üzere iki kısma ayırmaktadır³⁹.

³⁸ El-Ömerî, *et-Ta'rif bi'l-Mustalihu's-Şerif*, Thk. M.H. Şemseddin, Beyrut 1988, s. 65-67.

³⁹ Kalkaşendî, *Subhü'l-'aşâ fi sinâ'atü'l-inşâ*, IV, Kahire 1913-1920, s. 314-398.

Yukarıda adları ve ihtiva ettikleri kayıtlara göre ele alınan kaynaklarda farklı rivayetlerin bulunmasına rağmen hem İlhanlı hem de Memlûk kaynaklarında isimleri sıklıkla geçen Azerbaycan, Horasan, Irak-ı Arab, Irak-ı Acem, Fars, Huzistan, Rum, Diyâr-ı Bekr ve Diyâr-ı Rebia'nın İlhanlıların esas eyaletlerini oluşturdukları ve münasebetle de Ebü'l-Fida, İbn Verdî, İbn Haldûn, Aynî, İbnü's-Şahne ve İbnü's-Sibât'nin isabetli bir şekilde kaydettikleri üzere ülke topraklarının sekiz idarî mıntıkaya ayrıldığı anlaşılmaktadır. Öte yandan Kirman, Herat ve Mazenderan gibi bölgeler ise hem yönetsel hem de vergi toplanması hususunda yerel hanedanlıklar üzerinden Horasan'a bağlı olduğu görülmektedir. Ermeniyye, Gürcistan ve Trabzon'a gelince, buraların tümü ile yerel krallıklara bırakıldığından, bunların statüsü özerk yapıda olmuştur.

Yapılan değerlendirme sonucuna göre İlhanlı eyaletlerini şu şekilde sıralayabiliriz:

1.1. Azerbaycan:

Başkent Tebriz'in Azerbaycan bölgesinde olmasından dolayı, söz konusu eyalet de devletin merkezi sayılmaktaydı. Müstevfi'ye göre Azerbaycan, dokuz kısma ayrılmakta ve yirmi yedi şehri ihtiva etmekteydi. Sınırları ise kabaca Irak-ı Acem, Mugan, Gürcistan, Ermeniyye ve Kürdistan arasında kalmaktaydı. Eyaletin eski merkezi Meraga iken Tebriz'in Abâkâ devrinde başkent yapılmasıyla İlhanlılar ile birlikte bölgenin merkezi de Tebriz olmaya başlamıştır. Tebriz dışındaki önemli şehirleri ise Mehranrud, Serderud, Bamil, Ervenek, Rudkap, Hanımrud ve Bedustan, Ucan, Erdebil, Helhal, Dumerzin, Şahrut, Pişkin, Aher, Kilanî Feslun, Merdani Nekim, Yaft, Hoy, Selmas, Urmiyye, Üşneviyye, Serav, Miyanc ve Gemrud, Meraga, Bosuy, Deh Harkan, Nilan, Merend, Duzmar, Nahcivan, Azad, Erran, Mugan, Bacervan, Berzend, Filsevar, Mahmudabad, Bilkan, Bedre, Gence, Hirek, Şirvan ve Geştasfî, Bakuye, Şemahi, Kible ve Şaberan'dı⁴⁰. İlhanlıların kuzey hududunda olan ve Altın Orda Devleti'nin talep ettiği Azerbaycan bölgesi ise devletin askerî yaylak ve kışlaklarının önemli bir bölümünü ihtiva etmekteydi. Bununla birlikte Ermeniyye toprakları, idarî olarak doğrudan Azerbaycan'a, yani merkeze bağlıydı.

1.2. Horasan:

Horasan, İlhanlılar devrinde özellikle Çağataylı Devleti'ne karşı politik bir öneme sahip olmasından dolayı, devletin ikinci önemli bölgesi kabul ediliyordu. Kaynaklardan anlaşıldığı üzere eyalet yönetimi veliaht şehzadenin

⁴⁰ Müstevfi, *Nuzhetü'l-kulûb*, s. 75-93.

uhdesine bırakılıyordu⁴¹. Bu eyaletin merkezi Nişabur'du ve ayrıca Tus, Herat, Tirmiz, Belh gibi önemli şehirleri ihtiva ettiği devrin kaynakları tarafından zikredilmektedir⁴². Fakat Hamdullah Mustevfi'nin bildirdiğine göre vergi hususunda Mazendaran'ı da kapsamaktaydı⁴³. Bu da bölgedeki şehirlerin önemini artırıyordu. Bölgedeki şehirler eski kadim ticarî ve askerî yolların üzerinde olmaları sayesinde her biri devrin en gelişmiş yerleşim yerlerinde sayılmaktaydı. Nişabur, Tus, Herat, Tirmiz ve Belh gibi şehirler sadece kendi dönemleri için değil, tarihin birçok faslında büyük öneme sahip şehirlerin başında geliyorlardı⁴⁴. Herat ise Mâverâünnehr'e karşı konumu sebebiyle ülkenin doğu topraklarının edata karakol üssü işlevi görüyordu⁴⁵.

1.3. Irak-ı Acem:

Irak-ı Acem, hem İlhanlı merkezi Azerbaycan'a hem de Irak, Suriye ve Anadolu'ya açılan askerî ve ticarî yollar üzerindeki şehirleri sayesinde İlhanlılar devrinin önemli bölgelerinden birisiydi. Yine Hamdullah Mustevfi'nin bildirdiğine göre merkez İsfahan olmak üzere, Kazvin, Kum, Kaşan, Seherverd, Sicistan, Taberistan, Gilan ve İsmailî beldelerini kapsamaktaydı⁴⁶. Bu şehirler, malum olduğu üzere Büyük Selçuklular devrinden itibaren ülkenin önemli merkezleriydi. Söz konusu bu şehirler ayrıca Türk, İranlı, Arap, Moğol ve Kürtlerden müteşekkil nüfusa ev sahipliği yaptığı bilinmektedir⁴⁷.

1.4. Irak-ı Arab:

Buranın merkezi Bağdad olup Vasıt, Kufe, Basra, Dinever ve çevresindeki yerleri kapsamaktaydı⁴⁸. İlhanlı hükümdarları, Bağdad'ın başına genellikle devleti içerisinde en itibarlı kişileri atıyorlardı⁴⁹. Abâkâ Han tarafından

⁴¹ Nitekim Hafız Ebrû, bu husus hakkında şunları söyler: “Ulu atan Hülegü Han, Türkistân ülkesinden İran memleketinin saltanatına geldiğinden bu yana şehzadelerden hangileri makam, rütbe, değer ve mertebesi daha fazla olmuş ise Horasan Emirliği onlara bağlanmıştır. Padişah Hülegü Han zamanında Abâkâ Han ülkede idi. Abâkâ Han sultan olunca Argûn Han'ı Horasan'a tayin etti. Saltanat tahtı Argûn Han ile bezenince amcan Gâzân Han'ı o hududa tayin etti”. Bk. Hafız Ebrû, *Zeyl camiü't-tevârih reşîdî*, Nşr. Hanbaba Beyanî, Tahran 1350, s. 111.

⁴² Ebü'l-Fida, II, s. 332; İbn Verdî, II, s. 211; İbn Haldûn, V, s. 643-644; Aynî, I, s. 416.

⁴³ Müstevfî, *Nuzhetü'l-kulüb*, s. 159-160.

⁴⁴ Müstevfî, *Nuzhetü'l-kulüb*, s. 147-154; Ebü'l-Fida, II, s. 332; İbn Verdî, II, s. 211; İbn Haldûn, V, s. 643-644; Aynî, I, s. 416.

⁴⁵ Müstevfî, *Nuzhetü'l-kulüb*, s. 147-154.

⁴⁶ Müstevfî, *Nuzhetü'l-kulüb*, s. 47-75.

⁴⁷ Müstevfî, *Nuzhetü'l-kulüb*, s. 47-75.

⁴⁸ Müstevfî, *Nuzhetü'l-kulüb*, s. 28-47.

⁴⁹ Özkan Dayı, “Bağdad'da İlhanlı Dönemi İdarecileri (1258-1280)”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, LX, Erzurum, 2017, s. 391-412.

Bağdad'a Suncâk Noyan'ın naibi olarak Ata Melik Cüveynî'yi şehrin zaptı sırasında meydana gelen yıkımı bir nebze telafî edebilmek için atamış ve kendisi de bu konuda bir hayli önemli işler başarmıştır. Özellikle şehrin imarı kadar talan edilen toprakları tekrar ziraata açtığı bilinmektedir⁵⁰. Gazan Han devrine gelindiğinde ise şehir hayli gelişmiştir⁵¹.

1.5. Huzistan:

Bu eyaletin merkezi Şuşter'di. Ayrıca Ahvaz ve çevresindeki yerleri de kapsamaktaydı⁵². Merkeze bağlı bir diğer bölge ise Fars olup, merkez Şiraz'dı. Şebankâre, Kutşen, Kirman, Kazrun ve Bahreyn şehirlerinden oluşmaktaydı⁵³. Burada her türden yiyecek ve doğal güzellikler anlamında tam bir cazibe merkeziydi. XIV. asrın başında burayı ziyaret eden Odorico da Pordenone (öl.1331), etrafının hayvanlara zengin otlaklar sağlayan geniş meralara ve dağlara sahip olduğunu, adet olduğunun aksine burada kadınlar yerine erkeklerin kumaş dokumacılığı ile uğraştığını belirtir⁵⁴.

1.6. Fars:

Fars bölgesi, İlhanlı idarî sahaların başında gelmesin yanında, sahip olduğu askeri ve ticari potansiyel sayesinde mülhakatındaki Şiraz, Kutşen, Kirman, Kazrun ve Bahreyn şehirleri bir hayli gelişmişlerdi⁵⁵. Özellikle Kirman silah imalatında bir hayli önemli bir üstü. Yezd gibi şehirler ise ticarî merkez hüviyetinde olup özellikle ipek ve ipekli kumaş ihracatında önemli bir ticaret merkeziydi⁵⁶.

1.7. Diyâr-ı Bekr ve Diyâr-ı Rebia:

Merkez Musul olmak üzere Amid, Mardin, Meyyâfârikîn, Nisibin, Sincar, Siirt, Ra'su'l-Ayn, Düneyser, Harrân, Ruha ve Ceziretü'l-İbn Ömer şehirlerini kapsamaktaydı⁵⁷. El-Cezire bölgesinin İlhanlılar devrindeki idarî durumunun değişime uğradığı ve klasik dönem İslam coğrafyacılarının el-Cezire'yi bölgesini Diyâr-ı Bekr, Diyâr-ı Rebia ve Diyâr-ı Mudar olarak üç kısma ayırma usulünden vazgeçtikleri anlaşılmaktadır. Nitekim Hülegü devrinden

⁵⁰ Vassâf, s. 61; *Tahrir-i Vassâf*, s. 34.

⁵¹ Ahmed Münşî Kumî, *Gülistan-ı hüner*, Thk. Ahmed Süheylî Hanzarî, Tahran 1352 s. 21.

⁵² Müstevfî, *Nuzhetü'l-kulûb*, s. 109-112.

⁵³ Müstevfî, *Nuzhetü'l-kulûb*, s. 138-147.

⁵⁴ Odorico da Pordenone, *Sopra la Vita E I Viaggi*, Ed. Teofilo Domenichelli-Marcellino Da Civezza, Prato 1881, s. 157.

⁵⁵ Müstevfî, *Nuzhetü'l-kulûb*, s. 138-147.

⁵⁶ Marco Polo, *Marko Polo Seyahatnamesi*, Çev. Filiz Dokuman, I, Tercüman Yayınları, İstanbul 1979, s. 32.

⁵⁷ Müstevfî, *Nuzhetü'l-kulûb*, s. 102-107; Hasan b. Ahmed Mühellebî, *el-Kitabü'l-Azizî, el-Mesalik ve'l-Memalik*, Dımaşk 2006, s. 109-111.

itibaren İlhanlıların el-Cezire bölgesinin bu üç kısmını zamanla Musul'ın merkez olarak gösterildiği Diyâr-ı Bekr bölgesi adı altında birleştirdiklerini görmekteyiz. İlhanlılar ile sürekli savaş halinde olan Memlûk devri coğrafyacılarında ise bölge hakkında verdiği bilgiler daha çok X. asır İslam coğrafyacılarının tekrarından ibaret olduğu için el-Cezire bölgesini Diyâr-ı Bekr, Diyâr-ı Mudar ve Diyâr-ı Rebia olarak üç kısma ayırmaya devam ederler. Fakat kendi dönemleri hakkında verdikleri kayıtlarda Diyâr-ı Rebia ve Diyâr-ı Mudar ismini çok az kullanırlar. Buna karşın bölge için daha çok Diyâr-ı Bekr ismini kullandıklarını görmekteyiz⁵⁸.

1.8. Rum (Anadolu):

Rum (Anadolu)'un merkezi Konya olmak üzere Malatya, Aksaray, Sivas ve diğer Anadolu'nun şehirlerini kapsamaktaydı. Burası 676/1277 yılına kadar Selçuklular eliyle yönetilirken, bu tarihten itibaren bölgenin yönetimi doğrudan İlhanlı merkezine bağlanmıştı. Bölgenin merkezi Konya olup Malatya, Aksaray, Sivas, Erzurum ve Niğde gibi önemli Türk-İslam şehirlerine ev sahipliği yapmaktaydı⁵⁹. Özellikle Sivas, Erzincan ve Erzurum gibi şehirler Tebriz'e giden güzergâhın üzerinde olduklarından, İlhanlılar devrinde büyük bir gelişme göstermişlerdir⁶⁰. Bunlardan Sivas, tüccarlar için önemli bir güzergâhtı⁶¹. Selçuklular devrinden itibaren başlayan Türkmen göçü sayesinde Anadolu'nun dört bir yanında Müslüman-Türk nüfusun baskın hale geldiği şehirler halini almışlardır. Burada Türk/Türkmen nüfusla beraber Rum ve Ermenilerden oluşan hatırı sayılır bir Hıristiyan nüfusa da ev sahipliği yapmaktaydı⁶².

İlhanlılar devrinde bu sekiz eyalet, üç şekilde yönetilmekteydi. Bunlardan ilki doğrudan merkeze bağlı olan eyaletlerdi. Azerbaycan, Horasan, Irak-ı Acem ve Irak-ı Arab bu başlığın altında zikredilebilir. İkincisi ise kendilerine tâbi devletler eliyle yönetilen eyaletlerdi. Bunlar da Rum (Anadolu), Diyar-ı Bekr ve Diyar-ı Rebia, Ermeniyye, Kirman, Gürcistan ve Trabzon'du. Üçüncü ise iç işlerinde yerel bir hükümdar tarafından yönetilmekte olan, fakat dış

⁵⁸ Yunîni, II, s. 236; Makrizî, *Kitabü's-sulûk li marifetü'd- duvelü'l-mulûk*, Nşr. M.A. Ata, I, Beyrut 1997, s. 140; İbnü'l-Hacer Askalanî, *İnbâü'l-gumr bi-ebnâ el-'omr fi't-tarih*, Thk. Muhammed Abdulmuid Han, I, Beyrut 1986, s. 113. Ayrıca Musul ve el-Cezire'deki Moğol hâkimiyeti hakkında bk. Ala' Mahmud Kadavî, *el-Musul ve'l-Ceziretü'l-Furatiye fi Ahdi Devletü'l-Moğoli'l-İlhaniyye*, Bağdad 1436.

⁵⁹ Müstevfi, *Nuzhetü'l-kulûb*, s. 94-103; İbn Bîbî, *el-Evamirü'l-ala'îye fi'l-umuri'l-ala'îye*, Çev. Mürsel Öztürk, II, s. 233; Turan, *a.g.e.*, s. 589-590.

⁶⁰ İbn Said, *Kitâbü'l-coğrâfiyâ*, Nşr. İsmail el-Arabî, Beyrut 1970, s. 188; Odorico da Pordenone, s. 155.

⁶¹ İbn Said, s. 187.

⁶² Bu husus ile ilgili bk. Osman Turan, "Les souverains seldjoukides", *Studia Islamica*, I, (1953), s. 65-100.

hadiselerde İlhana bağlı olan eyaletlerdi. Bunlar da Fars, Huzistan, Mazenderan, Yezd, Herat ve civarıydı. Azerbaycan, Horasan, Irak-ı Acem ve Irak-ı Arab'da yerel veya tabi olsun başka bir siyasi teşekkülün varlığına izin verilmemiştir. Zikredilen bölgeler yönetimi doğrudan merkeze, yani Tebriz'e bağlıydı. Buraya merkezden bir şehzade veya vali gönderilirdi. Bu suretle askerî ve idarî tüm işlerle birlikte vergi toplanması bunların eliyle yapılırdı. Kısacası buralardaki her türlü iş merkez yönetimin elinde icra edilmiş ve herhangi bir yerel yönetimin varlığına müsaade edilmemiştir.

2. Eyalet İdaresi

İlhanlılar devrinde eyalet sınırları ve miktarları hakkında genel bir değerlendirme yaptıktan sonra, söz konusu eyaletlerin yönetim birimleri ve bu birimlerin başındaki görevlilerin hiyerarşisi hakkında bazı tespitlerde bulunulabiliriz. İlk olarak eyaletlerin başında hanedana mensup bir şehzadenin bulunduğu söylemek gerekir⁶³. Bunlar, kendilerine bırakılan eyaletin yönetim ve üst düzey asayişini korumakla sorumluydular. Irak-ı Arab ve Horasan gibi büyük eyaletlerde ise şehzadeler ile birlikte *Divan-ı Buzurg*'a⁶⁴ bağlı birer vezir görevlendirilirdi⁶⁵. Şehzadeler dışında eyaletlerdeki şehirlerin başında *şahne* adında bir askerî vali bulunmaktaydı.

⁶³ Hülegü, Irak, Horasan ve Mazenderan'a en büyük oğlu Abâkâ'yı atarken; Arrân ve Azerbaycân'ı Sibe kıyılarına kadarki vilayetlerin başına da şehzade Yeşmût'u getirmiştir (Reşîdüddîn/Rûşen-Musevî, II, s. 1049; Benâketî, s. 425; Mirhând, V, s. 271; Bâfkî, *Cami'ü müfidî*, III, Tsh. İrec Avşar, Tahran 1384, s. 118). Abâkâ Han da tahta oturmasının ardından bu usulü aynen tatbik etmiştir. Abâkâ Han, ilk icraatlarını sayarken Derbend, Şirvan ve Mugan taraflarından Aladağ hudutları arasındaki bölgelerin yönetimini Yeşmût'a bıraktığını, bir diğer kardeşi Tubsîn'i de Horasan ve Mazenderân'dan Amuderya (Ceyhun) kıyılarına kadarki sahayı idare etmek üzere görevlendirmiştir. Bk. Reşîdüddîn/Rûşen-Musevî, II, s. 1060-1061; Türkçe terc., s. 79; Vassâf, I, s. 54; *Tahrir-i Vassâf*, s. 32; Benâketî, s. 427; Fasîh-i Hâfî, *Mucmel-i Fasîhi*, Nşr. Muhammed Ferruh, II, Meşhed 1340, s. 333; Mirhând, V, s. 276; Handmîr, III, s. 108.

⁶⁴ Kaynaklarda *divan-ı buzurg* (büyük divan), *divan-ı kebir İlhanî* veyahut *divan-ı İlhanî* olarak da tesmiye edilip askeri meseleler dışında kalan ve devletin birçok kademesinde karar mercii olarak işlevlik kazanan bir divan yer almakta olup, devlet merkezinin yönetimi, malî, idari meselelerde diğer divanların fevkindeydi. Bk. Nahcivânî, II, s. 92-95. Bu hususta geniş bir değerlendirme için şu çalışmaya başvurulabilir: Özkan Dayı, "İlhanlı İdarî Teşkilatı I: Divanlar", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, XL, Sayı 69, Ankara, 2021, s. 72-94.

⁶⁵ Örneğin Abâkâ Han, tahta geçtikten sonra Horasan'a Hâce İzzeddin Tahir'i vezir sıfatı ile atamıştır. O da ölünce de yerine Hâce Veciheddin getirmiştir. Bk. Reşîdüddîn/Rûşen-Musevî, II, s. 1060-1061; Türkçe terc., s. 79; Vassâf, I, s. 55-56; *Tahrir-i Vassâf*, s. 32; Benâketî, s. 427; Hâfî, II, s. 333-334; Mirhând, V, s. 276-277, 310-311; Handmîr, III, s. 108. Aynı suretle Horasan'da Şehzade Argun'un yanında Hâce Veciheddin Zengî vezir olarak görev yapmıştır. Bk. Mirhând, V, s. 310-311.

Nitekim İlhanlıların ilk zamanlardan beri yeni ele geçirilen yerlere *şahne* atandığı bilinmektedir⁶⁶.

Her ne kadar eyaletlerin yönetiminden şehzadeler mesul ise de esasında eyaletlerde bulunan bu *şahnelerin* tüm işleri çekip çevirdikleri anlaşılmaktadır. Söz konusu *şahneler*, kendilerine bırakılan şehrin veyahut eyaletin her türlü güvenlik işlerine tam yetki ile bakarlardı. Bunlar sadece eyaletlerdeki şehirlerin başında değil, devletin başkenti Tebriz’de de görev yaptıkları anlaşılmaktadır. Esasında İslamî devlet yönetim geleneğinin tipik bir uygulaması olarak İlhanlılar devrinde de bu usulün aynen devam ettirildiği görülmektedir. Bunlar, emri altındaki kolluk görevlileri aracılığı ile mesul tutulan idarî bölgenin asayişini sağlamak, kanunsuz yapılan işlere izin vermemek, suçlu bulunan kimseler varsa onları yakalatıp gerekli mercilere teslim etmek ve son olarak da haksız gasp veya temellüklere engel olmaya çalışırlardı. Bu münasebetle asayiş birimlerinin en üst kademesinde görev yapan *şahne*, kendinden alt mercilerde çalışan görevliler arasında rabıtayı sağlamakla da mükelleftiler. Fakat kendisi daha çok büyük hadiselerle bakardı. Ayrıca bir nevi devletin adalet ve hükmünü korumakla yükümlü olduklarından, bu kişiler genellikle güvenilir ve halk tarafından sevilen kişiler arasından seçilmesine dikkat edilirdi⁶⁷. Bunlar, Moğolca *daruga* ismi ile anıldıkları da olurdu⁶⁸.

Eyaletlerde şehzadeler, vezirler ve *şahneler* dışında, Moğollardan oluşan *beğlerbeği* veya *emirü’l-ümera*, *emir-i ulus*, *emir-i ülke*, *emir-i tümen (noyan)*, *emir- hezare (onbaşı)*, *emir-i sade (yüzbaşı)* ve *emir-i dehe (onbaşı)* gibi

⁶⁶ Hülegü, Halep Kalesi’ni aldıktan sonra buranın başına Tukul Bahşi’yi *şahne* olarak atamıştır. Bk. Reşidüddin/Rüşen-Musevî, II, s. 1027; Türkçe terc., s.54.

⁶⁷ Hinduşah Nahcivânî, *Düstûrü’l-katib fi ta’yînü’l-meratib*, Nşr. Abdülkerim Alizade, II, Moskova 1971, s. 35-39; Şems Şerik Emin, *Ferheng Islahat-ı Divanî (Dovran) Moğul*, Tahran 1357, s. 157-158. Reşidüddin, Abâkâ Han devrinde Tebriz *şahnesi* olarak Narduy Ahtaci’yi gösterir. Bk. Reşidüddin/Rüşen-Musevî, II, s. 1124; Türkçe terc., s.128.

⁶⁸ Abdulkadir Yuvalı, “Daruga”, *DİA*, VIII, s. 505-506; Çinli tarihçi Xiu Ting, bu unvanı sivil işlere bakanlara denildiğini belirtir. Bk. Xiu Ting, Xiu Ting, *Hei Ta shi lu*, haz. Mustafa Uyar, çev. Ankhbayar Danuu, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2012, s. 114. Ayrıca Altın Orda Devleti’ndeki kullanımı hakkında Bk. István Vásáry, “The Golden Horde Term Daruga and Its Survival in Russia”, *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, XXX, Sayı 2 (1976), s. 187-197. Abâkâ Han devrinde Gökçe’nin Şiraz *şahnesi* olarak görev aldığı bilinmektedir (Vassâf, II, s. 194; *Tahrir-i Vassaf*, s. 113; Zerküb Şîrâzî, *Şirazname*, Tsh. İ.Cevadî, Tahran 1350, s. 90; Mirhând, IV, s. 622; Fesaî, *Farsname-i nasırî*, Nşr. Emir Kebir, I, Tahran 1367, s. 268; Erdoğan Merçil, *Fars Atabekliği Salgurlular*, TTK Yayınları, Ankara 1991, s. 112; Denise Aigle, *Le Fârs sous la domination mongole: politique et fiscalité, XIIIe-XIVe*, Paris 2005, s. 120-121). Onun 670/1271 yılında Engiyânü tarafından öldürülmesi üzerine Şiraz’ın *şahneliğine* müşterek olarak Muhammed Bek, Tutyâk (Tunyâk) ve Bulûgân getirilmiştir (Vassâf, II, s. 195; *Tahrir-i Vassaf*, s. 113-114; Zerküb Şîrâzî, s. 90).

komutanlar görev alırlardı⁶⁹. Bu komutanların ekseriyeti eyalet sınırlarını düşmandan korumakla sorumlu olduklarından, geniş yetkilere ve kalabalık bir alt komuta tabakasına sahiptiler. Bu komutanların en büyüğü olan ve kaynaklarda *beğlerbeği* veya *emirü'l-ümera* olarak tesmiye edilen vazife sahibi bir kişi, diğer emirlerin en büyüğü olup, başkomutan sıfatını taşırdı. Bunlar eyaletin neredeyse tüm işlerine bakar ve devletin adeta temsilcisi sıfatını taşırlardı. Ayrıca eyaletlerde sayıları 10.000-30.000 arasında değişen ve çeşitli büyüklükteki kalabalık askerî birliklerin her türlü sevk ve idaresinin komuta hiyerarşisinin en tepesinde bulunurdu. Bunlar aşağıda görevlerine temas edilecek olan dört adet *emir-i ulus* içerisinde en muteberi olarak seçilirdi. Geriye kalan üç tanesi ise *emir-i ulus* sıfatını taşırdı. Bu komutanların tam listesini veremiyorsak da anladığımız kadarıyla Abâkâ devrinde bu görevi Suncak Noyan üstlenirken, Gazan Han devrinde Kutluşah, Olcaytu ve Ebu Said devrinde ise bu görevde Emir Çoban'ın olduğu bilinmektedir⁷⁰.

Eyaletlerdeki önemli işler ise biri *beğlerbeği* olmak üzere dört *ulus beyinin* ortak iştiraki ile görülürdü. Böylece kararlar bu dört beyin hususi görüşü dikkate alınarak resmîyet kazanırdı. Bunlara danışılmadan herhangi büyük bir karar alınmaz, şayet bunlardan herhangi birisi hazır bulunmazsa bile kendisi varmış gibi toplantılarında alınan kararların yazıldığı *yarlıklara*⁷¹ ismi bulunurdu. Fakat bu komutanın naibi adının altına mührü atardı. Anlaşıldığı üzere de bu dört *ulus beyi*, verdikleri kararlarda *vezire* danışmaları gerekirdi, lakin vezirin hükmüne de tümü ile uymak zorunda değillerdi. Emirler ve vezirler ortak iş yürütür ve böylece emirlerin olmadığı zamanlarda, özellikle de vezir askerî konularda onların işlerini üstlenir ve naiplerine yapmaları gereken işleri bildirirdi. Ayrıca gerektiğinde resmî belgelere emirlerin adlarını yazarak, yukarıda da temas edildiği üzere, naiplerine imza attırırdı⁷².

Beğlerbeği'in vazifesi bir hayli önemli olduğundan bizzat İlhan'ın çıkardığı yarlık ile görevlendirilirdi. Bunlar uzun süre orduya hizmet edip İlhan'ın takdirini kazanan ve büyük başarılar elde eden güçlü, akıllı ve ordudaki askerler tarafından saygı duyulan kişiler içerisinde seçilmesine

⁶⁹ Bu görevliler esas itibarıyla İlhanlı devletinde askerî teşkilatın başındaki kişilerdi. Lakin İlhanlılarda eyalet ve askerî görevler bir kabul edildiğinden bu kişilerde eyalet teşkilatının başında kişiler olurdu. Bu komutanlar hakkında geniş bir değerlendirme için şu çalışmaya başvurmak gerekir: Mustafa Uyar, "İlhanlı İnan Moğolları Ordusunda Hiyerarşi: Askerî Yetkililer ve Nitelikleri", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, XLIX, Sayı 1, Ankara, 2009, s.33-47.

⁷⁰ El-Ömerî, s. 68; İbn Batuta, *Tuhfetü'n-nuzzâr fi garaib el-emsâr-İbn Batuta Seyahatnamesi*, Çev. A. S. Aykut, I, İş Bankası Yayınları, İstanbul 2010, s. 288; Emin, *a.g.e.*, s. 77.

⁷¹ Türk ve Moğol devletlerinde hükümdarların yazdırdığı veya hazırlattığı buyruklar, fermanlardır. Bk. İlyas Kemaloğlu, "Yarlık", *DİA*, XLIII, s. 334-335.

⁷² El-Ömerî, s. 68; Kalkaşendî, IV, s. 423.

özen gösterilirdi. Bunların görevleri o kadar mühimdi ki diğer üç *emir-i ulus* başta olmak üzere tüm *vezirler*, *eyalet hâkimleri*, *emir-i tümen*, *emiri-i hezare*, *emir-i sade* ve hükümdarın hususî dostları olan *inaklar* kendisine danışarak iş yapmaları gerekmekteydi. Savaş sırasında da ordunun kontrolünü bizzat alır ve İlhan'ın bizzat buyruğu yok ise ordunun tüm hamle ve saldırılarına kendisi karar verirdi. Bu sebeple bunların elinde büyük miktarda asker ve toprak bulunur, İlhan'ın olmadığı zamanda da başkomutan sıfatını taşırlardı. *Beğlerbeği* olarak görev yapan bu kişiler, mutlak suretle Moğol asıllı olması gerekirdi. Maaşları da *ikta*' usulü ile ödenirdi⁷³.

Kıdemli komutanlar söz konusu olduğunda, *Beğlerbeğinden* sonra en yetkili kişiler yukarıda da isimleri zikredilen *emir-i uluslar*dı. Bunlar daha çok eyaletlerde görev yapan, fakat doğrudan merkeze bağlı iş yapan üst rütbeli beyler arasında seçilirdi. Bunların sayısı yukarıda da yazıldığı üzere üç olup, *beğlerbeğinden* gelecek emir uyarınca görev yaptıkları eyaletlerdeki askerin her türlü sevk, ikmalî, düzeni ve idaresi ile ilgilenir; görev aldığı yerleri asiler, bozguncular, zalimlere karşı koruyarak halka kötü davranan şahıs veya yöneticileri bulup cezalandırırlardı. Her ne kadar *beğlerbeği* ile birlikte bunların dördü *emir-i ulus* olarak bilinse de *beğlerbeği* dışında kalan esas üç *emir-i ulusa kol emirliği* deniliyordu. Görevleri bir hayli mühim akdedildiğinden, tıpkı *beğlerbeği* gibi, bunlar da bizzat hükümdar tarafından *al-tamgalı yarlık*⁷⁴ ile atanırlardı⁷⁵.

Eyaletlerde *emir-i ulusun* emri altında görev yapan bir alt komuta kademesinde *emir-i ülke* denilen komutanlar görev yapardı. *Emir-i ülke* olarak seçilen kişilerin adil ve savaşlarda yararlılık veya kahramanlık göstermiş komutanlar arasından atanmasına azamî dikkat edilirdi. Savaş dışındaki zamanlarda da görev aldıkları yerlerin asayişini sağlamak, bozgunculuk ve isyan durumlarına süratli bir suretle müdahale etmek, sınırları korumak, eyaletlerdeki görevlilerin para, mal ve eşya gibi sair ihtiyaçları gidermekle vazifelendirilmişlerdi. Bu kişiler de *emir-i uluslarda* olduğu gibi, bizzat İlhan tarafından *emir-i tümenler* arasından *al-tamgalı yarlık* ile atanırlardı. Masraflar da eyaletten gelen gelire karşılanırdı⁷⁶.

İlhanlıların esas komuta kademesini temsil eden ve *emir-i ülkeden* sonra en kıdemli komutanlar ise *emir-i tümen* veya *noyan* adı verilen kişilerdi. Bunlar onluk sisteme göre en büyük birlik olan 10.000 kişilik orduların

⁷³ Nahcivânî, II, s. 155-156.

⁷⁴ İlhanlılarda altın suyuna batırılan mührün vurulduğu yarlık türüydü. Devletin hudutları içerisinde daha çok mühim kararlar ile birlikte mali konularda emirler ve önemli görülen elçilik heyetlerinin taşıdığı mektuplara vurulurdu. Bk. Kalkaşendî, IV, s. 428.

⁷⁵ Nahcivânî, II, s. 9-19.

⁷⁶ Nahcivânî, II, s. 20-25.

başında bulduklarından dolayı bu ismi almışlardı. Bunların temel vazifesi diğer komutanlarda da olduğu gibi savaşta kendi mesuliyetine bırakılan 10.000 kişilik askerin sevk ve idaresini yapmaktı. Emri altında görev yapan *emir-i hezare* (onbaşı), *emir-i sade* (yüzbaşı) ve *emir-i dehe* (onbaşı) gibi çeşitli büyüklükteki ordulara komuta eden emirler bulunurdu. *Emir-i tümenler*, İlhan'ın *yarlık*ına göre ordusunu daima savaşa hazır tutarak gece-gündüz fark etmeden savaşa çağrıldıkları zaman askerlerini tam teçhizatla savaşa iştirakini zağlamakla mükelleftiler. Ayrıca 10.000 askerin her türlü silah, at veya malzemeyi tedarik etmek zorundaydılar. Tıpkı diğer üst düzey komutanlar gibi bizzat İlhan tarafından *al-tamga yarlık* usulü ile atanırlardı. Maaşları ise her yıl *Divan-ı Buzurg*'un belirlediği miktarda *ikta*' usulünce ödenirdi. Ölünce oğlu, şayet adil ve başarılı birisi ise babasının görevini üstlenebilirdi⁷⁷.

Bir önceki paragrafta da bahsedildiği üzere orduda *emir-i tümenin* emri altında görev yapan *emir-i hezareler* bulunmaktaydı. Bunların da tıpkı diğer emirler gibi bizzat İlhan tarafından atandıkları bilinmektedir⁷⁸. 1.000 dinar civarında olan maaşlarını ise nakdî olarak alırlardı⁷⁹. Bu emirlerin altında komuta ettiği 100 askere binaen *emir-i sade* (yüzbaşı) olarak tesmiye edilen komutanlar bulunurdu. Bunlar, başarılı *emir-i deheler* (onbaşılar) içerisinden seçilirdi. Maaşları da *Divan-ı Buzurg* tarafından belirlenen oranda ödenirdi. Nihayetinde de en alt komuta kademesinde *emir-i dehe* bulunmakta ve adlarından da anlaşıldığı üzere 10 askere komutanlık ederlerdi⁸⁰. Ayrıca kaynaklar vesilesiyle öğrendiğimiz üzere İlhanlılarda 4.000 kişilik ordular da mevcut olup, bunların başında önemli kabile veya boyların beylerin olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim Argun (1284-1291) devrinde bu birliklerden bahsedilmektedir⁸¹.

⁷⁷ Nahcivâni, II, s. 25-26; el-Ömerî, s. 68; Emin, *a.g.e.*, s. 35-37.

⁷⁸ Nahcivâni, II, s. 29.

⁷⁹ Kalkaşendî, IV, s. 427-428.

⁸⁰ Nahcivâni, II, s. 25-29; Emin, *a.g.e.*, s. 37-38.

⁸¹ Reşidüddîn/Rüşen-Musevî, II, s. 1168; Türkçe terc., s.162. Hülegü ve Abâkâ Han devrindeki önemli askeri ümeraya gelirse, bunlar İlgây, Argun Aka, Şiremun, İlgas, Suncâk, Atay, Kurcan, Muragay, Buraltay, Tughur, Kitboğa, İğay, Şiktur, Urgutu, Kara, Katan, Buga Timur, Tura Timur, Mulagu, Sugatay, Abaçi, Hindu, Kurtsbay, Alin Timûr, Kuday, Bukalmur, Durbay, Altaçu, Kurtugu, Sisay Baverci, Abar Buka, Tulday Yarguçi, Baydu, Samagar, Kutluk Buka, Tanjulun, Küçük Unaghuçi, Bulaghan, Abdullah Aka, Tugay Emir-i Yarguci, Dalulday'dır. Bk. Reşidüddîn, *Şu'ab-ı pençegâne*, Topkapı Müzesi Kütüphanesi, III. Ahmed, nr.2938, vr.138a-143a; *Mu'izü'l-Ensab*, Ed. A. K. Muminov, *Istoriâ Kazakhstana v persidskikh istochnikakh*, III, Almatı 2006, vr. 60b-61a; Faruk Sümer, "Anadolu'da Moğollar", *Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, I, Ankara 1971, s. 37-38.

Dikkat edildiği üzere İlhanlılarda eyaletlerde görev alan komutanların askerî konular dışında eyaletlerin her türlü yönetim işleri ile de sorumlu oldukları görülmektedir. Bundaki esas faktör, İlhanlılarda eyalet yönetimi ile askerî icraatların tümü ile bir akdedilmesi idi. Ayrıca *Divan-ı Buzurg*'a bağlı tüm görevliler, hisselerine düştüğü kadar hem bu komutanlara hem de mesul oldukları nökerlerine belli bir oranda ve yıllık olarak bir miktar para vermek zorundaydı. Bu komutanların yetkileri ve baktıkları işler bir hayli geniş olduğundan, askerî konular dışında kalan bir takım işleri alt kademedeki kişilere havale etmek zorundaydılar. Emirler, haftada iki defa *kirpâs-ı muazzam* adı verilen denilen divan çadırınlarında toplanır ve bu toplantılarda da bölgede görev alan *kadılar*, *yarguciler* (hakimler) ve *muhasıllar* (vergi toplayıcıları) ile bir araya gelerek eyaletin genel işlerini konuşurlardı. Fermanlarda ise üç *emir-i ulusun* isimleri ve mühürleri *beğlerbeği* isminin altına, vezirin isminin ise üstüne atılırdı⁸².

Eyaletlerde bizzat hükümdarın bizzat atadığı veya *Divan-ı Buzurg*'un görevlendirdiği idarî kurum ve görevliler dışında, eyalet idarî yapısı içerisinde isimlerine tesadüf edilen başka görevlilerin veya kurumların olduğu bilinmektedir. Bunların bir kısmının İlhan veya *baş vezir* tarafından atandıkları malum ise de söz konusu görevlilerin işleri genellikle mahalli olduğu anlaşılmaktadır. Kaynaklar, genellikle *hâkim* ve *naib* (vali) adlı yüksek mertebeli bir görevliden bahsederler⁸³. Anlaşıldığı kadarıyla bunlar, belli bir bölge veya bir şehirde devletin emirlerini halka iletmekle sorumluydular⁸⁴. Ayrıca bunlar görev yerlerine göre dört kısma ayrılırlardı. Bu kısmın ilki *emanet hâkimliği*'ydi. Nahcivânî (öl. 1330)'den öğrendiğimiz üzere, bölgeden veya divanın belirlediği saygı duyulan bir kişiyi yarlık çıkarmak suretiyle bir yıllığına eyaletin belli şehirleri veya bölgelerini yönetmek üzere tanzif edilirdi. Müellif, genellikle İlhan'ın bu tür

⁸² Nahcivânî, II, s. 9-19; Kalkaşendî, IV, s. 427; Emin, *a.g.e.*, s. 33-34.

⁸³ Hülegü devrinde Irak-ı Acem ve Horasan memleketlerinin hâkimliğini Ali Melik yapmaktaydı. Bk. Reşidüddin/Rüşen-Musevî, II, s. 1045; Türkçe terc., s.69. Ayrıca Hülegü, Haleb'i hakimliğine ilk olarak Fahreddin Sakî'yi atamış; fakat halktan gelen şikayetler üzerine yasaya çarptılmış, onun yerine de Zeyneddin Hafizî atanmıştır. Bk. Reşidüddin/Rüşen-Musevî, II, s. 1027; Türkçe terc., s.54.

⁸⁴ Nitekim Abâkâ Han, Engîyânû 667/1268 yılında tekrar Fars Bölgesi'nin naibliğine (Vassâf, II, s. 193; *Tahrir-i Vassaf*, s. 112; Zerkûb Şîrâzî, s. 90; Fesaî, I, s. 267; Merçil, *ag.e.*, s. 112; Aigle, *ag.e.*, s. 120) İzzeddin Aybek-i Şamî'yi Malatya'nın hâkimliğine getirmişti (Reşidüddin/Rüşen-Musevî, II, s. 1104; Türkçe terc., s.115). Daha sonra Engîyânû'nun haksız olarak Şiraz *şahnesi* Gökçe'yi öldürmesi sebebiyle, görevinden azlederek yerine Suncâk Noyan'ı Bağdad ile birlikte Fars Eyaleti'ne "naib" olarak görevlendirmiştir (Reşidüddin/Rüşen-Musevî, II, s. 1060-1061; Türkçe terc., s. 79; Vassâf, I, s. 195; *Tahrir-i Vassaf*, s. 113; Zerkûb Şîrâzî, s. 90; Fesaî, I, s. 268; Merçil, *ag.e.*, s. 112-113).

⁸⁴ Nahcivânî, II, s. 132-136.

görevlendirmeleri harap olmuş eyaletlerde yaptığı ilave eder. Öyle ki şayet bir yer, savaş veya deprem sebebiyle harap edilmiş ise bu şahıslar da bölgede devlet idaresini yeniden tahsis etmek ve imarını gerçekleştirmekle meşgul olurlardı. *Divan-ı Buzurg*'a bağlı çalıştıkları için de maaşlarını buradan alırlardı⁸⁵. Bu kişilerin görev yaptığı ikinci kısım ise *zimmân ve mukatâ'a hâkimliği*ydi. Öyle ki *Zimmân* (zeamet) ve *mukatâ'a* (iktâ') usulüne göre namzet mazbataları verilerek bir yıllığına mahsus görevlendirilirdi. Fakat bunların ilkinde göre esas farkı devletten maaş almazlardı. Bunun yerine görevlendirildiği bölgeden kendilerine tahsis edilen zeamet ve iktâ' üzerinden gelir elde ederlerdi. Bununla birlikte şehirlerde görev alanlara bazı dönemlerde hem kendi hem de askerlerin kullandıkları hayvanların yemi için devlet tarafından belli bir meblağ para desteği verilmekteydi⁸⁶. Yaptıkları tüm icraatları da mutlak suretle ilgili hususi deftere geçirmek zorundaydılar. Yılsonunda da bu defterlerin bir suretini mazbataları birlikte *Divan-ı Buzurg*'a teslim ederlerdi⁸⁷. *Hâkimlerin* görev yaptıkları üçüncü kısım ise *tamga hâkimliği*ydi. İlhanlılarda *tamga* olarak zikredilen gümrük vergilerinin tahsilinde problemler veya bununla ilgili bazı aksaklıkların oluşması durumunda bunlar bizzat merkez tarafından görevlendirilirdi. Anlaşıldığı kadarıyla bu kişiler hem karar vericiydiler hem de teftiş işi yaparlardı. Bu sebeple görevlerinin ehemmiyeti göz önüne alındığında, bu kişilerin bizzat İlhan tarafından itimat ettiği kişiler arasından seçilmesine özen gösterilirdi⁸⁸. *Hâkimlerin* görev yaptığı dördüncü ve son kısım ise *vilayet-i mezru'î hâkimliği*ydi. Bunlar özellikle bir bölgede ziraî ürünlerdeki kıtlık veya mahsul kalitesinin düşmesi durumunda bizzat İlhan tarafından gönderilirdi. Bunların verdiği kararlar, genellikle acil durumlarda ve süratli bir şekilde verilme esasına dayanmaktaydı. İlgili problem çözüme kavuşturulduğunda da çiftçi, mahsulünün 2/10 miktarında kendisine vermek zorundaydı⁸⁹.

Eyaletlerin yönetimi dışında malî hususların tatbiki, devletin en önemli gelir kalemlerinden birini teşkil eden vergilerin toplanması ve bunların belli bir esasa göre tasnif edilmesi de eyalet teşkilatlanmasının önemli bir ayağı teşkil ederdi. Bunlardan en önemlisi ise *Naib mustevfi-i memâlik*ti. Adından da anlaşıldığı üzere *Divan-ı İstifa*'nın başındaki *mustevfi*nin eyaletlerdeki vekilidiler. Bu sebeple *mustevfi*nin adına şehir ve beldelerdeki vergiyi veya

⁸⁵ Nahcivânî, II, s. 132-136.

⁸⁶ Abâkâ Han, İzzeddin Aybek-i Şamî'yi Malatya'ya atadığında hem kendisi hem de askerleri için 5.000 dinar para ayırmıştır. Bk. Reşîdüddîn/Rüşen-Musevî, II, s. 1104; Türkçe terc., s.115.

⁸⁷ Nahcivânî, II, s. 136-137.

⁸⁸ Nahcivânî, II, s. 138-140. İbn Batuta'nın anlattığına göre, Şiraz'da görev yapan ve vergileri toplamakla görevli Kıvâmeddîn Tamgacî, bu iş için günlük 10.000 dinar akçe (2.500 magrip altın dinarı) maaş alıyordu (İbn Batuta, I, s. 288-289).

⁸⁹ Nahcivânî, II, s. 140-141.

gelirleri toplayıp belli bir düzen içinde hususi defterlere geçirmekle sorumluydular. Bunların sorumluluk alanı önemli olduğundan *Divan-ı Buzurg*'tan çıkan hususi bir yarlık ile görevlendirilirdiler. Fakat devletten maaş almaz, görevlerinin karşılığını olarak sorumlu oldukları bölgeden topladık gelirler veya vergiler üzerinden nakdi veya mal cinsinden alırlardı⁹⁰.

İlhanlılarda devletin diğer kısımlarında olduğu gibi vergi toplama işleri ile ilgili olarak *daruga* veya *baskak* denilen *muhassıllar* görev alırlardı. Bunların esas görevleri de devletin koyduğu yasalar çerçevesinde ve kanunda yazıldığı miktarda vergi toplamaktı. Mükelleflerden vergi toplanması sırasında vazifelerini sorunsuz bir şekilde yerine getirmeleri için kendilerine *altın-tamga* verilirdi. Fakat vergi toplama işi bir hayli zahmetli bir iş olduğundan, kalabalık yardımcı grupla çalışırlardı. Vergiyi tahsili eden kişi, bunları çeşitli gruplara bölerek belli muhitlere gönderirdi. Bunlar da vergiyi toplar, alındıkları yer ve türlere göre taksim eder, daha sonra da muhassıllara teslim ederdi. *Muhassıl* da kâtipler aracılığıyla vergileri ilgili defterlere geçirirdi. Tüm vergilerin toplanmasıyla bunların çeşitli binekler veya yük arabaları aracılığıyla belli bir merkezde toplar, daha sonra da topladığı yüklü miktardaki vergiyi merkeze getirterek *Divan-ı İstifa*'ya teslim ederdi⁹¹. Bu vergilerin toplanması hususunda da hususi defterler düzenlenirdi. *Defter-i kanun* adı verilen ve esas olarak *defter-i kanun emval* ile *defter-i kanun karar-ı me'huz* olmak üzere iki kısma ayrılan vergi defterleri, vergilerin tür ve muhitine göre taksim edilirdi. *Defter-i kanun emval* adı verilen ve esas olarak herhangi bir bölgenin gelirlerinin mufassal bir suretle kayıt altına alındığı defterler bunların en önemlisiydi. Bunu da daha çok *tamga* vergileri ve toprak tahriri ile ilgili bilumum muamelatın kayıt altına alındığı *defter-i kanun karar-ı me'huz* defterler takip ederdi⁹².

İlhanlı eyaletlerinde tüm vergiler, bizzat *Yasa-yı Buzurg* denilen Cengiz Han tarafından konulmuş yasalara göre alınmaktaydı. İlhanlılar devrinde eserini kaleme alan Nasıreddin Tusî (öl. 1274), eyaletlerdeki her türlü haraca ait özel kanunlar konulduğunu ve bu sayede şahısların mal güvenliklerinin güvence altına alındığını aktarmakla vergilerin toplanma sırasında bunların güvenliklerine azamî derece dikkat edildiğine işaret eder⁹³. Esasında diğer Moğol devletlerinde olduğu gibi İlhanlıların ilk dönemlerinde de vergiler düzensiz alındığı anlaşılmaktadır. Fakat devletin belli kaideler üzerine

⁹⁰ Nahcivânî, II, s. 99-104.

⁹¹ Nahcivânî, II, s. 176 -177; Emin, a.g.e., s. 214-216.

⁹² Amulî, *Nefa'isü'l-finân fi 'ara'isü'l-'uyun*, Nşr. Hac Mirza Ebü'l-Hasan Şi'ranî, I, Tahran 1363, s. 324-325.

⁹³ Nasıreddin Tusî, *Tarassul*, Nşr. M.Minovi-V.Minorsky, "Naşir al-Din Tūsî on Finance", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, X, Sayı 3, London, 1940, s. 760-761.

oturmasıyla, özellikle de Abâkâ devrinde, bunun için gereken önlemler alınmaya çalışılmıştır. Nitekim bu dönemde devletin ikinci önemli devlet adamı olan Vezir Şemseddin Cüveynî, vergilerin daha düzenli bir şekilde toplanması için Seyyid Sadreddin Hamza'yı görevlendirmiştir. Nahcivânî'nin bildirdiğine göre bu işle ilgili uzun bir tahkikat devrinden sonra nihayetinde bir rapor hazırlamıştır. Şemseddin Cüveynî düzensizliği kontrol ederek kayıt alma ve hesaplamak amacıyla Hâce Cemaleddin Munşî'ye başvurmuştur. Vezir burada ilk olarak eyalet ve muhassıllara gönderilen beratlar ve yarlıkların divanda ele alınmasını, bunların da siyakat yazısı ile tarih sırasına gönderilen şehir ve vilayetlere göre ayrı ayrı taksim etmesini istemiş, ayrıca bunların da bu iş ile ilgili hususi defterlere geçirilmesini emretmiştir⁹⁴.

Sonuç

İlhanlılar, sahip olduğu toprakları Azerbaycân, Horasan, Fars, Irak-ı Arab, Irak-ı Acem, Huzistan, Rum (Anadolu), Diyâr-ı Bekr ve Diyâr-ı Rebia olmak üzere sekiz kısma ayırmalarına rağmen, bunları merkeze bağlı topraklar, tâbi devletlere ait topraklar ve yerel hanedanlıklara ait topraklar olmak üzere üçe böldükleri; merkeziyetçi bir devletten ziyade, merkeze doğrudan bağlı topraklar ile beraber, tâbi devletler ve yerel hanedanlıkların da dâhil edildiği bir yönetim örgütlenmesini tercih ettikleri anlaşılmaktadır. Yönetim merkezlerinden ilki ve doğrudan merkeze bağlı olan Azerbaycân, Horasan, Fars, Irak-ı Arab, Irak-ı Acem, Huzistan, Diyâr-ı Bekr ve Diyâr-ı Rebia bölgelerdeki tüm yönetim işleri tamamı ile merkez tarafından yürütülmekteydi. Fakat Diyâr-ı Bekr mülhakatındaki Mardin merkezli Artuklular ile Hısn-ı Keyfâ merkezli Eyyübîlerin yönetim yapılarına karışılmamıştır. Bir diğer yönetim bölgesi ise Gürcistan, Kilikya, Trabzon ve Rum (Anadolu) olup buradaki devletler kendi içlerinde müstakil olmakla beraber hükümdarın azli ve seçilmesi dâhil olmak üzere umumi işlerde İlhanlılara bağlıydılar. Bunların başında da Anadolu Selçukluları, Mardin Artukluları, Hısn-ı Keyfa Eyyübîleri, Kilikya Ermeni Krallığı, Gürcü Krallığı ve Trabzon Rum İmparatorluğu gelmekteydi. Söz konusu devletlerin hükümdarları ile birlikte İlhanlıları temsil edilmek üzere birer naip atanmaktaydı. Son yönetim şekli ise İlhanlı merkezine uzak olmakla beraber devletin toprağı sayılan yerlerde varlıklarını sürdüren yerel hanedanlıklardı. Bunlar Fars'ta Salgurlular, Herat'ta Kert Hanedanlığı, Şebankâre'de Fadluyeler, Yezd'te Yezd Atabekliği, Kirman'da Kutlukşahlar, Lur ve çevresinde de Büyük ve Küçük Lur Atabekliği, Mazenderan'da Bavendiler ve Pâduspâniler olduğu görülmektedir.

⁹⁴ Nahcivânî, II, s. 125-132; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilatına Medhal*, TTK Yayınları, Ankara 1988, s. 213-216.

Kaynakça

- Ahmed Münşî Kumî, *Gülîstan-ı hüner*, Thk. Ahmed Süheylî Hanzarî, Tahran 1352.
- Aigle, Denise, *Le Fârs sous la domination mongole: politique et fiscalité, XIIIe-XIVe*, Paris 2005, s. 120-121.
- Amulî, *Nefa'isü'l-finûn fi 'ara'isü'l-'uyun*, Nşr. Hac Mirza Ebü'l-Hasan Şi'ranî, I, Tahran 1363.
- Aynî, *İkdü'l-cümân fi târihi ehlü'z-zamân*, Nşr. Muhammed M. Emin, I, Kahire 1987.
- Bâfkî, *Cami'ü müfidî*, Tsh. İrec Avşar, III, Tahran 1384.
- Benâketî, *Ravzatü'l-ulî el-elbâb fi tevarihü'l-ekâbir ve'l-ensab, Tarih-i Benâketî*, Nşr. Ca'fer Şi'ar, Tahran 1348.
- Ch'ang Te, *Si shi ki (1259)*, Trans. E. Bretschneider, *Medieval Researches*, I, London 1888, s. 122-156.
- Cûzcânî, *Tabakât-ı Nâsirî*, Tsh. Abdulhay Habibî, II, Kabil 1342; Türkçe çevirisi: *Tabakât-ı Nâsirî, Moğol İstilasına Dair Kayıtlar*, Çev. Mustafa Uyar, Ötügen Neşriyat, İstanbul 2016.
- Cüveynî, *Tarih-i cihangüşa*, Çev. Mürsel Öztürk, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1999.
- Dayı, Özkan, "İlhanlı İdârî Teşkilatı I: Dîvânlar", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, XL, Sayı 69, Ankara, 2021, s. 72-94.
- Dayı, Özkan, "Bağdad'da İlhanlı Dönemi İdarecileri (1258-1280)", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, LX, Erzurum, 2017, s. 391-412.
- Ebü'l-Fida, *Tarih Ebü'l-Fidâ, Muhtasar fi ahbarü'l-beşer*, Nşr. Mahmud Deyyub, II, Beyrut 1997.
- El-Ömerî, *et-Ta'rif bi'l-Mustalihü's-Şerif*, Thk. M.H. Şemseddin, Beyrut 1988.
- Emin, Şems Şerik, *Ferheng Islahat-ı Divanî Dovran Moğul*, Tahran 1357.
- Fasîh-i Hâfî, *Mucmel-i Fasîhî*, Nşr. Muhammed Ferruh, II, Meşhed 1340.
- Fesaî, *Farsname-i nasrî*, Nşr. Emir Kebir, I, Tahran 1367.
- Güneş, İbrahim, "İslam Tarihi Kaynaklarına Göre İlhanlıların Suriye Seferi", *Tarih ve Gelecek Dergisi*, VII, Sayı 2, 2021, s. 791-804.
- Güneş, İbrahim, *Abâkâ Han Devrinde İlhanlı Devleti Tarihi (663-681/1265-1282)*, Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Muğla 2021.
- Hafız Ebrû, *Zeyl camiü't-tevârih reşîdî*, Nşr. Hanbaba Beyanî, Tahran 1350.
- Hamdullah Müstevfî, *Târih-i güzîde*, Nşr. 'Abdu'l-Huseyn Nevâ'î, Tahrân 1364.

- Hamdullah Müstevfi, *Nuzhetü'l-kulüb*, Nşr. G. Le Strange, London-Leiden 1915.
- Hândmir, *Düstürü'l-Vüzerâ*, Tsh. Said Nefisî, Tahran 1976.
- Hândmir, *Habib-i siyer fi ahbarü'l-beşer*, Tsh. M. Debirsiyaki, III, Tahran 1362.
- Hasan b. Ahmed Mühellebî, *el-Kitabü'l-Azizî, el-Mesalik ve'l-Memalik*, Dımaşk 2006.
- Hinduşah Nahcivânî, *Düstürü'l-katib fi ta'yînü'l-meratib*, Nşr. Abdulkerim Alizade, II, Moskova 1971.
- İbn Batuta, *Tuhfetü'n-nuzâr fi garaib el-emsâr-İbn Batuta Seyahatnamesi*, Çev. A. S. Aykut, I, İş Bankası Yayınları, İstanbul 2010.
- İbn Bibî, *el-Evamirü'l-ala'îye fi'l-umuri'l-ala'îye*, Çev. Mürsel Öztürk, II, TTK, Ankara 1996.
- İbn Haldûn, *Tarih İbn Haldun, Kitâbü'l-İber ve divanü'l-mübtedâ ve'l-haber fi eyyamü'l-'Arab ve'l-'Acem ve'l-Berber ve men asarahum min zevi sultâni'l-ekber*, V, Beyrut 2006.
- İbn Said, *Kitâbü'l-coğrâfyâ*, Nşr. İsmail el-Arabî, Beyrut 1970.
- İbn Verdî, *Tarih İbn Verdî, Tetimmet'ü- muhtasar fi ahbarü'l-beşer*, II, Beyrut 1996.
- İbnü'l-Hacer Askalanî, *İnbâü'l-gumr bi-ebnâ el-'umr fi't-tarih*, Thk. Muhammed Abdulmuid Han, I, Beyrut 1986.
- İbnü's-Sibât, *Sıdkü'l-ahbar*, Nşr. Ö. A. Tedmurî, I, Trablus 1993.
- İbnü'ş-Şahne, *Ravzatü'l-menazir fi 'ilmü'l-eva'il ve'l-evahir*, Thk. Seyyid Muhammed Mühenna, Beyrut 1997.
- Kadavî, Ala' Mahmud, *el-Musul ve'l-Ceziretü'l-Furatiye fi Ahd Devletü'l-Moğoli'l-İlhaniyye*, Bağdad 1436.
- Kadı Ahmed Gaffârî, *Târîh-i cihanâra*, Tahran tz.
- Kalkaşendî, *Subhü'l-'aşâ fi sinâ'atü'l-inşâ*, IV, Kahire 1913-1920.
- Kemaloğlu, İlyas, "Yarlık", *DİA*, XLIII, s. 334-335.
- Lewis, Bernard, "İsmaililer", *İA*, V/II, s. 1120-1124.
- Makrizî, *Kitabü's-sulûk li marifetü'd- duvelü'l-mulûk* Nşr. M.A. Ata, I, Beyrut 1997.
- Marco Polo, *Marko Polo Seyahatnamesi*, Çev. Filiz Dokuman, I, Tercüman yayınları, İstanbul 1979.
- Merçil, Erdoğan, *Fars Atabekliği Salgurlular*, TTK Yayınları, Anlara 1991.
- Mirhând, *Ravzatü's-safa fi sireti'l-enbiyâ ve'l-mülûk ve'l-hulefâ*, Nşr. Abbas Perviz, V, Tahran 1375.

- Mu'izü'l-Ensab*, Ed. A. K. Muminov, *Istoriâ Kazakhstana v persidskikh istochnikakh, III*, Almatı 2006.
- Muineddîn Natanzî, *Müntehab et-tevarîh-i Mu'inî*, Nşr. Pervin İstahrî, Tahran 1383.
- Nasıreddin Tusî, *Tarassul*, Nşr. M.Minovi-V.Minorsky, "Naşır al-Dîn Tūsî on Finance", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, X, Sayı 3, London, 1940, s. 755-789.
- Odorico da Pordenone, *Sopra la Vita E I Viaggi*, Ed. Teofilo Domenichelli-Marcellino Da Civezza, Prato 1881.
- Özgüdenli, Osman Gazi, *Gazan Han ve Reformları*, Kaknüs Yayınları, İstanbul 2009.
- Reşîdüddîn, *Câmi'üt-tevârih*, Tsh. Muhammed Rüşen ve Mustafa Müsevî, II, Tahran 1373; Türkçe çevirisi: *Câmi'üt-tevârih*, Çev. İsmail Aka, Mehmet Ersan ve Ahmad Hesampour Khelejani, TTK Yayınları, Ankara 2013.
- Reşîdüddîn, *Şu'ab-ı pençegâne*, Topkapı Müzesi Kütüphanesi, III. Ahmed, nr.2938.
- Rıza Kulî Han Hidayet, *Fihristü't-tevarih*, Nşr. Abdu'l-Hüseyn Nevaî, Tahran 1373.
- Spuler, Bertold, *İran Moğolları*, Çev. Cemal Köprülü, TTK Yayınları, Ankara 1987.
- Sümer, Faruk, "Anadolu'da Moğollar", *Selçuklu Araştırmaları Degisi*, I, Ankara 1971, s. 1-147.
- Şebankareî, *Mecmau'l-ensâb*, tsh. Mir Haşim Muhaddes, Tahran 1363.
- Turan, Osman, "Les souverains seldjoukides", *Studia Islamica*, I, (1953), s. 65-100.
- Turan, Osman, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2004.
- Uyar, Mustafa, "İlhanlı İnan Moğolları Ordusunda Hiyerarşi: Askerî Yetkililer ve Nitelikleri", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, XLIX, Sayı1, Ankara, 2009, s.33-47.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Devleti Teşkilatına Medhal*, TTK Yayınları, Ankara 1988.
- Vásáry, István, "The Golden Horde Term Daruga and Iits Survival in Russia", *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, XXX, Sayı 2 (1976), s. 187-197.
- Vassâf, *Tarih-i Vassâf*, I, Bombay 1269; *Tahrir-i Vassâf*, Tsh. Abdu'l-Muhammed Âyeti, Tahran 1346.
- Xiu Ting, *Hei Ta shi lu*, haz. Mustafa Uyar, çev. Ankhbayar Danuu, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2012.
- Yûnînî, *Zeyl miratü'z-zaman*, II, Haydarabad 1955.
- Yuvalı, Abdulkadir, "Daruga", *DİA*, VIII, s. 505-506.
- Zerküb Şirâzî, *Şirazname*, Tsh. İ. Cevadî, Tahran 1350.

**PORTEKİZ VALİSİ AFONSO DE
ALBUQUERQUE'ÜN KRAL I. MANUEL'E
MEKTUBUNDA ÇALDIRAN SAVAŞI'NA AİT BİR
ANLATIM**

A RECORD OF THE BATTLE OF CHALDIRAN IN
PORTUGUESE GOVERNOR AFONSO DE ALBUQUERQUE'S
LETTER TO KING MANUEL I

Tuna Kaan TAŞTAN*

Makale Bilgisi

Başvuru: 24.12.2021

Kabul: 26.05.2022

Article Info

Received, Dec,24,2021

Accepted: May,26,2002

Öz

Çaldıran Savaşı, hem dünya askerî literatürü üzerinde meydana getirdiği değişikliklerden, hem de Ortadoğu gibi önemli bir coğrafyanın siyasi yapısı üzerindeki etkisinden dolayı, yalnızca Osmanlıları ve Safevîleri değil, neredeyse bütün dünyayı değiştirmiş savaşlardan biridir. Avrupa'nın en batı ucundan Hindistan'a giden deniz yolunu keşfederek gelen Portekizliler, yalnızca Hindistan kıyılarını değil, bütün Umman Denizi ve Hint Okyanusu'nu kontrol altına almaya çalıştıklarından, hakimiyet alanlarını Basra Körfezi'nin girişinde bulunan Hürmüz Sultanlığı'na kadar uzatmış, bu da onları Ortadoğu ile komşu haline getirmiştir. Hindistan'a bir Haçlı zihniyeti ile gelen Portekizlilerin, ana amaçlarından biri Müslüman ticaretini baltalamak olduğundan, Osmanlı Devleti ve Safevî Devleti ile ilgili gelişmeler, bu Batı Avrupalı devletin de yakından takip etmeye çalıştığı konular arasında bulunmakta idi. Portekizliler, daha sonrasında İslam devletleri arasındaki mezhep savaşları hakkında bilgi sahibi olmuş, bu bilgileri kendi çıkarları doğrultusunda kullanmaya çalışmışlardır. Şah İsmail'in, ismi Portekizli kaynaklarda geçmeyen bir kumandanının, ünlü Portekiz valisi Afonso de Albuquerque ile yaptığı konuşma bu çabanın en önemli örneklerinden birini teşkil etmektedir. Çaldıran Savaşı hakkında olan bu konuşma sonucunda, Portekizliler Osmanlı

* Öğr. Gör. Dr., Ankara Yıldırım Beyazid Üniversitesi, Yabancı Diller Yüksekokulu, Ankara, tkastan@ybu.edu.tr, 0000-0002-5436-0592, Ankara Türkiye.

Devleti'ne karşı Safevî Devleti'ni bir müttefik olarak görmeye, hatta Şah İsmail'i Afonso de Albuquerque'in tabiri ile "Müslümanlar üzerine İsa tarafından gönderilmiş bir yıldırım" olarak nitelendirmeye başlamışlardır.

Anahtar Kelimeler: Çaldıran, Şah İsmail, Yavuz Sultan Selim, Afonso de Albuquerque, Hürmüz.

Abstract

The Battle of Chaldiran is one of the wars that changed not only the Ottomans and the Safavids but also the whole world, both because of the changes it caused on the world military literature and its effect on the political structure of an important geography such as the Middle East. The Portuguese, who came from far away, from the westernmost tip of Europe, by exploring the sea route to India, tried to control not only the coast of India, but also the entire Arabian Sea and the Indian Ocean, so they extended their dominion to the Sultanate of Hormuz, located at the entrance of the Persian Gulf, which made them neighbors with the Middle East. Since one of the main aims of the Portuguese, who came to India with a Crusader mentality, was to undermine the Muslim trade, the developments related to the Ottoman State and the Safavid State were among the issues that this Western European state tried to follow closely. The Portuguese later learned about the sectarian wars between the Islamic states and tried to use this information for their own interests. The speech of a commander of Shah Ismail, whose name is not mentioned in Portuguese sources, with the famous Portuguese governor, Afonso de Albuquerque, constitutes one of the most important examples of this effort. As a result of this talk about the Battle of Chaldiran, the Portuguese began to see the Safavid State as an ally against the Ottoman Empire, and even described Shah Ismail as "a lightning bolt sent by God on the Muslims", as Afonso de Albuquerque put it.

Keywords: Chaldiran, Shah Ismail I, Selim I, Afonso de Albuquerque, Hormu

Giriş

Çaldıran Savaşı, sadece Osmanlı Devleti ile Safevî Devleti arasında yapılmış önemli savaşlardan biri değil, aynı zamanda Türk tarihinin de dönüm noktalarından biri olarak kabul edilir. Bu savaşla birlikte, Doğu Anadolu'nun hâkimiyeti kesin olarak Osmanlı Devleti'nin eline geçmiştir. Hemen devamında Dulkadiroğulları Beyliği'nin 1515 Turnadağ Savaşı¹ ile ortadan kaldırılması

¹ Yavuz Sultan Selim'in Kayseri Sancağı'na yolladığı Şahsuvaroğlu Ali Bey'in Dulkadiroğulları beyi Alaüddeve Bey'in oğlu Süleyman Bey'in idaresindeki Bozok bölgesini ele geçirip Süleyman Bey'in başını Yavuz Sultan Selim'e göndermesi üzerine, Alaüddeve Bey de Memlûklerden yardım istemiştir. Yavuz Sultan Selim de Dulkadiroğulları Beyliği üzerine Rumeli Beylerbeyi Hadım Sinan

sonucu Osmanlıların en önemli amaçlarından biri olan Anadolu Türk birliği kesin olarak tamamlanmıştır. Bundan sonraki süreçte uzunca bir süre İran tarafından bir tehditle karşılaşmayan Osmanlı Devleti, güneye ve batıya doğru seferler düzenleyerek genişleme imkânı bulmuştur. Bu açıdan bakıldığında, hem Osmanlı Devleti'nin doğu sınırlarının güvenliğinin sağlanması, hem de artan prestiji ile Yavuz Sultan Selim'in diğer fetihlerinin zeminini bu zaferin oluşturduğunu söylemek mümkündür. Bu çalışmada, Çaldıran Savaşı'na dair, Portekizlilere ait bir kaynakta geçen anlatım, Türk tarihçilerin tetkik eserleri ve ulaşılabilen kaynak eserlerde bulunan Çaldıran Savaşı anlatımları ile karşılaştırılarak bu anlatımın Çaldıran Savaşı'na ait olduğu kanıtlanmaya çalışılacak, böylece Çaldıran Savaşı'na dair pek bilinmeyen bir anlatım Türk okuyucuları ile buluşturulacaktır. Çalışmada, Safevî Devleti'nin bir kumandanının Portekiz'in Hindistan valisi Afonso de Albuquerque ile konuşmasında geçen Çaldıran Savaşı anlatımı kullanılacak, bu konuşma için ise, Vali Afonso de Albuquerque'in Portekiz kralı I. Manuel'e rapor maiyetinde gönderdiği mektuplardan derlenen ve aslı Portekizce olan *Commentaries of Affonso de Albuquerque* adlı eserin, Hakluyt Topluluğu üyesi Walter de Gray Birch tarafından yapılan ve 1875 yılında Londra'da basılan İngilizce çevirisinden yararlanılacaktır.

1) Çaldıran Savaşı'nın Arka Planı

24 Nisan 1512 tarihinde tahta çıkan² Yavuz Sultan Selim, Osmanlı tarihinin en aktif padişahlarından biri olarak tarihe geçmiştir³. Çaldıran zaferi ise, hükümdarlığının henüz ikinci yılında kazanmış olduğu bir zaferdir. Bu zafer,

Paşa'yı göndermiştir. Sinan Paşa'nın 10.400 kişilik kuvvetini Yavuz Sultan Selim kendi kuvvetleriyle takip etmiştir. Alaüddeve Bey ise bütün halkını, hanesini ve hazinelerini Turnadağı'nda topladıktan sonra yaklaşık 10.000 süvari ile Osmanlı kuvvetlerini karşılamak üzere harekete geçmiştir. 12 Haziran 1515 tarihinde bu kuvvetler karşı karşıya gelmiş, zafer, ateşli silahlardan da istifade eden Osmanlı kumandanı Sinan Paşa'nın olmuştur. Alaüddeve Bey ise savaşta hayatını kaybetmiştir. Savaşın sonra Yavuz Sultan Selim, Dulkadiroğulları Beyliği'nin bulunduğu bölgenin idaresini de Şahsuvaroğlu Ali Bey'e bırakarak Memluk Sultanı Kansu Gavri'ye bir fetihname ile zaferini haber vermiş, bu durum da zaten güç bir durumda olan Memluk sultanını ziyadesiyle endişelendirmiştir. Bkz. Feridun M. Emecen; *Yavuz Sultan Selim*, Kapı Yayınları, İstanbul 2018, s. 168-169.

² Emecen; *a.g.e.*, s.69; Halil İncalcık; *Devlet-i 'Aliyye – Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2009, C.1, s. 137; C. N. Seddon (çev.); *Ahsanu't- Tawarikh of Hasan-ı-Rumlu*, Oriental Institute, Baroda 1934, C.2, s. 63.

³ Halil İncalcık'a göre, Yavuz Sultan Selim'in kişiliğinde Yıldırım Bayezid ve Fatih Sultan Mehmed'in atılğan cihangirliği canlanıyordu. Bkz. İncalcık; *a.g.e.*, C.1, s. 137.

yukarıda da söylenmiş olduğu gibi, sultanın diğer başarılarının zeminini hazırlamıştır.

Safevîlere karşı harekete geçme kararı alan Yavuz Sultan Selim, ilk başta vezirlerinin muhalefeti ile karşılaşmış, yine de kararından dönmeyerek sefer için hazırlıklara başlamıştır. Batıda da Osmanlı Devleti'ne karşı bir birleşmenin meydana gelememesi, Yavuz Sultan Selim'in dikkatini doğuya yöneltmesini kolaylaştırıyordu⁴. Tufan Gündüz'ün ifadelerine göre, Safevîlerin Osmanlı topraklarındaki Kızılbaşları İran'a davet etmeleri ve Şah İsmail'in II. Bayezid tahtta iken onu sık sık aşığılamış olması bu savaşın başlıca nedenlerini teşkil ediyordu. Osmanlı kaynakları ise çoğunlukla Şiiliğin yayılmasının İslam memleketleri için büyük tehlike arz ettiğine vurgu yapmaktadırlar. Bunların yanı sıra, Osmanlı Devleti'nin doğu sınırlarındaki güvenliğin bütünüyle ortadan kalkmış olması, Akkoyunlu Devleti'nin topraklarının kontrolünün mahalli yöneticilere geçmesi ve Dulkadiroğulları Beyliği'nin Safevîlere karşı bir duruş sergileyememiş olması; Osmanlı Devleti'nin doğu sınırlarında Safevî Devleti baskısının artmasına ve bunun çözülmesi gereken ciddi bir siyasi problem teşkil etmesine neden oluyordu⁵. Hasan-ı Rumlu tarafından yazılan Ahsenü't Tevarih adlı eserde de Osmanlı topraklarına yapılan akınların Yavuz Sultan Selim'in Safevîlere saldırmasına neden olduğundan bahsedilmektedir⁶. Yine Tufan Gündüz, dönemin kaynaklarından aktararak İran'dan ve Horasan'dan, Yavuz Sultan Selim'i İran üzerine yürümeye ve Kızılbaşları ortadan kaldırmaya teşvik eden mektupların da geldiğini bildirmektedir⁷. Ayrıca Şah İsmail'in Anadolu'da çok sayıda taraftarı bulunmaktaydı ve bunların isyan etme ihtimali bulunuyordu. Yavuz Sultan Selim'in Anadolu Beylerbeyi ve sancakbeylerine verdiği emirler doğrultusunda Şah İsmail'in Anadolu'daki taraftarları araştırılarak hapis ve idam edilmişlerdir⁸. Bu kişilerin sayılarının 40.000'i aştığı rivayet edilmektedir⁹.

⁴ Emecen; *a.g.e.*, s. 109.

⁵ Tufan Gündüz; *Son Kızılbaş Şah İsmail*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2014, s. 116-117.

⁶ C. N. Seddon (çev.); *a.g.e.*, C.2, s. 68.

⁷ Gündüz; *a.g.e.*, s. 118. Bu mektuplar İdris-i Bidlisi'nin kitabında da geçmektedir. Mektupların, Yavuz Sultan Selim'e Çaldıran Savaşı'ndan sonra ulaştığı da belirtilmektedir. Bkz. İdris-i Bidlisi; *Selim Şah-Name*, Haz. Hicabi Kırılancı, Hece Yayınları, Ankara 2016, s. 163-168.

⁸ İsmail Hakkı Uzunçarşılı; *Osmanlı Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1983, C.2, s.257-258.

⁹ İdris-i Bidlisi; *a.g.e.*, s. 175. İnalçık; *a.g.e.*, C.1, s.138. Tufan Gündüz'e göre ise bu hususun tam olarak gerçekleşip gerçekleşmediği şüphelidir. Zira Osmanlı sınırları içerisindeki Kızılbaş sahaları oldukça sınırlıdır ve bunların bir kısmı da II. Bayezid döneminde İran'a göç etmişlerdir. Ayrıca,

Böylece Yavuz Sultan Selim, Şah İsmail üzerine yapacağı bir seferde Anadolu'da çıkabilecek ayaklanmaların da önüne geçmiş oluyordu. Buna karşılık olarak Şah İsmail, daha önce yanına iltica etmiş olan Şehzade Ahmed'in oğlu Şehzade Murad'ı Osmanlı tahtının varisi ilan etti¹⁰.

Akkoyunlu Devleti'ni ortadan kaldırarak doğudaki hudutlarını Ceyhun Nehri'ne kadar uzatmış olan Şah İsmail, Özbek tehdidini de ortadan kaldırdıktan sonra dikkatini Anadolu'ya yöneltmiş, gönderdiği halifeler vasıtasıyla Osmanlı sınırları içerisinde bulunan halkı kendisine bağlamak için çalışmalarına başlamıştı¹¹. II. Bayezid'in pasif siyaseti ve bazı Osmanlı devlet adamlarının Aleviliğe mütemayil olmaları, Şah İsmail'in işini kolaylaştırmış ve cesaretini artırmıştı. II. Bayezid döneminde Trabzon valisi bulunan Yavuz Sultan Selim, Şah İsmail tehdidinin ciddiyetini önceden anlamış, hatta buna bağlı olarak kısa süreliğine Erzincan'ı fethetmişti¹². Şah İsmail de Yavuz Sultan Selim'i babasına şikâyet etmişti. II. Bayezid'in son yıllarında şehzadeler arasında bulunan çekişme de Şah İsmail'in faaliyetlerini artırmasına olanak sağlamıştı¹³. İşte bu yüzden, devletin iç meselelerini ortadan kaldırdıktan sonra, Yavuz Sultan Selim uzun süreden beri var olan bu tehdidin üzerine gitmeye karar vermişti¹⁴. Hatta Şah İsmail, Kahire'deki Sünni mezhebinin halifesine karşı Şii mezhebini çıkardığı ve Portekizlilere Memlûklere karşı birlikte hareket etmeyi önerdiği için Memlûklerin de büyük bir düşmanı idi. Yine de Memlûkler, Yavuz Sultan Selim, Şah İsmail'e karşı ittifak teklif ettiğinde kabul etmeyerek tarafsız kalmayı seçmişlerdir¹⁵. Bunun en büyük sebebi ise, Mısır'ın Hint Okyanusu'na çıkış yolunu kontrol altında tutan Portekizlilere karşı Osmanlı donanmasının Memlûklere yardımcı olmasıdır. Bu yüzden Memlûkler Osmanlılara karşı Şah İsmail'e yardım etmekten

Osmanlı Devleti'ndeki nüfus hareketlerinin izlenebildiği vergi defterlerinde böyle bir nüfus kaybına yönelik bir iz mevcut değildir. Bkz. Gündüz; *a.g.e.*, s. 120-121.

¹⁰ Mustafa Çetin Varlık; "Çaldıran Savaşı", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, TDV Yayınları, İstanbul 1993, C.8, s. 193.

¹¹ Şah İsmail'in Özbekler karşısında kazandığı zaferlere ve Horasan'daki Safevî hakimiyetini sağlamlaştırmasına rağmen Özbek tehlikesi Safevîler için bitmeyecek, Safevîler 16. yüzyıl boyunca doğuda Özbeklerle, batıda da Osmanlılarla savaşacaklardır. Bkz. Cihat Aydoğmuşoğlu; *Safevî Devleti Tarihi (1501-1736)*, Gece Kitaplığı, Ankara 2017, s. 41.

¹² Uzunçarşılı; *a.g.e.*, C.2, s. 258.

¹³ Uzunçarşılı; *a.g.e.*, C.2, s. 258.

¹⁴ Aydoğmuşoğlu; *a.g.e.*, s.42.

¹⁵ Uzunçarşılı; *a.g.e.*, C.2, s. 259. Mustafa Çetin Varlık, Şah İsmail'in de hediyelerle birlikte Memlûklere bir elçi gönderdiğini ifade etmiştir. Bkz. Varlık; *a.g.m.*, s. 193.

kaçınmışlardır¹⁶. Dimitri Kantemir, Yavuz Sultan Selim'in esas düşmanının aslında Kansu Gavri olduğunu, ancak İran ve Şah İsmail tehdidini ortadan kaldırmadan Yavuz Sultan Selim'in bu düşmanının üzerine yürümeyi uygun bulmadığını belirtmiştir. Zira Mısır'la meşgul olduğu bir sırada Safevîlerin Osmanlı topraklarını istila etmesi oldukça yüksek bir ihtimaldir¹⁷.

20 Mart 1514'te¹⁸ sefer için gerekli hazırlıkları yapmak üzere Edirne'den İstanbul'a doğru yola çıktı ve ayrıca Safevîlere ticari ambargo uygulamaya başladı. Bu uygulama, Arap ve Hint tüccarların da Anadolu'ya girişini önleyeceğinden Osmanlı-Memlûk ilişkilerini de bozacaktı¹⁹. 10 gün kadar sonra İstanbul'a varan Yavuz Sultan Selim, burada ulema ile görüştü. Ulema kâfir olarak gördüğü Şah İsmail'e karşı savaşında padişahı destekledi²⁰. Hazırlıklarını tamamlayan Osmanlı ordusu, 23 Nisan 1514 tarihinde Üsküdar'dan yola çıktı²¹. 28 Nisan 1514 tarihinde İzmit'e varan ordu, burada Şah İsmail tarafından gönderilmiş olan Kılıç adındaki bir casusu ele geçirdi. Yavuz Sultan Selim, bu casusu serbest bırakarak, Şah İsmail'e iletmesi adına savaş ilanını içeren bir mektubu onunla Tebriz'e gönderdi²². Bu savaş ilanı mektubu, Yavuz Sultan Selim'in kendine olan güvenini ve cesaretini açık bir şekilde ortaya koymaktadır. Daha sonra Osmanlı ordusu Anadolu'da güneye doğru yol alarak ilerlemiş ve 1 Haziran 1514 tarihinde Konya'ya varmıştır. Yavuz Sultan Selim, üç gün kaldığı Konya'dan ayrılmadan önce Türk ve İslam dünyasının manevi önderlerinden kabul edilen Mevlâna Celaleddin Rumi ve Sadreddin Konevi gibi uluların

¹⁶ Mübariz Ağalarlı; "Şah I. İsmail'in Zamanında Azerbaycan Safevî Devleti'yle Mısır Memlûk Devleti Arasında Siyasi İlişkiler", Safevîler ve Şah İsmail, Ahmet Taşğın & Ali Yaman & Namiq Musalı (ed.), Önsöz Yayıncılık, İstanbul 2014, s. 221.

¹⁷ Dimitri Kantemir; *Osmanlı İmparatorluğu'nun Yükseliş ve Çöküş Tarihi*, Cumhuriyet Kitapları, İstanbul 1998, C.1, s. 191.

¹⁸ Bu tarih Emecen tarafından bu şekilde benimsenmişken Uzunçarşılı'nın eserinde 19 Mart olarak verilmektedir. Bkz. Uzunçarşılı; *a.g.e.*, C.2, s. 260.

¹⁹ Emecen; *a.g.e.*, s. 110.

²⁰ Emecen; *a.g.e.*, s. 110.

²¹ Yılmaz Öztuna; *Başlangıcından Zamanımıza Kadar Türkiye Tarihi*, Hayat Kitapları, 1964, C. 5, s. 11.

²² Emecen; *a.g.e.*, s. 111. Bu mektupta "Şahın Müslümanlığa mugayir hareketlerinden, mezaliminden bahis ile kendisinin Müslümanlığı takviye ve mezalimi kaldırmak için faaliyete geçtiğini, yaptığı işler sebebiyle katline fetva verildiğini ve kılıçtan evvel İslamiyeti kabul etmesi lazım geldiğini ve atlarının ayaklarını bastıkları yerlerin kendisine verilmesini ve bunun için Safer ayında İstanbul'dan hareket ettiğini ve bizzat muharebeye hazır olacağını" bildirmişti. Bkz. Uzunçarşılı; *a.g.e.*, C.2, s. 260.

türbelerini ziyaret etti²³. Ayrıca Konya'ya varmadan biraz önce de Dukakinzade Ahmet Paşa'yı 20.000 kişilik bir kuvvetle öncü olarak Sivas dolaylarına göndermişti²⁴. Bu öncü kuvvetin arkasından Karaca Paşa denilen Ahmed Bey ve Mihal oğlu Mehmed Bey de akıncı olarak daha küçük çapta kuvvetlerle sınırların ötesine gönderildiler²⁵. Buradan doğuya doğru yol olan Sultan ve ordusu 2 Temmuz 1514 tarihinde Sivas'a ulaştı. Burada ordunun genel bir sayımı yapıldı. Bu sayım konusunda, bazı kaynaklar Yavuz Sultan Selim'in ordusunun 140.000 kişi civarında olduğunu ve 40.000 kişinin burada bırakıldıktan sonra savaşıma en uygun 100.000 kişi ile yola devam edildiğini söylese de²⁶, Feridun Emecen bu görüşe karşı çıkmış, Osmanlı ordusunun Sivas'ta sayım yapıldığı sırada en fazla 60.000 kişi kadar olduğunu, geride 40.000 kişi bırakıldığı ifadesinin de sembolik bir sayı olup gerçeğin çok üzerinde olduğunu ifade etmiştir²⁷.

Osmanlı ordusunun yaklaştığını öğrenen Şah İsmail ise, Diyarbakır Beylerbeyi olan Ustacalu Mehmed Han'a Osmanlı ordusunun yol üzerinde konaklayabileceği bütün noktadaki mahsullerin ve binaların yakılması emrini vermiştir²⁸. Bu taktik, İran'da yüzyıllardan beri uygulanan bir taktiktir. Geniş İran topraklarında, birçok işgalci ordu bu taktik nedeni ile yürüyüşüne devam edememiş, İran topraklarına hükmeden hükümdarlar bu şekilde dışarıdan gelen pek çok işgalci orduyu savaşmadan topraklarından çıkarmıştır. Şah İsmail, Osmanlıları, savaş olacaksa dahi bu savaşın ülkesinin kendi istediği bir noktada yapılmasına zorlamak istemiş, bu çerçevede savaş alanı olarak ise Osmanlıların uzun ve zorlu

²³ Padişah bu türbe ziyareti sırasında yüz bin akçe sadaka dağıtmış, bütün tımarlı sipahiye de binde yüz akçe terakki vermiştir. Bkz. Uzunçarşılı; *a.g.e.*, C.2, s. 262. İdris-i Bidlisi'nin eserinde ise Rumeli ve Anadolu tımarlı sipahilerinin her birine 1000 Osmanlı akçesine ek olarak 50 akçe vazifede yükselme ve ilerleme ücretinin verildiği yazmaktadır. Bkz. İdris-i Bidlisi; *a.g.e.*, s. 183.

²⁴ İdris-i Bidlisi; *a.g.e.*, s. 183.

²⁵ Uzunçarşılı; *a.g.e.*, C.2, s. 262.

²⁶ İdris-i Bidlisi; *a.g.e.*, s. 183; Uzunçarşılı; *a.g.e.*, C.2, s. 262; Varlık; *a.g.m.*, s.193. Ahsenü't Tevarih adlı eserde daha da yüksek bir sayı verilmiş, Osmanlı ordusunun 200.000 kişiden meydana geldiği ifade edilmiştir. Bkz. C. N. Seddon (çev.); *a.g.e.*, C.2, s. 68.

²⁷ Emecen ayrıca, Yavuz Sultan Selim'in savaşlara kolayca kontrol edebileceği seçkin, hızlı hareket edebilen az sayıda usta askerle gitmeyi tercih ettiğini ifade etmiştir. Bkz. Emecen; *a.g.e.*, s. 112. Tufan Gündüz'e göre ise, burada asker bırakılmasının bir diğer sebebi Dulkadiroğullarından ve Memlûklerden gelebilecek bir saldırıya karşı tedbirli olunmak istenmesiydi. Bkz. Gündüz; *a.g.e.*, s. 125.

²⁸ Uzunçarşılı, Şah İsmail'in batı hududu kumandanı olan bu kişinin Osmanlı kuvvetleri ile mukavemet edemeyeceğini anladığı için böyle bir yola başvurduğunu yazmıştır. Bkz. Uzunçarşılı; *a.g.e.*, C.2, s. 262.

bir yürüyüş sonunda ancak varabilecekleri Hôy yöresini seçmiştir²⁹. Bu durum ve Osmanlı, Memluk ve Safevî devletleri arasında bir denge politikası izleyen Dulkadiroğulları beyi Alaüddeve Bey'in Osmanlı ordusuna destek vermeyi reddetmesi, Osmanlı ordusunun ilerleyişini zorlaştırmış, ancak ikmal yolları iyi işleyen Osmanlı ordusu yoluna yine de devam edebilmiştir³⁰. 24 Temmuz 1514 tarihinde Erzincan'a varan ordu, 5 Ağustos 1514 tarihinde ise Erzurum'a ulaşarak yürüyüşünü büyük bir hız ve disiplinle sürdürmüştür³¹. Erzurum'un doğusunda iken, Osmanlı ordusuna, Yavuz Sultan Selim henüz bir şehzade iken Osmanlı Devleti tarafından hâkimiyet altına alınmış olan Gürcü Ahıska atabeyi Mirza Çabuk'tan da önemli miktarda ikmal malzemesi sağlanmıştır³². Ancak Erzurum'dan sonra ordunun ilerleyişi oldukça zor bir hal almıştır. Bunun sebebi hem Osmanlı topraklarından giderek uzaklaşılması hem de Safevî ordusu ile karşılaşmayan Osmanlı ordusunun savaşma isteğinin Safevîlerin geri çekilme taktiğinin bir sonucu olarak azalması idi. Erzincan'da iken Yavuz Sultan Selim, Şah İsmail'e ikinci bir mektup göndermiş ve onu tekrar savaşa davet etmiştir. Şah İsmail ise cevap olarak gönderdiği mektubunda, karışıklık çıkmasını istememesinin yanı sıra savaşa da hazır olduğunu ifade etmiştir. Osmanlı ordusu Çermük'e geldiğinde İran ordusu hala görünmediği için Yavuz Sultan Selim, Şah İsmail'e yeni bir mektup göndermiş ve günlerdir ülkesinde yürümekte olmasına rağmen kendisine hala rastlamadığını belirtmiştir. Hatta orduda disiplinsizlikler gözlemlenmiş, Eleşkirt Ovası'nda iken padişahın çadırına yeniçeriler tarafından kurşun dahi atılmıştır³³. Ayrıca düşman ile karşılaşmaktan umudunu kesen yeniçeriler, daha fazla ilerlemek yerine geri dönme isteklerini padişaha duyurmuşlardır³⁴. Ancak Yavuz Sultan Selim kararlı duruşu ile onları bu

²⁹ Cevdet Yakupoğlu; "Azerbaycan'ın Hôy Yöresinde Türk Egemenliği (XI-XVI. Yüzyıllar)", *History Studies*, Osman Köse & Yakup Yılmaz (ed.), Sayı: 10 (2), Çanakkale 2018, s. 187.

³⁰ Emecen; *a.g.e.*, s. 115. Uzunçarşılı'nın ifadelerine göre Alaüddeve Bey Osmanlı ordusunun ikmal yollarını vurarak Şah İsmail'e destek dahi olmuştur. Bkz. Uzunçarşılı; *a.g.e.*, C.2, s. 263. İdris-i Bidlisi'nin ifadelerine göre ise, Şah İsmail'in Osmanlı ordusunu Erzincan'da karşılayacağı düşünülmüş, büyük bir acele ile Erzincan'a varan Osmanlı ordusu burada Şah İsmail ve ordusundan bir iz göremeyince bazı Osmanlı devlet adamları askerleri büyük zorluklar ve ikmal sıkıntılarıyla yürütmeye devam etmek yerine geri dönmeyen daha doğru olacağı fikrini savunmuşlardır. Padişah onların bu görüşlerini dinlemeyince de Hemdem Paşa'yı sözcüleri olarak göndermişler, ancak padişahın kararını yine de değiştirememişlerdir. Bkz. İdris-i Bidlisi; *a.g.e.*, s. 190-191.

³¹ Öztuna; *a.g.e.*, C. 5, s. 11.

³² Emecen; *a.g.e.*, s. 116.

³³ Varlık; *a.g.m.*, s. 193.

³⁴ Hatta bu isteğin iletilmesi için yeniden padişahın çok sevdiği ve itimat ettiği Karaman valisi Hemdem Paşa'yı ileri sürmüşler, Yavuz Sultan Selim ise kararlılığını göstermek için bu çok sevdiği

düşüncelerinden vazgeçirmiş ve ordu ilerlemesine devam etmiştir. Bu gelişmeler bir sefer sırasında yalnızca savaş alanında değil, yürüyüş sırasında da liderliğin ordu üzerindeki etkisini gözler önüne seren bir hadisedir. Geri dönmek isteyen yeniçerilere sert bir şekilde hitap eden Yavuz Sultan Selim, derhal atına atlamış ve gerekirse tek başına gideceğini söyleyerek doğu yönünde at sürmeye başlamıştır³⁵. Onun kararlılığını gören yeniçeriler de arkasından gitmişlerdir. Yavuz Sultan Selim'in bu kararlı duruşu doğru sonuç vermiş, Osmanlı ordusu 23 Ağustos 1514 tarihinde, bugün İran Azerbaycanı sınırları içerisinde bulunan Çaldıran Ovası'nda Safevî ordusu ile karşı karşıya gelmiştir³⁶.

2) Hürmüz'ün Portekizliler Tarafından Ele Geçirilmesi ve Çaldıran Savaşı Zamanında Hürmüz'deki Durum

Portekizliler, Avrupa'da İber Yarımadası'nın bir ucuna, tek komşuları Kastilya ve Leon Krallığı olacak şekilde sıkışmış haldeki konumlarından dolayı genişleyebilmek için denizlere yönelmek zorunda kalmışlardır. Özellikle 15. yüzyılın ortalarından itibaren Atlas Okyanusu'nda önemli keşifler yapmaya başlamışlardır. 1498 yılında ise, Vasco da Gama, filosu ile Ümit Burnu üzerinden Hindistan'a giden deniz yolunu keşfetmiş, Portekizliler bu topraklarda kurdukları iş hanları sayesinde baharat ve Doğu'nun diğer zenginliklerini Avrupa'ya

kişiyi orada idam ettirmiştir. Bkz. Uzunçarşılı; *a.g.e.*, C.2, s. 264. İdris-i Bidlisi'ye göre ise, Hemdem Paşa bu kez padişah ile edepsiz bir biçimde konuşmuş, idam kararı bunun üzerine alınmıştır. Bkz. İdris-i Bidlisi; *a.g.e.*, s. 196.

³⁵ Öztuna; *a.g.e.*, C. 5, s. 12. Feridun Emecen, Hoca Sadeddin tarafından yazılmış olan Tacü't Tevârih adlı eserden Yavuz Sultan Selim'in geri dönmek isteyen yeniçerilere ve devlet ileri gelenlerine yaptığı bu konuşmayı şöyle aktarmıştır: “Şu anda henüz varmak istediğimiz yere gelmedik. Düşmanla karşılaşmadan geri dönmek mümkün değildir. Bunu düşünmek bile kötü bir şeydir. Ama garip olan budur ki, şahın adamları efendileri için can verirken, içimizdeki bazı gayretsizler, bu dinden sapmış kimseleri yola getirmek için buralara kadar gelmiş olan bizleri geri dönmeye ve gayretlerimizi boşa çıkarmaya çalışıyor. Fakat biz yolumuzdan asla dönmeyecek ve emre itaat edenlerle birlikte gerekli yerlere kadar gideceğiz. Kalbine zaaf düşüp çoluk çocuğunu, ailesini özleyenler bu tür bahaneleri ileri sürerler, bundan öte gitmeyiz derler. Onun gibiler kendileri bilir, geri dönerlerse din yolundan dönmüş gibi olurlar, onların bahaneleri düşmanın görünmediğiye işte düşman ileridedir. Eğer er iseniz benimle birlikte hareket edin ve yola devam edin, yoksa ben yalnız başıma giderim.” Bkz. Emecen; *a.g.e.*, s. 121. Emecen, Hoca Sadeddin Efendi'nin bu konuşmayı dramatize ettiğini, aslında yeniçerileri sakinleştirenin, öncü olarak gönderilen Şahsuvaroğlu Ali Bey'in, Şah İsmail'in üzerlerine gelmekte olan ordusunu tespit etmesi olduğunu ifade etmiştir. Bkz. Emecen; *a.g.e.*, s. 122.

³⁶ Varlık; *a.g.m.*, s.193.

getirerek büyük ticari gelir elde etmenin yolunu açmışlardır³⁷. Aynı zamanda bu yeni tanışıkları coğrafyada önemli noktalara kaleler inşa ederek bu topraklarda kalıcı hale gelmeye çalışmaya koyulmuşlardır. Portekizlilerin bu topraklarda kalıcı hale gelebilmek için tek stratejileri önemli noktalara kaleler inşa etmek değil, aynı zamanda Hint Okyanusu ve Umman Denizi üzerinde stratejik bazı adalara ve noktalara hâkim olarak buradaki bütün deniz trafiğini kontrol altına almaktır. Bu stratejilerin esas temeli, Portekiz'in ikinci Hindistan valisi ve Portekiz'in doğudaki imparatorluğunun temelini atan kişi olan Afonso de Albuquerque tarafından atılmıştır.

Afonso de Albuquerque ilk olarak 1506 yılında Portekiz'den yola çıkarak bu denizlere geldi. Yola çıkışının esas amacı Portekiz'in Hindistan'daki topraklarının valiliğini devralmak olsa da kendisine kral tarafından başka emirler de verilmişti. Bu emirlerden biri, Basra Körfezi'nin girişinde bulunduğu için çok stratejik bir ada olan Hürmüz Adası'nın Portekizlilerin hakimiyeti altına alınması idi³⁸. Böylece Portekizliler, Hindistan mallarının ticaretinde Müslümanlar için çok önemli olan bir deniz yolunu kontrol altında tutarak hem Müslümanların ticaretine darbe vurabilecek hem de buradaki ticaret gelirini de kendi lehlerine akıtabileceklerdi. Zira Portekizlilerin bu topraklara gelirken iki ana amacı vardı; ticari gelir elde ederek zenginleşmek ve Müslümanlara karşı savaşarak Katolik aleminin lideri Papa'nın desteğinin devamlılığını sağlamak. Bu plan doğrultusunda Doğu Afrika boyunca ilerleyen Afonso de Albuquerque, yol üzerinde birçok noktaya saldırarak yakıp yıktıktan ve bazı stratejik noktaları Portekiz hakimiyetine aldıktan sonra 1507 sonbaharında Hürmüz Adası'na vardı. Güçlü donanmaları sayesinde Hürmüz Sultanlığı'nın merkezi olan Hürmüz Adası'nı kolayca hakimiyeti altına alan Portekizliler burada Hürmüz sultanı ve ülkenin fiilî yönetimini elinde bulunduran devlet adamı Hoca Attar ile bir anlaşma yaparak Hürmüz'ü resmen Portekiz'e vergi ödeyen bir vasal konumuna getirdiler³⁹. Bu aynı zamanda Hürmüz Sultanlığı'nın Portekizlilerden önce vergi ödeyerek bağlı bulunduğu Safevî Devleti'ne de bir mesaj niteliğindedir. Güçlü

³⁷ Malyn Newitt; *A History of portuguese Overseas Expansion, 1400-1668*, Routledge, New York 2005, s. 64; James Gibbs (çev); *The History of the Portuguese During the Reign of Emmanuel*, Londra 1752, C. 1, s. 84.

³⁸ H. Morse Stephens; *Albuquerque, Rulers of India*, William Wilson Hunter (ed.), Clarendon Press, Oxford 1897, s. 64.

³⁹ Ertuğrul Önalp; *Osmanlı'nın Güney Seferleri*, Berikan Yayınevi, Ankara 2010, s. 33.

donanmaları sayesinde Portekizliler, Safevîlerin bir kuvvetini de mağlup ederek Hürmüz'ün kendilerine bağlı kalmasını garantilediler.

Yedi yıl sonrasında ise Hürmüz Adası'ndaki durum, Portekizlilerin bıraktığından çok daha karışık bir haldeydi. Şah İsmail'e bağlı bir vali olan Reis Nureddin sultanlığın fiili yönetimini ele geçirmiş, kendisine bağlı bir sultanı tahta oturtmuş, daha sonrasında ise bu kişinin yeğeni olan Reis Hamid isimli biri isyan ederek fiilî yönetimi amcasının elinden almıştı⁴⁰. Bu olaylar aynı zamanda Hürmüz Sultanlığı'nın kontrolünün Portekizlilerin elinden çıkarak yeniden Safevîlerin eline geçmesi anlamına geliyordu. Asayişi sağlamak için bir öncekinden daha güçlü bir filo ve birlikte bu topraklara gelen Vali Afonso de Albuquerque, Reis Hamid'i öldürdü. Yönetimi, kendisine kesin bir şekilde bağlayarak Reis Nureddin'e yeniden teslim etti ve adada bulunan Şah İsmail'in temsilcilerinin de bütün planlarını boşa çıkararak ülkelerine dönmelerine neden oldu⁴¹. Böylece sultanlığın merkezi olan bu ada yeniden ve daha kesin bir şekilde Portekizlilerin eline geçmiş oluyordu. Şah İsmail'in ise Portekizlilerin buradaki varlığını kabullenmek ve onlarla anlaşma yapmaktan başka çaresi kalmamış oluyordu. Ayrıca Şah İsmail'in Osmanlı Devleti ile olan düşmanlığı Portekizlilerin de işine geliyor, Portekiz Krallığı ve Safevî Devleti'ni düşmandan çok doğal birer müttefik haline getiriyordu. Bunların yanı sıra, Hürmüz Adası'na iki geliş arasında geçen sürede Hindistan valisi olarak yapmış olduğu faaliyetler Afonso de Albuquerque'i tanınan ve korkulan bir karakter haline getirmişti. Onun Hürmüz Adası'nda bulunduğunu öğrenen birçok hükümdar, kendisi ile görüşmeleri için temsilcilerini gönderiyor, hatta bağımsız olarak civar ülkelerdeki insanlar Afonso de Albuquerque ile tanışmak için Hürmüz Adası'na geliyorlardı.

3) Şah İsmail'in Kumandanının Portekiz Valisi Afonso De Albuquerque ile Görüşmesi

1515 yılında, hayatının sonuna gelmiş olan Afonso de Albuquerque, yukarıda da anlatılmış olduğu gibi Portekiz Krallığı'na bağlamış olduğu Hürmüz'deki meseleleri düzene koymak adına burada bulunmaktaydı. Hastalığı giderek ağırlaştığı için eskisi kadar aktif olamayan Portekiz'in Hindistan valisi, hayatının

⁴⁰ Walter de Gray Birch (çev.); *Commentaries of the Great Afonso Dalbuquerque*, Hakluyt Society, Londra 1875, C.4, s. 136. Osorio'ya göre, tahta geçen bu yeni sultanın adı Torun Şah idi ve Hoca Attar'ın yerine geçen Reis Nureddin'in Sultan Seyfeddin'i zehirleyerek öldürmesi üzerine tahta Reis Nureddin tarafından geçirilmişti. Bkz. Gibbs (çev); *a.g.e.*, C. 2, s. 169.

⁴¹ Gibbs (çev); *a.g.e.*, C. 2, s. 170-171; Birch (çev.); *a.g.e.*, C.4, s. 175.

sonuna geldiğini anlıyor, Hürmüz'deki durumu bir an önce düzenleyerek son bir kez Goa'yı görmek istiyordu. Bu sırada İran'dan ve Orta Asya'dan çok sayıda elçi gelerek Afonso de Albuquerque ile tanışmak istiyor, onun ve Portekizlilerin hakkında hükümdarlarına bilgi götürmeye çalışıyorlardı. Bu dönemde İran – Portekiz ilişkileri de oldukça yoğun bir şekilde ilerliyordu. Portekizliler ile Osmanlı Devleti'ne karşı anlaşmak niyetinde olan Şah İsmail'in bir elçisi, o sırada Hürmüz'de bulunuyor ve efendisinin belirtmiş olduğu hususlar üzerinde Afonso de Albuquerque ile bir anlaşmaya varmaya çalışıyordu. Bu sıralarda, Safevî Devleti'nin bir kumandanı, İran'dan gelen ve Tataristan'dan, Rusya'dan ve daha birçok ülkeden gelen tüccarları barındıran bir kabile ile Hürmüz'e gelmiş ve Afonso de Albuquerque ile bir görüşme talep etmişti. Söylemiş olduğuna göre bu kişi Safevîler ile Osmanlılar arasında yakın zamanda yaşanmış olan büyük bir savaşta yer almış, savaş Safevî Devleti'nin ağır bir yenilgiye uğraması ile sonuçlanmıştı.

Bu savaşın Çaldıran Savaşı olduğu kesin görünmektedir. Ancak Portekiz kaynaklarında, bu kumandanın adının ne olduğuna dair bir bilgi bulunmamaktadır. Afonso de Albuquerque ile bire bir görüşen bu Safevî kumandanı, Portekiz valisine savaşı uzun uzun anlatmış, anlattıkları ise Portekizliler tarafından kayıt altına alınmıştır. Kumandanın bu anlattıkları, Afonso de Albuquerque'in oğlu Bras de Albuquerque tarafından, valinin Kral I. Manuel'e gönderdiği mektuplardan derlenerek yazılmış ve İngiliz Hakluyt Topluluğu tarafından İngilizce'ye çevrilmiş olan *Commentaries of the Great Afonso de Albuquerque* adlı eserde detaylarıyla aktarılmıştır. Bras de Albuquerque, babası öldükten sonra onun adını almış ve kendisi de Afonso de Albuquerque ismi ile bilinmeye başlamıştır. Babasının Kral I. Manuel'e gönderdiği mektupları derleyerek ilk olarak 1557 yılında, babasının ölümünden yaklaşık 40 yıl sonra kitap olarak çıkarmış, daha sonra kitap yeniden gözden geçirilerek 1576 yılında tekrar basılmıştır. Bir sonraki gözden geçirilmiş Portekizce versiyonu ise 1774 tarihini taşımaktadır. Kitabın bu iki basımının British Museum'da bulunan birer kopyası, Hakluyt Society tarafından İngilizce'ye çevrilerek 1875 tarihinde Londra'da basılmıştır. Kitapta, Portekiz'in Hindistan imparatorluğunun ikinci valisi ve temelini asıl atan kişi sayılabilecek Afonso de Albuquerque'in Hindistan'a gelişi, valiliği devralması, Hürmüz ve Goa gibi son derece stratejik noktaları Portekiz hakimiyeti altına alması gibi hususlar, Afonso de Albuquerque'in mektuplarından yola çıkılarak ve dönemin diğer

kaynakları ile pekiştirilerek anlatılmıştır⁴². Çalışmamızda, Afonso de Albuquerque'in mektuplarına ya da eserin Portekizce baskılarına ulaşmak mümkün olmadığı için Hakluyt Topluluğu tarafından yapılan bu İngilizce çeviriden faydalanılmıştır.

4) Çaldıran Savaşı ve Kumandanın Afonso de Albuquerque'e Anlattıklarının Karşılaştırılması

22 Ağustos 1514 akşamı, Osmanlı ordugâhında bir harp meclisi toplanmış, tan vaktinde Safevî ordusuna taarruz kararı alınmıştır⁴³. Yılmaz Öztuna, bu savaşın önemini anlatırken, Osmanlı Türklerinin herhangi bir başarısızlığının, Orta Anadolu'nun Şah İsmail'in eline geçmesi ve buraların Şiileşerek Anadolu'daki birliğin bozulması ile sonuçlanacağını belirtmiştir⁴⁴. Böyle riskli bir durumda kararlılığı sarsılmayan Yavuz Sultan Selim, ordusunu taarruz düzenine geçirmiştir. Geceleyin taarruz hazırlıklarının yapılması orduyu bitkin düşürse de savaş için gerekli bütün hazırlıklar tamamlanmıştır. Ordunun merkezi kuvvetle tahkim edilmiş, etrafına toplar ve develer yerleştirilmiştir⁴⁵. Ancak, Şah İsmail Çaldıran sahrasına Yavuz Sultan Selim'den önce varmış ve Osmanlı ordusu gelmeden önce iyi bir vaziyet almıştır⁴⁶. Bazı kaynaklarda Şah İsmail'in Çaldıran'a gelmesi bir hata olarak ifade edilmekte, Osmanlı ordusunu Hoy'daki dağlık mevzilerde karşılaşmasının daha yerinde olacağı belirtilmektedir. Ancak Şah İsmail'in, Osmanlı ordusunda birçok taraftarı olduğuna ve Osmanlı ordusunun karşılaştıkları zaman çok yorgun düşmüş olacağına inanmasının cesaretle Çaldıran'a inmesinde rol oynadığından ve Osmanlı ordusundaki top ve tüfek faktörünü hiç hesaba katmadığından söz edilmektedir⁴⁷.

⁴² Birch (çev.); *a.g.e.*, C.1, s. i-v.

⁴³ Harp meclisinde hemen saldırmak veya askerî bir gün dinlenmesine izin vermek fikirleri arasında kalınmış, Piri Paşa'nın ordu içerisindeki Kızılbaş varlığına dikkat çekerek orduda çözümler başlamadan hemen saldırmak yönündeki önerisi kabul edilmiştir. Bkz. Gündüz; *a.g.e.*, s. 130..

⁴⁴ Öztuna; *a.g.e.*, C. 5, s. 12.

⁴⁵ Emecen; *a.g.e.*, s. 124.

⁴⁶ Emecen; *a.g.e.*, s. 124.

⁴⁷ Emecen; *a.g.e.*, s. 124-125. İdris-i Bidlisi'nin yazdıklarından anlaşıldığı kadarıyla ise, Şah İsmail Osmanlı ordusunda tüfek kullanıldığını bilmekte, ancak askerlerinin çelik zırhlarına bu tüfeklerin işlemeyeceğini düşünmekteydi. Bkz. İdris-i Bidlisi; *a.g.e.*, s. 211.

Feridun Emecen savaşa katılan asker sayıları konusunda dönemin kaynaklarına yönelik derin bir araştırma yapmış, Osmanlı ordusunun az bir sayı üstünlüğü olsa da iki tarafın ordularının da 40.000 ila 60.000 dolaylarında olduğu sonucuna varmıştır⁴⁸. Yavuz Sultan Selim, savaş stratejileri konusundaki tecrübesine ve ordusundaki ateşli silahlara çok güvenmekte, askerlerinin bir kısmı yorgun olsa da bir an önce düşmanla karşılaşmak istemektedir. Bunun yanı sıra, Yavuz Sultan Selim'in ordusunda "Alevi" temayüllü askerler bulunmaktaydı ve Şah İsmail Osmanlı ordusundaki bu askerleri kendi tarafına çekerek orduyu içten yıkmayı amaçlamaktaydı. Yavuz Sultan Selim ise bu amaçtan haberdar olduğu için Safevî casuslarının böyle faaliyetlerde bulunmalarına imkân vermeden savaşa girişmek istiyordu⁴⁹.

Bu noktada Afonso de Albuquerque ile konuşan kumandanın anlattıklarının, Çaldıran Savaşı hakkındaki diğer anlatımlarla çarpıcı biçimde uyum sağladığı dikkati çekmektedir. Kumandanın, savaştan haberdar olan Afonso de Albuquerque'ün sorması üzerine savaşı detayları ile anlatmaya başlayıp söylediklerine göre Osmanlı ordusu 30.000 süvari ve çok sayıda piyade ile Tebriz'e giden yolu açmak üzere önce Tebriz yakınlarındaki bir dağ geçidine saldırmıştı. Safevî ordusunun öncü birliğinde bulunan kumandanlar bu dağa Osmanlı ordusundan daha önce ulaşmış ve askerleri ile pozisyon alarak Osmanlı ordusunun geçişine engel olmuşlardı. Ancak Şah İsmail ordunun esas kısmı ile vardığında öncü birliklerine Osmanlı ordusunun geçitten geçmesine izin vermedikleri için kızmış ve kumandanlarına geçitten geri çekilmelerini emretmişti. Bunun üzerine geçidin artık savunulmadığını gören Osmanlı ordusu geçitten geçerek arkalarını dağa yaslayarak güvene almıştı. Daha sonrasında ise, Osmanlı sultanı birbirine zincirlenmiş çok sayıda top kundağı ile ordusunun etrafını çevirmiş, 15.000 tüfekli askerini ise savaş düzeninde öne çıkararak Şah İsmail'in saldırısını beklemeye koyulmuştu. Osmanlı sultanı Şah İsmail'in kuvvetlerine buldukları konumda saldırma tehlikesine atılmamak için Safevîlerin saldırısını beklemeye koyulmuştu. Ayrıca, Osmanlı ordusu buldukları konuma öyle sıkı şekilde gözcüler yerleştirmişlerdi ki Şah İsmail, Osmanlı ordusunun düzenine dair bilgi sahibi olamıyordu. Böylece Osmanlı

⁴⁸ Emecen; *a.g.e.*, s. 125. Uzunçarşılı da Safevî ordusunun 60.000 kişiden meydana geldiğini ifade etmektedir. Bkz. Uzunçarşılı; *a.g.e.*, C.2, s. 266.

⁴⁹ Varlık; *a.g.m.*, s. 194.

ordusunun pozisyonuna göre bir strateji belirleyemeyen Şah İsmail, 20.000 süvarisi ile birlikte Osmanlı ordusunun üzerine atılmıştı⁵⁰.

Burada görülmektedir ki, kumandanın anlattığı yer Osmanlı ordusunun Çaldıran Ovası'ndaki konumu ile uyum göstermektedir. Kumandanın anlattıkları ayrıca Şah İsmail'in ordusunun Osmanlı ordusundan önce alana vardığı yönündeki ifadelerle de eşleşmektedir. Ayrıca Şah İsmail'in Osmanlı ordusunun pozisyonuna dair bilgi sahibi olamayarak ani bir şekilde saldırıya geçmiş olması, Osmanlı ordusundaki silahlar konusundaki bilgisizliği sonucu top ve tüfek faktörlerini hesaba katmayışını doğrular niteliktedir. Savaşa katılan sayılar konusunda ise kumandanın anlattıklarının diğer kaynaklar ile büyük oranda uyumlu olduğu gözlemlenmektedir. Şah İsmail'in, savaşın başlangıcındaki durum göz önünde bulundurulursa, Osmanlı ordusunun savaş stratejisi konusunda yeterince bilgi sahibi olmadığı aşikârdır. Şah İsmail, muhtemelen Osmanlıların top kullandığını öğrenmiş, ancak Osmanlı ordusunun, arabalarla takviye edilmiş olduğu için kolayca manevra yapabilen hafif ateşli silahlarla donatılmış merkezî kuvvetlerinin bulunduğu yeni bir taktiğe sahip olduklarından haberdar olmamıştır⁵¹.

Osmanlı ordusunun dizilimi, çoğu kaynakta aktarıldığı üzere, bu savaşta da Türk savaş geleneklerine uygun bir biçimde sağ, sol ve merkez olarak üç bölüm halinde düzenlenmişti. Merkez kuvvetlerine Yavuz Sultan Selim'in kendisi tarafından komuta ediliyordu. Maiyetinde ise Vezir-i Azam Hersekzade Ahmet Paşa, ikinci vezir Dukakinzade Ahmed Paşa, Mustafa Paşa, Ferhad Paşa ve Karaca Paşa gibi önemli devlet ve din adamları bulunmaktaydı. Bu merkez kuvvetinde, tüfekli yeniçeriler, zincirlerle birbirine bağlanmış top arabalarının arkasında sürekli atış yapabilecek şekilde iki veya üç saf halinde dizilmişlerdi. Top arabaları üzerinde de tüfekli askerler yerleştirilmiş, neredeyse bir kale duvarı biçimi verilmişti⁵². Bu merkezin sağ, sol ve ön tarafında sipahiler, silahdarlar, garipler ve okçu solaklar bulunmaktaydı. Top ve tüfekli birlikler ise tam önlerine yerleştirilmiş Rumeli ve Anadolu azabları tarafından gizlenmişti⁵³. Bu merkezin iki tarafında eyalet atlı askerleri bulunuyordu. Sağ kanadın komutası Anadolu Beylerbeyi Sinan Paşa'nın, sol kanadın komutası ise Rumeli Beylerbeyi Hasan

⁵⁰ Birch (çev.); *a.g.e.*, C.4, s. 182.

⁵¹ Emecen; *a.g.e.*, s. 128.

⁵² C. N. Seddon (çev.); *a.g.e.*, C.2, s. 68.

⁵³ Varlık; *a.g.m.*, s. 194.

Paşa'nın kontrolünde idi⁵⁴. Safevî ordusu da aynı şekilde üç bölümden oluşmakta idi. Ordudaki askerler ise çoğunlukla hafif zırhlı Türkmen süvari birliklerinden oluşmaktaydı⁵⁵. Merkez kuvvetleri Sadrazam Seyyid Nimetullah oğlu Emir Nizameddin Abdülbaki ve Kazasker Seyyid Haydar'ın, sağ kanat Şah İsmail'in, sol kanat ise Diyarbakır Beylerbeyi Ustacalu Mehmet Han ve Çayan Sultan'ın kontrolünde idi⁵⁶. Ayrıca, Safevî Devleti'nin neredeyse bütün beylerbeyleri kumandan olarak ordu saflarında bulunuyordu. Öztuna, 23 Ağustos 1514 tarihinde tan vaktinde karşı karşıya gelen bu Türk ordularını, o dönemin tartışmasız en kudretli askerî kuvvetleri olarak nitelendirmiştir⁵⁷. Başlarındaki kumandanları ise, yalnızca o asrın değil, o ana kadarki bütün askerî tarihin en seçkin şahsiyetlerinden olduklarını ifade etmiştir. Teçhizat bakımından Osmanlı ordusunu daha avantajlı olarak değerlendiren Öztuna, Safevî ordusunun avantajını ise kısa bir mesafeden gelmesi ve buna bağlı olarak da daha zinde olmak olarak görmüştür⁵⁸.

Tarihte pek çok Türk devletinde olduğu gibi, Safevî Devleti'nde de ordunun temeli atlı askerler idi. Bu şekilde tahta geçtiği tarihten beri zaferden zafere koşmuş olan Şah İsmail, bu savaşta da bu şekilde zaferi elde edeceğini düşünmüştür. Ordusundaki Türkmenler, at binme konusunda uzman olup, ani saldırılar ile düşmanlarını alt etmeye alışkınlardı. Planları ise kabaca şöyleydi: Öncü birliklerin başında bulunan Ustacalu Sarı Pire Osmanlı öncülerine saldırırken, sağ ve sol kanatta bulunan atlı birlikler süratle Osmanlı ordusunun kanatlarına saldırıp yardıktan sonra merkezde padişahın bulunduğu noktayı vuracaklardı. Böylece Osmanlı ordusundaki ateşli silahların kullanımını imkânsız kılacaklardı. Bu arada Osmanlı ana merkezini oyalamak için küçük bir

⁵⁴ Uzunçarşılı; *a.g.e.*, C.2, s. 266. Osmanlı töresine göre, Anadolu yönünde yapılan seferlerde Anadolu eyalet askerleri, Rumeli yönünde yapılan seferlerde ise Rumeli eyalet askerleri sağ kolda bulunurdu. Bkz. İdris-i Bidlisi; *a.g.e.*, s. 189.

⁵⁵ Aydoğmuşoğlu; *a.g.e.*, s. 44.

⁵⁶ Feridun Emecen, bazı kaynaklara göre sağ kanadı Şah İsmail kontrol ederken, bazı kaynaklara göre ise sağ kanadı Şamlu Durmuş Han, Dulkadirli Halil Sultan, Lala Hüseyin Bey ve Hulefa Bey gibi ünlü kumandanların komuta ettiğini, Şah İsmail'in ise bir miktar korucudan oluşan destek birliğinin başında olduğunu belirtmiştir. Bkz. Emecen; *a.g.e.*, s. 131. Uzunçarşılı ise, sağ kanada Şah İsmail'in en büyük kumandanı olan Şamlu Durmuş Han ve Nur Ali Halife komuta ederken, sol kanada Ustacalu Mehmed Han'ın komuta ettiğini, Şah İsmail'in ise muhafız efrad ile geride kaldığını belirtmiştir. Bkz. Uzunçarşılı; *a.g.e.*, C.2, s. 266.

⁵⁷ Öztuna; *a.g.e.*, C. 5, s. 12.

⁵⁸ Öztuna; *a.g.e.*, C. 5, s. 12.

göstermelik saldırı da yapılacaktı⁵⁹. Böylece aslında eski bir Türk savaş taktiği, yani *Kurt Oyunu*⁶⁰ kullanılmış olacaktı. Osmanlı ordusunun savaş planları arasında da bu taktik mevcuttu. Hatta Safevî kaynaklarına göre, Osmanlı ordusunun taktiklerine aşına olan Ustacalu Mehmed Han, Osmanlı ordusu saflarını yerleştirmeden ani bir topyekûn saldırıya geçilmesi gerektiğini savunmuş, diğer hanların yönlendirmesi sonucu Şah İsmail bu planı reddetmiştir⁶¹. Başta Durmuş Han olmak üzere bu öneriyi reddeden kumandanlar, bu savaşı da bugüne kadar girdikleri savaşlar gibi kazanacaklarına inanıyor, bu yüzden Osmanlı ordusunun saflarını bağlamasına müsaade edip merdi merdine savaşmak gerektiğini savunuyorlardı⁶². En sonunda da bu öneri kabul edildi ve Safevî ordusu ovaya önce varmasına rağmen böyle bir saldırıda bulunmadı.

Osmanlı Devleti ise, yukarıda da belirtildiği gibi topçu birliklerine ve tüfekli askerlerine güvenmekteydi. Ayrıca 10.000 ağır silahlı ve zırhlı yeniçeri askerî bulunmakta idi⁶³. Bu dönem, meydan savaşında top kullanmak oldukça yeni bir fikir idi. Zira Osmanlı Devleti'nin İstanbul'u fethinden sonra hem Avrupa'da hem de Asya'da top başlıca kuşatma silahı olarak kabul edilmiş, ancak henüz meydan savaşlarında kullanılabilecek bir silah olarak askerî literatürde yerini almamıştı. Osmanlı Devleti, bu anlamda askerî alanda bir öncülüğü daha gerçekleştirmiş oluyordu. Lakin Şah İsmail gibi liderler meydan savaşında top kullanmanın etkili olacağı konusunda henüz bir fikir sahibi değillerdi. Yılmaz Öztuna, bu görüşü Şah İsmail'in askerî dehasına rağmen yapmış olduğu bir hata olarak

⁵⁹ C. N. Seddon (çev.); *a.g.e.*, C.2, s. 69.

⁶⁰ Türk Taktiği, özellikle İslamiyet'ten sonra Hilal Taktiği diye bilinen tarihi Türk savaş taktiğidir. Türk mitolojisine göre, bu taktiği Türkler kurtlardan öğrenmişlerdir. Toplu avlanma alışkanlığına sahip olan kurtlar, toplu halde köye veya kasabanın kenar mahallelerine yaklaşıktan sonra, içlerinden birinin durup uluması ile üçe ayrılırlar. Bunlardan iki kol oracıkta sağa ve sola pusuya yatarlar. Üçüncü kol ileriye doğru giderek bölgedeki üzerlerine havlayan köpekleri kendilerine çekerek kaçır gibi geriye dönerler. İşte bu sırada sağa ve sola pusuya yatmış olan diğer kurtlar, kaçan kurtların peşinden koşan köpeklere saldırırlar. Önden koşanların da aniden geri dönmesiyle çember içerisinde kalan köpekler yok edilir, sonra da köy ve kasabadaki evcil hayvanlar savunmasız kalırdı. M.Ö. 3. yüzyıldan itibaren Çin kaynakları Türk ordularının defalarca bu taktikle kendilerine saldırdıklarını kaydetmiştir. Türk mitolojisinde *Kurt Oyunu* olarak anılan bu savaş düzeni, Türk Taktiği/Hilal Taktiği olarak bilinmektedir. Bkz. Murat Taştan; *Fahrettin Kirzioğlu GÜGEF Tarih Bölümü 1985-1986 Öğretim Yılı Türk Kültür Tarihi Basılmamış Ders Notları*.

⁶¹ Uzunçarşılı; *a.g.e.*, C.2, s. 265; Gündüz; *a.g.e.*, s. 129; C. N. Seddon (çev.); *a.g.e.*, C.2, s. 68.

⁶² Gündüz; *a.g.e.*, s. 130.

⁶³ Öztuna; *a.g.e.*, C. 5, s. 13. Feridun Emecen, bazı kaynaklarda merkezde 10.000 tüfekçi bulunduğu yazsa da esasında 2.000 kadar tüfekçi bulunduğunu, geriye kalanların topçu ve okçu birlikleri ile kapıkulu askerlerinden meydana geldiğini belirtmiştir. Bkz. Emecen; *a.g.e.*, s. 129.

değerlendirmiştir⁶⁴. İki atış arasında çok fazla süre gerektiren tüfeklerin ise etkili bir piyade silahı olduğu, daha da gerçeğe uzak bir olgu olarak kabul ediliyordu. Bu konuda çağın ötesinde bir ileri görüşlülüğe sahip olan Osmanlı sultanı II. Bayezid, ordunun tüfekçilerini ve topçularını yeniden teşkilatlandırmış, bu anlamda onları meydan savaşında etkili olacak şekilde ıslah etmişti⁶⁵. Bunu dünyaya ispat etmek ise oğlu Yavuz Sultan Selim'e kalmıştı⁶⁶.

Savaş, ilk dakikasından itibaren çok şiddetli başlamıştı. İlk çarpışma öncü kuvvetler arasında başladı. Safevî öncü kuvvetlerinin kumandanı Ustacalu Sarı Pire saldırıya geçti ve Osmanlı öncülerini bir miktar geriletmeyi başardı. Yine de Osmanlı öncülerinin başındaki Mihaloğlu'nun ani bir manevrası sonucunda zor duruma düşüp geri çekilmekten kurtulamadı. Bu durum ise Şah İsmail'i çok öfkelenirdi⁶⁷. Bunun üzerine Şah İsmail, öfkeyle saldırıya geçti, kanatlardan ani saldırılar ve sahte saldırı taktikleriyle Osmanlı kanatlarını bozup Osmanlı ordusunun merkezini hedef aldı, kanatlarda başarı sağlamasına rağmen Osmanlı ordusunun top ve tüfek ateşi sonucunda çok kayıp vererek geri çekilmek zorunda kaldı⁶⁸. Ani saldırıları bir miktar başarı getirse de iyi mevzilenmiş Osmanlı topçuları ve tüfekçileri Safevî süvarilerine ciddi kayıplar verdirerek merkeze yapılan hücumları dahi geri püskürttü⁶⁹. Hatta Şah İsmail, çok kayıp verdikten sonra etrafını çeviren Osmanlı askerlerini yarararak kaçmak zorunda kaldı. Son bir taktik olarak geri çekilirken arabalarının arkasından çıkarak kendisini takip eden

⁶⁴ Öztuna; *a.g.e.*, C. 5, s. 12.

⁶⁵ Öztuna; *a.g.e.*, C. 5, s. 13.

⁶⁶ Hasan-ı Rumlu, eserinde Osmanlı topçularının çok isabetli atışlar yaptığını, uzak bir mesafeden küçük bir zerreyi dahi isabetle vurabildiklerini ifade etmiştir. Bkz. C. N. Seddon (çev.); *a.g.e.*, C.2, s. 68.

⁶⁷ C. N. Seddon (çev.); *a.g.e.*, C.2, s. 69.

⁶⁸ İdris-i Bidlisi'nin ifadelerine göre, Şah İsmail Rumeli kuvvetlerine saldırarak buradaki okçuları henüz birkaç ok dahi atamadan imha etmişti. Bu saldırıya karşı koyarken Rumeli Beylerbeyi Hasan Paşa ve on dört kumandanı hayatını kaybetmişti. Bunun üzerine Yavuz Sultan Selim, merkez kuvvetlerinde bulunan yeniçerilerin bir kısmını sol kanada yönlendirmiş, top ve tüfek ateşi sonucunda bu yeniçeriler neredeyse Osmanlı ordusunun merkezine kadar ulaşan bu saldırıyı kırmışlardı. Bkz. İdris-i Bidlisi; *a.g.e.*, s. 220-224.

⁶⁹ Özellikle Osmanlı sağ kanadına komuta eden Hadım Sinan Paşa'nın topları tam zamanında ateşlemesi sonucu Şah İsmail'in sol kanat süvarileri ciddi yara almış, başlarında bulunan Ustacalu Mehmed Han ise hayatını kaybetmiştir. Bkz. Uzunçarşılı; *a.g.e.*, C.2, s. 268. İdris-i Bidlisi, Sinan Paşa'nın Ustacalu Mehmed Han ile bizzat savaştığını ve onu öldürdüğünü yazmıştır. Bkz. İdris-i Bidlisi; *a.g.e.*, s. 240. Hasan-ı Rumlu ise Şah İsmail'in Osmanlı merkezine tam yedi defa hücum ettiğini, bu yedi hücumun yedisinde de saldırının Osmanlı ordusu tarafından geri püskürtüldüğünü belirtmiştir. Bkz. C. N. Seddon (çev.); *a.g.e.*, C.2, s. 69.

Osmanlı askerlerine ani bir saldırı yapmayı planladıysa da Yavuz Sultan Selim'in bu kaçıışın bir hile olduğunu düşünerek askerlerine takip etmeme emri vermesi bu planını da suya düşürdü. Gece çöktüğünde ise meydana kimse kalmadığını fark eden Osmanlı askerleri Safevîlerin geride bıraktıklarını yağmalamaya başladılar⁷⁰.

Kumandanın savaş hakkında anlattıklarının gerisi de savaş hakkında diğer kaynaklarda savaşın ilk dakikasından itibaren anlatılanlarla ciddi bir uyum göstermektedir. Bu anlatılanlara göre Osmanlı ordusu, Safevî ordusunun hamlesi karşısında iki bölüme ayrılmış ve ilk saldırıyı beklemek için inşa etmiş oldukları istihkâmların önüne çıkmışlardır. Şah İsmail süvarileri ile birlikte saldırdığında ise, Türk ordusunun merkezi hızla geri çekilmiş, onları yakından takip eden Şah İsmail'in süvarileri ise Osmanlıların ordugâhına kadar ilerlemiştir. Ancak Şah İsmail Osmanlı ordusundaki toplardan veya bu topların nasıl yerleştirildiklerinden haberdar olmadığı için düşmanlarını yakalama çabası ile hız kesmeden takibe devam etmiştir. Safevî ordusunun bu kararsızlığını fark eden Osmanlı sultanı ise bir taraftaki topçuları ile diğer taraftaki tüfekçilerine ateş emri vermiştir. Bu askerler Safevî ordusuna öyle büyük bir kayıp vermiştir ki katliamı gören Şah İsmail yenildiğini ve ordusunun çoğunu kaybettiğini anlayarak hızla Tebriz'e kadar geri çekilmiştir. Osmanlı ordusu ise onu Tebriz'e kadar takip etmiş, hiçbir mukavemet ile karşılaşmayınca da şehre girerek bu şehirde bulunan Şah İsmail'in bütün hazinesini yağlamışlardır. Şehre yerleşerek burada bir savunma tertiplemeyi düşünen Osmanlı sultanı, Haçlıların İstanbul'u kuşatmak üzere İstanbul'a doğru hareket etmekte olduklarını öğrendiğinde bu düşüncesinden vazgeçmiş ve hızla geri dönmüştü⁷¹. Osmanlıların gittiğini öğrenen Şah İsmail ise geriye kalan ordusunu düzenleyerek Tebriz'e geri dönmüştü. Osmanlı sultanının geride bıraktığı kuvvetler ise Şah İsmail'in geri dönmesi üzerine şehri terk ederek kaçmışlardı. Şah İsmail, şehre döner dönmez, Osmanlı ordusunun herhangi bir direnişle karşılaşmadan şehre girmesine izin veren şehrin ileri gelenlerini cezalandırmıştı⁷².

⁷⁰ C. N. Seddon (çev.); *a.g.e.*, C.2, s. 69.

⁷¹ Birch (çev.); *a.g.e.*, C.4, s. 183. Portekizlilerin kaynağında bu şekilde bir bilgi yer olsa da, bu bir dezenformasyon sonucu vuku bulmuş olmalıdır zira o dönemde Osmanlı Devleti'ne karşı böyle bir Haçlı ordusunun kurulması için uygun bir zemin bulunmamaktaydı. İstanbul bu dönemde böyle bir tehditle karşı karşıya gelmemiştir.

⁷² Birch (çev.); *a.g.e.*, C.4, s. 182-183.

Burada Safevî kumandanının anlattıkları, savaşı anlatan diğer kaynaklar kadar detaylı olmamakla birlikte, yalnızca savaştaki bir birliğin başında yer alan bir kumandanın gözünden anlatıldığı göz önünde bulundurulursa oldukça uyumlu ve çarpıcıdır. Osmanlı ordusunun iki bölüme ayrılması, ayrıca ordunun merkezinin geri çekilerek Safevî ordusunu ateşli silahların menziline çekmiş olması, Osmanlı ordusunun *Kurt Oyunu* da denen Hilal Taktiği'ni kullanmış olduğunun net bir göstergesidir.

İncelenen kaynaklar göz önünde bulundurulduğunda, gerçekten de Osmanlı ordusu, yukarıda da bahsedildiği gibi kendisine daha önceki birçok savaşta zaferi getirmiş olan klasik Türk savaş taktiklerinden *Kurt Oyunu*'nu bu savaşta da uygulayarak hilal şeklinde açılmışlardır. Safevî atlılarının saldırılarını merkeze çekerek onları top ve tüfeklerin olduğu alana getirmişlerdir. Bu şekilde de Safevîlere çok büyük zayıat verdirmişlerdir. Safevîlerin savaş hamlelerine dikkat edildiğinde ise şu gözlemlenmektedir ki, iki taraf da farklı şekillerde bu oyunu birbirine karşı denemiş, bu şekilde birbirine büyük kayıplar verdirmiş, top ve tüfeklerin üstünlüğü sonucu Osmanlı ordusu galip gelmiştir. Süvarilerin daha yakın çatışmaya girmeden top ve tüfekler tarafından böyle ağır bir şekilde geri püskürtülmesi ise, Osmanlı ordusunun bu silahların etkinliği konusundaki iddiasını kanıtlamıştır. Hatta Feridun Emecen'e göre, tüfekli piyade askerlerinin savaşın kaderini belirlediği ilk hadise olarak Osmanlı Devleti'nin dünya savaş tarihine en önemli katkısı niteliğini taşımaktadır⁷³.

Şah İsmail'in yeterince keşif yapmamasına rağmen savaşa girmesi ise bir başka hatasını teşkil etmekteydi. Bu şekilde Osmanlı ordusunun nasıl konuşlandığı hakkında bilgi sahibi olmayan Şah İsmail, beklemediği noktalardaki Osmanlı askerlerinin saldırılarıyla karşılaşmış, bu şartlar altında ordusunun saflarını düzenli tutması imkânsız hale gelmişti⁷⁴.

Böylece savaşın sonunda Safevî ordusu çok ağır şekilde yenilmiş, Şah İsmail ise esir düşmemek için kaçmak zorunda kalmış, elinden ve ayağından yaralanmıştı⁷⁵. Hatta neredeyse Osmanlı askerleri tarafından esir alınacak iken kendisine benzeyen bir subayı Şah İsmail olduğu iddiası ile Osmanlı askerlerine

⁷³ Emecen; *a.g.e.*, s. 150.

⁷⁴ Öztuna; *a.g.e.*, C. 5, s. 13.

⁷⁵ Öztuna; *a.g.e.*, C. 5, s. 13. Bazı kaynaklarda ise Şah İsmail'in kurşunla kolundan yaralandığı bilgisi geçmektedir. Bkz. Uzunçarşılı; *a.g.e.*, C.2, s. 268. İdris-i Bidlisi de Şah İsmail'in koluna birkaç tüfek mermisi isabet ettiğini yazmıştır. Bkz. İdris-i Bidlisi; *a.g.e.*, s. 225.

teslim olmuş, Şah İsmail de bu şekilde kaçacak fırsatı bulmuştu⁷⁶. Bu şiddetli savaşta, Safevî kaynaklarına göre 3000'i Osmanlı, 2000'i Safevî askerî olmak üzere 5000 kişi ölmüştü⁷⁷. Hiç durmadan Tebriz'e kadar at süren Şah İsmail, orada da tutunamayacağını düşünerek İran'ın içlerine çekildi. Böylece imparatorluğunun payitahtını Osmanlı Devleti'ne terk etmiş oluyordu. Ancak gerilla savaşı taktiklerini benimseyerek Osmanlı ordusunun ülkesinde tutunmasının önüne geçti⁷⁸. Yavuz Sultan Selim, Tebriz'de yalnızca bir hafta geçirdikten sonra bu topraklarda tutunamayacağına ikna olarak geri döndü⁷⁹. Şah İsmail ise Tebriz'e ancak Yavuz Sultan Selim çekildikten bir ay sonra döndü. Yine de bu yenilgiyi atlatamayan Şah İsmail, yas tutarak siyah elbiseler giymeye başlamış, kendini içkiye vermiş, bir daha hiçbir savaşa katılmamış ve ömrünün geri kalanını neredeyse her yıl farklı şehirlerde yaşayarak geçirmiştir⁸⁰.

5) Çaldıran Savaşı Sonrası Gelişmeler

Bu şekilde Safevî ordusunu darmadağın eden Osmanlı Devleti, daha önce ilerlemediği kadar doğuya ilerlemesi mümkün olmuş, ayrıca Şah İsmail'in hazinesini, tahtını, haremini ve hatta başkentini ele geçirme imkânı bulmuştu⁸¹. Bu savaşla birlikte, Osmanlı Devleti'nin sancağı altında Anadolu'nun birliği kesin olarak tamamlanmış oluyordu. Bugün dahi bozulmamış olan bu birlik, işte bu savaşla sağlanmıştı. Ayrıca ordusunun büyük bir bölümünü ve kumandanlarının çoğunu kaybeden Safevîlerin bu yenilgiden sonra toparlanması 20 yıl kadar sürdüğü için, bu süre zarfında bu bölgedeki sınırları güvende olan Osmanlı Devleti, güneyde ve batıda daha büyük fetihler yapma fırsatını yakalamıştı. Bu zafer olmasa, Yavuz Sultan Selim'in diğer fetihlerinin de gerçekleşmesi mümkün

⁷⁶ Uzunçarşılı; *a.g.e.*, C.2, s. 268. Feridun Emecen, Şah İsmail'in atının kaçarken çamura saplandığını, Ustacalu Hızır Ağa'nın atına binerek yoluna devam ettiğini, Osmanlı askerlerinin ise Şah İsmail olarak kendini tanıtan Afşar Sultan Ali Mirza'yı yakalayıp Şah İsmail zannederek padişaha götürdüklerini aktarmaktadır. Bkz. Emecen; *a.g.e.*, s. 147. İdris-i Bidlisi'nin eserinde de Şah İsmail'in atının kaçarken çamura sağlandığı ve esir düşecekken bir askerinin Şah İsmail olduğunu haykırarak kendisini kurtardığı bilgisi geçmektedir. Bkz. İdris-i Bidlisi; *a.g.e.*, s. 225. Hapiste tutulmakta olan Safevî elçisi bu kişinin Şah İsmail olmadığını söyleyince Afşar Sultan Ali Mirza öldürülmüştür. Bkz. Gündüz; *a.g.e.*, s. 131.

⁷⁷ Gündüz; *a.g.e.*, s. 132. Ahsenü't Tevarih adlı eserde, 5000 kişinin yanı sıra Ustacalu Mehmed Han, ustacalu Sarı Pire, Lala Hüseyin Bey, Emir Abdülbaki gibi önemli Safevî kumandanlarının da hayatını kaybettiği yazılmıştır. Bkz. C. N. Seddon (çev.); *a.g.e.*, C.2, s. 70.

⁷⁸ Emecen; *a.g.e.*, s. 152.

⁷⁹ Uzunçarşılı'ya göre bu süre sekiz-dokuz gündür. Bkz. Uzunçarşılı; *a.g.e.*, C.2, s. 269.

⁸⁰ Aydoğmuşoğlu; *a.g.e.*, s. 47.

⁸¹ Uzunçarşılı; *a.g.e.*, C.2, s. 269.

olamazdı. Savaşın galibi Yavuz Sultan Selim, 16 Eylül 1514 tarihinde Safevî Devleti'nin başkenti olan Tebriz'e girmiş, bu şehirdeki esnaf ve sanatçı olan bini aşkın ailenin ve Safevî yandaşı olmayan yüksek düzeydeki bilginlerin Osmanlı Devleti'ne göç etmesi, bu savaşın kazançlarının Osmanlı Devleti adına çok daha kalıcı olmasını sağlamıştır. Şah İsmail ise başkentini Kazvin'e taşımış, Kızılbaşlar içerisinde dinî açıdan güvenilirliğini ve konumunu kaybetmiş, Sünnileri inançlarını yaşama konusunda serbest bırakmış, Portekizlilerin Hürmüz üzerindeki egemenliğini kabul etmek zorunda kalmış; Diyarbakır ise kesin olarak Safevî Devleti'nden ayrılmıştır⁸².

Afonso de Albuquerque, bütün bunları dinledikten sonra, Şah İsmail'in Tanrı tarafından Hindistan'ı korumak üzere Müslümanlara gönderilen bir yıldırım olduğunu, ancak bu durumun farkında olmadığını söylemiştir⁸³.

Günlerce Hürmüz'de kalan Safevî kumandanı ülkesine geri dönmek için izin istediğinde, Afonso de Albuquerque kendisine değerli hediyeler bahşetmenin yanı sıra, askerlerine bu kumandana Hürmüz'de bulunan topları göstermelerini emretmiştir. Kumandanın Şah İsmail'e, elindeki bu toplarla ve Portekiz'deki daha çoklarıyla birlikte Kral I. Manuel'in adına Şah İsmail'in düşmanlarına karşı onunla birlikte savaşmaya hazır olduğunu söylemesini istemiştir. Ayrıca Afonso de Albuquerque, kralından Papa'ya ve bütün Hristiyan Avrupa'ya Şah İsmail'e destek toplamak için mektuplar yazmasını istemiştir. Kral I. Manuel'den, Papa'dan izin istemesini ve bu şekilde Şah İsmail'e top dökecek ustalar göndermesini tavsiye etmiştir. Şah İsmail'in bu şekilde düşmanlarının üstesinden gelebileceğini belirtmiştir⁸⁴.

Sonuç

Hürmüz'de Afonso de Albuquerque ile görüşen Safevî kumandanının anlattıkları, genel hatları ile savaşı anlatan Osmanlı ve İran kaynakları ile uyumaktadır. Kesin olarak uyuşan noktalar, Osmanlı Devleti'nin bu savaşta top ve tüfek kullandığıdır. Bir diğer nokta ise, Osmanlı ordusunun Şah İsmail'in süvari hücumunun üzerine hızla geri çekilmesidir. Bu geri çekilmenin, *Kurt Oyunu* olduğu aşikârdır. Osmanlı ordusu, geri çekilerek bu şekilde Şah İsmail'in

⁸² Muhammed Kerim Yusufcemali; "Çaldıran Savaşı'nın Sebep ve Sonuçları", Safevîler ve Şah İsmail, Ahmet Taşgın & Ali Yaman & Namiq Musalı (ed.), Önsöz Yayıncılık, İstanbul 2014, s. 61-62.

⁸³ Birch (çev.); *a.g.e.*, C.4, s. 183.

⁸⁴ Birch (çev.); *a.g.e.*, C.4, s. 184.

kuvvetlerini ortasına almış, daha sonra ise kanatlardan bu orduyu kuşatmıştır. Kumandanın anlattıklarının uyduğu bir diğer nokta ise Şah İsmail'in istihbarat eksikliğidir. Bu kumandan, Şah İsmail'in yenilmesinde bu durumun büyük payı olduğu konusunda diğer kaynaklar ile hemfikir görünmektedir. Ayrıca Şah İsmail'in ordusunun neredeyse tamamının süvarilerden oluştuğu da bu kumandanın anlattıkları ile savaş hakkında bilgi bulunan diğer kaynakların uyduğu bir başka noktayı teşkil etmektedir. Dağ geçidinden Osmanlı ordusunun geçmesine izin veren Şah İsmail'in Osmanlı ordusunu bu şekilde küçümsemiş olduğu da, kumandanın anlattıklarının Osmanlı ve İran kaynakları ile uyduğu yine bir başka noktadır. Yukarıda da ifade edildiği gibi, birçok kaynaktan, Ustacalu Mehmed Han gibi kumandanların konum üstünlüğüne sahipken ani bir şekilde saldırmak istediği, Şah İsmail'in ise diğer kumandanlarının tavsiyelerini dinleyerek bu isteği kabul etmediği, bunun yerine daha mertçe savaşmak istediği belirtilmektedir. Bu durum, Albuquerque ile görüşen kumandanın sözlerine bu şekilde tecelli etmiş olmalıdır. Osmanlı ve İran kaynaklarında da anlatıldığı gibi, eğer Ustacalu Mehmed Han gibi kumandanların tavsiyeleri dinlenmiş olsa, belki de Osmanlı Devleti'nin ovada pozisyon alma şansı bulunmayacak, savaşın sonucu da çok farklı olacaktı. Top ve tüfekçiler, yine kumandanın da ifade ettiği üzere Şah'ın ordusuna çok büyük kayıp verdimiş, savaşın sonucunun belirlenmesinde en büyük etkeni teşkil etmiştir. Şah İsmail'in daha sonrasında hızla Tebriz'e kaçtığı, orayı da kendisini takip eden Osmanlı ordusuna bıraktığı yine kumandanın anlattıkları arasında da yer almaktadır. Kumandan da Osmanlı ordusunun Tebriz'e girdiğini ve Şah İsmail'in hazinesine sahip olduğunu ifade etmiştir. Bütün bu uyuşan noktalar göz önünde bulundurulduğunda, Afonso de Albuquerque'un gerçekten bu savaşta bulunmuş bir kumandan ile konuştuğu konusunda herhangi bir şüpheye yer kalmamaktadır. Osmanlı ordusunun iki kısma ayrılması ise, kumandanın *Kurt Oyunu*'nu bilmediği şeklinde yorumlanabilir. Orduların sayıları konusundaki farklılık ise muhtemelen bu kumandanın bu konuda tam olarak bilgi sahibi olmamasından kaynaklanmaktadır.

Bu kumandan ile konuştuktan sonra Afonso de Albuquerque'in hamleleri de çok şey anlatmaktadır. Mektuplar yazarak kralı I. Manuel'den bütün Avrupalı Hristiyan hükümdarlara yazmasını ve onlardan Şah İsmail'in yanında yer almalarını istemesini rica etmiştir. Büyük bir stratejik zekâya sahip olan Afonso de Albuquerque, İslam'ı arkadan kuşatma stratejisine bu şekilde Safevî Devleti'ni de katmayı düşünmüştür. Bunun yanı sıra, kralı I. Manuel'e Papa'ya dahi yazarak onun da desteğini arkasına almasını ve Şah İsmail'e Papa'nın izniyle top dökecek ustalar göndermesini tavsiye etmiştir. Bu durum, Osmanlı Devleti'nin savaşta top

ve tüfek kullanma konusundaki ileri görüşlülüğünün, Hindistan'daki hâkimiyetini top taşıyan gemilerine borçlu olan Portekizliler tarafından da paylaşıldığını göstermektedir. Ayrıca Afonso de Albuquerque'ün Şah İsmail'e top dökecek ustalar gönderilmesini istemesi, Şah İsmail'in böyle ustalara sahip olmadığını, bu da Şah İsmail'in topların savaş alanındaki önemini yeterince kavrayamamış olduğunu göstermektedir.

Kaynakça

- AĞALARLI, Mübariz; “Şah I. İsmail'in Zamanında Azerbaycan Safevî Devleti'yle Mısır Memlûk Devleti Arasında Siyasi İlişkiler”, Safevîler ve Şah İsmail, Ahmet Taşğın & Ali Yaman & Namiq Musalı (ed.), Önsöz Yayıncılık, İstanbul 2014.
- AYDOĞMUŞOĞLU, Cihat; *Safevî Devleti Tarihi (1501-1736)*, Gece Kitaplığı, Ankara 2017.
- BIRCH, Walter de Gray (çev.); *Commentaries of the Great Afonso Dalbuquerque*, Hakluyt Society, Londra 1875.
- BİDLİSİ, İdris; *Selim Şah-Name*, Haz. Hicabi Kırlangıç, Hece Yayınları, Ankara 2016.
- EMECEN, Feridun M.; *Yavuz Sultan Selim*, Kapı Yayınları, İstanbul 2018.
- GIBBS, James (çev); *The History of the Portuguese During the Reign of Emmanuel*, Londra 1752.
- GÜNDÜZ, Tufan; *Son Kızılbaş Şah İsmail*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2014.
- İNALCIK, Halil; *Devlet-i 'Aliyye – Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2009.
- KANTEMİR, Dimitri; *Osmanlı İmparatorluğu'nun Yükseliş ve Çöküş Tarihi*, Cumhuriyet Kitapları, İstanbul 1998.
- NEWITT, Malyn; *A History of portuguese Overseas Expansion, 1400-1668*, Routledge, New York 2005.
- ÖNALP, Ertuğrul; *Osmanlı'nın Güney Seferleri*, Berikan Yayınevi, Ankara 2010.
- ÖZTUNA, Yılmaz; *Başlangıcından Zamanımıza Kadar Türkiye Tarihi*, Hayat Kitapları, 1964.
- SEDDON, C. N. (çev.); *Ahsanu't- Tawarikh of Hasan-ı-Rumlu*, Oriental Institute, Baroda 1934.

- STEPHENS, H. Morse; *Albuquerque, Rulers of India*, William Wilson Hunter (ed.), Clarendon Press, Oxford 1897.
- TAŞTAN, Murat; *Fahrettin Kırzioğlu GÜGEF Tarih Bölümü 1985-1986 Öğretim Yılı Türk Kültür Tarihi Basılmamış Ders Notları*.
- UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı; *Osmanlı Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1983.
- VARLIK, Mustafa Çetin; “Çaldıran Savaşı”, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, TDV Yayınları, İstanbul 1993.
- YAKUPOĞLU, Cevdet; “Azerbaycan’ın Hôy Yöresinde Türk Egemenliği (XI-XVI. Yüzyıllar)”, *History Studies*, Osman Köse & Yakup Yılmaz (ed.), Sayı: 10 (2), Çanakkale 2018.
- YUSUFCEMALİ, Muhammed Kerim; “Çaldıran Savaşı’nın Sebep ve Sonuçları”, *Safevîler ve Şah İsmail*, Ahmet Taşğın & Ali Yaman & Namiq Musalı (ed.), Önsöz Yayıncılık, İstanbul 2014.

FETİHTEN SONRA KIBRIS'TA KURULAN İLK OSMANLI VAKIFLARI*

FIRST VAKIFS ESTABLISHED IN CYPRUS UPON THE
OTTOMAN CONQUEST

Abdüllatif ARMAĞAN**

Makale Bilgisi

Başvuru: 28.09.2022

Kabul: 29.09.2022

Article Info

Received, Sept,28,2022

Accepted: Sept,29,2022

Öz

1571'de Kıbrıs'ın fethinden sonra Osmanlıların adada kurmuş olduğu en önemli teşkilatlardan biri vakıf teşkilatı olmuştur. Osmanlı hâkimiyetine girmesi ve ardından Osmanlı idari kurumlarının tesis edilerek Kıbrıs Beylerbeyliğinin oluşturulması ve nihayet Anadolu'dan Türk-İslam ahalinin yerleştirilmesiyle Kıbrıs, klasik bir Osmanlı toprağı kimliğini kazanmış ve adada ilk vakıflar kurulmaya başlanmıştır. Fetihden hemen sonra adada Osmanlı vakıf düzeninin oluşması için her türlü ortam hazırlanmıştı. Nitekim 1572'de Sultan II. Selim tarafından ilk vakıf kurulduktan sonra adaya atanan yüksek rütbeli asker ve yöneticiler de vakıf faaliyetlerine girişmişlerdir.

Kıbrıs'ta kurulan ilk Osmanlı vakıflarının en önemlileri arasında Sultan II. Selim Vakfı (1572), Kıbrıs Fatihî Lala Mustafa Paşa Vakfı (11 Mayıs 1579), Kıbrıs Beylerbeyi Kaptan-ı Derya Cafer Paşa bin Abdülmennan vakıfları (17 Ocak 1590, 2 Ağustos 1599, 4 Ocak 1602 ve 27 Mayıs 1607) ile sâbık Baf Sancakbeyi Mehmet Bey bin Ebubekir Vakfı (7 Kasım 1592) gibi vakıflar yer almaktadır. Fetihden sonra ilk planda yapılan vakıflar, Ebussuud Efendi'nin de ifade ettiği gibi, cihada katılarak şehit olanların geride kalan ailelerine, gazilere ve fethedilen yerlerin imarında sarf edilmek üzere kurulmuştur.

Vakfiye ve diğer arşiv belgelerine dayanılarak hazırlanan bu çalışmada, fetihden sonra Kıbrıs'ta görev yapan Osmanlı asker ve yöneticileri tarafından adada kurulan ilk Osmanlı vakıflarına ilişkin bilgi ve değerlendirmelere yer verilmiş ve fetihden sonra adada kurulan bu vakıfların adanın imar ve iskânı ile dini, sosyo-ekonomik ve

* Bu makale, 21-22 Haziran 2019 tarihlerinde Balkan Üniversitesi ev sahipliğinde Ankara'da düzenlenen Uluslararası Jilse Kongresi'nde sunulan "Fetihden Sonra Kıbrıs'ta Kurulan İlk Osmanlı Vakıfları" başlıklı bildirinin yeniden düzenlenmiş ve genişletilmiş şeklidir.

** Dr. Öğretim Üyesi, Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Tarih Bölümü Yeniçağ Tarihi Anabilim Dalı, latifarmagan@yahoo.com ve armagan@ankara.edu.tr, Orcid: 0000-0003-2746-4748, Ankara Türkiye.

kültürel hayatına etkileri üzerinde durularak Kıbrıs'ın Türkleşmesindeki rolü ve katkılarına değinilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Devleti, Kıbrıs, Vakıf, II. Selim Vakfı, Lala Mustafa Paşa Vakfı, Kıbrıs Beylerbeyi Cafer Paşa bin Abdülmennan Vakfı, Baf Sancakbeyi Mehmet Bey bin Ebubekir Vakfı, Aya Sofya Camii.

Abstract

The establishment of vakıfs became one of the most important arrangements made in Cyprus after the island's conquest in 1571. After the incorporation into the Ottoman Empire, the establishment of Ottoman administrative institutions and the creation of the Cyprus Beylerbeylik (province) as well as the settlement of the Turkish-Islamic population, Cyprus gained the identity of a classical Ottoman territory and the first vakıfs became to be established on the island. Immediately after the conquest, all prerequisites needed for the establishment of the vakıf system were made. For instance, after the establishment of the first vakıf by Sultan Selim II in 1572, high-ranked military men and administrators, appointed to serve on the island, became engaged in vakıf activities.

The most important among the first vakıfs were the vakıf of Sultan Selim II (1572), the vakıf of Lala Mustafa Pasha (May 11, 1579), the vakıfs of the Beylerbey of Cyprus Kaptan-ı Derya Cafer Pasha bin Abdülmennan (January 17, 1590, August 2, 1599, January 4, 1602 and May 27, 1607), and the vakıf of the Sancakbey of Baf Mehmet Bey bin Ebubekir (November 7, 1592). As noticed by Ebussuud Efendi, the vakıfs, which were created after the conquest, were established for families of war martys and the gazis as well as to rebuilt the conquered places.

By studying vakıf registers (vakfiye) and other archival documents, this paper offers a research on first Ottoman vakıfs established by military men and administrators on the island.

Keywords: Ottoman State, Cyprus, Vakıf (Endowment, Waqf), Vakıf of Selim II, Vakıf of Lala Mustafa Pasha, Vakıf of the Beylerbey of Cyprus Cafer Pasha bin Abdülmennan, Vakıf of Baf Sancakbey Mehmet Bey bin Ebubekir, Hagia Sophia Mosque.

Giriş

Bu çalışmada vakıf kavramı ve Osmanlı'da vakıf kurumu hakkında bilgi verildikten sonra, hem coğrafi ve stratejik konumu hem de askeri ve ticari önemi dolayısıyla asırlarca Akdeniz'de Müslümanlar ile Hıristiyanlar arasında mücadele alanı olan Kıbrıs'ın 1571'de Osmanlılar tarafından fethinin ardından adada görev yapan yönetici ve askerlerce fethi takip eden yıllarda kurulmuş olan vakıflara ilişkin bilgi ve değerlendirmelere yer verilmiş ve bu vakıfların adanın imar ve iskânı ile bayındırlık faaliyetlerine katkıları, aynı

zamanda dini, sosyo-ekonomik ve kültürel hayata etkileri üzerinde durulmuştur. Bu bağlamda fetihlerden sonra adada kurulmuş olan ilk Osmanlı vakıfları arasında yer alan başta dönemin padişahı II. Selim ve Kıbrıs'ın fethine serdar tayin edilen Vezir Lala Mustafa Paşa vakıflarıyla muhtelif tarihlerde adada beylerbeylik görevinde bulunmuş olan Kaptanı Derya Cafer Paşa bin Abdülmennan ve Baf Sancakbeyi Mehmet Bey bin Ebubekir vakıflarına ilişkin bilgiler verilerek, bu vakıfların adanın dini, sosyo-ekonomik ve kültürel hayatına ve ada halkının gündelik yaşamına etkileri üzerine bir değerlendirme yapılmıştır. Ayrıca tarih boyunca ada halkının en temel sorunlarından biri olan su ihtiyacının karşılanması için muhtelif tarihlerde adadaki yöneticilerce yapılan su vakıflarına değinilmiştir.

Bilindiği üzere toplumlar kendi yapıları içinde sosyo-ekonomik ve kültürel konulara ilişkin pek çok alandaki ihtiyaçlarını ve sosyal hizmetleri karşılamak amacıyla geçmişten günümüze bir takım kurumlar oluşturmuşlardır. Günümüz modern toplumlarında genellikle devlet ya da sivil toplum örgütleri tarafından gerçekleştirilen halkın pek çok alandaki ihtiyaçları ve sosyal hizmetler eskiden İslam toplumlarında bu alanlarda hizmet vermek üzere kurulmuş vakıf kurumları aracılığıyla karşılanıyordu. Arapça bir isim olan vakıf sözcüğü; *durma, durdurma, harekettten alıkoyma, ayakta bekletme, hapsetme, dindendirme* anlamlarına gelmektedir¹. Tarih boyunca Türk-İslam devletlerinde sosyo-ekonomik ve kültürel hayatı düzenleyen en önemli kurumların başında gelen vakıf kurumu, özellikle Osmanlı döneminde ağırlık kazanarak en gelişmiş şeklini almıştır. Ömer Hilmi Efendi vakfı; *menfaâti ibâdullahâ ait olur vechile bir aynı Cenâb-ı Hakk'ın mülkü hükmünde olmak üzere temlik ve temellükten mahbûs ve memnû kılmaktır*² şeklinde tanımlamıştır. Bu tanımdan vakıf olan bir malın insanların yararına tahsis edilmesi, özel mülkiyetten çıkarılarak kamu mülkiyetine geçmesi ve mülkiyetinin durdurularak mülk edinilmesinin veya mülk olarak verilmesinin men edilmesi anlaşılmaktadır. Bu bağlamda vakfın hukuki tanımı; bir şeyin intifa hakkının veya mülkiyetinin kamu yararına tahsis edilerek devamlı olarak başkalarının intifa ve temellükünü engellemek, yani mülkiyetin Allah'ın rızasını kazanmak ve insanlara faydalı olmak amacıyla kamu yararına tahsis edilmesidir. Başka bir ifadeyle vakıf, hukuki bir akit olup; kişinin mülkiyetine sahip olduğu menkul ve gayrimenkullerinden bir kısmını

¹ Nazif Öztürk, *Menşe'i ve Tarihi Gelişimi Açısından Vakıflar*, 1. baskı, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara 1983, s. 27; Hacı Mehmet Günay, "Vakıf", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, 42, İstanbul 2012, s. 475; Bahaeddin Yediyıldız, "Vakıf", *İslam Ansiklopedisi (İA)*, 13, MEB. Yayınları, İstanbul 1986, s. 153; Şemseddin Sami, *Kâmûs-ı Türkî*, 3. baskı, Çağrı Yayınları, İstanbul 1989, s. 1495-1496.

² Ömer Hilmi Efendi, *İthaf-ül-Ahlâf Fî Ahkâm-il-Evkaf*, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara 1977, s. 13; Öztürk, *Menşe'i ve Tarihi Gelişimi Açısından Vakıflar*, s. 28.

veya tamamını, Allah'a yakın olmak (kurbet) ve Onun rızasını kazanmak niyetiyle, kamunun herhangi bir ihtiyacını gidermek üzere dini, hayri ve sosyal bir gaye için ebediyen tahsis etmesidir³.

İslam medeniyetinin önemli unsurlarından birini teşkil eden hayır kurumunu ifade eden vakfın kökeni Roma İmparatorluğu'na kadar dayandırılabilir. Tarih boyunca vakıf kurumunun çeşitli şekillerde bütün toplumlarda yer aldığını söylemek mümkündür. İslam'da vakıf kurumunun ortaya çıkışını ve gelişimini sağlayan etkenler konusunda ileri sürülen farklı fikirler bulunmaktadır. İslam'a ait bir kurum olmakla birlikte, *vakıf* ve onun eş anlamlısı *habs* sözcükleri Kur'an-ı Kerim'de doğrudan kullanılmamıştır. Fakat vakfın konusunu oluşturan sadaka, sadaka-i câriye, in'âm, it'âm, ihsân, borç verme, karşılıklı yardımlaşma ve dayanışma, hayırlı iş yapma, malını Allah yolunda harcama, hayır-hasenat yapma, ilim kurumları kurma, sağlık, temizlik kurumları inşa etme gibi konulardaki ayet ve hadisler, bu kurumun ortaya çıkmasına neden olan dayanakları oluşturmaktadır⁴. Kur'an-ı Kerim'de Müslümanların mallarını nerelere bağışlayabilecekleri belirtilmiş ve her türlü sadaka tavsiye edilmiştir⁵. Kur'an-ı Kerim'de vakıfla ilgili üzerinde ittifakla

³ İsmail Özçelik, *Devlet-i Aliyye'nin Kamusal Düzeni ve Kurumları*, Gazi Kitabevi Tic. Ltd. Şti., Ankara 2014, s. 14; Adnan Ertem, "Osmanlı'da ve Günümüzde Vakıf Müessesesi", *Osmanlı Medeniyeti Siyaset, İktisat, Sanat*, 3.basım, Klasik Yayınları, İstanbul 2012, s. 25; Abdüllatif Armağan, "Baf Sancakbeyi Mehmet Bey'in Kıbrıs'ta Kurduğu Vakıf ve Vakfiyesi", *Osmanlı Döneminde Kıbrıs Uluslararası Sempozyum/the Ottoman Period in Cyprus International Symposium, Bildiriler*, Editörler: Mehmet Mahfuz Söylemez, İbrahim Çapak, Halil Ortakçı, Bağcılar Belediyesi Başkanlığı Kültür Yayınları Dizisi No: 288, Seçil Ofset, İstanbul 2016, s. 156; *Osmanlı İdaresinde Kıbrıs (Nüfusu-Arazi Dağılımı ve Türk Vakıfları)*, (Yayına Hazırlayanlar: Hacı Osman Yıldırım, Vahdettin Atik, Murat Cebecioğlu vd.), Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları, Ankara 2000, s. 69; Yedi yıldız, "Vakıf", *İA.*, 13, s. 154; Günay, "Vakıf", *DİA.*, 42, s. 475; H. Necati Demirtaş, *Fetvâlarla Osmanlı Vakıfları*, Akıl Fikir Yayınları, İstanbul 2019, s. 13; İlber Ortaylı, *Türkiye Teşkilat ve İdare Tarihi*, 6. baskı, Cedit Neşriyat, Ankara 2017, s. 312. Vakfın tanımı ve Osmanlı'da vakıf kurumu hakkında geniş bilgi için bk. Ahmet Akgündüz, *İslam Hukukunda ve Osmanlı Tatbikatında Vakıf Müessesesi*, TTK Yayını, Ankara 1988, s. 28-29 vd.; Nazif Öztürk, *Türk Yenileşme Tarihi Çerçevesinde Vakıf Müessesesi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1995, s. 19-34, 63-65; Ayer Barış, "Kıbrıs Vakıflarının Bugünkü Durumu ve Vakıflar İdaresinin Fonksiyonları", *Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Türk Kültürü*, sayı. 335, yıl. XXIX (Mart 1991), s. 172.

⁴ Talip Atalay, *Geçmişten Günümüze Kıbrıs, İdari Yapılanma ve Din Eğitimi*, Mehir Yayınları, Konya 2003, s. 42; Armağan, "Baf Sancakbeyi Mehmet Bey'in Kıbrıs'ta Kurduğu Vakıf ve Vakfiyesi", s. 156; Yedi yıldız, "Vakıf", *İA.*, 13, s. 154; Günay, "Vakıf", *DİA.*, 42, s. 476.

⁵ Armağan, "Baf Sancakbeyi Mehmet Bey'in Kıbrıs'ta Kurduğu Vakıf ve Vakfiyesi", s. 156; *Osmanlı İdaresinde Kıbrıs (Nüfusu-Arazi Dağılımı ve Türk Vakıfları)*, s. 69.

durulan ayet; *sevdiğiniz şeylerden (Allah yolunda) harcamadıkça gerçek iyiliğe asla erişemezsiniz*⁶ meâlindeki ayettir.

Fıkıh literatüründe vakıf kurumunu ifade etmek üzere *habs, hubus, ahbâs, ihtibâs, tahbîs, tesbîl, sebîl* gibi sözcükler de geçmektedir. Hanefî kaynaklarında ve Osmanlı uygulamasında daha çok *vakıf* sözcüğü ve türevleri kullanılırken Şafiiler, Mâlikiler ve Zahiriler *habs* kökünden gelen sözcüklere yer verirler. Bazı fıkıh eserlerinde vakıf karşılığında *sadaka* sözcüğü kullanılmış ve bu sözcüğe *mevküfe, muharreme, müebbede, câriye* gibi sıfatlar eklenerek vakıf normal sadakadan ayırt edilmiştir⁷.

İslam hukukçularının ittifakıyla vakfedenin temlik ve teberrüya ehil olması yani âkıl bâliğ (ergin), reşid, hür ve hacir altına alınmamış olması gerekir. Sahibi olduğu mülkü ammenin menfaatine yani kamunun yararına hayır için vakfeden kişiye *vâkıf*, vakfedilen menkûl veya gayrimenkûle *mevkûf*, bizzat kendisinden yararlanılmak üzere vakfedilen cami, mescit, mektep, medrese, kütüphane, imaret, darüşşifa, mezarlık, yol, köprü, su yolu, sebîl, çeşme gibi halkın hizmetine sunulmuş umuma açık bina veya müesseselere *hayrât (müessesât-ı hayriye)*, bu müesseselerin ebedi olarak yaşatılması ve topluma hizmet vermesi için vakfedilen bağ, bahçe, çiftlik, tarla, arazi gibi ekilip biçilebilen *müstegallât* ile kiraya verilen dükkân, han, hamam, ev, hane, bedesten, kervansaray, arasta gibi çatılı, tavanlı anlamında *musakkafât* türü gayrimenkullere ve ayrıca nakit para gibi menkul gelir kaynaklarına *akar (asl-ı vakf)*, bir aynın menfaati kendisine vakf ve tahsis olunan şahsa veya mahalle yani vakıftan faydalananlara da *mevkûfün aleyh, meşrûtün leh, mürtezika, masârif-i vakf* veya *ehl-i vezâif* denir. Gerek vakfedenin gerekse vakıftan yararlanacak kişilerin Müslüman ya da İslam devleti tebaasından olması şartı aranmamıştır⁸.

Vakıflar hukuken ve teâmülen vakfin kuruluş belgesi olan *vakfiye* veya *vakıfnâme* adı verilen, vakıf kurucusu ile bu tasarrufa şahit olanların imza ve mühürlerini içeren yazılı bir belge ile kurulur. Bu yazılı belge vakfin anayasasıdır. Vakfin kurucusu bu belgede hangi malını, nasıl bir hayır cihetine vakfettiğini, vakfını kimlerin yönetmesini istediğini, istihdam edilecek

⁶ Kur'ân-ı Kerîm, Âl-i İmrân, 3/92; Günay, "Vakıf", *DİA.*, 42, s. 476.

⁷ Günay, "Vakıf", *DİA.*, 42, s. 476.

⁸ Mehmet Demiryürek, H. İbrahim Cellatoğulları, Deniz Arıcı, "4 Mart 1612-20 Nisan 1613 Tarihli Sultan II: Selim Vakfı Muhasebe Defteri Üzerine Bir İnceleme", *Osmanlı Döneminde Kıbrıs Vakıfları*, Editör: Mehmet Mahfuz Söylemez, Editör Yardımcısı: Halil Ortakçı, Birinci baskı, Yakın Doğu Üniversitesi Yayınları, YDÜ Matbaası, Lefkoşa 2017, s. 153; Demirtaş, a.g.e., s. 13; Günay, "Vakıf", *DİA.*, 42, s. 476; Yediyıldız, "Vakıf", *İA.*, 13, s. 154, 156; *Osmanlı İdaresinde Kıbrıs (Nüfusu-Arazi Dağılımı ve Türk Vakıfları)*, s. 71; Ortaylı, a.g.e., s. 312; Midhat Sertoğlu, *Osmanlı Tarih Lûgatı*, Enderun Kitabevi, İstanbul 1986, s. 105, 146.

kişilere ödenecek vazifeleri (ücret) ve diğer şartları şahitler önünde takrir ederdi. Uygulama bu belge üzerinden şekillenir ve bunun dışına çıkılamazdı. Bir vakfın oluşması için vakfa konu olan malların vakfın yöneticisi olan mütevelliyeye teslimi ve şer'an mahkemece tescili gerekirdi⁹.

1. Osmanlı'da Vakıf Kurumu

Osmanlı Devleti'nin yayılma sürecinde, özellikle XV ve XVI. yüzyıllarda, vakıflar yeni fethedilen bölgelerin Türk ve İslamlaştırılmasında çok önemli rol oynamıştır. Sınır bölgelerine tekke ve zaviyeler kurarak yerleşen, oralarda ticari ve zirai faaliyetlerde bulunan, ülke topraklarını genişletmek amacıyla bölgeleri kolonize eden sûfilere ve diğer Müslümanları kurulan bu vakıflar desteklemiştir. Bunun yanında diğer hayır kuruluşlarının da yine vakıflar yoluyla bölgeye götürülmesi iktidarları meşrulaştırıyor ve güçlendiriyordu. Böylece bir bakıma vakfın siyasal işlevi kendiliğinden ortaya çıkıyordu. Zira cemaat karşısında adaletin teminatı olarak Osmanlı sultanları ve hanedan üyeleri, ayrıca hayırsever Müslüman halkın tamamı, vakıflar kanalıyla fakirlere yapılan yardımı ya da daha geniş anlamda insanların ihtiyaçlarını gidermeyi insani görevlerinin bir bölümü olarak görüyorlardı¹⁰.

Türk-İslam toplumlarında vakıf kurmak, kurulan bu vakıfların sonsuza kadar yaşatılmasını ve topluma hizmet vermesini sağlamak için bir takım gelir kaynaklarını vakfetmek bir gelenek halini almış, şehirlerden köylere kadar bu gelenek yayılmış ve halkın pek çok alandaki ihtiyaçları ve sosyal hizmet kurulan bu vakıflar aracılığıyla karşılanmıştır. Tarih boyunca Türk-İslam toplumlarında halkın yükselmesine hizmet etmek üzere kurulmuş hayır kurumları olan vakıflar, özellikle Osmanlı döneminde yoğunluk kazanarak büyük bir ilerleme göstermiş, adeta altın çağını yaşamıştır. Kendinden önceki Türk-İslam devletlerinin mirasını devralarak bunları geliştiren Osmanlı medeniyeti vakıf konusunda oldukça gelişmiştir¹¹. Osmanlı İmparatorluğu'nda günlük yaşamda vakıflar dini, ekonomik, sosyal ve

⁹ Demirtaş, *a.g.e.*, s. 13; Mübahat S. Kütükoğlu, *Osmanlı Belgelerinin Dili (Diplomatik)*, İlaveli 3. baskı, T.T.K. Yayınları, Ankara 2013, s. 359- 360; *Osmanlı İdaresinde Kıbrıs (Nüfusu-Arazi Dağılımı ve Türk Vakıfları)*, s. 71, 76; Osman Gazi Özgüdenli, "Vakfiye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, 42, İstanbul 2012, s. 465-466; Hüseyin Çınar, Miyase Koyuncu Kaya, *Vakıflar Kaynakçası*, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara 2015, s. 17; Şemseddin Sami, *a.g.e.*, s. 1339, 1343, 1496; *Özçelik, a.g.e.*, s. 14.

¹⁰ Bahaeddin Yediyıldız, "Vakıf –Tarih-", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, 42, İstanbul 2012, s. 484.

¹¹ M. Fuad Köprülü, "Vakıf Müessesesinin Hukukî Mâhiyeti ve Tarihi Tekâmülü", *Vakıflar Dergisi*, 2, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayını, Ankara 1942, s. 13; A. Hikmet Berki, "Vakıf Kuran İlk Osmanlı Padişahı", *Vakıflar Dergisi*, 5, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayını, Ankara 1962, s. 127-128; Armağan, "Baf Sancakbeyi Mehmet Bey'in Kıbrıs'ta Kurduğu Vakıf ve Vakfiyesi", s. 156.

kültürel hayatın ayrılmaz parçalarından biri olmuştur. Pek çok sosyal, kültürel ve ekonomik faaliyet vakıflar aracılığıyla gerçekleştirildiği gibi, dini görevlerin yerine getirilmesi için gereken cami, mescit gibi ibadet yerlerinin imarı, bakımı ve onarımı için kurulan vakıfların yanında, bu gibi müesseselerde görev yapan imam, hatip, vaiz, müezzin, kayyım gibi görevlilerin geçimini sağlamak için de vakıfların kurulduğu görülmektedir¹².

Osmanlı toplumu, Anadolu coğrafyasında ve yayıldığı bütün sahalarda birtakım sosyal ve ekonomik faaliyetleri ile dikkat çekmektedir. Osmanlı Devleti, yönetimi altına giren bölgelerde kısa sürede resmi varlığının göstergesi olan kurumları yerleştirdikten sonra, zamanla toplum ve devletin el ele vererek birtakım sosyal kuruluşları ve hizmetleri oluşturduğu görülür. Osmanlı toplumu tarafından geniş ölçekte desteklenen bu sosyal kurumların ve hizmetlerin başında vakıf kuruluşları gelmekteydi. Bu kurumların tamamı dini, hayri ve sosyal hizmet faaliyetlerini yürütmekteydi¹³. Osmanlı fethinden sonra Kıbrıs'ta da, adanın her yerinde, birçok alanda hizmet veren ve halkın ihtiyaçlarını karşılayan çok sayıda vakıf kurulmuştur. Bu çalışmada yer alan Sultan II. Selim adına Lefkoşa'da sur içindeki Aya Sofya (Selimiye) Camii'nin masraflarını karşılamak için kurulmuş olan vakıf (1572) ile Kıbrıs seferinin serdarı Vezir Lala Mustafa Paşa Vakfı (14 Rebiü'l-evvel 987/11 Mayıs 1579) başta olmak üzere Kıbrıs Beylerbeyi Kaptan-ı Derya Cafer Paşa bin Abdülmennan vakıfları¹⁴ ve Baf Sancakbeyi Mehmet Bey bin Ebubekir Vakfı (1 Safer 1001/7 Kasım 1592) fetihten sonra Kıbrıs'ta yöneticilik yapmış

¹² Ali Efdal Özkul, *Kıbrıs'ın Sosyo-Ekonomik Tarihi, 1726-1750*, İletişim Yayınları, İstanbul 2005, s. 248; Abdüllatif Armağan, "Kemer-Edremit Voyvodası el-Hâc Ali Ağa bin el-Hâc Ahmet Ağa'nın Kemer-Edremit'te Kurduğu Vakıf ve Vakfiyesi", *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi (OTAM)*, Sayı 42/Güz 2017, s. 8; Mehmet Demiryürek, "Kıbrıs Şer'îye Sicillerine Göre XVIII. Yüzyılın İlk Yarısında Kıbrıs'ta Kurulan Para Vakıfları (Vakf-ı Nükûd)", *Turkish Studies*, vol. 6/1, Winter 2011, s. 966.

¹³ Armağan, "Baf Sancakbeyi Mehmet Bey'in Kıbrıs'ta Kurduğu Vakıf ve Vakfiyesi", s. 157; Adem Kara, Cemil Çelik, "Kıbrıs'ta Vakıf Yönetimi ve Denetimi Sorunu", *History Studies*, vol. 3/3, 2011, s. 162.

¹⁴ Araştırmacılar tarafından adada muhtelif tarihlerde üç ya da dört defa beylerbeylik görevinde bulunduğu belirlenen Kıbrıs Beylerbeyi Cafer Paşa bin Abdülmennan, köle kökenli olup Osmanlı kaynaklarında Avrupalı olmasından dolayı Frenk lakabını almış ve Frenk Cafer Paşa olarak da anılmaktadır. Cafer Paşa'nın, adada 10 Rebiü'l-evvel 998/17 Ocak 1590, 10 Muharrem 1008/2 Ağustos 1599, 10 Receb 1010/4 Ocak 1602 ve 30 Muharrem 1016/27 Mayıs 1607 tarihlerinde kurulmuş dört vakfi bulunmaktaydı. Bu konuda bkz. Sıddık Korkmazer, "Frenk Cafer Paşa'nın Kıbrıs'ta Kurduğu İlk Vakfı ve Hizmetleri", *Osmanlı Döneminde Kıbrıs Vakıfları*, Editör: Mehmet Mahfuz Söylemez, Yakın Doğu Üniversitesi Yayınları, YDÜ Matbaası, Lefkoşa 2017, s. 258, 260, 261; *Osmanlı İdaresinde Kıbrıs (Nüfusu-Arazi Dağılımı ve Türk Vakıfları)*, s. 202-205, 341; Nevzat Sağlam, "Arşiv Kaynaklarına Göre Beylerbeyi Frenk Cafer Paşa'nın Kıbrıs'taki Vakıfları", *Osmanlı Döneminde Kıbrıs Vakıfları*, Editör: Mehmet Mahfuz Söylemez, Yakın Doğu Üniversitesi Yayınları, YDÜ Matbaası, Lefkoşa 2017, s. 214.

devlet adamları tarafından kurulmuş olan önemli ilk Osmanlı vakıfları arasında yer almaktaydı¹⁵.

Vakıf, VIII. yüzyılın ortalarından XIX. yüzyılın sonlarına kadar uzanan dönemde, İslam ülkelerinin, özellikle Selçuklular ve Osmanlılar zamanındaki Türk dünyasının sosyal, ekonomik ve kültürel hayatında önemli ölçüde rol oynayan dini, hukuki ve sosyal bir kurumdur¹⁶ ve Türk-İslam uygarlığında son derece önemli hizmet ve görevleri yerine getirmiştir. Özellikle Osmanlı devlet ve toplum hayatında vakıf oldukça geniş ve önemli bir yer tutar. Bu kurum, Osmanlı uygulamasında, dini, hukuki, sosyal ve hatta askeri etkenlerin tesiri altında başka hiçbir kurumda rastlanmayan bir gelişme göstermiştir. Vakıf; sosyal, kültürel ve bireysel pek çok sektör oluşturmuş ve ekonomik açıdan bunların işleticisi olmuştur. Öyle ki bugün devletin üstlenmiş olduğu birçok dini, sosyal, kültürel ve ekonomik hizmetler Osmanlı döneminde vakıflar aracılığı ile yürütülmüştür. Hatta eğitim-öğretim ve sağlık hizmetleri ile alt yapı gibi günümüzde belediyelerin görev alanına giren birçok kamu hizmeti de vakıflar aracılığı ile yerine getirilmiştir. Bu nedenle Osmanlı Devleti'ni bir vakıf medeniyeti olarak tanımlamak yanlış olmaz¹⁷.

Vakıf kurumu Osmanlı devrinde, özellikle XV ve XVI. yüzyıllarda, altın çağını yaşamıştır. Günümüzde devletin görev ve sorumluluk alanı içinde yer alan birçok hizmetin Osmanlı'da kurulan vakıflar aracılığıyla yerine getirildiği görülmektedir. Bu anlamda Osmanlı'da dini, eğitim-öğretim ve sağlık hizmetlerinden her çeşit sosyal hizmetlere kadar hemen hemen bütün amme hizmetleri vakıflar aracılığıyla gerçekleştirilmekteydi. Yine su ve kanalizasyon gibi belirli şehircilik hizmetleri ile köprü, yol, sebil, kervansaray, çeşme, kemer, kanal gibi bayındırlık hizmetleri de vakıflar aracılığıyla hayata geçirilebilmekteydi. Kale, istihkâm, gemi donanma gibi askeri hizmetlerin tamamı olmasa bile bir kısmı ve bugünkü modern devletin yerine getirmesi gereken kamu hizmetleri, özel sektör olarak adlandırabileceğimiz vakıflar tarafından gerçekleştirilmekteydi¹⁸. Devlet ise sadece idare ve güvenlik hizmetleri ile denetim işlevini üstlenmekteydi.

Osmanlı Devleti'nde devlet-vakıf ilişkisinde normal uygulama, devletin vakıfları sadece idari yönden denetlemesi, ancak işleyişine müdahalede bulunmaması şeklindeydi. Bir vakıf; *vakfiye* olarak adlandırılan, vakfeden

¹⁵ TKGM. KK., No: 64, s. 440b; *Osmanlı İdaresinde Kıbrıs (Nüfusu-Arazi Dağılımı ve Türk Vakıfları)*, s. 201-205, 330-341.

¹⁶ Yediyıldız, "Vakıf", *İA.*, 13, s. 153; Aynı yazar, "Vakıf -Tarih-", *DİA.*, 42, s. 479; Özçelik, *a.g.e.*, s. 14.

¹⁷ Elif Genca, *Osmanlı Hukukunda Vakıfların Denetimi (Evkaf-ı Hümayun Nezareti)*, İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası (İÜHF.M.), LXXII/1, 2014, s. 552.

¹⁸ Ertem, *a.g.m.*, s. 28.

kişinin vakfın çalışmasına ilişkin kuralları, ilkeleri, varlığını sürdürebilmesi için gerekli mali kaynakları, düzeni ve yönetimi ile ilgili belirlediği koşulları içeren, mahkeme sicillerine kadı tarafından olduğu gibi işlenmesi suretiyle meşruluk kazanan belge doğrultusunda idare edilirdi. Vakfı idare eden, görevleri ve hakları vakfiyede belirlenen kişi ya da kişilere ise *mütevelli* denirdi. Devlet, sadece kadı, müftü ve merkezdeki evkaf işleri ile ilgili daire aracılığıyla vakıfların idari durumunu denetleyebilirdi¹⁹.

Osmanlı toplum hayatında vakıfların ekonomik, sosyal, siyasi, ticari, eğitim-öğretim ve kültürel bakımlardan görevleri vardı. Vakıflar birer iktisadi kuruluş gibi faaliyet göstermekteydi. Gelir elde edip mülk sahibi olmakta, üretim yapıp istihdam sağlamaktaydı. Bunlardan kazanç sağlayıp kendi faaliyet alanlarında kullanmaktaydılar. Dolayısıyla vakıfların toplum açısından önemli ekonomik fonksiyonları bulunmaktaydı. Osmanlı gündelik yaşamında vakıflar toplum tabakalarının bir araya gelip kaynaşmasını da sağlıyordu. Ayrıca toplumun ekonomik faaliyetlerinin önemli bir bölümü büyük ölçüde vakıfların kontrolü altında gerçekleştiriliyordu.

Osmanlı-Türk şehrinin *mekân strüktürünün* belirleyici öğeleri olan sultan, hanedan üyeleri ya da yüksek dereceli asker ve devlet görevlilerinin vakıfları büyük manzumelerdi. Genellikle Osmanlı-Türk şehirde ayrı ayrı cami, medrese, darüşşifa ve hanlar yaptırıldığı gibi, bunların hepsi bir arada yapılır ve bu binalar kompleksine *imaret* adı verilirdi. İşte bu yapılar topluluğu, şehrin planının ana öğelerini oluşturuyordu. Çünkü buraları, yukarıda sayılan ve çoğu kez mimari değer taşıyan gösterişli binaların yanında, arastalar, kapalı çarşılar, su tesisatı, meşruta binalarla yerleşmeyi özendiren nitelikteydiler. Genellikle birbirlerinden uzak ve şehrin silüetine hâkim yerlerde kurulan bu tesislerin araları da diğer evkafın yapılarıyla doldurulunca şehir, klasik şeklini almış oluyordu²⁰. Bu durum tarihsel gelişim içinde başta Lefkoşa olmak üzere Kıbrıs'taki şehirlerde de gözlemlenmekteydi.

Osmanlı dönemi Türk şehirleri *vakıf-imaret* sistemi içinde şekillenmişlerdi. Dini, hayri ve sosyal hizmetler ile bu çeşit hizmetler için gereken kaynakların ve kaynakların tahsis edildiği cami, mescit, zaviye, imaret gibi yapıların korunması ve yaşatılması, bu sistemin çıkış noktası olan

¹⁹ Mehmet Topal, "Lefke'de Osmanlı Vakıfları", Tarihte Kıbrıs (İlk Çağlardan 1960'a kadar), C. II, Editör: Osman Köse, Akdeniz Karpaz Üniversitesi, D9okuz10beş Reklam Organizasyon Matbaacılık, İmak Ofset, İstanbul 2017, s. 705.

²⁰ Özer Ergenç, *XVI. Yüzyılın Sonlarında Bursa Yerleşimi, Yönetimi, Ekonomik ve Sosyal Durumu Üzerine Bir Araştırma*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2006, s. 68.

vakıflar vasıtasıyla yürütülmekteydi²¹. Osmanlı'da vakıflar, bugünkü anlamı ve işlevi ile belediye teşkilatının olmadığı bir yapı içinde, günlük sosyal yaşam için ortak faydalanılan hizmetleri üreten, dağıtan ve finanse eden kurumlar olarak varlıklarını sürdürmüşlerdir. Bu vakıfları Osmanlı sultanının kendisi, hanedan üyeleri, üst düzey bürokrat ve askerler ile halktan hayırsever kişiler kurabiliyordu²². 1571'de Osmanlı fethinden sonra Kıbrıs'ta da adanın imar ve şenlendirilmesi ve bir Türk-İslam yerleşkesi haline gelmesi için ilk vakfın Sultan II. Selim adına Lefkoşa'da sur içindeki Aya Sofya (Selimiye) Camii'nin masraflarını karşılamak üzere kurulduğu ve bilahire Kıbrıs serdari Vezir Lala Mustafa Paşa, Kıbrıs Beylerbeyi Kaptan-ı Derya Cafer Paşa ve sâbık Baf Sancakbeyi Mehmet Bey bin Ebubekir gibi çok sayıda devlet adamı ve askerinin kendi mülklerinden tahsis ettikleri gelirlerle adlarına vakıflar kurarak Osmanlı vakıf geleneğinin adada yaşatılmasına öncülük eden ilk temsilciler olduğu görülmektedir²³. Üç yüz yılı aşkın uzun bir süre Osmanlı hâkimiyetinde kalan adada görev yapan devlet görevlileri ve askerler ile hayırsever halkın kurdukları vakıflarla ada zaman içinde zengin bir vakıf varlığına sahip olmuştur.

Vakıf, hangi amaç için yapılmışsa o amaç ortadan kalkmadığı sürece vakıf olarak hizmet etmeye devam ederdi. Bu amacın mutlaka kamunun yani insanların yararına olması gerekirdi. İnsanların yararına olmayan bir iş için vakıf yapılamazdı. Osmanlı'da eğitim-öğretim, sağlık, sosyal yardım, diyanet, bayındırlık gibi alanlardaki hemen hemen bütün hizmetler vakıflar aracılığıyla yürütülmekteydi. Yol, han, hamam ve çeşmeler vakıflar vasıtasıyla yapılmakta ve varlıklarını yine vakıflar aracılığıyla sürdürmekteydi. Her mahallenin bir vakfı olup mahallenin birçok işini vakıflar görmekteydi. Bu bağlamda Osmanlı tam anlamıyla bir vakıf medeniyetiydi.

Osmanlı'da meşruiyetini yani hukuki dayanağını hadislerden alan vakıf sistemi, şehirlerden köylere hâkimiyeti altına aldığı bütün bölgelerde etkin ve başarılı bir şekilde uygulanmış ve nihai şeklini de bu dönemde almıştır. En yaygın biçimde Osmanlı'da kullanılan vakıf sistemi bu dönemde kurumsallaşmasının zirvesinde olmuştur. Fıkhi kurallara göre kurulup yönetilen vakıflar, Osmanlı'da bir çeşit özerk kuruluşlardı. 1826'da *Evkaf-ı*

²¹ Ahmet Nezihi Turan, *XVI. Yüzyılda Ruha (Urfa) Sancağı*, T.T.K. Yayınları, Ankara 2012, s. 169; Hilmi Ziya Ülken, "Vakıf Sistemi ve Türk Şehirciliği", *Vakıflar Dergisi*, 9, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayını, Ankara 1971, s. 30- 31.

²² *Kıbrıs Vakıflar İdaresi, Kurumsal Arkaplan Raporu 1*, Türkiye Ekonomi Politikaları Araştırma Vakfı (Tepav), 11.08.2014, s. 4; Armağan, "Kemer-Edremit Voyvodası el-Hâc Ali Ağa bin el-Hâc Ahmet Ağa'nın Kemer-Edremit'te Kurduğu Vakıf ve Vakfiyesi", s. 9.

²³ Vakıflar ve mal varlıkları hakkında bilgi için bkz. TKG.M. KK., No: 64, s. 440b; *Osmanlı İdaresinde Kıbrıs (Nüfusu-Arazi Dağılımı ve Türk Vakıfları)*, s. 201-205, 330-341.

Hümayun Nezareti kuruluncaya kadar idari muafiyete sahipti. Devlet görevlilerinin vakıflara müdahale etme hakkı bulunmuyordu. Ancak bu durum vakıfların bağımsız olduğu anlamına da gelmezdi. Osmanlıda vakıflar, kadılar tarafından denetlenmekteydi²⁴. Amacını aşan ya da amacına hizmet etmeyen vakıflar kapatılmaktaydı.

2. Kıbrıs'ın Fethinden Sonra Adada Kurulan ilk Osmanlı Vakıfları ve Adanın Sosyo-ekonomik ve Kültürel Hayatına Etkileri

Osmanlı Devleti, Suriye ve Mısır'ı (1517) alıp Kuzey Afrika'da hâkimiyet kurduktan sonra, yol üzerinde bulunan ve korsan gemilerinin sığınağı olan Girit adasıyla, Suriye ve Anadolu sahillerine çok yakın olan, tüccar ve diğer gelip geçen gemilere rahat vermeyen Kıbrıs adasının fethinin bir zorunluluk olduğunu görmüştür.

Osmanlı Sultanı II. Selim, Doğu Akdeniz ticaretini ele geçirebilmek ve Akdeniz'de tamamen hâkim konuma gelebilmek için stratejik konumu, ayrıca askeri ve ticari önemi dolayısıyla asırlarca Akdeniz'de Müslümanlar ile Hıristiyanlar arasında mücadele alanı olan Venediklilerin elindeki Kıbrıs adasının fethi için Vezir Lala Mustafa Paşa'yı Kıbrıs seferine serdar tayin etti. Donanmayı da Vezir Piyale Paşa komutasına verdi. 1570 yılı Mayıs ayında 350 parça gemi ile İstanbul'dan Akdeniz'e açılan Osmanlı donanmasına yüz kadar Levend gemisi de katıldı. Karadan sevk edilen Anadolu Tımarlı sipahileri, Finike limanından gemilerle adaya sevk edildi. Donanmadan çıkan Kapıkulu ocaklarının da katılımıyla Serdar Lala Mustafa Paşa 51 gün süren kuşatmadan sonra 9 Eylül 1570 tarihinde Lefkoşa'yı ele geçirdi. Lefkoşa'nın alınmasından hemen sonra 1570 Ekim ayı ortalarında Magosa kalesi kurtarıldı. Uzun süren bir kuşatmanın sonunda nihayet 1 Ağustos 1571 tarihinde Magosa da alındı. Adadaki diğer şehirler de birer birer fethedildi. Böylece Kıbrıs adası tamamen Osmanlıların eline geçti ve bir eyalet haline getirilerek Avlonya Sancakbeyi Muzaffer Paşa, Kıbrıs Beylerbeyliğine getirildi. Kamil Efendi de Kıbrıs Kadılığına tayin edildi²⁵. Anadolu'dan Alâiye, Tarsus, Sis, İçel ve Zülkadiriye sancakları Kıbrıs Beylerbeyliğine bağlandı²⁶. Fetih tamamlandıktan sonra adanın tahririne başlandı.

²⁴ Hasan Yüksel, *Osmanlı Sosyal ve Ekonomik Hayatında Vakıfların Rolü (1585-1683)*, 1. baskı, Sivas, 1998, s. 61.

²⁵ Mehmet Önder, "Kıbrıs Türk Vakıfları ile İlgili Yeni Bilgiler", *Üçüncü Uluslararası Kıbrıs Araştırmaları Kongresi, 13-17 Kasım 2000*, Cilt IV/ Halkbilim ve Çeşitli Konular, Yayına Hazırlayan: İsmail Bozkurt, Doğu Akdeniz Üniversitesi, Kıbrıs Araştırmaları Merkezi Yayınları: 16, Doğu Akdeniz Üniversitesi Basımevi, Gazi Mağusa-Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti 2000, s. 345.

²⁶ BOA. Mühimme 16, s. 346, hkm. 611 (27 Câ. 979/17 Ekim 1571).

Adanın fethi, bir yıl sonra Magosa'nın alınmasıyla tamamlanmış olmasına rağmen, imar ve iskân faaliyetleri hemen başlatıldı. Bu arada fetihten sonra Kıbrıs'a Alâiye, İçel, Teke, Bozok, Aksaray, Bor, Karaman, Koçhisar, Develihisar, Kayseri ve Niğde sancaklarıyla buralara bağlı kazalardan çoğu Türkmen aşireti olan göçmenler yerleştirildi ve adaya yerleştirilen göçmenlere üç yıl vergi muafiyeti getirildi²⁷. Kıbrıs'a göçmen sevki birkaç yıl kesintisiz sürdü. Her türlü vergiden muaf olarak Kıbrıs'ta iş tutan köylüler, kasabalar kuran göçmenler, giderek daha da çoğaldı. Çoğu yönetici, asker ve aşiret ileri gelenleri tarafından yaptırılan cami, mescit, imaret, hastane, han, mektep, medrese, kütüphane, yol, köprü, su yolu, sebil, çeşme gibi yapı ve hayır kurumları zengin vakıflara bağlanarak adadaki yerleşim merkezlerinin Türk-İslam yerleşimleri haline gelmesi yolunda önemli imar ve bayındırlık faaliyetleri gerçekleştirildi²⁸.

Osmanlılar fethettikleri ülkelerde kültür kurumları kurmuşlar, sürdürdükleri bayındırlık faaliyetleri ile bu ülkeleri imar etmişler ve hiçbir ayrıcalık gözetmeksizin halka hizmet götürecek tesisler meydana getirmişlerdir. Sonra da bunların bakımını, hayatta kalmasını ve varlıklarını sürdürmesini sağlayacak vakıflar kurmuşlardır. Üç yüz yılı aşkın bir süre Osmanlı İmparatorluğu'nun bir parçası olan Kıbrıs'ta da tabiatıyla bu gelenek sürdürülmüş ve adada pek çok sosyal görev ve hizmet, kurulan vakıflar aracılığıyla yürütülmüştür. Vakıflar sayesinde teşekkül eden eserlere adanın her yanında rastlanmaktadır²⁹. Osmanlı döneminde yapılmış çok sayıda vakıf eser bugün de topluma hizmet vermeye devam etmektedir. Bu vesile ile Kıbrıs vakıflarının, üzerinde müstakil çalışma yapılacak kadar zengin bir konu olduğunu söylemek gerekir³⁰.

²⁷ BOA. Mühimme 16, s. 246, hkm. 479 (19 S. 979/13 Temmuz 1571).

²⁸ Önder, *a.g.m.*, s. 345.

²⁹ Celal Erdönmez, *Şer'iyye Sicillerine Göre Kıbrıs'ta Toplum Yapısı (1839-1856)*, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yayınlanmamış Doktora Tezi, Isparta 2004, s. 98; Beria Remzi Özoran, "Kıbrıs Adasında Bekir Paşa Vakfı", *Vakıflar Dergisi*, 16, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayını, Ankara 1982, s. 27.

³⁰ Kıbrıs'ta kurulan Osmanlı vakıfları tarihi üzerine müstakil çalışmalar yapılmıştır. B. Remzi Özoran (1982), M. Haşim Altan (1986, 2001), M. Akif Erdoğan (2009), Mehmet Demiryürek (2011), Adem Kara ve Cemil Çelik (2011) bu alanda çalışmalar yapmışlardır. Bunlardan Altan, kapsamlı çalışmalarında Kıbrıs'ta tespit edebildiği bütün vakıfları bulabildiği vakfiye kayıtlarıyla birlikte kayda almış, Özoran; Bekir Paşa Vakfını, Erdoğan; 1572 tarihli Mufassal defterden (TKGM.KK., No: 64, s. 440b, 10 Cemâziye'l-âhir 980/18 Ekim 1572) yola çıkarak adada kurulan ilk Osmanlı vakfını (Sultan II. Selim Vakfı), Demiryürek; Kıbrıs Şer'iyye Sicillerine göre XVIII. yüzyılın ilk yarısında adada kurulan para vakıflarını (vakf-ı nükûd) konu edinmiş, Kara ve Çelik ise İngiliz idaresi başlangıcında Kıbrıs vakıflarının yönetiminde karşılaşılan sorunları incelemişlerdir. Kıbrıs evkafı üzerine bu müstakil çalışmalardan başka, ayrıca Ronald C. Jennings (1993), Nuri Çevikel (2000), Ahmet C. Gazioğlu (1994), Ali Efdal

Osmanlı fetihlerinin yaşandığı diğer topraklarda olduğu gibi, Kıbrıs'ta da fethin ardından ada halkının bir takım ihtiyaçlarını ve sosyal hizmetleri karşılayabilmek üzere vakıflar kurulmaya başlanmıştır. Lefkoşa başta olmak üzere adadaki şehir ve kasabalara iskân edilen Müslüman-Türk halk buralara klasik Osmanlı şehri görünümü kazandırmıştır. Vakıf müessesesi adada sosyal amaçlı kurumların oluşumunu hızlandırmıştır. Eski kiliselerden bir kısmı camiye çevrilirken yeni cami ve mescitler de inşa edilmiştir. Şehir merkezlerinde çarşı, han, hamam, bedesten gibi toplumsal kullanıma açık yapılar oluşturulmuştur. Bu faaliyetler sayesinde Kıbrıs'ın fiziki görünümünün Türkleşmesi sağlanmıştır. Adaya yerleşen Türkler burada gündelik yaşamlarını devletin iktisadi yapısı içerisinde devam ettirmişler, tarım ve ticaretle uğraşmışlar, vakıflar kurmuşlar, birbirleri ve diğer etnik unsurlarla her türlü sosyal ilişkilerini sürdürmüşlerdir³¹.

Osmanlıların 1571'de Kıbrıs'ın fethinden hemen sonra adada kurmuş olduğu en önemli teşkilatlardan biri vakıf teşkilatıdır. Kıbrıs'ta ilk vakıflar, Osmanlı fethi ile birlikte kurulmaya başlanmıştır. Nitekim adanın fethi ile birlikte ilk örnek vakıflar, taşınmaz malların vakfedilmesi ile Osmanlı paşa ve yöneticileri tarafından kurulmuş ve zamanla hayırsever Müslüman-Türk halkın kurdukları vakıflar ile vakıf mallar artarak ada çapında büyük bir vakıf emlak varlığı meydana gelmiştir³².

26 Ekim 1570 tarihli Mühimme kaydından anlaşıldığına göre, adanın fethi henüz tamamlanmadan Osmanlılar adada sosyal ve kültürel kurumlarını oluşturmak için teşebbüste bulunmuşlardır. Sultan II. Selim'in Kıbrıs serdarı Lala Mustafa Paşa'ya gönderdiği hükümde, adada fethi tamamlanmış olan Baf ve Girne'de birer cami ve hamamın ve ayrıca Baf'da müstahkem bir kale ve burçların inşa edilmesi emredilmekteydi³³. 13 Mayıs 1571 tarihli bir başka kayıta ise adada fethin gerçekleştiği ilk yıldan itibaren bir medresenin yer

Özkul (2005) ve Celal Erdönmez (2004)'de çalışmalarının kapsamına giren ölçüde Kıbrıs vakıfları üzerinde durmuşlardır. Bunlardan Jennings, adada kurulan ilk Osmanlı vakıflarıyla ilgili bilgiler verirken, Gazioğlu Osmanlı dönemi Kıbrıs vakıflarının kuruluş ve yönetimi konularına değinmiş ve adada Osmanlı devlet adamları tarafından kurulan su vakıflarına vurgu yapmıştır (Güven Dinç, Cemil Çelik, Osmanlı Dönemi Kıbrıs Su Vakıfları (1571-1878), *Mediterranean Journal of Humanities*, II/1, 2012, s. 38).

³¹ Topal, *a.g.m.*, s. 705-706.

³² Barış, *a.g.m.*, s. 172.

³³ BOA. Mühimme 14, hkm. 837, 26.Câ.978; Armağan, "Baf Sancakbeyi Mehmet Bey'in Kıbrıs'ta Kurduğu Vakıf ve Vakfiyesi", s. 158; Netice Yıldız, "Kıbrıs'ta Osmanlı Kültür Mirasına Genel Bir Bakış", *Türkler*, C. 19, ed. Hasan Celal Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 967.

aldığı görülmektedir³⁴. Bu ve benzeri başka kayıtlardan da anlaşılacağı üzere Osmanlılar bir yandan adanın fethini tamamlamaya çalışırken diğer yandan fethettiği yerlerde planlı bir şekilde imar, iskân ve bayındırlık faaliyetlerini yürütmeye çalışmışlardır.

Kıbrıs'ın fethinden sonra Türkler tarafından adada kurulan vakıflar, Kıbrıs'ta Türk toplumunun varlığını sosyal, ekonomik ve kültürel yönden kanıtlayan en önemli varlıkların başında gelir. Fetih hareketiyle birlikte Kıbrıs'ta vakıf geleneğini sürdürme düşüncesi kısa zamanda Türk anlayış ve geleneğinin süratle adada yayılmasına ve çok değerli eserlerin ortaya çıkmasına vesile olmuştur. Fetihten itibaren Osmanlı hâkimiyeti altında kaldığı dönemlerde adada *ahkâmü'l-evkâf* hükümlerine göre yönetilen yedi yüzden fazla *mülhak vakıf*³⁵ kurulmuştur. Fetihten sonra ilk planda yapılan vakıflar Ebussuud Efendi'nin de ifade ettiği gibi, cihada katılarak şehit olanların geride kalan ailelerine, gazilere ve fethedilen yerlerin imarına sarf edilmek üzere kurulmuştur³⁶.

Osmanlı döneminde Kıbrıs'ta vakıfların temelini atanlar; dönemin padişahı II. Selim ve adanın fethiyle görevlendirilen Vezir Lala Mustafa Paşa başta olmak üzere adada muhtelif tarihlerde beylerbeylik görevinde bulunmuş olan Kaptan-ı Derya Cafer Paşa ile sâbık Baf Sancakbeyi Mehmet Bey bin Ebubekir, Ağa Cafer Paşa, Haydar Paşazade Mehmet Bey, Arap Ahmet Paşa, Pertev Paşa, Alâiyeli Ebubekir Paşa gibi devlet erkânından hayırseverlerdi. Arap Ahmet Paşa, Kaptan-ı Derya Cafer Paşa, sâbık Baf Sancakbeyi Mehmet Bey, Silahatar Mustafa Paşa, Alâiyeli Ebubekir Paşa gibi yöneticiler, ada halkına sadece adaletli bir yönetim sunmaya çalışmamışlar, aynı zamanda

³⁴ Halil Sahillioğlu, "Osmanlı İdaresinde Kıbrıs'ın İlk Yılı Bütçesi", *Belgeler*, IV/7-8, Ankara 1967, s. 17 not: 39; Yıldız, *a.g.m.*, s. 967; Armağan, "Baf Sancakbeyi Mehmet Bey'in Kıbrıs'ta Kurduğu Vakıf ve Vakfiyesi", s. 158.

³⁵ Mülhak vakıflar, mütevellileri tarafından idare edilen, tevliyeti vâkıf tarafından vakfiyede belirtilmiş olan vakıflardır. Bu tür vakıfların denetimleri devlet tarafından yapılmaktadır. (M. Haşım Altan, *Belgelerle Kıbrıs Türk Vakıflar Tarihi (1571-1974)*, C. 1, Kıbrıs Vakıflar İdaresi Yayını, Kıbrıs 1986, s. 9; Erol Özbilgen, *Bütün Yönleriyle Osmanlı, Âdâb-ı Osmâniyye*, İz Yayıncılık, 6. baskı, İstanbul 2014, s. 338). Mülhak vakıflar özel şahıslar tarafından kurulan, bir bölümü dini hizmetler, bir bölümü ise sosyal, ekonomik ve kültürel yararlar için kurulmuş olan vakıflardır. Bunlar mütevellileri tarafından yönetilmekte ve işletilmektedir. Bu vakıflar, vakıftaki görevlerin ve idari yönetiminin, bir nesilden diğerine aktarılmasına imkan sağlamaktadır. Mülhak vakıflarda vakıf kurucusu, kimlerin vakfın gelir kaynaklarından yararlanacağına karar verebilmektedir. Bu tür vakıflarda vakıftan elde edilen gelir fazlasından (galle) yararlanabilecek olanların yasal statüsü vakfiyede belirtilmiştir (*Kıbrıs Vakıflar İdaresi, Kurumsal Arkaplan Raporu I*, 2014, s. 9; Altan, *a.g.e.*, C. I, s. 9-10).

³⁶ Altan, *a.g.e.*, C. I, s. 82-83.

kendi gelirlerinden kurdukları su vakıflarıyla da ada halkının en önemli temel ihtiyacını sağlamaya çalışmışlardır³⁷.

Kıbrıs'ın 1571'de Osmanlılar tarafından fethinden sonraki dönemlerde adada yönetici ve asker olarak görev yapmış yukarıda isimleri belirtilen devlet görevlilerinden başka, adada ve ada dışında oturan hayırsever insanlardan pek çok kişinin ve ayrıca kadınların da başta Lefkoşa olmak üzere adanın muhtelif yerlerinde vakıflar kurdukları görülmektedir. Bu bağlamda fetihten sonraki yaklaşık bir asırlık dönemde Lefkoşa'da; Hüma bint-i Ali Vakfı (1003/1594), Hacı Keyvan bin Abdülmennan Vakfı (1 Cemâziye'l-âhir 1016/23 Eylül 1607), Mehmed Efendi bin Abdülmennan Vakfı (20 Muharrem 1017/6 Mayıs 1608), Ali Beşe ibn-i Abdullah Vakfı (10 Zi'l-hicce 1018/6 Mart 1610), Ahmed Efendi ibn-i Saadeddin Efendi Vakfı (1 Muharrem 1052/1 Nisan 1642) ve Ümmühani bint-i Mehmed Kethuda Vakfı (10 Receb 1101/19 Nisan 1690), Piskopi, Omorfa ve Tuzla'da Yusuf Ağa bin Perviz Bey Vakfı (1 Receb 1016/ 22 Ekim 1607), Baf'ta Kösem Mahpeyker Sultan Vakfı (Çinili Valide Sultan Vakfı, 1 Zi'l-ka'de 1039/12 Haziran 1630) ve Piskopi'de Belkıs Hanım bint-i merhum Ferruh Ağa Vakfı (12 Rebiü'l-âhir 1059/25 Nisan 1649) gibi vakıfların kurulduğu görülmektedir³⁸. Adı geçen vakıfların kurucuları kendi mülkleri olan menkul ve gayrimenkullerinden vakıflar kurmuşlar ve ada halkının pek çok alandaki ihtiyaçlarının ve hizmetlerin sağlanmasında ve dolayısıyla adanın Türk ve İslamlaşmasında önemli katkı ve hizmetlerde bulunmuşlardır.

İslamiyeti benimseyen Osmanlıların ele geçirdikleri şehirlerin en büyük ve en önemli mabedini, mimari ve sanat özelliklerini mümkün olduğunca koruyarak, mihrap, minber, minare, şadırvan gibi eklentilerle camiye çevirdikleri bilinmektedir. Bu nedenle ilk olarak Lefkoşa'daki St. Sophia, St. Augustin, St. Katerin ve Magosa'daki St. Nikolas katedralleri camiye çevrilerek ibadete açılmış, giderlerinin karşılanması ve sürekliliklerinin sağlanması amacıyla adalarına vakıflar oluşturulmuştur. Kıbrıs genelindeki Latin veya Ortodokslara ait 23 kilise veya katedral camiye dönüştürülürken, dokuz caminin ise Ortaçağ kilise kalıntıları üzerlerine inşa edildiği görülmektedir.

Kıbrıs coğrafi ve stratejik konumu, ayrıca askeri ve ticari önemi dolayısıyla asırlar boyunca Müslümanlarla Hristiyanlar arasında mücadele alanı

³⁷ Dinç ve Çelik, *a.g.m.*, s. 37, 40, 53; Rauf Ünsal, "Kıbrıs Vakıflarının Kuruluşundan Bu Yana Gelişimi", *Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Türk Kültürü*, sayı. 330, yıl. XXVIII (Ekim 1990), s. 579; Yıldız, *a.g.m.*, s. 971-975; *Osmanlı İdaresinde Kıbrıs (Nüfusu-Arazi Dağılımı ve Türk Vakıfları)*, s. 201-258, 330-342.

³⁸ *Osmanlı İdaresinde Kıbrıs (Nüfusu-Arazi Dağılımı ve Türk Vakıfları)*, s. 202, 206, 207-211, 212, 213.

olmuştur. Nihayet 1571’de Osmanlı egemenliğine girmesi ve ardından Anadolu’dan Türk-İslam ahalinin adaya getirilerek yerleştirilmesiyle Kıbrıs, klasik bir Osmanlı eyaleti kimliğini kazanmıştır³⁹. Böylece adada vakıf sistemi de oluşmaya başlamıştır. Zira Anadolu’dan gelen halk, sadece fiziki bir varlık değil, aynı zamanda bir kültür ve medeniyet aktarımı görevini de üstlenmiştir. Dolayısıyla fetihten kısa bir süre sonra adada Osmanlı vakıf düzeninin oluşması için her türlü ortam hazırlanmıştır⁴⁰. Nitekim 1570’de Lefkoşa fethedilince adadaki en büyük kilise olan St. Sophia katedrali Aya Sofya adıyla camiye çevrildikten ve caminin masraflarını karşılamak üzere 1572 tarihli adaya ait ilk Mufassal defterde yer alan bilgilere göre II. Selim adına adadaki ilk vakıf tescil edildikten sonra yüksek rütbeli asker ve yöneticiler de vakıf kurmak için faaliyete girişmişlerdir⁴¹.

Jennings, fetihten sonra adada ilk vakıf kuranların, Sultan II. Selim hariç, kimliklerini şöyle açıklamıştır:

Kıbrıs’ta Osmanlı idaresinin ilk yıllarında evkaf konusunda subay takımı hepsinden üstün oldu. İlk vakıf kurucular ve mütevellilerin çoğu, askeri makamları elinde tutan zenginlerdi. 1611 yılına kadar Lefkoşa sicillerinde zikredilen 32 adet vakfın en azından 16’sı asker kökenliydi. Kalanların üçü devlet vakfıydı (Sultan Selim Han, Haremeyn-i Şerîfeyn ve Medine-i Münevvere vakıfları). Altısı Kıbrıs’ın yüksek maaşlı eyalet valisi (Lala Mustafa Paşa, Arap Ahmet Paşa, Hadım Cafer Paşa, Okçuzade Mehmet Paşa, Sefer Paşa ve Frenk Cafer Paşa) iken subay kökenli vakıf kuruculardan ikisi bey, ikisi çavuş ve üçü ağa unvanını taşıyordu. Sadece iki kişi ulema sınıfındandı: Mevlana Musliheddin Efendi ile Müftü Sadeddin Efendi bin Muharrem. Bunların hepsi de makamlarının başındayken mülkler elde ettiler⁴².

³⁹ Kıbrıs’ta genel iskân ve göç emri 13 Cemâziye’l-evvel 980/21 Eylül 1572 tarihli hükümle başlamıştır. Birer sureti de Alâiye, Manavgat, İçil, Bozok ve Teke kadılarına gönderilen bu hükümde; Karaman, Anadolu ve Zülkadriye eyaletlerinde bulunan kasabalardaki her on haneden birinin adaya nakli isteniyordu (BOA. Mühimme 19, hkm. 669, s. 334- 337); Fetihten sonra Kıbrıs’ta Türk yönetiminin kurulması ve adaya Anadolu’dan Türklerin iskân ve sürgün edilmeleri hakkında bilgi için bk. Ahmet C. Gazioğlu, *Kıbrıs’ta Türkler (1570-1878), 308 yıllık Türk Dönemine Yeni Bir Bakış*, Kıbrıs Araştırma ve Yayın Merkezi (CYREP), Lefkoşa 1994, s. 100-127; M. Akif Erdoğan, “Kıbrıs’ın Türkler Tarafından Fethi ve İlk İskan Teşebbüsü”, *Kıbrıs’ın Dünü-Bugünü Uluslararası Sempozyumu (Gazi Magusa, 28 Ekim-2 Kasım 1991)*, Ankara 1993, s. 45-57.

⁴⁰ Dinç ve Çelik, *a.g.m.*, s. 40.

⁴¹ M. Akif Erdoğan, *Kıbrıs’ta Osmanlılar II*, Galeri Kültür Yayınları, Lefkoşa 2009, s. 58-64.

⁴² Ronald C. Jennings, *Christians and Muslims in Ottoman Cyprus and the Mediterranean World, 1571-1640*, New York 1993, s. 41’den Erdoğan, *Kıbrıs’ta Osmanlılar II*, s. 62.

2.1. Kıbrıs'ta Kurulan İlk Osmanlı Vakfı: Sultan II. Selim'in Lefkoşa'daki Aya Sofya (Selimiye) Camii Vakfı

Osmanlı fethinden sonra adada kurulan ilk vakıf, Sultan II. Selim adına Lefkoşa'da sur içindeki Aya Sofya (Selimiye) Camii'nin giderlerini karşılamak için kurulmuş olan vakıftır. Lefkoşa'nın fethinden sonra, eskiden beri süre gelen bir gelenek uyarınca, fethi kutsamak ve sembolleştirmek amacıyla Lefkoşa'daki en büyük kilise olan Lüzinyan ve Venedik katedrali St. Sophia⁴³, iki minare, minber, mihrap ilave edilip, başka tadilatlar da yapılarak *Aya Sofya* adıyla camiye çevrilmiş ve caminin masraflarının yeni kurulan Sultan Selim Evkafı'ndan karşılanması yoluna gidilmiştir. Lefkoşa Kalesi'nin tam ortasında bulunan Aya Sofya, 1571'den sonra Cuma camii yapılmıştır. Aya Sofya Camii, özel olarak Lefkoşa'nın genel olarak da adanın en dikkat çekici binalarından biri haline gelmiştir⁴⁴.

1572 tarihli adaya ait ilk Mufassal defterde⁴⁵, adadaki ilk Osmanlı evkafı olan Sultan II. Selim'in Lefkoşa'daki Aya Sofya Camii Vakfı'na ilişkin iki ayrı muhasebe kaydı bulunmaktadır. Defterdeki muhasebe kayıtları Aya Sofya Camii Vakfı'na ait gelir-gider kalemleri ile miktarları hakkında bilgi vermesi bakımından önemlidir. Defterdeki kayıtlardan camiye ait iki ayrı vakfın kurulduğu görülmektedir. Erdoğan'ya göre söz konusu iki vakıf kaydından birincisi Aya Sofya Camii, ikinci ise Aya Sofya (Selimiye) Medresesi ile ilgilidir⁴⁶. Defterde başlıkta yer alan *Evkâf-ı Selâtîn* ifadesinden söz konusu vakfın Sultan II. Selim'e ait olduğu anlaşılmaktadır. *Evkâf-ı Selâtîn* başlığı altındaki kayıtlardan birincisi; *vakf-ı câmi'-i şerif-i pâdişâh-ı*

⁴³ St. Sophia Katedrali'nin yapımına Lüzinyanlar döneminde (1192-1489) 1208 yılında başlanmış, 1326 yılında inşası tamamlanmıştır. 1954'te Kıbrıs Müftüsü tarafından, Kıbrıs'ın fethini gerçekleştiren II. Selim'in adına izâfeten caminin adı *Selimiye* olarak değiştirilmiştir (Ebru Karakaya, "Kıbrıs-Mimari", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, 25, Ankara 2002, s. 383).

⁴⁴ Erdoğan, *Kıbrıs'ta Osmanlılar II*, s. 58; Karakaya, "Kıbrıs-Mimari", *DİA*, 25, s. 383; Yıldız, *a.g.m.*, s. 967; Halil Fikret Alasya, *Kıbrıs Tarihi ve Kıbrıs'ta Türk Eserleri*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayını, Ankara 1964, s.184-189; Oktay Aslanapa, *Kıbrıs'ta Türk Eserleri*, Kültür Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1975, s. 5.

⁴⁵ Fetihten sonra Kıbrıs'ın tahririne başlanmış ve adanın tahriri Kıbrıs defterdarı Mehmet Çelebi ve Tezkere emini Halil tarafından 10 Cemâziye'l-âhîr 980/18 Ekim 1572 tarihinde tamamlanmıştır. Bu konuda bkz. Halil İnalçık, "Ottoman Policy and Administration in Cyprus After the Conquest", *Kıbrıs Tahrir Defterleri: Mufassal, İcmâl ve Derdest Tıpkıbasım*, Hazırlayanlar: Halil İnalçık, Mehmet Yıldırım, Songül Kadıoğlu, T.C. Çevre ve Şehircilik Bakanlığı Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü Arşiv Dairesi Başkanlığı Yayın No:5, Ankara 2013, s. 25.

⁴⁶ Erdoğan, *Kıbrıs'ta Osmanlılar II*, s. 58-59; TKGM. KK, No: 64, s. 440b.

âlem-penâh hıldet hilâfetuhu der kal'a-i Lefkoşa, ikincisi ise *vakf-ı câmi'-i şerîf-i pâdişâh-ı âlem-penâh der kal'a-i Lefkoşa* alt başlığını taşımaktadır⁴⁷.

Defterdeki kayıtlardan anlaşılacağı üzere Aya Sofya, II. Selim Vakfı olarak tescil edilmiş ve vakfa gelirleriyle destek olacak dükkân, mahzen, oda ve haneler ile Lala Mustafa Paşa'nın Lefkoşa'da yaptırdığı Hamam-ı Kebîr'in (Büyük Hamam) gelirleri eklenmiştir⁴⁸. Kayıtlardan anlaşıldığına göre, Erdoğan'ın da belirttiği üzere, Aya Sofya Medresesi için ayrı bir vakıf kurulmamış, medrese ile cami birlikte düşünülmüş ve medresenin masraflarının her iki vakfin yıllık gelir fazlalarının toplamı olan 69.900 akçeden karşılanması yoluna gidilmiştir. Defterde her iki vakfa ait gelirler *mahsûl*, giderler ise *El-masârif* başlığı altında kaydedilmiştir⁴⁹.

Vakıf gelirleri *mahsûl* başlığı altında verilen ilk vakfa ait muhasebe kaydına göre, Lefkoşa'da sur içindeki 434 dükkân Aya Sofya Camii'nin vakıf gelirleri arasında yer almaktaydı. Ancak defterde vakfedilen dükkânların sadece sayılarının verilmesi ile yetinilmiş, dükkânların ne dükkânı olduğu belirtilmemiştir. Bu dükkânların günlük geliri 132 akçe, yıllık geliri ise 47.520 akçeydi. Camiye vakfedilen 434 dükkânın bir yıllık kira geliri olan 47.520 akçe öncelikle caminin giderleri için vakfedilmiştir. Söz konusu birinci vakfın *El-masârif* başlığı altında verilen gider kalemlerini; vakıf ve camide görevli imâmeyn (iki imam), hatîb⁵⁰, müezzinân⁵¹, devirhânân⁵², eczâhânân⁵³, kayyım⁵⁴, sirâc⁵⁵, câbî⁵⁶ vazifeleri yani ücretleri ile caminin aydınlatılmasındaki kandillerde kullanılan zeytinyağı bahâsı, hasır bahâsı ve diğer mühimmât bahâları oluşturmaktaydı ve günlük gider 83 akçe, yıllık gider ise 29.880 akçe olarak kaydedilmiştir. Giderler gelirlerden çıkarıldıktan

⁴⁷ TKGM. KK, No: 64, s. 440b; Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü Arşiv Daire Başkanlığı, 64 Numaralı Kıbrıs Mufasssal, 218 Numaralı Kıbrıs İcmâl ve 454 Numaralı Kıbrıs Derdest defterlerini tıpkıbasım olarak birlikte yayımlamıştır (Bkz. *Kıbrıs Tahrir Defterleri: Mufasssal, İcmâl ve Derdest Tıpkıbasım*, Hazırlayanlar: Halil İncalık, Mehmet Yıldırım, Songül Kadioğlu, T.C. Çevre ve Şehircilik Bakanlığı Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü Arşiv Dairesi Başkanlığı Yayın No:5, Ankara 2013, s. 38).

⁴⁸ TKGM. KK, No: 64, s. 440b; *Kıbrıs Tahrir Defterleri: Mufasssal, İcmâl ve Derdest Tıpkıbasım*, s. 38; Erdoğan, *Kıbrıs'ta Osmanlılar II*, s. 58-59.

⁴⁹ TKGM. KK., No. 64, vr. 440b; Erdoğan, *Kıbrıs'ta Osmanlılar II*, s. 59.

⁵⁰ Hatîb, camide hutbe okumakla görevli kişidir.

⁵¹ Müezzinân, müezzinler demek olup, ezan okuyan kişilerdir.

⁵² Devirhânân, devirhânlar demek olup, Kur'an-ı Kerim okuyup devreden kişilerdir.

⁵³ Eczâhânân, cüzhânlar demek olup, cüz okuyanlardır.

⁵⁴ Kayyım, camilerde iş gören hademedir.

⁵⁵ Sirâc, camide aydınlatma işiyle görevli kişidir.

⁵⁶ Câbî, vakfa ait dükkân kiralarn ve sair vakıf gelirlerini toplayan görevlidir.

sonra vakfın gelir fazlası 17.640 akçe olup, *bâki zevâid* başlığı altında verilmiştir⁵⁷.

Erdoğru'ya göre birinci kayıta yer alan vakfa ait gelir fazlası olan 17.640 akçe, Ayasofya Medresesi'nin giderlerini karşılamaya yeterli gelmediği için ikinci vakıf kurulmuş ve her iki vakfın gelir fazlası toplamı olan 69.900 akçe medreseye ayrılmıştır. Defterde yer alan ikinci vakfa ait muhasebe kaydı birincisinden daha ayrıntılı görünmektedir. İlk kayıta dükkân sayısı verilmiş, ancak hangi dükkânların vakfedildiği belirtilmemiştir. İkinci kayıta da bu konuda açıklık yoktur. Vakfa ait ikinci kayıta dükkân sayısı 34 olarak yer almaktaydı. Vakfedilen diğer gayrimenkuller ise 22 mahzen, 177 oda ve 31 haneden ibaretti. Bunların yıllık geliri 62.940 akçeydi. Bu meblağa gelirler kısmında yer alan Mustafa Paşa'nın yaptırdığı *Hamam-ı Kebîr*'den (Büyük Hamam) elde edilen yıllık 39.000 akçe ilave edildiğinde ikinci vakfın toplam geliri 101.940 akçeye yükselmekteydi. İkinci vakfın giderleri ise yine hatîb, imâmeyn, müezzinân, devirhânân, eczâhânân, mütevellî, kayyım, sirâc, câbî vazifeleri ile caminin aydınlatılmasındaki kandillerde kullanılan zeytinyağı, hasır ve diğer mühimmât bahâlarından oluşmaktaydı ve günlük gider 138 akçe, yıllık gider ise 49.680 akçeydi. İkinci kayıta gider kalemleri içinde mütevellî vazifesi de yer almaktaydı. Giderler vakfın gelirlerinden çıkarıldıktan sonra ikinci vakfın *bâki zevâid* başlığı altında kaydedilen yıllık gelir fazlası 52.260 akçeydi. Her iki vakfın yıllık gelir fazlası olan meblağların toplamı olan 69.900 akçe, defterde *cem'ân zevâid-i evkâf-ı hazret-i pâdişâh-ı âlem-penâh* başlığı altında kaydedilmiş ve Aya Sofya Medresesi'nin giderlerinin bu meblağdan karşılanacağı belirtilmiştir⁵⁸.

Sultan II. Selim Vakfı'na, Lefkoşa'nın fethinden sonra kiliseden camiye çevrilen Aya Sofya Camii için şehirdeki 468 dükkân, 22 mahzen, 177 oda, 31 hane, 1 hamam olmak üzere toplam 699 müsakkafât türü gayrimenkul vakfedilmiş ve bunlardan yıllık 149.460 akçe gelir elde edilmiştir. Vakıf ve camideki görevlilerin vazifeleri ile caminin aydınlatılması için zeytinyağı ve hasır giderleri ve diğer masraflar için yıllık 79.560 akçe sarf edilmiştir. Cami için oluşturulan defterde kayıtlı her iki vakfın gelir fazlası toplamı olan 69.900

⁵⁷ TKGM. KK, No: 64, s. 440b; *Kıbrıs Tahrir Defterleri: Mufassal, İcmâl ve Derdest Tıpkıbasım*, s. 38; Erdoğru, *Kıbrıs'ta Osmanlılar II*, s. 59; Demiryürek, Cellatoğulları, Arıcı, "4 Mart 1612-20 Nisan 1613 Tarihli Sultan II: Selim Vakfı Muhasebe Defteri Üzerine Bir İnceleme", s. 154.

⁵⁸ TKGM. KK, No: 64, s. 440b; *Kıbrıs Tahrir Defterleri: Mufassal, İcmâl ve Derdest Tıpkıbasım*, s. 38; Erdoğru, *Kıbrıs'ta Osmanlılar II*, s. 59-62; Demiryürek, Cellatoğulları, Arıcı, "4 Mart 1612-20 Nisan 1613 Tarihli Sultan II: Selim Vakfı Muhasebe Defteri Üzerine Bir İnceleme", s. 154-155.

akçe ise Aya Sofya Külliyesi içinde yer alan medresenin giderleri için tahsis edilmiştir⁵⁹.

XVII. yüzyılın başlarına ait 4 Mart 1612-20 Nisan 1613 tarihleri arasını ihtiva eden Muhasebe defterine göre, Sultan II. Selim Vakfı'nın gelirleri *mahsulât* ve *müteferrika* başlıkları altında iki kısımdan oluşmaktaydı. Vakfın 14 aylık toplam geliri 196.964 akçeydi. Bu gelirin 170.484 akçesi mahsulât gelirlerinden elde edilmiş olup, toplam gelirin % 86.55'ini oluşturmaktaydı. Gelirin 26.480 akçesi ise müteferrik gelirlerden elde edilmişti. Bu da toplam gelirlerin % 13.44'ünü oluşturmaktaydı. Vakfın 14 aylık gider kalemleri de gelir kalemleri gibi iki başlık altında toplanmış ve toplam gider 197.121 akçe olarak kaydedilmişti. Giderlerin 157.920 akçesi *el-vezâif* adı altında görevlilerin vazife ödemelerine ait olup, toplam giderlerin % 80.11'ini oluşturmaktaydı. Geriye kalan 39.201 akçelik gider ise *ihracât* ve *meremmât* giderlerine aitti ve toplam giderlerin % 19.88'ini oluşturmaktaydı. İncelenen muhasebe defterine göre 1612-13 yıllarında Aya Sofya (Selimiye) Camii Vakfı'na bağlı Lefkoşa'da iki han (Büyük Han ve Yeni Han), biri Lefkoşa'da, diğeri Girne'de olmak üzere iki bedesten ve yine Lefkoşa'da olan iki kahvehane bulunuyordu. Bunlara ilaveten altı adet dükkân da vakfın gelirleri arasındaydı. Vakıftan müezzin, hatîb, cüzhân, devirhân vs. adları altında görev yapan 67 kişi ücret almaktaydı. Bunlar arasında vakfın yönetim ve hesap gibi işleriyle ilgilenen üç kâtip, üç câbî, bir mütevellî ve bir de nakîp bulunuyordu⁶⁰.

Sultan II. Selim Vakfı, Kıbrıs'ın ekonomik hayatında çok önemli rol oynamıştır. Vakfa ait gayrimenkullerin neredeyse tamamı Lefkoşa'da sur içinde yer alıyordu. Sur içindeki dükkanlar adeta bu cami ve medrese için vakfedilmişti. Müslüman ya da gayrimüslim birçok esnaf vakfa ait dükkanları kiralamış veya satın almışlar ve buralarda ticaret yapmışlardır. 1044/1634-35'de vakfa ait bir dükkân dört yıllığına aylık 270 akçeden kiralanmıştır. 1 Ramazan 1002/21 Mayıs 1594'te Değirmenlik Köyü'nden bir papaz Sultan Selim Vakfı'na ait su değirmenini kiralamak istemiştir. Vakıf Lefkoşa'da Yeni Han (Büyük Han) denilen bir hana sahipti. 1 Zi'l-ka'de 1002/19 Temmuz 1594'te hanın önünde on iki tane ayakkabı dükkânı, bir kahvehane ve bir börekçi fırını vardı. Aynı vakfa ait bedestende iki dükkânı vardı. Yine vakıfta görevli birçok kişi vakıftaki görevlerine karşılık vakıf gelirlerinden ücret almışlardır⁶¹.

⁵⁹ TKGMA., No. 64, s. 440b; Erdoğan, *Kıbrıs'ta Osmanlılar II*, s. 59- 62.

⁶⁰ Demiryürek, Cellatoğulları, Arıcı, "4 Mart 1612-20 Nisan 1613 Tarihli Sultan II: Selim Vakfı Muhasebe Defteri Üzerine Bir İnceleme", s. 155-167; BOA. MAD. No: 5675.

⁶¹ Erdoğan, *Kıbrıs'ta Osmanlılar II*, s. 59, 63, 64.

Sultan II. Selim Evkafı özelde Lefkoşa'nın genelde ise Kıbrıs'ın ekonomik ve sosyal hayatında önemli rol oynamıştır. Şehirde ikamet eden Müslim veya gayrimüslim birçok esnaf cami ve medresenin giderlerini karşılamak üzere vakfedilen söz konusu bu vakıf dükkân, hamam ve mahzenleri kiralamak suretiyle ticari hayatlarını sürdürmüşler, şehrin ve adanın sosyo-ekonomik hayatına canlılık getirmişlerdir.

2.2. Lala Mustafa Paşa Vakfı

Fetihten sonra adada kurulan ilk Osmanlı vakıflarından biri de, II. Selim tarafından Kıbrıs seferine serdar tayin edilen Vezir Lala Mustafa Paşa'nın kurduğu vakıftır. Lefkoşa'da Ömeriye (Ömerge) Camii için kurduğu vakfın dışında Mekke, Medine, Şam, Kudüs, Iğın, Antep, Erzurum, Kars, Tiflis ve Zile gibi birçok yerde de vakıfları bulunmaktadır. Lala Mustafa Paşa'nın Kıbrıs'taki vakıflarının akar bakımından hem diğer şehirlerde kurduğu vakıflar hem de Kıbrıs'ta kurulan diğer kişilere ait vakıflar arasında en zengini olduğunu söylemek mümkündür⁶².

Lala Mustafa Paşa, servetini ve kurduğu vakıfların kaynağını üstlendiği görevleri sırasında tasarruf ettiği has gelirleri, çıktığı seferlerden elde ettiği serdarlık payı ile yapmış olduğu iki evlilikten eşlerinin sahip olduğu miraslardan edindiği gelirlerden elde etmiştir. Özellikle ilk evliliği olan Memluk Sultanı Kansu Gavri'nin torunu Fatma Sultan'dan kendisine çok büyük mülkler kalmıştır. İkinci eşi olan Sultan II. Selim'in ağabeyi Şehzade Mehmet'in (1521-1543) kızı Hümâşah Sultan da özellikle saraya damat olmasını ve önünün açılmasını sağlamıştır⁶³.

Lala Mustafa Paşa, Lefkoşa kuşatması sırasında rüyasında gördüğü rivayet edilen İslam'ın ikinci halifesi Hz. Ömer'e minnettarlığını göstermek için Aya Sofya'dan sonra Lefkoşa'nın ikinci büyük kilisesi olan St. Augustin kilisesinin temelleri üzerine bir cami yaptırarak, burayı ona ithaf etmiş ve sahibi bulunduğu mülklerden camiye zengin vakıflar tahsis etmiştir⁶⁴. Adada II. Selim Vakfı'ndan sonra kurulan ikinci büyük vakıf olan ve Haremeyn-i Şerifeyn Evkâfi arasında yer alan Lala Mustafa Paşa Vakfı'nın kuruluş tarihi

⁶² Siddık Korkmazer, *Lala Mustafa Paşa ve Kıbrıs'taki Vakıfları*, (Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı, İslam Tarihi Bilim Dalı Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Busra 2014, s. 85; Mustafa Alkan, "Lala Mustafa Paşa'nın Kıbrıs Vakıfları: Kıbrıs'ta Vakıf, imar ve İskân", *Tarihte Kıbrıs (İlk Çağlardan 1960'a kadar)*, C. II, Editör: Osman Köse, Akdeniz Karpaz Üniversitesi, D9okuz10beş Reklam Organizasyon Matbaacılık, İmak Ofset, İstanbul 2017, s. 801-802.

⁶³ Alkan, *a.g.m.*, s. 801; Korkmazer, *Lala Mustafa Paşa ve Kıbrıs'taki Vakıfları*, s. 85.

⁶⁴ Yıldız, *a.g.m.*, s. 977- 978; Erdoğan, *Kıbrıs'ta Osmanlılar II*, s. 58; Korkmazer, *Lala Mustafa Paşa ve Kıbrıs'taki Vakıfları*, s. 38-39.

14 Rebiü'l-evvel 987/11 Mayıs 1579 idi⁶⁵. Lefkoşa'da kilisiden camiye çevrilen ikinci büyük cami olan ve halk arasında Ömerge ismi ile de anılan Ömeriye Camii, bugün Lefkoşa'nın güneyinde Rum kesiminde kalmaktadır. Cami, Kıbrıs'ta iki şerefeli minareye sahip iki camiden biridir⁶⁶.

Lala Mustafa Paşa, Kıbrıs'ın fethinden sonra yapılan ilk imar faaliyetleri sürecinde adada Lefkoşa, Omorfa, Girne, Pendaye, Magosa, Lefke, Piskopi ve Tuzla kazalarına yayılan çok geniş bir alanda kendi mülkü ve satın alma yoluyla mülk edindiği pek çok emlak ve araziye vakfederek büyük bir vakıf kurmuştur. Kıbrıs'ta kurduğu ve adanın pek çok yerinde sahip olduğu çok sayıda taşınır ve taşınmaz akarlarla desteklediği vakfını Lefkoşa'da bulunan Ömeriye Camii'ne vakfetmiştir⁶⁷. Vakıf gelirlerinden Ömeriye Camii dışında ayrıca vakfın hayrâtı arasında yer alan üç cami ve mescide de pay ayrılmıştır. Vakfın hayrâtı olan camiler içerisinde hem büyüklük hem de taşıdığı manevi önem bakımından Ömeriye Camii ön plana çıkmaktadır. Vâkıf, XVI. yüzyılın başlarından kalma bir kilise olup savaş sırasında harap duruma gelen mekânın tamir edilerek camiye çevrilmesini ve ayrıca camiye birer mihrap, minber ve minare ile kuzeyinde kurrâ ve müezzinler için çeşitli nakışlarla süslenmiş bir müezzin mahfili ilave edilmesini, bahçesinde susayan insanlar için bir çeşme yapılmasını vakfiyesinde kaydetmiştir. Güçlü ve zayıf çocukların toplanıp ders talimleri almaları için cami yanında bir sıbyân mektebinin yapılmasını vakfiyesinde belirten vâkıf, eni boyu farklı ebatlarda altmış adet Mısır hasır, sanat eseri nakışlarla süslenmiş on yedi adet kalıçe⁶⁸, minberi döşemek için elli adet seccade, mihrap ve diğer yerlerde kullanmak üzere sekiz adet seccade ve iki adet kilimin satın alınarak camiye serilerek döşenmesini istemiş ve ayrıca caminin aydınlatılması için iki büyük ve bir adet küçük şamdan ile üç adet Mushaf-ı şerifin de alınarak camiye konulmasını belirtmiştir. Bunlardan

⁶⁵ Lala Mustafa Paşa'nın Lefkoşa'da Ömeriye Camii için kurduğu vakfa ait vakfiye, Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi'nde 746 numaralı defterin 163. sayfa ve 70. sırasında kayıtlıdır. 23 sayfadan ibaret olan vakfiye Osmanlı Türkçesi ile kaleme alınmıştır. Vakfiyenin sonunda (s. 185) vakfiyenin tarihi kaydedilmiştir. Vakfiye için bkz. VGMA. Defter No: 746, s. 163, sıra: 70.

⁶⁶ Karakaya, "Kıbrıs- Mimari", *DİA.*, 25, s. 384; Korkmazer, *Lala Mustafa Paşa ve Kıbrıs'taki Vakıfları*, s. 38.

⁶⁷ Lala Mustafa Paşa Vakfı'nın adanın pek çok yerine yayılan menkul ve gayrimenkullerden oluşan akarları hakkında geniş bilgi için bkz. VGMA. Defter No: 746, s. 163-183; Sıddık Korkmazer, "Lala Mustafa Paşa'nın Kıbrıs Vakıfları", *Osmanlı Döneminde Kıbrıs Uluslararası Sempozyum/ the Ottoman Period in Cyprus International Symposium, Bildiriler*, Editörler: Mehmet Mahfuz Söylemez, İbrahim Çapak, Halil Ortakçı, Bağcılar Belediyesi Başkanlığı Kültür Yayınları Dizisi No: 288, Seçil Ofset, İstanbul 2016, s. 195-200.

⁶⁸ Kalıçe, Farsça bir isim olup, kâli (halı)'den küçültme ekiyle kalıçe şekline dönüşmüştür. Küçük halı, halı seccade anlamında kullanılır.

birisi zaman içinde zâyi olur ya da kullanılamayacak hale gelirse vakfın gelirlerinden yenisinin alınarak değiştirilmesi istenmiştir⁶⁹.

Vakfiyede adı belirtilmemekle beraber inşa edilmesi istenen vakfın hayrâtı arasında yer alan Lefkoşa'da sur içindeki diğer cami İplikpazarı Camii'dir. Lala Mustafa Paşa, Büyük Hamam yakınında bir mescidin inşa edilmesini ve bütün ihtiyaçlarının vakıf gelirlerinden karşılanmasını vakfiyesinde zikretmiştir. Bu durum vakfiyede şöyle kaydedilmiştir: “*Lefkoşe dâhilinde Hamâm-i Kebîr kurbunda bir mescid-i şerîf dahi ihdâs edib lâzimesi olan bisât ve meşâmi ve gayriden vaz u ta'yîn eyledikden sonra bu cümle-i mezkûrâtı hasbeten lillâhi'l-bâkî ve taleben li-merdâti Rabbihi'l-hâdî vakf-ı müebbed ile vakf eyledi tâ ki her mü'min-i hâşî edâ-yı ferîza eyleyib ve rûh-ı vâkıfî du'â-yı hayırdan ferâmuş eylemeyeler*⁷⁰”. Günümüzde adı Asmaaltı Sokağı olarak değiştirilen sokakta bulunan ve halen ibadete açık olan caminin bölgedeki esnafın ihtiyacını karşılamak için 1580'li yıllarda yaptırıldığı tahmin edilmektedir. İplik Pazarı Camii'nin yakınına bir de Hamam-ı Kebîr (Büyük Hamam) yapılmıştır⁷¹.

Lala Mustafa Paşa'nın yapılmasını ve her türlü ihtiyaç ve masraflarının vakıf gelirlerinden karşılanmasını istediği vakfın hayrâtı arasında yer alan mescit Magosa'da fetih sırasında ordunun kışladığı Kışla denilen mevzide bulunan Akkule Mescidi'dir. Bu mescit vakfiyede “*ve kal'a-i Magosa muzâfâtından Kışla nâm mevzi'de dahi bir mescid-i şerîf ta'mîr ve ana dahi levâzımını ta'yîn edib*” şeklinde geçmektedir⁷².

Bunlardan başka Lefkoşa'da vakfiyede yeri ayrıntılı olarak belirtilen bir mescidin daha yaptırılmasını, buraya imam ve müezzin tayin edilmesini ve her türlü giderlerinin vakıf gelirlerinden karşılanmasını istemiştir. Korkmazer'in çalışmasında bugünkü Araplar Camii olabileceği ihtimali üzerinde durduğu⁷³ vakfın hayrâtı arasında yer alan dördüncü mescit vakfiyede; “*ve kal'a-i Lefkoşe mahallâtından Şaşereftale nâm mahallede vâki' şarkan Haydar Bey mülküne ve şimâlen Sâdi Bey mülküne muttasıl ve kibleten ve garben tarik-i âmmla mahdûd bir mescid-i şerîf dahi binâ edib ve ana dahi bir minâre-i mu'tedilu'l-kâme ve bir mihrâb-ı latîf ve sâ'ir lâzime-i*

⁶⁹ VGMA. Defter No: 746, s. 163; Korkmazer, *Lala Mustafa Paşa ve Kıbrıs'taki Vakıfları*, s. 39; Aynı yazar, “Lala Mustafa Paşa'nın Kıbrıs Vakıfları”, s. 193.

⁷⁰ VGMA. Defter No: 746, s. 163-164.

⁷¹ VGMA. Defter No: 746, s. 183, 184; Korkmazer, *Lala Mustafa Paşa ve Kıbrıs'taki Vakıfları*, s. 60-61, 72-73.

⁷² VGMA. Defter No: 746, s. 163.

⁷³ Korkmazer, *Lala Mustafa Paşa ve Kıbrıs'taki Vakıfları*, s. 65-66.

*mescid bisât ve hasır ve meşâmi ve gayriden vaz' ve ta'yîn eyleyib*⁷⁴ şeklinde geçmektedir.

Vakfiyede iki tane de sıbyân mektebinden bahsedilmektedir. Bunlardan birinin Lefkoşa'da Ömeriye Camii yakınlarında yaptırılması vâkıf tarafından istenmektedir. Yaptırılan mektepte güçlü ve zayıf öğrencilerin toplanıp ders talimlerini yaptırmak üzere günlük beş akçe ile bir muallim ve ona yardımcı olması için de günlük üç akçe ile bir halifenin görevlendirilmesi vakfiyede kaydedilmiştir. Ayrıca her sene başında mektepteki yetim çocuklara çuka dolama, keten don ve gömlek ile pabuç satın alınarak iyisi fukarasına verilmek üzere bütün çocukların giydirilmesi istenmekteydi⁷⁵.

Lala Mustafa Paşa, Lefkoşa'daki sıbyân mektebinden başka Magosa'da da Kışla denilen yerde inşa ettirdiği Akkule Mescidi'nin yanında aynı adla bir sıbyân mektebi açtırmış ve vakıf gelirlerinden mektepteki çocuklara ders veren muallime günlük üç akçe verilmesini istemiştir⁷⁶.

Örgün eğitimin yanında yaygın eğitimin öneminin de farkında olan Lala Mustafa Paşa vakfiyesinde Ömeriye Camii'nde kadın erkek herkese açık derslerin de verilmesini istemiştir. Bu konu vakfiyede şöyle belirtilmiştir: *tefşîr ve hadîse kâdir mantık ve me'ânide mâhir bir sâlih ve âbid bir kimesne câmi'-i şerîfde müslimîn ve mü'minîne va'z u nasîhat edib yevmî on akçe vazifeye mutasarrıf ola*⁷⁷.

Lala Mustafa Paşa'nın vakfiyesi incelendiğinde günümüzde devletin veya belediyelerin yüklediği bazı sosyal hizmetlerin vakıflar tarafından üstlenildiği görülmektedir. Bunlardan biri de hamamlardır. İkisi de Lefkoşa'da olan Ömeriye Camii Hamamı ile Büyük Hamam'ı bizzat Lala Mustafa Paşa yaptırmıştır⁷⁸. Vakfiyede dördü Lefkoşa kazasında, ikisi Magosa kazasına bağlı köylerde olmak üzere altı hamam daha kayıtlıydı.

Lala Mustafa Paşa, adanın fethinden sonra ada halkının en temel sorunlarından biri olan su sıkıntısını görmüş ve vakıflarından bu iş için de pay ayırmıştır. Vakfiyedeki adı Balikitre olan günümüzde Balıkesir olarak isimlendirilen bölgede Lala Mustafa Paşa'ya ait sıra su kuyuları ve su vakfı bulunmaktadır. Günümüzde halen kullanılan bu su kuyuları yine o bölgede

⁷⁴ VGMA. Defter No: 746, s. 163.

⁷⁵ VGMA. Defter No: 746, s. 163, 184; Korkmazer, "Lala Mustafa Paşa'nın Kıbrıs Vakıfları", s. 193-194.

⁷⁶ VGMA. Defter No: 746, s. 184; Korkmazer, "Lala Mustafa Paşa'nın Kıbrıs Vakıfları", s. 194.

⁷⁷ VGMA. Defter No: 746, s. 184; Korkmazer, "Lala Mustafa Paşa'nın Kıbrıs Vakıfları", s. 194.

⁷⁸ Korkmazer, "Lala Mustafa Paşa'nın Kıbrıs Vakıfları", s. 194.

bulunan, fakat günümüzde yıkılmış halde olan su kemerleri ile suyu Arif Paşa Çiftliği'ne taşımaktaydı⁷⁹. Lala Mustafa Paşa, suyollarının korunması ve ıslahı için günlük üç akçe ile bir kişinin görevlendirilmesini istemiştir⁸⁰.

Kıbrıs'ta insanlar eski devirlerden itibaren su ihtiyaçlarını genellikle ortak çeşmelerden sağlıyorlardı. Kıbrıs, Osmanlı yönetimine geçtikten sonra mevcut çeşmelerin yanında adada birçok yeni çeşme de yapılmıştır. Lala Mustafa Paşa'nın da vakfiyesinde Ömeriye Camii'ne minare yapılmasını istemeden önce cami bahçesinde halkın su ihtiyacının giderilmesi için bir çeşme yapılmasını istediği görülmektedir⁸¹. Bu çeşme dışında vakfiyede zikredilmemekle beraber, İplikpazarı Camii ile Akkule Mescidi bahçelerinde de su ihtiyacının karşılanması için çeşmelerin yapıldığı diğer kaynaklardan öğrenilmektedir⁸².

Yerleşim yerlerine getirilen sular dışında ovadaki hayvanların ve bahçelerin sulanması için de belirli gün sayısınca sulama haklarının olduğu görülmektedir. Sulamada su kullanımının günlere göre taksim edilmesinin nedeninin su miktarının azlığından kaynaklandığı tahmin edilmektedir.

Lala Mustafa Paşa Vakfı tarafından her türlü masraf ve giderleri karşılanan vakfın hayratı arasında Ömeriye Camii ile birlikte toplam dört cami ve mescit, bir dârü'l-hadis, iki sıbyan mektebi, iki kütüphane, iki köprü (Taşköprü ve Lotorop Köprüsü) ve üç çeşme yer almaktaydı.

Lala Mustafa Paşa'nın vakıflarına gelir getirmek için çoğunluğunu çiftlik ve arazilerin oluşturduğu akarlarının arasında han, hamam, fırın, dükkân, hane, menzil ve mahzen gibi karlı yatırımların yanında tüccar ve yolcuların hizmetine sunulmuş Yalikitre'de yirmi odalı bir han, adanın muhtelif yerlerinde bulunan 81 tane değirmen ile çok sayıda büyükbaş ve küçükbaş hayvan bulunmaktaydı⁸³.

Vakıf gelirleri ve hayrâtı bakımından zengin bir vakıf olan Lala Mustafa Paşa'nın Ömeriye Camii vakıf gelirlerinin dini hizmetler, örgün ve yaygın eğitim-öğretim, suyollarının muhafazası ve ıslahı, suyun nakli ve belirli yerlere iletilmesi, han ve hamam yapımı gibi hizmetlere harcanması için ayrıldığı görülmektedir. Vâkıf, vakıfta görev alan kişilerin hangi şartlara sahip

⁷⁹ Korkmazer, *Lala Mustafa Paşa ve Kıbrıs'taki Vakıfları*, s. 70.

⁸⁰ VGMA. Defter No: 746, s. 184.

⁸¹ VGMA. Defter No: 746, s. 163.

⁸² Korkmazer, *Lala Mustafa Paşa ve Kıbrıs'taki Vakıfları*, s. 71.

⁸³ Korkmazer, "Lala Mustafa Paşa'nın Kıbrıs Vakıfları", s. 194, 200; Alkan, *a.g.m.*, s. 802-804.

olması gerektiği ve bu görevleri karşılığında ne kadar ücret alacaklarını kayıt altına almıştır⁸⁴.

2.3. Kıbrıs Beylerbeyi Kaptan-ı Derya Cafer Paşa bin Abdülmennan Vakıfları

Kıbrıs'ta görev yapan ve adada vakıf kuran Osmanlı asker ve devlet adamlarından biri de Kıbrıs Beylerbeyi Kaptan-ı Derya Cafer Paşa bin Abdülmennan idi. Köle kökenli olan paşa, Osmanlı kaynaklarında Avrupalı olmasından dolayı Frenk lakabı ile anılmaktadır. Paşa, bazı kaynaklara göre üç bazalarına göre ise dört defa Kıbrıs Beylerbeyliği görevinde bulunmuştur⁸⁵. Sicill-i Osmâni'de Cafer Paşa ile ilgili şu bilgiler yer almaktadır: Cafer Paşa, Kaptan Kılıç Ali Paşa'nın kölelerinden olup Müslüman olduktan sonra donanmaya geçmiştir. 1001/1592-93'de Trablusgarb muhafızı olduğundan 1002/1593-94'de donanma ile gitmiştir. Sonra Kıbrıs Beylerbeyi olmuştur. 1005/1596-97'de ikinci defa Trablusgarb ve 1008/1599-1600'de tekrar Kıbrıs Beylerbeyi olmuştur. 1012/1603-1604'de kaptan-ı derya olmuştur. 1014/1605-1606'da görevinden alınmış ve üçüncü defa Kıbrıs Beylerbeyliğine getirilmiştir. 1015/1606-1607'de ikinci defa kaptan-ı derya olmuş ve Avarin'i muhafaza etmiştir. 1016/1607-1608'de azledilmiş ve kısa bir süre sonra da vefat etmiştir⁸⁶. Sicill-i Osmâni'de Cafer Paşa ile ilgili bu bilgiler bulunmakla birlikte yapılan son çalışmalarda paşanın 980/1572-73 yılında ilk defa Kıbrıs Beylerbeyi olduktan sonra 991/1583-84 yılından önce başlayıp 993/1585 yılına kadar Magosa Beyliği yaptığı ve 993/1585 yılında ikinci defa Kıbrıs Beylerbeyi olduğu tespit edilmiştir⁸⁷.

Bugün ismini Girne'de adını taşıyan cami, Magosa'daki çeşme ve hamam ile yaşatan Cafer Paşa, kaptan-ı deryalığa kadar yükselmiştir. Adada görev yaptığı yıllarda hazırladığı dört vakfiye ile fetihten sonra Kıbrıs'ta ilk vakıf kuran Osmanlı yöneticilerinden biri olmuştur. Cafer Paşa'ya ait vakfiyeler kronolojik olarak sırasıyla 10 Rebû'l-evvel 998/17 Ocak 1590, 10 Muharrem

⁸⁴ Korkmazer, *Lala Mustafa Paşa ve Kıbrıs'taki Vakıfları*, s. 86.

⁸⁵ Korkmazer, "Frenk Cafer Paşa'nın Kıbrıs'ta Kurduğu İlk Vakfı ve Hizmetleri", s. 259.

⁸⁶ Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmâni*, Yay. Hazırlayan: Nuri Akbayar, Eski Yazıdan Aktaran: Seyit Ali Kahraman, C. II, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1996, s. 382-383; Adem Kara, "Kıbrıs Vakıflarının Önemi ve Kapudan Cafer Paşa Vakfiyesi", *Musa Çadırıcı'ya Armağan*, Yayına Hazırlayanlar: Selda Kılıç, Bekir Koç, Tülay Ercoşkun, Bigin Kültür Sanat Yayınları, Ankara 2012, s. 216.

⁸⁷ Recep Dündar, *Kıbrıs Beylerbeyliği (1570-1670)*, (İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Eğitimi Anabilim Dalı Yayınlanmamış Doktora Tezi), Malatya 1998, s.115; Korkmazer, "Frenk Cafer Paşa'nın Kıbrıs'ta Kurduğu İlk Vakfı ve Hizmetleri", s. 260.

1008/2 Ağustos 1599, 10 Receb 1010/4 Ocak 1602 ve 30 Muharrem 1016/27 Mayıs 1607 tarihlerdir⁸⁸.

Sâbık Kıbrıs Beylerbeyi Cafer Paşa bin Abdülmennân'ın 10 Rebî'ü'l-evvel 998/17 Ocak 1590 tarihinde Kıbrıs'ta kurduğu ilk vakfa ait vakfiye⁸⁹, Kıbrıs Vakıflar İdaresi Genel Müdürlüğü Arşivi'nde bulunan Karakaplı Vakfiye Kayıt Defteri'nin 59-62. sayfaları arasında kayıtlıdır. Paşa'ya ait bu ilk vakfiyede Kıbrıs'ta satın alarak vakfettiği mülkler zikredilmektedir. Buna göre vakfedilen mülkler arasında Lefkoşa ve Lefke şehir merkezi ve bağlı köylerde; içinde zeytin ve meyve veren ve vermeyen ağaçların bulunduğu bahçe, zeytinlik, tarla, çayır ve çiftlikler ile koyun, keçi, öküz gibi çok sayıda büyükbaş ve küçükbaş hayvanların ve ayrıca ev, menzil, han, akarsu gibi çeşitli emlak ve arazilerin bulunduğu görülmektedir. Bunlarla birlikte Cafer Paşa, Lefkoşa'da Aya Sofya (Selimiye) Camii yakınlarında garip ve kimsesiz insanları koruma altına almak için iki katlı, otuz odalı Han-ı Atik olarak bilinen bir hanın yaptırılarak vakfedilmesini istemiştir⁹⁰.

Cafer Paşa, vakfettiği akarları vakfiyede sıraladıktan sonra vakıf hizmetlerinin görülmesi ve vakfın sürekliliğinin sağlanması için vakfedilen mülklerin kiraya verilmesini şart koşturmuştur. Vâkıfın diğer bir şartı ise vakfın gelirlerinden her türlü masraf, tamir ve çalışanların ücretleri ödendikten sonra gelir fazlasının çiftliklerde çalışan utekâ⁹¹ arasında eşit olarak paylaşılması olmuştur⁹².

Vakfın hayrâtının merkezinde vâkıfın Girne'de yaptırdığı bugünkü Ağa Cafer Paşa Camii bulunmaktadır. Ayrıca paşanın Lefkoşa'da Baf kapısı yakınlarında inşa ettirdiği mescit ile Girne'deki caminin alt katında bulunan sıbyân mektebi vakıf hayrâtı arasında yer almaktadır. Vakfiyede vakfın idari personeli olan müteveli, nazır, katip ve câbi ile vakıf hayrâtı arasında yer alan yukarıda isim ve yerleri belirtilen cami, mescit ve sıbyân mektebinde görev

⁸⁸ Korkmazer, "Frenk Cafer Paşa'nın Kıbrıs'ta Kurduğu İlk Vakfi ve Hizmetleri", s. 261, 275; *Osmanlı İdaresinde Kıbrıs (Nüfusu-Arazi Dağılımı ve Türk Vakıfları)*, s. 202-205, 341; Sağlam, *a.g.m.*, s. 214.

⁸⁹ Vakfiye için bkz. KVGMA. Kara Kaplı Vakfiye Kayıt Defteri, 4, hüküm: 44, vr. 59-62.

⁹⁰ KVGMA. Kara Kaplı Vakfiye Kayıt Defteri, vr. 59-62; Korkmazer, "Frenk Cafer Paşa'nın Kıbrıs'ta Kurduğu İlk Vakfi ve Hizmetleri", s. 262-263, 270-271; Sağlam, *a.g.m.*, s. 215; *Osmanlı İdaresinde Kıbrıs (Nüfusu-Arazi Dağılımı ve Türk Vakıfları)*, s. 341.

⁹¹ Utekâ, azat edilmiş köleler için kullanılır.

⁹² KVGMA. Kara Kaplı Vakfiye Kayıt Defteri, vr. 59-62; ; Korkmazer, "Frenk Cafer Paşa'nın Kıbrıs'ta Kurduğu İlk Vakfi ve Hizmetleri", s. 263; Sağlam, *a.g.m.*, s. 215.

yapan imam, müezzin, kayyım, muarrif, muallim, halife gibi görevlilerin ücretlerinin vakıf gelirlerinden ödenmesi şart koşulmuştur⁹³.

Cafer Paşa'nın Kıbrıs'ta kurduğu 10 Muharrem 1008/2 Ağustos 1599 tarihli ikinci vakfa ait vakfiyede⁹⁴, vakfedilen mülkler arasında Lefkoşa, Leymason ve Mesayitonya'da ve bağlı köy ve mezralarda yer alan çiftlik, bahçe, zeytinlik, çayır, arazi, harman yeri, akarsu, pamuk vs. tarlaları ile ev, hane, dükkan, ahır, ambar, mahzen, yağ ve su değirmenleri, çok sayıda zeytin ve harnup (keçiboynuzu) ağaçları, büyükbaş ve küçükbaş hayvanlar gibi muhtelif emlak ve arazi bulunmaktaydı⁹⁵.

Vakfın gelirlerinden her sene kırk bin akçenin Ravza-i Mükerrerme hademelerine ayrılması, yirmi bin akçenin de Ravza-i Mutahhara Camii'nin imam, hatip ve müezzinlerine eşit seviyede taksim ve tevzi edilmesi istenmiştir. Her yıl atmış bin akçe gönderildikten sonra kalan meblağın beş bin akçesi ile vakfın mütevellisi, adadan zeytinyağı satın alarak Konya'daki Mevlana Vakfı'nın mütevellisine ve şeyhine türbenin kandillerinin tenviri için gönderecekti. Bunun irsali için bin akçe de kirasına sarf edilecekti. Konya Mevlevihanesi şeyhi ve mütevellisine her sene altı bin akçe nakit olarak gönderilecekti. Bu parayla semazenlerin gömlekleri satın alınacak ve mevlevi fakirlerine verilecekti. Vakıf gelirlerinden ayrıca vakıfta görev yapan mütevellî, nazır, katip ve câbi gibi görevlilere de ücretleri ödenecekti⁹⁶.

Cafer Paşa'nın Kıbrıs'ta kurduğu 10 Receb 1010/4 Ocak 1602 tarihli üçüncü vakfa ait zeyl vakfiyede⁹⁷, vakfedilen mülkler arasında Tuzla Kazası'na bağlı Anaya köyünde hudutları bilinen tarla, 680 zeytin ağacı ve dokuz harnup ağacı, Magosa'da fevkânî ve tahtânî beş ev, havuz ve meyve veren ve vermeyen ağaçlarıyla bilinen bir bahçe, saray yakınında iki tarafı paşanın mülküyle, iki tarafı tarik-i âmm ile sınırlı hamama bitişik üç dükkan, karşısında bir berber dükkanı, ayrıca üç tarafı yola bakan beş dükkan ve bir kahvehane ve yanında gazzâz (ipekçi) ve cebeci (silah) dükkanları, bir fırını bulunan su değirmeni, Magosa Kalesi dışında bir su kuyusu ve havuz ve

⁹³ KVGMA. Kara Kaplı Vakfiye Kayıt Defteri, vr. 59-62; Korkmazer, "Frenk Cafer Paşa'nın Kıbrıs'ta Kurduğu İlk Vakfı ve Hizmetleri", s. 264-270; Sağlam, *a.g.m.*, s. 215.

⁹⁴ Vakfiye için bkz. VGMA. Defter No: 624, s. 208, sıra: 151.

⁹⁵ VGMA. Defter No: 624, s. 208, sıra: 151; M. Haşim Altan, *Belgelerle Kıbrıs Türk Vakıflar Tarihi (1571-1974)*, C. 1, Kıbrıs Vakıflar İdaresi Yayını, Kıbrıs 1986; s. 16-20; *Osmanlı İdaresinde Kıbrıs (Nüfusu-Arazi Dağılımı ve Türk Vakıfları)*, s. 202-205; Sağlam, *a.g.m.*, s. 216-218.

⁹⁶ VGMA. Defter No: 624, s. 208, sıra: 151; Sağlam, *a.g.m.*, s. 218; Altan, *Belgelerle Kıbrıs Türk Vakıflar Tarihi (1571-1974)*, C. 1, s. 19.

⁹⁷ Vakfiye için bkz. VGMA. Defter No: 624, s. 210, sıra: 152.

sulama arki, mahzen, meyve veren ve vermeyen ağaçlarıyla Hamza Bey bahçesi olarak bilinen bahçe yer almaktaydı⁹⁸.

Cafer Paşa'nın kurduğu üçüncü vakfın emlak ve arazi gelirlerinden Lefkoşa'daki Ayasofya Camii'nde muarri⁹⁹ olan kişiye günlük bir akçe, Magosa'daki Ayasofya Camii'nde muarri olan kişiye bir akçe, bir akçe de Cuma günü vâkıfın ruhuna dua edenlere verilecektir. Kalan vakıf geliri ise Magosa'ya getirdiği suyolunun giderleri için harcanacaktır. Vakfa İbrahim kethüda müteveli olacak, İbrahim Bey'den sonra vâkıfın evladı ve evlad-ı evladı müteveli olacak, neslinin kesilmesi durumunda Ayasofya mütevellisi olanlar günlük iki akçe vazife ile müteveli olacaklardır. Magosa kadısı olanlar da günlük iki akçe vazife ile nazır olacaklardır. Suyolculardan iki kişiden biri günlük dört akçe vazife ile diğeri üç akçe vazife ile su yolcu olacaklardır¹⁰⁰.

Cafer Paşa'nın Kıbrıs'ta kurduğu 30 Muharrem 1016/27 Mayıs 1607 tarihli dördüncü ve son vakfa ait vakfiyede ise¹⁰¹, vakfedilen mülkler arasında Lefkoşa'ya bağlı Anaya Köyü'nde Timur Çavuş oğulları Mehmet ve Ahmet'ten satın alınan akarsuyu, meyve veren ve vermeyen ağaçlarıyla mülk çiftlik, on iki zeytin değirmeni, bir yağ değirmeni, beş çift öküz, 230 baş koyun ve keçi, 230 tohumluk buğday 62 keyl arpa, otuz keyl burçak, dokuz keyl bakla, akarsuyu ile, bir dönüm, bir zeytin ve bir incir ağacı olan bahçe, bir dönüm bir zeytin, iki incir ağacıyla bahçe, 10 dönüm 115 zeytin, 5 ağaç kavunu, 24 ağaçla birlikte, 10 dönüm bahçe, 1 çiftlik 3.778,5 dönüm araziyle, 172 dönüm tarla ve 600 zeytin ağacı bulunmaktaydı. Vakfın gelirlerinden nerelere harcama yapılacağı ve vakıf görevlilerine verilecek ücretler ayrıntılı olarak vakfiyede belirtilmiştir¹⁰².

Magosa kentinde Osmanlı döneminde kentin su ihtiyacını sağlamak üzere Cafer Paşa tarafından vakıf olarak yaptırılan su yolu, Tükler tarafından adada yapılan ikinci büyük su yolu tesisi olup, su yolu yapımına fethi izleyen ilk yıllarda başlandığı tahmin edilmektedir. Eylül 1584 tarihinden önce Arap Ahmet Paşa tarafından yapımına başlanmış, 1607 yılında Kıbrıs Beylerbeyi

⁹⁸ VGMA. Defter No: 624, s. 210, sıra: 152; Sağlam, *a.g.m.*, s. 219; *Osmanlı İdaresinde Kıbrıs (Nüfusu-Arazi Dağılımı ve Türk Vakıfları)*, s. 205.

⁹⁹ Cami ve tekkelerde hayır sahiplerinin adlarını sayan müezzin veya dervişler için kullanılan bir tabirdir. (Bkz. Ferit Devellioğlu, *Osmanlıca Türkçe Ansiklopedik Lügat*, Ankara 1984, s. 787).

¹⁰⁰ VGMA. Defter No: 624, s. 210, sıra: 152; Sağlam, *a.g.m.*, s. 219.

¹⁰¹ Vakfiye için bkz. VGMA. Defter No: 624, s. 211, sıra: 153.

¹⁰² VGMA. Defter No: 624, s. 211, sıra: 153; Sağlam, *a.g.m.*, s. 219; Kara, "Kıbrıs Vakıflarının Önemi ve Kapudan Cafer Paşa Vakfiyesi", s. 228-229; *Osmanlı İdaresinde Kıbrıs (Nüfusu-Arazi Dağılımı ve Türk Vakıfları)*, s. 205.

olan Cafer Paşa tarafından tamamlanmıştır¹⁰³. Cafer Paşa, suyolunun, çeşmelerin ve hamamın masraflarının vakıf gelirlerinden karşılanacağını vakfiyesinde belirtmiştir¹⁰⁴. Bugün Magosa'daki Cafer Paşa çeşmesi ve hamamı halen yapı olarak varlığını sürdürmektedir.

Vakfiyelerden de anlaşılacağı üzere Cafer Paşa'nın Kıbrıs'taki evkafının gelirlerinden kendi yaptırdığı hayır eserleri yanında, adadaki ve ada dışındaki birçok hayrâta da tahsisatta bulunulmuştur. Bu tahsisatın ilk yıllardan itibaren düzenli olarak gönderildiği anlaşılmaktadır. Bugün Girne'de adını taşıyan Ağa Cafer Paşa Camii, Magosa'daki çeşme ve hamam, Lefkoşa'da Aya Sofya (Selimiye) Camii yakınlarında garip ve kimsesizleri korumak için yaptırdığı iki katlı, otuz odalı Han-ı Atık olarak bilinen han, Lefkoşa'da Baf kapısı yakınlarında inşa ettirdiği mescit ile Girne'deki caminin alt katında bulunan sıbyân mektebi ve Magosa'ya getirdiği suyolları Cafer Paşa'nın kurduğu vakıflar vasıtasıyla adaya yaptığı önemli hizmet ve hayır eserleri arasında yer almaktadır.

2.4. Baf Sancakbeyi Mehmet Bey bin Ebubekir Vakfı

Osmanlı fethinden sonra adada ilk vakıf kuran yöneticilerden biri de, Sadrazam Piri Mehmet Paşa'nın torunu olan ve adanın fethinden sonra Baf'ta sancakbeyi olarak görevde bulunmuş olan Mehmet Bey bin Ebubekir'di¹⁰⁵. Mehmet Bey'in hizmetlerini yürütebilmesi ve devamlılığını sürdürebilmesi için emlakini vakfettiği cami, 1590 yılında eski bir Bizans kilisesinden camiye dönüştürülmüştür¹⁰⁶. Mehmet Bey, Baf Kazası'na bağlı Ahtime Kasabası ile Baf merkezde ve Baf ve Tuzla kazalarına bağlı bazı köylerde kendi mülkü

¹⁰³ Bu suyoluna ait su kemerleri veya kanalları ile ilgili herhangi bir kalıntı günümüze gelmemiştir. Surlar dışında bulunan tarihi su deposunun ise bu sistemin bir parçası olduğu düşünülebilir (Yıldız, *a.g.m.*, s. 972).

¹⁰⁴ Altan, *a.g.e.*, C. 1, s. 471.

¹⁰⁵ Kıbrıs'ta ilk vakıf kuran Osmanlı yöneticilerinden biri olan Mehmet Bey bin Ebubekir, adanın fethinden sonra bir süre Baf'ta sancakbeyi olarak görev yapmıştır. Vakfiyede sâbık Baf Sancakbeyi olarak geçtiğine göre, vakfiyenin tescil tarihi olan 1 Safer 1001/7 Kasım 1592 tarihinden önce Baf'ta sancakbeyi olarak görev yaptığı anlaşılmaktadır (VGMA. Defter No: 987, s. 278, 279, 281; KVGMA. Küçük Vakfiye Defteri, hkm. 36, vr. 37b, 38a, 39b). 1593 yılına ait bir başka belgede, Baf Sancakbeyi Mehmet Bey'in Ahtime'de yaptırdığı caminin evkafından söz edilmekte ve Mehmet Bey'in varis bırakmadan vefatı üzerine evkafa ait malların satılmak istenmesinin şikayete sebep olduğu belirtilmektedir. Belgeden, Mehmet Bey'in vakfını kurduktan kısa bir süre sonra 1593 yılında vefat ettiği anlaşılmaktadır (KŞS. Defter No: 1, s. 98). Mehmet Bey'in vefat etikten sonra emlakini vakfettiği kendi ismiyle anılan caminin yanına defnedildiği, ancak mezarının yol yapımı çalışmalarından dolayı bugün kaybolduğu rivayet edilmektedir. (Bkz. Armağan, "Baf Sancakbeyi Mehmet Bey'in Kıbrıs'ta Kurduğu Vakıf ve Vakfiyesi", s. 158-159, dipnot: 17).

¹⁰⁶ Ebru Karakaya, "Kıbrıs- Mimari", *DİA.*, 25, Ankara 2002, s. 392; Halil Fikret Alasya, *Tarihte Kıbrıs*, Kıbrıs Türk Kültür Derneği, Lefkoşa 1988, s. 332.

olan emlak ve arazisini minare, kürsü, mahfil gibi bazı eklemeler ve birtakım tadilat ve onarımlar yaparak, eski bir kiliseden dönüştürdüğü camiye vakfetmiş ve *Mehmet Bey bin Ebubekir Vakfı* adıyla mülhak bir vakıf kurmuştur. Vakfa ait vakfiye, 1 Safer 1001/ 7 Kasım 1592 tarihinde meclis-i şer’de tescil edilmiştir¹⁰⁷.

Türkiye’de Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi’nde (VGMA. Defter No: 987, sayfa: 278-281, sıra: 97), Kıbrıs’ta ise Kıbrıs Vakıflar İdaresi Genel Müdürlüğü Arşivi’nde (KVGMA. Küçük Vakfiye Defteri, hüküm: 36, vr. 37b-39b) kayıtlı olan vakfiyenin hem Ankara’daki hem de Kıbrıs’taki nüshası beş sayfadır. Vakfiyenin her iki sureti de Osmanlı Türkçesi’yle ve *rıka* yazısıyla kaleme alınmıştır.

Vâkif, Baf’ta Ahtime Kasabası’nda yaptırdığı, vakıf kayıtlarında *Mehmet Bey Ebubekir Camii* veya *Aya Sofya Camii* olarak geçen caminin avlusunda on iki yetim çocuğun eğitim-öğretim görmesi için ayrıca bir mektep yaptırmış ve bu mektep için ayrı bir vakıf kurmayarak, mektebin her türlü masraf ve giderlerinin de kurduğu vakfın gelirlerinden karşılanmasını vakfiyesinde ifade etmiştir¹⁰⁸.

Baf Sancakbeyi Mehmet Bey bin Ebubekir Vakfı’nın hayrâtı, yukarıda zikredilen ve vakıf kayıtlarında *Mehmet Bey Ebubekir Camii*, *Aya Sofya Camii*; halk arasında ise *Cami-i Kebir*, *Büyük Cami*, *Ulu Cami*, *Yukarı Cami* ve *Orta Cami* adlarıyla bilinen, Baf’ta Ahtime Kasabası’nda aynı adı taşıyan hamamın üst başında yer alan cami ve caminin avlusunda on iki yetim çocuğun eğitim-öğretim görmesi için inşa edilen mektep ile vâkif tarafından Baf’ta yaptırılan suyollarıydı. Vakfın akarları ise Baf Kazası’na bağlı Ahtime Kasabası ile Baf merkezde cami ile aynı ismi taşıyan hamam ile kahvehane, bahçe, tek katlı ve iki katlı iki ev, mahzen, dükkanlar, yaz-kış dönen dokuz su değirmeni ile bir yağ değirmeni, Baf ve Tuzla kazalarına bağlı isimleri belirtilen muhtelif köylerdeki arazi ve tarlalar ile harnup, pelit ve zeytin ağaçları gibi Mehmet Bey’in sahip olduğu pek çok emlak ve araziydi¹⁰⁹.

Kıbrıs’ta ilk su vakfi kurucularından biri de Baf Sancakbeyi Mehmet Bey bin Ebubekir’di. 1592 yılında kurduğu vakıf ile Baf yöresinde su kanalları, kemerler ve çeşmeler yaptırmıştır. İngiliz dönemi başlarında Kaptan Kitchner

¹⁰⁷ KVGMA. Küçük Vakfiye Defteri, hkm. 36, vr. 37b- 39b; VGMA. Defter No: 987, s. 278-282; KVGMA. TVD. (Transkripsiyonlu Vakfiye Defterleri), 5, s. 121- 131.

¹⁰⁸ KVGMA. Küçük Vakfiye Defteri, hkm. 36, vr. 38b; VGMA. Defter No: 987, s. 280; KVGMA. TVD., 5, s. 125- 126.

¹⁰⁹ KVGMA. Küçük Vakfiye Defteri, hkm. 36, vr. 39a; VGMA. Defter No: 987, s. 281; KVGMA. TVD., 5, s. 128; Armağan, “Baf Sancakbeyi Mehmet Bey’in Kıbrıs’ta Kurduğu Vakıf ve Vakfiyesi”, s. 162.

tarafından hazırlanan 15 paftalık adanın bütününe detaylı gösteren haritalardan Baf bölgesine ait 7 ve 8 no'lu haritalarda Kitchner, yörede çok sayıda su yolu göstermiştir. Vakfiyelere bakıldığında, özellikle Sancakbeyi Mehmet Bey'in çok sayıda su vakfı yaptırdığı anlaşılmaktadır. Mehmet Bey'in Baf'ın Vasiliki yöresinde yaptırdığı hamam ve buraya ait su yanında, Aselya, Pladanisya, Sindi, Malunda, Celacedra, Pitavrobo, Rodeta'da su değirmenleri ve Finike'de de bir yağ değirmeninin olduğu kaydedilmiştir. Buradaki su kemerleri ve diğer tesislerin bugünkü durumu bilinmemektedir¹¹⁰.

Mehmet Bey, vakfettiği emlak ve arazilerin kirasından elde ettiği gelirlerden caminin imam, hatip, müezzin, kayyım, ser-mahfil, na'thân, cüzhân, ferrâş gibi görevlileri ile du'â-gûyâna, caminin yanında yaptırdığı mektebin muallimine ve vakfın müteveli ve katibine ücretlerinin ödenmesini ve mektepte okuyan on iki yetim öğrencinin her yıl giyecek ihtiyaçlarının karşılanmasını ve ayrıca Medine-i Münevvere'deki hayır işlerinde sarf edilmek üzere günde yirmi akçe ayrılarak, bu paranın her yıl Kıbrıs'tan Medine-i Münevvere'ye gönderilen akçeye eklenmesini vakfiyesinde şart koşmuştur. Vâkîf, evkafın kira gelirlerinden görevlilere ücretlerinin verilmesinden sonra artan akçenin caminin aydınlatılması için mum ve zeytinyağı alınmasına, yıpranan hasırlarının değiştirilmesine ve caminin tamire muhtaç yerlerinin onarımı için harcanmasını istemiştir. Bu masraflardan sonra vakfın artan gelir fazlası olan gallenin ise öncelikle nesli sona erinceye kadar kendi soyundan gelen evlatlarına ve torunlarına, nesli sona erdiğinde azatlı kölelerine ve ondan sonra da azatlı kölelerinin evlatlarına ve torunlarına, onların da nesli sona erdiğinde mezkûr caminin imamına verilmesini şart koşmuştur¹¹¹.

Mehmet Bey, vakfın tevliyetinin hayattayken kendisinin üzerinde olmasını, kendisinden sonra nesli sona erinceye kadar kendi soyundan gelecek çocuk ve torunlarına, nesli sona erdiğinde azatlı kölelerinden en salih olanına ve ondan sonra da onların çocuk ve torunlarına, onların da nesli sona erdiğinde mezkûr caminin imamına tevliyetin verilmesini vakfiyesinde belirtmiştir¹¹².

Osmanlılar fetihten sonra adanın eski hâkimleri olan Venediklilerin mensubu olduğu Katolik kiliselerini camiye çevirmişler, ancak yerli halkın mensubu olduğu Ortodoks kiliselerine ise dokunmamışlar, bunları yerli halkın

¹¹⁰ Yıldız, *a.g.m.*, s. 973; Armağan, "Baf Sancakbeyi Mehmet Bey'in Kıbrıs'ta Kurduğu Vakıf ve Vakfiyesi", s. 164; Altan, *a.g.e.*, C. 1, s. 511.

¹¹¹ VGMA. Defter No: 987, s. 279- 280; KVGMA. Küçük Vakfiye Defteri, hkm. 36, vr. 38a-39a; KVGMA. TVD., 5, s. 121- 129.

¹¹² KVGMA. Küçük Vakfiye Defteri, hkm. 36, vr. 39a; VGMA. Defter No: 987, s. 280- 281; KVGMA. TVD., 5, s. 127- 128.

kullanımına bırakmışlardır¹¹³. Osmanlı fethi ile yerli Ortodoks halkın üzerindeki Katolik Venedik baskısı ve zulmü kaldırılarak, adanın yerli halkını hoşnut edecek adaletli bir yönetim gösterilmiştir.

Osmanlı Taşra Evkafı statüsünde işlem gören vakfın gelirlerinden bir kısmının Medine-i Münevvere'deki hayır işleri için Haremeyn-i Şerifeyn Evkafı'na ayrıldığı görülmektedir. Vakfiyede, vakfın kira gelirlerinden elde edilen akçeden Medine-i Münevvere'ye günde yirmi akçe ayrılacağı ve bu paranın her yıl Kıbrıs'tan Medine-i Münevvere'ye gönderilen akçeye ilave edilerek teslim edileceği ifade edilmiştir¹¹⁴.

Kıbrıs'ta ilk Haremeyn vakıfları fetihle birlikte başlamış ve adada Haremeyn-i Şerifeyn Evkafı'na tabi birçok vakıf bulunmaktaydı. Bu vakıflardan biri de Baf Sancakbeyi Mehmet Bey bin Ebubekir tarafından kurulan vakıftı. Vakıf, Kıbrıs'taki diğer Haremeyn vakıfları gibi kurulduğu günden itibaren Haremeyn-i Şerifeyn Evkafı'na tabi bir vakıf olarak uzun süre işlem görmüş, 1826 yılında kurulan Evkaf-ı Hümayun Nezareti ile daha kapsamlı bir yönetim içine alınmıştır¹¹⁵. Diğer bir ifadeyle vakfın gelirlerinden bir kısmı Medine-i Münevvere fukarasına ayrıldığı için vakıf kurulduğu tarihten itibaren Haremeyn Evkafı kapsamında işlem görmüştür. II. Mahmut döneminde 1826'da Evkaf-ı Hümayun Nezareti kurulunca da bu nezaretin talimatı doğrultusunda Darüssaade ağalarının denetimine bırakılan Haremeyn Evkafı Nezareti tarafından yönetilmiştir¹¹⁶. Vakfın Medine-i Münevvere'ye ayrılan akçe dışındaki geri kalan gelirleri ise vâkıfın vakfiyesinde belirttiği üzere mütevellî ve nazırın sorumluluğu altında yönetilmiştir.

Sonuç

Vakıf, Türk-İslam toplumlarında önemli hizmetlerin yerine getirilmesini sağlayan bir kurumdur. Özellikle Osmanlı devlet ve toplum hayatında vakıf oldukça geniş ve önemli bir yer tutmaktaydı. Bu kurum, Osmanlı uygulamasında dini, hukuki ve sosyal etkenlerin tesiri altında başka hiçbir kurumda rastlanmayan bir gelişme göstermiştir. Vakıf, sosyal ve kültürel pek çok sektör oluşturmuş ve ekonomik açıdan bunların işleticisi olmuştur. Öyle ki bugün devletin üstlenmiş olduğu birçok dini, sosyal, kültürel ve ekonomik hizmetler Osmanlı döneminde vakıflar aracılığı ile yürütülmüştür. Hatta eğitim ve sağlık hizmetleri ve alt yapı gibi günümüzde belediyelerin üstlendiği

¹¹³ Yıldız, *a.g.m.*, s. 977.

¹¹⁴ KVGMA. Küçük Vakfiye Defteri, hkm. 36, vr. 38b; VGMA. Defter No: 987, s. 280; KVGMA. TVD., 5, s.126 .

¹¹⁵ Ünsal, *a.g.m.*, s. 581- 582.

¹¹⁶ Ünsal, *a.g.m.*, s. 581- 582.

birçok kamu hizmeti de vakıflar aracılığı ile yerine getirilmiştir. Bu nedenle Osmanlı Devleti'ni bir vakıf medeniyeti olarak tanımlamak mümkündür.

Kıbrıs coğrafi ve stratejik konumu, ayrıca askeri ve ticari önemi dolayısıyla asırlar boyunca Müslümanlarla Hristiyanlar arasında mücadele alanı olmuştur. Nihayet 1571'de Osmanlı hâkimiyetine girmesi ve ardından Osmanlı idari kurumlarının tesis edilerek Kıbrıs Beylerbeyliği'nin oluşturulması ve nihayet Anadolu'dan Türk-İslam ahalinin getirilerek yerleştirilmesiyle Kıbrıs, klasik bir Osmanlı eyaleti kimliğini kazanmıştır. Böylece adada vakıf sistemi de oluşmaya başlamıştır. Zira Anadolu'dan gelen halk, sadece fiziki bir varlık değil, aynı zamanda bir kültür ve medeniyet aktarımı görevini de üstlenmiştir. Dolayısıyla fetihten kısa bir süre sonra adada Osmanlı vakıf düzeninin oluşması için her türlü ortam hazırlanmıştır.

Nitekim 1571'de Osmanlı fethinden sonra Kıbrıs'ta adanın imar ve şenlendirilmesi ve bir Türk-İslam yerleşkesi haline gelmesi için ilk vakfın Sultan II. Selim adına Lefkoşa'da sur içindeki Aya Sofya (Selimiye) Camii'nin giderlerini karşılamak için kurulduğu ve bilahire Kıbrıs'ın fethine serdar tayin edilen Vezir Lala Mustafa Paşa, Kıbrıs Beylerbeyi Kaptan-ı Derya Cafer Paşa ve Baf Sancakbeyi Mehmet Bey bin Ebubekir gibi devlet adamı ve askerlerin kendi mülklerinden tahsis ettikleri gelirlerle adlarına vakıflar kurarak Osmanlı vakıf geleneğinin adada yaşatılmasına öncülük eden ilk temsilciler olduğu görülmektedir. Üç yüz yılı aşkın uzun bir süre Osmanlı hâkimiyetinde kalan adada görev yapan devlet görevlileri ve askerler ile hayırsever halkın kurdukları vakıflarla ada zaman içinde zengin bir vakıf varlığına sahip olmuştur. Arap Ahmet Paşa, Kaptan-ı Derya Cafer Paşa, Baf Sancakbeyi Mehmet Bey, Silahtar Mustafa Paşa, Alâiyeli Ebubekir Paşa gibi yöneticiler, ada halkına sadece adaletli bir yönetim sunmaya çalışmamışlar, aynı zamanda kendi gelirlerinden kurdukları su vakıflarıyla da ada halkının en önemli temel ihtiyacını sağlamaya çalışmışlardır.

Vakıf gelirleri ve hayrâtı bakımından zengin bir vakıf olan Lala Mustafa Paşa'nın Ömeriye Camii için kurduğu vakıf gelirlerinin dini hizmetler, örgün ve yaygın eğitim-öğretim, suyunun muhafazası ve ıslahı, suyun nakli ve belirli yerlere iletilmesi, han ve hamam yapımı gibi hizmetlere harcanması için ayrıldığı görülmektedir. Vâkıf, vakıfta görev alan kişilerin hangi şartlara sahip olması gerektiği ve bu görevleri karşılığında ne kadar ücret alacaklarını vakfiyesinde kayıt altına almıştır.

Bugün ismini Girne'de adını taşıyan Ağa Cafer Paşa Camii, Magosa'daki çeşme ve hamam ile yaşatan Kıbrıs Beylerbeyi Kaptan-ı Derya Cafer Paşa bin Abdülmennan, adada görev yaptığı yıllarda kurduğu dört vakıf ile fetihten sonra Kıbrıs'ta ilk vakıf kuran Osmanlı yöneticilerinden biri olmuştur. Cafer

Paşa vakfının hayrâtının merkezinde vâkıfın Girne’de yaptırdığı bugünkü Ağa Cafer Paşa Camii bulunmaktaydı. Ayrıca paşanın Lefkoşa’da Baf kapısı yakınlarında inşa ettirdiği mescit ile Girne’deki caminin alt katında bulunan sıbyân mektebi vakıf hayrâtı arasında yer almaktaydı. Vakfiyede vakfın idari personeli olan müteveli, nazır, katip ve câbi ile vakıf hayrâtı arasında yer alan yukarıda belirtilen cami, mescit ve sıbyân mektebinde görev yapan imam, müezzin, kayyım, muarraf, muallim, halife gibi görevlilerin ücretlerinin vakıf gelirlerinden ödenmesi şart koşulmuştur.

Vakfiyelerden de anlaşılacağı üzere Cafer Paşa’nın Kıbrıs’taki evkafının gelirlerinden kendi yaptırdığı hayır eserleri yanında, adadaki ve ada dışındaki birçok hayrâta da tahsisatta bulunulmuştur. Bugün Girne’de adını taşıyan cami, Magosa’daki çeşme ve hamam, Lefkoşa’da Aya Sofya (Selimiye) Camii yakınlarında garip ve kimsesizleri korumak için yaptırdığı iki katlı, otuz odalı Han-ı Atik olarak bilinen han, Lefkoşa’da Baf kapısı yakınlarında inşa ettirdiği mescit ile Girne’deki caminin alt katında bulunan sıbyân mektebi ve Magosa’ya getirdiği su yolları Cafer Paşa’nın kurduğu vakıflar vasıtasıyla adaya yaptığı önemli hizmet ve hayır eserleri arasında yer almaktadır.

Baf Sancakbeyi Mehmet Bey bin Ebubekir Vakfı’nın hayrâtı vakıf kayıtlarında *Mehmet Bey Ebubekir Camii*, *Aya Sofya Camii*; halk arasında ise *Cami-i Kebir*, *Büyük Cami*, *Ulu Cami*, *Yukarı Cami* ve *Orta Cami* adlarıyla bilinen, Baf’ta Ahtime Kasabası’nda aynı adı taşıyan hamamın üst başında yer alan cami ve caminin avlusunda on iki yetim çocuğun eğitim-öğretim görmesi için inşa edilen mektep ile vâkıf tarafından Baf’ta yaptırılan su yollarıydı. Vakfın akarları ise Baf Kazası’na bağlı Ahtime Kasabası ile Baf merkezdeki, cami ile aynı ismi taşıyan hamam, kahvehane, bahçe, tek katlı ve iki katlı iki ev, mahzen, dükkanlar, yaz-kış dönen dokuz su değirmeni ile bir yağ değirmeni, Baf ve Tuzla kazalarına bağlı vakfiyede isimleri belirtilen muhtelif köylerdeki arazi ve tarlalar ile harnup, pelit ve zeytin ağaçları gibi Mehmet Bey’in sahip olduğu pek çok emlak ve araziydi.

Yeni fethedilen yerlerin imar ve şenlendirilmesi ve buralarda yaşayan halkın bir takım temel ihtiyaçları ile sosyal hizmetlerin karşılanması hususunda Klasik dönemde Osmanlıların takip ettiği genel politika ve anlayış tarzı, fetihten sonra Kıbrıs için de geçerli olmuş ve adanın imar ve şenlendirilmesi ve Türk-İslam hüviyeti kazanması yolunda fetihten sonra muhtelif tarihlerde adada görev yapan yönetici ve askerler ile hayırsever halk tarafından cami, mescit, medrese, mektep, kütüphane, imaret, han, su yolu, sebil, çeşme gibi yapı ve tesisler ile eğitim-öğretim ve hayır kurumları yaptırılarak hizmetlerini yürütebilmeleri, varlıklarını ve devamlılıklarını sürdürebilmeleri için vakıflar kurulmuş ve bunlar zengin vakıflara bağlanmıştır.

1571’de Kıbrıs’ın fethi ile birlikte başta Osmanlı padişahı II. Selim ve Kıbrıs fatihi Vezir Lala Mustafa Paşa olmak üzere Osmanlı paşa ve yöneticileri ile hayırsever halk, sahip oldukları mülklerini vakfederek adada çok sayıda vakıf kurmuşlardır. Adada en üst rütbeli yöneticiler olarak farklı dönemlerde beylerbeyi, sancakbeyi, mütesellim ve muhassıl gibi devlet görevlerini icra eden bu yönetici ve askerler adadaki en büyük vakıfların kurucusu olmuşlardır. Kurulan bu vakıflar ise ada halkının sosyal, ekonomik, dini ve kültürel hayatında kuruldukları tarihten itibaren önemli hizmetleri gerçekleştirmiştir.

Sonuç olarak 1571’de Kıbrıs’ın fethinden hemen sonra Osmanlıların adada kurmuş olduğu en önemli teşkilatlardan biri vakıf teşkilatıdır. Kıbrıs’ta ilk vakıflar, Osmanlı fethi ile birlikte kurulmaya başlanmıştır. Nitekim Kıbrıs’ın fethi ile birlikte ilk örnek vakıflar, taşınmaz malların vakfedilmesi ile Osmanlı padişahı, paşaları, yöneticileri tarafından kurulmuş ve zamanla Müslüman-Türk halkın kurdukları vakıflar ile vakıf mallar artarak ada çapında büyük bir vakıf emlak varlığı meydana gelmiştir. Kıbrıs’ta kurulan vakıflar da diğer Osmanlı şehir ve kasabalarında olduğu gibi cami, mescit, mektep, medrese, imaret, tekke, kütüphane, su yolu, çeşme gibi hayrâtla (müessesât-ı hayriye), bunların devamlılıklarını sağlamak, ihtiyaçlarını karşılamak üzere çeşitli han, hamam, bedesten, dükkan, mahzen, hane, değirmen, çiftlik, bağ, bahçe, tarla, arazi gibi gayrimenkullerin ve para gibi menkul gelir getiren kaynakların akar (asl-ı vakf) olarak vakfedilmesiyle gerçekleşmiştir.

1571 Kıbrıs fetih harekâtıyla adada temeli atılan vakıflar, daha ilk yıllarda ifa ettiği dini hizmetlerin yanı sıra, toplumsal düzenin gerekleri ve ihtiyaçları doğrultusunda hizmetler vermek suretiyle kendisini kısa bir zamanda göstermiştir.

Üç yüz yılı aşan uzun Osmanlı döneminde adada Türkler tarafından kurulan vakıflar ve bu vakıflar tarafından yaşatılarak günümüze kadar gelen cami, mescit, medrese, mektep, han, hamam, çeşme, su yolu gibi birçok eser bugün Rumların hâkimiyetindeki Güney Kıbrıs Rum kesiminde bulunmaktadır.

Kaynaklar

I. Arşiv Kaynakları

A. Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi (VGMA.)

VGMA. Defter No: 746, s. 163, sıra: 70 (14 Rebü’l-evvel 987/11 Mayıs 1579).

VGMA. Defter No: 624, s. 208, sıra: 151 (10 Muharrem 1008/2 Ağustos 1599).

VGMA. Defter No: 624, s. 210, sıra: 152 (10 Receb 1010/4 Ocak 1602).

VGMA. Defter No: 624, s. 211, sıra: 153 (30 Muharrem 1016/27 Mayıs 1607).

VGMA. Defter No: 987, s. 278-281 (1 Safer 1001/7 Kasım 1592) .

B. Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA.)

BOA. Mühimme 14, hkm. 837 (H. 26. Câ. 978/M. 26.10.1570).

BOA. Mühimme 16, s. 246, hkm. 479 (19 S. 979/13 Temmuz 1571).

BOA. Mühimme 16, s. 346, hkm. 611 (27 Câ. 979/17 Ekim 1571).

BOA. Mühimme 19, hkm. 669, s. 334- 337 (H. 13. Câ. 1980/M. 21. 09. 1572).

BOA. MAD. No: 5675.

C. Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü Kuyûd-ı Kadîme Arşivi (TKGM. KK.)

TKGM. KK. No: 64 (10 Cemâziye'l-âhir 980/18 Ekim 1572).

D. Kıbrıs Vakıflar İdaresi Genel Müdürlüğü Arşivi (KVGMA.)

KVGMA. Kara Kaplı Vakfiye Kayıt Defteri, 4, hüküm 44, vr. 59-62 (10 Rebü'l-evvel 998/17 Ocak 1590).

KVGMA. Küçük Vakfiye Defteri, hkm. 36, vr. 37b-39b (1 Safer 1001/7 Kasım 1592).

KVGMA. TVD. (Transkripsiyonlu Vakfiye Defterleri), 5, s. 121- 131 (1 Safer 1001/7 Kasım 1592).

E. Kıbrıs Şer'iyeye Sicilleri (KŞS.)

KŞS. Defter No: 1, s. 98.

II. Basılı Arşiv Kaynakları

Kıbrıs Tahrir Defterleri: Mufassal, İcmâl ve Derdest Tıpkıbasım, Hazırlayanlar: Halil İnalıcık, Mehmet Yıldırım, Songül Kadioğlu, T.C. Çevre ve Şehircilik Bakanlığı Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü Arşiv Dairesi Başkanlığı Yayın No: 5, Ankara 2013.

III. Araştırma ve İncelemeler

AKGÜNDÜZ, Ahmet, *İslam Hukukunda ve Osmanlı Tatbikatında Vakıf Müessesesi*, T.T.K. Yayınları, Ankara 1988.

ALASYA, Halil Fikret, *Kıbrıs Tarihi ve Kıbrıs'ta Türk Eserleri*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayını, Ankara 1964.

ALASYA, Halil Fikret, *Tarihte Kıbrıs*, Kıbrıs Türk Kültür Derneği, Lefkoşa 1988.

ALKAN, Mustafa, "Lala Mustafa Paşa'nın Kıbrıs Vakıfları: Kıbrıs'ta Vakıf, imar ve İskân", *Tarihte Kıbrıs (İlk Çağlardan 1960'a kadar)*, C. II, Editör: Osman Köse,

Akdeniz Karpaz Üniversitesi, D9okuz10beş Reklam Organizasyon Matbaacılık, İmak Ofset, İstanbul 2017, s. 797-808.

ALTAN, M. Haşim, *Belgelerle Kıbrıs Türk Vakıflar Tarihi (1571-1974)*, C. 1-2, Kıbrıs Vakıflar İdaresi Yayını, Kıbrıs 1986.

ALTAN, M. Haşim, *Kıbrıs'ta Türk Malları, I- II*, Kastaş Yayınevi, İstanbul 2001.

ARMAĞAN, Abdüllatif, "Baf Sancakbeyi Mehmet Bey'in Kıbrıs'ta Kurduğu Vakıf ve Vakfiyesi", *Osmanlı Döneminde Kıbrıs Uluslararası Sempozyum/ the Ottoman Period in Cyprus International Symposium, Bildiriler*, Editörler: Mehmet Mahfuz Söylemez, İbrahim Çapak, Halil Ortakçı, Bağcılar Belediyesi Başkanlığı Kültür Yayınları Dizisi No: 288, Seçil Ofset, İstanbul 2016, s. 156-189.

ARMAĞAN, Abdüllatif, "Kemer-Edremit Voyvodası el-Hâc Ali Ağa bin el-Hâc Ahmet Ağa'nın Kemer-Edremit'te Kurduğu Vakıf ve Vakfiyesi", *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi (OTAM)*, Sayı 42/Güz 2017, s. 1- 46.

ASLANAPA, Oktay, *Kıbrıs'ta Türk Eserleri*, Kültür Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1975.

ATALAY, Talip, *Geçmişten Günümüze Kıbrıs, İdari Yapılanma ve Din Eğitimi*, Mehir Yayınları No: 7, 1. baskı, Konya 2003.

BARIŞ, Ayer, "Kıbrıs Vakıflarının Bugünkü Durumu ve Vakıflar İdaresinin Fonksiyonları", *Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Türk Kültürü*, sayı. 335, yıl. XXIX (Mart 1991), s. 172-182.

BERKİ, A. Himmet, "Vakıf Kuran İlk Osmanlı Padişahı", *Vakıflar Dergisi*, 5, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayını, Ankara 1962, s. 127-129.

ÇEVİKEL, Nuri, *Kıbrıs Eyaleti: Yönetim, Kilise, Ayan ve Halk (1750-1800)/Bir Değişim Döneminin Anatomisi*, Doğu Akdeniz Üniversitesi Basımevi, Gazimağusa 2000.

ÇINAR, Hüseyin, Miyase Koyuncu Kaya, *Vakıflar Kaynakçası*, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara 2015.

DEMİRTAŞ, H. Necati, *Fetvâlarla Osmanlı Vakıfları*, Akıl Fikir Yayınları, İstanbul 2019.

DEMİRYÜREK, Mehmet, "Kıbrıs Şer'iyeye Sicillerine Göre XVIII. Yüzyılın İlk Yarısında Kıbrıs'ta Kurulan Para Vakıfları (Vakf-ı Nükûd)", *Turkish Studies*, 6/1, Winter 2011, s. 965-984.

DEMİRYÜREK, Mehmet, H. İbrahim Cellatoğulları, Deniz Arıcı, "4 Mart 1612-20 Nisan 1613 Tarihli Sultan II: Selim Vakfı Muhasebe Defteri Üzerine Bir İnceleme", *Osmanlı Döneminde Kıbrıs Vakıfları*, Editör: Mehmet Mahfuz Söylemez, Editör Yardımcısı: Halil Ortakçı, Birinci baskı, Yakın Doğu Üniversitesi Yayınları, YDÜ Matbaası, Lefkoşa 2017, s. 151-168.

- DEVELLİOĞLU, Ferit, *Osmanlıca Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, Ankara 1984.
- DİNÇ, Güven, Cemil Çelik, Osmanlı Dönemi Kıbrıs Su Vakıfları (1571-1878), *Mediterranean Journal of Humanities*, II/1, 2012, s. 37- 59.
- DÜNDAR, Recep, *Kıbrıs Beylerbeyliği (1570-1670)*, (İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Eğitimi Anabilim Dalı Yayınlanmamış Doktora Tezi), Malatya 1998.
- ERDOĞRU, M. Akif, “Kıbrıs’ın Türkler Tarafından Fethi ve İlk İskan Teşebbüsü”, *Kıbrıs’ın Dünü-Bugünü Uluslararası Sempozyumu (Gazi Magusa, 28 Ekim-2 Kasım 1991)*, Ankara 1993, s. 45- 57.
- ERDOĞRU, M. Akif, *Kıbrıs’ta Osmanlılar II*, Galeri Kültür Yayınları, Lefkoşa 2009.
- ERDÖNMEZ, Celal, Şer‘iyye Sicillerine Göre Kıbrıs’ta Toplum Yapısı (1839-1856), Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yayınlanmamış Doktora Tezi, Isparta 2004.
- ERGENÇ, Özer, *XVI. Yüzyılın Sonlarında Bursa Yerleşimi, Yönetimi, Ekonomik ve Sosyal Durumu Üzerine Bir Araştırma*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2006.
- ERTEM, Adnan, “Osmanlı’da ve Günümüzde Vakıf Müessesesi”, *Osmanlı Medeniyeti Siyaset, İktisat, Sanat*, haz. Coşkun Çakır, Üçüncü basım, Klasik Yayınları, İstanbul 2012, s. 25-35.
- JENNINGS, Ronald C., *Christians and Muslims in Ottoman Cyprus and the Mediterranean World, 1571-1640*, New York 1993.
- GAZİOĞLU, Ahmet C., *Kıbrıs’ta Türkler (1570-1878), 308 yıllık Türk Dönemine Yeni Bir Bakış*, Kıbrıs Araştırma ve Yayın Merkezi (CYREP), Lefkoşa 1994.
- GENCA, Elif, Osmanlı Hukukunda Vakıfların Denetimi (Evkaf-ı Hümayun Nezareti), İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası (İÜHF.M.), LXXII/1, 2014, s. 531- 554.
- GÜNAY, Hacı Mehmet, “Vakıf”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, 42, İstanbul 2012, s. 475-479.
- İNALCIK, Halil, “Ottoman Policy and Administration in Cyprus After the Conquest”, *Kıbrıs Tahrir Defterleri: Mufassal, İcmâl ve Derdest Tıpkıbasım*, Hazırlayanlar: Halil İnalcık, Mehmet Yıldırım, Songül Kadioğlu, T.C. Çevre ve Şehircilik Bakanlığı Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü Arşiv Dairesi Başkanlığı Yayın No: 5, Ankara 2013, s. 23-34.
- KARA, Adem, Cemil Çelik, “Kıbrıs’ta Vakıf Yönetimi ve Denetimi Sorunu”, *Turkish Studies*, 3/3, 2011, s. 161- 175.
- KARA, Adem, “Kıbrıs Vakıflarının Önemi ve Kapudan Cafer Paşa Vakfiyesi”, *Musa Çadircı’ya Armağan*, Yayına Hazırlayanlar: Selda Kılıç, Bekir Koç, Tülay Ercoşkun, Bigin Kültür Sanat Yayınları, Ankara 2012, s. 207- 229.

- KARAKAYA, Ebru, “Kıbrıs-Mimari”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, 25, Ankara 2002, s. 383-392.
- Kıbrıs Vakıflar İdaresi, Kurumsal Arkaplan Raporu I*, Türkiye Ekonomi Politikaları Araştırma Vakfı (Tepav), 11.08.2014.
- KORKMAZER, Sıddık, *Lala Mustafa Paşa ve Kıbrıs'taki Vakıfları*, (Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı, İslam Tarihi Bilim Dalı Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Busra 2014.
- KORKMAZER, Sıddık, “Lala Mustafa Paşa'nın Kıbrıs Vakıfları”, *Osmanlı Döneminde Kıbrıs Uluslararası Sempozyum/ the Ottoman Period in Cyprus International Symposium, Bildiriler*, Editörler: Mehmet Mahfuz Söylemez, İbrahim Çapak, Halil Ortakçı, Bağcılar Belediyesi Başkanlığı Kültür Yayınları Dizisi No: 288, Seçil Ofset, İstanbul 2016, s. 190-204.
- KORKMAZER, Sıddık, “Frenk Cafer Paşa'nın Kıbrıs'ta Kurduğu İlk Vakfı ve Hizmetleri”, *Osmanlı Döneminde Kıbrıs Vakıfları*, Editör: Mehmet Mahfuz Söylemez, Yakın Doğu Üniversitesi Yayınları, YDÜ Matbaası, Lefkoşa 2017, s. 257-278.
- KÖPRÜLÜ, M. Fuad, “Vakıf Müessesesinin Hukukî Mâhiyeti ve Tarihi Tekâmülü”, *Vakıflar Dergisi*, 2, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayını, Ankara 1942, s. 1- 35.
- Kur'ân-ı Kerîm, Âl-i İmrân*, 3/92.
- KÜTÜKOĞLU, Mübahat S., *Osmanlı Belgelerinin Dili (Diplomatik)*, İlaveli 3. baskı, T.T.K. Yayınları, Ankara 2013.
- Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmânî*, Yay. Hazırlayan: Nuri Akbayar, Eski Yazıdan Aktaran: Seyit Ali Kahraman, C. II, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1996.
- ORTAYLI, İlber, *Türkiye Teşkilat ve İdare Tarihi*, 6. baskı, Cedit Neşriyat, Ankara 2017.
- Osmanlı İdaresinde Kıbrıs (Nüfusu-Arazi Dağılımı ve Türk Vakıfları)*, (Yayına Hazırlayanlar: Hacı Osman Yıldırım, Vahdettin Atik, Murat Cebecioğlu, Hasan Çağlar, M. Yahya Okutan, Mustafa Serin, Osman Uslu, Fuat Yavuz, Numan Yekeler, İsmail Yücedağ), T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları, Ankara 2000.
- Ömer Hilmi Efendi, *İthaf-ül-Ahlâf Fî Ahkâm-il-Evkaf*, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara 1977.
- ÖNDER, Mehmet, “Kıbrıs Türk Vakıfları ile İlgili Yeni Bilgiler”, *Üçüncü Uluslararası Kıbrıs Araştırmaları Kongresi, 13-17 Kasım 2000*, Cilt IV/ Halkbilim ve Çeşitli Konular, Yayına Hazırlayan: İsmail Bozkurt, Doğu Akdeniz Üniversitesi, Kıbrıs Araştırmaları Merkezi Yayınları: 16, Doğu Akdeniz Üniversitesi Basımevi, Gazi Mağusa-Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti 2000, s. 345-349.

- ÖZBİLGİN, Erol, *Bütün Yönleriyle Osmanlı, Âdâb-ı Osmâniyye*, İz Yayıncılık, 6. baskı, İstanbul 2014.
- ÖZÇELİK, İsmail, *Devlet-i Aliyye 'nin Kamusal Düzeni ve Kurumları*, Gazi Kitabevi Tic. Ltd. Şti., Ankara 2014.
- ÖZGÜDENLİ, Osman Gazi, "Vakfiye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, 42, İstanbul 2012, s. 465-467.
- ÖZKUL, Ali Efdal, *Kıbrıs 'ın Sosyo-Ekonomik Tarihi, 1726-1750*, İletişim Yayınları, İstanbul 2005.
- ÖZORAN, Beria Remzi, "Kıbrıs Adasında Bekir Paşa Vakfı", *Vakıflar Dergisi*, 16, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayını, Ankara 1982, s. 27-29.
- ÖZTÜRK, Nazif, *Menşe 'i ve Tarihi Gelişimi Açısından Vakıflar*, 1. baskı, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara 1983.
- ÖZTÜRK, Nazif, *Türk Yenileşme Tarihi Çerçevesinde Vakıf Müessesesi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1995.
- SAĞLAM, Nevzat, "Arşiv Kaynaklarına Göre Beylerbeyi Frenk Cafer Paşa'nın Kıbrıs'taki Vakıfları", *Osmanlı Döneminde Kıbrıs Vakıfları*, Editör: Mehmet Mahfuz Söylemez, Yakın Doğu Üniversitesi Yayınları, YDÜ Matbaası, Lefkoşa 2017, s. 211-256.
- SAHİLLİOĞLU, Halil, "Osmanlı İdaresinde Kıbrıs'ın İlk Yılı Bütçesi", *Belgeler*, IV/7-8, Ankara 1967, s. 1- 34.
- SERTOĞLU, Midhat, *Osmanlı Tarih Lügatı*, Enderun Kitabevi, İstanbul 1986.
- Şemseddin Sami, *Kâmûs-ı Türkî*, 3. baskı, Çağrı Yayınları, İstanbul 1989.
- TOPAL, Mehmet, "Lefke'de Osmanlı Vakıfları", *Tarihte Kıbrıs (İlk Çağlardan 1960'a kadar)*, C. II, Editör: Osman Köse, Akdeniz Karpaz Üniversitesi, D9okuz10beş Reklam Organizasyon Matbaacılık, İmak Ofset, İstanbul 2017, s. 705-724.
- TURAN, Ahmet Nezihi, *XVI. Yüzyılda Ruha (Urfa) Sancağı*, T.T.K. Yayınları, Ankara 2012.
- ÜLKEN, Hilmi Ziya, "Vakıf Sistemi ve Türk Şehirciliği", *Vakıflar Dergisi*, 9, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayını, Ankara 1971, s. 13-37.
- ÜNSAL, Rauf, "Kıbrıs Vakıflarının Kuruluşundan Bu Yana Gelişimi", *Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Türk Kültürü*, sayı. 330, yıl. XXVIII (Ekim 1990), s. 577- 590.
- YEDİYILDIZ, Bahaeddin, "Vakıf", *İslâm Ansiklopedisi*, 13, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1986, s. 153-172.
- YEDİYILDIZ, Bahaeddin, "Vakıf –Tarih-", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA.)*, 42, İstanbul 2012, s. 479- 486.

YILDIZ, Netice, “Kıbrıs’ta Osmanlı Kültür Mirasına Genel Bir Bakış”, *Türkler*, 19, ed. Hasan Celal Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 966-993.

YÜKSEL, Hasan, *Osmanlı Sosyal ve Ekonomik Hayatında Vakıfların Rolü (1585-1683)*, Sivas, 1998.

OSMANLI İMPARATORLUĞU'NDA HALKIN YÖNETİM SÜREÇLERİNE KATILIMI: 18. YÜZYIL MİDİLLİ ÖRNEĞİ*

PARTICIPATION OF PEOPLE IN THE PROCESS OF
ADMINISTRATION IN THE OTTOMAN EMPIRE: 18TH
CENTURY LESBOS EXAMPLE

Nuri ADIYEKE**

Makale Bilgisi

Başvuru: 03.04.2021

Kabul: 18.06.2022

Article Info

Received, Apr,03,2021

Accepted: Jun,18,2022

Öz

Osmanlı İmparatorluğunda merkezi yönetim, bütün karar mekanizmalarında temel belirleyicisiydi. Ancak bu merkezi karar mekanizması içinde çok önemli bir dayanak da çevrenin ve halkın talepleriydi. Bu çerçevede halkın yönetime şikayetlerini ve önerilerini sundukları görülmektedir. Yönetim de halkın taleplerini yönetim aygıtı olarak dikkate almakta ve kararlarda bu talepler bir dayanak oluşturmaktaydı.

Bu çalışmada, halkın yönetime katılım süreçleri açısından örneklem olarak 18. yüzyılda Midilli sancağı ele alınmıştır. Kadı sicillerinden izlenen bu süreçte halkın yönetime sunduğu talepler dört konuda öbekleşmektedir. Bunlar; vergi problemleri, reyaya yapılan zulmün önlenmesi, bazı yerel atamalar ve farklı katılım uygulamalarıydı. Midilli'de de halkın yazılı veya sözlü yaptığı başvurular sonucu birçok konuda yönetim, halkın talepleri doğrultusunda kararlar almış ve halkın yönetim süreçlerine bir şekilde katılımı gerçekleşmiştir.

Anahtar Kelimeler: Midilli, katılım, yönetim, halk.

* Bu yazı; 12.Uluslararası Osmanlı Sosyal ve İktisat Tarihi Kongresi'nde (ICOSEH), (Avusturya/Retz, 11-15 Temmuz 2011), "XVIII. Yüzyıl Midilli'sinde Halkın Yönetim Süreçlerine Katılımı", başlığı ile sunulmuş ve daha sonra genişletilmiş ve güncelleştirilmiştir.

** Dr. Öğretim Üyesi, Dokuz Eylül Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü. email: nuri.adiyeke@deu.edu.tr ORCID ID: 0000-0001-8577-2357.

Abstract

In the Ottoman Empire, central administration was the main determinant of all decision mechanisms. However, the demands of the people is a very important basis in this central decision-making mechanism. In this context, it is observed that people complained to the administration and offer is commendation sand the administration considered the demands of the people and these demands became a basis for the decisions it made.

In this study, the sanjak of Lesbos in the 18th century is considered as a sample in terms of the processes of participation of the people in the administration. In this process, which is followed in the Court records, the demands submitted by the people to the administration are grouped into four subjects which are tax issues, prevention of persecution of citizens, some local appointments and different participation practices. In Lesbos, as a result of the written or verbal applications made by the people, the administration took decisions in line with the demands of the people and some how the participation of the people in the management processes was realized.

Keywords: *Lesbos, participation, administration, people.*

Osmanlı sisteminde yönetilenlerin, edilgen olup karar mekanizmalarında hiçbir şekilde yer almayan, tamamen karar süreçlerinin dışında bir yaşam sürdürdüğünü söylemek artık mümkün değil. Yeni çalışmalar reayanın, yönetilenlerin de karar mekanizmalarında, “bir şekilde” var olduklarını ortaya koymuştur. Dolayısıyla bizim çalışmamız bu anlamda bu tezi geliştirecek, teyit edecek bir özellik göstermektedir.

Yazımızı birkaç farklı kuramsal çerçevede inşa etmeye çalışacağız. Bunlardan birisi “merkez-çevre” kuramı olacaktır. Başkent merkezli imparatorluk için onun çevresinde konumlanan “taşralar” farklı hayat alanları oluşturmuştur. Aynı anda kimi coğrafyada tımarlı eyaletler, kimi coğrafyada salyaneli eyaletler, kimi coğrafyada yurtluk ocaklık ve hükümet sistemi uygulanmıştır. Bu çerçevede bazı eyaletler ayrıcalıklı olarak şekillenmiş bazı bölgelerde ise dar bölge yönetimleri (Eflak bölgesinde voyvodalık, Kafkas bölgelerinde meliklik, bir dönem Cezayir’de dayılık gibi) oluşturulmuştur. Böylesi farklı yönetim biçimleri oluşturulmasının sebebi ise bölgenin tarihsel sürecidir. Bu bağlamda mutlak karar merci’i merkez ise de merkezi, farklı taşralar için farklı kararlar almaya yönelen faktör de yine çevrenin/taşranın kendisidir. Yerel geleneklerin sistemin kendi yapısı ile akortlandığını

düşündüğümüz Osmanlı sistemi için¹ bu durum pek de yadırganacak bir durum değildir.

Düşüncelerimizi sistemleştirdiğimiz ikinci bir çerçeve bize daha geniş bir perspektif kazandıracaktır. Yaşam nasıl ki paradokslar demeti ise tarih de aynı şekilde paradoksların oluşturduğu bir akıştır. Bu çerçevede, Osmanlı'nın paradoksları da bizim için bir anlamlılaştırma zemini sunacaktır. Bu anlamda “merkez-çevre” şekillenmesi aslında bir paradokstur. Her şeye karar veren bir merkez ve bu kararlara yön vermeye çalışan çevre. Bu karşıtlık bir şekilde dengesini buluyor, merkez de çevre de kendi varlıklarını az ya da çok belirtebiliyordu.

Başka bir açıdan bakarsak, demokrasinin henüz tanınmadığı bir dünya ve monark bir mutlak yönetim evreninde bazen bireylerin veya toplulukların yöneticilere “bir şekilde” idari öneriler sunması, daha önemlisi de bu önerilerinin hayat bulması bu paradoksların tarihi anlamlandırmada ne denli önemli olduğunu göstermektedir. Bir yanda yönetimin doğrudan veya dolaylı merkez belirleyiciliği, öte yanda da çevrenin hatta yönetilenlerin bu merkez yönetimine dahil olması diyalektik uzlaşmanın görüntülerini bize sunmaktadır.

Son olarak bu anlam çerçevesine, 18. yüzyıl Osmanlısının özelliklerini de eklemek gerekmektedir. Klasik dönemde görülmediği ölçüde karşılaştığımız keyfilikler, klasik dönem kurumlarının yerini alan ve detaylarını bilemediğimiz kurumsal şema ve yenedünya düzeninin zorlamaları çerçevesinde eski ile yeni arasına sıkışıp kalmış bir Osmanlı dünyası genel çerçevenin belirleyicileri olarak karşımızda durmaktadır.

Anakronik bir zemine gitmemek için şunu da vurgulamalıyız. Modern dönemler öncesinde, Osmanlı sisteminde halkın yönetim sürecine katılımı demokrasilerde olduğu gibi olağan bir süreç ve prosedür değildir. Tam tersi olağan durumlarda pratik olarak halkın bu sürece katılmasına gerek yoktur. Halk ancak olağan dışı veya kendisini rahatsız eden bir durum var ise yani anomik durumlarda sürece dahil olmaktadır.

Halkın yönetime dertlerini, önerilerini anlatması ve yönetimlerin de buna kulak vermesi Osmanlı öncesine kadar giden bir süreçtir.² Osmanlı dönemi

¹ Nuri Adıyeke, “Osmanlı Siyasal Sistemi İçinde Yerel Geleneksellikler”, *Düşünen Siyaset*, sayı 7-8, (Ağustos- Eylül 1999), ss. 211-215.

² Mustafa Öztürk, “Osmanlı Devletinde Arzuhallerin Devlet-Halk İlişkileri ve Medeniyet Tarihi Bakımından Önemi”, *XVII. Türk Tarih Kongresi, Bildiriler*, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara, 2018, s. 212.

için de “... ahalinin iradesinin yönetimde hiç payı olmadığı görüşü pek doğru değildir.”³ Halkın yönetime katılımı birkaç şekilde oluyordu.

I. Dolaylı katılım; bu şekilde katılım devletin halkın içinden seçtiği kişiler vasıtasıyla oluyordu. Ayanlar, eşraf, imamlar, şeyhler gibi kişiler halkın sesi olarak yönetime ekleniyordu.⁴ Keza Gayrimüslim topluluklar için de metropolit, piskopos ve en önemlisi kocabaşılar⁵ halk adına yönetim süreçlerine katılıyorlardı.

II. Yarı doğrudan katılım; bu grup katılım resmi bir hüviyeti olmayan lakin dönemi için kanat önderi diyebileceğimiz kişilerin yönetimde söz sahibi olmasıdır. Bu kişiler, mahallenin ileri gelenleri,⁶ sefain ve kayık reisleri,⁷ kapudanlar⁸ gibi zümrelerdi.

III. Doğrudan katılım; burada hiçbir statüsü olmayan, sıradan halkın katılımı söz konusudur. Bu süreç ise halkın yönetime sunduğu resmi başvurular şeklinde gerçekleşiyordu. Bu durum tek bir kişinin başvurusu (arz) veya birden fazla kişinin başvurusu (mahzar) biçiminde oluyordu. Şikayet hakkı olarak da isimlendirilebilen⁹ bu süreçte sıradan halk şikayet veya önerilerinin yerini bulduğunu düşünüyor,¹⁰ söz konusu hakkını da rahatlıkla kullanıyordu. Bu, aynı zamanda taşra yöneticileri için bir tedbir olarak da düşünülebilirdi.¹¹ Nitekim, bu konuda Osmanlı İmparatorluğu’nun farklı coğrafyasında ve farklı dönemlerinde çok sayıda örnek bulunmaktadır. Şunu da belirtmemiz gerekir ki bu durum, formel ve kurumsal bir katılım biçemi değil, spontane ve informal bir biçem idi. Osmanlı İmparatorluğu’nda halkın yönetime katılımının formel ve kurumsal uygulamaları Tanzimat döneminden sonra gerçekleşmiştir.

³ Yaşar Yücel, “Osmanlı İmparatorluğunda Desantralizasyona (Adem-i merkezîyet) Dair Gözlemler”, *Belâten*, c. 38, sayı 42, (1974), s. 684.

⁴ Yücel, agm., s. 685.

⁵ Filiz Yaşar, “18. Yüzyıl Osmanlısında Kocabaşılık: Görev İçin Aranan Nitelikler ve Kurumsal İlişki Biçimi”, *Turkish Studies History*, v. 13/8, (Spring, 2018), s. 271. Özellikle kocabaşılardan, cemaatinin söz sahibi diğer bir deyişle muteber kişilerinden seçilmiş temsilciler olduğu. Yaşar, s. 274.

⁶ Yücel, agm., s. 685.

⁷ Yaşar, agm., s. 271.

⁸ Burada anılan kapudan, yaygın anlamda bilinen bir denizci değildir. Girit’te karşılaştığımız bu terim köyün, bölgenin önde gelen kişisini ifade etmektedir. Nuri Adıyeye, “Osmanlı Millet Sistemine Dair Tartışmalar ve Siyasal Bir Uzlaşma Modeli Olarak Osmanlı Millet Sistemi”, *Yeni Türkiye Dergisi*, (Ermeni Meselesi Özel Sayısı I), sayı 60, (Eylül-Aralık 2014), ss. 352.

⁹ Hülya Taş, “Osmanlı’da Şikâyet Hakkının Kullanımı Üzerine Düşünceler”, *Memleket-Siyaset Yönetim*, II/3, (2007/3), s. 187 vd.

¹⁰ Öztürk, agm., s. 214.

¹¹ Taş, agm., s. 188.

Halkın yönetim süreçlerine eklenmesi yaygın olarak yaşanan aksaklıkların, suiistimallerin bildirilmesi ve önlenmesi şeklinde oluyordu. Bundan daha önemlisi, halkın kimi zaman şikâyet olarak değil doğrudan kendi kurguladığı bir idari biçemi yönetime sunması idi. Örneğin; Temmuz 1639 tarihli bir kayıtta Minoveşe Rum halkı İstanbul'a aralarından bir temsilci gönderip, merkezden bazı taleplerde bulunmuşlardır. Buna göre bölge, Osmanlı yönetimine girince sultan Süleyman Anabolu halkına bazı ayrıcalıklar vermişti. Minoveşe halkı kendilerinin de bu ayrıcalıklardan yararlanmasını istiyordu. Sultan bu görüşü kabul etmiş ve Minoveşe halkına da Anabolu halkına verdiği ayrıcalıkları vermiş bunu ahitnamelerle teyid etmiştir.¹²

Anabolu halkına verilen ayrıcalıkların örnek alınarak, Minoveşe halkının talebi üzerine verilen ayrıcalıkların ilki genel düzenlemeler idi. Bu çerçevede; bura halkının, mallarına canlarına evlatlarına kimse dokunmayacak, oğulları yeniçeriliğe alınmayacaktı. Elllerinde önceki döneme ait belgeleri olan kişiler için bu belgelerin meri/geçerli olduğu kabul ediliyordu. Venedik zamanında insanların arasında olan davaların tekrar gündeme gelmemesi kararlaştırıldı. Dinsel açıdan da benzeri ayrıcalıklar kayıt altına alınmıştı. Buna göre, kilise ve evkafına, keşiş ve ruhbanlarına şeriatın kimse müdahale etmeyecekti. Ölen Gayrimüslim reayanın miras paylaşımı, kendi cemaat içinde düzenlenecek, şer'i görevlilerce varislerinden resm-i kısmet ve diğer vergiler talep edilmeyecekti. Kethüda tayin edileceği zaman dışarıdan, içlerine kethüda gelmeyecek, yerel halktan emin kimseler tayin edilecekti. Haraç ve ispençe toplanacağı zaman bu kethüdalara görev verilecekti.

Şehir halkına verilen ayrıcalıkların ekonomik özellikleri de vardı. Şehrin, tekalif-i örfiye ve avarız-ı divaniyeden af edildiği belirtilerek üç yıllık bir muafiyet veriliyordu. Ticaret ile ilgili bazı düzenlemeler de yapılmıştı. Bölgede rüsum-u ihzariyenin % 2 olduğu ve tüccarın kara gümrüklerinden muaf olup monopole tabi tutulmadan, bir yük nesneden 2 akçe vergi ödediği kaydedilmiştir. Bu düzenlemeyle Minoveşe tüccarı için de böyle uygulanması ve "*sair reaya gibi*" tutulmaması kayıt altına alındı. Böylesi geniş bir ayrıcalık talebinin merkezi yönetim tarafından, taşranın bir talebi olarak anılması ve daha önemlisi bunun kabul edilmesi ve kayıt altına alınması tezlerimizi teyid etmektedir.

Bu farklı zeminler bize 18. yüzyılda Midilli adasında halkın kendi gelecekleri ile ilgili kararlara katılımlarını anlamlandırmaktır. Çalışmamıza

¹² Bu ayrıcalık beratı ve ahitname metni için; BOA. A. DVN. DVE. d. no:014/2, s. 176, hüküm no: 356.

veri sağlayan en önemli kaynak 18. yüzyıla ait Midilli kadı defterleridir.¹³ 18. yüzyılın başından sonuna dek yayılan 5 defter, bir takım tarih atlamalarıyla birlikte yüzyılın genel panoramasını göstermesi açısından düzenli bir veri sunmuştur. 89 numaralı en eski sicil 1696-1703 yılları arasına tarihlenmektedir. 61 numaralı defter 1734-1737 yılları, 51 numaralı defter 1738-1753 yılları, 45 numaralı defter 1773-1776 yılları ve son olarak 47 numaralı defter 1795-1797 yılları arasına tarihlenmektedir.¹⁴

Temel kaynağımız olan 18. yüzyıla ait Midilli kadı sicilleri söylem analizine (hermeneutik) tabi tutuldu. Belgelerin söyledikleri, anlamları teorilerimizi doğruladı. Şüphesiz bu konuda başta Halil İnalçık olmak üzere başka tarihçiler de çalıştılar. Ne var ki literatürde bu olgu sadece bir “şikayet hakkı” olarak incelendi. Bu çalışmada şikayet hakkı yönetilenlerin, yönetim süreçlerine katılması olarak incelendi.

Osmanlı sisteminde hemen her dönemde ve coğrafyada insanların karşılaştıkları idari sorunları devlet yönetimine şikayet ettiklerini biliyoruz.¹⁵ 18. yüzyıl Midilli’inde reayanın şikayet hakkını 3 şekilde kullandığı görülmektedir.

1-Arz sunumu (yazılı sunum): Osmanlı’da herkesin arz sunma hakkı vardır.¹⁶ Midilli için de bu durum geçerlidir. Kimi zaman kadın veya erkek tek bir kişi, kimi zaman bir veya birkaç köy ahalisi (Moryatac karyesi¹⁷ ahâlisi), kimi zaman cizye yükümlüsü olan reaya (Telvine nâm karyenin ehl-i zimmet reâyâ fukarâsı), kimi zam Çamlıca adası reayası veya Midilli ceziresi reayası gibi gruplar arz vermişlerdir. Sunum terimi, “...arz-ı hal edip” olmakla beraber nadiren farklı terimler de kullanılmıştır. Örneğin “...inâyet ricâsında

¹³ Genel olarak Midilli sicilleri ile ilgili, A. Nühket Adıyeke-Nuri Adıyeke, “Recent Discoveries In Turkish Archives: Kadi Registers of Midilli”, *TURCICA, Revue Études Turques*, Tome 38, 2006, ss.355-362. Bu defterler Ankara Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi’ne taşınmış ve yeni bir tasnif çalışmasına başlanılmıştır. Çalışmamızda eski tasnif numaraları kullanılmıştır.

¹⁴ Bu defterlerin çevirisi ve değerlendirilmesi için bkz: *18. Yüzyıla Ait Midilli Şerîye Sicillerinin Yaygın Kullanıma Kazandırılması*, (Proje Yöneticisi: Nuri Adıyeke), TÜBİTAK, SOBAK 107 K 057 Numaralı Proje, 2009.

¹⁵ Halil İnalçık, “Adâlet ve Şikâyet Hakkı: ‘Ârz-i Hâl ve ‘Ârz-i Mahzar’lar”, *Osmanlı’da Devlet, Hukuk, Adâlet*, Eren Yayınları İstanbul, 2000, ss.49-71; aynı makale, *Osmanlılar (Fütûhat, İmparatorluk, Avrupa İle İlişkiler)*, Timaş Yayınları, İstanbul, 2010. ss.123-136. (Atıflarımızda ikinci makale kullanılmıştır.)

¹⁶ İnalçık, agm., s.125.

¹⁷ Rumca yerleşim isimlerinin okunması önemli bir problemdir. Osmanlı kâtiplerinin her ne kadar yerli insanlardan yardım alsalar da bu isimleri Türk fonetiğine göre farklılaştırdıkları anlaşılmaktadır. Bir başka sorun da Rumca bu isimleri Arap harfleriyle yazmaktan kaynaklanmıştır. Bazen katip kendine göre isimleri değiştirmiştir. İsimleri mümkün olduğunca kadı sicillerinde yazıldığı gibi okuduk. Günümüzde bilinen isimleri de parantez içinde belirttik.

oldukları bi'l-iltimâs 'arz ve i'lâm eylediğın."¹⁸ Bir başka kayıttta da "*südde-yi sa'âdetime mektûb gönderip*"¹⁹ ibaresi kullanılmıştır. Şüphe yok ki burada esas başvuruları çözüme ulaştıracak olan mercii divan-ı hümayun idi ve kimi zaman da divan-ı hümayuna arzuhal ediliyordu.²⁰

Arzın sunulduğu iki makamın olduğu görülmektedir. Bunlardan ilki ve en çok kullanılanı, İstanbul'dur. Nitekim kayıtların çok büyük bir kısmında bu arzlar "*südde-i saadete*" sunulmuştur. "*Rikâb-ı hümayûna arz-ı hâl*" eden ise bir kişidir.²¹ İkinci olarak arz sunulan makam da "*Ordu-yu hümayun*" olmuştur.²² Bu çerçevede az sayıda örnek bulunmaktadır.

2-Doğrudan kadı efendiye gelerek (sözlü sunum): İkinci tip başvurular ise merkez veya merkez görevlisine değil doğrudan kadıya yapılan başvurulardır. Anlaşıldığına göre bu başvurular, yazılı olarak değil, bizzat mahkemeye giderek yapılıyordu. Bu tür kayıtların hepsinde "*meclis-i şer'e varıp*" ibaresi görülmektedir. Bir yakınması olanlar "*bâ-serahum*" veya "*bâ-cem'ihum*" meclis-i şer'e gelmekte ve dertlerini anlatmaktadırlar. "*Medine-yi Midilli vâroşunda mütemekkin ehl-i zimmet re'âyâları*", "*Paloçipo (Paleokipos) nâm karye re'âyaları*"²³ veya "*Midilli ve kurâsı ehl-i zimmet re'âyâları*"²⁴ gibi grup olarak anılan kitleleri köyün veya yerleşimin tüm halkı olarak herhalde düşünmemek gerekir. Bunlar büyük ihtimalle grubun temsilcisi olarak kabul edilebilecek, resmi kimliği olmayan veya olan kişilerdir.²⁵

Başvurunun doğrudan İstanbul'a yapıldığı tek örnek vardır. 1737 yılında, Polihnitos ve diğer 5 köyün halkı, kendilerine eklenen bir takım vergileri kaldırtmak için Erderli köyü mütemekkinlerinden Sakızlıoğlu Sivasto'yu vekil tayin edip, gerekli masrafı kendi aralarında toplayarak onu İstanbul'a göndermişlerdir.²⁶

¹⁸ MŞS., no: 45, s.62.

¹⁹ MŞS., no: 61, s.94.

²⁰ *Ege Adalarının Egemenlik Devri Tarihçesi*, (Editör: Cevdet Küçük), SAEMK Yayını, Ankara, 2001, s. 111.

²¹ MŞS., no: 51, s. 18.

²² MŞS., no: 89, s.37; MŞS., no: 61 s.72.

²³ MŞS., no: 51, s.35.

²⁴ MŞS., no: 51, s.36.

²⁵ Halk önderi olan grupların; köy kocaları (kocabaşları), papaslar ve mahalle başları (MŞS., no: 89, s.39) ve köy ihtiyarları (MŞS., no: 47, s.93) olduğu anlaşılmaktadır.

²⁶ MŞS., no: 51, s.19. Buna benzer bir durum 19 yıl sonra Sakız adasında da yaşanmış, merkezce bunun engellenmesi için hüküm gönderilmiştir. *Ege Adalarının Egemenlik Devri Tarihçesi*, s. 181.

3-Son olarak da; başvuru şeklinin belirsiz olduğu durumlar söz konusudur. Bu durumda yönetimin aldığı karar, “*ehl-i zimmetin ricâsı üzerine*”²⁷ veya “*sahîhen haber verilmekle*”²⁸ gerçekleşiyordu.

Yukarıda da belirttiğimiz üzere şikâyet olgusunun sadece bir idari katılım olduğunu söyleyemeyiz. Yazılan şikâyetlerin büyük bir çoğunluğunda şikâyet edilen durumun arkasından bu konuda bir çözüm önerisi de belirtilmektedir. Bu çözüm önerileri yönetimce bazen uygun görülmemekte ve kabul edilmekte bazen de kabul edilmemektedir. Kabul edilsin veya edilmesin, halkın yönetime katılma kanalının bu çözüm önerilerinde yattığını düşünmekteyiz.

18. yüzyıl Midilli’inde halkın dört konuda sıkça şikâyetçi olarak, yönetim süreçlerine müdahil olduğunu görüyoruz.

- 1- Vergi konusu;
- 2- Reayaya yapılan zulmün önlenmesi konusu;
- 3- Bazı yerel atamalar;
- 4- Farklı katılım uygulamaları;

1- Vergi düzenlemeleri ve halkın katılımı

Genelde halkın yakınmalarının başında kanun dışı vergiler ve askeri sınıfın, reayadan kanun dışı eşya ve para alması konusu gelmektedir.²⁹ Bu genel durum 18. yüzyılda Midilli için de geçerlidir.

Vergi düzenlemeleri konusunda ilk anmamız gereken olgu tahrirlerdir. Molova reayası, 1690 Mart’ında yönetime başvurmuş; Midilli cizyesinin çok karıştığını bu durumun önüne geçilmesi için yeni bir tahrir yapılması gerekliliğini bildirmişlerdir. Merkezce de bu keyfiyet kabul edilmiş ve adada yeni bir cizye tahriri yapılmasına karar verilmiştir.³⁰ Benzeri bir şekilde 1708 yılı Sonbaharında Kalonya halkı, kazalarındaki birçok bağ, bahçe ve arazinin nitelik değiştirdiğini ve kazalarının kırk yıldır tahrir edilmediğini belirterek bu durumdan kimilerinin haksız kazanç sağladığını, kimilerinin ise zarar ettiğini bildirmişlerdir. Talepleri de kazalarının tahrir edilerek vergilerinin buna göre düzenlenmesi olmuştur. Yine talepleri merkezce uygun görülmuş ve hakkaniyetle yeni bir tahririn yapılması çalışmalarına başlanmıştır.³¹

²⁷ MŞS., no: 89, s.39.

²⁸ MŞS., no: 51, s.23.

²⁹ İnalçık, agm., s.126, 127.

³⁰ *Ege Adalarının Egemenlik Devri Tarihçesi*, s.111, s.284.

³¹ *Ege Adalarının Egemenlik Devri Tarihçesi*, s. 121-123, s.290-291.

Burada şunu vurgulamak istiyoruz, her iki olayda da tahrir talebi halktan gelmiş merkez de bu talepleri haklı görerek eyleme geçmiştir.

Vergilerle ilgili bir başka şikâyet konusu da yöneticilerin halktan zorla fazla vergi almalarıydı.³² Bunun yanı sıra çeşitli görevlilerin reayadan zorla koyun ve yapağı aldığı³³ mandıralardan peynir vs. aldıkları³⁴ şikâyet edilmiş, merkezce bunların önüne geçilmesi istenilmiştir. Keza, berat-ı şerif ile görevli hassa çakırcılar, şahinciler ve atmacacıların görevlerini icra ettikleri yıllarda avarız-ı divaniye ve tekalif-i örfiyeden muaf oldukları halde zaman zaman kanunlara aykırı olarak kendilerinden vergi alınmış, onlar da bu durumun önüne geçilebilmesi için merkezden ferman-ı hümayun istemişlerdir. Merkezden gönderilen ferman ile bu kişilerinin saklı haklarının korunması için gereğinin yapılması gerekli kişilere emredilmiştir.³⁵

Cizye tahsilinin adada önemli bir problem olduğu anlaşılmaktadır. Vergilerini ödeyen cizye yükümlülerinden ayrıca fazla akçe alınmasının³⁶ yanı sıra özellikle Çamlıca reayasının farklı bir sorunu daha vardı. Cizyelerini eskiden beri Kaptan Paşa tarafına verdiklerini ama gelip giderken başka adalarda da kendilerinden cizye istenildiğinden yakınmakta ve rencide olunmamak babında emr-i şerif rica etmektedirler. Gelen emirnamelerde, durumun incelenerek reayaya eziyet edilmesinin önüne geçilmesi istenilmektedir.³⁷

18. yüzyılın son çeyreğinde vergi açısından yaşanan bir problem ise yüzyılın sonuna değin çözümlenememiştir. Midilli adasında Midilli, Molova ve Kalonya isiminde üç kaza vardır. Fakat bunların özellikle vergi düzenlemeleri iç içe yapılmıştır. Adanın fethinden beri eyalete gönderilen vergi 5 parçaya bölünmüş bunun 2 hissesi Midilli'ye, 2 hissesi Molova'ya ve 1 hissesi Kalonya'ya pay edilmiştir. Ne var ki Molova ve Kalonya kocabaşları her kaza kendi vergisini ödesin Midilli için bizden vergi alınmasın diye bu düzenlemeye karşı çıkmıştır. Özellikle Molova kazası reayaları, kendi vergilerini ödedikten sonra Sugra kalesi askerlerinin masraflarının da kendilerinden alınmasının kendilerini zorladığından yakınmışlardır. Midilli kazası ve etrafının mamur, bağ, bahçe ve zeytin ağaçlarının gayet mahsuldar, halkının ise zengin olduğu hatırlatılmıştır. Molova'nın ise gayet dağlık, emlaklerinin ise verimsiz olduğu belirtildikten

³² MŞS., no: 61, s.45; MŞS., no: 47, s. 96, 97; MŞS., no: 45, s.58.

³³ MŞS., no: 47, s. 96, 97.

³⁴ MŞS., no: 61, s.65.

³⁵ MŞS., no: 51, s. 34, 35.

³⁶ MŞS., no: 89, s. 37.

³⁷ 1715 ve 1735 tarihli hükümler, MŞS., no: 61, s. 72.

sonra Midilli ile aynı seviyede vergi vermelerinin haksızlık olduğu belirtilerek bu duruma bir çare olarak herkesin kendi vergisini ödemesi öneriliyordu. Bu öneriye karşı merkezin yaklaşımı ise, görevlilerin bir suiistimal yapmamaları yani sıra fetihten beri yapıla gelen bu uygulamanın devam etmesi olmuştur.³⁸

Bu tartışma daha sonraki tarihlerde de devam etmiştir.³⁹ 1797 yılında da Molova kocabaşlarının bu konuda itirazı görülmektedir. Bu noktada itiraz Molova kazasının masarif defterinin Midilli’de yapılıyor olmasına gelmiştir. Merkeze önerilen çözüme göre üç kazanın kocabaşları ve reaya önde gelenleri merkez olan Midilli’de toplanacak ve üç kazanın ayrı ayrı masrafları tespit edilecekti. Yapılan tespit doğrultusunda vergi dağılımı işleminin buna göre yapılması için izin istenilmiş, merkez de bu öneriyi kabul etmiş görünmektedir.⁴⁰

2-Reayaya yapılan zulmün önlenmesi, güvenlik ve reayanın iradesi

18. yüzyıl Osmanlı genelinde bir güvenlik sorununun yaşandığını söylemek pek de yanlış olmasa gerek. Reayanın güvenliğini bozan iki unsur vardı. Bu iki konudan ilki halkın bir şekilde kendi içinden çıkan yani sivil asiler veya eşkıya, diğeri ise bazı devlet görevlilerinin adeta bir eşkıya gibi davranarak halkın güvenliğini bozmasıydı. Her ikisi için de reayanın sığındığı yer devletin adaletidir. Yapılan bütün şikayetlerdeki temel talep, şer’-i şerif mucibince adaletin sağlanması olmuştur.

Adaletin sağlanması çerçevesinde yapılan şikayetlerde kimi zaman pratik çözüm önerilerinin sunulduğu da oluyordu. 1734 Ağustos tarihli bir davada, Midilli, Aya Yorgi mahallesi mütemekkinlerinden bir grup Gayrimüslim reaya aynı mahalle sakinlerinden Andi bint-i Yorgaç ve Kernafola bint-i Duka’yı şikâyet etmişlerdir. Bu kişilerin evlerinde fuhuş yaptıkları ve mahalle halkını rahatsız ettiklerini bildirmişler; adı geçen Andi’nin yakındaki Loyta adasına sürülmesini, Kernafola’nın da “*mûcib-i ibret için*” eşeğe bindirilerek teşhir edilmesini istemişlerdir. Nitekim mahkemeden de bu çerçevede bir karar çıkmıştır.⁴¹ Benzer şekilde, Midilli varoşunda oturan ehl-i zimmet tائفesi meclis-i şer’e varıp Rikne Kalo Panayot adlı kadının fahişe avretleri yanında tuttuğu ve fuhuş yaptırdığı için şikayet etmişlerdir. Kadının

³⁸ 1774 tarihli bu yazışmalar için: MŞS., no: 45, s.50, 51, 58, 60; Merkez belgeleri için, *Ege Adalarının Egemenlik Devri Tarihçesi*, s.187-188, s.333-334.

³⁹ 1784 tarihli yakınma için, *Ege Adalarının Egemenlik Devri Tarihçesi*, s.193-194, s.337.

⁴⁰ MŞS., no: 47, s.92,93.

⁴¹ MŞS., no: 61, s.151. Benzer şekilde mahalle halkının bu tür süreçlere katılımı için bkz. Özen Tok, “Kadı Sicilleri Işığında Osmanlı Şehrindeki Mahalleden İhraç Kararlarında Mahalle Ahalisinin Rolü (XVII. ve XVIII. Yüzyıllarda Kayseri Örneği)”, *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, sayı:18 yıl:2005/1 ss.155-173.

Taşözü Ceziresi'ne sürülmesi talebinde bulunulmuş ve merkezden gelen emirnamede de bu talep doğrultusunda hareket edilmesi emredilmiştir.⁴²

Resmi görevliler hakkında yapılan şikayetler çerçevesinde de benzeri çözüm önerilerinin yapıldığı görülmektedir. 1752 yılı kışında Yera nahiyesine bağlı Paloçipo (Paleokipos) karyesi reayaları, yönetime aynı köyde oturan Çamapendoğlu Hasan'ın zulmünden şikâyet ederek, bu kişinin esas memleketi olan Sakız adasına sürülmesini talep etmişlerdir. Merkezden gelen fermanla durumun incelenerek gerçekten böyle ise adı geçen kişinin Sakız adasına sürülmesi için gerekenin yapılması emredilmiştir.⁴³

Yukarıdaki öyküden birkaç ay sonra da Balçıkhisarı ve diğer üç köyün reaya ve sipahileri, subaşı Zaim Mehmed'i halktan zorla fazla vergi topladığı halka zulmettiği için şikayet etmişlerdir. Yazılan arzda Mehmet, sadece şikayet edilmekle kalmamış kendisinin subaşılıktan alınması da istenmiştir. Midilli kadısına merkezden gelen yanıtta durumun etraflıca incelenerek eğer durum gerçekten böyle ise bu kişinin derhal subaşılıktan atılarak yerine reayaya yardımcı ve adil bir kişinin bu köyler üstüne subaşı atanması bildirilmiştir.⁴⁴

Bir başka örnek olayda ise Kelimiye (Keramia) nahiyesinde İpyoz (İpion) ve Araklı ve bazı köyler tımar karyeleri olup kanuna aykırı olarak birden çok kişi tarafından, müşterek tımar olarak, serbestiyet üzere tasarruf edilmekteydi. Ne var ki hak sahiplerinin tutumları açısından sorunlar yaşanmakta idi. Tımar sahiplerinden Midilli sancağı alaybeyi Halil Ağa gayet iyi, merhametli ve tokgözlü olmasına karşın diğer tımar sahibi Hüseyin tam tersi bir tutum sergilemiştir. Halkın mahkemeye yaptığı şikayet ve merkezin emirleri neticesinde Allah'ın emaneti olan reayanın üzerinden bu gibi zalimlerin zulmünün kaldırılmasının farz olduğu belirtilerek Hüseyin'in görevden alınarak yerine kanunlara uygun birisinin tayini emredilmiştir. Ayrıca bu Hüseyin'in ve Halil Bey'den önce alaybeyi olan İshak Bey'in halktan aldığı fazla akçelerin reayaya geri ödenmesinin sağlanması emredilmiştir.⁴⁵

Bütün bu örnekler göstermektedir ki reaya kendisini rahatsız, tedirgin eden durumlar karşısından şikayet hakkını kullanmakta ve bunu yaparken bir takım çözüm önerilerini de yöneticilere sunmaktadır.

⁴² MŞS., no: 51, s.35.

⁴³ MŞS., no: 51, s.35.

⁴⁴ MŞS., no: 51, s.41.

⁴⁵ MŞS., no: 45, s. 55-56. 1774 Haziran.

3-Bazı yerel atamalar ve katılım;

Bilindiği üzere Osmanlı sisteminde hemen hemen bütün resmi görevlilerin atanma keyfiyeti merkez onayı ile yapılmaktadır. Kişi resmi göreve nasıl gelirse gelsin, görev resmîyeti ancak tevcih fermanı/beratı ile hayat bulabilirdi. Ne var ki bu noktada bazı görevlilerin atanması da yerel pratikte işlemekte, merkez de bu keyfiyeti onaylamaktadır. Dolayısı ile kimi zaman resmi, yarı-resmi veya gayri-resmi atamalar ilgili topluluk tarafından yapılmakta; (geleneğe ve kanuna aykırı olmamak şartı ile) durum ve gereği resmi yerlere bildirilmektedir. Nitekim yukarıdaki örneklerde şikayet hakkı ile birlikte atama istekleri de görülmektedir.

Geleneklere uygun olarak atama keyfiyetinin uygulama biçimlerinden birisi ölen bir görevlinin yerine oğullarından uygun olan birisinin tayinidir. 1774 Eylül’ünde, Midilli’de bakkallar ve sair ehl-i hıref üzerlerine pazarbaşı olan İbrahim’in ölmesiyle boş kalan görevinin “*erbâb-ı istihkakdan*” büyük oğlu Ahmed’e verilmesi,⁴⁶ keza Şubat 1752’de Hisar Karyesi’nde hassa çakırcı olan Yanaki’nin ölümü üzerine yerine oğlunun görevlendirilmesi örnek olarak anılabilir.⁴⁷ Kimi zaman bir görevli görevini, ölmeden oğluna veya bir başkasına devredebilmektedir. Eylül 1774 tarihinde Midilli Kalesi gönüllüyan-ı yesar ağası Mehmet ibn-i el-Hac Ahmed kendi rızasıyla görevini Bekir Hacı Mehmet’e bırakmış,⁴⁸ eskiden beri pasbanlık (gece bekçisi) hizmeti yapan Osman, 2 Mayıs 1774 tarihinde bu görevi büyük oğlu İsmail’e bırakmıştır.⁴⁹ Bu görev değişikliklerinin hepsi de merkez yönetimi tarafından onanmış ve yeni görevlilere atama beratları gönderilmiştir.

Atama keyfiyeti açısından ilginç bir olay 1148 yılında yaşanmıştır. Mayıs 1735’te Midilli’de bulunan dülger/marangoz ve diğer meslek erbabı hep birlikte kadıya başvurarak, üzerlerine mimar olan Yorgi’nin bina ilminde mahareti olmadığından başka bina yapımı ve tamirat esnasında halife ve üstaplara “*bana şol mikdâr akçe verirsiniz izin veririz vermezseniz vermezim*” diye rüşvet aldığı, bina bitince de onay için ayrıca rüşvet aldığını bildirmişlerdir. Grup şikayetlerinde adı geçen Yorgi’nin mimarlıktan ihraç edilerek hepsinin hemfikir olduğu dülger halifelerinden Dimitraki’nin mimar tayin edilmesini istemişler ve bu istekleri de kabul görmüştür.⁵⁰ Ne var ki bir süre sonra bu kez kaza ahalisi Dimitraki’den memnun olmadıkları gerekçesiyle mimarlık görevinin tekrar eski mimar Yorgi’ye verilmesi için

⁴⁶ MŞS., no: 45, s.62.

⁴⁷ MŞS., no: 51, s.33.

⁴⁸ MŞS., no: 45, s.28.

⁴⁹ MŞS., no: 45, s.43.

⁵⁰ MŞS., no: 61, s.17.

girişimlerde bulunmuş ve buna muvaffak olmuşlardır.⁵¹ Bu olaydan yaklaşık 40 yıl sonra, mimar Doka veled-i Yorgi'nin kaybolması üzerine bu görev ilgili kişilerin ricası üzerine güvenilir ve zanaatında maharetli olan Dimitri veled-i Doka'ya tevcih edilmiştir.⁵² Benzeri şekilde 1774 Sonbaharında, Midilli Limanı'ndaki kalafatçılık ahiliğinin boş olan kethüdalığı için kendi aralarında, ittifak ile Osman oğlu Ahmet'i seçmişler ve bu kişi merkez tarafından tayin edilmiştir.⁵³

Resmi görevlilerin dışında resmi olmayan görevlilerin de atanıp merkezce ilişkilendirildiği oluyordu. Midilli varoşunda Sarıca Baba Tekkesi'nde görevli kişinin kötü hallerinden dolayı tekmeden atıldığı ve yerine Derviş Süleyman'ın tekke şeyhi olarak kulların ittifakı ile seçildiği bildirilerek emr-i alişan istenilmiştir.⁵⁴ 1797 Ekim başlarında Midilli'de bazı köylerin ahalileri bağ, bahçe ve zeytinliklerine, ürünleri çalınmasın diye, kendi rızaları ve marifet-i şerle mutemet bekçiler tayin etmişlerdir.⁵⁵

Görüldüğü üzere bu tayin işlemlerinde de reaya bir şekilde olaya müdahil olabiliyordu.

4- Farklı katılım uygulamaları:

Reyanın idari keyfiyetlere çok farklı konularda ve farklı şekillerde müdahil olduğu veya idarenin her hangi bir konuda karar verirken, durum tespiti yaparken halkı işin içine soktuğu değişik konular olabiliyordu. Örneğin, 13 Ocak 1698 tarihli bir vakıf kaydında Kule Camisi İmamı Ahmet Efendi'nin zimmetinde kalan 25 kuruş, "*cemâ'at-i müslimin ma'rifeti ve talebiyle*" sicile kaydedilmiştir.⁵⁶ 1797 tarihli bir kayıta, mütesellim Halil Ağa'nın kızı Ümmü Gülsüm tarafından yaptırılan Midilli çarşısındaki cami-i şerifin yanındaki çeşmelerle beraber yandığı belirtiliyordu. Bu caminin tamir edilmesi için Melenos karyesinde harap olmuş ahalisi de dağılmış olan mescit para vakfının ilga edilerek, elde edilen paranın caminin tamirine harcanması "*bi'l-cümle ahali-i Midilli esvab görmeleriyle*" kararlaştırılmıştı.⁵⁷ Böylesine bir işlem için ahalinin uygun görmesinin önemli bir referans olduğu anlaşılmaktadır.

⁵¹ MŞS., no: 61, s.94.

⁵² MŞS., no: 45, s.59.

⁵³ MŞS., no: 45, s.62.

⁵⁴ MŞS., no: 45, s.48.

⁵⁵ MŞS., no: 47, s.86.

⁵⁶ MŞS., no: 89, s.36.

⁵⁷ MŞS., no: 47, s.70.

Narh konusunda da bir kayıt birtakım ipuçları sunmaktadır. “*İşbu bin yüz elli senesi mâh-ı Muharremü'l-harâmı gurreşinde cümle âyân ve eşrâf ve yeniçeri ağası mûmâileyh mâ'rifet-i şer'le es'âra verilen narh-ı câriyedir ki zikr olunur.*”⁵⁸ Farklı narh kayıtlarında ayan ve eşrafın sürece müdahil olduğuna dair bir kayıt yoktur. Ayrıca, ayan ve eşrafın ne kadar halkı temsil ettiği de ayrı bir tartışma konusudur. Fakat bu tartışmanın ötesinde çarşı fiyatının tespit edilmesinde, bazen geniş katılımlı bir komisyonun karar sahibi olduğu anlaşılmaktadır.

Farklı ve ilginç bir örnekte de önceden kürek cezası ile cezalandırılan Yera nahiyesi reayasından Nikola ve Yako Venahi oğlu Yorgaki ve Acı Nikori adlı zımmilerin eşleri, kocalarının bundan sonra köyün her işine müdahale etmeyecekleri, kanunlara uyan insanlar olacakları konusunda kendilerine kefil olmuşlardır.⁵⁹ Bu hikâye nasıl sonuçlandı bilemiyoruz ama kürek cezası ile cezalandırılan iki kişiye affedilmeleri için karılarının kefil olması gerçekten dikkat çeken bir olaydır.

Son örnekte yönetime bir katılım biçimi olarak yasa dışı uygulamalardan söz edebiliriz. Kimi zaman suçlular, işbirlikçileri ile birlikte sahte belgeler düzenleyerek yönetime katılabiliyorlardı. 1737 yılı Mart ayı içinde Midilli kadısına gelen bir fermanla Midilli’de sürgünde bulunan defterhane katiplerinden katil Selim’in Şeyhülislam’ın himmeti ile salıverilmesi ve İstanbul’a değil doğruca ordu-yu hümayuna katılması bildiriliyordu.⁶⁰ Ne var ki iki hafta sonra gelen bir başka fermanla adı geçen kişinin sahte emirle ordu-yu hümayuna gitmek üzere kendisini sahte evrak ile serbest bıraktırdığının haber alındığı bildirilmiştir.⁶¹ Selim’in hikayesinin sonraki safahatını bilmemekle birlikte Selim’in ve onun muhtemel katip arkadaşının idari/adli bir sürece nasıl yasadışı bir şekilde müdahil olabildiğini görmekteyiz.

Sonuç olarak; 18. yüzyıl Midillisinde birçok Osmanlı coğrafyasında da olduğu gibi, reaya kendisi ile ilgili karar mekanizmalarına bir şekilde müdahil olabiliyordu. Yönetimin esası olan vergi düzenlemeleri, yönetici tayinleri, suistimali görülen yerel yöneticilerin değiştirilmesi gibi konularda merkeze önerilerde bulunuluyor ve önerileri dikkate alınıyorlardı. Fiyat/narh belirlenmesi, mahalleliyi rahatsız eden kişilerin sürülmesi gibi şehir halkını ilgilendiren yerel uygulamalar da bölge halkının iradesinin net olarak ortaya çıktığı uygulamalardı. Bu çerçevede yerel halkın sadece idari mekanizmalara

⁵⁸ MŞS., no: 51, s.5.

⁵⁹ MŞS., no: 45, s.111.

⁶⁰ MŞS., no: 51, s.18.

⁶¹ MŞS., no: 51, s.16.

değil hukuksal süreçlere de müdahil olduğu açıkça görülmüyordu. Üstelik bu müdahale siyasi bir karşılık da buluyordu.

KAYNAKLAR:

I-Temel Kaynaklar:

Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi: BOA. A. DVN. DVE. d. no: 014/2. (Düvel-i Ecnebiye Defteri)

Vakıflar İstanbul Bölge Müdürlüğü Arşivi: VİBMA., Midilli Şeriye Sicilleri (MŞS.), no: 45, 47, 51, 61, 89.

II-Araştırma ve İnceleme Eserler:

18. *Yüzyıla Ait Midilli Şeriye Sicillerinin Yaygın Kullanıma Kazandırılması*, (Proje Yöneticisi: Nuri Adıyeke), TÜBİTAK, SOBAK 107 K 057 Numaralı Proje, 2009.

ADIYEKE A. Nükhet - ADIYEKE Nuri, "Recent Discoveries In Turkish Archives: Kadi Registers of Midilli", *TURCICA, Revue Études Turques*, Tome 38, 2006, ss.355-362.

ADIYEKE Nuri, "Osmanlı Millet Sistemine Dair Tartışmalar ve Siyasal Bir Uzlaşma Modeli Olarak Osmanlı Millet Sistemi", *Yeni Türkiye Dergisi, (Ermeni Meselesi Özel Sayısı I)*, sayı 60, (Eylül-Aralık 2014), ss. 345-357.

ADIYEKE Nuri, "Osmanlı Siyasal Sistemi İçinde Yerel Geleneksellikler", *Düşünen Siyaset*, sayı 7-8, (Ağustos- Eylül 1999), ss. 211-215.

Ege Adalarının Egemenlik Devri Tarihiçesi, (Editör: Cevdet Küçük), SAEMK Yayını, Ankara, 2001.

İNALCIK Halil, "Adâlet ve Şikâyet Hakkı: 'Ârz-i Hâl ve 'Ârz-i Mahzar'lar", *Osmanlı'da Devlet, Hukuk, Adâlet*, Eren Yayınları İstanbul, 2000, ss.49-71; aynı makale, *Osmanlılar (Fütühat, İmparatorluk, Avrupa İle İlişkiler)*, Timaş Yayınları, İstanbul, 2010. ss.123-136.

ÖZTÜRK Mustafa, "Osmanlı Devletinde Arzuhallerin Devlet-Halk İlişkileri ve Medeniyet Tarihi Bakımından Önemi", *XVII. Türk Tarih Kongresi, Bildiriler*, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara, 2018, ss. 212-229.

TAŞ Hülya, "Osmanlı'da Şikâyet Hakkının Kullanımı Üzerine Düşünceler", *Memleket-Siyaset Yonetim*, II/3, (2007/3), ss. 187-204.

TOK Özen, "Kadı Sicilleri Işığında Osmanlı Şehrindeki Mahalleden İhraç Kararlarında Mahalle Ahalisinin Rolü (XVII. ve XVIII. Yüzyıllarda Kayseri Örneği)", *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, sayı:18 yıl:2005/1 ss.155-173.

YAŞAR Filiz, “18. Yüzyıl Osmanlısında Kocabaşılık: Görev İçin Aranan Nitelikler ve Kurumsal İlişki Biçimi”, *Turkish Studies History*, v. 13/8, (Spring, 2018), ss. 259-285.

YÜCEL Yaşar, “Osmanlı İmparatorluğunda Desantralizasyona (Adem-i merkezîyet) Dair Gözlemler”, *Belleten*, c. 38, sayı 42, (1974), ss. 657-70

II. ABDÜLHAMİD DÖNEMİNDE BİR HARİCİYE BÜROKRATININ PORTRESİ: HÜSEYİN HÜSNÜ PAŞA (1839-1916) *

THE PORTRAIT OF AN EXTERNAL BUREAUCRAT
IN ABDULHAMID II: HUSEYIN HUSNU PASHA
(1839-1916)

Mahmut AKPINAR**

Makale Bilgisi

Başvuru: 16.12.2021

Kabul: 18.07.2022

Article Info

Received, Dec,16,2021

Accepted: Jul,18,2022

Öz

Asker kökenli bir aileden gelen Hüseyin Hüsnü Paşa İstanbul'da ve Paris'te aldığı parlak askeri eğitimin ardından mesleki kariyerine 1866'da Paris Elçiliğinde ateşemiler olarak başladı. Hüsnü Paşa 1873'te İstanbul'a döndükten sonra Harbiye Mektebine hoca olarak görevlendirilse de, hariciye ile iltisaklı geçici görevler üstlendi. Hüsnü Paşa, Balkanlarda yaşanan olaylarla birlikte orduda görevler üstlenerek esas kimliğine geri döndü. Paşa, 1877-1878 Osmanlı Rus savaşı sonrasında savunma ve güvenlik kapsamında yer alan komisyonlarda bulunarak askeri görevlere devam etti. 1888'de önce Karadağ'da yaklaşık bir yıl ortaelçilik yaptıktan sonra, mesleki kariyerinin olgunluk döneminde Petersburg Büyükelçiliğine atandı. II. Abdülhamid'in güveni ve desteğiyle geldiği Petersburg'da on dokuz yıllık hizmetiyle, paşa, kesintisiz en uzun süre görev yapan Müslüman elçi oldu. Ancak 1908'de meşrutiyet ilan edildiğinde İttihatçıların hışmına uğradı. İttihatçılar mutlak sadakati nedeniyle Abdülhamidci olarak gördükleri paşayı görevden uzaklaştırdılar. Otuz yılı aşan hizmeti ve mesleki tecrübesi hiçe sayılan paşaya, bir daha görev

* Bu çalışma, 21-22 Haziran 2019 tarihinde Konya Necmettin Erbakan Üniversitesi'nde düzenlenen, Karlofça'dan Mudanya'ya Osmanlı Dış Politikası ve Diplomasisi konulu Osmanlı Araştırmaları Çalıştayı-I'de sözlü olarak sunulan "Bir Asker Diplomatın Portresi: Hüseyin Hüsnü Paşa (1839-1916) bildirisinin genişletilmiş halidir.

** Doç. Dr., Sivas Cumhuriyet Üniversitesi İletişim Fakültesi Gazetecilik Bölümü, maakpinar@cumhuriyet.edu.tr, Orcid:0000-0001-7269-0360.

vermediler. Gördüğü muamele karşısında büyük hayal kırıklığı yaşayan paşa, 1916'da yani I. Dünya Savaşı devam ederken vefat etti.

Anahtar Kelimeler: Askeri eğitim, Ateşemiliter, Hariciye, Elçi, Sadakat

Abstract

A Coming from a military family, Huseyin Husnu Pasha started his professional career as an attaché in the Paris Embassy in 1866, after a brilliant military education in Istanbul and Paris. After Husnu Pasha returned to Istanbul in 1873, he was appointed as a teacher to the Military Academy, although he expected more important duties due to his education and professional qualifications. During this duty, Pasha was given temporary duties related to the foreign ministry. With the events in the Balkans, Pasha, like many staff members, was assigned to the army and returned to his original identity. After the Ottoman-Russian war of 1877-1878, Pasha took part in the commissions within the scope of defense and security and again assumed military duties. In 1888, he was appointed as the Petersburg Embassy in the maturity period of his professional career, after first serving as ambassador in Montenegro for about a year. With his nineteen years of service in Petersburg, where he came with the trust and support of Abdulhamid II, he became the longest-serving Muslim ambassador without interruption. However, when the constitutional monarchy was declared once again in 1908, Pasha was under the wrath of the Unionists. The Unionists dismissed Pasha, whom they saw as an Abdulhamidist, because of his absolute loyalty. Pasha, whose service and professional experience of more than thirty years was disregarded, was not given a duty again by the constitutionalist governments, probably due to the pressure of the Unionists. Pasha, who was very disappointed with the treatment he received, died in 1916, that is, during the First World War.

Keywords: Military education, Military attaché, Foreign affairs Ambassador, Loyalty

Giriş

Avrupa'da cereyan eden 1830 ihtilalleriyle dikkat çeken liberal düşünce devlet sistemi içinde kendine yer bulmaya çalışırken, Osmanlı Devleti'ndeki reform istekliliğini de kaçınılmaz bir surette artırdı. Tanzimat ile birlikte bürokraside sivilleşmeye çalışan Osmanlı yönetimi artık değişen koşullara hızlıca uyum sağlayacak ve nitelikli bürokrat yetiştirmek üzere yeni adımlar attı. Divan sisteminden nezaret sistemine geçiş kurumsallaşma bakımından önemli bir adımdı. Zira kurumsallaşma bürokratların mesleki gelişimi ve yeterliliği açısından büyük önem arz ediyordu. Bürokrasideki kurumsallaşma Osmanlıcılık düşüncesine dayandırılmak isteniyordu. Yani Müslüman ya da gayrimüslim olsun, herkesin kendini iyi şekilde yetiştirerek devlete bağlılıkla hizmet etmesi ve gerektiğinde devletini her zeminde en güzel şekilde temsil

etmesi bekleniyordu. Kozmopolit ve seküler diyebileceğimiz yeni bürokrasinin, mesleki bir alanında kendini yetiştirmiş, uzmanlaşmış, ancak gerektiğinde bürokrasinin farklı alanlarında görev yapabilme pratikliğini gösterecek, yabancı dil bilen, entelektüel bir birikime sahip bürokratlara ihtiyacı vardı. İç ve dış siyasi ilişkilerdeki ayrımın giderek azalması ve iş yoğunluğunun artması ile II. Abdülhamid döneminde bu özelliklere sahip bürokratlara olan gereksinim daha da artmıştı. Nitekim açılan modern mekteplerde ve Batıdaki okullarda eğitim gören gençler yeni bürokratik ve diplomatik yapıya daha kolay ve hızlı bir şekilde uyum sağladılar. Hüseyin Hüsnü de o gençlerden biriydi. Tanzimat bürokratlarının genel özelliklerinin çoğuna sahip olan Hüseyin Hüsnü ayrıca, aldığı yoğun askeri eğitimle daha disiplinli, prensipli ve özverili bürokrat portresi çizerek birçok sivil bürokrattan ayrılmaktaydı. Mesleki başarının yanı sıra diğer yönleriyle de sarayın dikkatini çeken Hüseyin Hüsnü'ye itimadın tecellisi olarak Hariciye dahilinde birçok görev tevdi edildi. Bu çalışmada kırk yılı aşkın bir süre Devlet-i Âliyye'ye hizmet eden Hüseyin Hüsnü'nün aile, eğitim ve meslek hayatına değinilerek portresi çizilmeye çalışıldı. Ayrıca bu sayede dönemin çeşitli meselelerine ve gelişmelerine yer verildi. İlber Ortaylı'nın ifade ettiği gibi "Tespit edebildiğimiz mazideki insanların her biri, tarihin bir bölümünü temsil etme potansiyeline sahiptir. Elverir ki, tarihçi onu gerçekten tespit edebilsin ve ona kalemiyle yeniden hayat verebilsin"¹.

Hüseyin Hüsnü Paşa'nın Aile ve Eğitim Hayatı

Hüseyin Hüsnü 1839 yılında İstanbul'da doğdu². Sultan II. Mahmud zamanında "sarayda müteşekkil Asâkir-i Şâhâne mütekaatlerinden" olan, Hüseyin Hüsnü Efendi'nin oğludur³. Babası Hüseyin Hüsnü Efendi Osmanlı sarayında yıllarca muhtelif askerlik hizmetlerinde bulunmuş, mesleğini asker olarak tamamlamış bir zattı. Babasının mesleği şahsiyetinin şekillenmesinde belirleyici oldu. Hüseyin Hüsnü Bey, Zehra isimli bir hanımefendi ile evlendi⁴. Çiftin biri kız, diğeri erkek olmak üzere iki çocukları vardı. Hüseyin

¹ İlber Ortaylı, "Türk Tarihçiliğinde Biyografi İnşası ve Biyografik Malzeme Sorunsalı" *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Problemler, Araştırmalar, Tartışmalar*, (I. Uluslararası Tarih Kongresi 24-26 Mayıs 1993 Ankara), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1999, s. 63.

² Adnan Şişman'ın Hüseyin Hüsnü Paşa'nın hüviyeti hakkında verdiği malumata göre, Paşa İstanbul'un İstinye semtindedir, bkz. Adnan Şişman, *Tanzimat Döneminde Fransa'ya Gönderilen Osmanlı Öğrencileri (1839-1876)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2004, s. 123; Mehmed Zeki Pakalın, *Sicill-i Osmanî Zeyli Son Devir Osmanlı Meşhurları Ansiklopedisi*, Cilt IX, TTK Basımevi, Ankara 2008, s. 125.

³ BOA. HR. SAİD., 5/ 30. 24 Ra 1315/ 23.8.1897.

⁴Hüseyin Hüsnü Bey'in eşi Zehra Hanım hakkındaki bilgi oldukça sınırlıdır. Ancak Zehra Hanım 1903 yılında Şefkat Nişanı ile taltif edilmiştir, bkz. BOA. İ.TAL., 308/38, 04 Ca 1321/ 29.07.1903.

Hüsnü, üstlendiği görevler dolayısıyla uzun yıllar memleketten ve ailesinden uzak kaldı. Yani aile hayatının önemli bir bölümü aile özlemi ve hasreti ile geçti. Hüseyin Hüsnü ve ailesi bir müddet Kefeliköy dalyanının kurulduğu yerdeki yalıda ikamet etti⁵. Daha sonra ise, Göztepe’de Cavid Paşa sokağındaki Hasib Paşa köşkünde oturdu⁶.

Hüseyin Hüsnü Bey’in örgün eğitim hayatı Osmanlı geleneksel eğitiminin ilk basamağı olan sıbyan mektebiyle başladı. Rüştiyeden sonra Mühendishane-i Berrî-i Hümayun İdadisinde okudu. Bu mektebe muhtemelen 1852 yılında başladı. Burada aldığı Fransızca ve Arapça dersleri onun bu dilleri geliştirmesine önemli bir katkı yaptı. Hüsnü Bey sicilinde “*Fransız lisanında tekellüm (konuşma) ve kitabet (yazı yazma) edebilirim*” demektedir⁷. Bu önemlidir. Zira Tanzimat ile birlikte eğitim ve bürokraside Fransızcaya verilen önem artmıştı. Tanzimat döneminde Osmanlı Devleti burs imkânı tanıdığı birçok talebeyi çeşitli Avrupa ülkelerine tahsil için göndermekteydi. Askerî okullardaki başarısıyla bilhassa Fransa tercih ediliyordu⁸. Nitekim Hüseyin Hüsnü Bey de 1856 senesinde tahsil için Paris’e gönderildi⁹. Hüseyin Hüsnü Bey, Paris’e geldiğinde kendisi gibi Mühendishane-i Berrî-i Hümayun İdadisini tamamlayan on talebe ile birlikte 17 Aralık 1856 tarihinde Prytanée Impèrial Militaire’ye¹⁰ kaydoldu¹¹. Hüseyin Hüsnü Bey, burada 30 Haziran 1857’ye kadar eğitim gördü¹². Hüseyin Hüsnü Bey, Ekim 1857’de *Fransız Maârif-i Umûmiye Nâzırının himâyesinde*¹³ açılan Mekteb-i Osmanîye kaydoldu¹⁴. Hüseyin Hüsnü Bey bu mektepte eğitime 1857 senesinin Kasım ayında başladı.

1861 senesinin Eylül ayında Hüsnü Bey, diğer Mekteb-i Osmanî talebeleri gibi sınava girdi ve kendisi ile birlikte on yedi talebe başarılı oldu. Hüsnü Bey’in başarısı, hocaların dikkatini çekti. Okulla ilgili bilgi alan Fransa’nın eğitim bakanı, Hüseyin Hüsnü Bey’in de aralarında bulunduğu bazı başarılı

⁵ A. Sermet Muhtar Alus, *Eski Günlerde*, İletişim Yayınları, İstanbul 2001, s. 176.

⁶ N. Bedi Şehsuvaroğlu, *Göztepe*, TTOK Yayınları, İstanbul 1969, s. 144.

⁷ BOA. HR. SAİD., 5/30.

⁸ Uğur Özcan-Abidin Temizer, *Osmanlı’dan Türkiye Cumhuriyeti’ne Karadağ’da Türk Sefirleri ve Şehbenderleri*, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2015, s. 124.

⁹ Şişman, *a.g.e.*, s. 67.

¹⁰ Bu mektep Fransa’nın köklü eğitim kurumlarından birisi olup La Flèche şehrinde teşekkül edilmiştir. Descartes gibi pek çok ünlü simanın eğitim gördüğü bu mektep farklı zamanlarda farklı amaçlarla derslere devam etmiştir, bkz. https://en.wikipedia.org/wiki/Prytanée_National_Militaire (26.11.2021)

¹¹ Şişman, *a.g.e.*, s. 19.

¹² Adnan Şişman, “Mekteb-i Osmanî (1857-1864)”, *Osmanlı Araştırmaları*, Cilt V, Sayı 5, 1986, s. 126.

¹³ Şişman, *a.g.e.*, 23-24.

¹⁴ Şişman, *a.g.e.*, s. 123.

öğrencilerin Ecole Militaire De Cyr'ye¹⁵ tavsiye edildiğini bildirdi¹⁶. Mektebi Osmanîdeki eğitimini Aralık 1861'de tamamlayan¹⁷ Hüsnü Bey, vakit kaybetmeden Ecole Militaire de Saint-Cyr adlı mektepte eğitimine devam etti. Hüsnü Bey, buradaki eğitimini 1864 yılında bitirdi. Eğitimine hiçbir fâsıla vermeyen Hüsnü Bey, 1864 senesinin Ocak ayında Ecole d'Etat-Major¹⁸ adlı mektebe kayıt oldu ve buradaki tahsilini ise 1867'de tamamladı¹⁹. Başarılı bir eğitim hayatını geride bırakan Hüsnü Bey, birincilik diplomasını büyük bir gururla aldı. Akabinde aynı gururu erkân-ı harp sınıfına kabul edildiğinde yaşadı²⁰. Ayrıca Hüsnü Bey, eğitimi boyunca büyük bir ilgi gösterdiği tarih ve coğrafya alanlarında kendisini geliştirerek ilmini muallimlik yapabilecek kadar ileri bir seviyeye taşıdı²¹. Öte yandan Hüsnü Bey'in uzun yıllar yurt dışında kalarak farklı okullarda tahsil görmüş olması, onun kişisel gelişimine ve fikriyatına olumlu yansıdı.

Mesleğe Giriş ve Paris'teki Görevleri (1866-1873)

Hüseyin Hüsnü Bey 1866'da Mehmed Cemil Paşa Paris elçisiyken, ataşemileter tayin edildi²². Sicilinde bu göreve atandığında kolağası rütbesinde olduğu ifade edilmiş. Bir müddet sonra Paris'teki Mektebi Osmani Müdürlüğü de kendisine tevdi edildi. Hüsnü Bey'e 35 lira maaş verilmekteydi. Hüseyin Hüsnü Bey'in ilk görev yılında Paris şehri önemli misafirleri ağırlarken, onlardan biri de Sultan Abdülaziz idi. III. Napolyon'un Paris Sergisine daveti üzerine Paris'e gelen sultan başta sergi olmak üzere çeşitli yerleri gezmiş ve 12 Temmuz 1867'de Paris'ten ayrıldı. Sultanın ziyareti büyük güvenlik tedbirleri altında gerçekleşti. Zira o dönem Paris, Osmanlı

¹⁵ Bu mektep Napolyon tarafından 1803 senesinde Fontainebleau'da açılmıştır, bkz. <https://www.britannica.com/topic/Saint-Cyr-military-academy-France>.(26.11.2021); Fransa Cumhurbaşkanılarından Charles De Gaulle de bu akademiden mezun olmuştur, bkz. <https://www.onlinecollege.org/10-most-prestigious-military-academies-in-the-world/>. (26.11.2021)

¹⁶ Kuntay Gücüm, *Islahat Fermanı Sonrasında (1856-1871) Osmanlı Devlet Yapısındaki Değişime Fransa'nın Etkisi*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2008, s. 280.

¹⁷ Şişman, *a.g.e.*, s. 67.

¹⁸ 1818'de kurulmuş kraliyet okuludur. Fransa'nın önemli askeri okullarından biriydi bkz. https://fr.wikipedia.org/wiki/École_d'application_du_corps_royal_d'état-major (26.11.2021);

¹⁹ Şişman, *a.g.e.*, s. 123. Hüseyin Hüsnü Paşa, Ecole d'Etat Major adlı mektebi tamamlayan ve Devlet-i Âliyye'nin askeri kuvvetlerinde görev almış olan ilk kişilerdendir. bkz. Şişman, *a.g.e.*, s. 87.

²⁰ Özcan-Temizler, *a.g.e.*, s. 124-125; BOA. HR. SAİD., 5/30.

²¹ BOA. DH. SAİDd, 26/435. 29 Z 1255/ 04.03.1840?

²² Ahmet Esad Bey'in halefini Mirliva Hüseyin Vasfî Paşa olarak vermekte. Fakat Hüseyin Vasfî Bey'in Yüzbaşı Hüseyin Hüsnü Efendi ile birlikte 1866 yılı sonuna doğru, Paris Sefaretine ataşemileter atandığı görülmektedir, bkz. BOA. A.MKT. MHM, 368/43. 12 B 1283/20.11.1866.

muhalliflerinin toplandığı şehirlerden biriydi. Hatta Osmanlı Hükümeti ziyaret dolayısıyla elçisi vasıtasıyla Paris'teki muhaliflerin dağıtılmasını talep etmişti²³. Açık bir bilgi bulunmamakla birlikte muhtemelen elçilik görevlisi olarak diğer ataşemiliterlerle birlikte Hüsnü Bey de bu ziyaret sırasında görev yaptı. 1869'da ise Berlin'de düzenlenen Salib-i Ahmer Kongresine Hüsnü Bey de hükümetten gelen talimatla katılmıştı. Berlin Elçisi Aristarki Bey de bu toplantılara iştirak etmiştir. Toplantıda Osmanlı heyeti, Osmanlı Devleti'nin bu alanda yaptığı çalışmalar hakkında bilgi verdi²⁴. Hüsnü Bey, aynı yıl müdürlüğünü yaptığı Mekteb-i Osmanide öğrencilerin seviyesini yeterli bulmadığı için bir nevi yeterlilik sınavı yapmak istedi. Paris Büyükelçisi Cemil Paşa durumu hükümete bildirdikten sonra Fransız Eğitim Bakanlığında da alınan yardımla yapılan sınavda, yeterli olmayan öğrenciler İstanbul'a geri gönderilirken, yerlerine yeni öğrenciler geldi²⁵.

17 Eylül 1870'te Prusya ordusu Paris'i kuşattığında diğer elçiler gibi Cemil Paşa'nın Paris'ten ayrılmasının daha doğru olacağı Hariciye tarafından bildirilmişti. Hüsnü Bey'i maslahatgüzar olarak elçilik işlerini yürütmesi için görevlendiren Cemil Paşa, ardından İstanbul'a döndü²⁶. Hüsnü Bey Fransa'da durumun giderek kötüleşmesi üzerine Paris'teki öğrencilerin emniyetini sağlamak için Cemil Paşa'ya mektupla durumu bildirdi. Mezun olanların İstanbul'a dönmesi, diğerlerinin ise Brüksel ve Liege'ye nakledilmesi istendi. Nakledilen öğrencilerin ikisi hariç, eğitimlerini Belçika'da tamamladı²⁷. Savaş sonrasında sağlığını gerekçe gösteren Cemil Paşa kaplıcalara gidebilmek için izin isteyince, Hüsnü Bey'in görev süresi uzamış oldu²⁸. 1872 yılı yazında Hüsnü Bey hizmetleri ve ehliyeti dolayısıyla terfi ettirilirken, talebelerin gösterdiği gayret ve İstanbul'dan tıp ve diğer eğitim kurumları için istenen kitap ile araç-gereç temininde gösterdiği hassasiyet takdirle karşılanmıştı²⁹. Temmuz 1872'de göreve Paris Büyükelçiliğine Server Paşa atandığında bir süre de onunla çalıştı. Paris'teki son görevi, Saint Léonard Şirketine yaptığı ziyaret oldu. Aslında bu ziyaret, bir nevi talebeleri teftişi. Liege'de mesleki eğitim alan Osmanlı talebeleri bu şirkette staj görüyorlardı,

²³ Bernard Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, Çev. Metin Kıratlı, TTK Basımevi, Ankara 1993, s. 155-156.

²⁴ Seçil Karal Akgün- Murat Uluğtekin, *Hilal-i Ahmer'den Kızılay'a*, TDV Yayınları, Ankara 2002, s. 16; *Osmanlı Hilâl-i Ahmer Cemiyeti Sâlnâmesi*, Ahmet İhsan ve Şurekası Matbaacılık, 1329-1331, s. 22.

²⁵ Şişman, *a.g.e.*, s. 75-76.

²⁶ Petersburg Sefirliğine atanan Hüsnü Paşa'nın Paris'te ne kadar maslahatgüzarlık yaptığının bildirilmesi talep edilmiştir, bkz. BOA. HR. TH, 95/50. 21.12.1889.

²⁷ Şişman, *a.g.e.*, s.77-78.

²⁸ BOA. İ.HR., 14886. 29 R 1288/ 18.07.1871.

²⁹ BOA. HR.MKT., 774/60. 04 Z 1289/ 02.02.1873.

ziyaret sırasında hem şirket hem de talebeler hakkında bilgi aldı³⁰. 1873'te yerini Miriliva Agah Efendi'ye bırakarak İstanbul'a döndü.

Harbiye Mektebi Hocalığı ve Hocalığı Sırasındaki Geçici Görevleri (1873-1875)

Hüseyin Hüsnü Bey 1873'te İstanbul'a döndü. Osmanlı Devleti için oldukça sıkıntılı ve sancılı bir dönemdi³¹. Âli ve Fuad paşalardan sonra hükümet ve bürokrasiye yeni bir yön verilmeye çalışıldı. Ancak Osmanlı'da siyasi istikrarsızlık giderek arttı ve ekonomik bunalımın önüne geçilemedi. Öte yandan bürokraside farklı himaye arayışlarına yol açan bir sürece girilmişti. Hüsnü Bey, şimdilerde bürokraside daha etkin görünen yenilikçi muhaliflerle Paris'teyken mücadele etmişti. Uzun bir aradan sonra İstanbul'a dönen Hüsnü Bey Mekteb-i Fünûn-ı Harbiye hocalığına memur edildi. Fransa'da on yılı aşkın çeşitli okullarda askeri eğitim gören Hüsnü Bey oldukça donanımlı idi. Hüsnü Bey, Harbiye Mektebinde erkân-ı harp sınıflarına tarih ve Fransızca, piyade sınıfının dördüncü yılı talebelerine de askerî coğrafya dersleri vermeye başladı³². Erkân-ı harp subayları öteden beri askerî okullarda çeşitli dersler vermekteydi³³. Mektepteki hocalığı bazı geçici görevlerle kesintiye uğrasa da 1876 yılına kadar devam etti. Ayrıca Sanayi Mektebi bünyesinde yer alan komisyon üyeliğine atandı³⁴. Komisyonun

³⁰ Aysin Şişman, "Osmanlı Devleti'nde Batılı Anlamda Mesleki ve Teknik Eğitimin Doğuşu", *Uşak Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt I, Sayı 1, 2008, s. 36.

³¹ BOA. DH.SAİDd., 26/435 Hüseyin Hüsnü Paşa İstanbul'a döndüğünde bir süredir bürokrasideki istikrarsızlık söz konusuydu.. Âli ve Fuad Paşaların yakınlık duyduğu ve birçok modernleşme hamlesinde örnek alınan Fransa'nın, Prusya karşısında ağır bir mağlubiyete uğraması, Osmanlı bürokrasisinde yeni kırılmalara yol açtı. Ayrıca Eylül 1871'de de Âli Paşa'nın vefat etmesiyle, Tanzimattan beri inşa edilen süreç, bir tutulma devresine girdi. Söz konusu bu durum çeşitli yönetim kalemlerine bürokrat tayininde özellikle hissedildi. Âli ve Fuad Paşaların biraz daha gölgesinde kalan Mahmud Nedim Paşa'yı ön plana çıkardı. Nasıl ki Tanzimatın mimarı Mustafa Reşid Paşa'nın göreve getirilmesi İngilizlerce, Âli ve Fuad Paşaların vazifelendirilmesi Fransızlarca olumlu bir gelişme olarak karşılanıyorsa Mahmud Nedim Paşa'nın da üst düzey yerlere gelmesi Ruslarca müspet bir gelişme olarak değerlendirildi, bkz. Bülent Tanör, *Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2012, s. 108. Mahmud Nedim Paşa bürokrasinin elemanlarında büyük değişikliklere yol açtı. Nitekim iktidarını sağlamlaştırmak isteyen Paşa üst düzey yönetim kadrolarına kendi anlayışına yakın isimleri getirdi. Bir süre sonra da bürokrasi içinde ki Âli Paşa taraftarlarına karşı bir tutum gelişti, bkz. Stanford J. Shaw-Ezel Kural Shaw, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, Cilt II, Çev. Mehmet Harmancı, E Yayınları, İstanbul 2010, s. 195.

³² BOA. HR.SAİD., 5/30.

³³ Caner Aydın, *Osmanlı Askeri Organizasyonunda Kurmay Subaylar (1848-1914)*, Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2016, s. 28-29, 58.

³⁴ BOA. MF. MKT, 18/111, 04 Ca 1291/ 19.06.1874.

görevi, mektebin eğitim faaliyetlerini denetlemek ve belirli aralıklarla eğitim programlarını güncellemektir.

İran Şahı Nasıreddin Şah Avrupa seyahati dolayısıyla İstanbul'u ziyaret ettiğinde Hüsnü Bey, Şaha mihmandarlık etmesi için görevlendirildi. Şah 17 Ağustos 1873 günü İstanbul geldi. Şahı yeni reformlar yapmaya teşvik eden sadrazamı Mirza Hüseyin Han, Avrupa başkentlerinden sonra şahın İstanbul'u da ziyaret etmesini tavsiye etmişti³⁵. Sultanın da daveti üzerine Şah İtalya ziyaretini tamamladıktan sonra İstanbul'a gelmişti. Sultan Abdülaziz Şahı bizzat karşıladı. Şah Beylerbeyi Sarayında ağırlandı. Ertesi gün Osmanlı Hükümet üyelerinin yanı sıra bazı ülkelerin elçileri ile görüştü. Takip eden günlerde Osmanlı topraklarında yaşayan İranlıların durumu ve sınır ihtilaflarına dair diplomatik görüşmeler oldu. Nitekim bir yıl sonra taraflar arasında on üç maddelik bir uzlaşma gerçekleştirildi. İstanbul'da bir hafta kalan Şah, onuruna düzenlenen çeşitli gezi, ziyaret, yemek ve gösterilere iştirak etti. Bu süre zarfında Hüsnü Bey de görevi icabı kendisine eşlik etti. İstanbul'da kendisine gösterilen ilgiden oldukça memnun kalan Şah, 24 Ağustos günü İstanbul'dan ayrıldı³⁶.

Bu görevin ardından Hüseyin Hüsnü Bey Rus Çarı II. Aleksandr'ı Hocabey'de ziyaret edecek heyete dahil edildi. Hariciye Nazırı Raşid Paşa tarafından teşkil edilen heyet Rus Çarına tebrikname sunup, iki ülke arasında iyi ilişkilerin geliştirilmesi temennisi ile padişahın iyi dileklerini iletenecekti. 1871 Londra Antlaşması ile Karadeniz'de değişen dengeler sonrası, Osmanlı Devleti Rusya ile olan ilişkilerinde ister istemez daha hassas davranmaya başladı. Hocabey ziyaretlerini bu kapsamda görmek mümkün. Çar II. Aleksandr'ın 1875 yılı Eylül ayının ilk haftası Hocabey'de olacağı bilgisi alındığında gerekli hazırlıklar yapılarak yola çıkıldı. Deniz yoluyla gerçekleşen seyahat neticesinde Çarın kabulü ile ziyaret gerçekleşti. Heyetin huzura kabulünde Çariçe Maria Aleksandrova'nın yanı sıra, şehrin bazı ileri gelenleri ve tüccarlar vardı³⁷. Sultanın gönderdiği hediyeler de takdim edildi. Hediyeler arasında birkaç baş at da vardı. Ayrıca çar ve maiyetinde yer alan memur ile bazı şahıslara nişan verildi. Rus Çarı Hariciye Nazırı Raşid Paşa onuruna bir resepsiyon verdi. Durumdan gayet memnun olan Çar II.

35 Ülkesi için şahın Osmanlı reformlarını bizzat yerinde görmesinin daha doğru olacağını düşünüyordu, Yasin İpek, *İran'da Kaçar Türk Hanedanlığı Bâbilik ve Bahâlik*, İstanbul 2010, s. 107; Yılmaz Karadeniz, *Kaçar Hanedanı (1795-1925)*, İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Malatya 2004, s. 224-225.

36 Soner İşimtekin, *Nâşuru'd-din Şâh'ın Avrupa Seyahatnâmesi (Sefernâme-i Firengistan-ı Nâşuru'd-din Şah)*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2005, s. 242- 255.

37 BOA. HR. TO, 550/113. 07.09.1873.

Aleksandr da gelen heyete nişanlar verip, iyi ilişkileri geliştirme adına padişaha iyi dileklerini ilettiler. Bu uygulama adeta bir geleneğe dönüştü. Bu ziyaretlerle Kırım'ın Rus toprağı olduğu kabul edilirken, aynı zamanda Rusya ile dostluk teyit ediliyordu³⁸.

Hocalık görevine devam eden Hüsnü Bey yaklaşık bir yıl sonra bir başka geçici görevle Paris'e gönderildi. Paris'te tertiplenen ölçü ve tartı aletlerinin revizyonuna dair toplantıya katılmak üzere Evzan-ı Cedide Komiserliğine atandı³⁹. Bu tür toplantılar belirli aralıklarla yapılmakta idi. Hüsnü Bey daha evvel Paris'te görevdeyken, bu husustaki toplantılara katıldığı için deneyimliydi. Bu görevin ardından yeni Kralı tebrik için İspanya'ya gidecekti⁴⁰. Ayrıca Hüsnü Bey Paris'te metro ile alakalı hususi toplantıya da iştirak etmişti. Epey süre devam eden görüşmeler neticesinde bir mukavele imzalandı⁴¹. Bu vazifenin ardından Hüsnü Bey İspanya'ya gitti.

1874 yılı sonlarında İspanya'da XII. Alfonso kral ilan edilmişti. Sürgünde olan XII. Alfonso 1875 yılı başlarında ülkesine döndü ve yeni kral olarak tahta geçti. Osmanlı Devleti yeni Kralın tebriki için Hüseyin Hüsnü Bey'i görevlendirdi. Paris'ten Madrid'e giden Hüsnü Bey'in yolculuğunun bir bölümü tren ve bir bölümü de vapurlaydı. İç karışıklardan sonra İspanya'da yeniden sükûnet hâsıl olmuştu. 12 Mayıs 1875'te Madrid'e ulaşan Hüsnü Bey 14 Mayıs'ta Dışişleri Bakanı ile bir görüşme yaptı. 17 Mayıs'ta huzura kabul edilen Hüsnü Bey, yeni Kralı tebrik edip, iki ülke arasındaki ilişkilere değindi ve Padişahın tebriknamesini sundu. Tebrikname dolayısıyla memnuniyetini ifade eden İspanya Kralı XII. Alfonso, Hüseyin Hüsnü Bey'i Elizabet nişanı ile taltif etti⁴².

Çeşitli Askeri Görevleri (1875-1888)

1875 Hersek İsyanı ve sonrasında Balkanlarda yaşanan gelişmeler üzerine hükümet aldığı kararla farklı görevlerde bulunan kurmay askerleri orduda görevlendirmeye başladı. Binbaşı Hüsnü Bey de, kumandan olarak Yenipazar Fırka-ı Askeriyesine görevlendirildi. Sırp ve Karadağlılarla olan çarpışmalarda yer aldı. Önce Bosna'daki Trebin köyü yakınlarında çatışmalara katılırken daha sonra Moraça muharebesine iştirak etti. 1877 Şubat ayı sonuna kadar burada kaldı. Hüsnü Bey, akabinde patlak veren 1877-1878 Osmanlı Rus Savaşında ise Tuna Şark Ordusunda görevlendirildi.

³⁸ Hasip Saygılı, *1905 Rus Devrimi ve Sultan Abdülhamid*, Ötüken Yayınları, 2016, s. 58-59.

³⁹ BOA. HR. MKT, 856/62, 15 L 1291/ 25.11.1874; BOA. İ.DH, 48467, 08 Za 1291/ 17.12.1874.

⁴⁰ BOA. İ.HR., 16034-1, 27 R 1292/ 02.06.1875.

⁴¹ BOA. İ.HR., 16034-2, 27 R 1292/ 02.06.1875.

⁴² BOA. HR. SAİD, 5/30

Mirlivalığa terfi ettirilen Hüsnü Bey Razgrad'da paşa olarak görev yaptı⁴³. Daha sonra Çatalca istihkamlarının kontrolü için teşkil edilen komisyonda görev aldı. Savaş sonrasında yaşanan gelişmelerde Bosna Hersek eyaleti ile Yeni Pazar sancağında ortaya çıkan sorunlar Osmanlı ve Avusturya hükümetlerince bir mukavelename ile çözülmeye çalışıldı. Viyana Büyükelçisi İbrahim Edhem mukavelenamenin uygulama safhasında hem Bosna'da kalan harp silahları ile teçhizatı hakkında görüşme yapması hem de Müslümanların ahvalini yerinde görmesi için bölgeye bir komiser tayin edilmesini önerdi. Öne çıkan isim Hüsnü Paşa oldu⁴⁴. Viyana Büyükelçisi de Hüsnü Paşa'nın atanmasından yanaydı. Paşa bölgeye Ağustos 1879'da gitti ve bizatihi incelemelerde bulundu. Avusturyalı askerlerin Müslümanlara yaptığı eziyetleri ve camii, tekke, mevlevihane ile mekteplerdeki tahribatı rapor ederek Hariciyeye bildirdi. Paşanın Avusturyalı askeri yetkililer de görüşmeleri oldu. Paşa bu görüşmelerde Avusturyalı askerlerin yanlış ve kötü muamelelerine dikkat çekip, düzeltilmesini istedi⁴⁵. Öte yandan bölgedeki gelişmelere ve vaziyete istinaden istihbarat faaliyetlerinde bulunması için bir muhbir görevlendirildi⁴⁶. Hüsnü Paşa'nın çalışmalarından rahatsız olan Avusturya Hükümeti Paşanın bir an evvel vazifesini tamamlayarak bölgeden ayrılmasını istiyordu. Bu nedenle Avusturya Hükümeti sürecin çeşitli bahanelerle uzatılmasından rahatsızdı⁴⁷. Yeni Pazar'da yapılanların farkında olan Osmanlı Hükümeti, Hüsnü Paşa'nın bölgedeki çalışma ve faaliyet süresini azami ölçüde uzatmaya çalıştı. Paşa Ağustos 1880'de İstanbul'a döndü.

İstanbul'a Hüsnü Paşa sonrasında Tophane-i Âmire bünyesinde kurulan Torpido Komisyonu Reisliğine görevlendirilirken, Paşadan daha fazla istifade edebilmek için Erkan-ı Harbiye-i Umumiye Dairesi İkinci Şube Müdürlüğüne atandı (düşük cümle, paşadan... atandı). Bu dairenin görevi, "*ecnebi ordularının askerî kuvvetlerinin araştırılması, orduların teşkil ve tertibatlandırılmasına ve toplanmasına dair işler ile ilgilenmekti*" II. Abdülhamid Boğazların korunmasında büyük önem taşıyan torpidoların üretimini yapabilecek tesisin istenilen kapasiteye ulaşabilmesi için verdiği talimatla çalışma başlatıldı. Bir yandan da kurulacak mekteple bu alana katkı

⁴³ Gös.yer.

⁴⁴ BOA. Y.A.RES., 7/58, 20 L 1297/ 25.09.1880.

⁴⁵ BOA. A.MKT.MHM., 484/57, 19 L 1296/ 06.10.1879; BOA. Y.PRK.AZJ., 3/33, 29 Z 1296/ 14.12.1879.

⁴⁶ BOA. HR.SYS., 255/4, 07.03.1880.

⁴⁷ Avusturya Dışişleri Bakanı Haymer imzalı bir telgraf, bkz. BOA. HR.SYS., 1916/ 79, 18.04.1880.

sağlayacak teknik yönü olan talebeler yetiştirilmesi hedefleniyordu⁴⁸. Tabii ki dış dünyada torpido ve istimbolaların kullanım teknikleri ve bunlara yönelik gelişmelerin kitap ve mecmualar vasıtasıyla yakından izlenmesi de gerekiyordu⁴⁹. Paşa başkanlığındaki komisyon, 1884'te imal edilen torpidoları incelediğinde, torpidoların yeterli olmadıkları tespit etti⁵⁰. Dolayısıyla üretim kalitesinin artırılması için yabancı ülkelerdeki örneklerden daha fazlasıyla yararlanılması için çalışmaların bu yöne kaydırılmasına karar verildi. 1885'te Bulgaristan'da yaşananların ardından Padişahın talebiyle mevcut torpido sayısını ve istihkamların durumunu tespit üzere bir çalışma başlatıldı. Hüsnü Paşa'nın hazırladığı rapora göre, 154'ü elektrikli, 161'i müsademeli ve 225'i denize yerleştirilmiş elektrikli torpido olmak üzere toplam sayının 540 olduğu tespit edildi⁵¹. Rusya ise Osmanlı Devleti'nin Karadeniz ve Boğazlara yönelik istihkâm çalışmalarından rahatsızdı ve Rus Dışişleri zaman zaman rahatsızlıklarını dile getiriyordu.

1885'te Fransızlar Süveyş Kanalından geçişler ve Mısır'ın güvenliği ile bir anlaşma için Paris'te komisyon toplanmasını önerdi. Osmanlı Hükümeti de komisyonda yer alacaktı. Hükümet bu meselelerin bir an evvel görüşülmesini arzuluyordu. Uzman bir şahsın heyette yer alması icap ettiği için elçilerin toplantıda yer almaması tavsiye edildi. Çeşitli önerilerden sonra "*Fransız lisanına aşına ve hariciye işlerine vakıf ve ehil bir kimse olan daire-i askeriyeden* Hüsnü Paşa da karar kılındı⁵². Atina Elçisi Ahmet Tevfik Paşa ile birlikte Hüsnü Paşa da toplantılara iştirak etti. Hüsnü Paşa teşkil edilen ikinci bir komisyon da görev yaptı⁵³. Fransız ve İngilizlerin layihalarına dayanılarak öneri mahiyetinde bir mukavele oluşturuldu. Alınan talimatlarla birlikte Osmanlı delegasyonu iki ülkenin önerisinde yer alan bazı maddelere itiraz edip, farklı önerilerde bulundu. Örneğin, Fransız layihasının 1. maddesinde yer alan, "kanal, her vakit bütün devletlere açık ve tarafsız geçittir" ifadesi yerine "kanal her vakit gemilere açık ve serbesttir", ifadesi yer almalıdır. 6. maddesinde yer alan "Hıdiviyet-i Mısıriyye" yerine "Devlet-i Âliyye" ibaresi kullanılmalıdır. İngilizlerin layihasında yer alan 8. maddedeki "Hıdiv

⁴⁸ Şakir Batmaz, "II. Abdülhamid Devri Bahriyesinde Personel Yetiştirme Gayretlerine Bir Örnek: Torpido Mektebi", *Osmanlı Donanmasının Seyir Defteri*, Pera Müzesi Yayınları, İstanbul 2009, s. 69.

⁴⁹ Derya Geçili, "Torpido Okul Gemilerinde Eğitim Verilmesi Ve İzmit'te Torpido İstasyonu Açılması", *Uluslararası 9. Türk Deniz Ticareti Tarihi Sempozyumu Bildirileri, 4-5 Mayıs 2017*, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2017, s. 4.

⁵⁰ BOA. Y.PRK. MYD, 3/71, 08 Za 1301/ 30.08.1884.

⁵¹ BOA. Y.MTV, 22/155, 29 Za 1303/ 29.08.1886.

⁵² BOA. MV., 2/15, 28 Ca 1302/ 15.03.1885.

⁵³ BOA. HR. SYS, 968/102, 01.04.1885.

hazretleri” yerine “Devlet-i Âliyye” ibaresi kullanılmalıdır⁵⁴. “Mısır Hıdivliği koruma vasıtalarına sahip olmadığı takdirde devletlerin yardımını istemelidir”, yerine “.... Babıâli’ye müracaat etmelidir” ifadesi kullanılmalıdır. Ayrıca İngilizlerin layihasında yer alan 9. maddedeki “Mısır Hıdivinin hukuku” yerine “Hıdiv’in imtiyazlarına” ibaresi kullanılmalıdır⁵⁵, şeklinde yapılan öneriler üzerinde değişiklik talep edilmiştir. Layihalarla birçok değişiklik önerisinde bulunulsa da, bir anlaşmaya varılamadı. Ancak hazırlanan tutanaklar katılan ülkelerin temsilcileri tarafından imzalandı. Paris’teki vazifesini tamamlayan Hüsnü Paşa İstanbul’a döndü⁵⁶. Mesleki kariyeri açısından bu tür görevler Hüsnü Paşa’nın daimi bir diplomatik görev atanması için önemli referans olduğu ileri sürülebilir. Zira geçici olarak yaptığı bu türden görevleri layıkıyla yerine getiren Hüsnü Paşa’ya olan itimat artmıştı. Dolayısıyla diplomatik misyon temsilciliğine giden yol artık açılmıştır. Zira üst düzey bürokratik ve diplomatik görevlendirmelerde II. Abdülhamid güven unsurunu ziyadesiyle önde tutmaktaydı.

Çetine Ortaelçiliği (1888-1889)

Hastalığı dolayısıyla Ahmet Cevat Paşa Çetine Elçiliğinden ayrılması söz konusu olunca, elçiliğin boş bırakılmayıp derhal atamanın yapılmasıyla yeni elçinin göreve başlamasının elzem olduğunu bildirmişti. Bu tavsiyeyi dikkate alan Osmanlı Hariciyesi Hüseyin Hüsnü Paşa’yı 1888 yılı Ağustos ayında Çetine’ye elçi atadı⁵⁷. Paşa, yaklaşık bir ay sonra itimatnamesini Karadağ Prensi Nikola’ya sunarak görevine başladı. Paşa Karadağ Prensi ile görüşmesinde iki ülke arasındaki iyi ilişkileri daha da geliştirme arzusunda olduğunu ifade etti⁵⁸. Osmanlı Devleti ile diplomatik ilişkilere başından beri büyük önem veren Prens Nikola da Osmanlı hükümdarının iki ülke arasındaki ilişkiye verdiği önemden dolayı memnuniyetini yeniden dile getirirken, aynı şekilde iki ülke arasındaki müspet ilişkilerin geliştirilmesi için gayret gösterip, mesai harcamaktan kaçınmayacağını belirtti⁵⁹. Ayrıca Karadağ Prensi yeni elçi şerefine bir ziyafet vermiş ve ziyafet sırasında siyasi ve diplomatik meseleler de konuşulmuştu. Prens Avrupa’daki karışıklığa dikkat çekti, her iki ülkenin de bunlardan korkusunun olmadığını, Sultanın akilane siyaseti ile olaylar karşısında asayiş ve sükuneti korumaya yönelik politikalar üretip,

⁵⁴BOA. HR.İD., 2017/73, 21.06.1885.

⁵⁵BOA. HR.İD., 2017/73.

⁵⁶BOA. HR.İD., 2017/73; Necati Çavdar, *Son Osmanlı Sadrazamı Ahmet Tevfik Paşa*, Berikan Yayınevi, Ankara 2020, s. 85-88.

⁵⁷BOA. İ.HR., 19823, 22 Za 1305/ 31.07.1888.

⁵⁸BOA. Y.A.HUS., 217/69-5, 23 M 1306/ 29.09.1888.

⁵⁹BOA. Y.PRK. EŞA, 8/44, 21 M 1306/ 21.09.1888; Zeynep Bostan, *Osmanlı Hariciyesinin Modern Temelleri- II. Abdülhamid Döneminde Diplomasi*, Kitap Yayınevi, İstanbul 2021, s. 144.

duruma hâkim olduğunu ve ortaya çıkan meseleleri de bertaraf ettiğini dile getirdi⁶⁰.

Çetine Elçiliğinde Hüsnü Paşa maiyetinde bir başkâtip ve tercüman bulunmakta idi. II. Abdülhamid Balkan ülkelerinin ittifak yapmalarını engellemeyi amaçlayan bir dış politikayı izliyor ve aralarında sorun teşkil edecek meseleleri ön plana çıkarmaya çalışıyordu. Sultan bir çeşit denge siyaseti diyebileceğimiz uygulama ile bilhassa Rusya'nın bölgeye yönelik faaliyetlerini ve emellerini engellemek istiyordu. Haliyle Karadağ ile olan münasebette önemli konulardan biri, prensliğin Rusya ile olan ilişkisiydi. Rusya'nın bölgeye yönelik politik emelleri öteden beri biliniyordu. Haliyle bu ilişkiye dair gelişmeler yakından izleniyordu. O dönemde Prens Nikola'nın Bulgar prensi olmak istediğine dair haberler yer alıyordu⁶¹. Hatta sonrasında Bosna kralı ve Rusya'nın da desteği ile Sırp kralı olma hayalinden bahsediliyordu⁶². Nitekim Prens Nikola 1889'da kızı Milica'yı Grandük P. Nikolayeviç ile evlendirerek Rus hanedanlığı ile bir bağ kurdu. Grandük, Çetine'ye ziyarete geldiğinde düzenlenen programa Hüsnü Paşa da davet edilmişti. Paşa izdivaç dolayısıyla çifti tebrik etmişti⁶³. Bu konuya dair tüm gelişmeler Hüsnü Paşa tarafından takip edilerek Hariciyeye aktarıldı⁶⁴. Ayrıca Paşanın görevde olduğu dönemde, Rusya'nın muvafakati ile Balkan devletlerinin Sulhpervane Ortodoks İttifakı ismiyle bir heyet teşkil ederek bir araya geleceklerine ve heyet üyelerinden birisinin de Karadağ Prensligi olacağına dair söylentiler gazetelerde yer almıştı⁶⁵. Diğer diplomatlar gibi Hüsnü Paşa da bu ve benzeri ittifakların Balkanlardaki Osmanlı siyasi varlığını ne derece tehdit edeceğinin ve nelere yol açabileceğinin farkındaydı. Dolayısıyla bu konuya dair en ufak söylenti bile Hariciye ile paylaşılıyordu.

Karadağ ile başından beri yaşanan sorunlardan biri de, bölgedeki göçmen Müslümanların emlak gelirlerinin ve mülklerin durumuydu. Geçen yıllara rağmen mesele tam olarak çözülememişti. Karadağ Prensi anlaşmalarla taahhütte bulunsa da Hüsnü Paşa'nın elçiliği sırasında Gosine ve Plav'da yıllık hasılatın ödenmemesi nedeniyle Osmanlı Hükümeti, meselenin çözülmesi için bir komisyon kurulması karar verdi. Artık yapılması gereken, ya bizzat, bu mümkün değilse, aracılar vasıtasıyla mülk ve emlakın satışı yapılarak devri gerçekleştirilecekti. Komisyon, uygulamanın kabul edilmesi

⁶⁰ BOA. Y.PRK. EŞA, 8/44.

⁶¹ BOA. Y.EE., 46/122, 28 R 1306/ 25.12.1888.

⁶² BOA. Y.PRK.TKM., 15/20-2, 12 L 1306/ 11.06.1889.

⁶³ BOA. Y.A.HUS., 228/9, 04 Z 1306/ 01.08.1889.

⁶⁴ BOA. Y.PRK. EŞA, 9/92, 29 Za 1306/ 27.07.1889.

⁶⁵ BOA. Y.PRK.TKM., 14/39, 27 Ca 1306/ 29.01.1889.

için Karadağlı yetkililerle görüşerek Müslümanların mağduriyetine son vermeye çalışacaktı⁶⁶.

Çetine Elçisi Hüsnü Paşa 1889 yılı kış aylarında grip salgınının etkili olduğunu ve çok sayıda insanın yaşamını yitirdiğini, hastalıktan en çok Podgorica yolu üzerinde bir mevkiye yerleştirilmiş olan göçmenlerin etkilendiğini bildirmişti. Elçi, salgını önlemek için prensin tüm imkanları seferber ettiğini, hatta hastalığın şiddetle seyrettiği Podgorica'daki sarayını ağır hastaların tedavisine açtığını bildirmişti⁶⁷. Elçi grip salgını hakkında Hariciyeyi bilgilendirirken, salgın hastalıkların yol açtığı yoğun ve toplu ölümler dolayısıyla tedbirli olunması için Karadağ'daki duruma dikkat çekmişti. Bir sonraki kış, Asya veya Rus gribi olarak bilinen salgın dolayısıyla dünyada bir milyondan fazla insan hayatını kaybetti. Aynı yıl Hüsnü Paşa'nın gündeminde olan bir diğer mevzu da I. Kosova Savaşının 500. yıl etkinlikleriydi. Sırların I. Kosova Savaşında ölenlerin yıldönümü olarak kabul ettikleri 15 Haziran gününü dualarla anıp⁶⁸, I. Kosova Savaşının 500. yılı olması dolayısıyla Sırbistan'da Kral Lazar ve diğer savaşçıları adına kapsamlı bir etkinlik düzenleneceğine dair malumat edinilmişti. Balkanlardaki atmosferle birlikte düşünüldüğünde tamamen siyasi maksatlı bu girişimin Karadağ'da olumlu karşılık bulmaması için Hüsnü Paşa hızlıca gerekli ön çalışmayı yapıp, bu programla ilgili olarak Prens Nikola ile görüştü. Hüsnü Paşa, böyle bir etkinlik karşısında Prens'in şaşırıldığını, bir anlam veremediğini ve Prensten, kesinlikle ülkelerinde bu girişime destek olunacak bir gösteri ya da faaliyete izin verilmeyeceği sözünü aldığını Hariciyeye iletmişti⁶⁹. Aynı şekilde Hariciye vasıtasıyla Sırbistan'daki etkinliklerin çevre ülkelerde Osmanlı Devleti aleyhine bir eylem ya da taşkınlığa yol açma ihtimaline karşılık diğer elçiliklere de gerekli talimatlar verildi⁷⁰. Bosna Hersek'te Sırlardan etkinliklere katılmak isteyenlere hükümetten gelen talimatla Avusturya Macaristan askerleri izin vermedi⁷¹. Sırbistan'daki bu etkinliğe Yunan basının ilgi göstererek gazete sayfalarında yer verdiği görüldü. Bu gazetelerin ilgili nüshalarının ülkeye girişi hükümetçe

⁶⁶ Ayşe Özkan, "Berlin Antlaşması Sonrasında Karadağ'da Müslüman Emlaki Meselesi", *TAD*, Cilt XXXV, Sayı 59, 2016, s. 104-105.

⁶⁷ BOA. Y.A.HUS., 222/25, 06 C 1306/ 07.02.1889.

⁶⁸ Mucize Ünlü, "Sırların I. Kosova Zaferi'nin 500. Yıldönümünü Kutlama Girişimleri", *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, Sayı 28, 2010, s. 108-109.

⁶⁹ BOA. Y.PRK.HR., 12/25, 24 L 1306/ 23.06.1889 ; Program dahilinde Kral Lazar anısına bir nişan ihdasına karar verildi, bkz. BOA. Y.PRK.MYD., 8/53, 21 L 1306/ 20.06.1889.

⁷⁰ BOA. İ.DH., 89072, 20.L.1306/ 19.06.1889; BOA. Y.A.HUS., 226/59, 22 L 1306/ 21.06.1889.

⁷¹ BOA. Y.A.HUS. 227/15, 05 Za 1306/ 03.07.1889.

yasaklandı⁷². Hüsnü Paşa'nın da gayretleri ile Karadağ'da herhangi bir hadise yaşanmazken, çevre ülkelerde Osmanlı aleyhine bir olay meydana gelmedi.

Diğer tarafından diplomatik teamüller ve temsil gereği Çetine Ortaelçisi Hüsnü Paşa görevi boyunca çeşitli merasim ve davetlere iştirak etti. Ayrıca iki lider arasında karşılıklı taltifler oldu. Maddi ve manevi temsillerle devletin azalan prestijini tekrar geri getirmeye çalışan II. Abdülhamid istimalet politikası ile yabancı liderlere ve onların aile fertlerine hatırı sayılır hediyeler göndererek dostane ilişkiler kurmaya çalıştı. Muhtelif siyasi meselelerin çözümüne yardımcı olacağı düşüncesiyle ikili ilişkileri güçlü tutmaya çalıştı. Örneğin, Kasım 1888'de II. Abdülhamid tarafından Karadağ Prensinin büyük oğluna hediye gönderildi, Prens hediyeden dolayı teşekkürlerini bildiren bir mektup gönderdi⁷³. Aralık ayının son günlerine doğru Prens'in damadının biraderi Prens Jorj Karayogeviç'in ölümü dolayısıyla düzenlenen cenaze merasimine devleti temsilen Hüsnü Paşa katılarak, Karadağ Prensine Padişahın taziyelerini sundu⁷⁴. Öte yandan yeni yıl kutlamaları nedeniyle Prens, Hüsnü Paşa'yı verdiği yemeğe davet ederken, Paşanın, Prens'in yeni yılını tebriği, memnuniyetle karşılandı⁷⁵. Ayrıca Paşa, prensin davetiyle oğlunun reşit olması dolayısıyla tertiple ettiği şenliğe iştirak etti. Hatta Paşa Hariciyeye, silahları sevdiği için prensin oğluna kılıç hediye edebileceği tavsiyesinde bulundu. Nitekim II. Abdülhamid Prens'in oğluna, kılıç ile birlikte başka hediyeler de gönderdi⁷⁶. Aynı şekilde Karadağ Prensi de doğumunun kırk altıncı ve tahta çıkışının on ikinci yıldönümünü sebebiyle gönderdiği mesajlarla Padişahı tebrik etti⁷⁷. Ayrıca Karadağ Prensi Nisan 1889'da Zekiye Sultan'ın evliliği dolayısıyla Padişaha tebriklerini ilettiler⁷⁸.

Karadağ'da kısa sürede oldukça iyi bir intiba bırakan Hüsnü Paşa Ağustos 1889'da Çetine'den ayrılmak zorunda kaldı. Padişaha bağlılığı, görev ciddiyeti ve çalışma prensibiyle takdir gören Hüsnü Paşa'yı artık çok daha önemli ve zor bir vazife beklemekteydi. II. Abdülhamid'in inisiyatifiyle Hüsnü Paşa diplomatik açıdan yönetilmesi oldukça zor, güven ve disiplin unsurunun daha ö plana çıktığı Petersburg Büyükelçiliğine atandı.

⁷² BOA. DH.MKT., 1633/ 134, 03 Za 1306/ 01.07.1889.

⁷³ Sadece zarf bulunmakta, hediye ne olduğu bilinmemekte, bkz. BOA. Y.PRK. MBC, 6/110, 21 Ra 1306/ 25.12.1888.

⁷⁴ BOA. Y.A.HUS., 220/58, 23 R 1306/ 27.12.1888; BOA. İ.DH., 87199, 23 R 1306/ 27.12.1888.

⁷⁵ BOA. Y.PRK. EŞA, 8/82, 12 Ca 1306/ 14.01.1889.

⁷⁶ BOA. Y.PRK. EŞA, 9/50, 23 Ş 1306/ 24.04.1889; BOA. Y.PRK.NMH., 4/45, 21 Ra 1307/ 15.11.1889

⁷⁷ BOA. Y.EE., 46/123, 16 Ş 1305/ 28.04.1888.

⁷⁸ BOA. Y.PRK. NMH, 4/32, 04 Ş 1306/ 05.04.1889.

Petersburg Büyükelçiliği (1889-1908)

Mirliva Hüseyin Hüsnü Paşa Petersburg'a, takriben 11 yıl görev yapan Ahmet Şakir Paşa'nın Girit'e vali vekili ve fevkalade kumandan vazifeleriyle atanması üzerine tayin edildi. Şakir Paşa alencele İstanbul'a dönerken yerine maslahatgüzar bırakmış olması Rusya ile olan ilişkiler açısından münasip görülmediği için derhal yerine atama yapılarak Hüsnü Paşa Petersburg'a gönderildi. Ayrıca askeriye mensubu olduğu için Hüsnü Paşa feriklik rütbesine terfi ettirildi⁷⁹. Rusların İstanbul Elçisi Nelidov, Petersburg Elçiliği için Hüsnü Paşa ismi geçince, Hariciye Nazırı Said Paşa'dan bilgi talep etti. Paşa, Hüsnü Paşa'nın Fransa'da iyi bir askeri eğitim aldığını, dirayetli, çalışkan ve nazik biri olduğunu, geçmişte mühim vazifeler ifa ettiğini ve son olarak da Çetine'de Karadağ Prensini memnun kaldığı güzel hizmetlerde bulunduğunu belirtmişti. Nazır paşa, Hüsnü Paşa'nın Petersburg'da da iki ülke arasındaki siyasi ve diplomatik ilişkiye uygun hareket edeceğinden ve imparatorun memnuniyetini kazanacağından hiç şüphe edilmemesi gerektiğini ekler⁸⁰. Bu izahattan memnun kalan Mösyö Nelidov, kendi Hariciyesini bilgilendirdi. Hüsnü Paşa aldığı izinle İstanbul'a geldi ve bir müddet sonra görev yerine gitti. 1889 yılı Ekim ayının son haftasında Petersburg'a varan Hüsnü Paşa itimatnamesini Rus İmparatoru III. Aleksandr'a sunarak görevine başlamış oldu.

Rusya ile olan ilişkilerde dikkat çeken ve uluslararası kamuoyunu meşgul eden konularının başında Osmanlı Ermenilerinin durumu gelmekteydi. Çeşitli vilayetlerde Osmanlı'yı zora sokan Ermeni isyanları görülmeye başlandı. 22 Eylül 1890'da, Hüsnü Paşa Hariciyeden aldığı talimatla Erzurum ve Sason'da yaşanan olaylarla ilgili hükümetin basında yer alan haberlerden duyduğu rahatsızlığı yaptığı görüşmede Rus Dışişleri Bakanı Giers'a ilettili. Görüşmede Hüsnü Paşa özellikle Rus gazetelerinde konuya dair yer alan İngiliz kaynaklı haberlerin iki ülke arasındaki gelişen dostane ilişkiye zarar verdiğini, aynı zamanda bunun Rusya'nın menfaatlerine dokunduğunu ve İstanbul'da Rus tebaasından bazı kişilere karşı polisin aldığı tedbirlerden Mösyö Nelidov'un hoşnut olmadığı ve zorluk çıkardığını iletmişti. Giers ise cevaben, Rus Ermenilerinin sınır bölgelerinde herhangi bir eylemine izin vermeyeceklerini belirtmiş, elçileri hakkındaki iddiayla ilgili bir bilgilerinin olmadığını

⁷⁹ BOA. İ.DH., 89487, 19 Z 1306/ 16.08.1889.

⁸⁰ BOA. Y.A.HUS., 228/82, 15 Z 1306/ 12.08.1889; "Petersburg ve Çetine Sefâret-i Seniyyelerine ta'yinleri muktezâ-yi emr ü fermân-ı hümâyûndan idüğü 19 Zilhicce 1306 tarihli tezkire-i resmiyye-i çâkerî ile tebliğ kılınan Hüsnü Paşa ile Tevfik Bey'in memuriyetlerinin yarınki gazetelerle ilân ettirilmesi..." bkz. BOA. İ..DH., 89487.

eklemiştir⁸¹. Daha sonra Hüsnü Paşa Hariciyeden aldığı talimatla İngiliz gazetelerinde Osmanlı Ermenileri hakkında yer alan haberlerin Rus basınında yer almaması için girişimlerde bulunarak Giers ile tekrar bir araya geldi. Giers Rus gazetesinde yer alan haberlerin kabul edilemez olduğunu ve muzır neşriyatı tekzip etmekte tereddüt etmediklerini ifade etti. Nitekim *Novoye Vremya* gazetesi çok geçmeden söz konusu haberlerini tekzip etti. Ancak bu girişimlere rağmen bu tür haberlerin önünü almak pek mümkün olmadı. İlerleyen zamanda yine benzer haberler yapılmaya devam etti⁸². Öte yandan Ermeni komitelerinin ülke dışındaki faaliyetleri de giderek artmakta idi. Faaliyet gösterdikleri ülkeler arasında Rusya da vardı. Sınırı kaçak olarak geçen birçok Ermeni Rusya'da aldıkları eğitimin ardından yeniden doğu vilayetlerine sızarak, bölgede huzur ve güvenliği tehdit eden olaylara karışmakta idiler. Haliyle Hüsnü Paşa bunları da yakından izlemek durumundaydı. Hariciyeden gelen bir bilgi de Hüsnü Paşa Giers ile görüşerek Agop Arakelof isimli bir Rus vatandaşı Ermeninin Osmanlı Devleti aleyhine yürüttüğü faaliyetlere engel olunarak kolluk kuvvetlerine teslimi talep edilmişti⁸³. Yaşanan olaylar nedeniyle Rusya ile olan ilişki dengesinin bozulabileceği endişe Osmanlı Devleti'ni tedirgin ediyordu.

1890 yılı ve devamına bakıldığında Rus elçilik ve konsolosluk yetkililerinin Ermeni komiteleriyle olan ilişkilerini yansıtan hadiseler çoğalmaya başlamış ve sık sık Hüsnü Paşa tarafından Rus Dışişlerine bildirilmişti⁸⁴. Rusya'nın Osmanlı sınırındaki tutumu Ermeni çetecilerin doğudaki faaliyetlerini destekler nitelikteydi. Osmanlı Hariciyesi Rusya'ya bu konuyla ilgili rahatsızlığını defaatle bildirirse de pek sonuç alamadığı gibi bölgede eylemler giderek artmakta ve kontrolü güçleşmekteydi. 3 Temmuz 1894'te II. Abdülhamid Rus İmparatoruna gönderdiği mektupla Rusya'dan ülkesine olan Ermeni göçlerinin durdurulmasını talep ederken, bu tavrın

⁸¹ BOA. A.MKT. MHM, 501/13, 09 S 1308/ 24.09.1890; *Novoye Vremya* gazetesinin Ermenistan tabirini kullanmasından rahatsız oldukları iletiliyor, bkz. *Osmanlı Belgelerinde Ermeni-Rus İlişkileri (1841-1898)*, Yay.haz. Recep Karacakaya, A. Mahmut Uygun, Numan Yekeler ve diğerleri, BDAGMOADB Yayınları, Ankara 2006, s. 48-52..

⁸² *Novoye Vremya* gazetesinde Dersaadet'e mektup başlığı ile yine Osmanlı Hükümeti aleyhine bir yazı kaleme alınmıştı. Hüsnü Paşa Rus Dışişleri Bakanı Giers'a gazeteyi yine şikayet etti. Yazı yine tekzip edilse de aynı gazetede Osmanlı idaresini rahatsız edici yazılar çıkmaya devam etti, bkz. *Osmanlı Belgelerinde Ermeni-Rus İlişkileri (1841-1898)*, s. 50-51.

⁸³ BOA. YPRK.HR., 13/81, 05 Ra 1308/ 19.10.1890; Yusuf Sarıay, "Rusya'nın Türkiye Siyasetinde Ermeni Kartı (1878-1918)", *Akademik Bakış*, Cilt I, Sayı 2, 2008, s. 80-81.

⁸⁴ Rus Büyükelçiliği Tercümanı Maksimof'un Ermeni çetecileri himaye ettiğine dair haberler, bkz. BOA. YPRK.ZB, 6/42, 28 S 1308/ 13.10.1890; Ermeni çetecilerin cemiyet faaliyetleri ile para ve silah temin ettikleri ve bunların Rusya'nın Van, Erzurum ve Harput konsolosları tarafından kollandıkları ifade edilmekte, bkz. BOA. A.MKT.MHM., 502/25, 28 Z 1308/ 02.08.1891.

komşu iki ülkenin ortak çıkarlarına daha uygun olacağı ifade etmiştir⁸⁵. 26 Ağustos 1896'da yaşanan Osmanlı Bankası Baskını ve ardından gelişen olaylar Osmanlı Hükümetini çok zor durumda bırakmış ve batılı diplomatlar yaşananları katliam olarak nitelendirmişti. Osmanlı Hükümeti ise, Ermeni komitecilerin sebep olduğu bu olayların önünün alınması için Büyük Devletlerin, topraklarında bu tür kişi ve örgütleri barındırmamaları ve faaliyetlerine izin vermemeleri gerektiğini bildirirken, Petersburg da dahil elçiliklere bu çetecilerin faaliyetlerini tespit edip ilgili devlet yetkililerine iletmeleri istendi⁸⁶. Ayrıca bir irade çıkarılarak bundan sonra Osmanlı toprakları dışındaki Ermeniler için Tabiiyet Kanununun 6. maddesi uygulanacaktı⁸⁷. Doğudaki Ermeni faaliyetlerinin yürütülmesine büyük imkân sağlayan sınırdan kaçak geçişler, ilerleyen yıllarda da Osmanlı Hükümetini zorda bıraktı. 1898'de Büyükelçi Hüsnü Paşa Giers ile görüşmesinde yine bu meseleye işaret ederek, Osmanlı topraklarından karışıkları isyanlar dolayısıyla kaçıp geldikleri Kafkasya'da pasaport alıp Rusya'da kalmaları gerekirken, yeniden Anadolu'ya gelmelerindeki maksat, fesat çıkarmak ve bölgeyi karıştırmaktır, denilerek, hükümetin kaygıları iletildi. Dolayısıyla bunların Anadolu'ya dönüşüne izin verilmemesi gerektiğinin altı çizilmişti⁸⁸.

Rusya ile olan ilişkilerde önemli yer tutan siyasi meselelerin biri de, Balkanlardaki gelişmelerdi. 1897'de Rus İmparatoru II. Nikola ve Avusturya Macaristan İmparatoru F. Joseph Petersburg'da yaptıkları anlaşma ile Balkanları kendi etki ve egemenlik alanlarına bölmüşlerdi⁸⁹. Makedonya'da yaşanan olayları yatıştırmakta zorlanan Osmanlı Hükümeti, İngiliz ve Rus hükümetleri başta olmak üzere Büyük Devletlerce ıslahat yapması için sıkıştırılıyordu. Nitekim Kasım 1902'de Rumeli vilayetleri için bir talimat yayınlanarak adımlar atılmıştır. İngilizlerin girişiminden rahatsız olan Rusların Dışişleri Bakanı Lamsdorf Aralık 1902'de Avusturyalı mevkidaşı ile Makedonya'daki sorunu görüşmek üzere Viyana'ya gitmişti. Hüsnü Paşa'ya göre bu görüşmede yapılması gereken reformlar ele alınmıştı⁹⁰. Ancak aralarında itilaf söz konusu idi. Bu iki ülke 21 Şubat 1903'te Viyana Tasarısı diye bilenen programı Osmanlı Hükümetine sundu. Osmanlı Hükümeti çok istemese de tasarıyı uygulamak zorunda kaldı. Petersburg Büyükelçisi Hüsnü

⁸⁵ BOA. Y.PRK.HR., 19/ 37, 29 Z 1311/ 03.07.1894.

⁸⁶ *Osmanlı Belgelerine Göre Ermeni-Fransız İlişkileri (1879-1918)*, Yay. haz. Uğurhan Demirbaş, Ali Osman Çınar ve diğerleri, Ankara 2002, s. 72-73.

⁸⁷ Samet Tufan, "Ermeni Sorununun Etkisinde Karadeniz Demiryolları Müzakereleri ve 1900 İtilafnamesi", *Sosyal ve Kültürel Araştırmalar Dergisi*, Cilt IV, Sayı 8, 2018, s. 52-53.

⁸⁸ BOA. Y.PRK.BŞK., 56/1, 04 Za 1315/ 27.03.1898.

⁸⁹ Kaya Bayraktar, "Makedonya Sorunu ve Avrupa Müdahalesi (1902-1905)", *Bilgi*, Sayı 69, 2014, s. 20.

⁹⁰ BOA. Y.PRK.BŞK., 71/21, 28 B 1321/ 20.10.1903.

Paşa, İstanbul Büyükelçisi Zinovyev ve Dışişleri Bakanı Kont Lamsdorf'un teyit ettiği üzere, alınan kararların iyi niyetle anlatılarak, komitelerin halkı kandırmasına engel olunması gerektiği ifade edildi⁹¹. Ancak bu kararlar çözüm olmadığı için ardından yeni düzenlemelerle Mürzsteg Tasarısı hazırlandı. Osmanlı Hükümeti yeni girişimleri de göz önünde bulundurarak, Petersburg Büyükelçiliğine gönderdi bir tebligatta, Rumeli ıslahatında Rusya'nın diğer ülkelerle birlikte hareket etmemesi gerektiği belirtildi. Osmanlı Hükümeti böyle düşünse de, program Osmanlı Hükümetine bir nota ile iletildi. Notanın ardından, Hüsnü Paşa'ya gönderilen telgrafla Mürzsteg Programı hakkında Rus Dışişleri ile görüşüp sultanın düşüncesini bildirmesi istendi. Sultanın fikri, bölgede mevcut halin korunması, daha önce emir buyurduğu ıslahatlar dairesinde hareket ederek düzenlemeleri yapmak ve diğer devletlerin müdahalesine imkân vermemektir⁹². 1904'te Jandarma tensikati konusunda farklı talepler nedeniyle Büyük Devletlerin uzlaşması kolay olmadı. Osmanlı Hükümeti jandarma bünyesinde 25 yabancı subayın görev almasını kabul etti. Ancak daha sonra Rusya ve Avusturya hükümetlerinin ilave talepleri olunca, Osmanlı Hükümeti Hüsnü Paşa'ya gönderdikleri telgrafla, Rus Dışişlerine bu talebin kesinlikle kabul edilmeyeceğinin bildirilmesini istedi⁹³. Ruslar daha sonra Makedonya'daki reformun Avrupa devletlerinin kontrolünde teşkil edilecek bir mali komisyon vasıtasıyla gerçekleştirilmesinden yana oldu⁹⁴. Gunboat diplomasisi denilen yolla, Büyük Devletlerin Midilli ve Limni adaları açıklarında savaş gemileriyle yaptıkları gösteri neticesinde Elviye-i Selase'nin mali yönden denetlenmesini Osmanlı Hükümeti kabul etti. Aralık 1905'te aralarında yabancı üyelerin de bulunduğu bir komisyon teşkil edilmiş ve faaliyetleri için bir nizamname hazırlanmıştı⁹⁵. Bilgilendirme ve eyaletteki gelişmelerin takipçisi olmaları için nizamname elçiliklere de gönderilmişti. Gün geçtikçe eyalette kontrolü ele alan Büyük Devletler 1907'de bu defa adli sistemin yeniden düzenlemesi için bir adalet komisyonunun kurulmasını önerdiler. II. Abdülhamid elini çabuk tutup gereğini kendisi yapmak istemiş, hatta bu doğrultuda Hüsnü Paşa'ya bir tebligat gönderilerek Rus Dışişlerine iletmesi istenmişti. Hüsnü Paşa Dışişleri Bakanı İzlovskiy ile elçileri kabul gününde görüşmüş, bakan kendisine Viyana ile görüşeceklerini ve bir anlaşma hasıl

⁹¹ BOA. HR.TH., 281/99, 12.04.1903.

⁹² BOA. Y.PRK. EŞA, 44/54, 27 Ş 1321/ 18.11.1903.

⁹³ BOA. HR. SFR.1, 137/43, 02.11.1904

⁹⁴ Sevilya Aslanova Saylak, "Osmanlı-Rus İlişkilerinde Makedonya Sorunu (1885-1908), *Akademik Bakış Dergisi*, Cilt X, Sayı 19, 2016, s. 128,

⁹⁵ BOA. Y.A.HUS., 497/73, 27 L 1323/ 25.12.1905 ; BOA. BEO, 204499, 27 L 1323/ 25.12.1905; Güler Yarcı, "Osmanlı Diplomasisinde Makedonya Meselesi (1876-1913)", *Elektronik Siyaset Bilimi Araştırmaları Dergisi*, Cilt IV, Sayı 1, 2013, s. 99-100.

olduktan sonra kendisine bir cevap verebileceğini belirtti⁹⁶. Büyük Devletler kendi inisiyatiflerinde bir çözüm aradıkları için, bu teklifle ilgilendikleri söylenemez. 12 Eylül'de adli ıslahatlar için görüşmeler yapıldı. II. Abdülhamid adli ıslahat önerisine sıcak bakmıyordu. Almanya'dan destek bekledi, ancak bu da gerçekleşmeyince, 5 Ekim'de Elviye-i Selase için bir nizamname yayınlamak zorunda kaldı⁹⁷. Bu nizamnamenin ne derece uygulandığı belli değildir. Mesele her geçen gün Osmanlı Hükümetinin istemediği yönde ilerledi.

II. Abdülhamid döneminde sorun teşkil eden konulardan biri de, Osmanlı topraklarına Yahudilerin göçüydü. Bu göçlerin, 1881'de Rusya'da III. Aleksandr'ın imparator olmasıyla uygulanan Ruslaştırma politikası ile başladığı söylenebilir. Göçmenlerin Filistin dışında bir yere yerleşmelerinde pek bir sorun yaşanmamıştır. Ancak Filistin'e yönelik taleplerin artması dolayısıyla 1883'te bölgeye Yahudi göçü yasaklandı. Kanunla meselenin önü alınmaya çalışılsa da, Osmanlı tebaası Yahudiler vasıtasıyla bölgeye birkaç bin kadar göç olmuştur. Yahudiler hac bahanesiyle Büyük Devletleri devreye sokarak Osmanlı Hükümetinin Filistin'e yönelik politikalarını esnetmeye çalıştılar. Rusya'da Yahudilere uygulanan baskıların devam ediyor olması, 1890'da yeniden Yahudilerin Filistin'e göçünü gündeme getirmişti. Yaşananlara İngiliz basını yer verirken, Ruslar eleştirilmişti. Başbakan Gladstone, Yahudilerin ısrarlı talepleri dolayısıyla, Osmanlı Hükümetinden onlara yardımcı olunmasını istiyordu⁹⁸. Aralık ayının son günlerinde Rus Dışişleri Bakanı Giers ile görüşen Hüsnü Paşa'ya, Bakanın, İngilizlerle Rusları karşı karşıya getiren bu meselede “madem öyle, İngiliz Hükümeti Yahudileri kendi ülkesine kabul etsin” şeklinde sert bir çıkışı olmuştu. Giers, İngilizlerin zaten böyle bir niyetlerinin olmadığını (Yahudileri kendi topraklarına kabul etmeleri), aslında böyle bir müdahalenin Rusya'daki Yahudilerin durumunu güçleştirdiğini belirtti. Bakan, Yahudilere karşı izledikleri siyasette haklı olduklarını, zira onların Rusya'daki düzene zarar verici çokça fiilleri olduğunu ve İngilizlerin böyle yaparak Rusya'nın iç işlerine müdahale ettiğini ekledi⁹⁹. Yahudilerin yeni talep ve girişimlerinden rahatsızlık duyan Osmanlı Hükümeti, 1891 de çıkarılan yeni bir irade ile

⁹⁶ BOA. Y.A.HUS., 508/81, 21 Za 1324/ 06.01.1907.

⁹⁷ Saylak, *a.g.m.*, s. 128; Yarcı, *a.g.m.*, s. 103.

⁹⁸ İngiliz Başbakanı Gladstone Yahudilerin ısrarlı talepleri karşısında, Yahudilerin Kudüs'e yerleşmelerine izin verilmesi hususunda Osmanlı hükümdarından isteği, bkz. BOA. Y.PRK. EŞA, 13/69, 21 L 1308/ 30.05.1891.

⁹⁹ BOA. Y.PRK. EŞA, 12/62, 14 Ca 1308/ 26.12.1890; Londra'da *Zalamalud Rusya* ismiyle basılan gazetede Rus yönetimine karşı sert eleştiriler yapılmıştır, bkz. Nurdan İpek Şeber, “II. Abdülhamit Döneminde Yahudi Muhacirler”, *İstanbul Üniversitesi Tarih Dergisi*, Sayı 53, 2012, s. 43-44.

Filistin'e göçün yasak olduğunu, bir başka ifadeyle onlara bu bölgede toprak ve emlak satışı yapılmayacağını tekrar ifade etti. Zira Rusya'daki 5 milyon civarında Yahudi ile birlikte Avrupa'nın çeşitli ülkelerinde bulunan Yahudiler arasında göç eğilimi giderek artmaktaydı. Osmanlı Hükümetinin tüm çabasına rağmen muhtelif gayrimeşru yollarla Yahudilerin Filistin'e yerleştikleri görüldü. 1893'te Rusya ve Romanya'dan gelen 140 kadar Yahudi ailesinin rüşvet karşılığında Yafa ve Hayfa taraflarında toprak satın alarak bölgeye yerleştikleri tespit edildi¹⁰⁰. Yahudiler, Rusya ve diğer ülkelerde gördükleri muamelenin kötülüğüne işaret ederek, Filistin'e yerleşmek için ısrarla girişimlerini sürdürdüler. Bu durumundan ziyadesiyle rahatsız olan Osmanlı Hükümetinin de kamuoyunda yaşanan gelişmelere bağlı olarak, tutumundan taviz vermeyip, bir aylık süre ile hac vazifesi dışında Yahudilerin Filistin'e girişlerine izin verilmeyeceğini hatırlatmak zorunda kaldı. Özellikle de girişimde bulunanların çoğunluğu Rusya'dan olduğu için, Rus Büyükelçiliğine, gerekiyorsa Petersburg Büyükelçisi vasıtasıyla Rus Dışişlerine Osmanlı Hükümetinin uygulaması hatırlatılıyordu¹⁰¹. Yahudilerden kurtulmaya kararlı olan Rusların İçişleri Bakanı Plehve, 1903'te Herzl'a gönderdiği mektupta, "amacı Filistin'de bağımsız bir devlet kurmak olduğu sürece Rus Hükümeti Siyonizm'in arkasındadır" demişti¹⁰². Yahudi göçlerinde Rusya bağlantılı çokça hadise yaşanmasına rağmen, Petersburg Büyükelçiliği hükümetinin talimatlarını harfiyen yerine getirmeye çalıştı ve bu meselede Rusya ile ilişkileri zora sokacak seviyede bir gerginlik yaşanmadı.

Hüsnü Paşa'nın Petersburg'daki beşinci yılında Rus Hükümetinden önemli bir haber alınmıştı. Hüsnü Paşa Rus İmparatoru III. Aleksandr'ın sıhhatinin iyice bozulduğu ve muhtelif Ortodoks kiliselerinde İmparatorun sıhhat bulması için dualar edildiği bilgisini ekleyerek Hariciyeye bildirdi. Durumu giderek ağırlaşan Rus İmparatoru 1 Kasım 1894'te Livadia'da yaşamını yitirdi. 8 Kasım'da Rus İmparatoru için düzenlenen cenaze merasimine Büyükelçi Hüsnü Paşa da iştirak etti¹⁰³. İmparatorun naaşı diğer imparatorlar gibi Peter ve Paul Katedrali olarak bilinen Ortodoks kilisesine konuldu. Osmanlı Hükümeti yaşamını yitiren Rus İmparatoru için gıyaben tertiplenen törenlere de gönderdiği memurlarla iştirak etti. Aynı şekilde, İstanbul ve başka

¹⁰⁰ BOA. Y.PRK.AZJ., 27/39, 02 S 1311/ 15.08.1893.

¹⁰¹ BOA. BEO, 103601, 29 Ca 1317/ 05.10.1899.

¹⁰² Ali Arslan, "Avrupa'dan Türkiye'ye Yahudi Göçünün Stratejik Olarak Kullanılması (1880-1920)", *Güvenlik Stratejileri Dergisi*, Cilt III, Sayı 5, 2007, s. 19.

¹⁰³ Rusya İmparatoru müteveffâ III. Aleksandr'ın cenâze alayında hazır bulunmak üzere yalnız Petersburg Sefiri Hüsnü Paşa hazretlerinin hükümet-i seniyye tarafından me'mûr edilmesi tensib edilmiş paşayı müşârunileyhin resmi ..., bkz. BOA. BEO, 38409, 09 Ca 1312/ 08.11.1894.

vilayetlerde tören taleplerine izin verildi¹⁰⁴. Ölen Rus İmparatorun oğlu II. Nikola, babasının hastalığı ve cenazesi esnasında II. Abdülhamid'in gösterdiği ilgiye İstanbul Elçisi Nelidov vasıtasıyla teşekkür etti¹⁰⁵.

Hüsnü Paşa'nın elçiliği sırasında gündem olan meselelerden bir diğeri de Girit'ti. Sık sık isyanlarla gündeme gelen adada 1897 yılında çıkan olayları bahane eden Yunan Hükümeti bölgeye askeri yardımla birlikte savaş gemisi göndererek tansiyonu iyice yükseltti. Osmanlı Hükümeti Büyük Devletlerin yardımını talep ederek sorunu çözmek istiyordu. Nitekim bu ülkelerdeki elçiliklere gönderilen yazı ile dışişleri nezdinde girişimlerde bulunularak yardım talebi iletildi. Hüsnü Paşa Rus Dışişleri Bakanı Muravyev ile görüşmesinde hükümetinin talebini iletmiş, Dışişleri Bakanı yaşananlardan kendilerinin de endişeli olduklarını, meseleyi yakından takip ettiklerini ve diğer ülkelerle görüştüktan sonra ortak bir yanıt verileceğini elçiye iletmişti¹⁰⁶. Daha öncesinde ise, hâlihazırda adada görev yapan Rus Konsolosunun Girit Valisine bildirdiğine göre, kendileri hariç diğer Büyük Devletler adanın Yunanistan'a ilhakına karar vermişti¹⁰⁷. Büyük Devletler Osmanlı Devleti'ne bazı sözler vermiş olsa da, bunları yerine getirmede. Yunan Hükümetine nota verildi. Verilen cevap yeterli görülmeyince, Rus Dışişlerince yanıt, ret olarak kabul edildi. Dışişleri Bakanı Muravyev, şayet bir müdahale olacaksa, 10.000-12.000 kişilik bir kuvvetle Büyük Devletler eliyle olmalı dedi. Bu işin İtalyan ve Fransız kuvvetlerince yapılabileceğini belirtmişti¹⁰⁸. Yunanlıların sınır tanımaz ihlalleri zaman zaman Hüsnü Paşa tarafından da bildiriliyordu¹⁰⁹. Osmanlı Hükümetinde, Büyük Devletlerle olan ilişkiler de göz önünde bulundurularak, savaş son çare olarak görülüyordu ve artık kaçınılmazdı. 12 Nisan 1897'de patlak veren savaşta Osmanlı kuvvetleri kısa sürede önemli bir başarı kazanınca, Rus İmparatoru II. Nikola ateşkes ilan edilerek sulh görüşmelerine başlanması için II. Abdülhamid'e mektup gönderdi. Öte yandan Rus Hükümeti savaş sırasında Osmanlı askerleri için 4 hekim ve 9 sağlık görevlisinden oluşan bir sağlık ekibi gönderdi¹¹⁰. Büyük Devletler Osmanlı Hükümetinin Girit'e muhtariyet vermesini istiyorlardı. Osmanlı Hükümeti şartları kabul etmesine rağmen, Teselya'nın boşaltılmasını geciktirdi. Zira Osmanlı Hükümeti öncesinde Girit sorunun kesin bir şekilde çözülmesini istediği için elçiliklere talimatlar gönderdi. Petersburg

¹⁰⁴ BOA. BEO, 38330, 09 Ca 1312/ 08.11.1894; BOA. 38739, 20 Ca 1312/ 19.11.1894.

¹⁰⁵ BOA. Y.PRK.HR., 20/21, 19 C 1312/ 18.12.1894.

¹⁰⁶ BOA. Y.A.HUS., 368/6, 01 L 1314/ 05.03.1897.

¹⁰⁷ Pınar Şenişik, *Girit, Siyaset ve İsyân*, Kitap Yayınevi, İstanbul 2011, s. 173.

¹⁰⁸ Şenişik, *a.g.e.*, s. 194-195.

¹⁰⁹ BOA. HR.SYS., 1742/74, 14.04.1897.

¹¹⁰ Bu kişilerden pek istifade edilmediği söylenirken, Yunan ordusunda çok daha fazla ve deneyimli Rus doktorların görev yaptığı belirtilir, bkz. Saygılı, *a.g.e.*, s. 76-78.

Büyükelçisi Hüsnü Paşa da her ne kadar Dışişleri Bakanıyla görüşemese de Rus Dışişlerine Girit'te çözümle ilgili hükümetinin taleplerini ilettili¹¹¹. Osmanlı Hükümeti Yunan askerlerinin Girit'i tamamen boşaltmasını istiyordu¹¹².

9 Şubat 1904'te Rusya ile Japonya arasında başlayan savaş, dünyada olduğu gibi Osmanlı Devleti'nin gündemini ilk andan itibaren meşgul etmiş ve diplomatik kanallardan dikkatle takip edilmiştir. Rusya'nın Uzakdoğu'ya yönelik emelleri dolayısıyla iki ülke arasında gerilim 1902'den beri artmış ve şimdi gerilim savaş dönüşmüştü. Petersburg Büyükelçisi Hüsnü Paşa da savaşa dair gelişmeleri yakından izleyerek Osmanlı Hariciyesi ile paylaştı. Hüsnü Paşa, Londra Büyükelçisi İstefanaki Musurus Paşa ile birlikte Rus-Japon Savaşı hakkında II. Abdülhamid'e haber ve bilgi aktaran elçilerin başında geliyordu. İstihbarat çalışmaları sayesinde günlük gelişmelerin dışında iki tarafın savaşa dair stratejileri ve planları hakkında Hariciyeye rapor halinde bilgi aktarılıyordu¹¹³. Ayrıca savaş boyunca *Novoye Vremya* gibi mühim gazetelerde yer alan yazılarda elçilikçe Hariciyeye ulaştırılıyordu. Öte yandan Osmanlı Hükümeti Pertev Paşa'yı ateşemiliter ve Murahhas sıfatıyla savaşı yakından takip etmesi için Mançurya'ya göndermişti. Pertev Paşa bölgede takriben bir yıl görev yaptı¹¹⁴. Aynı şekilde Rusya tarafına da bir gözlemci gönderilmek istendi. Bu istek Büyükelçi Hüsnü Paşa vasıtasıyla Rus Dışişleri Bakanı Lamsdorf'a iletirse de, Ruslar bu talebi geri çevirdi¹¹⁵. 2 Nisan 1904'te Hüsnü Paşa Japonların Kore'yi işgal ettiğini ve bunun Ruslar da büyük endişeye yol açtığını bildiriyordu¹¹⁶. 1904 yılı Temmuz ayında ise, aslında Osmanlı Devleti'ni zorda bırakacak bir gelişme oldu. Osmanlı Hükümetince, Rus gönüllerinin yanı sıra silah ve mühimmat taşıyan iki Rus gemisinin, ilişkilerde gerilim yaşanmaması adına, ticaret gemisi statüsünde Boğazlardan geçişine müsaade edildi. Bu durum haliyle uluslararası açıdan tartışma konusu oldu. Büyükelçi Hüsnü Paşa, Rus yetkililerin açıklamasını

¹¹¹ BOA. Y.PRK.HR., 25/28, 07 L 1315/ 01.03.1898.

¹¹² Ayşe Nükhet Adıyeko, Osmanlı İmparatorluğu ve Girit Bunalımı (1896-1908), TTK Basımevi, Ankara 2000, s. 189.

¹¹³ Hüseyin Hilmi Aladağ, "Osmanlı Zaviyesinden 1904-1905 Rus-Japon Harbi", *SEFAD*, Sayı 36, 2016, s. 590-591.

¹¹⁴ Pertev Bey, bu görev sırasında yaşadıklarını kitaplaştırmıştır, bkz. Pertev Demirhan, *Hayatının Hatıraları 1904-1905 Rus-Japon Harbi*, Matbaa-i Ebuzziya, İstanbul 1943.

¹¹⁵ Pertev Bey, Rusların Osmanlı Devleti'nin gözlemci talebine olumlu yanıt vermemesi sebebiyle padişahın kendisini Mançurya'ya göndermemeyi düşündüğünü yazıyor, bkz. Saygılı, *a.g.e.*, s. 75.

¹¹⁶ "Japonya hükümetinin harekât ve muâmelâtına ve bâ-husûs Kore'yi işgaline dâir Rusya Hâriciyye Nezâreti tarafından memâlik-i ecnebiyyedeki Rusya süferâsına irsâl olunan tahrirat-ı umimiyenin ceride-i resm, ye ile neşrolunan...", bkz. BOA.Y.A.HUS., 469/83, 16 M 1322/02.04.1904.

doğrularcasına bu meselenin sadece Osmanlı Hükümetini ilgilendirdiğini ifade etti¹¹⁷. II. Abdülhamid bir Hilal-i Ahmer heyeti teşkil ederek Mançurya'ya gönderdi. Heyette Etfal Hastanesi Başhekimi İbrahim Paşa ile birlikte birkaç askeri hekim de yer aldı¹¹⁸. Böylece Rusya'ya insani çerçevede sıhhi destek sağlandı. Rusların kara savaşlarında yaşadığı başarısızlık ülkede karışıklıklara neden oldu. Hüsnü Paşa gelişmelerin mevcut yönetimin aleyhine olduğunu ve hiç iyiye gitmediğini ifade ederken¹¹⁹, bir bakıma Osmanlı muhaliflerinin de II. Abdülhamid' e karşı harekete geçebileceği endişesini taşıdığını ileri sürebiliriz. Hüsnü Paşa da ülkedeki karışıklıklar dolayısıyla Müslüman ahalinin durumundan endişe etmişti. Bu münasebetle Rus Dışişleri Bakanı Lamsdorff ile bir görüşme yaptı. Rus Bakan endişeye mahal bir durum olmadığını ifade edip, Ermeni komitelerinin de Kafkasya'da sorun çıkarmasına fırsat verilmeyeceğini ifade etti¹²⁰. Mart 1905'te Rus kuvvetleri Mukden'de Japonlara yenildiğinde Padişah Rus İmparatoruna üzüntülerini bildiren şifreli bir mesajı Petersburg Büyükelçisi aracılığıyla gönderdi¹²¹. Hüsnü Paşa 1905 yılı Mayıs ayı sonlarında gönderdiği telgrafta Rusların deniz savaşlarında da yenildiğini ve büyük bir hayal kırıklığı yaşadıklarını, halk üzerine kötü tesir yaratacağı endişesi ile açıklama yapmaktan dahi kaçındıklarını aktardı¹²².

Rusya'da yaşanan iç karışıklıklar da Osmanlı hükümetlerince yakından izleniyordu. Dolayısıyla bu hususta yaşanan gelişmeler elçilik vasıtasıyla Hariciye ile paylaşılıyordu. 15 Temmuz 1904'te İçişleri Bakanı Plehve'nin devrimciler tarafından öldürüldüğü II. Abdülhamid'e bildirilince, sultan teessürlerini bildiren mesajını, İmparatora iletmek üzere Hüsnü Paşa'ya gönderdi¹²³. Ayrıca II. Abdülhamid Hüsnü Paşa'dan cinayetin ayrıntılarını istedi¹²⁴. 1905'te ise Rusya'da iç karışıklıklar artmış ve büyük olaylar yaşandı.

¹¹⁷ Saygılı, *a.g.e.*, s. 71.

¹¹⁸ Abdülhamid Han-ı Sanî Hazretleri) Rusya'nın Mançurya'daki ordusuna izam kılınmak üzere bir (hilal-i ahmer) hey'etinin teşkilini irade ve ferman buyurmuşlardır. Bu işe Teseliya Ordusu kumandanı Müşir Edhem, doktor müşir Nafiz, sertabib Said, tabib-i hususi Recebe etfal hastanesi sertabibi İbrahim paşalar hazerat-ı me'mur buyurulmuşlardır. Heyet-i mezkuranin teşkilini müzakereye daha başkaları da me'mur ise de başlıcaları yukarıda yazdıklarından ibaretdir, bkz. BOA. Y.PRK.ASK., 225/137, 27 Za 1322/ 02.02.1905.

¹¹⁹ BOA. Y.A.HUS., 483/42, 11 Za 1322/ 17.01.1905.

¹²⁰ BOA. Y.A.HUS., 484/147, 30 Z 1322/ 07.03.1905.

¹²¹ BOA. Y.PRK. EŞA, 47/32, 29 Z 1322/ 06.03.1905; Osmanlı sultanının savaş başlamadan önce Rusların İstanbul elçisine iyi niyetli olarak savaşa girmemelerini tavsiye ettiği söylenir, bkz. Saygılı, *a.g.e.* s. 61.

¹²² BOA. Y.PRK.EŞA, 47/77, 26 Ra 1323/ 31.05.1905; Coşima Boğazı'nda Rus donanmasının imhası endişe yaratmıştır, bkz. Saygılı, *a.g.e.*, s. 69.

¹²³ BOA. Y.PRK. EŞA, 46/30, 19 Ca 1322/ 01.08.1904.

¹²⁴ Yakın zamanda ciddi bir suikast girişiminden kurtulmuş olan Osmanlı sultanı, haliyle bu tür olaylara karşı daha hassas ve tedbirli hale gelmişti, bkz. Saygılı, *a.g.e.*, s. 63.

Kanlı Pazar diye adlandırılan olaylar Osmanlı elçiliğince endişe ile yakından izlenerek, gelişmeler hızlı bir şekilde Hariciye ile paylaşıldı. 25 Haziran 1905'te Sivastopol'dan ayrılan Potemkin zırhlısında başlatılan isyan Karadeniz'de büyük bir hareketliliğe ve tedirginliğe yol açtı. Rusları İstanbul Elçisi Zinovyev'in bildirdiğine göre Rusya'da yaşanan olaylar arasında II. Abdülhamid'in en fazla ilgisini çeken ve tedirgin eden olay, bu oldu¹²⁵. Zira padişah yaşanan olayla Boğazların güvenliğini tehlikede görmüş ve Boğazların girişini mayınlatarak güvenliği hızlıca artmıştı. Ayrıca, Padişah ordu içinde kendisine karşı da bir eylem hazırlığında olunabileceğini düşünerek, tedbir almaya çalıştı. Öte yandan Hüsnü Paşa'ya gönderilen yazıda, Rus yetkililerin makul ve sonuç bir çözüm üzerinde durmaları gerektiğini tavsiye etti. Hüsnü Paşa da, gönderdiği telgrafta, Rus Hükümetinin isyana münasip bir şekilde son vermek için uğraştığını bildirdi¹²⁶.

Rusya ile olan ilişkilerin diplomatik yollara daha da gelişmesini arzulayan II. Abdülhamid Rus imparatorlarının özel günlerini tebrik etmenin yanı sıra çeşitli vesilelerle imparator ve ailesine hediyeler göndermeyi de ihmal etmedi. 1890'da III. Aleksandr kendisine araba atları hediye ettiğinde, Hüsnü Paşa'dan da bilgi alarak III. Aleksandr'a Arap kısrığı ve silah hediye etti¹²⁷. Aynı yıl ekim ayında sigarayı seven imparatora sigara hediye edildi. 1894'te yeni İmparator II. Nikola Aleksandra Fyodorovna ile evlenirken, sultan tarafından, izdivaç dolayısıyla kendilerine birçok hediyeler gönderildi¹²⁸. Yine aynı yıl Rus imparatoriçesine sultan tarafından bir Şefkat nişanı verildi¹²⁹. 1901'de ise II. Abdülhamid'in tahta çıkışının yirmi beşinci yılı dolayısıyla kutlamalar yapıp, Sultana hediyeler verilirken, Rus İmparatoru da bir Grifon heykeline yerleştirilmiş masa saatini sultana hediye etti¹³⁰. 1901'de ise Tedmür Harabelerinden çıkarılan taşların bir bölümü, muhtemelen sanat ve arkeolojiye ilgisinden ötürü Grandük Serj'e hediye edildi. Bir sonraki yıl, Rus İmparatoruna hediye olarak tütün ve tütün masası gönderildi¹³¹. Yine 1902'de porselen fabrikasında imal edilen bir çay takımı

¹²⁵ Hasip Saygılı, "1905 Potemkin İsyanı ve II. Abdülhamid", *FSM İlmî Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilim Dergisi*, Sayı 7, 2016, s. 272; BOA. Y.PRK.BŞK., 79/91, 29 Z 1312/ 22.01.1909 (Tarih tasnif heyetince 1326 olarak belirlenmiş olup, bu tarih olayın tarihiyle örtüşmemektedir).

¹²⁶ BOA. Y.PRK.BŞK., 47/91, 11.05.1323/ 13.08.1905.

¹²⁷ BOA. Y.PRK.BŞK., 17/48, 05 B 1307/ 25.02.1890.

¹²⁸ BOA. Y.A.HUS., 313/72, 26 Ca 1312/ 25.11.1894.

¹²⁹ BOA. İ.HUS., 32/18, 11 C 1312/ 10.12.1894.

¹³⁰ Serkan Gedük, "Topkapı Sarayı Müzesi Saat Koleksiyonu II. Abdülhamid'e Armağan Edilen Saatler", 6. *Uluslararası Türk Sanatı, Tarihi ve Folkloru Kongresi, 12-14 Mayıs 2016*, Konya 2016, s. 800-801.

¹³¹ BOA. Y.PRK. EŞA, 39/66, 04 Za 1319/ 12.02.1902.

ve vazo imparatora hediye edilmiştir¹³². 1904'te ise Padişah Rus İmparatorunun oğluna bir kilim hediye etti¹³³.

Hüsnü Paşa 1908'deki bir kez daha meşrutiyet ilan edildiğinde yönetime ağırlığını koymaya çalışan İttihatçılar tarafından Abdülhamitçi bir diplomat olarak görüldüğü için hemen görevden alındı. Rus İmparatoru uzun yıllar Petersburg Büyükelçiliği yapan ve kendilerinde iyi bir izlenim bırakan paşayı Aleksandır Nevski nişanı ile taltif ederek uğurlamıştır¹³⁴. Bir müddet boşta bekleyen Hüsnü Paşa'ya bir daha görev verilmediği gibi dışlandı. Paşanın yaşı ileri olduğu için emekliliğe zorlandı. Paşa, I. Dünya Savaşı devam ederken hayata veda etti.

Sonuç

Asker kökenli bir aileden gelen Hüseyin Hüsnü Paşa Osmanlı Devleti'nde Tanzimat ile değişen koşullara hızlıca adapte olduğunu, Osmanlı eğitim kurumlarında aldığı eğitimle yetinmeyip, Fransa'nın önemli askeri eğitim kurumlarında öğrenimi ne devam ederek göstermiştir. Seçilerek gittiği Paris'te elde ettiği başarısı sayesinde kısa sürede önemli sayılabilecek görevler üstlenmiş ve kendisine duyulan güvenin karşılığını yaptığı hizmetlerle vermeye gayret ederek ideal bir Tanzimat devlet adamı portresi çizmiştir. Hüsnü Paşa'nın görevlerini ifa ederken, öne çıkan muhafazakâr tutumu, onu yenilikçi muhaliflerle ister istemez karşı karşıya getirdiği ve bürokratik ilişkilere de yansıdığı söylenebilir. Zira Paris'ten İstanbul'a çağrıldığında Hüsnü Paşa'ya birtakım geçici görevler verilmesi, çok anlaşılır değildir. Hem Paris'te bulunduğu sırada hem de sonrasında aldığı çeşitli komisyon ve heyet görevleri, onun uluslararası alandaki bilgi ve görgüsüne ne derece itibar edildiğini göstermektedir.

Muhtemelen ailesinin ve aldığı askeri eğitimin etkisiyle birçok memur ve bürokrata göre daha disiplinli ve ilkeli bir bürokrat izlenimi veren Hüsnü Paşa'yı, biraz geç de olsa II. Abdülhamid devrinde öne çıkarmıştır. Rusya ile olan ilişkilerin seyri düşünülürse, Paşa, Petersburg Elçiliği gibi diplomatik icraatın zor olduğu bir başkente, ilişkilerin daha istikrarlı ve olumlu hale getirilmesine katkı yapabileceği düşüncesi ile atanmıştır. On dokuz yıl görevi yaparak, Müslüman elçiler arasında kesintisiz en uzun süre görev yapan elçi olmuştur. Bu kendisine duyulan güvenin en açık işaretidir. Paşa, hem Karadağ hem de Petersburg'daki elçilikleri sırasında disiplinli ve prensipli anlayışının katkısını görmüş, bu yönleri, istikrarlı bir ilişkinin yanında, başarılı bir temsil gerçekleştirmesine yardımcı olmuştur. Paşanın, Karadağ Prensiği ve Rus

¹³² BOA. Y.PRK. EŞA, 40/54, 14 Ra 1320/ 21.06.1902.

¹³³ Saygılı, *a.g.e.*, s. 59.

¹³⁴ BOA. BEO., 255354, 01 N 1326/ 27.09.1908.

Çarlığı ile olan ilişkilerde gösterdiği uyum, iyi iletişim ve diyalog belirli bir ölçüde güven tesisine yardımcı olurken, paşanın, asker diplomat modelinin iyi bir örneği olarak anılmasını sağlamıştır. Paşanın aldığı eğitim, birçok Tanzimat devlet adamında olduğu gibi, sadece mesleki gelişimine değil, ilmi gelişimine de katkı yapmıştır.

Kaynakça

1.Arşiv Vesikaları

Bâb-ı âlî Evrak Odası (BEO)

Dâhiliye Nezareti Mektubî Kalemi (DH.MKT.)

Dâhiliye e Nezareti Sicili Ahval Umumiyesi Defterleri (DH. SAİDd.)

Hariciye Nezareti İdare (HR.İD..)

Hariciye Nezareti Mektubi Kalemi (HR. MKT.)

Hariciye Nezareti Sicil-i Ahval İdare-i Umumiyesi Müdüriyeti (HR. SAİD)

Hariciye Nezareti Siyasi Kısmı Evrakı (HR. SYS.)

Hariciye Nezareti Tahrirat (HR.TH..)

Hariciye Nezareti Tercüme Odası (HR. TO)

İradeler Dâhiliye Nezareti (İ.DH.)

İradeler Hariciye Nezareti (İ.HR.)

İradeler Hususi (İ.HUS.)

İradeler Taltifat (İ.TAL.)

Maarif Nezareti Mektubi Kalemi (MF. MKT.)

Meclis-i Vükela Mazbataları (MV.)

Sadaret Mühimme Kalemi Evrakı (A.MKT. MHM.)

Yıldız Esas Evrakı (Y.EE.)

Yıldız Mütenevvi Maruzat (Y. MTV.)

Yıldız Perakende Evrakı Arzuhaller ve Journaller (Y.PRK. AZJ.)

Yıldız Perakende Evrakı Askeri Maruzat (Y. PRK. ASK.)

Yıldız Perakende Evrakı Başkitâbet Dairesi Maruzatı (Y. PRK. BŞK.)

Yıldız Perakende Evrakı Hariciye Nezareti Maruzatı (Y.PRK. HR.)

Yıldız Perakende Evrakı Elçilik Şehbenderlik ve Ataşemiliterlik (Y..PRK.EŞA.)

Yıldız Perakende Evrakı Mabeyn Cetvelleri (Y..PRK.MBC.)

Yıldız Perakende Evrakı Name-i Hümayunlar (Y..PRK.NMH.)

Yıldız Perakende Evrakı Tahrirat-ı Ecnebiye ve Mabeyn Mütercimliği (Y. PRK. TKM.)

Yıldız Perakende Evrakı Yaveran ve Maiyyet-i Seniyye Erkan-ı Harbiye Dairesi (Y..PRK.MYD.)

Yıldız Sadaret Hususi Maruzat Evrakı (Y.A.HUS.)

Yıldız Sadaret Resmî Maruzat Evrakı (Y.A.RES.)

2.Matbu Eser, İnceleme ve Tezler

Adıyke, A. N., Osmanlı İmparatorluğu ve Girit Bunalımı (1896-1908), TTK Basımevi, Ankara 2000

Aladağ, H. H., “Osmanlı Devleti Zaviyesinden 1904-1905 Rus-Japon Harbi”, Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi, Sayı 36, 2016, s. 579- 606.

Alus, A. S. M., Eski Günlerde, İletişim Yayınları, İstanbul 2001.

Aydın, C., *Osmanlı Askeri Organizasyonunda Kurmay Subaylar (1848-1914)*, Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2016

Batmaz, Ş., “II. Abdülhamid Devri Bahriyesinde Personel Yetiştirme Gayretlerine Bir Örnek: Torpido Mektebi”, Osmanlı Donanmasının Seyir Defteri, Pera Müzesi Yayınları, 2009, s. 64-76.

Bayraktar, K., “Makedonya Sorunu ve Avrupa Müdahalesi (1902-1905), Bilig, Sayı 69, 2014, s. 1-28.

Bostan, Z., Osmanlı Hariciyesinin Modern Temelleri- II. Abdülhamid Döneminde Diplomasi, Kitap Yayınevi, İstanbul 2021.

Çavdar, N., Son Osmanlı Sadrazamı Ahmet Tevfik Paşa, Berikan Yayınevi, Ankara 2020.

Demirhan, P., Hayatımın Hatıraları 1904-1905 Rus-Japon Harbi, Matbaa-i Ebuzziya, İstanbul 1943.

Demiryürek, M., “Türkiye’de Yabancı Dil Olarak Fransızca Öğretiminin Tarihi Gelişimi Üzerine Bir değerlendirme (1891-1928)”, Hacettepe Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi, Sayı 28, 2013, s. 130-140.

Geçili, D., “Torpido Okul Gemilerinde Eğitim Verilmesi Ve İzmit’te Torpido İstasyonu Açılması”, Uluslararası 9. Türk Deniz Ticareti Tarihi Sempozyumu Bildirileri, 4-5 Mayıs 2017, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2017, s. 1-19.

Gedük, S., “Topkapı Sarayı Müzesi Saat Koleksiyonu II. Abdülhamid’e Armağan Edilen Saatler”, 6. Uluslararası Türk Sanatı, Tarihi ve Folkloru Kongresi, 12-14 Mayıs 2016, Konya 2016, s. 797-805.

- Gücüm, K., *Islahat Fermanı Sonrasında (1856-1871) Osmanlı Devlet Yapısındaki Değişime Fransa'nın Etkisi*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2008.
- İpek, Y., *İran'da Kaçar Türk Hanedanlığı Bâbîlik ve Bahâîlik*, İstanbul 2010.
- İşimtekin, S., *Nâşîru'd-din Şâh'ın Avrupa Seyahatnâmesi (Sefernâme-i Firengistan-ı Nâşîruâ-din Şah)*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2005.
- Karadeniz, Y., *Kaçar Hanedanı (1795-1925)*, İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Malatya 2004.
- Karal Akgün, S.-Uluğtekin M., *Hilal-i Ahmer'den Kızılay'a*, TDV Yayınları, Ankara 2002.
- Lewis Bernard, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, Çev. Metin Kırathı, TTK Basımevi, Ankara 1998.
- Ortaylı, İ., "Türk Tarihçiliğinde Biyografi İnşası ve Biyografik Malzeme Sorunsalı", *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Problemler, Araştırmalar, Tartışmalar*, (I. Uluslararası Tarih Kongresi 24-26 Mayıs 1993 Ankara), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1999, s. 56-63.
- Osmanlı Belgelerine Göre Ermeni-Fransız İlişkileri (1879-1918)*, (Yay. Haz. Uğurhan Demirbaş, Ali Osman Çınar ve diğerleri), Ankara 2002.
- Osmanlı Belgelerinde Ermeni-Rus İlişkileri (1841-1898)*, Yay. Haz. Recep Karacakaya, Aziz Mahmut Uygun, Numan Yekeler, Seher Dilber ve diğerleri, Cilt I, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları, Ankara 2006.
- Osmanlı Hilâl-i Ahmer Cemiyeti Sâlnâmesi*, Ahmet İhsan ve Şurekası Matbaacılık, 1329-1331.
- Özcan U.-Temizer A., *Osmanlı'dan Türkiye Cumhuriyeti'ne Karadağ'da Türk Sefirleri ve Şehbenderleri*, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2015.
- Özkan, A., "Berlin Antlaşması Sonrasında Karadağ'da Müslüman Emlaki Meselesi", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, Cilt XXXV, Sayı 59, 2016, s. 85-114.
- Pakalın, M. Z., *Sicill-i Osmanî Zeyli Son Devir Osmanlı Meşhurları Ansiklopedisi*, Cilt IX, TTK Basımevi, Ankara 2008.
- Sarınay, Y., "Rusya'nın Türkiye Siyasetinde Ermeni Kartı (1878-1918)", *Akademik Bakış Dergisi*, Cilt 1, Sayı 2, 2008, s. 69-105.
- Saygılı, H., *1905 Rus Devrimi ve Sultan Abdülhamid*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2016.
- Saygılı, H. "1905 Potemkin İsyanı ve II. Abdülhamid", *FSM İlmi Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilim Dergisi*, Sayı 7, 2016, s. 267-290.

- Saylak Aslanova, S. ,“Osmanlı-Rus İlişkilerinde Makedonya Sorunu (1885-1908), Akademik Bakış Dergisi, Cilt X, Sayı 19, 2016, s. 107-139.
- Shaw, S. J.- Shaw Kural, E., Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye, Cilt II, Çev. Mehmet Harmancı, E Yayınları, İstanbul 2010
- Şeber İ. N., “II. Abdülhamid Döneminde Rusya Ve Romanya’dan Gelen Yahudi Muhacirler”, İstanbul Üniversitesi Tarih Dergisi, Sayı 53, 2012, s. 39-61.
- Şehsuvaroğlu, N. B., *Göztepe*, Türkiye Turing Otomobilciler Kurumu Yayınları, İstanbul 1969.
- Şenışık, P., Girit, Siyaset ve İsyân, Kitap Yayınevi, İstanbul 2011
- Şişman A., “Mekteb-i Osmanî (1857-1864)”, Osmanlı Araştırmaları, Cilt V, Sayı 5, 1986, s. 83-160.
- Şişman, A., Tanzimat Döneminde Fransa’ya Gönderilen Osmanlı Öğrencileri (1839-1876), TTK Basımevi, Ankara 2004.
- Şişman, A., “Osmanlı Devleti’nde Batılı Anlamda Mesleki ve Teknik Eğitimin Doğuşu”, Uşak Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, Cilt I, Sayı 1, 2008, s. 27-43.
- Tanör, B., Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2012.
- Tufan, S. “Ermeni Sorununun Etkisinde Karadeniz demiryolları Müzakereleri ve 1900 İtilafnamesi”, Sosyal ve Kültürel Araştırmalar Dergisi, Cilt IV, Sayı 8, 2018, s. 47-84.
- Ünlü M., “Sırların I. Kosova Zaferi’nin 500. Yıldönümünü Kutlama Girişimleri”, Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi, Sayı 28, 2010, s. 107-118.
- Yarçı, G., “Osmanlı Diplomasisinde Makedonya Meselesi (1876-1913)”, Elektronik Siyaset Bilimi Araştırmaları Dergisi, Cilt IV, Sayı 1, 2013, s. 76-114.

3.İnternet Kaynakları

[https://en.wikipedia.org/wiki/Prytanée National Militaire](https://en.wikipedia.org/wiki/Prytanée_National_Militaire) (26.11.2021)

<https://www.britannica.com/topic/Saint-Cyr-military-academy-France>.(26.11.2021)

<https://www.onlinecollege.org/10-most-prestigious-military-academies-in-the-world/>. (26.11.2021)

[https://fr.wikipedia.org/wiki/École d'application du corps royal d'état-major](https://fr.wikipedia.org/wiki/École_d'application_du_corps_royal_d'état-major) (26.11.2021)

HEYET-İ TEMSİLİYE ÖNCESİ ANKARA BASINI (1872 - 1919)

ANKARA PRESS BEFORE REPRESENTATIVE
COMITEE (1872 - 1919)

Ferhat EROĞLU*

Makale Bilgisi

Başvuru: 03.07.2021

Kabul: 02.06.2022

Article Info

Received, Jul,03,2021

Accepted: Jun,02,2022

Öz

Osmanlı Devleti'nde eyalet sisteminden vilayet sistemine geçişle birlikte devletin merkezileşme hamlelerinin bir uzantısı olarak doğan vilayet gazeteleri, merkez dışı basının -taşra basınının- ortaya çıkmasına önayak olmuştur. Ankara'da Heyet-i Temsiliye'nin şehre gelmesinden kısa bir süre önce yayınlanan Mefkûre ve Selamet'in kökleri de devletin vilayet gazeteleri çıkararak sesinin taşrada yankılanması isteğinin bir uzantısı olarak doğan Ankara vilayet gazetesindedir. Fakat Ankara basını söz konusu olduğunda Heyet-i Temsiliye'nin bir milat yarattığının altını çizmek gerekir. Heyet-i Temsiliye öncesi Ankara basını ile sonrası Ankara basını birbirinden çok farklıdır. Bu durum hem zaman içinde etkisi hissedilen merkezin Ankara'ya taşınması eğilimiyle hem de Heyet-i Temsiliye'nin gelişinin Ankara gündemini değiştirmesi ile ilgilidir. Heyet-i Temsiliye ile birlikte Ankara'nın gündemi taşralılık ve yerellikten öte ulusallıktır. Artık söz konusu olan İstanbul'un belirleyiciliğiyle refleks gösteren bir basın değil belirleyicilik çabası ağır basan bir basındır. Bu nedenle Ankara basınının, Heyet-i Temsiliye merkeze alınarak, öncesi ve sonrasıyla ayrı ayrı incelenmesi gerekir.

Anahtar Kelimeler: Ankara, Mefkûre, Selamet, Heyet-i Temsiliye, basın, düşünce, gazete.

Abstract

With the transition from the state system to the provincial system in the Ottoman Empire, provincial newspapers, which were born as an extension of the state's centralization moves, spearheaded the emergence of off-center press –provincial press-. The roots of Mefkûre and Selamet, which were published in Ankara just before the arrival of the Heyet-i Temsiliye in this city, in the Ankara provincial newspaper

* Dr. Ferhat EROĞLU, Gazi Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi, ferhateroglu@hotmail.com

born in Ankara as an extension of the state's desire to had its voice echoed in the provinces by publishing a provincial newspaper. However, when it comes to the press in Ankara, it is necessary to underline that the Heyet-i Temsiliye had created a milestone. The Ankara press before and after the Heyet-i Temsiliye was very different from each other. This situation is related both with the tendency to move the center to Ankara, the effect of which was felt over time, and the change of Ankara's agenda with the arrival of Heyet-i Temsiliye. With the arrival of the Heyet-i Temsiliye, Ankara's agenda became national beyond provincial and local. Now in question was not a press that shows reflexes with the determination of İstanbul but also a press with an emphasis on decisiveness. For this reason, it is essential to examine it separately before and after taking the Ankara press into the center.

Keywords: Ankara, Mefkûre, Selamet, Heyet-i Temsiliye, press, thought, newspaper.

Giriş

Osmanlı Devleti'nde Lale Devri ile ilk belirtileri görülen, III. Selim döneminde bir tarafla çekingen, diğer tarafla acemi acelelikle pratiği denenilen, II. Mahmut'un saltanat yıllarında -özellikle 1826 sonrasında- hızla hayata geçirilen ve Tanzimat'la birlikte zirveye çıkan değişim çabaları ve buna bağlı olarak Batılılaşma rüzgârları "Osmanlı basını" mefhumunu hem kendi içinden yaratmış hem de geliştirmiştir. Vilayet basını, merkezde gelişen ve 1860'lardan itibaren giderek resmî görünümünden sıyrılan basının taşraya yansımalarıdır. Fakat bununla birlikte devletin merkezileşme çabalarının da bir tezahürüdür. Batılılaşmanın yavaşladığı (Batılılaşmanın Abdülaziz ve II. Abdülhamit dönemlerinde durduğunu ya da gerilediğini iddia etmek aşırı bir yorumdur) Abdülaziz ve II. Abdülhamit dönemlerinde taşra basınının -ya da vilayet matbuatının- doğduğu ve geliştiği unutulmamalıdır.

Taşra basınının ortaya çıkışı Abdülaziz'in 1863'te yaptığı Mısır gezisi ile ilgilidir. Mısır'da bölge gazetelerini gören Sultan bunu Osmanlı vilayetlerinde de hayata geçirmek istemiştir¹. Fakat taşra basınının ortaya çıkışında asıl büyük etken 1864'te çıkan Vilayet Nizamnamesi ile eyalet sisteminden vilayet sistemine geçilmesidir. Taşra yönetimini düzene koyma², "Hıristiyan tebaanın kötü şartlar altında" olduğu iddialarını çürütme³, gibi amaçlarla

¹ Yavuz Haykır ve Handan Haykır, "Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Türkiye'de Yerel Basının Tarihsel Gelişimine Bir Bakış", *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Sayı: 56, Ekim 2017, s. 306.

² Haykır, a.g.m., s. 306.

³ Nesimi Yazıcı, "Tanzimat Dönemi Basını Konusunda Bir Değerlendirme", *Tanzimat'ın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu*, Ankara, 31 Ekim - 3 Kasım 1989, TTK, Ankara, 1994, s. 73.

yürürlüğe giren ve Fransız taşra teşkilatına benzer bir sistem öngören nizamname ile vilayetlerde valilikler kontrolünde matbaalar açılmış, bu matbaalar bir taraftan "salnameler, takvimler, bilimsel ve edebi eserler" basarken diğer taraftan da yerel basına öncülük etmiştir.⁴ Bunu devletin merkezileşme tutumundan ayrı düşünmemek gerekir. Amaç, merkezin sesini taşraya hızla duyurabilmek, kamuoyunu Payitaht politikaları gölgesinde toplamak ve tutmaktır. Daha doğru ifadeyle merkezin, aurasını taşraya doğru genişletme çabasıdır. Ayrıca ayrılıkçı hareketlerin propagandalarına verilen yanıtlara taşrada taraftar toplamaktır. Ayrılıkçı unsurların tazyikiyle Avrupa basınının yarattığı kara propaganda ortamının azınlıklar üzerinde oluşturduğu "tesiri"⁵ önleme çabasıdır. Bu konuda birinci başlık altında incelenecek olan Ankara gazetesinin vilayet sınırlarında yaşayan Ermenilere seslenen, onları etkilemeyi amaçlayan haberler yayınlaması dikkat çekici bir örnektir. Diğer yanılla düşünüldüğünde ise taşranın ses duyurma aracıdır.

Nizamname sonrası pratiği Tuna Valisi Mithat Paşa'nın Rusçuk'ta yayınladığı Tuna gazetesi ile başlamış, Tuna'daki başarı üzerine 1867 ve 1871 yıllarında uygulama daha da genişletilmiştir.⁶ Ankara vilayetinde gazete yayınlaması 1871 nizamnamesinden hemen sonradır. Ankara, refikleri gibi vilayetinin Takvim-i Vekâyi'si olacaktır ki devletin vilayetlerde gazeteler çıkarılmasına önyak olmasındaki amaç tam da budur. Vilayet gazeteleri üzerinde zaman zaman devletin o esnadaki politikalarına ya da içinde bulunulan ortama uygun düzenlemeler yapılmıştır. Örneğin 1889'da vilayet gazetelerinde edebî yazı yayınlaması yasaklanmıştır⁷. Yine aynı yıl çıkarılan genelge ile vilayet gazetelerinin "*İstanbul gazetelerinde yayınlanan yazıların muhtevası dışına*"⁸ çıkmamaları emredilmiştir. 1909'da çıkan Şûra-yı Devlet Kararnamesinde ise vilayet gazetelerinin halkın sorunlarını yeterince aydınlatamadığı, "*halkın kültürel ve mesleki gelişimine katkıda bulunamadığı*" vurgulanmış, halkın sorunlarını yansıtacak isimlerin gazetelerde yazmalarının sağlanması ve muhtarların gazetelere abone edilmesi istenmiştir⁹. Bu bağlamda Ankara'da II. Meşrutiyet'in sonlarında artık yerel bir basının geliştiğini ya da en azından gelişme zemini bulabildiğini düşünmek mümkündür. Aslında zeminin ancak 1909 Kararnamesi sonrasında tam anlamıyla oluştuğu vurgulanmalıdır. Fakat altyapısı geçmiştir. Zira

⁴ Haykır, a.g.m., s. 306.

⁵ Haykır, a.g.m., s. 312.

⁶ Hıfzı Topuz, *II. Mahmut'tan Holdinglere Türk Basın Tarihi*, 4. B., Remzi Kitabevi, İstanbul, Kasım 2012, s. 31; Yazıcı, a.g.m., s. 73.

⁷ M. Bülent Varlık, "Osmanlı Dönemi Yerel Basını Üzerine Bazı Gözlemler", *Osmanlı Basın Yaşamı Sempozyumu*, Gazi Üniversitesi İletişim Fakültesi, 1999, s. 101; Haykır, a.g.m., s. 313.

⁸ Varlık, a.g.m., s. 101.

⁹ Varlık, a.g.m., s. 101; Haykır, a.g.m., s. 314.

Heyet-i Temsiliye'nin Ankara'ya gelişinden evvel Ankara'da yayınlanan iki süreli yayın -Mefkûre ve Selamet- Ankara gazetesinin içinden çıkmıştır. Bu çalışmanın amacı da 1872'den 1919'a dek aşama aşama oluşan zemine vurgu yapmaktır.

Basın tarihi çalışmalarında, amaca dönük süreli yayın okuması dışında etkili bir yöntem yoktur. Arşiv kayıtlarında süreli yayın belgesi ve süreli yayın içinde süreli yayın haberi aramak ikinci araştırma yöntemidir. Bu çalışma da mevcut olan süreli yayın nüshaları merkeze alınarak yapılmıştır. Ankara Vilayet Gazetesi'nin ulaşılabilen nüshaları (6 Şubat 1292 - 10 Temmuz 1327 / 18 Şubat 1877 - 23 Temmuz 1911 tarihleri arasında yayınlanan sayıların üç yüz yetmiş dokuzuna ulaşılmıştır) için Milli Kütüphane, İBB Atatürk Kitaplığı ve Hakkı Tarık Us Kütüphanesinden yararlanılmıştır. Mefkûre'nin 8. ve 11. nüshaları hariç diğer tüm nüshalar Milli Kütüphane'de mevcuttur. Selamet'in ise yalnızca Hakkı Tarık Us Kütüphanesinde bulunan 5. sayısı edinilebilmiştir. Her ne kadar sayılarının üçte birlik bir kısmına ulaşılabilsede sayı çokluğu Ankara gazetesi üzerinde belli bir fikir edinmemizi sağlamıştır.¹⁰ Mefkûre'nin, ulaşılabilen on nüshası belli bir fotoğraf yaratmıştır. Fakat Selamet'in yalnızca bir nüshasına ulaşılabilmıştır ve bu nedenle o nüsha ve gazeteyi yayınlayan isim üzerinden tahlil yapılmaya çalışılmıştır.

I. Ankara Vilayet Gazetesi

Gazetenin ilk sayısı günümüzde mevcut olmadığı için ortaya çıkış tarihi ile ilgili net bir kanıya varmak mümkün görünmemektedir. Fakat Murat Tuğluca Salname'ye atıf yaparak ve eldeki en eski mevcut sayıdan geriye doğru tarih hesaplayarak 1872'ye ulaşır¹¹. Tuğluca'nın açıklamaları oldukça güçlü görüldüğü için 1872'yi Ankara gazetesinin başlangıç tarihi olarak kabul etmek yanlış olmayacaktır. Ankara vilayeti o dönemlerde Ankara, Kayseri, Kırşehir Yozgat ve Çorum'u¹² kapsamaktadır. Araştırmalar esnasında incelenebilen ilk sayı 18 Şubat 1877 Cumartesi (6 Şubat 1292) tarihli ve 201 numaralıdır. Bu dönemde fiyatı nüsha başı 50 para, altı aylığı 30 kuruş, seneliği 50 kuruştur. Matbaası Hükümet Konağı'ndadır ve İstanbul merkezi, Sultan Beyazıt'ta Serafım Efendi'nin kiraathanesidir. Fiyatı ve yayın günü zaman içinde değişiklik göstermiştir. Örneğin 8 Mart 1881'de (24 Şubat 1296, No: 442) yayım günü salıya alınmış ve fiyatı nüsha başı 1 kuruşa yükselmiştir. Ayrıca logoda "*dokuzuncu sene*" ibaresi geçmektedir ve bu Tuğluca'nun işaret

¹⁰ Ankara gazetesi ile ilgili Murat Tuğluca tarafından hazırlanmış bir yüksek lisans tezi de bulunmaktadır: Murat Tuğluca, *Ankara: Vilayetin Resmi Gazetesi (1870 - 1921)*, Yüksek Lisans Tezi, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2003.

¹¹ Tuğluca, *a.g.e.*, s. 7.

¹² Çorum, gazetenin yayım hayatı esnasında Yozgat'tan ayrılmıştır.

ettiği tarihle örtüşmektedir. Öte yandan bu tarihte haber içerikleri ve haberlerin yerleri de değişmiş ve gazete biraz daha resmî bir hüviyete bürünmüştür. Yayın günü ve fiyatı ilerleyen tarihlerde de değişecektir. Örneğin 5 Temmuz 1882'de (23 Haziran 1296, No: 502) yayın günü çarşambaya alınmıştır. 22 Ekim 1884'te (10 Teşrin-i Evvel 1310, No: 994) ise gazetenin postaya yetişememesi sebebiyle çarşambadan pazartesiye çekilmiştir. Gazetede resmî hüviyeti geriletmek için 1885'te bir girişim olduğu logoda yazan "*edebiyata müteallik*" ibaresinden anlaşılmaktadır: "*Haftada bir defa çarşamba günleri neşrolunur her nevi havadis ve menafi-i umumiye ve maarif ve edebiyata müteallik asardan bahseder vilayet gazetesidir.*"¹³ (18 Mart 1885 -6 Mart 1301-, No: 617). Fakat bu ibare bir sonraki sayıda kaldırılmıştır: "*Haftada bir defa çarşamba günleri neşrolunur vilayet gazetesidir.*" (18 Mart 1885 -6 Mart 1301-, No: 617). Yine aynı nüshada gazete yayın kurulunun (heyet-i tahririye-i cedide) o esnada kimlerden oluştuğu görülmektedir: "*Galip, Muhittin, Tayyip, Mazhar, İsmail, Faik.*"¹⁴ Gazetede bir diğer değişiklik 10 Ocak 1894'te (29 Kanun-ı Evvel 1309, No: 961) miladi tarih kullanımının da başlamasıdır. Mizanpaj ve sütun sayısı yayınlandığı tarih aralığında zaman zaman değişmiştir. Gazeteye ilgili konularda vilayet merkezinde Matbaa Müdürlüğü, liva ve kazalarda tahrirat müdür kâtipleri ile iletişime geçilmesi istenmiştir. Tuğluca, gazete yayınının son bulunduğu tarihin bilinmediğini, eldeki son sayının 1983 numaralı olduğunu yazmıştır¹⁵. Bu kısmen doğrudur. Son sayının ne zaman çıktığını anlamak mümkün görünmemektedir. Fakat son sayının Tuğluca'nın öne sürdüğü 1983 (23 Ağustos 1330) olmadığı da belirtilmelidir. Millî Kütüphane kayıtlarında 2114 (27 Mart 1917) ve 2170 numaralı (28 Teşrin-i Sani 1918) tarihli iki nüsha daha bulunmaktadır. Bu durum yayının 1983 numaralı nüshadan sonra uzunca bir süre daha devam ettiğini göstermektedir. En azından 28 Kasım 1918'e dek sürdüğü kesindir. Öte yandan Tuğluca'nın takvim çevirilerinin de (Rumi'den miladiye) hatalı olduğunu belirtmek gerekir. Gazetenin tirajı konusunda 1896 yılı abone borç çizelgesindeki miktarı nüsha bedeline bölerek çıkardığı 2717 rakamı¹⁶ ise gerçeğe yakın olmalıdır. Bu rakam o tarihler için fazla görünmekle birlikte resmî bir gazete olduğu ve geniş bir coğrafyaya dağıtıldığı unutulmamalıdır. Gazete yönetiminin her köye bir nüsha gönderme

¹³ *Ankara*, 18 Mart 1885 (6 Mart 1301), No: 617, s. 1.

¹⁴ Tuğluca'nın verdiği bilgilere göre 1893 yılında matbaa nazırı ve başyazar, mektubi kalemi müdürüdür. Onun dışında gazete kadrosunda şu görevliler bulunmaktadır: bir müdür, iki yazar, hesap kâtibî, ser mürettip, ikinci mürettip, üçüncü mürettip, mürettip refiki, litografya memuru, litografya refiki, makine memuru, merdaneci ve müvezzi (Tuğluca, *a.g.e.*, s. 20).

¹⁵ Tuğluca, *a.g.e.*, s. 11 - 12.

¹⁶ Tuğluca, *a.g.e.*, s. 17.

ve ücretin varlıklı altı kişiden alınması girişimi de¹⁷ rakamın büyümesini etkilemiş olmalıdır.

Gazetede imzalı olarak yayınlanmış yazı sayısı çok sınırlıdır. Resmî görüntü üzerinden hiç eksik olmamakla birlikte gazetenin tam anlamıyla bir devlet bülteni olduğunu ifade etmek haksızlık olur. Fakat bir düşünce organı olmadığının da altı çizilmelidir. Bu durum elbette halkın sorunlarından ve gündelik hayattan kopuk olduğu anlamı da taşımaz. Her şeyden evvel, resmî ya da özel gazeteler belirli amaçlarla çıkarlar ve bu amaçların başında genellikle politika gelir. Ankara devletin propaganda organıdır, kamuoyu oluşturmayı amaçlar.

I. 1. Politika ve Kamuoyu

Resmî gazetelerin misyonu geniş ya da dar fikir çevreleri oluşturmak değil, kamuoyunu devlet politikaları ekseninde, devletin ve hükûmetin yanı başında toplamak ve tutmaktır. Fakat resmî yayın organlarının gayriresmi matbuatın altyapısını hazırladığı da unutulmamalıdır. Ankara gazetesi Abdülaziz ve II. Abdülhamit dönemlerindeki devlet politikalarının Ankara ve çevresine ulaşmasını sağlayan organdır. Resmî organlarda halk devletle bütünleşirken, ağırlıklı olarak sesi çıkan taraf devlettir. Tuğluca'nın bu konudaki devlet-halk bütünleşmesi¹⁸ yorumu problemli görünmektedir. Halkın sesinin çıktığı anlar istisnadır. Yalnızca Yozgat'tan gelen bir mektubun yayınlanmasını örnek olarak göstermek bütünleşme sonucuna varabilmek için yeterli değildir.

Gazetenin propaganda işlevine dair ilk belirgin örnek 93 Harbi (1876-1877 Osmanlı-Rus Savaşı) esnasında yayınlanan "Asker" başlıklı¹⁹ menkıbedir. Menkıbenin sahibi ise padişah: "*nutk-ı hümayun-ı hükümet-i meşhun padişah suret-i menkıbesidir.*" Amaç kamuoyunun harbe odaklanmasıdır. 25 Ağustos 1877 (13 Ağustos 1293, No: 221) tarihli nüshada ise komutanların savaş bölgelerinden gönderdiği bilgilendirme telgrafları yayınlanmış ve telgraf yayını sonraki sayılarda (No: 222, 223, 224) sürmüştür. Bu telgrafların o dönemki vilayet gazetelerinin tamamına gönderilmiş olma ihtimali yüksektir. 93 Harbi'nde vilayet gazetelerinin telgraf ofisi gibi çalıştığını iddia etmek yanlış olmayacaktır. Öte yandan Padişah II. Abdülhamit'in, devlet yöneticilerinin ve valinin nutukları da birinci sayfada sık olarak yayınlanmıştır. Padişahın nutukları ve padişahla ilgili haberler gazetenin amblem gibi kullandığı güneşi ve hilali çağrıştıran sembollerle süslü çerçeveler içinde sunulmuştur. Nüshaya ilk bakıldığı anda padişahın bir

¹⁷ Tuğluca, a.g.e., s. 20.

¹⁸ Tuğluca, a.g.e., s. 157.

¹⁹ Ankara, 26 Mayıs 1877 (14 Mayıs 1293), No: 216, s. 1.

fermanının, emrinin ya da padişahla ilgili bir haberin var olduğu anlaşılmaktadır. Öte yandan padişahın cülus günlerinde mutlaka başyazı kısmından bir tebrik yayınlanmış ve cülus törenlerine değinilmiştir. Gazetenin propaganda işlevine yönelik en net haber 8 Mart 1893 (24 Şubat 1308, No: 937) tarihli'dir. 1893 yılı mart başları Ankara ve çevresi halkı için devletin varlığının coşkuyla hissedildiği günlerdir. 8 Mart 1893 tarihli nüshada, birinci sayfada çerçeve içinde padişah için bir methiye yayınlanmış; ikinci sayfada ise padişahın Kayseri, Yozgat ve Kırşehir sancaklarını teftiş ettikten sonra merkez vilayetine geldiği haberi verilmiştir. Gazetenin heyecanla duyurduğuna göre şehir "*padişahım çok yaşa*" yazılarıyla süslenmiş; sivil ve asker memurlar "*tebrikatta*" bulunmuş; hükûmet konağı, daire-i askeriye, telgrafhane, daire-i belediye, Düyun-ı Umumiye, matbaa-i vilayet, reji dairesi, mekteb-i idadi ve şimendifer istasyonu binlerce fener ve kandille donatılmış; padişahın ve beraberindeki devlet erkânının kaldığı konaklar süslenmiş, ışık şöenleri sabaha dek sürmüş ve sık sık "*padişahım çok yaşa*" sesleri duyulmuştur. Haberin ayrıntılarından II. Abdülhamit'in Ankara merkez vilayetinde 3-4 Mart 1893 Pazartesi, Salı (22-23 Şubat 1308) günlerinde bulunduğu anlaşılmaktadır..

Propaganda ve kamuoyu oluşturma hususlarında Tuğluca'nın yaptığı önemli bir çıkarım üzerinde durmak gerekir. Tuğluca Ankara gazetesi ekseninde yaptığı çıkarımda (aslında bu tüm vilayet gazeteleri için geçerlidir) devletin amacının devletin yanlış bir iş yapmayacağını halka benimsetmek ve okuyucuyu "*yöneticilerin gözüyle*" düşünmeye yöneltmek olduğunu belirtmiştir²⁰. Tuğluca'nın çıkarımından hareketle; devletin vilayet gazetelerine yaklaşım biçiminin yalnızca Abdülaziz ve II. Abdülhamit dönemlerinde değil Meşrutiyet yıllarında da bu amaç üzerinden şekillendiği belirtilmelidir. Yalnızca savaş ve barış kararları değil memur atamasından yol inşasına, okullaşmadan sağlık politikalarına kadar hemen her alanda devletin temennisi halkın devlet aklıyla düşünmesidir. Örneğin yüksek bir memurun belirli bir göreve atanmasında da görevden alınmasında da haklı olan devlet aklıdır. Bu durumda Yavuz Haykır ve Handan Haykır tarafından vilayet gazeteleri için öne sürülen "*gazeteler devlet adamlarını övmekten ve birer ilan tahtası olmaktan ileriye gidememiştir*"²¹ biçimindeki tahlilin konunun açıklamasına yetecek gelişkinlikte olmadığını belirtmek gerekir. Gazetelerin ilan tahtası işlevi vardır, fakat mesele bu kadar basit değildir. Ankara'nın yayını kırk yıldan uzun sürmüştür ve iki binin üzerinde sayı yayımlanmıştır. Gazetenin ilan tahtası gibi çalışması hususu kırk yıllık sürecin yarısını bile karşılamamaktadır. Bu süreçlerde bile tam bir ilan tahtası değildir.

²⁰ Tuğluca, a.g.e., s. 154.

²¹ Haykır, a.g.m., s. 315.

Araştırmacılar ilan tahtası sonucuna şu üç husustan ulaşmış olmalıdır: gazetede yayınlanan devlet duyuruları, gazeteye gelen çeşitli emirler ve Sırrı Paşa'nın gazetecilikle ilgili yazısı. Devlet duyuruları: vali ve mutasarrıf atamaları, cülus törenleri, bakanlık tahriratları, müzekkereler, tren tarifeleri, bayındırlık çalışmaları, açılan okullar ve hastaneler, resmî ilanlar, kurumlar arası resmî yazışmalar, padişah duyuruları, fermanlar, beratlar, kararnameler, emirler, mahkeme ilanları vb²². Bunların yayınlanmasının genel anlamıyla ilan tahtası işlevi yaratmayacağı açıktır. Başlangıcından bugüne TRT de askerlik celp tarihleri, resmî gazete bildirimleri, TBMM yayını, tayin, terfi ve atamalar gibi resmî duyurularla benzer bir işlev görmektedir. Gazetenin mevcut nüshalarının derli toplu incelenmesi halinde; afet ve salgın haberlerinin, hastalıklarla ilgili bilgilendirme yazılarının ve alınması gereken önlemlerin, orman, tarım ve hayvancılık yazılarının, nadiren de olsa şiirlerin, asayiş ve ekonomi haberlerinin, dış haberlerin, bayındırlık faaliyetlerinin, eğitim üzerine haber ve yazıların, dinî duyuruların ve gündelik hayatla ilgili pek çok ayrıntının haber, tefrika ve makale olarak gazetede mebzul miktarda yer bulduğu görülebilir²³. Bu durumda gazeteye "ilan tahtası" değil "bülten" demek daha uygundur. Vilayet gazetelerine payitahttan gelen emirler de gazetelerin ilan tahtası gibi çalışmadıklarının göstergeleridir. II. Abdülhamit döneminde gelen emirler gazetelere ilan tahtası biçimi verme, Meşrutiyet sonrası gelen emirler ise gazetelerin ilan tahtası gibi çalışmaması çabalarının varlığını göstermektedir. Vilayet gazetelerine 4 Mart 1891'de ve 1 Ağustos 1892'de gelen iki emirde edebiyattan bahsetmemeleri ve "*edebiyat namı altında manzum âsâr neşr etmemeleri*" istenmiştir²⁴. 1895'te okuyuculara gazetenin resmî sıfatı nedeniyle edebiyat metni yayınlanmadığı duyurulmuş ve okuyuculardan edebî yazı göndermemeleri konusunda ricada bulunulmuştur²⁵. 1889 yılında yayınlanan bir genelgede ise İstanbul gazetelerinin gündeminden ve içeriğinden uzaklaşılması emredilmiştir²⁶. 1889, 1891 ve 1892 emirleri gazetelerin 1889 öncesinde ilan tahtası olmadıklarının, fakat bu hâle getirilmek istendiklerinin, 1895'teki gazete duyurusu ise bu sürecin henüz bitmediğinin (okuyucular hâlâ edebî metin

²² Örnek olarak şu nüshalara bakılabilir: 6 Şubat 1292 (18 Şubat 1877), No: 201, s. 1; 10 Haziran 1294 (22 Haziran 1878), No: 362, s. 1; 30 Haziran 1300 (12 Temmuz 1884), No: 587, s. 1.

²³ Örneğin eğitim ve sağlık haberleriyle ilgili şu nüshalar örnek gösterilebilir: *Ankara*, 14 Şubat 1885 (2 Şubat 1300), No: 613, s. 1-2; 28 Şubat 1885 (16 Şubat 1300), No: 615, s. 1; 29 Nisan 1885 (17 Nisan 1301), No: 623, s. 2; 13 Kanun-ı Evvel 1889 (25 Kanun-ı Evvel 1305), No: 805, s. 3; 22 Kanun-ı Sani 1890 (10 Kanun-ı Sani 1305), No: 809, s. 1. Metnin alt başlıkları bahsi geçen konularla ilgili olduğu için diğer örnekler için metnin devamındaki dipnotlara bakılabilir.

²⁴ Tuğluca, **a.g.e.**, s. 9.

²⁵ Tuğluca, **a.g.e.**, s. 10.

²⁶ Varlık, **a.g.m.**, s. 101.

göndermektedir) göstergesidir. 1909 Kararnamesi'nde durum tersine çevrilmiş, vilayet gazetelerinden halkın sorunlarıyla, "kültürel ve mesleki" gelişimleriyle ilgilenmeleri ve bölgelerdeki bilgi sahibi kişilerin gazeteye yazılar yazmasının sağlanması istenmiştir²⁷. 1884 - 1886 yılları arasında Ankara Valiliği yapan Sırrı Paşa'nın, 18 Mart 1885'te Ankara'da yayınlanan yazısı²⁸ ise vilayet gazetelerine daha canlı ve daha sosyal olma çağrısıdır. Sırrı Paşa vilayet gazetelerinin İstanbul basınının kopyası ve vilayetlerin resmî yüzü olmamaları gereğinin altını çizmiştir. Ona göre gazeteler yanlış vurgulamalı, doğruyu desteklemelidir.

Propaganda başlığı altında son olarak 23 Temmuz 1911'de (10 Temmuz 1307) -meşrutiyetin ilanının üçüncü yılında- yayınlanan özel sayıya (nüsha-i fevkalade)²⁹ değinilmelidir. Şiirler, marşlar, politik metinler, makaleler yayınlanan nüshanın yazar ve şair kadrosu oldukça güçlüdür: Ankara Darü'l-muallimin-i Edebiyat Muallimi Tahir Nadi, Dr. Abdullah Cevdet, İhsan Adli, İsmail Seza, Halil Nihat, Feyzi Sacit, Bezmi Nusret, İbnü'l-Tahir, Ahmet Talat, Mehmet Sait, Mehmet Muhsin, Ahmet Mithat, A. Seni, İbnü'l-Emin, Mahmut Kemal, Bedii Nuri, Ankara Mebusu Mahir Sait, Ahmet Cevdet, Faik Ali, Ali Ekrem, Mustafa Namık, Mehmet Sıtkı. İçerikle ilgili önemli noktalara bakılacak olursa Ahmet Mithat'ın ilk olarak meşrutiyetin ikinci yıldönümünde yayınlanan "*Hürriyetten İstifade Şahsa Göredir*" başlıklı yazısında (s. 4-6), Meşrutiyet öncesi otuz yılın değil, Meşrutiyet'ten önceki tüm yılların, yüz yılların özgürlük yoksunluğuyla geçtiğini iddia etmesi ve meşrutiyeti "*inkılap*" olarak anması önemlidir. Bu ve benzeri yazılar cumhuriyetin altyapısını Jön Türkler'in oluşturduğunun göstergesidir. Ahmet Cevdet'in "*Girit İçin*" (s. 26-31) başlıklı, canlı bir metni yayınlanmıştır. Mihalicçik'ta Girit meselesine dair haber almak için gazetelerin büyük bir merakla beklediğini, okuma bilenlerin etrafında halkalar oluşturulduğunu, ömürlerinde miting görmemiş köylülerin miting esnasındaki hayretini, yetim büyüyen şehit oğlu Ali Osman'ın evlilik izni almaya geldiği kasabada mitingden etkilenip gönüllü yazıldığını anlatan metnin kamuoyunu coşkuya getirecek, moral ve güç verecek yüreklendirici, akıcı ve menkıbevi üslubu dikkat çekmektedir. Abdullah Cevdet'in ilk olarak Haziran 1910'da yayınlanmış ispritizma karşıtı bir yazısı da (s. 43-45) gazetede yer bulmuştur. İspiritizma konusunun o yıllarda Ankara entelektüelleri arasında olumsuz

²⁷ Varlık, a.g.m., s. 101; Haykır, a.g.m., s. 314.

²⁸ Ankara, 18 Mart 1885 (6 Mart 1301), No: 617, s.1; Tuğluca, a.g.e., s.8; Varlık, a.g.m., s. 101; Nesimi Yazıcı, "Sırrı Paşa ve Vilayet Gazeteleri", Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Cilt: XXXVI, s. 226.

²⁹ Ankara, 10 Temmuz 1327 (23 Temmuz 1911), Nüsha-i Fevkalade, Donanma-i Osmani Cemiyeti Menfaatine, Mürettib-i Naşiri: Vilayet Gazetesi Muharriri Mehmet Muhsin, Matbaa-i Vilayet, 1329 - 1327, 90 sayfa. İlgili atflar metin içerisinde sayfa numaraları ile verilecektir.

anlamda ilgi gördüğünün altını çizmek gerekir ki bu konuya "Mefkûre" başlığı altında değinilecektir. Abdullah Cevdet koleradan daha tehlikeli bu "şarlatanlığa" müdahale edilmesi gerektiğini vurgulamış ve yazısını şöyle bitirmiştir: "*Endişemiz büyüktür, derdimiz büyüktür, büyük ve cesur davalara ihtiyacımız büyüktür.*" (s.45).

I. 2. Vilayet Haberleri

Ankara merkez vilayeti ve vilayete bağlı sancakların gündemi adli olaylardan sağlıktaki gelişmelere, kuraklık ve hayvan hastalıklarından gündelik hayatın sıradan ve sıra dışı gelişmelerine, mahkeme duyurularından okul sınavlarına, okul ve hastane inşaatlarından salgın hastalıklar karşısında alınan karantina ve hijyen önlemlerine, tren tarifelerinden su sorununa kadar her şey gazetede görülebilir. Eğitim, sağlık, ekonomi, bayındırlık ve gündelik hayat alt başlıklarda ayrıca incelenecektir. Burada amaç gazetenin bağlı sancaklarla birlikte vilayetin tamamına hitap etmeye çalıştığını, başka bir anlatımla Tuğluca'nın da ifade ettiği bir hususu, gazetenin "*devlet ile millet arasındaki iletişimi sağlayan fonksiyonu*"nu³⁰ incelemektir.

Gazetenin sancaklardaki haber kaynakları "*liva ve kaza tahrirat kâtip ve müdürleri*"dir³¹. Payitahttan gelen haberler devlet kanalıyla ve İstanbul gazeteleri aracılığıyla kamuoyuna ulaştırılmıştır. Zaten vilayet gazetelerinin amacı payitahtın varlığının, sesinin ve gölgesinin taşradan hissedilebilmesidir. Bunların dışında merkezdeki ve livalardaki resmî kanallardan haber gelmiştir. Ayrıca okuyucular tarafından gazeteye gönderilen mektuplar da haber kaynağı olarak kullanılmıştır. Ankara'nın ve çevresinin -dolayısıyla da bir ölçüde devletin- gündemini yıl yıl gazeteden takip etmek mümkündür. Örneğin demiryolu inşaatı Ankara'ya ulaşmak üzereyken gündem demiryoludur. Kuraklık baş gösterdiğinde gündem su sorunu ve kuraklığın nasıl aşılanacağıdır. Okul inşaatlarında ya da açılışlarında gündem bir süre eğitimidir. Salgınlarda sağlık, hayvan hastalıklarında hayvan yetiştiriciliğidir. Kısaca gazete vilayet ve vilayet çevresindeki gelişmelerin takibi için kullanışlı bir kaynaktır.

I. 3. Eğitim ve Sağlık

II. Abdülhamit döneminin iç ve dış politik gündemi bir tarafa bırakılırsa değişmeyen iki gündemin eğitim ve sağlık olduğu bir gerçektir. Bu hususlara bağlı gelişmeler özellikle 1880'lerde ve 1890'larda Ankara vilayet gazetesinden Ankara özelinde takip edilebilir. 14 Şubat 1885 tarihinde Ankara'da bir idadi mektebinin açılmasının düşünüldüğü, fakat öğrenci ve

³⁰ Tuğluca, a.g.e., s. 8.

³¹ Tuğluca, a.g.e., s. 20.

muallim eksikliği nedeniyle bunun erken olduğuna kanaat getirildiği, çözüm olarak iptidaide oluşturulacak bir sınıfta alınacak dört senelik eğitimin ardından idadiye geçileceği duyurulmuştur³². 28 Şubat 1885 tarihli haberde ise Ankara'da bir askerî rüştiye inşası arzu olunduğu ve "bundan akdem" Erzincan'daki Dördüncü Ordu-yı Hümayun Komutanı Nafiz Paşa'nın "gayet mükemmel olarak yaptığı" askerî rüştiyenin kıta resmi vilayet tarafından Nafiz Paşa'dan istendiği ve resmin Erzincan'dan gönderildiği haber verilmiştir³³. 29 Nisan 1885 tarihli Ankara, mekteb-i idadiyi yapmaya talip olan ustaların Trabzon'dan Ankara'ya vasıl olduklarını muştulamaktadır³⁴. 12 Ağustos 1885'te ise vilayet merkezinde inşa edilen Mekteb-i Kebir-i İdadinin duvarları için lazım olan taşların müteahhitler tarafından tersanelerden getirildiği ve yontulduğu duyurulmaktadır³⁵. Kısaca gazete demiryolu, hastane ve okul inşaatlarının durumu konusunda halka sık sık bilgi vermiştir. Bu haberlerden 1886'da içinde iptidai numune mektebi de bulunan bir Darülmuallimin, 1887'de inas mektebi açıldığı öğrenilmektedir³⁶. 9 Mart 1887'de yayınlanan bir mektupta³⁷ ise Ankara'da inas mektebi açıldığını duyan Yozgatlı bir kız öğrencinin Yozgat'a da inas mektebi istediğine şahit olunmaktadır. Ayrıca 1888'de Mekteb-i Hamidi içine bir rüştiye dahil edildiği, 1892'de idadi eğitiminin başladığı, 1893'te kız ve erkek rüştiye okulları yapıldığı ve 1894'te inas mektebine bir rüştiye daha eklendiği gazeteden izlenebilmektedir³⁸.

Ankara vilayet gazetesinin yayınlandığı dönemde sağlık konusunda en önemli gündem maddesi salgın hastalıklardır. İkinci olarak çoğunlukla salgın hastalıklarla ilgili bilgilendirme yazıları ile hastalıklardan korunma yöntemlerini ve sağlıklı yaşamın nasıl olacağını anlatan metinler yayınlanmıştır. Gazetenin yayınlandığı dönemin salgın hastalıkları 1880'lerde ve 1890'larda kolera, frengi, influenza, sıtma; 1910'larda İspanyol gribidir. Bu hastalıklarla ilgili haberler ve bilgilendirme yazıları sık denebilecek aralıklarla gazetede yer almıştır. Örneğin 18 Aralık 1889'da koleranın kökenine, nerede

³² *Ankara*, 14 Şubat 1885 (2 Şubat 1300), No: 613, s. 1-2; Tuğluca, **a.g.e.**, s. 102.

³³ *Ankara*, 28 Şubat 1885 (16 Şubat 1300), No: 615, s. 1.

³⁴ *Ankara*, 29 Nisan 1885 (17 Nisan 1301), No: 623, s. 2.

³⁵ *Ankara*, 12 Ağustos 1885 (31 Temmuz 1301), No: 634, s. 1.

³⁶ *Ankara*, 20 Teşrin-i Evvel 1886 (8 Teşrin-i Evvel 1302), No: 679, s. 1; 9 Şubat 1887 (28 Kanun-ı Sani 1302), No: 690, s. 1; Tuğluca, **a.g.e.**, s. 98.

³⁷ *Ankara*, 9 Mart 1887 (25 Şubat 1302), No: 694, s. 2; Tuğluca, **a.g.e.**, s. 157. Bu mektubun taşradaki muhabirler tarafından yazıldığı ya da yazdırıldığı bir tahmin olarak ileri sürülebilir. Veyahut nüfuzlu birinin çocuğu yazmış olmalıdır. Zira inas mektebi çağındaki bir çocuğun kendiliğinden bu mektubu yazması ihtimali düşüktür. Ayrıca bu konudan hareketle bir husus daha belirtilmelidir: Yozgat'tan gelen mektuplarla ve haberlerle gazetede sık karşılaşılmaktadır. Bu durumda Yozgat muhabirlerinin aktif çalıştığı ve Yozgat'ta gazeteye yönelik bir ilgi olduğu sonucunu çıkarmak yanlış olmayacaktır.

³⁸ Tuğluca, **a.g.e.**, s. 98, 99, 106.

başladığına, nasıl yayıldığına, nasıl bulaştığına dair bir yazı dizisi başlamış ve bir süre devam etmiştir³⁹. 22 Ocak 1890 tarihli bir haberden⁴⁰ ise Ankara'da influenza salgını olduğu anlaşılmaktadır. O tarihlerde Ankara'da altı bin kişi virüse yakalanmış, hatta salgın Ankara gazetesi çalışanlarını da vurmuştur. Gazetenin birinci ve ikinci mürettepleri, makineci ve merdaneci hastalığa tutulmuş, bu nedenle 29 Ocak 1890'da gazete yayınlanamamıştır⁴¹.

1893'te İstanbul'da görülen kolera salgını tren yoluyla Eskişehir'e sıçrayınca Ankara tehdit altına girmiş ve Valilik tıpkı 2020'de Covid 19 salgınına karşı alınanlara benzer önlemlere başvurmuştur. "*Fevkalade*" komisyon kurulmuş, şehir temizlenmiş, belli yerlerde sıhhiye kordonu ve tahaffuzhane oluşturulmuş, Eskişehir'den trenle gelen yolcular on gün karantinaya alınmış, kolluk tedbirleri artırılmış ve temizlik önlemleri alınmıştır⁴². Fakat tedbirlere rağmen salgının şehirde yayılması önlenememiş, sadece bir süre geciktirilmiştir. Temmuz 1894'te, alınan tüm karantina ve temizlik önlemlerine rağmen "*şüpheli*" şekilde ölen iki kişinin kolera olduğu anlaşılmış ve hastalık Ankara'da yayılmıştır⁴³. Yalnızca salgınlar değil sağlık problemleri ve sağlıklı yaşam konulu yazılar ve hatta reçeteler de gazetede yer bulmuştur. Örneğin 6 Ocak 1886'da diş sağlığı, 20 Haziran 1888'de frengi hastalığı, 22 Ekim 1894'te çocuklarda beslenme konulu yazılar⁴⁴ dikkat çekmektedir.

1910'larda ise tüm dünyayı kasıp kavuran İspanyol nezlesi ile Ankara gazetesinde de karşılaşılmaktadır. 28 Kasım 1918'de yayınlanan bir haberde İspanyol nezlesine karşı uygulanan aşının pahalı olduğu duyurulduktan sonra Bakteriyolojihane Müdürü Refik Bey'in hastalığa sebep olan mikrobu bulduğu ve bu bir mikroptan bir aşı hazırladığı kamuoyuna müjdelenmiştir. Aşı tecrübelerinin pek iyi netice verdiği, aşının zararsız olduğu ve bağışıklık yarattığı belirtilmiş, Bakteriyolojihane'nin tifo salgınındaki çalışmaları hatırlatılmıştır.⁴⁵

³⁹ *Ankara*, 13 Kanun-ı Evvel 1889 (25 Kanun-ı Evvel 1305), No: 805, s. 3.

⁴⁰ *Ankara*, 22 Kanun-ı Sani 1890 (10 Kanun-ı Sani 1305), No: 809, s. 1.

⁴¹ *Ankara*, 5 Şubat 1890 (24 Kanun-ı Sani 1305), No: 810, s. 1.

⁴² *Ankara*, 25 Teşrin-i Evvel 1893 (13 Teşrin-i Evvel 1309), No: 956, s. 2; Tuğluca, **a.g.e.**, s. 114-115.

⁴³ *Ankara*, 1 Ağustos 1894 (20 Temmuz 1301), No: 987, s. 2; Tuğluca, **a.g.e.**, s.115.

⁴⁴ *Ankara*, 6 Kanun-ı Sani 1886, (25 Kanun-ı Evvel 1301), No: 646, s. 3-4; 20 Haziran 1888 (8 Haziran 1304), No: 732, s. 4; 22 Teşrin-i Evvel 1894 (10 Teşrin-i Evvel 1310), No: 994, s. 3-4.

⁴⁵ *Ankara*, 28 Teşrin-i Sani 1918 (28 Teşrin-i Sani 1324), No: 2170, s. 2.

I. 4. Ekonomi ve Bayındırlık

Ankara gazetesinin yayınlandığı dönemde -özellikle gazetenin yayın hayatının önemlice bir kısmının geçtiği II. Abdülhamit döneminde- devletin demiryolu ağı kurma ve geliştirme çabaları gazete üzerinden izlenebilmektedir. Ayrıca bu dönemde Ankara'nın en önemli sorunları olan kuraklık ve susuzluk konulu haberler de gazetede sıklıkla görülebilmektedir. Haberleşme alanında yapılan çalışmalar ve hastane inşaatları da gazetenin değişmez gündem maddeleri arasındadır. Vilayetin bayındırlık işleri için 1884'te Vilayet Asker-i Zaptiye Alay Beyi'nin başkanlığında bir Nafia Komisyonu oluşturulmuş, bu komisyonun çalışma alanları zaman içerisinde önem kazanınca 1886'da komisyonun başına vali geçmiş ve komisyon yenilenmiştir⁴⁶. Komisyon şehrin bayındırlık ihtiyaçlarıyla ilgilenmiş, 1885'te çeşme, kabir, karakol ve menzilhane inşa edilmiş, 1886'da imaret ve cami tamiri gerçekleştirilmiştir⁴⁷. Öte yandan çevre kazalarda da hareketlilik görülmüş, örneğin Mecidiye kazasına posta ve telgraf merkezi kurulacağı gazeteden duyurulmuştur⁴⁸. 1887'de ise kuraklık sorunu had safhaya çıkmış ve yıllardır gündemde olan Eymir Gölü'nden Ankara'ya su getirme çalışmalarının ilerletildiği, ameliyat-ı hafriye çalışmalarının bitirildiği ve biten alanın açılışının yapıldığı Ankaralılarına müjdelenmiştir⁴⁹. Fakat biten kısımlar sorunun çözülmesi için henüz yeterli değildir. 8 Haziran 1887'de nisandan beri yağmur yağmamasının yarattığı susuzluk karşısında zahire ihracının yasaklandığı, İstanbul'dan buğday getirtildiği, fiyat tedbirleri alındığı, Ankara için para ayrıldığı haberleri gazeteye taşınmış⁵⁰ ve bu haberler bir süre devam etmiştir⁵¹. İyi haber tam bir yıl sonra gelmiş, Nisan 1888'de, mevsim şartlarının olumlu gittiği ve kuraklığın bittiği gazeteden duyurulmuştur⁵². Fakat kuraklığın bitmesi Ankara'da gelecekte su ihtiyacı olmayacağı anlamına gelmemektedir. 1889'da Nallıhan'dan su getirme çalışması yapılmış, Nallıhan suyu yetersiz kalınca Ankara'nın ünlü

⁴⁶ Tuğluca, **a.g.e.**, s. 65-66.

⁴⁷ Tuğluca, **a.g.e.**, s. 67.

⁴⁸ *Ankara*, 8 Kanun-ı Evvel 1886 (26 Teşrin-i Sani 1302), No: 684, s. 1.

⁴⁹ *Ankara*, 6 Nisan 1887 (25 Mart 1303), No: 696, s. 1.

⁵⁰ *Ankara*, 8 Haziran 1887 (27 Mayıs 1303), No: 703, s. 1.

⁵¹ Tuğluca'nın yaptığı araştırmaya göre kuraklıkla ilgili haber sayısı sadece 1887'de otuz birdir ve bu haberler çoğunlukla birinci sayfanın ilk sütununda yayınlanmıştır. Tuğluca, **a.g.e.**, s. 56.

⁵² *Ankara*, 25 Nisan 1888 (13 Nisan 1304), No: 727, s. 2. Kuraklıkla ilgili sıkıntılı haberlerin ilk sayfadan yayınlanmasına rağmen sıkıntının bittiği haberinin ikinci sayfadan görülmesi dikkat çekicidir. Bu durum aslında o yıllarda vilayet gazetelerinin devlet adına propaganda misyonunun gereklerini henüz tam anlamıyla öğrenemediklerini göstermektedir.

valilerinden Abidin Paşa İstanbul'la haberleşerek Elmadağ'dan su getirilmesi için irade-i seniyye çıkartmıştır⁵³.

Ankaralılar için dönemin diğer bir önemli olayı demiryolunun Ankara'ya ulaşmasıdır. Demiryolunun Ankara'ya ulaşması Ankaralı için payitahtla ve hattın geçeceği diğer tüm bölgelerle doğrudan bağlantıya sahip olma, açılma, hareketlilik, ekonomik canlılık, insan sirkülasyonu ve para akışı gibi anlamlar taşımaktadır. Çiftçinin uzak bölgelere ürün gönderebilmesinin, ticaretin canlanmasının habercisi demektir. 1892'de Alpu köyüne ve arkasından Malıköy'e bağlanan demiryolu Ekim 1892'de Ankara'ya ulaşmıştır. Trenin gelişinin Ankara'da yarattığı dönüşümlerin çarpıcı bir örneği şehrin çehresinin değiştirilmesidir. Siyah sıvalı evlerin yarattığı "manzara-i hariciye", beyaza boyanmıştır. Ayrıca kutlamalar için, o esnalarda Ankara'da bulunan Ahmet Fehim Bey'den trenin gelişi şerefine Ankara Kalesi'ne tren yolundan görülecek bir Osmanlı arması yapması istenmiştir. Öte yandan yollar fenerlerle, çam ağacı yapraklarıyla, padişah methiyeleriyle süslenmiş, kurbanlar kesilmiş, oyunlar oynanmış, yarışmalar düzenlenmiştir⁵⁴.

O dönem Ankaralılar yalnızca kuraklık ve su sorunuyla boğuşup tren yoluyla sevinmemişlerdir. Kazalarda ve sancaklarda da imar ve bayındırlık faaliyetleri görülmektedir. Örneğin Yabanabad'ın Pazar karyesinde yapılan kaldırımlar bile gazetede yer bulmuştur⁵⁵. O yıllarda karayolu çalışmaları da yapılmaktadır. 1884 Temmuzundaki bir haberde Yozgat'tan Samsun'a ve Kayseri'ye kadar 220 km şose ve şose üzerinde üç yüz elliye yakın menfez inşa edildiği yazmaktadır⁵⁶. Ayrıca 1889'da debbağhane inşasına başlanmış; 1892'de Hacı Bayram-ı Veli Camiinde ve hisarlarda onarıma gidilmiş; karakol, cami türbe ve nöbetçi eczane yapılmış; 1894'te hükümet konağı genişletilmiş, şal fabrikası ve numune çiftliği bitirilmiştir. Devam eden yıllarda da bakım, onarım ve genişletme çalışmaları sürmüştür⁵⁷.

I. 5. Gündelik Hayat

Gazetenin tam anlamıyla bir resmî yayın organı sayılamayacağı evvelen vurgulanmıştı. Gazeteyi okuyarak o dönemin sosyal hayatına, Ankara insanının yaşantısına, gündelik detaylara dair bir görüntü tahayyül etmek mümkündür. Tipik bir resmî yayının soğuk ve bunaltıcı yüzü Ankara'ya tamamen nüfuz edememiştir. Gazete yalnızca resmî kurumlarla memurlar arasında gidip gelmemiş, okuyucuyla da belli ölçüde bağ kurabilmiştir. Bunun

⁵³ Tuğluca, a.g.e., s. 70-71.

⁵⁴ Tuğluca, a.g.e., s. 83-85.

⁵⁵ *Ankara*, 18 Kanun-ı Evvel 1889 (6 Kanun-ı Evvel 1301), No: 804, s. 1.

⁵⁶ *Ankara*, 19 Temmuz 1884 (7 Temmuz 1300), No: 588, s. 1.

⁵⁷ Tuğluca, a.g.e., s. 67-68.

en renkli örneği Yozgat'tan Abdülcabbarzade Mustafa Edip Bey adına bir okuyucunun gönderdiği gazelin gazetede yayınlanmasıdır⁵⁸. Bir başka canlı ve ilginç örnek Tercüman-ı Hakikat gazetesinden alınarak yayınlanan haberdır. Haber Giresun'da iki başlı, yedi ayaklı, iki kuyruklu bir buzağının doğduğunu duyurmaktadır⁵⁹. Diğer ilginç örnekler ise 160 yaşında bir insandan ve Beytül-fakiye'de bulunan "*acayip bir mahluk*"tan, bu mahlukun hangi fiziksel özelliklere sahip, ne tür bir hayvan olduğundan bahsedilmesidir⁶⁰.

Konu biraz daha Ankara özeline çekilirse, Ankaralıların gündelik yaşantısına ve karşılaştıkları problemlere dair fikir verecek birkaç yazı açıklayıcı olabilir. Gazetenin sosyal hayatın ve Ankaralıların gündelik yaşantısının, sorunlarının, dertlerinin uzağında durmadığının en somut kanıtı Heyet-i Tehririye-i Cedit üyesi Galip Bey tarafından yazılan ve pazar yeri ile ilgili sıkıntıları anlatan metindir⁶¹. İlk olarak gazetede yayınlanan imzalı yazı sayısının sınırlılığı vurgulanmalıdır. Pazar yeri sorunu o dönemde Ankaralıları için ciddi problemler yaratmış olmalıdır. Galip Bey yazıda okuyucuyu Kale'nin eteklerine, Atpazarı'na, Koyunpazarı'na götürmektedir. Şehrin iki yüz metrelik bir tepede olması ve pazarın tepede kurulması, pazara giden caddelerin dar ve bozuk yollardan oluşması, şehre gelenlerin bataklıklardan, köprüsüz derelerden geçmek zorunda kalması, yollarda insanların çile çekmesi ve hayvanların telef olması gibi problemleri anlatan Galip Bey çözüm olarak Ahi Elvan Camiinin arkasından yeni bir yol açılmasını önermiş ve köylüleri başka bir konuda, tüccarlara kendilerini soydurmamaları konusunda uyarmıştır. Hindistan'daki kuraklığın zahire fiyatlarını yükselttiğinden söz etmiş ve ürünün tüccara ucuz fiyattan verilmemesini tembihlemiştir. Ankaralının sorunları ve günlük yaşantılarıyla ilgili bir diğer örnek 1895'te Karaşar'da yaşanan sıkıntılardır. Haberde Karaşar ahalisinin geçim için coğrafi şartları da kullanarak tütün kaçakçılığına yöneldiği yazılmış, vilayetin bölgede şose yapımı ve kereste ticaretinin yaygınlaştırılması gibi yöntemlerle kaçakçılığın önüne geçileceğini öngördüğü belirtilmiştir⁶². Başka bir haberde ise İncesu'ya üç saat mesafede iki buçuk yaşında bir kız çocuğu bulunduğu duyurulmaktadır⁶³. Ayrıca Gureba Hastanesinin istatistikleri de gazetede yayınlanmıştır. 20 Nisan 1896 tarihli habere⁶⁴ göre, hastanenin açılışından itibaren geçen yedi ayda 67 kişi hastaneye yatmış, bu 67 kişinin 54'ü taburcu

⁵⁸ *Ankara*, 22 Nisan 1885 (10 Nisan 1301), No: 622, s. 4.

⁵⁹ *Ankara*, 8 Nisan 1885 (27 Mart 1301), No: 620, s. 3.

⁶⁰ *Ankara*, 13 Mart 1889 (1 Mart 1305), No: 767, s. 1-2.

⁶¹ *Ankara*, 25 Mart 1885 (13 Mart 1301), No: 618, s. 3-4; Tuğluca, **a.g.e.**, s. 158.

⁶² *Ankara*, 30 Eylül 1895 (18 Eylül 1311), No: 1040, s. 1; Tuğluca, **a.g.e.**, s. 74.

⁶³ *Ankara*, 21 Teşrin-i Sani 1888 (9 Teirin-i Sani 1304), No: 751, s. 1.

⁶⁴ *Ankara*, 20 Nisan 1896 (8 Nisan 1312), No: 1065, s. 1; Tuğluca, **a.g.e.**, s. 116.

olmuş, 3'ü hayatını kaybetmiştir. 10 kişi ise o tarihte hâlen hastanede yatmaktadır.

Kutsal günler, bayramlar, padişahın doğum günleri, cülus yıldönümleri de gazetenin gündemindedir. Tuğluca'nın yerinde tahliline göre bunlar yalnızca önemli günlerin duyuruları değil aynı zamanda padişahın iktidarının pekişmesi anlamı da taşımaktadır⁶⁵. Gazetenin 10 Ocak 1894'ten itibaren takvim kısmında miladi tarihi kullanmaya başladığı da eklenmelidir.

II. Mütareke Ankara'sında Entelektüel Bir Ortam: Mefkûre

Bazı kaynaklarda Mefkûre'nin gazete olduğu ve Ömer Vasfi Bey tarafından çıkarıldığı yazmaktadır⁶⁶. Her iki bilgi de yanlıştır. Mefkûre gazete değil dergidir -kendi isimlendirmeleriyle risale-, dergiyi çıkaran ise Ömer Vasfi değil Muhittin Celal'dir. Bu yanlışlığın nedeni derginin ilk sayılarında künyenin hemen üzerinde çıkan reklamdır. Araştırmacılar künyeye değil Operatör Ömer Vasfi Bey'in reklamına bakmış olmalıdır.

İlk sayısı⁶⁷ 30 Mart 1919'da yayınlanan Mefkûre "*sahip ve müdürü*" Muhittin Celal'dir. Tanesi 100 para, seneliği 110 kuruş olarak fiyatlanmış, Ankara vilayet matbaasında basılmış, sekiz sayfa olarak yayınlanmıştır. Kütüphane ve arşiv araştırmalarında yalnızca on iki sayı çıktığı görülmektedir ve on iki sayının onu mevcuttur. On ikinci sayı son sayı olarak kabul edilirse yayın hayatı 21 Temmuz 1919'da bitmektedir. İlk sayı pazar günü yayınlanmış, yayın günü ikinci sayıdan itibaren pazartesi olmuş ve bayrama denk geldiği için iki gün evvelinden yayınlanan dokuzuncu sayı hariç pazartesi günleri çıkmıştır. Haftalık yayın organıdır ve düzenli yayınlandığı söylenebilir. Yalnızca dördüncü sayı ile beşinci sayı arasında beş hafta süreyle yayın durmuş, beş haftalık inkıtanın sebebi dergi tarafından "*önümüze çıkan müşkülât*" ve "*hatt-ı hareketimizde tesadüf edilen ayrılıklar*" olarak açıklanmıştır⁶⁸. Yazar kadrosunda Muhittin Celal, Ömer Vasfi, Sadık Vicedani, Mehmet Muhsin, Mustafa Kemal (daha sonra Selamet gazetesini çıkaracak olan Dava Vekili Mustafa Kemal), Maksut Kamuran, Beni Adem, Halil Nihat, Osman Cevdet, Osman Yaşar, Cahit Makbul, Ali Kemali, Ahmet Ragıp, Cevat Hakkı, Doğan, Ahmet Sahip, Sadık Hamit, Adil, İhsan, Ali Rıza gibi isimler

⁶⁵ Tuğluca, a.g.e., s. 120-121.

⁶⁶ Örneğin: Oğuz Aytepe, "Milli Mücadele'de Ankara", *Cumhuriyet'in Ütopyası Ankara*, Hazırlayan: Funda Şenol Cantek, 1. Baskı, Ankara Üniversitesi Yayınları, Ankara, 2012, s. 119; Şerafettin Turan, *Türk Devrim Tarihi*, 2. Kitap, 5. Basım, Bilgi Yayınevi, Ankara, Ekim 2017, s. 65.

⁶⁷ *Mefkûre*, Fennî, İlmî, Edebî, Haftalık Risale, S: 1, 30 Mart 1919 (30 Mart 1335), Ankara, Posta Kutusu Numro: 22.

⁶⁸ *Mefkûre*, 2 Haziran 1919 (2 Haziran 1335), S: 5, s. 1.

bulunmaktadır. Mefkûre için siyasi içerikli bir dergi olduğu yorumunu yapmak zordur. Siyaset belli belirsizdir. Verilebilecek en anlamlı tanım sağlık ve düşünce dergisi olduğudur. Sağlık ve düşüncenin ardından edebiyat ve şiir gelmektedir. Mefkûre'nin yazar kadrosuna bakıldığında Ömer Vasfi, Muhittin Celal, Mustafa Kemal gibi isimlerin Ankara gazetesinin nüsha-i fevkaladesinde yer aldıkları da görülecektir. Bu durum Ankara basınının Heyet-i Temsiliye Ankara'ya yerleşene dek ağırlıklı olarak Ankara gazetesinden geldiğini göstermektedir. Heyet-i Temsiliye ile birlikte Ankara basınının Ankaralılığı da gerilemiştir. Artık söz konusu olan yeni Ankaralılıktır, direnişin ve kurtuluşun Ankara'sı. Bu yeni Ankaralılıkta basın ortamında Muhittin Celal ve Mustafa Kemal önemli pozisyonlarda görünmemektedirler. Ankara basını baştan aşağı dönüşmüş, daha doğru bir tabirle Ankara'da yeni bir basın hayatı başlamıştır. Mefkûre'nin dönemin Sıhhiye Müdür-i Umumisi Abdullah Cevdet'e yakın bir dergi olduğunu; yazar kadrosunun, Abdullah Cevdet'ten talimat aldığına dair bir kanıt olmasa da ondan fazlasıyla etkilendiğini iddia etmek mümkündür.

Sürelî yayınlarda ilgili derginin ya da gazetenin anlayışı ve amacı ilk sayılardan anlaşılabilir. İlk sayılar belirleyicidir. Mefkûre'nin ilk sayısında da "*Başlamazdan Evvel*" ve "*Mefkûre'nin Dili*" başlıklı iki yazı genel yönelime dair fikir vermektedir. "*Başlamazdan Evvel*"de derginin "*sonu gelmeyen vaatlerle*" hedef belirlemediği, "*havalinin büyük bir ihtiyacını*" karşılamak amacıyla olduğu, sayfaların "*yoksul halkın nefine*" yardım eden "*afif ve muktedir*" kalemlere açık olduğu vurgulandıktan sonra dergi şöyle tanıtılmıştır:

"Mefkûre, fennî, ilmî ve edebîdir. Binaenaleyh müveddalarında şahsiyat ve ihtisas şaibeleri bulunan yazılara sahifelerimiz kapalıdır. Bir de her din ve mezhebin serbestisi ve kutsiyeti kaziyyesine tamamen riayetkârdır.

Mefkûre, erkeklerimizin irfan ve içtimaiyatıyla meşgul olduğu kadar kadınlarımızın mevki-i içtimai ve ilmiyesiyle de iştigal edeceğinden heyet-i tahririyesi meyanında hanımlarımızın dahi mevcut bulunduğunu arz ederiz."⁶⁹

"*Mefkûre'nin Dili*" başlıklı yazıda ise bir taraftan dil tartışmalarının yersiz olduğu vurgusu yapılırken, diğer taraftan da "nasıl bir dil" tartışmasına girişilmiştir. Aslında Mefkûre hem "*yeni bir lisan cidali*" açmak derdinde olmadığını söylemiş hem de cidalin içinden konuşmuştur: "*...Milliyet ananesi diye pek çok gerileyenlerle edebiyatın şu gördüğümüz statükosuna dokunmaya kıyamayan muhafazakârlar biraz hissiyatlarından tecarrüt ederek lisandaki uzviyyet ve tekâmülatından lisanın da müstağni kalamayacağını*

⁶⁹ *Mefkûre*, 30 Mart 1919 (30 Mart 1335) Sayı: 1, Ankara, s. 1.

düşünselerdi meseleye halledilmiş gözüyle bakılır, cedelleşmeye lüzum kalmazdı." Mefkûre, dil anlayışında İstanbul Türkçesini ("*payitaht lehçesi*") benimsemiştir ve dil konusunda bir senteze ulaşmaya çalıştığı söylenebilir. Yazıda Orhun Abidesi de ("*turancuların dili*") Nedim'ler ve Baki'ler de aynı "*kıymet*" vurgusuyla anılmıştır. Dile giren yabancı kelimelere düşmanlığın anlamsız olduğu, "*ilim ve fen sahasında Arapçanın ve Farisinin ifade ve iblağ çarelerinden çok kereler istianeye muhtaç*" olduğu belirtilmiştir. Mefkûre, üslup olarak eski anlatımın değil yeni anlatımın tarafındadır. Onlara göre önemli olan his ve hayalin inceliği, ifadenin ruhudur. Kendi anlatımlarıyla "*cihani yaldızlayan güneş battı*" demek dururken "*afitab-ı alemtab gurub etti*" demek lüzumsuzdur. Şiirde ise önemli olan aruz vezni ya da millî vezin değil şiirin kendisidir.⁷⁰

Ankara gazetesinin nüsha-i fevkaladesinde yayınlanan dikkat çekici yazılardan biri Abdullah Cevdet'in isprizma üzerine metniydi. Mefkûre'nin ikinci sayısına Muhittin Celal bu metinden hareketle "*İsprizma Hastalığı*" başlıklı bir makale⁷¹ yazmış ve dergide bu konu üzerinde bir müddet durulmuştur. Burada önemli olan husus derginin ve dergiyi çıkaran isimlerin bu gibi hayalî konulardaki net tavrı ve bu konulara kökten karşı çıkmalarıdır. Bu durum derginin seküler bir tavrının olduğunu, akıl ve bilimin tarafında konumlandığını göstermektedir ki derginin akıl ve bilim vurgusu hep olacaktır. Aynı sayıda Ömer Vasfi de (s. 4-5) "*mektep mezunlarının bile hacı kalfaların ilaçlarına, efsunlarına riayet*" etmesinden şikâyet ederek bu çıkarımı güçlendirmiştir. Muhittin Celal'in isprizma karşıtı yazıları üçüncü ve dördüncü sayılarda da devam etmiş, yazar bu metinlerde⁷² katıldığı bir ruh çağırma seansını anlatarak isprizmanın anlamsızlığını ve güçsüzlüğünü vurgulamaya çalışmıştır.

Derginin önemli misyonu kadın sorunu üzerinde -bu durum belki de Anadolu için bir ilktir- durmasıdır. Bu konuda Cevat Hakkı, Muhittin Celal, B. M. gibi isimler dönemine göre fazlasıyla cesur yazılar kaleme almışlardır. B. M., "*Bizde Kadınlık*" başlıklı metinde⁷³ kadının "*terzilik, aşçı yamaklığı, kuluçka makineliği*" konumundaki "*zavallı varlığının*" dönüştürülmesi gerektiğini vurgulamıştır. Cevat Hakkı, meselenin dinî boyutu üzerinde durmuş, Müslüman kadınların miras hakkı, para harcamak, para kazanmak ve kazandığı parayı elde tutmak gibi konularda Hıristiyan kadınlardan daha fazla hakka sahip olduğunu belirtmiş, hâliyle meselenin dinî değil başka

⁷⁰ Mefkûre, 30 Mart 1919 (30 Mart 1335) Sayı: 1, Ankara, s. 2.

⁷¹ Mefkûre, 7 Nisan 1919 (7 Nisan 1335), Sayı: 2, s. 1.

⁷² Mefkûre, 14 Nisan 1919 (14 Nisan 1335), Sayı: 3, s. 1-2; 21 Nisan 1919 (21 Nisan 1335), Sayı: 4, s. 1.

⁷³ Mefkûre, 7 Nisan 1919 (7 Nisan 1335), Sayı: 2, s. 6.

boyutlarıyla ele alınması gerektiğini savunmuş ve şu vurguyu yapmıştır: "*Bugün Anadolu kadınlığı tek bir şey istiyor: Kocalarının terbiyesi!..*"⁷⁴ Muhittin Celal ise konuyu sağlık açısından yaptığı kıyaslamalarla biraz daha genişletmiştir. Muhittin Celal'e göre İslam kadınlarında verem hastalığının Gayrimüslim kadınlardan daha fazla tahribat yaratmasının nedeni İslam kadınlarının kapalı bir hayat yaşamaya mecbur tutulmalarıdır⁷⁵.

Derginin kendine edindiği önemli bir misyon devletin sağlık alanında örgütlenmesi için çağrı yapmaktır. Bu konuda derginin iki önemli isminin, Ömer Vasfi'nin ve Muhittin Celal'in metinleri çarpıcı görünmektedir. Ömer Vasfi "*Sıhhiye Nezareti*" başlıklı yazısında⁷⁶ hangi alanın hangi dönemde ağırlık kazandığını ve sonuçlarının ne olduğunu tartışmıştır. Ömer Vasfi'ye göre Abdülaziz döneminde Bahriye'ye harcanan mesai "*ferdî meziyetlere*" dayanmadığı için yok olup gitmiştir. Abdülhamit devrinde zaten hiçbir şey yapılmamıştır. İttihatçılar ise askerliğe yapışmış, muntazam fırkalar yetiştirmiş, fakat intizamı daha ilk anda koruyamamıştır. O halde lazım olan iki şey vardır: "*irfan ve sıhhat*". Temel dertler ise cehalet ve hastalıklardır ve bunların üzerine gidilmelidir. Halk sağlığı önemsenmeli, hastalıklarla mücadelenin sadece müdüriyetlerin bütçelerini yükselterek mümkün olmayacağı anlaşılmalıdır. Yalnızca tabiplerin mücadelesi de yetmeyeceğine göre mutlaka Sıhhiye Nezareti oluşturulmalıdır. Muhittin Celal de Ömer Vasfi'nin düşüncelerine benzer vurgularla örgütlenmenin önemi üzerinde durmuştur. Ona göre Türkiye'de sağlık konusunda kişisel ve genel "*sıhhi mefkûreler*" yerleşmiş hâlededir. Eksik olan şey zihniyet dönüşümüdür. Dönüşüm olmazsa yerleşmiş mefkûreler ve teşkilat boşa kalır. Veremin kapalı hayat tarzında daha zararlı olduğuna, lekeli hummanın bitlerle yayıldığına kanaat getirilmezse sağlık alanındaki çabalar uçar gider. Fransızlardan yapılan tercümelemler de Doktor Abdullah Cevdet gibi "*hakim ve mütefekkir*" insanlar da sıhhiyeyi kurtaramaz. O halde kurtuluş için yüzler Avrupa'ya değil Anadolu'ya dönmeli, kitleler esas amaca yöneltilmeli, kitlelerdeki kırıntılar keşfedilmeli ve birleştirilmelidir⁷⁷.

Sağlık konusunda 1919 Ankara'sını ilgilendiren bir haberin de altını çizmek gerekir. 9 Haziran 1919 tarihli Mefkûre'de, "*Kızamık*" başlıklı haberde Ankara'da kızamık salgını yaşandığı duyurulmuştur. Bu duyuruda göze çarpan husus halkın devletten beklenti içinde olmamasının vurgulanmasıdır. Haberde salgını durduracak fennî bir çare olmadığı, hükûmetin de herhangi bir tedbiri bulunmadığı için mücadelenin bireylere düştüğü, salgının

⁷⁴ *Mefkûre*, 9 Haziran 1919 (9 Haziran 1335), Sayı: 6, s. 5-7.

⁷⁵ *Mefkûre*, 9 Haziran 1919 (9 Haziran 1335), Sayı: 6, s. 1-2.

⁷⁶ *Mefkûre*, 14 Nisan 1919 (14 Nisan 1335), Sayı: 3, s. 3.

⁷⁷ *Mefkûre*, 9 Haziran 1919 (9 Haziran 1335), Sayı: 6, s. 1-2.

Ankara'da kalmayıp köylere ve kasabalara da yayılacağı öngörüldüğü yazmaktadır ve hastalığın nasıl bulaştığı, nasıl seyrettiği, kızamıklının nasıl beslenmesi ve hastalık sonrası neler yapılması gerektiği konularında okuyucu bilgilendirilmektedir.⁷⁸

İzmir'in işgali sonrasında çıkan ilk Mefkûre'de birinci sayfadan "*Türk ve İslam olan İzmir'in işgalinden mütevellit umumi mateme*" katıldığı duyurulmaktadır⁷⁹. Bu duyurunun haricinde Anadolu'da başlayan hareketlilikten, Millî Mücadele kıvılcımlarından, Mustafa Kemal ve arkadaşlarından derginin hiçbir sayısında bahsedilmediğinin, Anadolu hareketine dönük tek bir haber ya da yazı yayınlanmadığının altı çizilmelidir. Bu durumun derginin Abdullah Cevdet'e olan sempatisinin ve Abdullah Cevdet'in o esnadaki siyasi çizgisinin Millî Mücadeleye fazlasıyla uzak olmasının sonucu olduğunu düşünmek yanlış olmayacaktır. Derginin 1919 yazında hangi çizgide durduğunu 5. ve 6. sayılarda çerçeve içinde verilen⁸⁰ "*Wilson İlkeleri Madde 12*"den anlamak mümkündür. 1919 yazında aydınlar arasında Amerikan mandası fikrinin yaygın olduğunu vurgulayarak konuyu noktalamak gerekir. Hâliyle Mefkûre'yi çıkaranlar da o esnada aydınlar arasında moda neyse ona gitmişlerdir.

Son olarak, Ömer Vasfi'nin "*Maksat Hayata Hizmet İse*" başlıklı ilginç yazısı⁸¹ anılmalıdır. Amaç yazının içeriğini deşmek değil Temmuz 1919 gibi zor bir zamanda aydınların neyle uğraştığının altını çizmektir. Konu "*İslam namı taşıyan fahişelere vesika*" verilmesi üzerinden çıkan tartışmalardır. Başka bir anlatımla Batıcı Ömer Vasfi'nin İslamcı Sebilürreşad'ı eleştirmesidir. Müslüman kadınlara fahişe vesikası verilmesi üzerine Sebilürreşad'ın, Sıhhiye Müdür-i Umumisi Abdullah Cevdet'i eleştirmesi karşısında Ömer Vasfi de Sebilürreşad'ı eleştirmiştir. Ömer Vasfi kısaca şunu savunmaktadır: Fuhuş Sebilürreşad'ın iddia ettiği gibi vesikayla ve umumhanelerle yayılmaz. Fuhuş onlar varken de vardır, onlar olmadan da var olur ve hatta daha fazla olur. Vesika ve umumhane olmaması hastalıkların yayılmasına yol açar, bu nedenle kontrol edilmeleri elzemdir. Hükûmetin görevi fuhşa yönelme nedenleriyle mücadele etmek ve fuhşun zararlarını ortadan kaldırmaktır.

⁷⁸ *Mefkûre*, 9 Haziran 1919 (9 Haziran 1335), Sayı: 6, s. 4-5.

⁷⁹ *Mefkûre*, 2 Haziran 1919 (2 Haziran 1335), Sayı: 5, s. 1.

⁸⁰ *Mefkûre*, 2 Haziran 1919 (2 Haziran 1335), Sayı: 5, s. 6; 9 Haziran 1919 (9 Haziran 1335), Sayı: 6, s. 3.

⁸¹ *Mefkûre*, 21 Temmuz 1919 (21 Temmuz 1335), Sayı: 12, s. 1-2.

III. Selamet

Selamet gazetesine dair kuvvetli yargılara ve belli sonuçlara ulaşmaya yetecek miktarda veri mevcut değildir. Kütüphane araştırmaları sonucunda Selamet'in yalnızca 5. sayısı edinilebilmiştir. Mevcut sayıdan gazetenin ne zaman yayınlanmaya başladığı üzerine tahmin yürütmek mümkündür, fakat yayınının ne kadar sürdüğünü ve ne zaman sonlandığını kestirebilmek güçtür. Gazetenin haftalık yayın olduğu ve 5. sayının 16 Temmuz 1919'da yayınlandığı göz önünde bulundurularak ilk sayının 18 Haziran 1919'da çıktığı tahminine ulaşılabilir. Fakat bu tahmin düzenli yayın durumunda geçerlidir. Ayrıca ilk sayıdan itibaren mi yoksa sonradan mı haftalık yayınlandığını bilmek gerekir. O halde takvim takibi yanıltıcıdır. Zira Mefkûre dergisinin 16 Haziran 1919 tarihli nüshasında "*intişara başlayan siyasi ve içtimai haftalık Selamet gazetesi*" selamlanmış ve "*devam ve muvaffakiyeti temenni*" edilmiştir⁸². Bu durumda Selamet'in yayınının, güçsüz bir tahminle 11 Haziran 1919 Çarşamba günü başladığı söylenebilir. Gazetenin Müdür-i Mesulü Dava Vekili Mustafa Kemal Bey, Sahib-i İmtiyazı Yozgatlı Ali Nihat Bey'dir. Beşinci sayıda "*siyasi, ilmî, edebî gazete*" olduğu ve "*şimdilik*" haftalık yayınlandığı yazmaktadır (s. 1). Nüshası 100 para, seneliği normalde 25 kuruş, posta ücreti dahil olduğunda 100 kuruştur. İdarehane adresi: Hükûmet Caddesinde Dava Vekili Mustafa Kemal Bey'in yazıhanesidir. Sayının yazarları: Refik Rasim, Doktor Avnülrefik, Mütেকait Miralay Plevne Tarihi Müellifi Mahmut Talat'tır.⁸³ Dört sayfa yayınlanmıştır. Yazıların içeriğinden derginin Hürriyet ve İtilaf Fırkası'na yakın ve Sulh ve Selamet-i Osmaniye Fırkası yanlısı bir siyasi pozisyona sahip olduğu çıkarımını yapmak mümkündür. Başyazı kısmında "*Hürriyet ve İtilaf Fırkası Reisi Sadık Bey'in Beyanatı Münasebetiyle*" tanıtımıyla başlayan "*Lider - Parti Klerikal İhtilafı ve Siyaset-i Mezhebiye (Hükûmet-i Cismaniye Nazariyatı)*" başlıklı metin bulunmaktadır. Metinde Sadık Bey'in "*lider - parti klerikal ihtilafı neticesinde neşrettiği kıymetdar beyannameden*" bazı parçalar sunulmuş, arkasından Refik Rasim'in "*Münazarat-ı Siyasiyede - (Devlet) ile (Mezhep) Arasında Üç Türlü Meslek-i İçtimai Mutasavverdir*" başlıklı metni yayınlanmış ve bu yazıda Sadık Bey'in beyannamesi desteklenmiştir. Öte yandan gazetede Sulh ve Selamet-i Osmaniye Fırkası ile ilgili duyurular da dikkat çekmektedir. Fırkanın açılan şubelerinden söz edilmiş ve Ankara şubesinin toplantısına davet duyurusu yapılmıştır. Ayrıca Edirne'de

⁸² *Mefkûre*, 16 Haziran 1919 (16 Haziran 1335), Sayı: 7, s. 6.

⁸³ *Selamet*, 16 Temmuz 1919 (16 Temmuz 135), Sayı: 5, s. 1.

yayınlanan İtilaf gazetesinin selamına karşılık teşekkür metni yayınlanmıştır.⁸⁴

Sonuç

Osmanlı'da taşra basınının doğuşu, devlet eliyle pratiği denenen Batılılaşmada olduğu gibi, devletin çabasından ve isteğinden ayrı düşünülemez. Taşra basınının öncüsü devlettir. Amaç, farklı coğrafyalar, kültürler ve yaşam biçimleri içerisindeki taşra ahalisine, nerede olurlarsa olsunlar devletin (payitahtın) gözünden perspektif sunmaktır. Bu girişimde merkezileşme çabasının fazlasıyla etkili olduğu unutulmamalıdır. Öte yandan taşra basını Fransız Devrimi ile yayılıp Osmanlı'ya da sirayet eden milliyetçilik akımının etkisindeki ayrılık yanlısı unsurların politikalarına karşı kamuoyunu bir arada tutma girişimidir. Vilayet gazeteleri çıktığı bölgenin gündemini ve gündelik yaşamını izleyebilmek açısından da oldukça değerlidir. Her vilayette bir Takvim-i Vekayi oluşturma gayesiyle çıkan vilayet gazeteleri vilayet basınının oluşmasında ve vilayetlerde gazeteci yetişmesinde önyak olmuşlardır. O dönemde devletin vilayet gazetelerine bilinçli olarak bu misyonu yüklediği kolayına düşünülemez. Fakat her gelişmenin kendi ardılarını doğurması kaçınılmazdır.

Ankara'nın misyonu görünürde devletin ona yüklediğinden fazlası değildir. Gazetenin amacı belli bir düşünce etrafında insan toplamak değil devlet politikaları ve devlet düşüncesi etrafında olabildiğince kalabalık biriktirmektir. Yönetenlerin yönetilenlerle birleşmesi söz konusudur. Ancak bu birleşmede kontrol yönetenlerdedir. Temel amaç iç ve dış politikada ve hatta gündelik tüm gelişmelerde halkın devlet aklıyla düşünmesinin sağlanmasıdır. O halde Ankara gazetesini ve tüm vilayet gazetelerini devlet ilanlarının yayınlandığı bir pano gibi yorumlamak basite kaçmaktır. Bu gazetelerin aynı zamanda eğitim, sağlık, iklim, tarım-hayvancılık gibi temel konularda öğretmen işlevi vardır. Sadece devletin değil Ankaralının gündemi de gazeteden yıl yıl izlenebilir. Örneğin II. Abdülhamit dönemi söz konusu olduğunda akla gelen temel iki husus eğitim ve ulaştırma. Bu temel hususların hiç bilinmemesi durumunda sadece Ankara gazetesi kaynak olarak kullanılsa bile ortaya dönemin eğitim ve ulaştırma açısından hareketli geçtiği gerçeği çıkar. Bu bakımdan vilayet gazeteleri hem yayınlandıkları dönemlerin politik ortamlarından işaretler sunduğu hem de buldukları vilayetlerin kültürü, gündemi ve gündelik yaşayışının aynası olduğu için önemlidir. Gazetelerin misyonları bir yönüyle aynıdır, bir yönüyle ise birbirinden tamamen farklı, yerel içeriklidir. Bir örnek açıklayıcı olabilir. Ankara gazetesinde balıkçılıkla ilgili yazı yoktur ama İstanbul (payitaht)

⁸⁴ *Selamet*, 16 Temmuz 1919 (16 Temmuz 135), Sayı: 5, s. 4.

gazetelerinde çoktur. O halde vilayet gazeteleri kopya değil her şeye rağmen orijinaldir. Ve yerelde okuyucuyla bağ kurabilmişlerdir. Gazetede çalışanların şehrin içinden insanlar olmasının bu bağı güçlendirdiği göz ardı edilmemelidir. Ankara'da haberleri hazırlayan muhabirler Ankara'nın sosyo-kültürel ortamı içinde nefes almaktadırlar. Gazetenin resmî görüntüsünün kırılmasının müsebbibi biraz da onlardır. Nitekim Galip Bey'in yazısı gazetenin Ankara insanından kopuk ve sorunlardan bihaber olmadığına göstergesidir. Galip Bey'in metinde özellikle tüccarlara karşı dikkatli olunmasını vurgulaması ayrıca önemlidir. Resmî gazeteler halkın bir kesimini diğer kesimine karşı uyarmaz. Ayrıca resmî gazeteler kaçakçılığın nasıl önlenebileceğine dair belirtilen düşünceleri sütunlarına taşımaz, kaçakçılığa karşı alınan önlemleri ilan eder.

Ankara gazetesi Ankara basınına Heyet-i Temsiliye Ankara'ya gelene dek taşımıştır. Ankara'dan sonra çıkan iki yayın organı Ankara'nın içinden doğmuştur. Doğal akış Heyet-i Temsiliye'nin gelişiyle başka bir mecraya yönelmiş, Ankara basını ulusallaşmış ve kitleselleşmiştir. Heyet-i Temsiliye, Ankara basınına yerelliğini geriletmeyle birlikte Ankara yerelliği merkezi özellikler taşıma eğilimine yönelmiştir. Bir başka anlatımla Heyet-i Temsiliye sonrasında merkezden belirlenen değil merkezi yavaş yavaş Ankara'ya taşıyan bir basın söz konusudur. Mefkûre ve Selamet bu ortamın hemen öncesinin sessiz sakin iki yayınıdır ve kendilerinden sonraki Ankara basınına ruhuyla ilgileri oldukça sınırlıdır. Hakimiyet-i Milliye, Öğüt, Köy Hocası, Anadolu'da Yeni Gün, Sebilürreşad, Kalem, Anadolu'da Peyam-ı Sabah bu iki yayının ruhuyla bağlantısızdır. Hatta Kurtuluş Savaşı Ankara'sında muhalif olarak anılabilecek yayın organları olan Hayat ve Tan da anlayış açısından Mefkûre ve Selamet'ten çok farklıdır. Artık söz konusu olan kurtuluşun ve kuruluşun Ankara'sı ve basınıdır. Fakat Mefkûre'de görülen seküler vurgunun Cumhuriyet Ankara'sıyla uyumlu olduğunun -her ne kadar Mefkûre o dönemde artık yayınlanmıyor olsa da- altını çizmek gerekir.

Kaynakça

Sürelî Yayınlar

Ankara (6 Şubat 1292 - 10 Temmuz 1327 / 18 Şubat 1877 - 23 Temmuz 1911)

Mefkûre (30 Mart - 12 Temmuz 1335 / 30 Mart - 12 Temmuz 1919)

Selamet (16 Temmuz 1335 / 1919)

Tezler

Tuğluca, M., **Ankara**: Vilayetin Resmi Gazetesi (1870 - 1921), Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, Eylül 2013.

Kitaplar ve Makaleler

Aytepe, O., "Millî Mücadele'de Ankara", Cumhuriyetin Ütopyası Ankara, Hazırlayan: Funda Şenol Cantek, 1. Baskı, Ankara Üniversitesi Yayınevi, Ankara, Mayıs 2010, ss. 113 - 130.

Haykır, Y., Haykır, H., "Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Türkiye'de Yerel Basının Tarihsel Gelişimine Bir Bakış", Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi, Yıl: 5, S 56, Ekim 2017, ss. 306 - 325.

Topuz, H., II. Mahmut'tan Holdinglere Türk Basın Tarihi, 4. Baskı, Remzi Kitabevi, İstanbul, Kasım 2012.

Turan, Ş., Türk Devrim Tarihi, 2. Kitap, 5. Basım, Bilgi Yayınevi, Ankara, Ekim 2017.

Yazıcı, N., "Sırrı Paşa ve Vilayet Gazeteleri", Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, C XXXVI, ss. 223 - 231.

Sempozyum Bildirileri

Varlık, M. B., "Osmanlı Dönemi Türkçe Yerel Basını Üzerine Bazı Gözlemler", Osmanlı Basın Yaşamı Sempozyumu, Gazi Üniversitesi İletişim Fakültesi, Ankara, 6 - 7 Aralık 1999, ss. 97 - 107.

Yazıcı, N., "Tanzimat Dönemi Basını Konusunda Bir Değerlendirme, Tanzimat'ın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu, Ankara, 31 Ekim - 3 Kasım 1989, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara, 1994, ss. 55 - 84.

RUS İÇ SAVAŞI'NDA BOLŞEVİKLERİN TÜRKİSTAN SİYASETİ VE ORENBURG TIKACI MESELESİ

THE BOLSHEVIKS' TURKESTAN POLICY IN THE
RUSSIAN CIVIL WAR AND THE ORENBURG CORK
ISSUE

Emre TEĞİN*

Makale Bilgisi

Başvuru: 23.06.2022

Kabul: 21.07.2022

Article Info

Received, Jun,23,2022

Accepted: Jul,21,2022

Öz

Şubat 1917'de Rus İmparatorluğu'nun çöküşü ve Romanov Hanedanlığı'nın yönetimden uzaklaştırılması sonrası Rusya'da yönetim Geçici Hükümet'e devredilmiş, ancak Rusya'nın son yüzyılının sosyal, ekonomik ve idari sorunlarına çözüm olmamıştır. Halkın taşın sabrı ve büyük işçi şehirlerindeki sovyetlerin desteğiyle Geçici Hükümeti deviren Bolşevikler Ekim 1917'de yönetimi ele geçirdiler. Kısa sürede eski imparatorluk sahasına doğru yönetimlerini yaymaya çalışan Bolşevikler, sert bir direnişle karşılaşmıştır. Beyaz Ordu'nun tesisi, atamanların isyanları, I.Dünya Savaşı sonrasında imparatorluk sahasında esir kalan Çek Lejyonu'nun isyanı ve İtilaf Devletleri'nin müdahalesiyle ülke büyük bir İç Savaş'a sürüklenmiş ve bu durum Bolşevikler'in 1920'lere kadar Rus Avrupası'nda küçük bir coğrafyaya sıkışmasına neden olmuştur. İç Savaş'ın önemli isimlerinden ataman Dutov'un Orenburg şehri ve tren hattını elinde tutması Bolşevik merkez yönetiminin Türkistan'dan idari ve ekonomik olarak kopmasına, Türkistan'da Bolşevikler adına yönetim merkezi olan Taşkent Bolşevikler'iyle de irtibat kuramamasına neden olmuştur. Orenburg Tikacı olarak adlandırılan bu kopuş, İç Savaş'ın kaotik ortamında özellikle Taşkent Bolşevikler'inin keyfi idaresinde köylü-işçi ittifakını reddeden bir anlayışa ve 'kıızıl terör'ü bölgede çok daha amansız şekilde uygulamasına neden olarak Türkistan'da büyük bir yıkıma yol açmıştır. Bu yıkımla birlikte İç Savaş'ın Bolşevikler lehine sonuçlanmasında kilit öneme sahip Türkistan'ın iktisadî ürünlerine ulaşmak ve bu ürünleri kendi lehlerinde kullanmak adına Orenburg Tikacı'nın her ne pahasına olursa olsun ortadan kaldırılması ve

* Dr., emretegin@comu.edu.tr - emretegin@gmail.com, ORCID: 0000-0001-5341-8337, Ankara, Türkiye.

Türkistan'a ulaşılması Bolşevikler adına İç Savaş ortamındaki en önemli misyonlarından biri olmuştur.

Anahtar Kelimeler: Dutov, Kosak İsyanı, Rus İç Savaşı, Türkistan, Orenburg Tıkacı

Abstract

After the collapse of the Russian Empire in February 1917 and the removal of the Romanov Dynasty from power, the government in Russia was handed over to the Provisional Government, but it did not solve the social, economic and administrative problems of the last century of Russia. The Bolsheviks overthrew the Provisional Government with the overflowing patience of the people and the support of the soviets in the major labour cities and took over the government in October 1917. In a short time, the Bolsheviks, who tried to extend their rule towards the old empire, faced stiff resistance. The establishment of the White Army, the revolts of the atamans, the revolt of the Czech Legion, which was captured in the imperial territory after World War I, and the intervention of the Entente Powers led the country into a great Civil War, which caused the Bolsheviks to be squeezed into a small geography in Russian Europe until the 1920s. The fact that Ataman Dutov, one of the important figures of the Civil War, held the city of Orenburg and the railway line caused the Bolshevik central administration to be administratively and economically cut off from Turkestan, and the Bolsheviks could not establish contact with the Tashkent Bolsheviks, which was the administrative centre on behalf of the Bolsheviks in Turkestan. This disconnection, called the Orenburg Cork, led to a great destruction in Turkestan in the chaotic environment of the Civil War, especially under the arbitrary rule of the Tashkent Bolsheviks, which led to an understanding that rejected the peasant-worker alliance and the application of 'red terror' in a much more ruthless way in the region. Along with this destruction, eliminating the Orenburg Cork at all costs and reaching Turkestan was one of the most important missions of the Bolsheviks in the Civil War in order to reach the economic products of Turkestan, which were key to the outcome of the Civil War in favour of the Bolsheviks, and to use these products in their favour.

Keywords: Dutov, Cossack Revolt, Russian Civil War, Turkestan, Orenburg Cork

Giriş

Rusya'da meydana gelen 1905 Devrimi'nin yarattığı 'özgürlük ortamı', temsiliyet, basın-yayın faaliyetleri tüm imparatorluk sahasında yoğun bir çöşkuya neden olmuştur. Türk-Tatar aydın ve liderlerinin de dahil olduğu bu çöşku, Rus siyasilere yanında 'uluslaşma' sürecinde olan tüm milliyetlerin bir şekilde taleplerini dumada ve kendi aralarında gerçekleştirdiği kongre-konferanslarla ifade edebildiği bir dönemi doğurmuştur. Ancak bu özgürlük ortamı I. Dünya Savaşı'nın başlaması nedeniyle kesintiye uğramış ve II.Nikolay'ın savaş ortamını bahane etmesiyle sona ermiştir. Tüm bu birikime

savaşın neden olduğu yoksulluk ve bedelin paylaşımında ortaya çıkan eşitsizliğin eklenmesi çileden çıkan insan kitlelerinin ortaya çıkardığı isyanla imparatorluğu Şubat 1917 Devrimi'ne sürüklemiştir.¹ İsyanın böylesine büyük bir sonuç doğuracağına imparatorluk içerisinde siyasî faaliyet yürüten hiçbir parti tarafından doğru algılanamaması ve çarlığın bıraktığı yıkıntının sorumluluğunu üstlenecek kimsenin olmayışı, Şubat ile Ekim devrimleri arasında geçen süreci henüz liderleri Rusya sınırları içerisinde dahi olmayan Bolşevikler'i 'Petrograd Sovyeti' özelinde iktidara iten en önemli güç olmuştur.²

Bolşevikler'in Petrograd merkezinde iktidarı ele geçirmeleri ve bu işi genele yayılan bir çatışma ortamından uzak sağlamış olmaları konunun burada sonlanmayacağına en önemli göstergesi olarak karşımıza çıkmıştır. Bunun yanında Bolşevikler'in ele geçirdiği 'iktidar' çarlık döneminin sorunlarını devir almak bir tarafa, I. Dünya Savaşı içerisinde halen aktif olarak savaşmakta olan ve buna bağlı isyan hareketlerinin, 1916 Türkistan İsyanı gibi, devam ettiği bir dizi yükün de sorumluluğunu da üstlenmek anlamına gelmiştir. Bu bakımdan süregelen sorunlara ek olarak; Bolşevik Devrimi'ne karşı yürütülen 'İtilaf' propagandasının silahlı müdahaleye dönüşmesi ve buna Amerika Birleşik Devletleri, İngiltere ve Japonya'nın da dahil olarak otoritenin tamamen kaybolduğu merkezden uzak bölgelerdeki unsurları silahlandırarak desteklemesi yıkılan Rus Çarlığı Coğrafyası'nda amansız, kanlı ve uzun soluklu bir iç savaş açığa çıkarmıştır. En sert dönemi 1917-1922 yılları arası olarak anılan etkilediği coğrafya, insan kitlesi ve müdahil devletler düşünüldüğünde sıkıştırılmış bir dünya savaşını andıran³ 'Rus İç Savaşı'nın Türkistan üzerindeki etkileri de yıkıcı olmuştur.

Bu bakımdan İç Savaş'ın seyrini belirleyen iki önemli hadise Türkistan'ın geleceği için kilit rol oynamıştır. Bunlardan birincisi Ekim Devrimi'nden hemen sonra Bolşevik ilerleyişini durduran ve onları Rus Avrupası'na

¹ Edward Hallett Carr, *Bolşevik Devrimi*, Çev: Orhan Suda, Cilt:1, Metis, 2016, s.75.

² Suny'nin Ekim Devrimi'nin altmış beşinci yıl dönümünde vurguladığı üzere, günümüzde de Bolşevikler'in Şubat'tan Ekim'e kadar geçen süreçte nasıl bu denli güç kazanabildiği konusu halen güncelliğini koruyan tartışmalardan birini teşkil etmektedir. Bu bakımdan Bolşevikler'in Şubat Devrimi'ne neden olan 'sosyal' ortamı iyi sezerek, politik ilişkiler göz ardı edildiğinde, işçi-köylü ittifakına odaklanmış ve Lenin'in sonradan "*devlet iktidarının burjuvaziye ve onun Geçici Hükümeti'ne gönüllü olarak terk edildiği*"ni ilan ederek "*Marksist Tarihsel Kronoloji*" çerçevesinde aslında iktidarı 'çardan' değil 'burjuva hükümeti'nden devraldığını öne sürebilmesini sağlamıştır. Suny'nin sosyal yaklaşımı için bkz: Ronald Grigory Suny, "Toward a Social History of the October Revolution", *The American Historical Review*, Vol.88, No.1, 1983, s.31-52.

³ Jonathan D. Smele, *The Russian Civil Wars 1916-1926 Ten Years That Shook the World*, Oxford University Press, 2015, s.3

hapseden Çek Lejyonu'nun isyanı, ikincisi ise Ataman Dutov'un Orenburg şehri ve tren hattı etrafında sürdürdüğü isyan faaliyetleridir. Çek Lejyonu'nun isyanı Bolşevikler'in Türkistan'a doğru ilerleyişini durdururken Ataman Dutov'un Orenburg'u ele geçirmesi, Bolşevik merkezi yönetiminin Türkistan ve onun idari merkezi Taşkent ile bağının kopmasına neden olmuş ve bu hadise 'Orenburg Tıkacı' olarak adlandırılmıştır. Dolayısıyla Bolşevikler'in Orenburg Tıkacı'nı ortadan kaldırmaları ve Türkistan'a ulaşarak bölgenin zenginliklerini kendi lehlerine İç Savaş adına kullanabilmeleri kuşatılmışlıkları nedeniyle kendi varoluş mücadelelerinde vazgeçilmez bir öneme haiz olmuştur.

1.Rus İç Savaşı'nın Genel Seyri ve Türkistan'ın Durumu

Rus İç Savaşı özellikle Türkiye'de göz ardı edilen ve üzerinde durulmayan bir husus olarak karşımıza çıkmaktadır. Yıkılan imparatorluk sahasıyla birlikte Türk dünyasını da içerisine alarak I. Dünya Savaşı'nı yaşamamış alanlara, özellikle sivil yaşam alanlarına, savaşı taşıyan Rus İç Savaşı'nın etkileri ve sonuçları bakımından üzerinde durulması gereken önemli bir dönemi ifade etmektedir. Bu savaş yılları Ekim 1917 Bolşevik Devrimi'nin bir uzantısı değil, aksine onun en önemli kısmı ve belirleyicisi olan İç Savaş süreci⁴ ve sonucu bu bakımdan Türkistan'ın geleceği için belirleyici ana unsurlardan biridir. Ceditçi aydınların ve Türk dünyasının bağımsızlık mücadelesinin en önemli dönüm noktalarından birini ifade eden Rus İç Savaşı hakkında Türkçe literatürde müstakil çalışmaların olmaması bir eksikliklerdir. Literatürdeki eksikliğe bağlı olarak İç Savaş'ın karmaşık kronolojisi Türk dünyasının 'Otonomiler Devri' olarak da adlandırabileceğimiz bu dönemeç sürecinden ve Basmacı / Korbaşılar Hareketi gibi isyanların yeterince anlaşılmasına, Bolşevikler'in 'sovyet' konseptinin göz ardı edilmesi Türkistan özelinde İç Savaş'ta kimin kim ile mücadele ettiğini ya da otonomi / bağımsızlık gibi hususlarda kimlerle irtibat içerisinde olduklarının da algılanamamasına neden olmuştur.⁵

Halk kitlelerini harekete geçiren, sivil alanların askerleştirildiği, sivil itaatsizliğin uç noktaya ulaştığı ve ekonomik çöküşün yaşandığı İç Savaş, bakıldığında Ekim Devrimi'nin hemen ardından özellikle Kossak atamanlarının Bolşevikler'e karşı isyan etmesiyle başlamıştır. Bir yanda iktidarı merkezde ele geçiren Bolşevikler diğer tarafta monarşi yanlısı

⁴ Peter Kenez, "Western Historiography of the Russian Civil War", *Essays in Russian and East European History: Festschrift in Honor of Edward C. Thaden*, Ed:Leo Schelbert&Nick Ceh, East European Monographs Serisi, 1995, s.198.

⁵ Bu çalışma hazırlanırken Türkçe literatürde bulunan tek müstakil çalışma için bkz: Ramin Sadikov, *Kanlı Dört Yıl Rus İç Savaş Tarihi (1917-1920)*, Nobel Yay., 2020.

atamanların, daha sonra Beyaz Ordu olarak anılacaktır, Kızıl-Beyaz savaşı dış müdahalelerin de eklenmesiyle Rusya’da I. Dünya Savaşı’nda gerçekleşmeyen sivil ölümlerinin yaşandığı Rus İç Savaşı olarak anılan süreci doğurmuştur.⁶

Bolşevikler’in kendilerinin başlatmadığı bir devrim hareketi sonrasında Geçici Hükümeti devirmeleri ve bunu kitlesel olmayan küçük çaplı bir silahlı eylem ile gerçekleştirebilmiş olmaları, Kasım 1917’den itibaren karşı hareketleri, isyanları ve özellikle merkezden uzak bölgelerde muhalif yönetimlerin türemesine neden olmuştur. Devrimin yalnızca merkezde gerçekleşmiş olması Deutscher’e göre, Bolşevikler’in devrimin partisi olma durumunu öncelikle yalnızca devrimi kendileriyle özdeşleştirmeye ve sonrasında da devrimin yalnızca kendi partilerinin meselesi haline getirmeleriyle sonuçlanmıştır.⁷ Bu durum 1905 Devrimi öncesinde çar otokrasisine karşı mücadele vermiş parti veya grupların tamamen dışlanmasına ve doğrudan muhalefete itilerek İç Savaş’ın tarafı haline getirmiştir.

Öncelikle Ekim 1917 ve Mayıs 1918 tarihleri arasında Rus İç Savaş’ının tarafları olarak ele alınan “Kızıl Ordu” ve “Beyaz Ordu” nun varlığından tam anlamıyla bahsedebilmek mümkün gözükmemektedir. ‘Ordu’ disiplinde bir İç Savaş’ın başlaması 1918 yılının Ağustos’u sonrasında ancak gerçekleşebilmiştir. Bolşevikler’in ilerlemek, karşıt görüşleri bastırmak ve Nisan 1918’e kadar sürecek taaruzları⁸ genel itibarıyla sayıları 20,000’i hiçbir zaman geçemeyen ‘Kızıl Muhafız’⁹ denilen silahlı işçi birlikleri temelinde sağlanmıştır.¹⁰ Düzenli bir ordu kurulması düşüncesinin neden bu denli geciktiği genel bir tartışma konusu olsa da gerekçelerini sıralamak mümkündür. Öncelikle Trotsky başta olmak üzere ve sonrasında Lenin’in üstlendiği ‘Sürekli Devrim’ ilkesi çerçevesinde Bolşevikler Avrupa’da bir devrimler dizisi beklentisi içerisindeydi.¹¹ Hatta Almanya’nın Rusya içlerine

⁶ Rusya’nın I. Dünya Savaşı’ndaki sivil ölüm ve yaralanmaları toplamın %63’ünü oluştururken, Rus İç Savaşı’nın sivil ölüm ve yaralanmaları toplam kayıpların %91’ini oluşturmuştur. Bknz: Andrey Sergeyeviç Bubnov, *Grajdanskaya Voyna, Partiya i Voennoye Delo*, Sbornik Statey: Voyennyy Vestnik, Moskova, 1928, s.29.

⁷ Isaac Deutscher, *The Prophet Armed: Trotsky 1879-1921*, Verso, 2003, s. 335-336.

⁸ Bknz: Harita 1.

⁹ *Красная гвардия/ Krasnaya Gvardiya*, bknz: *Ekler*.

¹⁰ Trotsky’nin öncülük ettiği Kızıl Ordu kurma amacıyla çıkarılacak Haziran 1918 sonrası sürece kadar isyanlar ve Bolşevik taaruzunu sağlayacak devrim taburlarının kurulması yine ‘Kızıl Muhafız’ temelinde gerçekleştirilmiştir. Bknz: TsGVIA (Merkezi Devlet Askeri-Tarih Arşivi), *F.2031, op. 1, d.1579, I.189*.

¹¹ Bknz: *Leon Trotsky’s Theory of Permanent Revolution and Its Incorporation Into Lenin’s Party Platform in 1917*, Çev: Penelope Lynn Slacum, University of Nort Carolina, 1963.

doğru ilerleyişine rağmen düzenli bir orduyla karşılık verilmemiş ve yapılacak barış görüşmelerinde¹² çok eleştirilen koşulsuz ve ağır şartlar kabul edilmiştir. Bu nedenle Bolşevikler'in önceliği 1918 ortalarına kadar işçilerin silahlandırılmasına odaklanmış, silahlı güç olarak Çar rejiminin düzenli 'etnik' alaylarını, Letonya Tüfek Tugayı¹³ gibi, kullanmıştır. Ancak doğuda 'Kızıl Taaruz'un ilerleyiş kaydetmesine ve önemli bölgeleri ele geçirmesine rağmen Alman ordusunun Rusya içlerindeki amansız ilerleyişi¹⁴ Kızıl Ordu'nun kuruluşuna dair ilk adımların atılmasını mecbur kılmıştır. Bu bakımdan düzenli orduya dair tartışmalar aslında birliklerin terhisini içermesi planlanan 'Tüm Orduların Terhisi Kongresi'nde gerçekleştirilmiştir. Savaş sonrası birliklerin durumu ve terhislerinin tartışılması planlanan kongre, bir terhis politikası geliştirebilme 'yetkisi'ne rağmen daha çok 30 Aralık 1917'da 'Sosyalist Bir Ordu'nun tesisi için gerekli kararları almıştır.¹⁵ Ancak bu dönemde bile Kızıl Ordu adına sayılabilecek insan sayısı hem geniş coğrafyalara yayılmış, birbirinden kopuk ve sayıca oldukça azdır. Trotsky'nin başında olduğu Kızıl Ordu'nun tesis edilebilmesi ve sayılarının yaklaşık 300,000'lere ulaşması 10 Mayıs 1918 tarihini bulmuş¹⁶ ki bunun yeterli olmadığı bu tarihlerde Çek Leyjonu'nun isyanı ve yarattığı etki ile açıkça kendisini göstermiştir.

Beyaz Ordu'nun temelini oluşturan Kossak atamanları ve onlara bağlı olan birliklerin, *Gönüllü Ordusu*¹⁷, isyanı aslına bakılırsa Bolşevikler'in iktidarı ele geçirişinin hemen ardından, Dutov da bunlardan birisidir, gerçekleşmiştir. Bolşevikler'e karşı neden atamanların doğrudan bir isyan hareketi başlattığı ve monarşinin yeniden tesisini sağlama iddiası ile teşkilatlanmaya çalıştığı

¹² Sovyet Hükümetinin acil bir ateşkes ve barış müzakeresinin başlatılması için İtilaf güçlerin büyük elçiliklerine başvurması için bkz: *Dokumenti Vneşney Politiki SSSR, M, 1957, T.1, s.16-17.*

¹³ Yaklaşık 35,000 kişiden oluşan Leton Tüfek Tugayı (*Латышские стрелки/Latvişskiye Strelki*) devrimin başlarında Bolşevikler'in otonomi/bağımsızlık vaatleriyle destek vermiş olsalar da sonrasında Beyaz Ordu'ya katılarak İç Savaş döneminde Letonya'nın bağımsızlık tecrübesi yaşamasında önemli rol oynadılar. Bkz: Geoffrey Swain, "The Disillusioning of the Revolution's Praetorian Guard: The Latvian Riflemen, Summer-Autumn 1918", *Europe-Asia Studies*, Vol. 51, No. 4, 1999, s.667-686.

¹⁴ Almanların bu ilerleyişi Bolşevikler'in ellerinde tutabildikleri ekilebilir alanların %27'sini, mahsüllerinin %32'sini ve kendi himayelerindeki nüfusun da %26'sını kaybetmeleriyle sonuçlanmıştır. Nicholas Riasanovsky&Mark D. Steinberg, *A History of Russia*, Oxford University Press, London, 2005, s.464.

¹⁵ Tomas Balkelis, "Demobilization and Remobilization of German and Lithuanian Paramilitaries after the First World War", *Journal of Contemporary History*, Vol.50, No.1, 2015, s.41.

¹⁶ Orlando Figes, "The Red Army and Mass Mobilization during the Russian Civil War 1918-1920", *Past & Present*, No.129, 1990, s.175.

¹⁷ Добровольческая армия/Dobrovolçeskaya Armiya

tartışmalı bir konudur. Pipes, atamanları ‘vatanseverler’ olarak adlandırmış ve özellikle Almanya’ya karşı takındıkları tavır ve savaşı terk etme düşüncesine karşı isyan hareketinde bulduklarını ileri sürmüştür.¹⁸ I. Dünya Savaşı’nda Rus Ordusu’nda ve sonrasında Kossak atamanları ile çalışmış olan Gregory P. Tschebotarioff ise bu durumu farklı bir şekilde açıklamaktadır. Tschebotarioff’a göre Kossaklar geçmişten gelen Rus çarları ile olan ilişkileri ve bu sayede elde ettikleri imtiyazların devam edebilmesi adına böylesine bir mücadeleye girişmiştir.¹⁹

Bunun yanında Rus İmparatorluğu’nun yıkılmadan önceki durumu göz önüne alındığında çar üzerinden elde ettikleri kazanımlar²⁰, düzenli ve kendilerine ‘etnik’ olarak bağlı birliklere sahip tek grubun Kossaklar olmasını isyan için mümkün kılan özellik olarak ortaya çıkarmıştır. Çar yanlısı eski ordu komutanları bulunsa da atamanların kendilerine bağlı ‘etnik’ yapıda birlikler sağlayabilmeleri, onları İç Savaş’ın liderleri olarak da ön plana çıkarmıştır. Bu bakımdan Kossak atamanlarının ilk adımı dağılık Bolşevik karşıtı faaliyetleri koordine etmek ve anarşiyi engellemek adına Don, Kuban ve Terek’ten gelen temsilcileriyle 20 Ekim 1917’de ‘*Yugo-Vostçnyy Soyuz/Güneydoğu İttifakı*’nı kurmak olmuştur.²¹ Ancak bu girişim Almanya’nın Rusya’nın güney bölgesinden gerçekleştirdiği taaruz nedeniyle etki yaratamamış, Don Kossakları’nı izole bir bölgede bulunmaları sayesinde hareketin merkezi konumuna getirmiş ve Kossak hareketine toparlanma kabiliyeti kazandırmıştır. Bu geçiş ile birlikte Lavr Kornilov²² ve Mihail

¹⁸ Richard Pipes, *Russia Under the Bolshevik Regime*, Alfred A. Knopf, NY, 1994, s.27.

¹⁹ Gregory P. Tschebotarioff, “The Cossacks and the Revolution of 1917”, *The Russian Review*, Vol.20, No.3, 1961, s.206-216.

²⁰ Bu kazanımlar yalnızca askerî anlamda gerçekleşmemiştir. Örneğin imparatorluğun son zamanlarında ortalama köylü bir çiftçi erkek 20-30 dönüm arazi sahiplenebilirken, Kossaklar için aynı pay 100 dönüme çıkabilmiştir. Bknz: Canfield F. Smith, “Atamanschina in the Russian Far East”, *Russian History/Histoire Russe*, 6, Pt.1, 1979, s.58.

²¹ Tschebotarioff, *agm*, s.211.

²² *Лавр Георгиевич Корнилов*, Ağustos-Eylül 1917’de Geçici hükümete karşı gerçekleştirdiği başarısız darbe girişimi ile anılsa da Rus ordusunun önemli subaylarından biridir (Bknz: Nell Faulker, *A People's History of the Russian Revolution*, Pluto Press, 2017, s.164). Rus-Japon Savaşı ve I.Dünya Savaşı’nda önemli görevler alan Kornilov, imparatorluğun dağılmasının ardından Kossak tabanlı isyana katılmış ve Rus İç Savaşı’nın önemli figürlerinden biri olmuştur. Ancak İç Savaş’taki önemli gelişmeler olan Çek Lejyonu isyanı ve İtilaf müdahalesine yetişmeden Kızıl Taaruz sırasında 13 Nisan tarihinde öldürülmüş, yönetimi Anton Denikin devralmıştır. Onun anısına Beyaz Ordu içerisinde bir ‘Kornilov Bölüğü’ de oluşturulacaktır. Bknz: Joshua Sanborn, “The Genesis of Russian Warlordism: Violence and Governance during the First World War and the Civil War”, *Contemporary European History*, Vol. 19, No. 3, 2010, s.195-213; Matthew Rendle, “Forging a Revolutionary Army: The All-Russian Military Union in 1917”, *War in History*, Vol. 19, No. 1, 2012, s.49-71.

Alekseev²³'in de yaklaşık 4.000 asker ile 'Gönüllü' gücüne katılması sayıları az ancak Kossak temelli bir Beyaz Ordu'nun da temellerini atmıştır.

İç Savaş'ın 'düzenli' bir hal almaya doğru gittiği, anarşinin arttığı, Beyaz ve Kızıl Ordu'ların yapılanma aşamasına gidilirken Türkistan'ın durumu da yönetsel açıdan pek parlak değildir. Hatta Türkistan, Ekim Devrimi ve I. Dünya Savaşı'ndan bağımsız olarak büyük bir isyan hareketiyle 1916 yılından beri boğuşmaktadır. *Korbaşılar* veya *Basmacı İsyanı*²⁴ olarak anılan hareketin öncülü olan *1916 İsyanı* bir bakıma yıllarca süren Rus İmparatorluğu sömürsüne karşı verilen en önemli politik ve askerî tepki olarak görülmektedir. İmparatorluğun Türkistan'a olan ilgisi 'emperyal' yayılım fikrinin Rusya'da temsilcisi kabul edilen I. Petro zamanında başlamış, onun döneminde bölgeye ilk işgal girişimleri gerçekleşmiş ve halefleri de Türkistan'ın işgali ve kolonizasyonu misyonunu 150 yıl boyunca sürdürerek 19. yüzyılda bu hareketi kendileri adına tamamlamıştır.²⁵

Türkistan özellikle pamuk ve tarım ürünleri yetiştiriciliğindeki potansiyeliyle Ekonomi Bakanı I. A. Vyshnegradskiy'nin deyişiyle 'Rus Çarı'nın tacındaki bir mücevher'²⁶ olarak nitelenmiş ve Rus emperyalizminin vazgeçilmez sömürü alanlarından biri olarak görülmeye devam etmiştir. Bu misyon doğrultusunda Rus İmparatorluğu önce beş ana idari birimden oluşan Türkistan Genel Valiliği²⁷ 11 Haziran 1876 tarihinde teşkil edilmiş ve bölgede idarî, askerî, kültürel ve ekonomik kontrolünü sağlamlaştırmaya çalışmıştır.²⁸ Sonrasında ise başta pamuk ticareti olmak üzere Türkistan'ın

²³ Kornilov gibi Alekseev de imparatorluğun son dönemlerinin önemli savaş ve muharebelerinde üst düzey görevler almıştır. II.Nikolay'ın tahttan ayrılması sonrasında başkomutan olarak atanan ancak çıkan anarşi olaylarını bastırmada başarısız görülen Alekseev, Mayıs 1917'de görevinden istifa etmiş ve sonrasında Kerenski'nin Geçici Hükümeti'ne karşı darbe girişiminde bulucak olan Kornilov ile hükümet arasında arabuluculuk faaliyetlerinde bulunmuştur. Ekim Devrimi'ne kadar konumu çok fazla net olmayan Alekseev daha sonra Kornilov gibi Don bölgesine geçerek Beyaz Ordu'nun kurulmasında önemli rol oynamıştır. Bknz: Bruce W. Menning, "Pieces of the Puzzle: The Role of Iu. N. Danilov and M. V. Alekseev in Russian War Planning before 1914", *The International History Review*, Vol. 25, No. 4, 2003, s.775-798.

²⁴ Rus İç Savaşı göz ardı edilerek ele alınsa da Türkçe literature önemli bir katkı sunan bir çalışma için bknz: Okan Yeşilot&Burcu Özdemir, "Sovyet Arşiv Belgeleri Işığında Basmacı Hareketi", *Belleten*, Cilt:85, Sayı:302, Nisan 2021, 279-309.

²⁵ Ömer Karataş, "Rus Raporlarında Türkistan İsyanı", *Avrasya İncelemeleri Dergisi*, 10, 1, 2021, s.63-82.

²⁶ David MacKenzie, "Turkestan Significance to Russia", *The Russian Review*, Vol.33, No.2, 1974, s.167-188 (Giriş parajındaki alıntıdır.)

²⁷ Туркестан генерал-губернатор/Turkestan General-Gubernator

²⁸ Valiliğe ilk olarak General Konstantin Petroviç Kaufman ve son olarak da Orenburg-Taşkent tren yolunun mimarlarından Aleksey Nikolayeviç Kuropatkin atanmıştır. Bknz: Ömer Karataş,

zenginliklerinin taşınması adına Kuropatkin'in 1898'de başlattığı Orenburg-Taşkent Tren Yolu projesi girişimi 1900 yılında onaylanmış ve ancak 1906 yılında tamamlanabilmiştir.²⁹ Tren yolunun tamamlanması Türkistan açısından bir sömürü yolunu temsil ederken, Rus İmparatorluğu adına ise bölge üzerindeki hakimiyetlerini perçinleyen önemli bir sembole dönüşmüştür.³⁰ Tüm bu sömürülerin birikmişliğinin üzerine gelen I. Dünya Savaşı'nın zorlu şartları üzerine II. Nikolay'ın 25 Haziran 1916 tarihli³¹ cephelerde 'geri hizmet' göstermek üzere 19 ile 43 yaş arası yaklaşık 360,000 kişinin cepheye gönderileceğini ilan etmesi, Türkistan'da isyan fitilini ateşlemiştir.³² İsyanı karşı Türkistan'da 25 Ağustos 1916'da ilan edilen sıkı yönetim³³ merkezden bölgeye intikal ettirilen destekle birlikte büyük ölçüde bastırılmış, geriye binlerce Kırgız ve Kazak isyancının ya da sivilin hayatını kaybettiği, kadim yollar kullanılarak Çin sınırına (Doğu Türkistan'a) göçlerin yaşandığı zorlu bir süreç bırakmıştır.³⁴

1916 İsyanı her ne kadar ilk bakışta kısa süreli bir hareket gibi gözükse de yarattığı etki oldukça güçlü olmuştur. 19. yüzyıldan beri Cedid Hareketi ile

agm, s.66; Belyavskiy Nikolay Nikolayeviç, *MaterialipoTurkestanu*, St.Petersburg, 1885, s.34-35.

²⁹ Richard A. Pierce, *Russian Central Asia 1867-1917: A Study in Colonial Rule*, University of California Press, 2021, s.103; Rusya'nın tren yolu yayılımı için ayrıca bkz: Edward Ames, "A Century of Russian Railroad Construction: 1837-1936", *The American Slavic and East European Review*, Vol.6, No.3/4, 1947, s.57-74; Rusya-Türkistan, İngiltere-Hindistan karşılaştırması için bkz: Alexander Morrison, "Russian Rule in Turkestan and the Example of British India, c. 1860-1917", *The Slavonic and East European Review*, Vol. 84, No. 4, s.666-707.

³⁰ Tren yolu her ne kadar özellikle kervan yoluyla 6 ayda Orenburg'a ulaştırılabilen pamuğu çok daha hızlı bir şekilde taşımaya yarasa da, bölgenin sosyal ve kültürel yapısını değiştirmekten başka asker sevkıyatı ve idarî mobilizasyon açısından da Rusya açısından dezavantajların giderilebilmesini sağlamıştır. Bknz: Hélène Carrère D'enceusse, *Islam and the Russian Empire Reform and Revolution in Central Asia*, Çev: Quintin Hoare, I.B. Tauris & Co Ltd., 1988, s.39.

³¹ *Ek-2*.

³² Hélène Carrère D'enceusse, *age*, s.120. Çarın fermanı ilk etapta anlaşılammış ve askerlikten muaf olan ya da farklı ayrıcalıklara sahip grupları da içerip içermediğine dair söylentiler hızla yayılmıştır. Bunun yanında bahsedilen insane sayısının Türkistan bölgesinin %8 ine denk gelmesi talebin ne denli tahrik edici olduğunun başka bir göstergesidir. Bu nedenle daha sonra 2 Temmuz'da cephe gerisine alım sayısı önce 250,000 sonrasında da 200,000'e indirilse de isyana ve direnişe engel olamamıştır. T. H. Tursunov, *Vostanniye 1916 Goda v Sredney Azii i Kazakhstane*, Taşkent, 1962, s.50.

³³ RGVIA, *F.165, op.1, d.1554, I.1*.

³⁴ Binlerce kişinin hayatını kaybettiği isyanda 1 Şubat 1917 tarihine kadar elebaşı olarak seçilen ve idam edilmesi düşünülen 347 kişiden Kuropatkin'in müdahalesiyle yalnızca 32'nin idamı gerçekleştirilmiştir. Bölgedeki kısa süreli gerginliğin düşürülmesi için kullanılan bu yöntem Rus İmparatorluğu'nun çöküşüyle birlikte olası anlamını kısa sürede yitirmiştir. Bknz: RGVIA, *F. 165. op. 1. d. 1554. I. 1; ayrıca F. 400. op. 1. d. 4546. Kısım 1. I. 268*.

Türk çağdaşlaşması ve uluslaşma sürecinin tüm aşamaları da dahil olmak üzere gelişen akış, imparatorluğun baskısına karşı durabilme, halkı aktif olarak 'politize' edebilme gücünün Türkistan'da halen var olabildiğini göstermiştir. 1917 Mart ve Ekim olayları sonrasında Türkistan'ın yeniden bağımsızlık mücadelesi adına giriştiği hareket İç Savaş'ın Bolşevikler adına en zorlu cephelerinden biri haline gelmesi ve 1934'lere kadar sürmüş olması bunun en önemli kanıtlarından biri olarak gösterilebilir.

1917 Devrimi ise Türkistan adına yoğun bir baskı ve imparatorluk döneminden daha sert çatışmalara yol açan bir süreci başlatmıştır. Petrograd ve Moskova'da yönetimi ele geçiren Bolşevikler'in taşradaki tüm 'sovyet' yönetimlerini organize ettiği bir yapılanması, en azından 1922'ye kadar, olmamıştır. Hatta devrim gerçekleştiğinde Bolşevik teşkilatlanmasının Türkistan'da herhangi bir temsilcisi ya da halka ulaşabilmiş bir örgütlenmesi de bulunmamıştır. Böylesine bir oluşum bölgede Şubat Devrimi'nin ardından 'kolonyal işçi sendikaları' ve bölgedeki demiryolu işçilerini kendilerini 'Bolşevik' olarak niteleyerek faaliyetler yürütmesiyle gerçekleşebilmiştir.³⁵ Bu durum bölge halkının bir süre Menşevikler ile irtibat ve işbirliği yapmasının ana nedenlerinden birini doğurmuştur. Bunun yanında Taşkent ve Türkistan özelinde böylesine bir yapılanmanın olmaması Ekim devrimi sonrasında Moskova'dan bağımsız olarak Taşkent Bolşevikleri'nin Lenin'in ileri sürdüğü 'işçi-köylü' ittifakını red eden politikalar gütmesine, İç Savaş'ın koşullarında el koymalar ve kamulaştırma faaliyetlerinde keyfi uygulamalara ve Türkistan halkı üzerine kanlı eylemlere, dolayısıyla tüm bölgeyi 'Taşkent Sovyeti' içerisindeki küçük bir grubun inisiyatifine bırakmıştır.³⁶ Bu bakımdan Orenburg Tıkacı süreci de dahil olmak üzere Taşkent Sovyeti'nin Türkistan'da yürüttüğü başıboş eylemler bolşevizmle belki de ilk defa yüz yüze kalan halkın yoğun tepkisi ve nefretini kazanmasında ve İç Savaş'ın başında belki de taraf seçme konusunda kararında önemli rol oynamıştır.

Devrime gidilen sürecin bariz ancak çöküşün ani olması ve Ekim Devrimi ile yükselen gerginliklere, belirsizlik, düzensizlik ve otoritedeki boşluğa rağmen Bolşevikler'in kendilerine karşı isyan hareketinde bulunan gruplara karşı hakimiyet alanını genişlettiği ya da en azından ele geçirdiği yönetim bölgelerini ufak 'sovyet' yönetimleriyle bazen de mevcut yönetime rağmen sovyet kurma girişimleriyle sürdürebilmesini sağlamıştır.³⁷ Ancak Bolşevikler'in idarî olmasının yanında ideolojik de olan bu kazanımları yalnızca eski imparatorluk sahasında değil, dışarıda kapitalizmin temsilcisi

³⁵ Richard A. Pierce, "Toward Soviet Power in Tashkent, February-October 1917", *Canadian Slavonic Papers / Revue Canadienne des Slavistes*, Volume 17, 2-3, 1975, s.261-270.

³⁶ Edward Hallett Carr, *age*, s.304-305.

³⁷ Bknz: Harita-2.

ülkeleri oldukça rahatsız etmiştir. Bu bakımdan Rus İç Savaşı'na İtilaf Devletler'in müdahale etmesi ve imparatorluk sahasında I. Dünya Savaşı bakiyesi olarak kalan en düzenli ve muharip 'ordu' olan Çekoslovak Lejyonu'nun isyan etmesi Orenburg Tıkacı'nı iki defa ortaya çıkaran hadiseleri ve neredeyse Bolşevikler'in yok oluşuna giden süreci başlatmıştır.

2. Ataman Dutov İsyanı ve Orenburg Tıkacı

25 Ekim 1917 tarihinde³⁸ Bolşeviklerin iktidarı ele geçişinin ardından eski Rus İmparatorluğu sahasının farklı önemli bölgelerinde bulunan işçiler bu gelişmeye bağlı olarak Bolşevik merkeze bağlılıklarını bildiren 'sovyet' oluşumları ilan etmiştir. Orenburg'ta da 25 Ekim tarihinde şehirde bulunan 'İşçi-Köylü-Asker Temsilcileri Sovyeti' bir toplantı gerçekleştirerek Orenburg'ta yönetimin Bolşevikler'e geçtiğini ilan etmiştir.³⁹ Ancak şehrin ve bölgenin etnik yapısının yanında Kossak yapılanmasının etkin olması süreci Orenburg'ta Bolşevikler aleyhine işletmiştir. Gelişmeleri yakından takip eden Orenburg Kossak Ordusu Askeri Atamanı Albay A. I. Dutov, 26 Ekim 1917 tarihinde Bolşevikler'in iktidarı ele geçişini "*suçlu ve tamamen kabul edilemez*" olarak nitelmiş ve yayınladığı emir ve Orenburg İl Komiseri Teğmen N. V. Arkhangelsky'nin desteğiyle yerel devlet ve kamu kuruluşlarının temsiliyetinin ataman Dutov'a devredildiğini belirten bir karar açıklamıştır.⁴⁰

Dutov'un Orenburg'ta yönetime el koyması zamansallık açısından bakıldığında Bolşevikler'e karşı başlatılan ilk karşı duruşlardan birini temsil etmiştir. Bu bakımdan şehir genelinde Dutov'un birlikleri ve Bolşevikler arasındaki çatışmalar Bolşevikler'in yönetimi ele geçirmesinin hemen ardından aktif olarak başlamıştır. Bu çatışmalar Orenburg'un stratejik konumu, Rus Avrupası ile Türkistan ve Sibirya'yı birbirine bağlayan bir makas-geçit pozisyonuna sahip olmasından dolayı Bolşevikler'i paniğe sürükleyen bir hadise olması dışında 'Orenburg Tıkacı' olarak nitelendirdiğimiz sürecin de başlangıcıdır. 7,000'i geçmeyen silahlı birliğiyle

³⁸ Jülyen takvime göre. Miladî takvime göre 7 Kasım 1917. Dutov bölümünde jülyen tarihlendirme kullanılmıştır.

³⁹ B. M. Voynov, *Orenburgskoye Kazaçe Voysko v Godı Revolutsii i Grajdanskoy Voynı (Oktyabr 1917-1919 gg.)*, İstoriçeskiye Oçerki:cb. Nauç. Tr., Çelyabinsk, 1994, s.74.

⁴⁰ Dutov'un yayınladığı kısa metin şu şekildedir: "*Bolşevikler Petrograd'da ortaya çıktılar ve iktidarı ele geçirmeye çalışıyorlar. Aynı gösteriler başka şehirlerde de sürdürülmektedir. Askeri hükümet Bolşevikler tarafından gerçekleştirilen bu hareketin suç olduğunu ve tamamen kabul edilemez olduğunu düşünmektedir. Anavatan upruna olağüstü koşulları kabul ediyor ve Geçici Hükümetin gücünü restore etmek için telgraf iletişimine kadar geçici olarak düzeni sağlayacaktır. 26 Ekim saat 20:00 itibarıyla ordu yürütme yetkisini üstlenmiştir.*". Bknz: *Orenburgskiy Kazaçiy Vestnik*, No:63, 27 Oktyabrya 1917, s.1.

ataman Dutov'un giriştiği isyan hareketi ve Orenburg Tıkacı'nın yaratılmasının ne denli önemli olduğunu anında geliştirilen Bolşevik retoriği üzerinden gözlemek mümkündür. Bolşevikler Dutov'u "*Devrimin mezar kazıcısı*" olarak nitelmiş ve Orenburg Tıkacı ile Trans-Sibirya demiryolu hattını keserek "*genç sovyet cumhuriyetini açlığın kemikli eliyle boğmayı*" planladığını ileri sürmüştür.⁴¹

Bolşevikler'in Orenburg'da hakimiyeti bu denli hızlı kaybetmelerinde bölgenin etnik yapısı ve Dutov komutasındaki birliklerin Kızıl Muhafızlar'a göre daha muharip özellikler taşımasının yanında Bolşevikler tarafından gösterilen acemiliklerin de payı büyük olmuştur. Örneğin Dutov'un Orenburg'ta hakimiyeti sağladıktan sonra Çelyabinsk'i aynı süratle ele geçirmesi bu bölgedeki Kızıl Muhafızlar'ın devrim gerçekleştikten hemen sonra şehirlerde çok az sayıda kişi bırakarak Petrograd'a 'yardım' amacıyla bölgelerini terk etmeleri nedeniyle gerçekleşmiştir. Bolşevikler'in bu manevralarını takip eden Dutov 400 kişilik, çok da eğitilmiş olmayan, küçük müfrezelerle Orenburg dışında Çelyabinsk'i de ele geçirerek Samara-Ufa-Çelyabinsk hattındaki büyük yerleşim yerlerini tehdit eder hale gelebilmiştir.⁴²

Dutov'un ne denli büyük bir bölgeyi kontrolü altına aldığını gerçekleştirdiği idari planlama üzerinden takip edebilmek mümkün gözükmemektedir. Ekim ayı sonuna gelindiğinde Dutov, hakimiyetindeki bölgeyi askeri-idari olarak Orenburg, Verkneural'sky, Troitsky ve Çelyabinsk olarak dört ana birime bölmüş, terhisı geciken ya da huzursuzluk çıkaran birlikler, toplam 20,000 kadar, askerin terhisı gerçekleştirilerek silah-mühimmat takviyesi sağlamış ve yaşlılar da dahil olmak üzere bölgedeki tüm Kossaklar'ı seferberliğe davet ederek faaliyetlerini sürdürmüştür.⁴³

Dutov büyük bir hızla ele geçirdiği bölgeleri yine aynı hızla kaybetmiştir. İsyan şokunu üzerinden atan Bolşevikler Kasım ayı sonunda Albay Yesya komutasındaki konsolide bir müfreze ve topçu bataryasını Samara ve Yekatarinburg'dan Çelyabinsk üzerine doğru hareket ettirmiştir. Yaklaşık 2,500 kişiden oluşan birlik 23 Aralık'ta başlattığı taaruzla önce Çelyabinsk'i Dutov'dan geri almış daha sonrasında Poletaevo-Troitsk tren hattı boyunca ilerleyerek Troitsk merkezini ele geçirmiş ve 200 kişiden oluşan şok müfrezeleriyle çok fazla direniş görmeden Orenburg'a doğru ilerlemeye

⁴¹ M. D. Solovev, "Permskiye Raboçiyev Boyah za Rodnoy Ural", *V Boyah i Pohodah: Vospominaniya Uçastnikov Grajdanskoy Voyni na Urale*, Sverdlovsk, 1959, s.179.

⁴² N. K. Lisovsky, *Oktyabr na Yujnom Urale*, Çelyabinsk, 1957 (İlk Basım 1927/Zlatoust), s.94.

⁴³ Lisovsky, *age*, s.96-97. Ayrıca bkz: RGVA, F.40307, op.1,d.35, l.25; F.39477, op.1, d.1, l.8.

devam etmiştir.⁴⁴ *Dutov*⁴⁵ birliklerle yoğun çatışmalar yaşamadan Bolşevikler'in bu denli bir ilerleme sağlamanın farklı nedenleri olabilir. Bunlardan en önemlisi aslında Dutov'un devrimin şokuyla buldukları alanları terk ederek merkeze yardıma acele ile giden Kızıl Muhafızlar'ın yarattığı boşluktan çok az sayıda birlikle faydalanmış olmasıyla aynıdır. Bolşevikler toparlanıp ilerlemeye başladığında aynı durum Dutov için geçerli olmuş ve bu nedenle Dutov kendi birliklerine yoğun çatışmalara girmeden asıl savunmayı Orenburg'ta, daha doğrusu tren hattının muhafazası için, gerçekleştirmek üzere geri çekilmeyi emretmiş⁴⁶, dolayısıyla Bolşevikler'in hızlı ilerleyişini sağlamıştır.

Bolşevikler adına Orenburg'u ele geçirmek adına mücadele eden Pyotr Alekseyeviç Kobozev, başarısız olan ilk girişimi sonrasında 7 Ocak 1918'de ikinci bir taaruza daha geçip öncelikle Syrt İstasyonu'nu ele geçirip Dutov ve birliklerini Orenburg'a hapis etmiştir.⁴⁷ Eş zamanlı olarak Taşkent Sovyeti'nin de güney istikametinden Orenburg'a ilerlemeye çalışmasıyla iyice sıkışan Dutov, 19 Ocak tarihinde Bolşevikler'in Orenburg'a girişini engelleyememiş ve Lenin'in duyurusuyla 22 Ocak'ta da şehirde kontrol tamamen Bolşevikler'e geçmiştir.⁴⁸ Yenilgiye uğrayan Dutov önce Çelyabinsk'e bağlı Orenburg'un Kuzeydoğu'sunda bulunan Verhneuralsk'a giderek burada kalan birlikler ve yenilerini oluşturarak savaşıma devam etme girişiminde bulunsa da Mart ayında burayı boşaltmak zorunda kalmış ve daha sonra Turgay steplerine çekilmek zorunda kalmıştır.⁴⁹

Bolşevikler'in Orenburg'u ele geçirmesi ardından ciddi cezalandırmalar ve tutuklamaların yanısıra 'kamulaştırılmayan' varlıklara da el koymaya sert bir biçimde girişmiştir. Bu durum Çek Lejyonu'nun ayaklanmasına kadar geçen süreçte bölgedeki Kossaklar'ın küçük birliklerle de olsa Bolşevikler üzerine taaruzlarda bulunmasına ve Dutov'u adeta bolşevizm karşıtlığının sembolü haline dönüştürmüştür. Bu bakımdan her ne kadar Orenburg ele geçirilerek hem Sibiryâ bölgesine hem de Taşkent Sovyeti'ne Türkistan'daki emelleri için yardım yollamış-almış olsalar da lojistik ağı üzerinde tam olarak bir hakimiyet sağlayamamışlardır.

Dutov'un Bolşevik Devrimi'ne karşı verdiği bu ani isyan tepkisi ve Orenburg Tıkacı'nın ortaya çıkışı bölgenin kaderiyle ilgili önemli gelişmeler

⁴⁴ Solovev, *agm*, s.183.

⁴⁵ *Bolşevikler'in Dutov emri altına giren birliklere verdiği isim.*

⁴⁶ RGVA, F.39868, *op.1, d.8, I.207.*

⁴⁷ Andrey Vladislavoviç Ganin, *Ataman A. İ. Dutov*, Tsentrpoligraf, Moskova, 2006, s. 113

⁴⁸ <<Orenburg Sovyet makamları tarafından ele geçirildi ve Kossakların lideri Dutov yenildi ve kaçtı.//Lenin>>,bknz:Ganin, *age*, s.114.

⁴⁹ GARF, F. 952, *op.3, d.28, I.10.*

doğurmuş ve Bolşevik karşıtı hareketler adına önemli veriler ortaya çıkarmıştır. Dutov'un başlattığı isyan hareketi askerî olmakla birlikte önemli bir idarî faaliyet de göstermiştir. Orenburg'un ele geçirilmesi Rus Avrupası'na sıkışan Bolşevikler'in imparatorluk zamanından beri sömürülen Türkistan, Ural ve Sibiryaya olmadan üretim ve gıda tedarik zinciri gibi enstrümanlardan yoksun kalmasına neden olmuş, açlık ve kıtlıkla birlikte tetiklenen isyanlar Bolşevikler'in iktidarını sarsarken Petrograd başta olmak üzere büyük şehir nüfuslarında yaşanan göçlerle birlikte ciddi azalmalara, iş gücü kaybına neden olmuştur. Bunun yanında Dutov'un ortaya koymuş olduğu faaliyet az sayıda ve kötü teçhizata rağmen inanmış bir grup askerî birliğin Bolşevikler'e karşı kısa sürede başarılı olabileceğini göstermiştir. Bu durum devrime müdahale etme girişimleri arayan İtilaf Devletleri'nin iştahını oldukça kabarmasına neden olurken özellikle İngiltere'nin eski Rus İmparatorluğu sahasındaki önemli koy, körfez ve limanları işgal etme girişimini de cesaretlendirmiştir.

Orenburg ve çevresinde hakimiyetini pekiştirmeye ve genişletmeye çalışan Dutov bunu yalnızca Kossaklar ile gerçekleştiremeyeceğinin farkına varmıştır. Bu bakımdan Orenburg Kossak Hükümeti'nin yanında Dutov'un Alihan Bökeyhan ve Mustafa Çokay önderliğinde Alaş Partili aydınlar ve Başkurdistan adına Zeki Velidi Togan ile de yakın temaslar kurarak anti-sovyet ittifak arayışına girdiğini görmekteyiz. Bu bakımdan Orenburg Tıkacı'nın en önemli sonuçlarından biri Rus siyaseti içerisinde kültürel özerklik ve otonomi mücadelesi veren Türk aydınlarının izole bir ortamda 'milli ordu' kurmak gibi düşünceleri ortaya atabildiği ve hatta daha önce ifade edildiği gibi kendi bölgelerinde kısa sürse de 'Otonomiler Devri'ni yaşamalarını sağlamıştır.⁵⁰ Ancak hadiseye diğer taraftan baktığımızda İç Savaş'tan Bolşevikler'in galip olarak çıkması savaş döneminde Alaş Partili aydınların faaliyetleri nedeniyle Bolşevikler tarafından güvenilmez ilan edilmelerine neden olmuş ve Büyük Terör süreci de dahil olmak üzere aralıksız bir takip ve baskıya maruz kalmalarına yol açmıştır.⁵¹

Türkistan özelinde ise Orenburg Tıkacı'nın etkileri çok daha çarpıcı olmuştur. Türk aydınlarının izole bir biçimde faaliyetlerini sürdürmesi ve otonomi girişimleri yine burada da kendisini gösterse de, Bolşevik merkez

⁵⁰ Alaş Partili aydınlar, Zeki Velidi Togan ve Dutov üçgenindeki ittifaklar ve otonomi adına gerçekleştirilen temaslar için detaylı bir çalışma: Osman Yorulmaz, "Alaş Orda Hareketi", *Bellekten*, Cilt.80, S.289, 2016, s.939- 976. Ayrıca bkz:E. H. Carr, "Some Notes on Soviet Bashkiriya", *Soviet Studies*, Vol.8, No.3, 1957, s.217-235.

⁵¹ Orenburg ele geçirildiğinde Dutov ile birlikte Alaş Partili aydınlar Bolşevikler'den uzak bölgelere kaçabilmiş ve İç Savaş sürecinde Bolşevikler'e karşı mücadelelerine devam edebilmiştir. Ancak Zeki Velidi Togan Başkurd hükümeti üyeleriyle birlikte 3 Şubat'ta tutuklanmıştır. Zeki Velidi Togan, *Hatıralar*, Ankara, 1999, s.160.

yönetimi ile Taşkent Sovyeti'nin irtibatının kopması Taşkent Sovyeti'nin umarsızca ve çok daha sert biçimde '*devrimi*' Türkistan'da uygulamaya çalışmasına neden olmuştur. Ayrıca Bolşevik merkezinin yaşadığı gıda tedariki gibi sorunların Taşkent Sovyeti adına da baş göstermesi, Türkistan'da İç Savaş'tan bağımsız bir gıda tedarik ve hakimiyet savaşına yol açmıştır. Dolayısıyla Taşkent Sovyeti'nin İç Savaş boyunca temel hedefi Türkistan'ın 'üretici' sınıflarına ve bu sınıflarla ittifak halinde olduklarını iddia ettikleri Türk aydınlarına karşı etnik çatışmaları körükleyici bir mücadele yürüterek merkez ile yeniden birleşebilme amacı gütmüştür. Dutov'un elinden Orenburg'un alınması ve Mayıs 1918'e kadar süren Bolşevik ilerleyişi⁵² bir miktar bu amaca yaklaşılmasını sağlasa da, Çek Lejyonu'nun Çelyabinsk yakınlarında isyan etmesi ve İtilaf Devletleri'nin Bolşevikler'e müdahalesi iç savaşı resmi olarak başlatmıştır.

Mayıs 1918'e kadar doğu bölgelerinde hakimiyet alanını genişleten Bolşevikler, Orenburg ve çevresini kontrol altına almış olsa da, 1918 yazı gerçekleşecek bazı gelişmeler devrimden beri Bolşevikler aleyhine sert gelişmeleri doğurmuştur. Önce Brest-Litovsk Anlaşması'nı hiçe sayan Almanya Mart ayı itibarıyla Ukrayna üzerinden hızlı bir taaruz başlatmış, daha sonra Almanya'nın taaruzuyla Ukrayna'da bulunan Çekoslovak Lejyonu bölgeden çıkarılmak zorunda kalmış ve Çelyabinsk yakınlarında isyana kalkmış ve sonrasında da İtilaf Devletleri belli bölgelere çıkarma gerçekleştirerek Bolşevik Devrimi'ne müdahale etme girişiminde bulunmuştur. Bu gelişmeler Bolşevikler'in tüm kazanımlarını silip süpürürken küçük birliklerin farklı bölgelerde gerçekleştirdiği çatışmalar ve Bolşevik karşıtı eylemleri birleştirerek doğrudan bir iç savaşa gidilmesine neden olan gelişmeler olarak ortaya çıkmıştır. Ancak tüm gelişmeler bir tarafa Orenburg Tıkacı'mı yeniden canlandıracak gelişme belki de tarihte benzeri zor görülen Çekoslovak Lejyonu⁵³'nun Bolşevikler'e karşı isyan başlatması olmuştur.

⁵² Bknz: Haritalar-2.

⁵³ 1914 yılına gelindiğinde Rusya'da Kiev, St.Petersburg, Moskova, Varşova, Odessa, Lodz, Harkov ve Rostov'a dağılmış yaklaşık 100,000 Çek ve Slovak yaşamaktaydı. I.Dünya Savaşı'nın başlaması Rusya adına Panславist idealarla bağımsız bir Çek devletinin kurulması fikrini ateşlemiş ilk olarak II.Nikolay'a gelen Çek entellektüellerinin planı üzerine Çek topraklarını Habsburg hükümetinden kurtarmak adına bir Çek askerî birliğinin kurulması konusunda anlaşmış ve bu amaca hizmet etmesi için ilk taburlar kurulmuştur. Daha sonra Rus destekli taburların yanısıra Çek bağımsızlığı için Fransa ve İngiltere'nin destekleri ve Tomáš Masaryk (1850-1937) başkanlığında bir Çekoslovak Ulusak Konseyi'nin kurulması Şubat 1916'da Paris'te kurulabilmiştir. Çek Lejyonu'nun I.Dünya Savaşı'nda ilk kullanıldığı yer Galiçya cephesi olmakla birlikte lejyon daha sonra buradan çekilerek 1915 yılında 3.Ordu'da görev yapmak üzere Güneybatı cephesine gönderilmiştir. Ancak Rus Ordusu içerisinde görev

Çekoslovak Lejyonu Şubat Devrimi'nin ardından imparatorluk dönemi yönlendirilmelerinden de kurtulmuştur. Bu bakımdan Geçici Hükümet'in lejyona karşı tavrı daha ılımlı olurken, Geçici Hükümet'e karşı lejyonun sözcüsü olarak Rusya'ya gelen Çekoslovak Cumhuriyeti'nin müstakbel başkanı *Prof. Tomáš Masaryk* önemli bir köprü görevi görmüştür.⁵⁴ Rus Ordusu'nun devrim sonrasında hızla dağılması lejyonun geleceğini belirsizliğe sokmuş ve Masaryk ise buna çözüm olarak kolorduların Avrupa'ya hareketle Fransa ile birleşmesi konusunu gündeme getirmiştir.⁵⁵ Ancak Ekim Devrimi sonrasında oluşan belirsizlik ortamı ve Ukrayna Radası'nın Bolşevik karşıtı bir tavır alarak bağımsızlık mücadelesine girişmesi burada konuşlu lejyonun durumunu oldukça garip bir hale sokmuştur.⁵⁶ Bu bakımdan kendi davalarına oldukça bağlı olan Çek Lejyonu Rusya içerisindeki tüm ihtilaflar ve iç çatışmalar konusunda tarafsızlığını ilan ederek bu belirsizliklerden uzak durmak adına önemli bir adım atmıştır.

Bolşevikler'in Brest-Litovsk Anlaşması ile Almanya ile barış sağlaması ve ardından Ukrayna üzerine bir taaruz başlatması cephe hattına oldukça yakın bulunan lejyon için büyük tehdit oluşturmuştur. Dolayısıyla Fransa Cumhurbaşkanı Raymond Poincare ile Bolşevikler arasında yapılan görüşmeler sırasında Çekoslovak Lejyonu'nun Fransız Ordusu'nun bir parçası sayılması ve tüm modernize masraflarının yine Fransızlar tarafından karşılanması fikri kabul görmüştür.⁵⁷ Bunun yanında lejyonun Ukrayna'dan uzaklaştırılarak Trans-Sibirya Demiryolu ile Vladivostok'a oradan gemilerle

yapan birliklerin henüz sayısı 1,000'i geçmemektedir. Ocak 1916'da Rusya Çek ve Slovak askerlerinin diğer askerle eşit özlük haklarına sahip olmalarını sağlayan bir kararname de yayınlamıştır. Akabinde geçen süreçte oluşturulmaya çalışılan tüfek alaylarıyla büyütülen Çek Birlikleri 1917'de lejyon seviyesine çıkartılmış ve içerisindeki 56,000'den fazla asker, az sayıda sivil ve Çekoslovak ile birlikte sayıları yaklaşık 65,000'i ulaşmıştır. Çekoslovak Lejyonu ile ilgili kaynaklar için bkz: *Çeşsko-Slovatskiy (Çehoslovatskiy) Korpus 1914-1920 Dokumenti i Materiali*, Cilt 1, Novalis, Moskova, 2013; *Çeşsko-Slovatskiy (Çehoslovatskiy) Korpus 1918-1920 Dokumenti i Materiali*, Cilt 2, Kuçkovo Pole, Moskova, 2018. Ayrıca bkz: David Bullock, *The Czech Legion 1914-20*, Osprey, 2009; George F. Kennan, *Soviet-American Relations, 1917-1920; The Decision to Intervene*, Princeton UP, Princeton, 1958.

⁵⁴ Matthew Vink, "The Competition For Self-Determination in Czechoslovakia, 1918-1919", *New Zealand Slavonic Journal*, Vol.46, 2012, s.41-69.

⁵⁵ George F. Kennan, "The Czechoslovak Legion", *The Russian Review*, Vol.16, No.4, 1957, s.5

⁵⁶ Ekim Devrimi ile birlikte Ukrayna'daki gelişmeler için bkz: Serhy Yekelchuk, "The Ukrainian Meaning of 1918 and 1919", *Harvard Ukrainian Studies*, Vol.36, No.1/2, 2019, s.73-86.

⁵⁷ J.F.N. Bradley, "The Allies and the Czech Revolt Against the Bolsheviks in 1918", *The Slavonic and East European Review*, Vol.43, No.101, 1965, s.275-292.

Amerika'ya ve oradan da Avrupa'ya getirilmesi fikri de bu görüşmelerle ortaya çıkmıştır.⁵⁸

Fransa-Masaryk ve Bolşevikler arasındaki görüşmeler sonucunda Vladivostok yönüne doğru harekete başlayan lejyon Mart 1918'e kadar sorunsuz bir şekilde yoluna devam ederken Mart ayında Trotsky'nin Savaş Komiseri olarak atanması lejyonun hareketinin bilinçli olarak yavaşlatılmasıyla sonuçlanmıştır. Stalin başta olmak üzere Trotsky'nin de Savaş Komiseri olarak göreve getirilmesi, Japonya'nın Vladivostok'a çok bir çıkartma gerçekleştirmesi⁵⁹, Çekoslovak Lejyonu'nun Doğu'da Japonya ile birleşebileceği tedirginliğini, Sibiryada Grigori Mihayloviç (Ataman) Semyonov'a katılma ihtimallerini veya Beyaz Ordu'ya katılabilecekleri ya da daha kötüsü topyekun bir dış müdahaleye dahil olabilecekleri düşüncesinin sesli olarak dile getirilmesine yol açmıştır.⁶⁰ Dolayısıyla bu tehditi görmezden gelemeyen Bolşevikler devrimin imajını zedeledikten, 'esir bir halk bulundurmanın utancı' gibi, bir çözüm yolu arayışına girmiştir. Çözüm bulunana kadar lejyonun ilerleyişini durduran Trotsky ve Stalin 26 Mart'ta aldıkları bir dizi kararla lejyonun ilerleyişine izin verdikleri bir kararnameyi Çekoslovak Ulusal Konseyi'ne göndermiş, ancak bu izin detaylı olarak üç ana şarta bağlanmıştır. Karara göre lejyonun tahliyesi hemen ve tek seferde gerçekleştirilecek, kolorduda yüksek pozisyonları işgal eden (karşı devrimci) Rus subaylar görevden derhal alınacak ve lejyon üyeleri yalnızca küçük bir miktar silah bulundurarak asker olarak değil özgür siviller olarak ülkeyi terk edecektir.⁶¹ Ancak belirsizlik ve güvensizlik iki taraf için de kendisini göstermiş ve bu nedenle Çekoslovak Lejyonu bahsi geçen silahları teslim etmek yerine saklama yoluna gitmiştir.

Çelyabinsk tren istasyonuna varılıncaya kadar Bolşevikler lejyonun ilerleyişini bir durdurup bir iptal ederek lejyona üye birliklerin sabırla oynasa da isyanın başlaması çok daha ilginç bir şekilde gerçekleşmiştir. Lejyonu taşıyan tren Çelyabinsk'e vardığında orada Avusturya-Macaristan Ordusu'na

⁵⁸ Ekim Devrimi'nden Mart 1918'e geçen süreçte Bolşevikler ile Çekler arasında iyi ilişkilerin kurulduğu anlaşılmaktadır. Lejyonun Ukrayna'dan çıkarılması ve demiryolu hattıyla Sibiryaya taşınması ve oradan gemilerle Amerika kıtasına taşınması konusunda herhangi bir zorluk ya da engelle karşılaşmamışlardır. Lejyonun izleyeceği yol için bkz: *Ek-3*. Lejyonu Amerika'ya taşıyacağı düşünülen gemiler için bkz: *Ek-4*.

⁵⁹ Japon çıkarmasının iç politikada dahi yaşattığı şok etkisinin yansımaları için bkz: Paul E. Dunscomb, "A Great Disobedience Against People: Popular Press Criticism of Japan's Siberian Intervention, 1918-1922", *The Journal of Japanese Studies*, Vol.32, No.1, 2006, s.53-81.

⁶⁰ Leon Trotsky, *The Military Writings*, Cilt.1, Pathfinder, 1986, s. 282

⁶¹ Kennan, *agm*, s.8; James Bunyan, *Intervention, Civil War and Communism In Russia April-December 1918*, The Johns Hopkins Press, Baltimore, 1936, s.81-82.

ait savaş esirleriyle karşılaşmış⁶² ve 14 Mayıs 1918'de I. Malik isimli bir esir askerin Çek askeri F. Dukançe'yi ağır yaralamasının ardından arkadaşları esir askeri linç etmiştir. Bunun üzerine linç girişimine katılan Çekoslovak askerlerin Bolşevikler tarafından tutuklanması ve hemen ardından tutuklamayı gerçekleştiren Bolşevikler'in etkisiz hale getirilmesi hadisesi, Trotsky tarafından bir 'isyan' olarak lanse edilince öfkelenen Çekoslovak Lejyonu bölgedeki Bolşevik yerel Kızıl Muhafızları tutuklamış, silahlarına el koymuş, cephaneliklerini ele geçirerek Vladivostok'a kendi başlarına gitme kararı vermiş ve 25 Mayıs'ta topyekun isyana başlamıştır.⁶³

Çekoslovak Lejyonu'nun isyanı o kadar hızlı gelişmiştir ki, Trans-Sibirya tren hattı üzerinde dağınık gruplar halinde bulunmalarından dolayı birçok tren istasyonu hızlıca ele geçirilmiş 27 Mayıs 1918'de Çelyabinsk, Penza, Uçuşevo, Syzran ve Tomsk ele geçirilmiş ve Bolşeviklere karşı bölgede daha düzenli bir ordu olmamasından da kaynaklı, ciddi bir üstünlük sağlayarak karşı devrimci hareketleri yeniden palazlanmasını sağlamışlardır.⁶⁴ Bu bakımdan durum Bolşevikler'in öngördüğü gibi olmasa da Çekoslovak Lejyonu Beyaz Ordu'ya değil, lejyonun başarılı isyanından sonra Beyaz Ordu lejyona katılmak zorunda kalmıştır. Haziran ayı boyunca Bolşevikler ile Çekoslovak Lejyonu⁶⁵ arasında anlaşmaya varmak adına görüşmeler sürdürülse de bir sonuca varılamamış, bir ay sonra George Lloyd⁶⁶, J. Clemenceau ve Wilson'ın lejyona destek vermek için birleşmeleri ve Bolşevik

⁶² Yıkılan imparatorluk sahasında I.Dünya Savaşı'ndan kalma farklı milletlerden yaklaşık 450,000 savaş esiri olduğu tahmin edilmektedir. Bu hadiseden sonra savaş esirleri İç Savaş'ta hem Kızıl Ordu hem de Beyaz Ordu tarafından sıkça faydalanılmaya çalışılan insan kaynağı olarak karşımıza çıkmaktadır.

⁶³ *Çeşsko-Slovatskiy (Çehoslovatskiy) Korpus 1918-1920 Dokumenti i Materiali*, Cilt 2, s.11

⁶⁴ *Age*, s.12-13.

⁶⁵ 1920 yılına kadar aralıksız süren çatışmalar sonucunda Vladivostok'a doğru ilerlemeye çalışan Çekoslovak Lejyonu'nu bekleyen zorluklar sonuçlanmamıştır. Doğuya doğru hareketlerine engel olan Bolşevikler'e karşı mücadele eden lejyon bu sefer de Rus İç Savaşı'nın belirleyicisi olduklarından Beyaz Ordu ve İtilaf Devletleri'nin çıkardığı zorluklarla engellenmeye çalışılmıştır. Bu nedenle daha önce Çarlık altınlarını taşıyan bir vagona (566027 Nolu vagon) baskınla altınları ele geçirmeleri ve Ataman Kolçak'ın Bolşevikler'e teslimi gibi konularda Bolşevikler ile anlaşarak Vladivostok'a varabilmiş ve geride çok az kişiyi bırakarak Rusya'dan ayrılabilmişlerdir. Bu bakımdan Çekoslovak Lejyonu'nun kendi hikayesi Rus İç Savaşı'nın en belirleyici unsurlarından biri haline gelmiş, Avrupa'ya tekrar ulaştıklarında ise Çekoslovakya'nın kuruluşunun ve ordusunun temelini oluşturmuşlardır. Altın çalınması ile ilgili belge için bkz: RGAE, F.2324, op.16, d.47, 1.99-99ob. Bolşevikler ile Kolçak'ın teslimi üzerine yapılan görüşmeler için bkz: RGVA, F.1346, op.2, d.609, 1.44-46.

⁶⁶ George Lloyd'un Çekoslovak Lejyonu'na desteğini ve tebriğini ilettiği telgraf için bkz: RGVA, F.1198, op.1, d.47, 1.1, bkz: Ek-5.

Devrimi'ne müdahale ederek İç Savaş'ın bir tarafı olma kararı almalarıyla mücadelenin seyri tamamen Bolşevikler aleyhine dönmüştür.⁶⁷

Çekoslovak Lejyonu'nun isyanı Kızıl Muhafızlar'ın Turgay'da Ataman Dutov'a karşı yürütülen kampanyayı da yarı da kesmiştir çünkü bölgede iki taraflı bir çatışma yürütebilecek birlik sayısı bulundurulamamıştır.⁶⁸ Bunun yanında Çekoslovak Lejyonu, Yekaterinburg Konsey Başkanı'nın Trotsky'ye aktardığına göre doğrudan Ataman Dutov, Menşevik ve Sibiry'a bulunan SR'lar ile doğrudan irtibat ve işbirliği içerisine girerek gerileme içerisinde olan Kossak birliklerini de toparlama işine girişmiştir.⁶⁹ Bu minvalde Bolşevik karşıtı isyanı organize etmek adına 1.Çekoslovak Kolordu Komutanı Binbaşı V.N. Şokorov Bolşevik birliklere karşı bir operasyonel emir dizisi hazırlamış ve dağıtımına yollamıştır. Saratov yakınlarında 20,000 kişilik bir Kızıl Ordu birliği bilgisini alan binbaşı yoğunluğu Ural bölgesine vermiş ve bu çerçevede Yukarı-Ural Kolordusu komutanının bölgede olmayışı bu bölgeye Ataman Dutov'un yeniden görevlendirilmesiyle sonuçlanmıştır.⁷⁰

Çekoslovak Lejyonu faaliyetleriyle yalnızca ülkedeki tek düzenli birlik olmaktan ziyade muharip kimliklerinin vermiş olduğu sevk ve idareyi de oldukça iyi kullandıklarını böylece göstermiştir. Bu durum Dutov'a yeniden Orenburg'u ele geçirme fırsatı vermiş ve 7 Temmuz 1918'de Bolşevik karşıtı eylemlerin sembolü haline geldiği Orenburg'a girebilmiştir. Orenburg ve çevresindeki büyük yerleşim yerlerini ele geçiren Dutov, Orenburg Tıkacı'nı yeniden hayata geçirirken bu sefer yalnızca Kuzey bölgelerine değil Taşkent istikametine de taaruz şansı yakalamış, ilk isyanda teşkilatlandıramadığı Kossaklar ile birlikte Ekim 1918'e geldiğinde Çekoslovak Lejyonu'nun 'Özel Bölge' ilan ettiği Orenburg'ta yaklaşık 60-70,000 kadar askeri yöneten bir tümgenerale dönüşmüştür.⁷¹ Her ne kadar Dutov Orenburg'a altı ay kadar sonra dönebilmiş olsa da Orenburg Tıkacı yalnızca birkaç aylığına kaldırılabilmiş ve bu sürede Türkistan'dan Rus Avrupası'na istenilen lojistik sağlanamamıştır.

Bolşevik karşıtı eylemlerin tek lideri olabilecek nitelikte olmasa da Dutov'un faaliyetleri Ekim Devrimi'nin başından beri onu simgeleştirmeye yetmiştir. Bununla birlikte yine stratejik olarak elinde bulundurduğu bölgenin

⁶⁷ Kısa sürede Bolşevikler hakimiyet bölgelerini kaybetmiş ve 1918 yazının ortasında Doğu'da ve Güney'de Beyaz Ordu, Batı'da ve Kuzey'de İtilaf müdahalesiyle tamamen abluka altında Rus Avrupası'nın küçük bir kısmına sıkışıp kalmıştır. Bknz: *Harita-3*.

⁶⁸ RGVA, F.25892, op.1, d.10, 1.7-7ob.

⁶⁹ RGVA, F.1, op.2, d.29, 1.94.

⁷⁰ *Çeşsko-Slovatskiy (Çehoslovatskiy) Korpus 1918-1920 Dokumentı i Materialı*, Cilt. 2, s.312-313.

⁷¹ RGVA, F.6, op.4, d.358, 1.1-4.

önemi nedeniyle de Dutov, çoğu zaman tepkilerin ve hatta komploların da merkezi haline gelebilmiştir. Örneğin Kolçak Beyaz Ordu'da iktidara gelişi sonrasında Orenburg'un yönetimini ele geçirmek için Dutov'a bir suikast girişimi bile gerçekleştirilmiştir.⁷² Bunun nedeni aslında monarşi yanlısı olan Kolçak ve Beyaz Ordu'nun içerisinde Togan, Çokay ve hatta Bolşevikler'den yana olmasına rağmen Rıskulov gibi Dutov ile işbirliği yapabilen Orenburg organizasyonunun otonomi ve bağımsızlık taleplerinin merkezi olabilme ihtimalidir. Bu bakımdan Türk aydınlarının bağımsızlık mücadelesine Dutov'un da destek verdiğini söylemek pek mümkün değildir. Ancak mevcut şartlarda gelişen ittifak bir süre sonra Togan başta olmak üzere Çokay'ın desteğiyle ileride kurulacak bir Kazak-Kırgız-Başkurt devletinin mümkün olabilmesi için Dutov'a karşı da mücadele etmek zorunda kalmışlardır. Bu bakımdan Dutov'un yarattığı Orenburg Tıkacı Türkistan adına bölgeyi merkezden koruyan bir kalkan görevi görse de bir süre sonra bağımsızlık ve milli ordu kurma idealalarının önündeki en önemli engellerden biri haline de gelmiştir. Dolayısıyla Türk aydınlarının bir kısmının monarşi yanlısı Beyazlar ya da Orenburg merkezli bir dikta yönetimi düşleyen Dutov yerine fizikî olarak sıkışan Bolşevikler'in ılımlı söylemlerine meyletmeleri oldukça anlaşılır bir hale gelmiştir.

Orenburg Tıkacı'nın açıldığı bir-iki aylık kısa süre göz ardı edildiğinde Rus Avrupası ve Türkistan'ın lojistik bağı Dutov'un, o sırada Orenburg Bağımsız Ordusu adında, 1919-1920 kışında şehirden çekilerek 'Açlık Yürüyüşü'⁷³nü başlatmaları ve Kazakistan-Çin sınırından Doğu Türkistan'a varışlarına kadar geçen bir buçuk yıllık süreçte devam etmiştir.⁷⁴ Doğu Türkistan'da tekrar Bolşevikler'e karşı faaliyetler yürütmeye çalışan Dutov'un Basmacılar ile de irtibat kurmaya çalıştığı ve Bolşevikler'e karşı olan her yapı ile bağlantı kurma çabası Doğu Türkistan'da Mahmud Hadjamirov adlı bir Bolşevik ajanı tarafından suikaste kurban gidene kadar devam etmiştir. Bu bakımdan isyanından ölümüne dek geçen süreçte Dutov'un isyanı ve Orenburg Tıkacı hem Türk aydınlanmasının ve Türkistan'ın bağımsızlık mücadelesinde çok önemli bir yer edinmiş ve aynı zamanda Bolşevikler'in Türkistan üzerindeki politikalarında belirleyici ve göz

⁷²Ganin, *age*, s.215.

⁷³ Golodniy Pohod: Kızıl Ordu'nun Omsk şehrini ele geçirmesiyle Dutov ve Andrey Bakic'in beraberindeki askerleriyle Doğu Türkistan'a doğru ulaşmaya çalıştıkları geri çekilişe verilen ad.

⁷⁴ Dutov'un bölgede faaliyetleri ve Doğu Türkistan'ın Rus İç Savaşı'ndaki rolü için önemli bir çalışma için bkz: Michael Share, "The Russian Civil War in Chinese Turkestan (Xinjiang), 1918-1921: A Little Known and Explored Front", *Europe-Asia Studies*, Vol.62, No.3, 2010, s.389-420.

önünde tutulmak zorunda bırakan önemli bir unsur olarak tarihteki yerini almıştır.

3.Orenburg Tıkacı'nın Türkistan ve Taşkent Sovyeti Üzerindeki Etkisi

Orenburg Tıkacı'nın ortaya çıkışı Ekim 1917 Devrimi ile karmaşıklaşan bölge siyasetini daha da içerisinden çıkılmaz bir hale sürüklemiştir. Merkez ile bağlantısı kopan Taşkent Sovyeti, eski sömürgeciler ve askerler de buraya dahil, 1905 Devrimi'nden bu yana etkin olmaya çalışan ancak dünya savaşının etkisiyle faaliyetleri kesintiye uğrayan Ceditçi Türk aydınları ve imparatorluk döneminin sonunda güney bölgelerinde güç kazanan 'mollalar', ya da kadimciler de denilebilir, arasında yoğun bir ittifak-ihtilaf ilişkisi baş gösterirken Türkistan'ın Orenburg Tıkacı ile izole bir hale gelmesi bölgede açlık, kıtlık, üretim ve gıdaya sahip olma gibi değişkenleri de bu karmaşık denklem içerisine eklemiştir. Bu bakımdan İç Savaş'ın en yoğun dönemlerinin yaşandığı bu süreçte Türkistan'ın yaşadığı tecrübe ve İç Savaş sonrasında bu tecrübenin Bolşevikler tarafından geliştirilecek politikalara nasıl etkiler oluşturduğu göz ardı edilen konuların başında gelmiştir.⁷⁵

Ekim Devrimi sonrasında Bolşevik yönetimini Türkistan'da kendi üzerine alan Taşkent yönetimi, Orenburg Tıkacı'nın ortaya çıkardığı gıda arzı sorununu bölgede işçi-köylü ittifakını red ederek ve 'Savaş Komünizmi'ni bahane ederek binlerce kişinin ölümüne yol açan baskı, el koyma ve askerî hakimiyet kurmaya çalışarak üstünlüklerini kabul ettirme yoluna gitmiştir. Bu durumun yol açtığı karışıklık Taşkent'te ikamet eden Ruslar tarafından da tepkiyle karşılanmış ve hatta zaman zaman Taşkent Sovyeti'ne karşı ayaklanmalarına neden olabilmıştır.⁷⁶ Dolayısıyla 1918'in ortasına kadar Orenburg Tıkacı'nın kısa süreli kaldırılışına kadar geçen süreçte Taşkent Sovyeti Türkistan'daki Bolşevik gücünden ziyade adeta Rus gücünün simgesi olmaya devam etmiş, Türk aydınları bu bakımdan Bolşevizmle değil Rus Şovenizmi ile muhattap olmak zorunda kalmıştır.

⁷⁵ Gerçekten de Türk aydınlarının Dutov'un isyanı ve Orenburg Tıkacı gibi süreçlerde oynadığı roller ve hatta İç Savaş'ın genel seyrine etkileri ve savaş sonrasında ortaya çıkan SSCB'nin değişmez bir unsuru olduğu uzun bir süre görmezden gelinmiştir. Türkistan'ın İç Savaş sürecinde geçirdiği aşamaları çalışan araştırmacılar bile Türk aydınlarının, halkın ileri gelenlerinin ve halkın kendisinin oynadığı rolü 'ilkel Asyalı kabile üyeleri' ya da 'devrimci olaylardan ayrı duran yerliler' olarak geçiştirdiği görülebilmektedir. Bknz:Adeeb Khalid, "Tashkent 1917: Muslim Politics in Revolutionary Turkestan", *Slavic Review*, Vol.55, No.2, 1996, s.270-296; Pierce, agm, s.269; William Henry Chamberlin, *The Russian Revolution 1917-1921*, Cilt.1, PUP, Princeton, 1987, s.341.

⁷⁶ Jeff Sahadeo, *Russian Colonial Society In Tashkent, 1865-1923*, Indiana University Press, Bloomington, 2007, s.201.

Şubat Devrimi ve Geçici Hükümet sürecinde de şovenist tavrını sürdüren Taşkent idaresinin uzlaşmaz tavrı, farklı kollardan temsiliyet mücadelesi sürdüren Ceditçi aydınların ve Kadimci ulemayı Hokand'da bir araya getirebilmiştir.⁷⁷ Ceditçi aydınların oluşturduğu otonomi hedefi güden Münevver Kari'nin başı çektiği İslam Şurası ve Şir Ali Lapin liderliğinde Kadimcilerden oluşan Ulema Cemiyeti birleşmiş ve Hokand merkezli Türkistan Milli Hükümeti bu şekilde doğabilmiştir. Ayrıca Dutov'ın Ekim Devrimi'nden hemen sonra isyan etmesi Taşkent yönetiminin doğrudan Hokand yönetimi üzerine gidememesinin de en önemli nedenlerinden biri olmuştur.⁷⁸ Bu bakımdan Orenburg Tıkacı ortaya çıktığında dağınık halde olan Türkistan'daki güç ve idare birimleri en kuzeyden başlayarak İdil-Ural Cumhuriyeti, Alaş Otonomisi, Türkistan'da ikili idare ile Türkistan Otonomisi ve Hive ile Buhara Emirliği olarak şekillenmiştir.⁷⁹

İdari olarak farklı bölünmüşlük ve iktidar adına yapılan mücadele milli bir orduya sahip olmayan Türk halklarını oldukça dezavantajlı kılsa da Orenburg Tıkacı boyunca bölgenin en büyük düşmanı açlık ve gıda kıtlığı olmaya devam etmiştir. Yıllar süren 'pamuk üretimi' sömürüsü ile gıda üretimi geri plana atılan Türkistan'da imparatorluğun yıkılışı ve İç Savaş'ın üretimi durdurmasıyla başlayan kıtlık büyüyerek devam etmiştir.⁸⁰ Hatta bu süreç Türkistan için 1916 yılında gerçekleşen isyanın izleriyle hayvan sürülerini kaybeden binlerce insanın yiyecek bulabilme ümidiyle Taşkent'e göç etmesiyle genel bir kıtlığa dönüşmüştür. Bu bakımdan gıdaya ulaşımın Türkistan mücadelesinde belirleyici olacağı Castagné'in aktarımıyla F. I. Kolesov'un aç Kazaklar'a bakarak "*Bırakın otonomileri onları doyursun, onlara bir lokma ekmek vermeyeceğim!*" diye bağırmasıyla kendisini göstermiştir.⁸¹ Taşkent yönetiminin bitmek bilmeyen el koyma girişimleri ve onarlı gruplar halinde 'stoklanan yiyecekler'in aranması bir süre sonra kendi halkından yemek saklayan 'baylar' yüzünden halkın aç kaldığı retorikine dönüşerek uygulamaların daha da sertleşmesine neden olmuştur.⁸²

⁷⁷ Seyfi Yıldırım, Mirzahan Egamberdiyev, "Türkistan'ın İşgali ve Sovyetleştirilmesi Sürecinde Ermeniler ve Bölgede Yaptıkları Katliamlar", *Belleten*, Cilt.85, Sayı. 302, 2021, s.258 (s.227-277).

⁷⁸ D'encausse, *age*, s.151.

⁷⁹ Bknz: *Harita-4*.

⁸⁰ Türkistan'daki pamuk üretiminin 191-1917 yılları arasındaki değişimi için bknz: Abdulla Rasulov, *Türkistan ve İdil-Ural Halkları Arasındaki İlişkiler*, TTK, Ankara, 2017, s.6 (Tablo-1).

⁸¹ Joseph Castagné, "Le Turkestan deus la révolution russe", *Revue du monde musulman*, 50, 1922, s.55.

⁸² Benzer retorik kendisini dönem dönem tekrarlamıştır. Bknz: *Nasha Gazeta*, 21 Aralık 1917 ve Ocak 1918.

Taşkent Sovyeti'ne bağlı Kızıl Muhafızlar, savaş esirleri ve Ermeni Taşnakçılar'dan oluşan birliklerin Hokand üzerine yürümleri yine burada çok büyük bir tahıl stoğu olduğu yönünde gelen 'bilgiler' ile gerçekleşmiştir. Her ne kadar Türkistan Milli Hükümeti'ni dağıtmak hedefiyle gerçekleştirildiği söylene ve sonuçta gerçekleştirilen saldırıyla Hokand hükümeti ortadan kalksa da, 14 Şubat 1918'e sivil halk üzere rastgele makinalı tüfek atışlarıyla başlayan Kızıl Muhafızların saldırısı şehirdeki tüm para, sığır, at ve diğer mallara el koyulması ve günler süren taciz-tecavüz vakalarına sahne olan bir yağma hareketi olarak gerçekleştirilmiştir.⁸³ Hokand yağmasının ortaya koyduğu yıkım Bolşevikler adına Taşkent Sovyeti'nin askerî operasyonel kabiliyetinin kabul edilmesine ve daha da saldırganlaşmasını sağlayan önemli etkenlerden biri olmuştur.

Hokand katliamından cesaret alan Taşkent Sovyeti başkanı Fedor Kolesov, Hokand'dan sonra gözünü Emir Muhammed Alim Han'ın yönettiği Buhara'ya dikmiştir. 1918 Şubat sonlarında kısa süreliğine açılan Orenburg Tıkacı'nı fırsat bilerek merkez Bolşevikler'den takviye alan Kolesov⁸⁴, hızlı bir şekilde Buhara'ya saldırıyı planlamış, Cedit Hareketi'nin bir kolu olan Genç Buharalılar⁸⁵ ile ittifak yaparak bölgeyi kuşatma altına almıştır.⁸⁶ Ancak Genç Buharalılar ve Kolesov 14 Mart 1918 tarihinde başlattıkları taaruzda başarısız olunca Buhara'nın Bolşevikler tarafından ele geçirilişi Orenburg Tıkacı'nın ortadan kalktığı 1920 yılına ve Frunze'nin bölgeyi hakimiyetine alışına kadar tamamlanamamıştır.⁸⁷ Buhara'nın ele geçirilememesi ve Kolesov'un başlattığı sefer, Taşkent'in gıda arayışı ve el koymalarına büyük sekte vurmuş ve hatta savaş durumunun yarattığı anlaşmazlıklar Buhara'dan Rus nüfusun Taşkent'e göç etmek zorunda kalmasıyla karşılanması gereken gıda talebini de arttırmıştır.⁸⁸

Hokand sonrasında Buhara üzerine de gidilmesi gıda sorununun yanında 'etnik' çatışma ortamını daha da derinleşmiştir. Taşkent Sovyeti ve

⁸³ Seyfi Yıldırım, Mirzahan Egamberdiyev, *agm*, s.262.

⁸⁴ Martha B. Olcott, "The Basmachi or Freeman's Revolt in Turkestan 1918-24", *Soviet Studies*, Vol.33, No.3, 1981, s.354 (352-369).

⁸⁵ Özbekçe *Yosh Buxoroliklar*, Rusça *Mladobuhartsı*.

⁸⁶ A. Ahat Andican, *Cedidizmden Bağımsızlığa Hariçte Türkistan Mücadelesi*, Ötüken, İstanbul, 2003, s.58.

⁸⁷ Buhara'nın Taşkent Sovyeti'ne direnebilmesinin içsel nedenleri göz önünde tutulmak kaydıyla direnişte Emir Muhammed Alim Han'ın İngilizler ile irtibat halinde olması ve kentin savunulabilmesi için yardım ve tecrübeli subay yollandığı bilinmektedir. Bknz:L. V. S. Blacker, "Travels in Turkistan 1918-20", *The Geographical Journal*, Vol.58, No.3, 1921, s.178-197; ayrıca bknz: L. P. Morris, "British Secret Missions in Turkestan, 1918-19", *Journal of Contemporary History*, Vol.12, No.2, 1977, s.363-379.

⁸⁸ Sahadeo, *age*, s.205-206.

Kolesov'un gösterdiği Rus şovenizminin taşkınlıklarının yanında Türkistan halkının özgürlüğü için mücadele eden Ceditçi ya da Kadimci isimlerin sovyetin kullandığı Ermeni-Taşnak birliklerinin Türkistan'da gerçekleştirdiği katliam ve tacizlerle farklı bir boyuta taşınan etnik çatışma ile de uğraşmaları gerekmiştir.⁸⁹ Temelde bakıldığında eski kolonizatör, çarlık görevlileri, sömürgeci ve Taşkent'teki işçi-askerlerden oluşan Taşkent Sovyeti'nin 'sınıf' bazlı yalnızca kendi çıkarlarını koruma ve tüm Türkistan'da yaymaya çalışması diğer grupları Orenburg Tıkacı'nın yarattığı izolasyon sürecinde tamamen dışarda bırakmıştır. Taşkent yönetiminin 'sovyet çatısı' altında giriştiği bu faaliyetler çarlık dönemini aratacak bir yeniden işgal ve sömürge sürecine evrilirken, devrim öncesi bir takım imtiyazlar tanınan grupların da ezilmeye çalışılması Türkistan'ı Bolşevikler adına idare edilemez hale getirmiştir. Bunun yanında sovyetin 1905'ten beri Rus siyaseti içerisinde aktif olarak rol oynayan Ceditçi Türk aydınlarının ve ulemanın 1917 Devrimi ile ortaya çıkan eşitlikçi söylemleri umursamaz tavrı Türkistan'da şiddet olaylarını tırmandıran en önemli etkenlerden biri olmuş ve Türk aydınlarına kendi yollarını çizmek dışında bir seçenek sunmamıştır.

Kolesov'un Türkistan'da gerçekleştirdiği akıl dışı eylemleri yalnızca sovyetin kendi başına aldığı kararlara ve Orenburg Tıkacı'na bağlamak doğru olmaz. Ancak Orenburg Tıkacı'nın yarattığı irtibatsızlık merkezin bölgeye müdahale edebilmesini imkansız kılarken özellikle Lenin'in verdiği kafa karıştırıcı demeçler de bölgedeki kaosa bir fayda sağlamamıştır. Orenburg Tıkacı'nın kaldırılması ve Dutov'un blokajının kaldırılarak Taşkent yönetimine yardım getirilmesi adına taleplerine karşılık bulamayan Kolesov, yönetiminin üstünlüğünü kabul ettirebilmek için doğrudan kanlı şiddet eylemlerinde bulunmuştur. Bunun yanında Ekim Devrimi'nden hemen sonra, Orenburg Tıkacı ile de beraber, Lenin, Stalin ve Bolşevik merkez yönetimi Türkistan'da Taşkent'i mi yoksa Hokand hükümetini mi tanıyacağı konusunda bir karar vermemiştir.⁹⁰ Bunun yanında Lenin'in Türkistan'da öncü güç olarak Rus işçileri değil Müslüman (Türk) yoksulları işaret etmesine rağmen⁹¹ Stalin, Kolesov'un faaliyetlerini her sovyetin iç işlerinde özerk olduğunu vurgulayarak temize çıkarmış, 'Eğer Türkistan halkı iktidarı

⁸⁹ Ermeni-Taşnak birliklerini Rus şovenizmi ve etnik saiklerle Türkistan'da bir manevra aracı olarak kullanan Taşkent Sovyeti ve Kolesov, birliğin Türkistan'da gerçekleştirdiği tüm katliam ve insanlık dışı uygulamalar göz yummuştur. Bu göz yumuş Basmacı İsyanı için gerekli toplumsal birikimin önemli unsurlarından birini teşkil etmiştir. Taşnakçıların Türkistan'daki faaliyetleri için ayrıca bknz: Şuhrat Salamov (Barlas), *Turkestan i Yüjnyy Kavkaz XIX-XX v.v.*, Taşkent, 2015, s.110-152.

⁹⁰ Sahadeo, *age*, s.209.

⁹¹ "Rusya ve Doğu Müslümanlarına Çağrı", *İzvestiya*, No.232, 7 Aralık 1917, s.1-2.

istiyorsa Taşkent Sovyeti'ni zorla almalıdır' diyerek kaosa davetiyeye çıkarmıştır.⁹²

Stalin'in açıklaması milli orduya sahip olmayan Türk halklarının ve Türk aydınlarının iktidarı eline geçiremeyeceklerinin farkında olduğunu düşündürmektedir. Orenburg Tıkacı'nın en büyük dezavantajlarından biri de Dutov ve Beyazlar'ın milli bir ordu kurma çabası güden aydınlara müsadde etmez tavrı nedeniyle Taşkent Sovyeti'ne karşı savunmasız duruma düşmeleri olmuştur. Dolayısıyla Orenburg Tıkacı'nın Bolşevikler için yarattığı dezavantajı merkezî yönetim Taşkent Sovyeti'nin şiddet eylemlerini sürdürebilecekleri bir siyasî ortam hazırlayarak aşmaya çalıştığı görülebilmektedir. Blokajın kaldırılıp Dutov'un yenilgiye uğratılmasının hemen ardından Lenin'in binlerce hazır müfrezeyi Türkistan'a konuşlandırması bu görüşü destekler nitelik taşımaktadır.⁹³

Merkezî yönetimin Taşkent Sovyeti'nin sahip olduğu birliklerden daha fazla birliği Taşkent'e yollamasının tek nedeni bölgedeki otonomi taleplerini yok etmek ve Türk aydınlarını etkisiz hale getirmek değildir. Merkez Bolşevik yönetiminin Hokand ya da Taşkent arasında bir seçim yapmayarak bölgeyi kaosa terk etmesi Orenburg Tıkacı'nı fırsat olarak gören Taşkent komünistlerinin merkezden bağımsız ve onayına ihtiyaç duymadan hareket edebileceğini yüksek sesle dile getirebilme cesaretini göstermeleriyle sonuçlanmıştır. Taşkent Sovyeti'nin bu umarsızlığı Stalin başta olmak üzere Narkomnats'ı oldukça rahatsız etmiş olacak ki Orenburg Tıkacı'nı başından beri takip eden P. A. Kobozev'i durumu kontrol altına almak adına bölgeye yollamıştır.⁹⁴ İlk blokajın kaldırıldığı kısa aralığa denk gelen sürede (Nisan 1918) Kobozev'in yönettiği delegasyonun incelemeleri Taşkent Sovyeti'ni dengeleyebilmek adına Türkistan halkını Taşkent Sovyeti'ne dahil etmeye zorlayan ve 'Lenin'in Müslüman devrim öncüleri rüyası' olarak sunulan kararları doğrultmuştur.⁹⁵ Merkezî yönetimin Taşkent'i iktidarı paylaşmaya, Ceditçi aydınları ve Türkistan halkını yönetime dahil etmeye zorlaması bu bakımdan 'eşitlik' ve 'devrimci' ilkelerden ileri geldiğini söylemek mümkün gözükmemektedir. Çekoslovak Lejyonu'nun isyanı ve Orenburg Tıkacı'nın yeniden ortaya çıkışı sonrasında Bolşevikler'in bu hamlesi, Türkistan'da Taşkent Sovyeti'ni tehdit edebilecek iktidar ortakları doğması ve irtibatın

⁹² Sahadeo, *age*, s.210.

⁹³ "Soobşeniya Glavkoma Voisk I Voennogo Komissara Turkestanskoy Respubliki o Boebom i Çislennom Sostave Turkestanskih Voisk", TsGASA, F.25859, op.2, d.79, I.191.

⁹⁴ Dutov Blokajı adına Kobozev'in hazırladığı rapor için bkz: "Doneseniye P.A.Kobozeva V.İ.Leninu o Boennom Polojenii v Sredney Azii i Hode Boyevnih Deystviy Protiv Belokazakov Dutova", *Grajdamskaya Voyna v Orenburje*, 9 Nisan 1918, s. 118-120.

⁹⁵ GARF, F.1235, op.93, d.581, I.147.

yeniden koptuğu süreçte Kolesov'un dengelenebilmesi adına stratejik bir avantaj sağlamıştır. Sonuç olarak blokajın kaldırıldığı kısa sürede atılan adımlar Orenburg Tıkacı'nın kaldırıldığı 1919 sonuna kadar⁹⁶ Turar Rıskulov gibi isimleri bölgede etkin hale getirerek Taşkent tarafından yok edilen Hokand Hükümeti'ni Taşkent bünyesine dahil edebilmeleri için bir fırsat sunmuştur. Kobozev'in attığı adımlar, Rıskulov'un faaliyetleri, Münevver Kari, Tursun Hocayev de dahil olmak üzere birçok Ceditçi Türk aydınını Bolşevikler ile ittifak yapmaya itmiştir. Ancak kurulan ittifak Türkistan'ın kendi çıkarlarına hizmet edebilmekten çok merkezî yönetimin Taşkent komünistlerini dizginlemek için kullandığı bir siyasî manevra görevi gördüğünden ortaya somut bir kazanım koyulamamış ve askerî güçten yoksun Ceditçi aydınlar Taşkent Sovyeti'nin şiddet eylemlerine engel olabilecek önlemleri alamamıştır.

4.Orenburg Tıkacı'nın Bolşevikler'in Türkistan Politikasına Etkileri

Orenburg Tıkacı'nın ortaya çıkış süreci Türkistan'daki dengeleri değiştirdiği kadar Petrograd'da iktidarı ele geçiren Bolşevikler üzerinde de ekonomik temelde ciddi sorunlar doğurmuştur. Her ne kadar I. Dünya Savaşı'nın yıkıntısı altında olsa da Rus İmparatorluğu ve onun merkezi Petrograd, bu sömürge imparatorluğunun banka ve finans merkezi olma hüviyetini, Bakü petrolünün damıtıldığı, Ural'ın bakırının Sibirya'nın altının işlendiği, Türkistan'ın pamuğunun ipliğe dönüştürüldüğü iktisadî merkez olma özelliğini kaybetmemiştir. Ancak Orenburg Tıkacı, Beyaz Ordu'nun teşkili ve İtilaf Devletleri'nin müdahalesi Bolşevikler'i iktidarın tepesinde imparatorluğun zenginliklerinden mahrum bırakmıştır. İktidarı ele geçirebilme itici gücünü Petrograd işçilerinden alan Bolşevikler bir yandan imparatorluğun sömürge haline getirdiği halklara 'özgürlük' vaad ederken bir yandan da ellerinde tutamadıkları 'sömürge' bölgelerine ulaşamama ve işçilerin çalışabileceği ortamı sağlayamama ikilemini çok acı bir şekilde tecrübe etmiştir.

Türkistan'dan gelen pamuğun⁹⁷ kesilmesi üretemeyen fabrikaların çalışmayan-çalışmayan işçileri ve halkı ile birlikte başlayan ekmek krizi

⁹⁶ Orenburg Tıkacı'nın kaldırılması ve Taşkent-Orenburg tren hattının işler haline gelmesi 1920 Bahar aylarını bulmuştur. Dolayısıyla blokaj ancak Aşkabad'ı ele geçirecek Hazar Deniz Yolu'nu kullanabilmeleri ile sağlanabilmiştir. Bknz: Carr, *age*, s.307.

⁹⁷ Binlerce yıldır pamuk üretiminin ve pamuk ticaretinin merkezlerinden biri olan Türkistan, Rus imparatorluğu'nun sömürgeci talepleri kapsamında pamuk ekiminin merkezi haline gelmiştir. Türkistan'da pamuk üretimindeki aşırılığı ekili alan üzerinden tespit edebilmek mümkündür. Pamuk ekim artışı 1870 yılında 9,7 desyatın (≈1,093 hektar), 1885'de 25,0, 1892-1896'da 142,9, 1902-06'da 226,3, 1907-11'de 318,0, 1912-1916'da 466,0 olmuştur. Bknz: V. İ. Yuferev, *Hlopkovodstvo v Turkestane*, Leningrad, 1925, s.132-136.

başkent başta olmak üzere kıtlığa bağlı milyonların göç haline geçmesine neden olmuş ve Bolşevikler'e daha iktidarlarının ilk aylarında önemli bir insan ve iş gücü kaybı yaşatmıştır.⁹⁸ Bu bakımdan devrime gösterilen ilk silahlı tepkilerin başında gelen Dutov İsyanı ve Orenburg Tıkacı meselesini aşmak ve imparatorluğun sömürge alanlarında hakimiyet kurma çabası Bolşevik Parti Merkezi'nin baş meselelerinden biri haline gelmiştir. Ancak meselenin çözümü kolay olmamakla birlikte İç Savaş'ın seyri çözümü 1919'a kadar Bolşevikler adına imkansız hale getirmiştir. Bunun yanında Bolşevikler'in Marksist ideoloji çerçevesinde 'geri' kalmış olarak görülen Türkistan'da herhangi bir teşkilatlanmasının ya da ajitasyon faaliyetinin olmayışı meselenin çözümünü daha da zorlaştıran öğelerden biri olarak durmuştur.

Merkez ile irtibatlarının kesilmesi sonrasında kendilerini 'Bolşevik' ilan eden eski Rus kolonizatörlerin, askerlerin ve Taşkent işçilerinin bir bakıma imparatorluğun simgesi Türkistan Genel Valiliği'ni Taşkent Sovyeti kılığında sokarak gerçekleştirdikleri katliamlar ve el koymalar⁹⁹, Bolşevikler'in hakimiyet kurmak istedikleri Türkistan'daki imajlarına oldukça büyük bir zarar vermiştir. Bu bakımdan Orenburg Tıkacı süreci Bolşevikler'in bizzat kendilerinin yarattığı gerginlikleri aşma yöntemi Taşkent Sovyeti, Ceditçi aydınlar ve seçkin ulema arasındaki siyasî denklemi dengelemek ve hiçbirini doğrudan muvaffak etmemek üzerine kurulmuştur. Taşkent Sovyeti'nin verdiği zarar, yarattığı etnik, ekonomik ve siyasî kriz Orenburg Tıkacı'nın ortadan kaldırılması sonrasında Bolşevikler'in Türkistan politikalarını düzenlemesinde farklı bir yöntem denemek zorunda bırakmıştır.

Türkistan ile ilişkileri toparlamak adına Bolşevikler hızlı şekilde bir komisyon toplamış ve yeni misyonu bir dizi yayınlarda duyurmuştur. Tesis edilen komisyonun aldığı kararlar sonrasında Lenin tarafından '*Türkistan Komünistlerine*' adı ile yayınlanan metinde; etnik gerginlikleri dindirmek adına Türkistan halklarının 'kendi kaderini tayin' hakkını hiçbir milli grubun diğerine üstünlük kurmadan tesis edilebilecek bir ortam hazırlanması ve buna engel olacak tüm girişimlere Rusya Sovyet hükümetinin karşı olduğunu bildirilmesiyle başlamıştır.¹⁰⁰ 'Yeni misyon' çerçevesinde bölgeye ilişkin hakimiyeti, diplomasi bilgisi ve İç Savaş'ta gösterdiği muharebe başarılarıyla

⁹⁸Peter Gatrell, "WAR, REFUGEEEDOM, REVOLUTİON:Understanding Russia's Refugee Crisis, 1914-1918", *Cahiers du Monde russe*, Vol.58, No.1/, 1917; *Historiographie, dynamiques révolutionnaires et mémoires contestées* (Janvier-juin 2017), s.123-146.

⁹⁹ Orenburg Tıkacı ve sonrasında devrimin Bolşevikler tarafından Türkistan'da kendi haline terk edilmesi ve dönem ile ilgili güvenilir bir kaynak olarak bkz: G., İ., Safarov, *Kolonyalnaya Revolyutsiya: 'Opit' Turkestana*, Moskova, 1921.

¹⁰⁰ V. I. Lenin, "To the Communists of Turkestan", *Collected Works*, Vol.30, Moscow, s.138; (Metnin ilk basımı: Turkestansky Kommunist, Izvestiya TsIK Sovetov Turhestanskoy Respubliki and Krasny Front, 7-10 Ekim 1919.)

Türkistan'ın parti merkezi nazarında sovyetleştirilmesi adına hem askerî hareketleri yürütmek hem de politik dengeyi sağlamak için Mihail Frunze biçilmiş kaftan olarak seçilmiştir. Bunun yanında *Turkkomissiya*/Türk Komisyonu ve *Musburo* gibi organlar teşkil edilerek 'yerlilerin' entegrasyonu ile idari denge yeniden sağlanmaya çalışılmıştır.¹⁰¹ Son olarak Bolşevikler daha önce ulaşamadıkları Türkistan'a propaganda materyalleri ve yerel dilde kitapçıklar içeren 'Kızıl Tren'¹⁰²i yollayarak toplum üzerinde ajitasyon faaliyetleri başlatılmasını planlamıştır.¹⁰³

Tüm ajitasyon süslü Bolşevik retoriği bir kenara bırakıldığında Orenburg Tıkacı'nın ortadan kaldırılması ve Türkistan'da yeniden hakimiyet kurulması sonrasında aslında Frunze'ye temelde iki ana görev verilmiştir. Bunlardan ilki Türkistan'da siyasî durağanlık sağlanarak üretim veriminin artırılması, ikincisi ise birinci misyon tamamlandığında Türkistan'ı merkezi ekonomiye entegre etmek, yani Türkistan üzerinde tam bir hakimiyet kurulmasıdır. Jacobs'un aktarımıyla Frunze'nin Türkistan'a yapılması gereken askerî harekât ile ilgili görüşü şu şekildeydi: "Türkistan'a yapılacak askerî seferin, tüm Türkistan'ı işgal etmek/ele geçirmek ve Türkistan'ın tüm yerel emekçi nüfusunu Sovyet gücünün yanına çekmek gibi acil bir amacı olmalıdır."¹⁰⁴ Aynı zamanda askerî doktoriner de olan Frunze'nin bu ifadeleri kendisine neden bu görevin verildiğini de açıklar niteliktedir. Bu çerçeveden bakıldığında Orenburg Tıkacı'nın Bolşevikler'in Türkistan politikası üzerindeki en temel etkisi ekonomik temelde olmuş ve Türkistan'dan taşınamayan ham maddenin merkezde yarattığı krizler bölge üzerinde hakimiyet kurmanın ne denli hayati olduğunu hatırlatarak yeniden işgalini hazırlamıştır.

Orenburg Tıkacı sürecinde Bolşevikler'in Taşkent Sovyeti'ni dengelemek adına Ceditçi aydınları ve hatta ulemayı idarî organlara eklemeye çabası blokaj kaldırıldığında artık yeterli olmayacaktır. Bu bakımdan Bolşevikler'in ilerleyen yıllarda Büyük Terör ve repressiya uygulamalarında da sıkça başvuracağı '*herkesin suçlu çıkarıldığı*' yöntemler kendisini göstermeye başlamıştır. Örneğin Ekim 1919'da Türkbüro aracılığıyla Türkistan'daki tüm şehirlerin komünist parti komitelerine yollanan bildiride Türkistan'ın her köşesinden parti üyesi olma şartı aranmadan müslüman işçi örgütlerinin kendi çıkardığı adayların geniş kapsamlı bir şekilde hükümete alınması ve

¹⁰¹ Paolo Sartori, "What Went Wrong? The Failure of Soviet Policy on shari'a Courts in Turkestan, 1917-1923", *Die Welt des Islams*, Vol.50, ¾, 2010, s.397-434.

¹⁰² Ya da Ajit-Tren/Ajitasyon Treni.

¹⁰³ Carr, *age*, s.307.

¹⁰⁴ Walter Darnell Jacobs, *Frunze: The Soviet Clausewitz*, Martinus Nijhoff/ The Hague, 1969, s.204.

müslüman mallarına müslüman örgütlerinin rızası olmadan el koymalara son verilerek husümetlerin sonlandırılacağı aktarılmıştır.¹⁰⁵ Ancak her ne kadar haksız el koymalar, yağma ve baskı uygulamaları ortadan kaldırılmış olsa da halk tabanında oluşan gerginliğin de bir şekilde giderilmesi gerekmiştir. Bu bakımdan Taşkent Sovyeti Savaş Komiseri Osipov'un Ocak 1919'da, sonucunda çoğu etnik Rus 4,000 şüphelinin kurşuna dizildiği bir darbe girişimi içerisine girmesi, darbe girişimi esnasında sovyetin önemli figürlerini öldürmesi veya tutuklaması merkez yönetimi için önemli bir dayanak noktası yaratmıştır.¹⁰⁶

Osipov'un ihaneti, Bolşevik Parti merkezinin Orenburg Tıkacı sırasında Türkistan'da yaşanan tüm şiddet olaylarına Taşkent Sovyeti'ndeki 'karşı-devrimci', 'hain' ve 'bozguncuların' neden olduğu olaylar olarak propagandaya çevirmesini sağlayabilmiştir. Türkistan'daki tüm yerli halkın partiye aday olmaksızın hükümet organlarına davet edilmesi Taşkent Sovyeti'ndeki bu hadise nedeniyle olabildiğince şişirilmiş ve blokaj sırasında Türkistan'da Bolşevikler adına faaliyet yürütenler '*Eski Bolşevik*' olarak ilan edilmiştir. Böylelikle Türk Komisyonu aracılığı ve merkeze bağlı Kızıl Ordu aracılığıyla Taşkent Sovyeti içerisinde geniş kapsamlı bir 'arındırma' operasyonu başlatılarak neredeyse eski yönetim tamamen ortadan kaldırılmıştır.¹⁰⁷

Taşkent Sovyeti içerisinde başlatılan arındırma operasyonu sonrasında Bolşevikler Orenburg Tıkacı sürecindeki bölgede hakim olan iki güçten birini etkisiz hale getirmiştir. Bu hamle ile Bolşevikler hem kendilerine zorluk çıkararak ve merkeze belli ki bağlılık göstermeyecek olan bir gücü ortadan kaldırırken Türkistan halkının gözünde de suçluların cezasız kalmadığı görüntüsünü vermeye çalışmıştır. Ancak Türkistan ile ilgili sorunlar halen çözümden oldukça uzaktır. Bir yandan kıtlık devam ederken, bir yandan Basmacı İsyanı büyümeye devam etmekte diğer taraftan da merkez yönetiminin Türkistan'daki yeni misyonu 'arındırılmayan' Türkistan işçileri arasında ciddi rahatsızlıklara yol açmıştır. Örneğin Türkistan'ın en ücra köşelerine yerel halkı Bolşevik propaganda ile tanıştırmak için yollanan misyonerlerin yolladığı raporlar, genellikle gittikleri bölgede halkı sovyet gücüne katmaktan çok Basmacı İsyanı'nın nasıl büyüdüğü ve yerel halk tarafından nasıl desteklendiğini merkeze ileten istihbarat raporlarına evrilmiştir.¹⁰⁸ Lenin'in oldukça güvendiği Taşkent Demiryolu İşçileri de

¹⁰⁵ RGASPI, F.122, op.1, d.47, l.7.

¹⁰⁶ Glenn L. Roberts, *Commissar and Mullah Soviet-Muslim Policy from 1917 to 1924*, Dissertation, Florida, 2007, s. 68.

¹⁰⁷ Sahadeo, *age*, s.216.

¹⁰⁸ RGASPI, F.122, op.1, d.46, l.15-16.

doğrudan bir mektup yazarak son gelişmelerden duydukları rahatsızlığı yoğun biçimde dile getirmiştir.¹⁰⁹ Genel olarak Orenburg Tıkacı süresince Türkistan'daki durumun özetlendiği ve genel bir günah çıkarma hali gözlemlenebilen mektubun en çarpıcı noktası belki de komisyon içerisinde Rıskulov'un Türkistan halkının ulusal ordusunu kurma taleplerinin Türk aydınlarının ve müslümanların tamamen bağımsız olma düşüncesinden ileri geldiğini aktarmaları olmuştur.¹¹⁰

Elbette Türk aydınlarının otonomi ve kültürel özerklik gibi talepleri ve mücadeleleri Taşkent Demiryolu İşçilerinin 'şikayetinden' önce de merkez yönetimi tarafından bilinen bir gerçektir. Ancak eski Taşkent Sovyeti yöneticilerinin ortadan kaldırılması ve yönetime yerel kadroların bir anda yerleştirilmesi eski yönetimin boşalttığı alanın Ceditçi aydınlar tarafından anında vakumlanmasıyla sonuçlanmış ve Basmacı İsyanı ile birleşen endişeler merkez yönetimini oldukça tedirgin etmiştir. Bu bakımdan Osipov'un başarısız darbe girişimi ile Orenburg Tıkacı döneminin günahlarından arındığını düşünen Bolşevik merkez yönetimi bu sefer Türkistan'ın yönetim biçimi üzerinden diğer tarafı temsil eden Türk aydınları üzerine bir tasfiye girişimine başlamıştır. Bunun için ise Türk aydınlarının ve özellikle Alaş Partililer'in Dutov ile ilişkileri yeniden gündeme getirilecektir.

Türkistan'ın idarî şekli ile ilgili tartışmalar Türk Komisyonu'nda 24 Şubat 1920'de tartışılırken üzerinde durulan en önemli hususlardan biri olan milli ordu konusunun çözümsüz kalacağı şu ifadelerle kesinleşmiştir: "*Savunma meseleleri yalnızca Federal Cumhuriyet Askerî Otoritesi'nin kararları ve direktifiyle çözümlür, özerk cumhuriyet hükümetinin direktifleri bu kararlarda herhangi bir değişiklik veya eklemeye tâbi değildir.*"¹¹¹ Bu ifadeler Dutov ve Beyaz Ordu'nun yaptığı gibi Türkistan'ın zaten olmayan savunmasının Bolşevik yönetimi altında hiçbir zaman tesis edilemeyeceğinin Türk aydınları tarafından net bir şekilde anlaşılmasını sağlamıştır.¹¹² Komisyon kararları sonrasında başta Alihan Bökeyhan gibi sembol isimlerin tutuklanması ve Türkistan sisteminden tasfiye edilmesi bu hususla oldukça bağlantılı olmakla birlikte Türkistan'daki diğer güç odağının da merkez yönetimi tarafından

¹⁰⁹ GARF, F.1235, op.55, d.12, l.192-195.

¹¹⁰ GARF, F.1235, op.55, d.12, l.195.

¹¹¹ RGASPI, F.122, op.1, d.10, l.29.

¹¹² Başta Togan ve Çokay olmak üzere Türk aydınlarının bir kısmının Bolşevikler ile ittifakını tamamen koparan ve bir kısmının Basmacı İsyanı'na katılması bir kısmının da bir süre sonra Avrupa ve Türkiye'ye göç ederek muhaceret mücadelesini başlatmalarındaki en önemli unsurlardan birisi milli ordu kurulumuna izin verilmemesi ve 'Milliyetler Sorunu' konusunda Bolşevikler'in uzlaşmaz tavrı olmuştur.

egale edilmesiyle sonuçlanmıştır.¹¹³ Yine aynı şekilde Türkistan Özerk Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nin merkezi yapıya tamamen bağlandığı 11 Nisan 1921 kararnamesinde Türkistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nin idari yapılanmasında federal hükümete yalnızca dış ilişkiler ve dış ticaret yanında askerî işler yetkisi verilip onanması Türkistan'ın merkeze bağlı bir bölge ilan ederek sovyetleştirilmesi için yapılan son idarî hamle olmuştur.

Taşkent Sovyeti ve Ceditçi aydınların iktidar mücadelesini Orenburg Tıkacı sırasında bölgede hiçbir gücün muvaffak olamaması adına kullanan Bolşevik merkez yönetimi, blokajın kaldırılmasının ardından Osipov'un başarısız darbe girişimini eski Bolşevikler'i tasfiye etmek amacıyla kullanmıştır. Böylelikle sovyetin günahlarından kendisini ayırmayı hedefleyen merkez yönetimi, Orenburg Tıkacı ile görmüştür ki merkez yönetiminin iktidarı elinde tutabilmesi ve kendisine destek veren işçi gruplarını faal hale getirebilmesi ancak emperyal dönemden kalan sömürge bölgelerinin yeniden ele geçirilebilmesiyle mümkün kılınabilecektir. Bu bakımdan Taşkent Sovyeti'nin ardından otonomi, kültürel özerklik ve milli ordu gibi söylemleri dile getiren Türk aydınları 'isyancı' Dutov ile işbirliği yapma temelinde tutuklanarak tasfiye edilmiş, bir çoğu da Türkistan'dan ayrılmak zorunda bırakılmıştır. Bu bakımdan Bolşevikler'e 'radikal' gelen tüm güç odaklarından arındırılan Türkistan kendilerini koruyabilecek tüm enstrümanlardan arındırılmaya çalışılarak merkez yönetimine entegre edilmeye ve sovyetleştirilmeye başlamıştır.

Sonuç

Ataman Dutov'un isyanı ve Orenburg Tıkacı hadisesinin ortaya çıkışı Rus İç Savaşı'nın en kritik cephelerinden biri olmuştur. Bolşevikler'in Rus Avrupası'nda hakimiyeti ve iktidarı ele geçirmesi onları doğrudan emperyal coğrafya üzerinde hakimiyet kurabilmelerini sağlayamamıştır. Dutov ile birlikte devam eden anti-bolşevik hareketler Çekoslovak Lejyonu'nun isyanı, Beyaz Ordu'nun tesisi ve İtilaf Devletleri'nin devrime müdahalesi iç savaş süresince Bolşevikler'i Rus Avrupası'nda kendi içerisine hapsolmuş bir konuma getirmiştir. Her ne kadar Bolşevikler tarihte denenmemiş bir ideoloji ve ekonomi sistemiyle Rus İmparatorluğu'nun halefi olarak iktidarı ele geçirse de sahip oldukları gücün dayattığı jeopolitik gereklilikler, devrimin karakterini şekillendiren önemli bir yapı taşı olmuştur. Bolşevikler'in sırtını

¹¹³ İdare biçimi komisyonları ve kararnameleri üzerine Alaş Partili Türk aydınlarının tutuklanması Riskulov başta olmak üzere Bolşevik sistemi içerisinde mücadelelerini sürdüren aydınlar tarafından protesto (Örneğin bkz: RGASPI, *F.122, op.1, d.35, l.31.*) edilse de herhangi bir etki yaratamamış, aynı zamanda bu dönem gerçekleştirilen tutuklamalar ve fikir ayrılıkları Büyük Terör ve repressiya sürecine giden derin ayrılıkların da temelini atmıştır.

dayadığı Petrograd ve Moskova işçileri, devirdikleri hanedanlığın son iki yüzyıllık sömürgeci ve kapitalist politikaları sonucunda ortaya çıkmıştır. Bu nedenle az sayıdaki işçi sınıfını genişletmek ya da en azından fabrikaları işler halde tutmak Bolşevik iktidarının devrimin başındaki en önemli vazifelerinden birine dönüştürmüştür. Bu bakımdan Bolşevikler'in yaşadığı en büyük ikilem, her ne kadar 'esir halklara' özgürlük gibi söylemler geliştirseler de, Rus Avrupası'ndaki fabrikaların bacasını tütürebilecek tek şeyin imparatorluk sahasının 'sömürge'leri üzerinde tahakküm kurabilmeleri ile mümkün olabileceğidir. Bu nedenle özellikle Orenburg Tıkacı hadisesinin en önemli etkisi Bolşevikler'e, 'geri kalmış' toplumlar olarak görüp teşkilatlanma içerisine bile girmedikleri Türkistan gibi coğrafyaları sömürmeye ve hakimiyet altında tutmaya devam etmedikçe Rus Avrupası'nda bir iktidarın sürdürülemeyeceğini hatırlatmasıdır. Dolayısıyla Orenburg Tıkacı süreci ve sonrasında Bolşevikler'in Türkistan'a bakışı ve geliştirdiği politikalar da dahil olmak üzere 1928 yılında Stalin'in başlattığı 'sanayileşme' ve 'sovyetleşme' hareketi bu dönemde uygulanan merkezîyetçi politikalarla gerçekleşebilmiştir.

Orenburg Tıkacı sonrasında Bolşevik merkez yönetimi ve Türkistan'ın bağlantısının kopması Taşkent'te eski imparatorluk yöneticileri, askerleri ve demiryolu işçilerinin kendisini 'Bolşevik' ilan ederek türlü katliamlara, haksız el koymalara ve merkezin işçi-köylü ittifakı gibi söylemlerini red eden baskı uygulamalarına neden olmuştur. Taşkent Sovyeti'nin özellikle Taşnakçı Ermeni birlikleri ile giriştiği eylemler bölgedeki etnik çatışmaları derinleştirirken merkez yönetiminin imajına da büyük zarar vermiştir. Bunun yanında Orenburg Tıkacı'nın yarattığı izolasyon Taşkent Sovyeti'nin merkeze karşı dahi tavır alabilmesine ve kendi müstakil yönetimlerini ilan etme girişimlerine olanak sağlamıştır. Bu bakımdan merkez yönetimi Türkistan'da bulunan Ceditçi aydınların faaliyetlerini kendi lehlerine kullanarak sovyeti dengeleme politikası gütmüş, ancak Stalin ve Lenin'in bu politikası bölgede daha büyük siyasî karışıklıklara 'bilinçli' olarak sebebiyet vermiştir.

Orenburg Tıkacı'nın yaşattığı tecrübe İç Savaş'ın Bolşevikler tarafından kazanılması sonrasında Türkistan'daki imajın sil baştan yeniden bir ajitasyon ve propaganda silahı ile düzenlenmesini gerektirmiştir. Blokaj süresince Türkistan'daki şiddet olaylarını gerçekleştiren Taşkent Sovyeti yetkilileri bu çerçevede 'eski bolşevik' olarak ilan edilerek tasfiye edilmiş ve Orenburg Tıkacı'nın sağladığı izolasyonla Türkistan'da 'Otonomiler Dönemini' başlatan Türk aydınları Bolşevik eli ile yönetime dahil edilmek zorunda kalmıştır. Ancak bir yandan dengeleyici olarak yerel halkı yönetime dahil etmek zorunda kalan merkez yönetimi, sovyeti cezalandırdıktan sonra 'bağımsızlık' hedefinde olduklarını düşündüğü ya da bu düşüncüyü yok etmek

adına sembol olan Türk aydınlarını da cezalandırmaya başlamıştır. Dolayısıyla merkez yönetiminin yeni misyonu ve cezalandırmaları Orenburg Tıkacı sürecinde ya Dutov ya da Taşkent Sovyeti ile ittifak kurmaya çalışarak milli ordu ve otonomi kurma hedefinde olan Türk aydınlarının seyrini Bolşevik merkez yönetimi ile ittifaka mecbur etmiştir.

Orenburg Tıkacı sürecinin güç odaklarını blokaj kaldırıldığında tasfiye eden merkez yönetimi başta Kobozev ve Frunze olmak üzere Türkistan'da tam hakimiyeti kurmak için askerî ve idarî politikaları da hayat geçirmiştir. Tüm cezalandırmalara ve iyileştirme çabalarına rağmen Türkistan'daki açlık, üretim dengesizliği, gıda tedarik zinciri gibi konuların çözülememesi bir tarafa Taşkent Sovyeti'nin derinleştirdiği ayrılıkçı faaliyetlerle Basmacı İsyanı'nı bölgede ortaya çıkarmıştır. Türk aydınlarının politik faaliyetlerine ek olarak, 1916 İsyanı ve Basmacı Hareketi'nin yarattığı tedirginlik bölgede yerel halk destekli ne denli büyük bir askerî potansiyelin olduğunu merkez yönetimine kanıtlamıştır. Bu bakımdan Frunze'nin idaresinde tüm Türkistan'da askerî dominasyon kurulmaya çalışılırken Türkistan idarî yapısında kurulan yerel askerî yapılanmanın sınırı ve yönetim hakkının kimde olacağı hem Türk Komisyonu'nda hem de merkezde yapılan kongrelerde en önemli gündem olmuştur. Sonuç olarak Türkistan'ın yeniden merkeze bağlı bir bölge olarak tesis edilebilmesi ve ekonomik olarak durağan hale getirilerek merkezin çıkarlarına uygun olarak yapılandırılması adına Türkistan Özerk Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti yerel halkın kendini koruyabileceği idarî ve askerî gereçlerden mahrum bırakıldıktan sonra Türkistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti ilan edilmiş ve bölge iki yüzyıldan beri sömürüldüğü emperyal baskıdan kurtulurken, sovyetleştirme ve Bolşevik sömürsünün içerisine çekilmiştir.

Kaynakça

Arşivler

Çeşsko-Slovatskiy (Çehoslovatskiy) Korpus 1914-1920 Dokumentı i Materialı, Cilt 1, Novalis, Moskova, 2013;

Çeşsko-Slovatskiy (Çehoslovatskiy) Korpus 1918-1920 Dokumentı i Materialı, Cilt 2, Kuçkovo Pole, Moskova, 2018;

Dokumentı Vneşney Politiki SSSR, M, 1957, T.1, s.16-17;

GARF (Rusya Federasyonu Devlet Arşivi), F. 952, op.3, d.28, I.10; F.1235, op.93, d.581, I.147; F.1235, op.93, d.581, I.147; F.1235, op.55, d.12, I.192-195; F.1235, op.55, d.12, I.195.

Orenburgskiy Kazaçiy Vestnik, No:63, 27 Oktyabrya 1917;

RGVA (*Rusya Devlet Askeri Arşivi*), F.1198, op.1, d.47, I.1; F.1346, op.2, d.609, I.44-46; F.1, op.2, d.29, I.94; F.1198, op.1, d.47, I.1; F.25892, op.1, d.10, I.7-7ob; F.39477, op.1, d.1, I.8; F.39868, op.1, d.8, I.207; F.40307, op.1,d.35, I.25; F.6, op.4, d.358, I.1-4;

RGVIA (Rusya Devlet Askeri Tarih Arşivi), F. 165. op. 1. d. 1554. I. 1; F. 400. op. 1. d. 4546. Kısım 1. I. 268; F.165, op.1, d.1554, I.1;

TsGVIA (*Merkezi Devlet Askeri-Tarih Arşivi*), F.2031, op. 1, d.1579, I.189.

Telif Eserler

Andican, A. A., Cedidizmden Bağımsızlığa Hariçte Türkistan Mücadelesi, Ötüken, İstanbul, 2003;

Bubnov, A. S., Grajdanskaya Voyna, Partiya i Voennoye Delo, Sbornik Statey: Voyenny Vestnik, Moskova, 1928;

Bullock, D., The Czech Legion 1914-20, Osprey, 2009;

Bunyan, J., Intervention, Civil War and Communism In Russia April-December 1918, The Johns Hopkins Press, Baltimore, 1936;

Carr, E. H., Bolşevik Devrimi, Çev: Orhan Suda, Cilt:1, Metis, 2016;

D'encausse, H. C., Islam and the Russian Empire Reform and Revolution in Central Asia, Çev: Quintin Hoare, I.B. Tauris & Co Ltd., 1988;

Deutscher, I., The Prophet Armed: Trotsky 1879-1921, Verso, 2003;

Draper, H., War and Revolution: Lenin and the Myth of Revolutionary Defeatism, Humanities Press, New Jersey, 1996;

Figes, O., A People's Tragedy: The Russian Revolution, 1891-1924, Penguin, 1996;

Ganin, A. V., Ataman A. İ. Dutov, Tsentrpoligraf, Moskova, 2006;

- Jacobs, W. D., *Frunze: The Soviet Clausewitz*, Martinus Nijhoff/ The Hague, 1969;
- Kurat, A. N., *Rusya Tarihi*, TTK, Ankara, 2014;
- Leon Trotsky's Theory of Permanent Revolution and Its Incorporation Into Lenin's Party Platform in 1917, Çev: Penelope Lynn Slacum, University of Nort Carolina, 1963;
- Lisovsky, N. K., *Oktyabr na Yujnom Urale*, Çelyabinsk, 1957;
- Pierce, R. A., *Russian Central Asia 1867-1917: A Study in Colonial Rule*, University of California Press, 2021;
- Pipes, R., *Russia Under the Bolshevik Regime*, Alfred A. Knopf, NY, 1994;
- Rasulov, A., *Türkistan ve İdil-Ural Halkları Arasındaki İlişkiler*, Çev. Ali Ünal, TTK, Ankara, 2017;
- Riasanovsky, N.&Steinberg M. D., *A History of Russia*, Oxford University Press, London, 2005;
- Sadikov, R., *Kanlı Dört Yıl Rus İç Savaş Tarihi (1917-1920)*, Nobel Yay., 2020;
- Safarov, G. İ., *Kolonyalnaya Revolyutsiya: 'Opıt' Turkestana*, Moskova, 1921;
- Sahadeo, J., *Russian Colonial Society In Tashkent, 1865-1923*, Indiana University Press, Bloomington, 2007;
- Salamov, (Barlas) Ş., *Turkestan i Yüjny Kavkaz XIX-XX v.v.*, Taşkent, 2015;
- Smele, J. D., *The Russian Civil Wars 1916-1926 Ten Years That Shook the World*, Oxford University Press, 2015;
- Togan, Z. V., *Hatıralar*, Ankara, 1999;
- Trotsky, L., *The Military Writings*, Cilt.1, Pathfinder, 1986;
- Tursunov, T. H., *Vostanniye 1916 Goda v Sredney Azii i Kazakhstane*, Taşkent, 1962;
- Yarmolinsky, A., *Road to Revolution: A Century of Russian Radicalism*, Princeton University Press, New Jersey, 2014;
- Yuferev, V. İ., *Hlopkovodstvo v Turkestane*, Leningrad, 1925.

Makaleler

- Ames, E., "A Century of Russian Railroad Construction: 1837-1936", *The American Slavic and East European Review*, Vol.6, No.3/4, 1947, s.57-74;
- Balkelis, T., "Demobilization and Remobilization of German and Lithuanian Paramilitaries after the First World War", *Journal of Contemporary History*, Vol.50, No.1, 2015;
- Bradley, J.F.N., "The Allies and the Czech Revolt Against the Bolsheviks in 1918", *The Slavonic and East European Review*, Vol.43, No.101, 1965, s.275-292.

- Figes, O., "The Red Army and Mass Mobilization during the Russian Civil War 1918-1920", *Past & Present*, No.129, 1990;
- Karataş, Ö., "Rus Raporlarında Türkistan İsyanı", *Avrasya İncelemeleri Dergisi*, 10, 1, 2021, s.63-82;
- Kaymak, M., "1873-1896 Krizi: Mit mi Gerçeklik mi?", *A. Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, Cilt:36, Sayı:5, 2010, s.165-194.;
- Kenez, P., "Western Historiography of the Russian Civil War", *Essays in Russian and East European History: Festschrift in Honor of Edward C. Thaden*, Ed:Leo Schelbert&Nick Ceh, *East European Monographs Serisi*, 1995;
- Kennan, G. F., "The Czechoslovak Legion", *The Russian Review*, Vol.16, No.4, 1957, s.3-16;
- Khalid, A., "Tashkent 1917: Muslim Politics in Revolutionary Turkestan", *Slavic Review*, Vol.55, No.2, 1996, s.270-296;
- MacKenzie, D., "Turkestan Significance to Russia", *The Russian Review*, Vol.33, No.2, 1974, s.167-188;
- Menning, B. W., "Pieces of the Puzzle: The Role of Iu. N. Danilov and M. V. Alekseev in Russian War Planning before 1914", *The International History Review*, Vol. 25, No. 4, 2003, s.775-798;
- Morrison, A., "Russian Rule in Turkestan and the Example of British India, c. 1860-1917", *The Slavonic and East European Review*, Vol. 84, No. 4, s.666-707;
- Pierce, R. A., "Toward Soviet Power in Tashkent, February-October 1917", *Canadian Slavonic Papers / Revue Canadienne des Slavistes*, Volume 17, 2-3, 1975, s.261-270;
- Sartori, P., "What Went Wrong? The Failure of Soviet Policy on shari'a Courts in Turkestan, 1917-1923", *Die Welt des Islams*, Vol.50, ¾, 2010, s.397-434;
- Smith, C. F., "Atamanshchina in the Russian Far East", *Russian History/Histoire Russe*, 6, Pt.1, 1979;
- Solovev, M. D., "Permskiye Raboçkiye v Boyah za Rodnoy Ural", *V Boyah i Pohodah: Vospominaniya Uçastnikov Grajdanskoy Voyni na Urale*, Sverdlovsk, 1959;
- Suny, R. G., "Toward a Social History of the October Revolution", *The American Historical Review*, Vol.88, No.1, 1983, s.31-52;
- Swain, G., "The Disillusioning of the Revolution's Praetorian Guard: The Latvian Riflemen, Summer-Autumn 1918", *Europe-Asia Studies*, Vol. 51, No. 4, 1999, s.667-686;
- Tschebotarioff, G. P., "The Cossacks and the Revolution of 1917", *The Russian Review*, Vol.20, No.3, 1961, s.206-216;

Voynov, B. M., Orenburgskoye Kazache Voysko v Godi Revolyutsii i Grajdanskoj Voyny (Oktyabr 1917-1919 gg.), İstoriçeskiye Oçerki:cb. Nauç. Tr., Çelyabinsk, 1994;

Yıldırım, S.&Egamberdiyev, M., “Türkistan’ın İşgali ve Sovyetleştirilmesi Sürecinde Ermeniler ve Bölgede Yaptıkları Katliamlar”, Belleten, Cilt.85, Sayı. 302, 2021, s.227-277;

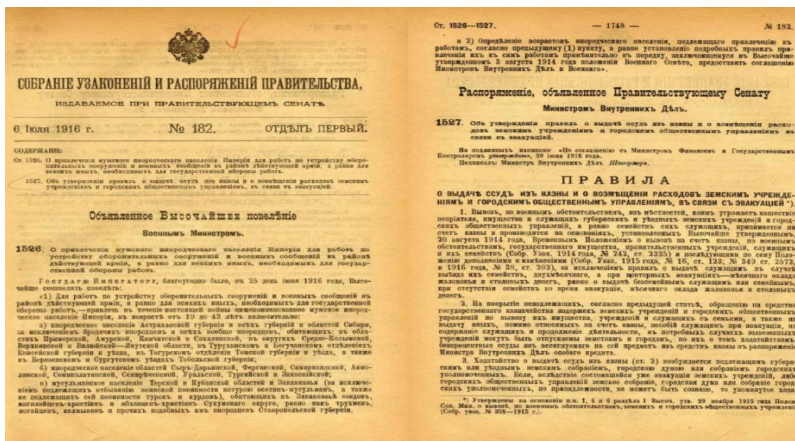
Yorulmaz, O., “Alaş Orda Hareketi”, Belleten, Cilt.80, S.289, 2016, s.939- 976.

Ekler

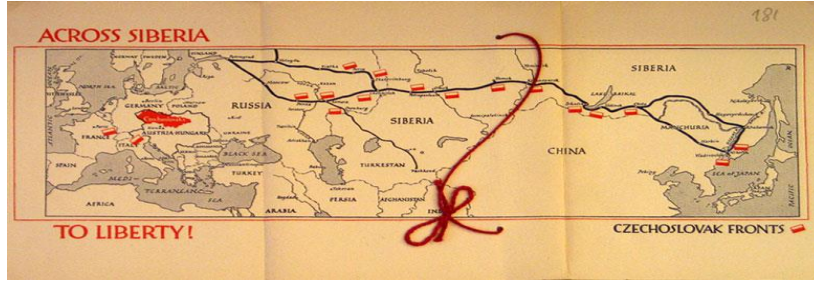
Ek-1:Kızıl muhafızları gösteren Ya.V. Shteinberg tarafından çekilen fotoğraf (kartpostal örneği), *Президентская библиотека/Президентская Библиотека:* <https://www.prlib.ru/item/681424>

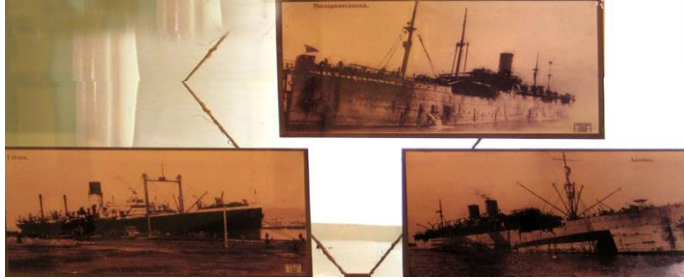
Ek-2

Ek-3: Çekoslovak Lejyonu için hazırlanan Sibiryadan Özgürlüğe Broşürü: RGVA, F. 1198, op.1, d.180, I.181-195.

Ek-4: Ayrıca tahliye için hazırlanan Titan, Asolus ve Sueskunanna gemileri: GARF, F.9114, op.1, d.16, I. 209-215.

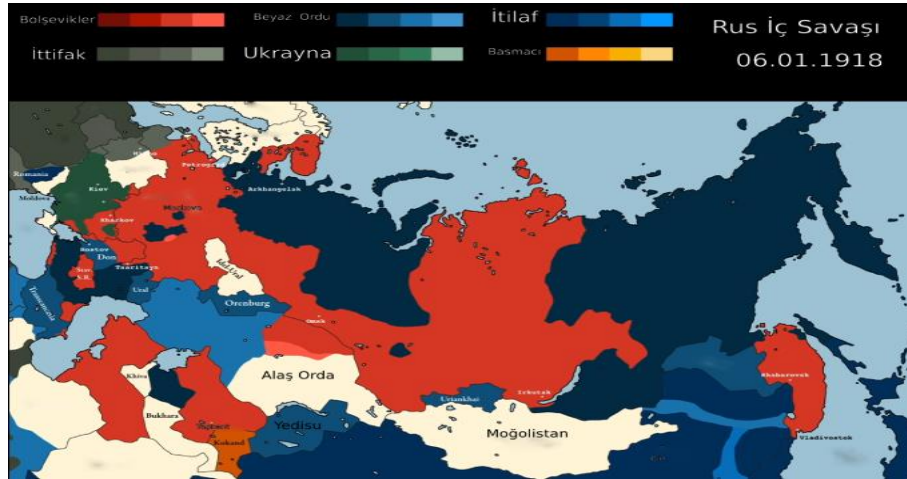

Ek-5: George Lloyd'un Telgrafi

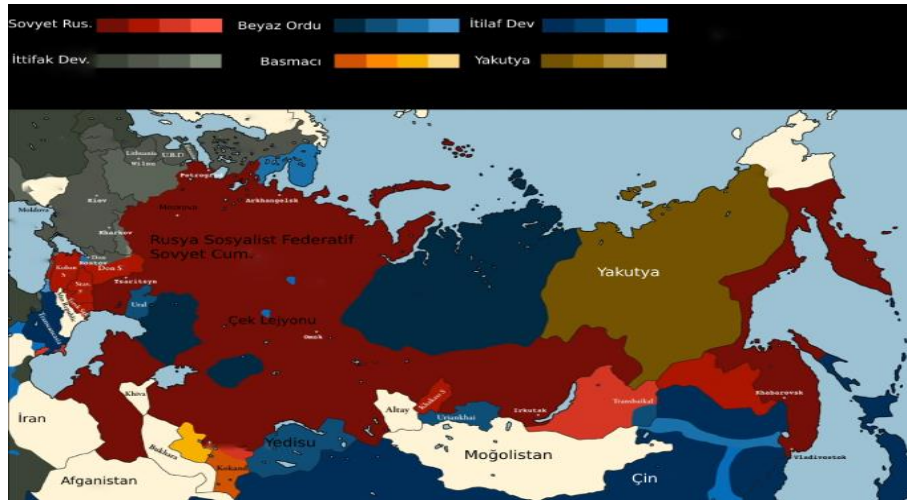
Indicati
= SSS LONDON 20022 136 120 145 S =
ON BEHALF OF THE BRITISH WAR CABINET I SEND YOU OUR HEARTIEST
CONGRATULATIONS ON THE STRIKING SUCCESSES WON BY THE CZECHO
SLOVAK FORCES AGAINST ARMIES OF GERMAN AND AUSTRIAN TROOPS IN
SIBERIA THE STORY OF THE ADVENTURES AND TRIUMPHS OF THIS SMALL
ARMY IS INDEED ONE OF THE GREATEST EPICS OF HISTORY IT HAS
FILLED US ALL WITH ADMIRATION FOR THE COURAGE PERSISTENCE AND
SELFCONTROL OF YOUR COUNTRYMEN AND SHOWS WHAT CAN BE DONE TO
TRIONPH OVER TIME DISTANCE AND LACK OF MATERIAL RESOURCES BY
THOSE HOLDING THE SPIRIT OF FREEDOM IN THEIR HEARTS YOUR NATION
HAS RENDERED INESTIMABLE SERVICE TO RUSSIA AND TO THE ALLIES IN
THEIR STRUGGLE TO FREE THE WORLD FROM DESPOTISM WE SHALL NEVER
FORGET IT = D LLOYD GEORGE 11 TH SEPTEMBER 1918 =

Haritalar¹¹⁴

Harita-1: Kızıl Taaruz ile birlikte Bolşevik hakimiyet alanları

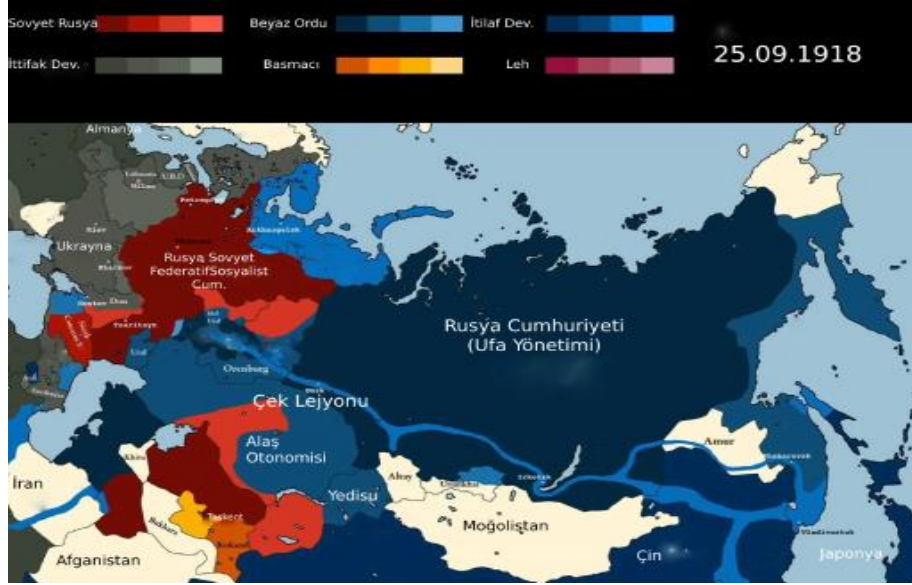

Harita-2: Çek Lejyonu'nun isyanından hemen önce Bolşevik hakimiyet alanları ve Lejyonun konumu

¹¹⁴ Yan Xishan 閻錫山. (3 Haz 2019). The Russian Civil War: Every day [Video].Youtube. <https://www.youtube.com/watch?v=tLDz5QIjOb0&t=93s> verilerinin arka planı kullanılarak haritalar yazar tarafından 'Adobe Photoshop Express' aracılığıyla oluşturulmuştur.

Harita-3: Çek Lejyonu'nun isyama sonrasında Bolşeviklerin sıkıştığı alan

Harita-4: Türk Dünyası'nın 1917-1920 Rus İç Savaşı'nda Gerçekleştirebildiği Otonom Yönetimler

TÜRK ÇAĞDAŞLAŞMA SÜRECİNDE İSMAİL GASPIRALI ÖNDERLİĞİNDE BAŞLATILAN USUL-İ CEDİT HAREKETİNİN ROLÜ

THE ROLE OF THE USUL-I CEDIT MOVEMENT
INITIATED WITH THE LEADERSHIP OF ISMAIL
GASPIRALI IN THE TURKISH MODERNIZATION
PROCESS

Gamze İME*

Makale Bilgisi

Başvuru: 21.04.2021

Kabul: 21.07.2022

Article Info

Received, Apr,21,2021

Accepted: Jun,21,2022

Öz

Cedit hareketi Türk milli bilincinin gelişimi ve Türk halklarının bağımsızlık mücadelelerine önemli fikri etkisi olmuş bir hareket olarak nitelendirilir. Usul-i Cedit (Yeni Usul) akımı ise eğitim ve kültür alanlarında çağın gerisinde kalmanın sebeplerini belirlemek ve bu soruna uygun çözümler üretmek amacıyla güden bir yaklaşım olarak karşımıza çıkar. Bu sayede eğitim alanında yapılacak olan reformlarla XIX. yüzyılda Türk dünyasının içinde bulunduğu geri kalmışlığın önüne geçilmek istenmiştir. İsmail Gaspıralı, hareketin en bilinen ve en önemli isimlerinden biridir. Onun çalışmalarında da görüldüğü üzere söz konusu duruma öncelikli ve uygun çözüm olarak eğitim sisteminin değiştirilmesi, geliştirilmesi ve toplumun bu konuda eğitilmesi bulunmuştur. Fakat bu yaklaşıma toplumdaki bazı kesimler tepki vermiş ve muhalefet etmişlerdir. Kadimci olarak nitelendirilen kimseler, yenileşmeyi adeta bir yozlaşma olarak görmüşlerdir. Sonuçta İsmail Bey'in çıkardığı Tercüman gazetesini vasıtasıyla eğitim-öğretimde yenileşmeyi öngören bakış açısı, tüm Türk-İslam coğrafyasında yayılma imkânı bulmuştur. Eğitimdeki bu noksanlığın farkında olan İsmail Gaspıralı'nın başlattığı bu usul-i cedit hareketi, başta Rusya'da yaşayan Müslüman ve Türk topluluklarının ulusal bilinçlerini kazanmasında, Türk milliyetçiliğinin gelişmesinde ve bu ülkede yaşayan halkların hak arama mücadelesinde önemli görevleri yerine getirmiştir. Bu çalışmada eski usul eğitim anlayışı ile Rusya Müslümanlarından İsmail Gaspıralı'nın geliştirdiği yeni usul

* Doktora Öğrencisi, Aksaray Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Bölümü, gamzeimee@gmail.com, Orcid: 0000-0001-9943-085X, Aksaray Türkiye

eğitim tarzının karşılaştırması yapılarak usul-i cedit'in Çağdaş Türk Dünyasına katkıları incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Usul-i Cedit, İsmail Gaspıralı, Usul-i kadim, Çağdaşlaşma

Abstract

The Cedit movement is described as a movement that had an important intellectual impact on the development of Turkish national consciousness and the independence struggle of the Turkish peoples. The Usul-i Cedit trend (new method) appears as an approach that aims to determine the reasons for falling behind the age in the fields of education and culture and to produce appropriate solutions to this problem. In this way, with the reforms to be made in the field of education, it was aimed to prevent the backwardness of the Turkish world in the 19th century. İsmail Gaspıralı is one of the best known and most important names in the movement. As can be seen in his studies, changing and developing the education system and educating the society on this issue were found as a priority and appropriate solution to the situation in question. However, some segments of the society reacted and opposed this approach. People who were considered to be ancientists saw innovation as a kind of corruption. As a result, the perspective that envisions innovation in education through the Tercüman newspaper published by İsmail Gaspıralı has found the opportunity to spread throughout the Turkish-Islamic geography. Being aware of this deficiency in education, this usul-i cedit movement initiated by İsmail Gaspıralı has fulfilled important duties in gaining the national consciousness of the Muslim and Turkish communities living in Russia, the development of Turkish nationalism and the struggle of the people living in this country. In this study, by comparing the new style of education developed by İsmail Gaspıralı, one of the Russian Muslims, with the old-style education understanding, the contributions of the style to the Contemporary Turkish World were examined.

Keywords: Usul-i Cedit (New method), İsmail Gaspıralı, Usul-i kadim (Old method), Modernization

Giriş

Cedit hareketi, Türk milli bilincinin gelişimi ve Türk halklarının bağımsızlık mücadelelerine önemli fikri etkisi olmuş bir hareket olarak nitelendirilir. Usul-i cedit ise İsmail Gaspıralı'nın eğitimi desteklemek amacıyla ortaya koymuş olduğu yeni bir metottur. Aynı zamanda İsmail Bey'in çocukları kolay ve çabuk okutmak için bulduğu yöntemin adıdır.¹ Rusya Müslümanlarının önemli aydınlarından İsmail Bey sayesinde yenilik arayışları organize olmuş ve güçlü bir harekete dönüşmüştür. Gaspıralı'nın

¹ Ahmet Kanlıdere, *XIX. Yüzyıl Türk Dünyası*, Anadolu Üniversitesi Yayınları, Eskişehir 2013, s.35; Fahri Temizyürek, "Gaspıralı İsmail Bey'in Cedit Mektepleri Üzerine", *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, Cilt:11, Sayı:4, (2014), s.367

Tercüman gazetesi¹ ve usul-i cedid mektepleri bu yolda önemli bir basamak olmuştur. O, Müslüman mekteplerinin eski usul eğitim sistemi ile devam etmemeleri için uğraşmış, buna çözüm getirerek yeni metodun etkili bir şekilde uygulanması için önemli çalışmalar yapmıştır.² Bu eski usul eğitim sistemi, aşağıda usul-i kadim mektepleri başlığında açıklanmıştır. İsmail Bey'in Tercüman gazetesi ve usul-i cedid okulları ile yapmaya çalıştığı milliyetçilik ve yenileşme hareketleri daha çok Türk ve Müslüman dünyasını modern eğitim ve düşünce ile donatmak ve Türk halkında Türklük bilincini uyandırmak noktasındaydı. Bu milliyetçilikten kastedilen, Gaspıralı İsmail'in Rusya'daki Türkler ve Müslümanların hukuken ve bağımsız bir statüye sahip topluluklar olarak kabul edilmelerini sağlamaktı.³ Nitekim bu gazete ile ortaya attığı “*Dilde, Fikirde, İşte Birlik*” şiarı Türk dünyasında bütün zamanlar için temel felsefe halini aldı.⁴ Bir toplumun aydınlanmasında eğitimin önemi yadsınamaz. Osmanlı'da Meclis-i Umûr- Nafia adlı bir istişare kurulunun verdiği eğitim ile ilgili bir rapora göre bütün sanatlar ve hırfetler bilim sayesinde gerçekleştirilir. Dinsel bilgiler, insanı ahirette kurtuluşa hazırlayan bilgilerdir. Fenler insanların dünya hayatının gelişmesine yarar. Bilimin olmadığı yerde, cahil insanlar devletin ve yurtseverliğin ne demek olduğunu bilmezler. Bir devlette bilim ve ihtisaslaşma, diğer bütün amaçların başında gelir.⁵

1. Usul-i Kadim Mektepleri

XIX. yüzyılın sonlarına kadar Rusya Müslümanlarında ilköğretim geleneksel yöntemlerle, şehirlerde medrese bünyesinde, köylerde ise camilerin yanında bulunan mekteplerde yürütülüyordu. Sadece okuma-yazma ve ilmihal bilgisi öğretiliyor, Kur'an'dan bazı sûrelerin ezberletilmesiyle

¹ Bu gazetenin 19. yüzyılın sonları ile 20. yüzyılın başlarında Türk aydınları üzerinde büyük etkisi olmuştur. Bir bakıma öğreticilik ve yol göstericilik işlevi görmüştür. Detaylı bilgi için bkz. Mustafa Kafalı, “İsmail Gaspıralı'nın Yayıncılığı ve Gazeteciliği”, *Türk Kültürü Dergisi*, Sayı: 337- 338, Mayıs-Haziran 1991, s. 302-307.

² Kanlıdere, *a.g.e.*, s.35; Ahmet Arslan, “Gaspıralı İsmail Bey'in Eğitim Reformu ve Usûl-i Cedid Gaspıralı İsmail Bey'in Yaşam Öyküsü ve Türk Fikir Hayatına Etkileri”, *GAU Sosyal ve Uygulamalı Bilimler Dergisi*, Cilt:8, Sayı:1, (2016), s.13

³ Serdar Sağlam, “İsmail Gaspıralı'da Millet ve Milliyetçilik”, *21. Yüzyılda Eğitim ve Toplum Eğitim Bilimleri ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Cilt:8, Sayı:24, (2019), s.450

⁴ Saadettin Yağmur Gömeç, *Türk Cumhuriyetleri ve Toplulukları Tarihi*, Berikan Yayıncılık, 8. Baskı Ankara 2018, s.476

⁵ Bu raporun orjinal metni için bkz. Mahmud Cevat, *Maarif-i Umûmiye Nezareti Tarihçe-i Teşkilât ve İcraatı* Matbaa-i Amire, İstanbul 1922, s. 6-10

yetiniliyordu. Eğitimdeki bu kadim yöntemler ülküden yoksun çocukların yetişmesine sebep oluyordu.¹

Gerek Orta Asya'da gerekse Kazan, Kırım, İdil-Ural gibi Müslüman bölgelerde mektep-medreseler geleneksel İslâmî eğitim sistemiyle ilerliyordu. Medreseler buralarda XVIII. yüzyılın ikinci yarısından sonra kurulmaya başlandı. XIX. yüzyılın başında, söz konusu bölgelerde İslâmî eğitim kurumlarının sayısı epey arttı. Bahsi geçen dönemde İdil-Ural bölgesinde 200'ün üzerinde medresenin olduğu bilinmektedir. 1874'te çıkarılan, bütün okulların Rusya Halk Eğitimi Bakanlığı'na bağlanması projesi gerçekleşemedi. Mektep ve medreseler sadece kâğıt üzerinde bakanlığa bağlı kaldı. Gerçekte ise başıboş bir şekilde çalıştıkları görüldü.²

XIX. yüzyıla kadar Müslüman mekteplerindeki eğitimin çağın çok gerisinde olduğu kaynaklarda açıkça gösterilmiştir.³ Çocuklar, ana dilleri Türk dilinde değil, Arap dilinde eğitim görüyorlardı. Dört-beş yıllık bir eğitimden sonra öğrenciye okuduğundan farklı bir kitap gösterildiğinde okuyamıyordu. Hoca öğrencilere tek tek ders okutuyordu ki bu da büyük bir zaman kaybına yol açıyordu. Derslere ağır konularla başlanıyor, sonra birden ayetlere geçiliyordu. Arap çocukları bu konuda zorlanmasa da Türk ve İranlı çocuklar zorlanmıştı. Bu yüzden çocuklar dersten soğumuştur. Ayrıca, sınav

¹ Taha Akyol, "Ceditçilik", *TDV İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1993, s.211

² Mustafa Ergün ve Barış Çiftçi, "Türk Dünyasının İlk Ortak Eğitim Reformu: Usul-ü Cedit Hareketi", *I.Uluslararası Türk Dünyası Kültür Kurultayı*, Ege Üniversitesi Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü, (2006), s.4; Bu durum 19. yüzyılın başlarında Azerbaycan'ın da birçok yerinde aynı idi. Dönemin aydınlarından Mirze İsmail Gesir, Lenkeran'da açtığı okuluna ders kitapları ve materyaller temin etme konusunda sıkıntılar yaşıyordu. İmparatorlukta eski alfabe ile kitap basımı zor olduğu için İran'dan getirilen ders malzemelerini kullanmak gerekiyordu. Ancak bu ders malzemeleri "Usul-i Kadim" medreseleri içindi. Açık ki, "Usul-i Kadim" eğitim sisteminde yalnız Kuran-ı Kerim'in öğretilmesi ve Doğu şairlerinin şiirlerinin ezberletilmesi yeterliydi. Bkz. Aybeniz Rahimova ve Halide Gamze İnce Yakar, "19. Yüzyıl Azerbaycan Okulu ve Kurucuları", *IJASOS*, Cilt:3, Sayı:9, (2017), s.929

³ Bu gerilik, İsmail Gaspıralı'nın kaleme aldığı, Molla Abbas takma ismiyle Avrupa maceralarını anlattığı 'Frengistan Mektupları' ve Sudan Mektupları' adlı eserlerinde de açıkça görülür. Örneğin; "Frenk hüneri ve İslâm edebi (terbiyesi) bir yere (bir araya) gelir ise daha güzel olur idi." diyerek şunu da eklemiştir; "Bizim ülkemizde bir kişinin yaşlanana kadar öğrendiği tüm bilgileri Avrupa ülkesinde bir çocuk henüz 10 yaşındayken bunların hepsini biliyor." Detaylı bilgi için bkz. Yavuz Akpınar, *İsmail Gaspıralı Seçilmiş Eserleri 1: Fikri Eserleri*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2005, s.278

ve değerlendirme sistemi olmadığından, öğrencilerin dersleri ne derece öğrendikleri anlaşılamıyordu.¹

Zamanın ihtiyacına cevap vermeyen bu mekteplere öğrenciler bulunduğu coğrafyanın iklim şartlarına göre beş-altı yaşından on-on iki yaşına kadar kabul ediliyordu. Mektepler Cuma ve bayram günleri hariç her gün açık oluyordu. Genelde sabahtan ikindi vaktine kadar günde ortalama yedi-sekiz saat ders yapılıyordu. Öğrenci mektebe ne vakit gelirse gelsin kabul ediliyordu. Standart bir öğretim müfredatı yoktu. Mektebin asıl amacı; çocuklara dinî bilgilerin yanı sıra Kurân-ı Kerim'i okutmayı öğretmekti. Çocuklar altı-yedi saat sınıf içinde bir ders ile meşgul olduğundan doğal olarak sıkılıyor, yaramazlıkları sonucunda dayak ile cezalandırılıyorlardı. Mekteplerde ödüllendirme çok az görülmesine rağmen, cezalandırma her zaman uygulanıyordu.²

Ruslar, bu okullara karşı kayıtsız ve ilgisiz görünmekteydi. Mektep ve medreselerde öğrenim gören talebelerin mevcut bilimsel gelişmelere ayak uyduramaması Rus idaresinin tabii olarak işine geliyordu. Rus yönetimi yeni okulların açılmasını ve gelişmesini önlemek amacıyla iki farklı yöntem izledi. Birincisi, eski usulle eğitim taraftarlarını ceditçilere karşı kışkırttı. İkincisi, Rus okullarının sayısı artırılıp yerli öğrencilerin bu okullara girmesi teşvik edilmiştir. Neticede, önceleri usul-i kadim geleneğiyle eğitim veren okullara kayıtsız yaklaşan Rus yönetimi ve Rus misyonerleri, usul-i cedit okullarının gerek sayısı gerekse nitelik bakımından başarılı olması ve topluma mal olmaya başlamasıyla tedirgin olmuş ve Ceditçilik hareketini sıkı takibe alarak bazılarını kapatmıştır.³

2. Eğitimde Usul-i Cedit (Yeni Usul)

Gaspıralı, öncelikle Kırım'da yaşayan Türkleri ve Müslümanları bu geri kalmışlıktan kurtarmak için ilkokullarda ve medreselerde uygulanan eski, zor ve yararsız öğretim yöntemlerini terk ederek yerine yeni ve çağdaş öğretim yöntemleri getirmek gerektiğine inanıyordu. Usul-i cedit kavramı ile başta eğitim alanında yapılması istenen yeniliklerden bahsedilse de bunu sadece okuma-yazma alanına indirgemek doğru olmaz. Çünkü Gaspıralı'nın usul-i

¹ Kanlıdere, *a.g.e.*, s.35; Arslan, *a.g.m.*, s.13; Temizyürek, *a.g.m.*, s.368-369; Sinem Küçükağaoğlu Tunç, "Usul-i Cedit Mektepler İçin Yazılan Ders Kitabı: "Okış Kitabı"", *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, Cilt:6, Sayı:7, (2017), s.203

² Temizyürek, *a.g.m.*, s.368-369

³ İbrahim Koncak, "Ceditçilik Hareketi ve Türkistan-Osmanlı Devleti İlişkileri", *Çankırı Karatekin Üniversitesi Uluslararası Avrasya Strateji Dergisi*, Cilt:2, Sayı:1, (2013), s.105-114

cedit hareketi toplum hayatının ilerlemesi yolunda atılan büyük adımlardandır.¹

İsmail Gaspıralı'nın, eğitimde yapmaya çalıştığı reform çabalarını onun Rusya'da yaşayan Müslüman Türk toplumunu cehaletten kurtarmak hedefi kapsamında ele almak gerekir. Çünkü o tarihlerde Müslüman Türk toplumu geleneksel medrese eğitimi ile tam bir karanlığa gömülmüştü denilebilir. Bunun yanı sıra Rusya'daki Türkleri Ruslaştırarak ve Hristiyanlaştırmak için büyük çaba sarf eden ve Gaspıralı gibi aydınları bu yolda büyük engel kabul eden Nikolay İlminskiy gibi misyonerlerin faaliyetleri de İsmail Bey'in bu yolda çaba sarf etmesindeki etkenlerden biridir. İlminskiy, 25 Mayıs 1876'da Rus alfabesinin, Müslüman Türklerin kullandığı ayrı lehçelere uygulanmasını teklif etti. Bununla da yetinmeyerek ortak bir Türk-Tatar dili yerine, her bir boy için boy şivesinin ana dil olarak kabul ettirilmesini ileri sürdü. Bu amaçla Tatar ve Kazak aydınlarına tesir ederek onlara kendi boy dillerinde gramerler, alfabeler ve eserler yazdırttı.² Bu ve bunun gibi misyonerlik ve asimile etme çabaları da İsmail Bey'in çalışmalarına kamçı vuruyordu. Çünkü o, Rusya'daki Türklerin asimile olmasını istemiyordu.³ Bunu yaparken de bir yandan Rus hükümetinin tepkisini çekmemeye dikkat etti. Rusya'ya olan bağlılığını titizlikle vurgulayarak onları cömert ve medeni bir ulus olarak nitelendirdi. Bu sayede, oluşabilecek tepkileri üzerinden çekmeye çalıştı. Çünkü çalışmalarını herhangi bir yasaklama olmaksızın devam ettirmesi ve Müslüman dünyasının ilerlemesi için bu tür davranışlar gerekiyordu.⁴ Bu bağlamda Gaspıralı'nın eğitimde yaptığı reformlar, onun Rusya'da yaşayan Müslüman Türk toplumunu cehaletten kurtarma hedefi bağlamında ele alınmalıdır.

Usul-i cedit denilen öğretim metodunun kuralları şunlardı: Mektebe öğrenci kabul edilmesi senede iki defa olacak ve her zaman öğrenci kabul edilmeyecekti. Her çocuğa tek tek ders gösterilmeyecek, okul üç-dört sınıfa ayrılacak, öğrencilerin hepsine birden ders verilecekti. Okuma bilmeyen talebeye elifba birden gösterilmeyecek, önce kolay hecelerden başlanacaktı. Okuma-yazma Türk dilinde olacaktı. Çocuklara vurmak, dövmek, bağırarak yerine okul çocuğa sevdirmeye çalışılacaktı. Okuma-yazma öğrenen

¹ Arslan, *a.g.m.*, s.10; Turgay Uzun, "İlk Türk Aydınlanma Hareketi: Ceditcilik ve İsmail Gaspıralı", <<http://www.ismailgaspırali.org/yazilar/tuzun.htm>> (ET: 25.09.2020)

² A. Zeki Velidi Togan, *Bugünkü Türkili Türkistan ve Yakın Tarihi*, Enderun Yayınevi, İstanbul 1981, s.486; Mehmet Aça, "Misyoner-Şarkiyatçı Nikolay İvanoviç İl'minskiy'in Çarlık Rusya'sının Hristiyanlaştırma ve Ruslaştırma Politikalarındaki Yeri", *Yeni Türkiye-Türkçe Özel Sayısı-55*, (2013), s.1472-1475

³ Togan, *a.g.e.*, s.486

⁴ Tadeusz Swietochowski, *Russian Azerbaijan (1905-1920)*, The Shaping of National Identity in a Muslim Community, Cambridge, 1985, s.31

öğrenci, temel dinî bilgiler, hesap, güzel yazı ve kompozisyon derslerine başlayacaktı. Yılda bir kez büyük sınav yapılacak, bir yıllık ilerleme ölçülecekti.¹

İsmail Bey, işe Tercüman gazetesi vasıtasıyla fikirlerini halka aktarmakla başladı. 1884 yılında Bahçesaray'ın Kaytmaz Ağa mahallesinde harabe bir mektebi tamir ettirerek ilk usul-i cedit okulunu açtı. Bu okullarda, kendi geliştirdiği “usul-i savtı” denilen yöntemle 40 günde Türkçe okuma-yazma öğretmeye başladı. Bekir Efendi adında bir kişiye Usul-i savtiye metoduyla alfabe öğretiminin nasıl yapılacağını öğrettikten ve onu pedagojik eğitimin önemli özellikleri hakkında eğittikten sonra bu okulda öğretmen olarak görevlendirdi. “Hoca-i Sıbyan”² adlı ders kitabını bizzat hazırlayarak okullara dağıttı.³

Bahçesaray'da açılan bu mektepte öğretmenlik yapan Bekir Efendi'yi 1887'de Ryazan şehrindeki, Han Kerman beldesine göndererek İkinci Numûne Mektebin açmasını sağlayan İsmail Bey, Nijni Novgorod, Tambof ve Penza vilâyetlerindeki Türkler (Avrupa Rusya'sı veya İdil-Ural ve Batı Sibirya Türklüğü sahası) arasında yeni metotla eğitim ve öğretimin yaygınlaşmasını sağladı. Aynı zamanda usul-i cedit okullarında çalışacak öğretmenleri yetiştirmek için Bahçesaray'da kurslar açtı. Türk dünyasından bu kurslara birçok genç katıldı. Gaspıralı, ilköğretim için özel eğitim almış öğretmenlerden istifade etti. 1893'te Orta Asya'ya giderek Semerkant'ta Orenburglu tüccar Abdülğani Bey'in evinde savtî metotla Türkçe öğretimi yapmak üzere Üçüncü Numune Mektebi de açtı.⁴ Bu hareket zaman içinde meyvesini vermeye başladı. 1904 yılına gelindiğinde Rusya'da 5 bin kadar usul-i cedit mektebinin faaliyette olduğu bilinmektedir. Aynı zamanda okula gitme yaşı geçmiş olanlar da unutulmadı. İsmail Bey, Bahçesaray'ın bir kahvehanesinde ‘akşam mektebi’ açarak kırk kadar işçi ve satıcıya kırk günde

¹ Kanlıdere, *a.g.e.*, s.35

² Usul-i cedit metoduyla verilen eğitimde kullanılan Türkçe ders kitapları ile ilgili detaylı bilgi için bkz. Selçuk Türkyılmaz, “Usul-i Cedit Türkçe Öğretim Kitapları ve İsmail Gaspıralı”, *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, Cilt:11, Sayı:4, (2014), s.48-75

³ Ali Rıza Saklı, “Gaspıralı İsmail Bey ve Kırım”, *Akademik Bakış Dergisi*, Sayı:53, (2016), s.268; Temizyürek, *a.g.m.*, s.371; Tunç, *a.g.m.*, s.203-204; Saime Selenga Gökgöz, “İsmail Gaspıralı'nın “Medeniyet” ve “Millet” Fikri Üzerine Entelektüel Retoriği”, *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, Cilt:2, Sayı:2, (2005), s.30; Enes Erdim ve İrfan Kaya, “Eğitimde Bir Yenilik Arayışı Bağlamında “Ceditçilik” Hareketinin Arap Dil Öğretimine Yansımaları - Ahmed Hadi Maksudi Örneği-”, *Turkish Studies*, Cilt:31, Sayı:17, (2018), s.114; Sağlam, *a.g.m.*, s.447; Barçınay Curayeva, “İsmail Gaspıralı ve Türkistan'da Ceditçi Hareketi”, *Türkler Ansiklopesi*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 1097

⁴ Peter B. Golden, *Dünya Tarihinde Orta Asya*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2015, s.202; Temizyürek, *a.g.m.*, s.371; Ergün ve Çiftçi, *a.g.m.*, s.5

bu metodla okuma yazmayı öğreterek metodunun ne kadar işe yaradığını da başlangıçta ispatladı.¹ Kız çocukları da unutulmamış ve kızlara için okullar da açılmıştır.²

Bu arada derslerin yanına fen bilimleri, matematik, tarih, coğrafya gibi derslerle Rusça dil dersini de koydular. Çünkü Rusça öğrenmek buldukları bölgenin yerel dili olmasının yanı sıra dönemin kaynaklarını okuyabilmek, ufuklarını genişletmek ve Türkler hakkında yazılanları okuyup anlayabilmek için gerekli bir faaliyetti. Bu yüzden usul-i cedit okullarını kurmaktaki temel kaygılarından biri de Müslüman çocukların Rus İmparatorluğu'nun tüm vatandaşları için bile hayati önemde olduğuna inanıldığı Rusça bilgileri edinebilecekleri bir yol yaratmaktı. Öte yandan Rusça eserler aracılığıyla Avrupa hayatı ve kültüründeki gelişmelerden haberdar olunabilirdi. Nitekim Rusçayı öğrenmek, Rusya Müslümanlarının uyanması ve ulusun aydınlık bir geleceğe taşınmasının aracı idi.³ Bu konuda Rus yanlısı eğilimleri savunan ilk Kazak aydınlanmacılarından İbrahim Abay (Kunanbay)'a atıf yapılarak verilmiş olan onun şu sözleri “Rusça gözlerimizi dünyaya açmamızı sağlayacaktır. Rus bilimi ve kültürü dünya hazineleri için önemli anahtarlardır.” bilimde ilerleyebilmek için Rusçanın önemine vurgu yapması açısından dikkat çeker.⁴ Bunun öneminin farkına varan aydınlar sadece Rusya Müslümanları arasında değil yeni sistemin yayıldığı diğer Türk memleketlerindeki aydınlar arasında da var olmuştur. Örneğin Azerbaycan aydınlarından Hasan Melikzade Zerdabi, Azerbaycan toplumu içinde Rusça öğrenmenin zorunluğunun kesin olarak anlaşılması ve halkın çocuklarını tereddüt etmeden Rus okullarına yollaması için önemli çabalar göstermiştir.⁵

Usul-i cedit hareketinin sınıflardaki öğrenci sayısına göre okulun açılma ve kapanma zamanlarının belirlenmesi, programdaki derslere göre öğretmen yetiştirilmesi, bu öğretmenlerin sadaka değil aylık alması gibi daha birçok olumlu yönleri vardı. Fiziki özellikler olarak da yeni tarzda okulların

¹ Nadir Devlet, *Unutturulan Türkçü, İslamcı, Modernist İsmail Gaspralı*, Başlık Yayın Grubu, İstanbul 2011, s.53; Ravil Emirhanov, “İsmail Gaspralı ve Tatar Toplumunda Yenileşme Hareketi (19. yy. sonu – 20. yy. başı)”, *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, Cilt:2, Sayı:3, (2005), s.77; Ümmet Erkan, “Rusya’da Modernleşme Hareketleri, Rusya Müslümanları ve İsmail Gaspralı”, *Motif Akademi Halkbilim Dergisi*, Cilt:12, Sayı:27, (2019), s.761

² Golden, *a.g.e.*, s.202

³ Adeeb Khalid, “Ceditçilik ve Orta Asya’daki Yeni Kimliklerin Ayrıntılarına Giriş”, *Türkler*, Yeni Türkiye Yayınları, C.18, Ankara 2002, s.1104; Kanlıdere, *a.g.e.*, s.31

⁴ Svetlana Kovalskaya, “Kazakistan’da Ceditçilik”, *Türkler*, Yeni Türkiye Yayınları, C.18, Ankara 2002, s.647

⁵ Savaş Açıkkaya, “Çarlık Rusyası Hâkimiyetindeki Azerbaycan Türklerinde Ulus Bilincinin Gelişmesinin Temel Dinamikleri”, *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı:28, (2010), s.414

duvarında haritalar, bir kara tahta, sınıfta bir öğretmen masası ve sandalyesi, çocukların ise sırası vardı. Eski usuldeki yer minderlerine oturarak derse katılma sistemi kaldırıldı.¹ Bu faaliyetin amacı çocuklara sadece harf öğretmek değildi. Aynı zamanda din derslerinde İslâm'ın esaslarını yerel dillerde okutup daha iyi anlaşılmasını sağlamak ve mekteplere dünyevi dersler koymak gibi unsurlarla, bütün öğretim sistemini değiştirerek eğitim alanında daha iyi hizmet verilmesini de amaçladı.²

Gaspıralı'nın geliştirmiş olduğu eğitim reformunun özünü şu ana ilkeler belirlemiştir;

- 1) Mektep medreseden ayrılacaktı.
- 2) İlkokulun kendisine has öğretmenleri olacaktı.
- 3) Öğretmen, sadaka değil aylık alacaktı.
- 4) Okuma-yazma öğretimi, eskiden olduğu gibi usulsüz, yolsuz "heceleme" ile değil de yeni elifba kitaplarında gösterilen "usul-i savtiye" veya "usul-i meddiye" ile başlayıp, kolayca yoluna devam edilecekti.
- 5) Yalnız okumaya değil, aynı zamanda yazı öğretimine de ehemmiyet verilecekti.
- 6) Kız çocukları için de ayrıca ilkokullar olacaktı ve kızlara da yazı öğretilenecekti.
- 7) Öğretim bir programa göre yapılacak, her yaşa göre ders kitapları kullanılacaktı.³

İsmail Gaspıralı'nın "Rehberi Muallim Ya Ki Muallimlere Yoldaş" adlı risalesinden yola çıkarak Usûl-ü Cedit'in eğitim anlayışı şu şekilde ifade edilebilir;

1. Dini bilgiler öncelikli olmakla birlikte öğrenciye sağlam bir okuma yazma eğitimi vermek ve günlük ihtiyacı olan bilgileri sunmak amaçlanır.
2. Bir öğretmene otuz veya kırktan fazla öğrenci verilmemelidir.
3. Sadece erkek çocukları değil, kız çocukları da eğitim ve öğretime kazandırılmalıdır. Öğretimde önemli olan bireysel ilerleme değil grup olarak sınıf halinde ilerleme ve başarıdır.
4. Bir günde en fazla, sabah üç saat, öğleden sonra iki saat olmak üzere toplam beş saat ders yapılmalıdır.
5. Teneffüsler on dakika, öğle arası ise kırk beş dakika olacaktır.
6. Yaz aylarında okul ya kapatılmalı ya da dersler hafifletilerek işlenmelidir. Cuma günü ve milli bayramlarda okul tatil olmalıdır.

¹ Ergün ve Çiftçi, *a.g.m.*, s.4-5; Akyol, *a.g.m.*, s.211

² Emirhanov, *a.g.m.*, s.77; Devlet, *a.g.e.*, s.48-49

³ Necip Hablemitoğlu, *Gaspıralı İsmail*, Birharf Yayınları, İstanbul 2006, s.79; Devlet, *a.g.e.*, s.64

7. Bir günde bir ders, en fazla bir saat veya kırk beş dakika görülmelidir. Aksi, öğrencide bıkkınlığa yol açar.
8. Öğrenciyi dövülüp azarlanmamalıdır. Dersi öğretmek için ceza bir yöntem değildir. Bunun yerine derse teşvik gerekir.
9. Her haftanın sonunda öğrencinin o haftaki başarı durumunu gösteren bir belge verilmelidir.
10. Sınıflar büyük, temiz, ferah ve aydınlık olmalıdır. Kara tahta, sıra gibi eğitim araçlarından yararlanılmalıdır.
11. Namaz sureleri haricinde ezbere yer verilmemeli, öğrencinin konuyu anlaması ve anladığı konuyu aktarabilmesi üzerinde durulmalıdır.
12. Okuma ve yazma dersleri toplu olarak yapılmalıdır.
13. Temel eğitim için beş sene uzun bir süredir, iki sene kâfidir. Geriye kalan üç senede çeşitli zanaatlar öğretilmelidir.
14. Bir konu tam olarak öğrenilmeden diğer konuya geçilmemelidir.
15. Eğitim bütün sınıflar ve öğrenciler için aynı anda başlayıp aynı anda bitmeli.
16. Her dersin sonunda değerlendirme sınavı olmalıdır.
17. Okuma yazma öğretildikten sonra, önce Türkçenin kuralları, sonra Rusça ve Arapçanın kuralları öğretilmelidir.¹

3. Kadimcilerle Mücadele

Ceditçiler bu mücadeleyi sürdürürken aynı zamanda eski usulü savunanlarla da (usul-i kadimciler) mücadele ettiler.² Usul-i cedit hareketine özellikle ulema çok tepki gösterdi. Onlar, alfabe öğretiminin kolaylaştırılmasına karşılık, "çabuk öğrenilen çabuk unutulur" şeklinde düşünüyorlardı. Bu tepkilerin çoğu kez taassuptan kaynaklandığı aşikârdır. Kalıplaşmış düşüncelerden bir türlü çıkamayanlara karşılık Gaspıralı, okuyucusuna şöyle sesleniyordu: "Söyle bana kardeşim, haram bunun neresinde?" Bu da onun soydaşlarına sabırla ve ikna yoluyla yaklaştığını açıkça gösterir.³ Ceditçi taraf, kadimci ulema karşısında mektep-medrese ıslahının ciddi birer savunucuları olmalarının yanı sıra İslâm hukuk sisteminde çağın şartlarına göre uyarlamalar yapılmasının da taraftarı oldular.⁴ Öyle ki İsmail Bey'in, medeni uyanışın önünde adeta bir engel olarak duran

¹ İsmail Gaspıralı, *Eğitim Yazıları*, (Haz.: Yavuz Akpınar), Ötüken Neşriyat, İstanbul 2017, s.471-504; Temizyürek, *a.g.m.*, 375-376

² Ergün ve Çiftçi, *a.g.m.*, s.5

³ Kanlıdere, *a.g.e.*, s.36; Erkan, *a.g.m.*, s.770; Ergün ve Çiftçi, *a.g.m.*, s.7

⁴ Gökgöz, *a.g.m.*, s.28

bağnazlaşmış ve yobazlaşmış ulemayı Tercüman'ın her nüshasında, ya da başmakaleleriyle, haberleriyle insafa davet ettiği ve eleştirdiği görülmüştür.¹

Kadimci olarak nitelendirilen bu kişiler medreselerin ıslahına oldukça karşı çıktılar. Bu kesim, eski değerleri savunma ve koruma endişesiyle hareket eden kimselerdi. Onlar ıslah taraftarlarının gayretlerini, fikirlerini bir yozlaşma hareketi olarak görüp ve endişeye kapılıyorlardı. Dini, mükemmel olarak tamamlanmış ilahî bir yol olarak görerek, ceditçilerin içtihat düşüncesinin İslam'ın temellerini yıkacağını düşünüyorlardı. Bu muhafazakâr kişiler, özellikle kırsal alanlarda geniş bir halk desteğine sahipti. Kadimci-Ceditçi çekişmesinin temelinde işte bu fikir ayrılıkları yatıyordu.²

4. Hareketin Yayılması

Bu hareketin ünü, Rusya'nın bütün Türk-Müslüman dünyasına ve bu çerçevede tüm Türk-Müslüman dünyasına yayıldı. İsmail Gaspıralı'nın hız verdiği reform hareketi etkisini medreselerde açıkça hissettirdi.³ Bu, ayrıca bütün Türk dünyası için uyanış hareketinin başlangıcı olarak görülmektedir.⁴ Hareket, XIX. yüzyılın son çeyreği içinde iyice gelişmiş, genişlemiş ve Türk dünyasının değişik köşelerine dağılma, dağıtılma yollarını aramıştır.⁵

İsmail Bey, usul-i cedit okullarını tanıtabilmek ve yayabilmek için İdil-Ural bölgesine, Kafkasya'ya, Mısır'a, Türkistan'a, hatta Hindistan'a kadar gitti. Gittiği yerlerde kimi zaman o bölgenin ileri gelenlerden destek aldı. Kimi zaman da sadece kendi imkânları ile yer ve malzeme temin ederek okuma-yazma kursları açtı. Bu sayede metodunu uygulamalı olarak göstererek ve yayılmasını, kabul görmesini sağladı.⁶ Aynı zamanda Kafkasya, Kazan ve Türkistan'ın uzak bölgelerinden bile usul-i cediti tanımak, öğrenmek ve

¹ Taybe Topsakal, "Rusya Türklerinin ve Müslümanlarının Milli ve Medeni Bilinçlenmelerinde Tercüman Gazetesinin Rolü" *Karabük Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Cilt:8, Sayı:2, (2018), s.402

² Golden, *a.g.e.*, s.203; Ahmet Kanlıdere, "XIX. ve XX. Yüzyıllarda Kazan Tatarları", *Türkler*, Yeni Türkiye Yayınları, C.18, Ankara 2002, s.418-419

³ Refik Turan, "Kuzey Azerbaycan'da Modern Ulusal Kimliğin Gelişim Sürecine Genel Bir Bakış", *Taed Dergisi*, Sayı:61, (2018), s.432; Ravil, *a.g.m.*, s.77-80; Koncak, *a.g.m.*, s.105-114

⁴ Gömeç, *a.g.e.*, s.265

⁵ Nadir Devlet, "İsmail Gaspıralı ve Ruslarla Uzlaşma", *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, Sayı:2, (1996), s.405; Uzun, <<http://www.ismailgaspırali.org/yazilar/tuzun.htm>> (ET: 25.09.2020); Devlet, *a.g.e.*, s.48

⁶ Golden, *a.g.e.*, s.202; Tunç, *a.g.e.*, s.203; Emin Özdemir, "Ahmet Baytursunov'un Hayatı ve 20. Yüzyılın Başında Kazakistan'da Eğitim Faaliyetleri İçindeki Yeri", *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı:22, (2008), s.61-75; Kutluk Kağan Sümer, "Ağır Yükle Uzun Yol: Kırım'da Ceditçilikten Milli Harekete", *Düşünce Dünyasında Türkiz Siyaset ve Kültür Dergisi*, Sayı:17, Ankara 2012, s.241; Erdim ve Kaya, *a.g.m.*, s.114; Ergün ve Çiftçi, *a.g.m.*, s.7-11

lkelerinde uygulamak üzere öğretmenler ve mollalar Bahçesaray'a geldi.¹ ülkelerine döndüklerinde bu yeni sistemi yaymaya çalışarak İsmail Bey'in Tercüman Gazetesi'nden her fırsattan yararlandılar.²

Ceditçilik zerine günümüzde yapılan araştırmalarda, bu metolla ve anlayışla hedeflenen amacın klasik medrese eğitimini tamamen ortadan kaldırmak ve Arapça yerine ğrencilere Türkçe ve Rusça öğretmek olduğu algısı hissedilmektedir. Böyle bir algının doğru olduğu söylenemez. Çünkü Gaspıralı ve onun bu hareketine destek verenler³, İslâmi ilimlerin ve Arapçanın bu yeni metolla daha kalıcı ve daha hızlı bir şekilde öğretilmesini amaçlamışlardır.⁴ Bu durumu savunan en iyi söz Gaspıralı'nın şu sözleridir; "*Talebe din eğitimini tam olarak öğrenmeli ve ondan sonra bugünkü dünyada ihtiyaç duyulan sanatları, dilleri ve bilgileri edinmelidir. Böyle bir hedefe ise, ancak, mevcut mektepleri islah ederek varılabilir.*"⁵ İsmail Bey'in mühim katkılarının olduğu ceditçilik hareketi yalnızca yeni metolla eğitimin başlamasına katkıda bulunmamış, bunun yanı sıra yurtdışına ğrenci gönderilmesine de epey önem verilmiştir.⁶

Rusya'daki Müslümanlar için "Başöğretmen" sıfatında olan Gaspıralı, Türk-Tatar birliğinin ve Müslüman hayat tarzına uygun bir modernleşmenin önemli savunucularından biri oldu. Müslüman okulları için miras bıraktığı önemli bir eğitim sistemi terimi olan usul-i cedit, İsmail Bey'in bütün eğitim programlarında uygulanmaya başlandıktan sonraki süreçte onun ilk olarak Bahçesaray'da kurduğu model okulu, Rusya'daki bütün Müslümanlar üzerinde önemli bir etkiye sahip oldu. Öyle ki Rusya devrimi öncesindeki Rusya'da 5000'den fazla cedit okulunun bulunduğu söylenmektedir.⁷ şunu da belirtmek gerekir ki Tatarların eğitime olan meyli, Rusları aşan okur-yazarlık oranına (%20,4) yansımaktaydı. Bu da onların azim gayretlerinin yadsınamaz derecede olduğunu gösterir.⁸

¹ Akyol, *a.g.e.*, s.211-212; Haluk leki, "Gaspıralı İsmail'in Tercüman Gazetesi'ndeki İletişim Modeli ve Türk Dünyasında İşbirliğinin Geliştirilmesinde Medyanın Rolü", *Social Science Studies*, Cilt:6, Sayı:1, (2018), s.229

² Açıkkaya, *a.g.m.*, s.414

³ Tatar zenginlerinin rolü bu yolda önemli destek olmuştur. Detaylı bilgi için bkz. Devlet, *a.g.e.*, s.55-63

⁴ Cihan akmak, "İsmail Gaspıralı'nın Ceditçi Aydın Fatih Kerim zerindeki Etkisi", *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, Cilt:11, Sayı:4, (2014), s.288-289; Erdim ve Kaya, *a.g.m.*, s.115

⁵ Erdim ve Kaya, *a.g.m.*, s.115

⁶ Curayeva, *a.g.e.*, s.1099,

⁷ Golden, *a.g.e.*, s.203; Kovalskaya, *a.g.e.*, s.646

⁸ Golden, *a.g.e.*, s.203

Dilde, fikirde, işte birlik¹ sloganıyla hareket eden İsmail Gaspıralı'nın başlattığı usul-i cedit hareketi ile birçok Tatar okulunda İstanbul Türkçesinin kullanılması sağlandı. Onun yaygınlaştırdığı milliyetçi fikirler, bu bölgelerdeki geleneksel nüfuzlarının tehdit altında olduğunu düşünen İslâmi tabakanın önde gelenlerini (kadimciler) rahatsız etti. Kadimcilerin de etkisiyle Rusya makamları Ceditçilerin okullarını kapattılar.²

Sonuç

Kırım Müslümanlarından olan Gaspıralı İsmail Bey, fikirleri ve faaliyetleriyle Türk dünyasında önemli izler bırakmış bir Türk aydınıdır. Onun Türk halklarını "dilde, fikirde ve işte" bütünleştirme amacını taşıyan çalışmaları, özellikle Tercüman gazetesi ve usul-i cedit hareketi, Müslüman ve Türk topluluklarının ulusal bilinçlerini kazanmasında önemli görevleri yerine getirmiştir. Bu hareketi sistematik bir hale getirmek için çalışmalarına önce Bahçesaray'da başlamış daha sonra tüm Türk dünyasına yaymaya çalışmıştır. Eski usul eğitim veren okullardaki niteliksiz ve geleneksel eğitim, burada eğitim gören çocuklara pek bir şey katmadığı gibi sadece aynı konuların tekrar edilmesinden ibaretti ve dini bilgileri öğrenilmesi odaklı bir eğitim sistemi vardı. Eğitim düzenli ve kapsamlı bir şekilde ilerlemiyordu. Bu okullar zamanın ihtiyaçlarına cevap veremeyen, çağın çok gerisinde kalmış, başıboş bir şekilde çalışan ve ideal ülkesinden yoksun çocukların yetişmesine sebep olan bir tarzda ilerliyordu. Bu geri kalmışlıktan kurtulmanın yollarını arayan İsmail Bey, geliştirdiği usul-i cedit yöntemleriyle kısa sürede Türk dünyasını geri kalmışlıktan kurtarmak ve eğitimde bilimin önemini daha ön plana çıkartmak istiyordu. Bu yolda kadimcilerle mücadele ederek bu taassuptan kurtulmanın yollarını arıyordu.

Türk Milliyetçiliğinin sistemleşmesine büyük faydaları dokunan Gaspıralı'nın bu yolda en mühim dayanağı çıkardığı Tercüman Gazetesi oldu. Eğitimin önemine daima gazetesinde vurgu yapan İsmail Bey, zaman içinde geliştirdiği fikirlerini yaymak için sadece yazıyı seçmedi. Hemen hemen her yıl bir Türk ülkesine seyahat eden İsmail Bey, düşüncelerini İslam dünyasına duyurmak ve onu yıllardır süren uykusundan uyandırmak istiyordu. Bu sayede Türk dünyasında büyük yankı uyandıran bu yenilikçi sistem kısa sürede büyük ses getirdi. 1914'e gelindiğinde, İsmail Gaspıralı'dan esinlenerek açılan usul-i cedit okullarının sayısının, Rusya'da 5 bine ulaştığı görülmüştür. Gaspıralı İsmail Bey, yenileşme faaliyetlerini "Usul-i Cedit" okulları ve Tercüman

¹ Bu, İsmail Gaspıralı'nın Türkçülükteki şiarı (ülküsü)'dür. Bkz. Ziya Gökalp, *Türkçülüğün Esasları*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1976, s.5

² Gömeç, a.g.e, s.300; Haluk Ölçekçi, "Rusya'daki Türklerin Milli Uyanışı ile Basının Ortaya Çıkışı Arasındaki İlişki", *Turan-Sam Uluslararası Bilimsel Hakemli Dergisi*, Cilt:10, Sayı:37, (2018), s.77; Temizyürek, a.g.m, s.367; Kovalskaya, a.g.e, s.651

Gazetesi aracılığı ile fiilen ve kapsamlı bir program dâhilinde yürütmeye girişmiştir. Ruslar sömürmek istedikleri bölgeler halkının bilimsel gelişmelere ayak uydurmasını istemedikleri için karşılarında güçsüz devletler görmek istiyorlardı. Doğal olarak bu okullara karşı olumsuz bir tavır içine girmişlerdir ve kapatılmaları için uğraşmışlardır.

Kaynakça

- Aça, M., “Misyoner-Şarkiyatçı Nikolay İvanoviç İlminski’ın Çarlık Rusya’sının Hristiyanlaştırma ve Ruslaştırma Politikalarındaki Yeri”, Yeni Türkiye-Türkçe Özel Sayısı-55, 2013, ss.1464-1477.
- Açikkaya, S., “Çarlık Rusyası Hâkimiyetindeki Azerbaycan Türklerinde Ulus Bilincinin Gelişmesinin Temel Dinamikleri”, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, Sayı:28, 2010, ss.403-420.
- Akpınar, Y., İsmail Gaspıralı Seçilmiş Eserleri 1: Fikri Eserleri, Ötüken Yayınları, İstanbul 2005.
- Akyol, T., “Ceditçilik”, TDV İslam Ansiklopedisi, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1993.
- Arslan, A., “Gaspıralı İsmail Bey’in Eğitim Reformu ve Usûl-i Cedîd Gaspıralı İsmail Bey’in Yaşam Öyküsü ve Türk Fikir Hayatına Etkileri”, GAU Sosyal ve Uygulamalı Bilimler Dergisi, Cilt:8, Sayı:1, 2016, ss.8-21.
- Cevat, M., Maarif-i Umûmiye Nezareti Tarihçe-i Teşkilât ve İcraatı, Matbaa-i Amire, İstanbul 1922
- Curayeva, B., “İsmail Gaspıralı ve Türkistan’da Ceditçi Hareketi”, Türkler Ansiklopedisi, Yeni Türkiye Yayınları, C.18, Ankara 2002.
- Çakmak, C., “İsmail Gaspıralı’nın Ceditçi Aydın Fatih Kerimî Üzerindeki Etkisi”, Modern Türklük Araştırmaları Dergisi, Cilt:11, Sayı:4, 2014, ss.284-293.
- Devlet, N., “İsmail Gaspıralı ve Ruslarla Uzlaşma”, Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi, Sayı:2, 1996, ss.403-408.
- Devlet, N., Unutturulan Türkçü, İslamcı, Modernist İsmail Gaspıralı, Başlık Yayın Grubu, İstanbul 2011.
- Emirhanov, R., “İsmail Gaspıralı ve Tatar Toplumunda Yenileşme Hareketi (19. yy. sonu – 20. yy. başı)”, Modern Türklük Araştırmaları Dergisi, Cilt:2, Sayı:3, 2005, ss.71-83.
- Erdim, E. ve Kaya, İ., “Eğitimde Bir Yenilik Arayışı Bağlamında “Ceditçilik” Hareketinin Arap Dil Öğretimine Yansımaları -Ahmed Hadi Maksudi Örneği-”, Turkish Studies, Cilt:31, Sayı:17, 2018, ss.109-121.

- Ergün, M. ve Çiftçi, B., “Türk Dünyasının İlk Ortak Eğitim Reformu: Usul-ü Cedit Hareketi”, I. Uluslararası Türk Dünyası Kültür Kurultayı, Ege Üniversitesi Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü, 2006.
- Erkan, Ü., “Rusya’da Modernleşme Hareketleri, Rusya Müslümanları ve İsmail Gaspıralı”, Motif Akademi Halkbilim Dergisi, Cilt:12, Sayı:27, 2019, ss.758-776.
- Golden, Peter B., Dünya Tarihinde Orta Asya, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2015.
- Gökalp, Z., Türkçülüğün Esasları, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1976.
- Gömeç, Saadettin. Y., Türk Cumhuriyetleri ve Toplulukları Tarihi, Berikan Yayınevi, Ankara 2018.
- Hablemitoğlu, N., “Gaspıralı İsmail”, Birharf Yayınları, İstanbul 2006.
- İsmail G., “Eğitim Yazıları”, (Haz.: Yavuz Akpınar), Ötüken Neşriyat, İstanbul 2017.
- Kanlıdere, A., “XIX. ve XX. Yüzyıllarda Kazan Tatarları”, Türkler, Yeni Türkiye Yayınları, C.18, Ankara 2002.
- Kanlıdere, A., XIX. Yüzyıl Türk Dünyası, Anadolu Üniversitesi Yayınları, Eskişehir 2013.
- Khalid, A., “Ceditçilik ve Orta Asya’daki Yeni Kimliklerin Ayrıntılarına Giriş”, Türkler, Yeni Türkiye Yayınları, C.18, Ankara 2002.
- Koncak, İ., “Ceditçilik Hareketi ve Türkistan-Osmanlı Devleti İlişkileri”, Çankırı Karatekin Üniversitesi Uluslararası Avrasya Strateji Dergisi, Cilt:2, Sayı:1, 2013, ss.105-114.
- Kovalskaya, S., “Kazakistan’da Ceditçilik”, Türkler, Yeni Türkiye Yayınları, C.18, Ankara 2002.
- Kutluk Kağan, S., “Ağır Yükle Uzun Yol: Kırım’da Ceditçilikten Milli Harekete”, Düşünce Dünyasında Türkiz Siyaset ve Kültür Dergisi, Sayı:17, 2012, ss.231-254.
- Küçükağaoğlu Tunç, S., “Usul-i Cedit Mektepler İçin Yazılan Ders Kitabı: “Okış Kitabı””, İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi, Cilt:6, Sayı:7, 2017, ss.202-212.
- Mustafa, K., “İsmail Gaspıralı’nın Yayımcılığı ve Gazeteciliği”, Türk Kültürü Dergisi, S: 337- 338, Mayıs-Haziran 1991.
- Ölçekçi, H., “Gaspıralı İsmail’in Tercüman Gazetesi’ndeki İletişim Modeli ve Türk Dünyasında İşbirliğinin Geliştirilmesinde Medyanın Rolü”, Social Science Studies, Cilt:6, Sayı:1, 2018, ss.224-235.
- Ölçekçi, H., “Rusya’daki Türklerin Milli Uyanışı ile Basının Ortaya Çıkışı Arasındaki İlişki”, Turan-Sam Uluslararası Bilimsel Hakemli Dergisi, Cilt:10, Sayı:37, 2018, ss.74-78.

- Özdemir, E., “Ahmet Baytursunov’un Hayatı ve 20. Yüzyılın Başında Kazakistan’da Eğitim Faaliyetleri İçindeki Yeri”, Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, Sayı:22, 2008, ss.61-75.
- Rahimova, A. ve Halide İnce, Halide G., “19. Yüzyıl Azerbaycan Okulu ve Kurucuları”, *IJASOS*, Cilt:3, Sayı:9, (2017), ss.928-931.
- Sağlam, S., “İsmail Gaspıralı’da Millet ve Milliyetçilik”, 21. Yüzyılda Eğitim ve Toplum Eğitim Bilimleri ve Sosyal Araştırmalar Dergisi, Cilt:8, Sayı:24, 2019, ss.437-457.
- Saklı, Ali R., “Gaspıralı İsmail Bey ve Kırım”, Akademik Bakış Dergisi, Sayı:53, 2016, ss.265-271.
- Selenga Gökğöz, S., “İsmail Gaspıralı’nın “Medeniyet” ve “Millet” Fikri Üzerine Entelektüel Retoriği”, Modern Türklük Araştırmaları Dergisi, Cilt:2, Sayı:2, 2005, ss.19-33.
- Swietochowski, T., Russian Azerbaijan (1905-1920), The Shaping of National Identity in a Muslim Community, Cambridge 1985.
- Temizyürek, F., “Gaspıralı İsmail Bey’in Cedit Mektepleri Üzerine”, Modern Türklük Araştırmaları Dergisi, Cilt:11, Sayı:4, 2014, ss.365-381.
- Togan ,Zeki V., Bugünkü Türkili Türkistan ve Yakın Tarihi, Enderun Yayınevi, İstanbul 1981.
- Topsakal, T., “Rusya Türklerinin ve Müslümanlarının Milli ve Medeni Bilinçlenmelerinde Tercüman Gazetesinin Rolü” Karabük Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Cilt:8, Sayı:2, 2018, ss.398-413.
- Turan, R., “Kuzey Azerbaycan’da Modern Ulusal Kimliğin Gelişim Sürecine Genel Bir Bakış”, Taed Dergisi, Sayı:61, 2018, ss.429-451.
- Türkyılmaz, S., “Usul-i Cedit Türkçe Öğretim Kitapları ve İsmail Gaspıralı”, Modern Türklük Araştırmaları Dergisi, Cilt:11, Sayı:4, 2014, ss.47-78.
- Uzun, T. “İlk Türk Aydınlanma Hareketi: Ceditecilik ve İsmail Gaspıralı”, <<http://www.ismailgaspırali.org/yazilar/tuzun.htm>> (ET: 25.09.2020)

BİR ALMAN SUBAYININ GÖZÜNDEN OSMANLI ASKERİ EĞİTİMİ; GOLTZ PAŞA VE ARAZİ EĞİTİMİ İLE İLGİLİ GÖRÜŞLERİ

OTTOMAN MILITARY TRAINING FROM THE EYES OF
A GERMAN OFFICER; GOLTZ PASHA AND HIS
THOUGHTS ON FIELD TRAINING

Somer Alp ŞİMŞEKER*, Zeynep SABANCI**

Makale Bilgisi

Başvuru: 22.12.2021

Kabul: 24.06.2022

Article Info

Received, Dec,22,2021

Accepted: Jun,24,2022

Öz

Bu çalışmada, 19. yüzyıl Osmanlı İmparatorluğu'nda askeri reformları yönetmek üzere görevlendirilen Colmar Von Der Goltz'un askeri talim ve terbiye hakkındaki görüşleri yeni askeri tarihçilik ve topyekûn harp kavramları içerisinde değerlendirilecektir. 19. Yüzyıl küresel bir değişimin simgesi olmuştur. Teknolojik gelişmeler, zorunlu askerlik sisteminin doğuşu, sevkiyat olanaklarının değişmesi gibi gelişmeler, siyaset-ordu-toplum gibi kavramların iç içe geçmesini sağlamış ve ordular olası bir topyekûn harp ihtimaline karşı düzenlenmeye başlamıştır. Osmanlı da tıpkı Avrupa Devletleri'nde olduğu gibi bu değişime tabî olmuştur. Colmar Von Goltz Paşa bu reformların yapılması hususunda önemli bir role sahiptir. Bu araştırma, 19. Yüzyılda oluşan dönüşümü ve topyekûn harp kavramının yansımalarını Osmanlı Ordusu'nda Goltz Paşa'nın tespit ettiği eksiklikler ve önerilerinde arayacaktır.

Anahtar Kelimeler: *Topyekûn Harp, Yeni Askeri Tarihçilik, Goltz Paşa, Eğitim, Talim*

Abstract

In this research, the views of Colmar Von Der Goltz, who was assigned to manage the military reforms in the 19th century Ottoman Empire, and his views

* Somer Alp Şimşeker, Dr., Ankara Üniversitesi, sasimseker@yahoo.com, ORCID: 0000-0001-7058-6789, Ankara Türkiye.

** Zeynep Sabancı, Dr. Öğretim Üyesi, Adana Alparslan Türkeş Bilim Ve Teknoloji Üniversitesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü, zsabanci@atu.edu.tr, ORCID:0000-0002-8445-379X, Adana Türkiye.

on military training and education will be assessed within the new military history and total war concepts. 19th century became a symbol of a global change. Technological advances, the birth of military conscription system, changes in the scope of dispatching enabled the embedding of concepts such as politics-army-society and the armies were re-organized for the possibility of a total war. Just as in the European States, the Ottoman Empire also became a subject to such changes. Colmar Von Goltz held a significant part in making the reforms. This research will look for the transformation in the 19th century and the reflections of the concept of total war in the deficiencies and suggestions noted by Goltz Pasha in the Ottoman Army.

Keywords: Total War, New Military History, Goltz Pasha, Education, Training

Yeni Askeri Tarihçilik ve Topyekûn Harp

Bu çalışmanın amacı, Osmanlı ordusunun modernleşme sürecine önemli etkisi bulunan Colmar von Der Goltz Paşa'nın talim ve terbiye faaliyetlerine ilişkin görüşlerini topyekûn savaş kavramı ve yeni askeri tarihçilik çerçevesinde ele almaktır. Goltz Paşa'nın 1883-1895 yılları arasında kesintisiz hizmette bulunduğu 12 yıl, genel olarak II. Abdülhamid'in istibdat rejimi gölgesinde geçmiş ve paşanın reform programı yer yer kesintiye uğramıştır. Öte yandan II. Meşrutiyet'in ilanı ile yeniden göreve gelen Goltz, danışmanlık görevini belirli aralıklarla sürdürerek 1916 yılına kadar Osmanlı ordusuna hizmet etmiştir.

Goltz'un önemli eserlerinden biri olan "*Silahlanmış Millet*" kitabı aslında kendisinin topyekûn harp kavramını tüm yönleri ile içselleştirdiğini gösterir. Eserde modern dönem harplerinin birincil değişkeni, savaşların sadece bunu meslek edinenleri değil tüm insanlığı ilgilendirdiği yönündedir. Böylelikle Goltz, ulus-ordu kavramını savunan Clausewitz'in izinden giderek kralın değil ulusun hizmetine adanmış bir askeri teşkilatın önemini vurgulamıştır. Nitekim hacmi ve potansiyeli artan bir ordunun nizami bir talim programı olması makbuldü. Savaşa ruhen hazır olma, savaştanlık (ortak erdem ve vazife) beraberinde askeri içerikli bir talim-terbiye süreci gerektiriyordu.¹ Goltz'un Osmanlı askeri modernleşmesinde üstlendiği misyon da tam bu noktaya işaret etmekteydi. Çalışmamızda değişen harp kavramlarının gerektirdiği askeri talim ve terbiye faaliyetleri ve bunun Osmanlı'da gelişimini destekleyen bir lider olarak Goltz Paşa'nın misyonu incelenecektir.

¹ Güven Gürkan Öztan, "Türkiye'de Milli Kimlik İnşası Sürecinde Militarist Eğilimler ve Tesirleri", Nurseli Yeşim Sünbuloğlu (Der.), *Erkek Millet, Asker Millet, Türkiye'de Militarizm, Milliyetçilik, Erkek(lik)ler*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2013.

Yeni askeri tarihçilik öncesinde kullanılan klasik askeri tarih modeli incelenen bir savaşı teknolojik-muharebe-taktik boyutları ile değerlendirirken yeni askeri tarihçilik akımı, savaşın toplumsal, ekonomik, siyasi ve kültürel etkileşimlerine odaklanmaktadır. Yeni askeri tarihçilik sadece toplumsal ve ekonomik boyut ile de ilgilenmemektedir. Sosyal yapılar, askerî adap, kültür, subay-er ilişkileri, talim ve özetle asker ve sivil toplum arasındaki etkileşimler de yeni askeri tarihçiliğin çekirdeğini oluşturmaktadır.² Mevcut bir savaş sırasında moral, iaşe, lojistik gibi unsurların siyasi durumu ve otoriteyi etkileyebilecek kadar önemli olması, söz konusu hususları savaş öncesi hazırlık sürecinde de önemli konuma sokmaktadır. Bu noktada yeni askerî tarih modeline göre yapılacak bir askeri tarih çalışması savaşın sadece cephe odaklı yapılmamasına veya sadece siyasi yönü ile ilgilenilmemesini gerektirir.³

19. Yüzyıl, yeni askeri tarihçilik modelini uygulayabilmek için tam bir kırılma noktasıdır. Sanayi Devrimi sonrasında kitlesel silahların kullanımı, sevkیات ve ulaşımın kolaylaşması sonucu cephe ve cephe gerisi gibi kavramlar kullanışlılığını yitirmiş ve savaşların artık birer topyekûn mücadele olacağının izleri belirginleşmiştir. Yeni askeri tarih modeli özellikle topyekûn savaşların incelenmesi açısından önemlidir. Zira topyekûn savaşlar asker-sivil ayırımı ortadan kaldırmaktadır. Bu modelde savaş, sadece iki ordunun karşılıklı mücadelesi olarak telakki edilmez. Dahası bu modele göre şekillenen çalışmalar, salt teknoloji tarihi araştırmalarına dayanmaz. Bu nedenle model, dönemi incelemek için en önemli yöntemlerden bir tanesi olarak adlandırılabilir. Topyekûn savaş sadece bir ordunun savaşa girmesi değil tüm bir ulusun savaşa girmesi olarak adlandırılırsa savaşın sadece muharebe odaklı incelenmesi bakış açısını bir ölçüde kısıtlayacaktır.

Topyekûn harp kavramı özellikle endüstri devriminden sonra yapılan savaşlarda “savaş ve toplum” arasındaki ilişkiyi bütünsel olarak inceleyebilmek için oluşturulmuş bir kavramdır. Bilhassa 19. yüzyılın ortalarından sonra savaş alanlarının yoğunlaşması ve genişlemesinden ötürü askeri ve toplumsal hadiselerin nasıl iç içe geçtiğini açıklamak için kullanılır.⁴ Osmanlı Devleti’nin savaşlardaki başarısızlığı etrafındaki soruları incelerken tek bir etken olan “teknoloji” üzerinden yola çıkmak

² Kahraman Şakul, “Yeni Askeri Tarihçilik”, *Toplumsal Tarih*, Sayı 198, 2010, s. 31-36. John Whiteclay Chambers II, “Conference Review Essay: The New military History: Myth and Reality”, *The Journal of Military History*, 55, 1991, s. 395-406.

³ Mehmet Beşikçi, “Son Dönem Osmanlı Harp Tarihi ve Topyekûn Savaş Kavramı”, *Toplumsal Tarih*, Sayı: 198, 2010, s. 62-69.

⁴ Beşikçi, *a.g.m.*, s. 62.

yerine seferberlik, subayların yetkinliği ve niteliği, sevk ve idarenin ne kadar etkin olduğu, işe vaziyeti, moral ve propaganda gibi etkenler üzerinde de durulmalıdır. Osmanlı Devleti'nde subayların nitelikli olması, sevk ve idare vb. hususların önem kazanması, 1826 sonrası düzenli orduya geçiş ile mümkün olmuş böylelikle topyekûn harp için yapılacak hazırlıkların ilk adımı atılmıştır.⁵

Topyekûn harp kavramı ile nitelenmek istenenlerden bir tanesi savaş teknolojisinin gelişmesi ve zorunlu askerliktir. Diğeri ise merkezileşmekte olan devlet yapılarına bağlı kitle orduları ve bu orduların siyaset, ekonomi ve topluma olan etkileridir.⁶ Topyekûnlaşmak kavramının özellikle 19. yüzyıldan itibaren gelişmeye başlamasının temelinde iki unsur bulunmaktadır. Bunlardan birincisi; Batı Avrupa'daki Endüstri Devrimidir. Seri üretim ile tahrip gücü yüksek, niceliği yüksek olan silahların üretilmesi, ayrıca demiryolları ve ulaşımın gelişmesi ile askerî birliklerin sevkinde elde edilen kolaylık sebebiyle savaş artık geniş alanlara yayılmıştır. İkincisi ise devletin merkezileşmesidir.⁷

Bu yüzyılda meydana gelen savaşları evveliyatından ayıran en temel özellikler sanayi devrimi ile silah üretimi, teknoloji, ulaşım ve mühimmat transfer olanaklarının gelişimidir.⁸ Topyekûn harpte mali, teknolojik taktik ve politik boyutlar önem arz ederken savaşın var olan fiziksel, psikolojik gerçeklerini de göz ardı etmemek gerekmektedir.⁹ Zira bu harp çeşidi millî güçlerin tamamının kullanımını sayesinde yapılan bir mücadele boyutudur ve politika unsurunu da göz önünde bulundurarak bu güçlerin geliştirilmesi ve yeni harekât boyutlarını üretebilmesi gerekmektedir. Bu maksatla oluşturulmuş olan bir millî politika, hedeflenmiş olan millî başarılarla dönük bir hareket tarzıdır.¹⁰

19. yüzyıl ile sanayileşmenin ve ekonominin savaşa olan etkisinin artmasıyla savaşın yıkım gücü daha fazla artmış, bununla beraber siyasi, ekonomik ve toplumsal boyut askerî boyut ile fazlaca iç içe geçmiştir.

⁵ Mehmet Beşikçi, "Bir yenilginin Anatomisi: Balkan Harbi'nde Osmanlı Seferberliği, 1912-1913", haz. Kahraman Şakul, Yeni Bir Askerî Tarih Özlemi Savaş Teknoloji ve Deneysel Çalışmalar, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2013, s. 299.

⁶ Beşikçi, "Son Dönem Osmanlı Harp Tarihi ve Topyekûn Savaş Kavramı", s. 62-69.

⁷ Beşikçi, "Bir yenilginin Anatomisi: Balkan Harbi'nde Osmanlı Seferberliği, 1912-1913", s. 299.

⁸ Stig Förster, "The Prussian Triangle of Leadership in the Face of People's war: A Reassessment of the Conflict Between Bismarck and Moltke, 1870-71", ed. Stig Förster, Jörg Nagler, On the Road to Total War, The American Civil War and the German Wars of Unification, Cambridge University Press, Cambridge 1997, s. 118.

⁹ Jeremy Black, *Great Powers and the Quest for Hegemony*, Routledge, New York 2007, s.100.

¹⁰ Suat İlhan, *Harp Yönetimi ve Atatürk*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1987, s.7.

Askerler ve siviller arasındaki fark sistematik olarak kalktığı için savaşın sebep olacağı şiddete hedef olmamak adına siviller de askerler kadar önem arz eden vazifeleri üstlenmek durumunda kalmışlardır. Savaş sırasında milletin yürekli olması devletin gücünün, savaş gücünün ve silahlı kuvvetlerin oluşumunda en büyük etken olmuştur. Napolyon Savaşları (1799-1815) sonrasında 19.yüzyıl ortalarından itibaren “modern savaş” olarak tanımlanan olgu içerisinde ciddi değişimler meydana gelmiştir. Carl Von Clausewitz, Napolyon savaşları hakkında “Harp halkın, hepsi de kendine yurttaş diyen otuz milyonluk bir halkın işi haline” geldi diye belirtmiştir.¹¹ Savaş meydanları, 18. Yüzyıl’a kıyasla dar alanlardan daha geniş alanlara doğru uzanmaya başlamıştır. Fransız devrim savaşlarının süregeldiği esnada, hükümetin toplumu seferber etme çabası da savaşın büyük yönde değişiminin bir örneği olmuştur.¹² Avusturya ve Rusya gibi muhafazakâr ve çok uluslu imparatorluklarda ise, devletin etkinliğini yitirme kaygısından ötürü düzenli ve merkezden yönetilecek yeni bir sistem oluşturulmaya çalışılmıştır. Ordunun özellikle celb ve eğitim alanlarında kurumsallaştırıldığı gibi devletler müsallah bir toplum yaratabilmek adına harekete geçtiler¹³

Kırım Harbi, Amerikan İç Savaşı, Fransa-Prusya Harbi gibi mücadelelerde ortaya çıkmıştır ki insan kaynağı, ekonomi, iletişim araçları gibi bir dizi unsur harbin topyekûnlaşmasına öncelik etmiştir.¹⁴ Amerika Birleşik Devletleri’nde dört yıl boyunca süren iç savaş halk ve ekonomik kaynakları seferber ettirmesi, savaşın kapsamış olduğu coğrafi genişlik ve süresi bakımından topyekûn harp için gösterilebilecek örnekler arasındadır. Burada, sivil halkın askerî güç olarak kullanılmasının yanı sıra, ordu için talep edilen ekonomik ve manevi yardımlar da savaşın topyekûn kılan özellikler arasındadır.¹⁵ Topyekûn savaş kavramına verilebilecek en önemli örneklerden bir tanesi 1905’te cereyan eden Japon-Rus Savaşı’dır.. Bu savaşta savaşan tarafların gerek toplumsal gerek ekonomik kaynakları seferber edilmiştir. Fakat bu savaş önemli kılan başka husus ise batılı olmayan bir toplumun kazandığı büyük zaferdir. Ayrıca, Avrupa’nın yayılmacı politikalarına karşı elde edilen bir galibiyet olmasından ötürü Osmanlı Devleti’ni de etkilemiştir.¹⁶ 19. Yüzyılda bahsi geçen değişimlerin Osmanlı’ya olan yansımaları, subayların, askerlerin de

¹¹ Carl Von Clausewitz, *Savaş Üzerine*, Doruk Yayınları, İstanbul 2011, s. 229.

¹² Eric Hobsbawn, *İmparatorluk Çağı 1875-1914*, Dost Kitabevi, İstanbul 2010, s. 392.

¹³ Förster, *agm.*, s. 119.

¹⁴ Beşikci, “Son Dönem Osmanlı Harp Tarihi ve Topyekûn Savaş Kavramı”, s. 62-69.

¹⁵ Manfred F. Boemeke ve Roger Chickering, *Anticipating Total War: The German and American Experiences, 1871-1914*, Cambridge University Press, Cambridge 1999, s. 42.

¹⁶ Beşikci, *agm.*, s. 62-69.

bu değişim kervanına katılması ile sonuçlanmıştır. Bu değişimin en önemli kısmı eğitim alanında görülmekle beraber merkez ve taşra eğitim sisteminde yapılan değişimler olmuştur. Bu denli bir dönüşüm, elit bir askeri ve siyasi sınıfın oluşumuna katkı sağlamıştır.¹⁷

III. Selim döneminde, Nizam-ı Cedid ile başlayan, II. Mahmud döneminde yeniçeriliğin feshi ve Asakir-i Mensure-i Muhammediye'nin kuruluşu ile merkezileşmeye giden süreç hız kazanmıştır. Sonucunda ise merkezileşmenin siyasi hedefine uygun bir ordu modeli yapılandırılmaya çalışılmıştır. Zorunlu askerliğe geçiş ve Avrupa'da oluşturulan kitlesel ordu anlayışının II. Mahmud idaresinde uygulanmaya çalışılması, topyekûnlaşma sürecinin ilk adımları olarak değerlendirilebilir.¹⁸ Osmanlı'da daimî asker bulundurmak ve firar, isyan gibi savaşın başarısını engelleyecek ihtimallerin ortadan kaldırılması maksadıyla yapılan en önemli değişim ise Avrupa tarzı zorunlu askerlik sistemine geçiş olmuştur. Bu uygulamalar 1848 tarihinde Kur'a Nizamnamesi ile uygulanmaya başlanmıştır. Uygulamanın belki de en üstünde durulması gereken nokta, askerlik vazifesinin ne kadar süreceği neredeyse belirlenmemiş bir kısıtlamanın uygulanmaya konmuş olmasıdır.¹⁹

Kırım Savaşı ile Osmanlı-Rus Savaşı da topyekûn savaflara birer örnek teşkil etmektedirler. Bu minvalde, Osmanlı'da Prusya modeline göre şekillenen bir ordu modeli oluşturuldu. Prusya modeli 1950'lere kadar günümüz Türkiye'sinde etkisini sürdürdü. Milli güvenlik siyaseti veya milli güvenlik dersleri gibi dersler toplumun her an savaşa girecekmiş gibi hazır ve eğitilmiş olmalarına birer örnek olarak gösterilebilirler. Özellikle 1870 Fransa-Prusya Savaşı sonrasında birçok askerî düşünür ilerleyen savaşların birer topyekûn savaş olacağını ortaya koydular. Goltz Paşa da özellikle 1871'den sonra topyekûn harp ve savaşların ulus savaşları olacağına dair fikirlerini beyan etmeye başladı. 1883 senesinde, ordunun teşkilatı ve harp idaresi hakkında fikirlerini ortaya koyduğu "Das Volk in Waffen" isimli eseri "Millet-i Müsellaha" (Silahlanmış Millet) olarak tercüme edilmiş ve büyük yankı uyandırmıştır.²⁰ Paşa, Osmanlı hizmetine girdiği 1883 senesinden itibaren düzenli ordunun talimi için gerekli olan

¹⁷ Zeynep Sabancı, *Osmanlı Askeri Teknolojisi ve Silahlanma Politikası, 1870-1918* T.C Mersin Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Ana Bilim Dalı, (Doktora Tezi), Mersin 2016, s.44.

¹⁸ Gültekin Yıldız, *Neferin Adı Yok*, Kitap Kitabevi, İstanbul, 2009.

¹⁹ Sabancı, s. 52.

²⁰ G.V Mudro, *Goltz Paşanın Hatırası ve Hal Tercümesi*, 168 Sayılı Ordu Dergisi Layihası, Askerî Basımevi, İstanbul 1953, s 50.

subay sayısını arttırmaya çalıştı. ²¹Goltz, hizmete başladığı andan itibaren ordu birliklerinin taksimi, ictiması, seferberlik planları, taarruz ve müdafaa stratejileri üzerine düşüncelerini beyan etmeye başlamıştır. Bu düşüncelerinin temelinde ise Prusya'daki uygulamalar yatmakta ve Paşa, Osmanlı ordusu içinde bu ekseninde bir reform programı oluşturmaya çabalamıştır.²²

Goltz Paşa'nın Osmanlı Askeri Eğitimi ile ilgili Düşünceleri

Silah altına alınan bir askerin teknik donanımının yanı sıra çağdaş talim ve terbiye gerekliliklerini yerine getirebilmesi, 19. Yüzyıl modern askeriyesinde önemli bir yetkinliktir. Lakin 1883 senesine gelindiğinde Osmanlı'da, topyekûn harp koşullarını sağlayacak düzenli talim için istenilen subay sayısı kısıtlıydı. Bunun en önemli nedeni talim, taktik, bedensel eğitim ve sıhate yönelik derslerin askeri okul müfredatlarında hakkaniyetle yer almamasıydı. Goltz, konu ile ilgili görüşlerini *Millet-i Müsellaha* (Silahlanmış Millet) isimli eserinde etraflıca belirtir. Paşa, kitabın *Sağlık ve Sıhhat* başlığı altında şöyle demektedir;

“Sağlam bir sıhhat ve güçlü bir vücut, çok çeşitli zorluklara dayanma konusunda komutan için son derece önemli ve değerli bir yeterliliklerdir. (...) Hastalıklı bir vücut içinde ruhun huzuru mümkün olamayacağından, hastalık ile uğraşan komutan öncelikle şahsına bakmak zorunda kalacağından hizmetle gereği gibi meşgul olamaz. Özellikle bugün subaylara sağlık ve sıhhat son derece lüzumludur. Çünkü asaletleri dolayısıyla yükselenler hariç, subaylar büyük bir rütbeye ancak ihtiyarlıklarında ulaşabildiklerinden ve Alman ordusunda askeri hizmet çok ağır olduğundan büyük rütbeye yükselinceye kadar bu hizmet şartlarına dayanabilmek için mutlak sağlık ve sıhhat baş şarttır.”²³

Öte yandan, eğitim alanındaki reformlar sonucunda Askeri İdadilerin programlarında yer verdikleri beden terbiyesi ve jimnastik dersleri, daha sonra Harbiye Mektebi'nde verilecek olan taktik, süvariye yönelik binış dersleri, silahlı talim, arazi eğitimi ile talim ve strateji oyunlarına katılım derslerinin ön hazırlığını oluşturuyordu. ²⁴ Zira askeri eğitim programlarındaki yenilikler, İmparatorluğun tüm kademelerinde hakimiyet

²¹ R. Çalık, “Colmar Freiherr Von Der Goltz (Paşa) ve Bazı Görüşleri”, *Atatürk Araştırma Dergisi*, sayı: 12, 1996, s. 765-815.

²² Zeynep Güler, *Osmanlı Ordusunun Modernleşmesinde Von Der Goltz Paşa'nın Rolü*, T.C Mersin Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, (Yüksek Lisans Tezi), Mersin 2007, s. 122.

²³ Çalık, a.g.m., s. 765-815.

²⁴ Sabancı, s. 64.

kurmuş olan Alman misyonunun etki alanındaydı. Özellikle Berlin Kongresi'nden sonra ordu, Prusya sistemi örnek alınarak teşkilatlandırıldığı, Alman Genelkurmayı'nın stratejisine, subaylarına ve hatta Alman endüstrisinin sağladığı silahlara tamimiyle bağımlı hale geldi.²⁵ 19. yüzyılda müsellaah bir birey yetiştirmek maksadıyla bu fikrin öncelikle genç yaştaki insanlar ve mümkün ise çocuklarda bile içselleştirilmesi gerekmektedir. Fakat Osmanlı Devleti'nde beden eğitimine ve talime yönelik verilen derslerin sistematik olarak müfredata dâhil edilmesi Balkan Savaşı'nda yaşanan büyük hezimet sonrasında mümkün olmuştu. Goltz Paşa'nın ün yapmış Alman profesörler ve eğitimciler ile beraber oluşturduğu Türk-Alman Rüştîye ve İdadilerin ders programlarında Turnen jimnastik derslerinin eklendiği görülmektedir. Balkan savaşları sonrasında yapılan Türk-Alman eğitim kurumlarının ideolojik lideri olarak da kabul edilen Goltz, Osmanlı topraklarında faaliyet göstermesini istediği Alman okullarının misyonerlik faaliyeti yürütmek yerine teknik, iktisadi ve ticari ehliyetleri gelişmiş bir Osmanlı genci yaratma hedefi güttüğünü belirtmektedir. Bu sebep ile açılacak olan okulların Osmanlı topraklarında faaliyet göstermekte olan Amerikan ve Fransız misyoner okullarından daha farklı bir müfredattan oluşması gerekmektedir. Bu okullar öncelikli olarak rüştîye ve idadi olarak açılacak, daha sonra ise yüksek öğretim kurumları da bunlara eklenenecekti. Okul müfredatı içerisinde Turnen jimnastiği ve felsefesi, rüştîye öğrencileri için haftada iki saat olmakla beraber, lise seviyesindeki öğrenciler için üç saat olarak planlanmıştı.²⁶ Eğitimin bu seviyeye kadar inebilmesi ile, topyekûn savaş şartlarına hazırlık maksadıyla, her an savaş ihtimaline karşı yetişmiş eleman yetiştirebilmenin önü açılacaktı.

1883 senesinden itibaren Goltz Paşa seferberlik, harekât planları, subaylar ve zabitanın eğitimi ve talimi ile uğraşmış ve kapsamlı bir reform programı üzerinde çalışmıştır. Goltz, Harbiye Mektebi'nin mezun sayısının yetersiz olduğunu ve mezun olan kişi sayısının ordudaki subay ihtiyacını gideremeyeceğini savunmuştur.²⁷ Reform için, Goltz Paşa'nın öncülük etmesi ile, Alman askeri talimatnamesi, tercümesi yapılarak Harbiye Mektebi'nin programına dahil edildi ve ayrıca arazi tatbikatları ve atış talimleri yapılması için adımlar atıldı.²⁸ Goltz Paşa'nın görevlendirilmesine kadar Harbiye'de 1870 öncesi Fransız talimatnameleri

²⁵ İlber Ortaylı, *II. Abdülhamid Döneminde Osmanlı İmparatorluğu'nda Alman Nüfuzu*, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara, 1981, s. 60.

²⁶ Sabancı, s.61.

²⁷ Güler, s.164.

²⁸ Kemal Turan, *Türk-Alman Eğitim İlişkilerinin Tarihi Gelişimi*, Ayışığı Kitapları, İstanbul 2000, s. 148.

okutulmaktaydı. Topyekûn savaş koşullarına ayak uyduramayacak, bilimsel düzeyi yetersiz olan tekniklerle Fransız dilinden tercüme kitapların adeta ezberletilmesi üzerine kurgulanan eğitim modeli içerisinde pratik neredeyse hiç bulunmamaktaydı. Binicilik, arazi eğitimleri ve atış talimleri pratikten yoksun ve daha çok teorik bilgiye dayalı öğretilmekteydi.²⁹

Goltz Paşa, örnek almış olduğu Berlin Harp Akademisi müfredatını temel alarak, Erkan-ı Harbiye sınıflarının fenni kısmında mevcut olan çeşitli dersleri müfredattan çıkartmış ve askerlik ile alakası olmadığını düşündüğü derslerin sayısını da büyük bir oranda azaltmıştır. Çıkartılan ve azaltılan derslerin yerine ise kurmay hizmetleri, savaş silah ve araçları, savaş tarihi, savaş sanatı tarihi, yabancı ordular teşkilatı, Osmanlı ordu bilgisi, stratejik coğrafya, istatistik, uygulamalı taktik ve arazide kurmay hizmetleri gibi dersler dahil edilmişti.³⁰Goltz'a göre Osmanlı askerlerinin mevcut koşullarda modern taktik ve stratejiler ile kurgulanmış çağdaş bir askeri zihniyete erişebilmeleri için Osmanlı'nın Prusya sistemini taklit etmesinden öte bir reform programına uyum sağlaması gerekiyordu. Konu ile alakalı olarak 1893'te yeni usule göre uygulanan talimler ve bu talimlerin uygulandığı askerlerden yeteri kadar verim alınamaması yönünde Goltz Paşa'nın mütalaası kayda değerdir. Paşa'nın ifadeleri şu şekildedir;

“Almanyada ikmal-i tahsil ile avdet eyleyen zabitanın mürekkebe olub ordu-i hümayunlarına izam kılınan heyet-i talimiyye azasından bu ana kadar peyderpeyh vürut eden raporlar meyanından müsteban olduğuna nazaran ordu-i hümayunlarında bulunan efrad-ı şahanelerinin askerlikçe ilan-ı terfiyyat ve mümareselerinin tezyidi için usul-ü cedide üzere icra-i talim idilmekte isede yine matlub ve mültezim-i ali vechile istihsal-i netice idilmemektedir”³¹

Goltz Paşa'nın edindiği izlenime göre matlub derecede verim alınamamasının temel sebepleri komutanlar ve zabitanın okuyup yazma bilmemeleri ve yaşça büyük olmalarıdır. Topyekûn savaş şartlarını karşılayamayacakları oldukça aşikâr olan yaşlı subayların emekliye ayrılmaları için salık verilmesi, faydalı kitapların tercümelerinin yapılması

²⁹ Kazım Karabekir, *Tarih Boyunca Türk-Alman İlişkileri*, Emre Yayınları, İstanbul 2001, s. 258.

³⁰ Jehuda L. Wallach, *Bir Askeri Yardımın Anatomisi, Türkiye'de Prusya-Alman Askeri Heyetleri 1835-1919*, Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, Ankara 1985, s. 46.

³¹ Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Yıldız Mütenevvi Maruzat Evrakı (Y..MTV.), 74-105

ve reform programının Almanya’da eğitim görmüş Osmanlı subaylarının nezdinde yürütülmesinin gerekliliği Goltz tarafından her daim vurgulanmıştır. Paşa, mütalaasında bu görüşlerini şöyle ifade eder;

... *“Bunun başlıca esbab-ı mücibesi ordu-yı hümayunlarında bulunan umera ve zabitanın ekseriyetle okuyub yazmadan bi behre olmaları ve kısmen dahi müsinn ve malul bulunmaları ve bu münasebetle kıtaat-ı askeriyenin ...suretle talim ve idaresinden aciz olmaları cihetidir.”*³² Goltz Paşa mevcut sorunların giderilmesi ve olası bir topyekûn savaş için yaşlı olan subayların emekli edilmesi ve faydalı kitapların tercümesinin yapılarak Almanya’da eğitim görmüş olan komutanlar tarafından yürütülmesini önermiştir. Bu fikirlerini ise *“hıdematı askeriyeden aciz bir surette müsinn ve malul olanların dahi tekaütleri icra edildiği”* şeklinde ifade etmiştir.³³

Paşa, subay yetiştiren Harbiye Mektebi’nin müfredatını güncellerken bu müfredatın içerisinde pek önem verdiği arazi çalışmalarını da dâhil etmek istedi. Ona göre Osmanlı askeri artık kışlasından araziye çıkmalıydı. Bu kapsamda Alman askeri talimatnameleri tercüme ettirilerek Harbiye programlarına konuldu. Dahası atış talimleri ve arazi tatbikatlarının gerçekleştirilmesi için gerekli girişimlerde bulunuldu. Nihayet ilk talim 1895 yılında Goltz başkanlığında gerçekleşti.³⁴ Askeri tatbikatlar, teçhizat ve mühimmatın niceliği ve niteliği hakkında bilgi verirken bir yandan da yapılan hataların ve verilen kararların sorgulanmasını kolaylaştırıyordu. Dolayısıyla olası bir seferberlik öncesinde alınması gereken önlemler tespit edilebiliyordu. Goltz, Askeri Okullar Genel Müfettişi olarak görevlendirildiği andan itibaren görev ve sorumlulukların düzenlenmesi ve ordunun seferberlik planının oluşturulması ile ilgili olarak *“Vakt-i Sefer ve Hazarda Erkân-ı Harbiye Vezâifi”* isimli çalışmasını yazmıştı.³⁵ Paşa, Harbiye Mektebi öğrencilerinin araziye çıkış ve atış talimleri sırasında kendisine refakat etmek üzere bir Osmanlı subayının görevlendirilmesini şu şekilde ifade eder;

*“Mekteb-i harbiye-i şahaneleri erkani harbiye üçüncü senesi mülazim-i evveli kullarından Golts paşa kulları refakatında olarak arazi üzerinde erkan-ı harbiyye vezâifi tatbikatı icra eyledikleri esnadacenabi mülükaneleri erkan-ı harbiyyesi zabitanından dahi birinin bulunması”*³⁶

³² BOA, Y. MTV, 74-105

³³ BOA, Y. MTV, 74-105

³⁴ Turan, s. 148.

³⁵ V.D Goltz, *Vakt-i Sefer ve Hazarda Erkân-ı Harbiyye Vezâifi, Mekteb-i Harbiyye Matbaası, İstanbul.*

³⁶ BOA, Y.MTV., 94-84

Bu belge içerisinde her ne kadar açıkça belirtilmemiş olsa da bizim çıkarımımız yerli zabitanın bu talimlerde bulunmasının zabitan eğitiminde de pratikte önem taşıdığıdır. Bu belgedeki zabitanın eğitime katılmaları hakkında istenilen ise “*ve bu sene dahi müşarunileyh kulları refakatında olarak mezkûr sınıf şakirdanının her hafta çarşamba günleri ameliyata çıkmaları*” şeklindedir.

Eksikliklerin giderilmesi hususu bir tek bu hususlar ile sınırlı değildir. Goltz Paşa'ya göre her mevsime göre nakit yevmiye verilmeli ve her bölük ve batarya için ikişer kunduracı ve terzi bulundurulması gerekmektedir. Aynı zamanda, Goltz Paşa askerlerin teftiş ve eksiklikleri giderme konusundaki tespitlerini hızlandırmak amacıyla faydalı askeri kitapların bir an evvel tercüme edilip okutulması konusunda çaba sarf etmişti. Paşa bu husus hakkında şu ifadelerle yer vermişti “*Almanyada ikmal-i tahsil eden ümera ve zabitan...dersaadetde bulunarak talimnamelerin ve kütubu müfide-i askeriyye'nin bir an evvel tercüme ve neşrine hey'et-i ve icab eden komisyonlarda ifayı vazife ve mekatib-i askeriye şakirdanını tedarik ederek...*”³⁷

Okutulan kitaplar aracılığıyla ordu içinde talim, terbiye, teftiş gibi unsurların daha hızlı bir şekilde gelişmesine faydalı olacağını düşünen Goltz Paşa aynı zamanda “*yaz mevsiminde üç dört ay orduyu hümayunlarını mevaki-i askeriyedeki sakir-i şahanelerinin kâffesini teftiş ve esliha, koşum, hayvan vesaire misüllü eşya-yı miri-i muayene ederek gördükleri hatayatu tashih eylemeleri*”³⁸ konusunda hassas davranmıştır. Goltz Paşa'nın talim için gerekli olan teçhizatın ve talimlerde görülen hataların düzeltilmesine önem göstermesinin sebebi eksikliklerin istenen zamanda seferberlik sürecini sağlayamama endişesinden kaynaklanmaktadır. Paşa'ya göre seferberlik esnasında yapılacakların önceden detaylı bir şekilde tespit edilip, var ise hataların giderilmesi gerekmektedir.³⁹ Goltz Paşa ayrıca Erkan-ı Harbiyye Dairesi'nde görevlendirildiği andan itibaren görev ve sorumlulukların bu yönde düzenlenmesi ve özellikle ordunun seferberlik faaliyetleri için planlar oluşturulması ile ilgili “*Vakt-i Sefer ve Hazarda Erkân-ı Harbiye Vezâifi*”⁴⁰ adlı kitabı yazmıştır.

³⁷ BOA, Y. MTV., 74-105

³⁸ BOA, Y. MTV., 74-105

³⁹ V. D. Goltz., *Millet-i Müsellaha*, Çev. M. Tahir, Ebuzziya Matbaası İstanbul, s. 236.

⁴⁰ V.D Goltz, *Vakt-i Sefer ve Hazarda Erkân-ı Harbiyye Vezâifi*, Mekteb-i Harbiyye Matbaası, İstanbul.

Goltz Paşa 1883 senesinde Osmanlı ordusunda hizmete başlamış ve görev süresi 1886'da sona ermişti. Üç yıllık dönem içerisinde ayrılmasının temel sebebi olarak kendisinin ordu içerisinde başarılı ve sistematik bir çalışma sergileyemediği ve askerlerin gelişimi için gerekli olan ortamı sağlayamadığı gösteriliyordu. II. Abdülhamid, Goltz Paşa'nın orduda kalması için kendisine 50.000 frank verilmesini ve korgenerallik rütbesine yükseltileceğini belirtmiştir. Paşa bu tekliften sonra 22 Temmuz 1886 senesinden itibaren tekrar sözleşme imzalayarak Osmanlı Ordusunda görev almıştır.⁴¹ Yukarı satırlarda bahsi geçen ilk belgede "ferik (korgeneral) Golts" unvanı bu tarihe dayanmaktadır. Görüldüğü üzere 1883-1886 senesinde Goltz Paşa'nın ayrılmasına sebep olan gerekçeler 1890'larda da azımsanamayacak kadar problem teşkil etmektedir.

Goltz Paşa bir tek talim konusunda sınırlı kalmamış aynı zamanda bu yeni organizasyon yapısına uygun olarak hazırlanan seferberlik planları ve harekât planlarına odaklanmıştır.⁴² Seferberlik için barış vaziyetindeyken her an harbe girilecekmiş gibi eğitim verilmesi, birliklerinin yeniden oluşturulması, askerlerin eğitimi ve eğitmekle sorumlu kişiler ilgili yapılan ve yaşanan sıkıntılar bir topyekûn savaş şartlarına nasıl hazırlanılmaya çalışıldığının güzel bir örneği olarak karşımıza çıkar. Goltz Paşa aynı zamanda posta, telgraf, nakliye, depolama ve bunların da denetimine önem vermiştir.⁴³

Goltz Paşa'nın talim konusundaki eksiklikler ve bu eksikliklerin nasıl giderilebileceğine dair fikirlerini yukarıda belirttiğimiz belgeler üzerinden tartıştık. Goltz Paşa'nın 1883-1886 seneleri arasındaki görevi süresince yeterli verimi alamamış olmasından ötürü ayrılmak istemesi fakat tekrar görev almasından itibaren 20 Temmuz 1887 senesinde "Tabiiyye ve Şevkülceyş Fenlerinin Erkan-ı Harbiye zabitanlarına arazi üzerinde, haftada bir kere talimi hususuna dair verdiği layiha" dikkate değerdir. Paşa, göreve tekrar geldiği andan itibaren talimi en önemli unsur olarak gündemde tutmuştur. Bu husus bahsi geçen layiha içerisinde

"...müşürün neşrdane İstanbul Hariçte arazi üzerinde haftada bir kere sırasıyla tâlimi golts paşa hazretleri tarafından istidâ olunması"⁴⁴ şeklinde beyan edildikten sonra aynı zamanda ne tür bir arazi üzerinde talim yapılacağı hususuna da yer verilmiştir ve "16 şevval 1304 tarihli tezkere-i

⁴¹J.L Wallach, *Bir Askeri Yardımın Anatomisi Türkiye'de Prusya-Alman Askeri Heyetleri 1835-1919*, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1985, s. 57.

⁴²M.A Griffiths, *The Reorganization Of The Ottoman Army Under Abdülhamid 1880-1897*, Los Angeles: University of California, (Doktora Tezi) Los Angeles 1966, s. 72.

⁴³V.D. Goltz, *Millet-i Müsellaha*, s. 235.

⁴⁴BOA, Y. MTV.,27-19.

ailyye daveraneleriyle tebliğ kılındığı beyan-ı valasıyla paşa-i müşairileyhin talim edeceği fenlere dair lahiyasıyla emr-i talimin nerelerde ve nasıl arazi üzerinde ne suretle icra olunacağını mübeyyin mufassal bir planın evvel emirde atebe-i ülyaya takdimiyle” ifade edilmiştir.⁴⁵

Görüldüğü üzere Goltz Paşa Osmanlı Ordusunda göreve ilk geldiği andan ilk ayrıldığı ana kadar seferberlik ve düzenli eğitim için çabalamıştır. Ayrıldıktan sonra tekrar göreve başlaması ile birlikte yine eğitim, talim, terbiye ve eksikliklerin giderilmesi hususunda çalışmalar yapmış ve yazdığı kitaplar ile ordu ve yönetici kadrosunu topyekûn savaş için oluşturulacak ordu modeline hazırlamaya çalışmıştır. Yine aynı şekilde 1886 senesinde Yunanistan’a karşı ilk sefer Goltz Paşa tarafından hazırlanmıştır. 1897 yılının harp öncesi günlerinde de II. Abdülhamid’in iradesiyle belirtmiş olduğu eksikliklerin giderilmiş olması sureti ile Goltz, bu savaş içinden başarılı çıkabilecek bir harekât planı oluşturabileceğini belirtmiştir.⁴⁶

Goltz Paşa bu program üzerinde uzun süre çalışmış ve programın derhal yürürlüğe konulması için büyük çaba sarf etmiştir. Ordu dahilinde yaptığı düzenleme çalışmaları sırasında topçu alay sayılarının iki kat artmış olduğunu, dolayısıyla topçu subayına olan ihtiyacın da arttığını belirtmiştir. Diğer taraftan eyaletlerdeki ordu birliklerine bağlı istihkam bölüklerinin tabur halini almasıyla ve ülke genelinde inşa edilmekte olan yerlerin ve istihkâmâtın yapımı ile tamirat işlerinin çoğalmasıyla istihkâm subaylarına ihtiyaç artmıştır.

Generaloberst Freiherrn von der Goltz’un Temmuz/Ağustos 1909 Türkiye Ziyareti ve Talim Faaliyetleri ile ilgili Görüşleri

1895 senesinde görev süresinin bitişi ile II. Meşrutiyet’in ilanından hemen sonra önemli görevlere gelen eski öğrencilerinin daveti ile Goltz Paşa, İstanbul’a keşif gezileri düzenlemiştir. Keşif ziyaretleri, II. Abdülhamid’in tahttan indirilip, yeni nesil Osmanlı subaylarının karşı devrimi bastırmasından sonra kadim dostlar ve Alman misyonunu takip eden askeriye mensupları ile Goltz’un imparatorluğun geleceğine yönelik düşüncelerini ortaya koydukları faaliyetlerdi. 1909 tarihli İstanbul ziyareti

⁴⁵ BOA, Y. MTV.,27-19.

⁴⁶ V.D Golts, *Osmanlı-Yunan Seferi*, Çev. Y. Şevki, Ka’in Mekteb-i Fünun-ı Harbiyye-i Osmani Matbaası, Hicri.1337, s 52. Ayrıca detaylı bilgi için bkz. Serkan Er, *Osmanlı Ordusu’nda Seferberlik Planı: Balkan Harbi Örneği*, Harp Akademileri Komutanlığı, Stratejik Araştırmalar Enstitüsü, (Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 2012.

de bunlardan sadece birisidir. Ziyaret, etraflıca raporlanmış olup⁴⁷, genel tartışma konuları; imparatorluğun içinde bulunduğu durum da göz önüne alınarak seferberlik ve bunun öncesinde planlanması gereken askeri tatbikatlardı. 1909 senesinin Temmuz ayında Rumeli Kavağına ulaşan Goltz'un ilk görüşmesi İstanbul'da bulunan Alman askeri ataşesi von Stempel ile gerçekleşti. Ziyareti sırasında en fazla istişarede bulunduğu isimler arasında Harbiye Mektebi'nden öğrencileri olan Mahmut Muhtar ve Mahmut Şevket Paşalardı. Zira Abdülhamid döneminde 12 yıl boyunca kesintisiz hizmet verdiği imparatorlukta değişen dengeleri anlaması uzun sürmemişti. Örneğin, en yakın öğrencilerinden biri olan Alman misyonunun sadık savunucusu Mahmut Şevket Paşa'nın kendisini karşılamaya gelmemesi, onun yerine sadece bir subay göndermesi Paşa'nın zihnini oldukça kurcalamıştı. Alman devletine gönderdiği raporda düşüncelerini şöyle dile getiriyor; "...Şark her zaman beni büyülemişti, fakat bu sefer tüylerini dökmüş bir kurt gibi hissediyor ve bir yerlerde bulacağımı umut ettiğim kabuğuma geri dönebilmek için emeklemem gerektiğini görüyordum."⁴⁸

İstanbul'a varışının ikinci günü Goltz, üç piyade tümenini ziyaret ediyor ve arazi üzerinde askerlerin talim faaliyetlerini izliyor. Paşa'nın ilk izlenimi, talim hareketlerinin Alman usulü manevra faaliyetlerine benzediği yönünde, hatta ülkenin içinde bulunduğu kriz ortamında askeriyenin müfredata uygun davranıyor olması Goltz'u şaşırtıyor. Öte yandan, tümende subay sayısının çok az astsubay sayısının ise neredeyse hiç olmadığından yakınıyor. Bunun nedenini, karşı darbe sonrası Makedonya'ya sürülen askerlere bağlayan Goltz askeri talimleri nispeten verimli bulduğunu belirtiyor. Raporunda talimlere yönelik şöyle söylemektedir;

"Talimlere dair genel görüşüm şu yöndeydi; genel beden terbiyesi konusunda askerler yeteri derecede talimliydi. Fakat, harp koşullarına yönelik daha profesyonel talimlerin yapılması gerekiyordu. Talim arazisi düz, tozlu, tarıma kapalı ve oldukça az kullanılmış bir haldeydi. Arazinin bakir oluşu herhangi bir Prusya subayını etkileyebilirdi, çünkü Prusya talimleri üzerinde hayat olan bölgelerde yapılmıyordu. Talim faaliyetlerine dahil olmamak için kendimi zor tutsam da kısa süren bir faaliyete liderlik ettim. Hemen sonrasında modern bazı talim faaliyetlerini uygulamam ile tümendeki asık yüzler birdenbire çehre değiştirdi.

⁴⁷ Griffiths, a.g.e., s. 72.

⁴⁸ MA (Abteilung Militaer Archiv-Freiburg im Breisagau), *Bericht, des Generaloberst Freiherrn von der Goltz über seinen Aufenthalt in der Türkei Juli/August 1909.*, Berlin-Halensee, den 28 August 1909, z. 1. Arşiv belgesi

*Dolmabahçe’de dahil olduğum harita okuma talimi üzerine dönemin Osmanlı padişahı Sultan Mehmed Reşat tarafından ivedilikle Yıldız Sarayı’na davet edildim.*⁴⁹

Paşa’nın pratik eğitimin önemli bir parçası olarak saydığı askeri talimlere bakışı oldukça iyimserdi, zira özellikle atış talimlerinde önceki dönemlere nazaran fark edilir bir iyileşmeden bahsediyordu. Dahası, atış talimleri artık kurusıkı ve manevra fişekleri kullanılarak yapılıyordu.⁵⁰ Talimler sabit ve hareketli hedefler belirlenerek yapıldı ve kısmen başarılı oldu. Beklentileri düşürmekte fayda vardı çünkü henüz kolordular düzeyinde kapsamlı bir manevra düzenlemek imkânsız gibi görülse de bunun için sadece bir sene beklenecekti. Osmanlı’nın nitelik ve asker katılımı açısından ilk büyük manevrası 1910 Sonbahar mevsiminde gerçekleşti.⁵¹

Sonuç

Sonuç olarak vesikalarda görülebileceği üzere Goltz Paşa için talim, terbiye, eğitim ve siyaset üstü bir ordu modeli seferberlik için gereklidir. Yeni askeri tarihçilik, bu noktada “teknolojik gerileme” unsuru haricinde askerî adap, kültür, subay-er ilişkileri üzerinden yürütülen bir bakış açısı ile belgeleri yorumlamaya, dahası bunun topyekûn harp ile bağdaştırılması konu ile ilgili analizlere katkı sağlamıştır. Topyekûnlaşma çağında, teknolojiye ileriye gidenler, zorunlu askerlik sisteminin doğuşu, ulaşım ve haberleşmedeki gelişmeler vb. unsurlar Osmanlı Devleti’nin de ordu eğitimini düzenlemesi ve olası bir topyekûn harbe hazır olacak şekilde tasarlanmasını zorunlu kılmıştır. Müsellah birey yaratmanın ardında yatan topyekûn savaşa hazırlık projesi Osmanlı devleti açısından hiç de kolay olmamıştır. Fakat Goltz Paşa’nın da raporlarında görülebileceği üzere Osmanlı’nın en karmaşık dönemlerinden birine denk gelen bu reformlar, Balkan Harbi mağlubiyeti ile beraber eklenince, değişim süreci sıkıntılı olmuştur.

Askerliğin tüm Osmanlı vatandaşları için zorunlu kılınması, ordunun kurumsal bir mekanizma, hatta başlı başına bir kurum olarak yeniden tanımlanmasını beraberinde getirdi. Kurumsallaşma yolunda ise talimli olmak, savaşa hazır ve disiplinli olmayı kolaylaştırıyordu. Seferberlik halinde belirli bir yaş aralığında olan tüm erkek Osmanlı vatandaşları bu kurumun birer parçası olmak için her daim hazırlıklı olmalıydılar. Nitekim,

⁴⁹ MA, z.3.

⁵⁰ Sabancı, s.99.

⁵¹ Zeynep Sabancı, “Kışladan Araziye: 1910 Osmanlı Sonbahar Manevrası”, *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, 21, 2, 2020, s. 3.

bu durum asker sivil ayırımını ortadan kaldıracak. Askerlik zaruri bir görev olduğu kadar toplumsal bir unsur olarak da karşımıza çıkacaktır. Çalışmamızda yeni askeri tarih modeli kapsamında Goltz Paşa ve askeri misyonunun önemi ortaya konularak literatüre bu anlamda önemli bir katkı sunulmuştur.

Kaynakça

Arşiv Kaynakları

MA (Abteilung Militaer Archiv-Freiburg im Breisagau)(Alman Askeri Arşivi), *Bericht, des Generaloberst Freiherrn von der Goltz über seinen Aufenthalt in der Türkei Juli/August 1909.*, Berlin-Halensee, den 28 August 1909, z. 1. Arşiv belgesi

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Yıldız Mütenevvi Maruzat Evrakı (Y..MTV.), 74-105, 94-84, 27-19.

Basılı Yayınlar Ve Tezler

Beşikçi, Mehmet, “Son Dönem Osmanlı Harp Tarihi ve ‘Topyekûn Savaş’ Kavramı”, *Toplumsal Tarih*, Sayı: 198, 2010, s. 62-69.

Beşikçi, Mehmet, "Bir yenilginin Anatomisi: Balkan Harbi'nde Osmanlı Seferberliği, 1912-1913", ed. Kahraman Şakul, *Yeni Bir Askeri Tarih Özlemi Savaş Tekonoli ve Deneysel Çalışmalar*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2013, s. 299.

Black, Jeremy, *Great Powers and the Quest for Hegemony*, Routledge, New York 2007.

Boemeke, Manfred F. ve Chickering, Roger, *Anticipating Total War: The German and American Experiences, 1871-1914*, Cambridge University Press, Cambridge, 1999.

Chambers II, John Whiteclay, “Conference Review Essay: The New military History: Myth and Reality”, *The Journal of Military History*, 55, 1991, s. 395-406.

Clausewitz, Carl Von, *Savaş Üzerine*, Doruk Yayınları, İstanbul 2011.

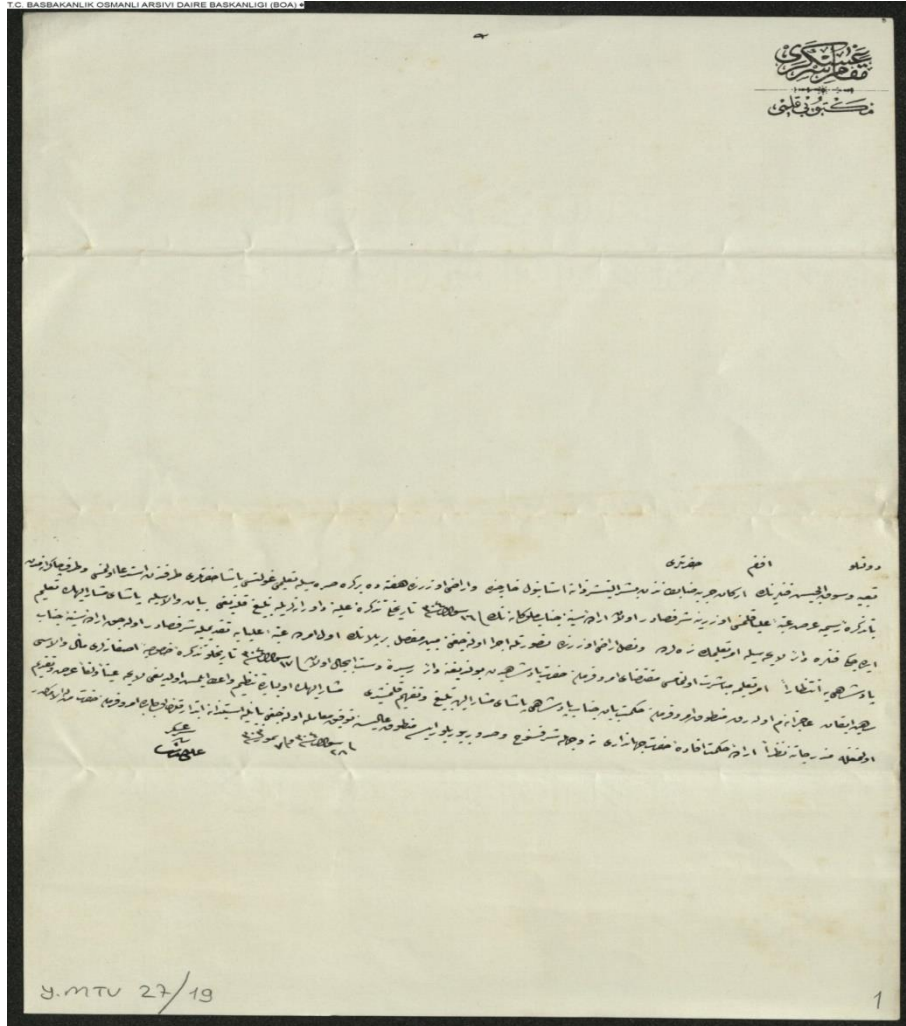
Çalık, R., “Colmar Freiherr Von Der Goltz (Paşa) ve Bazı Görüşleri”, *Atatürk Araştırma Dergisi*, sayı: 12, 1996

Er, Serkan, *Osmanlı Ordusu'nda Seferberlik Planı: Balkan Harbi Örneği*, Harp Akademileri Komutanlığı, Stratejik Araştırmalar Enstitüsü, (Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 2012.

Förster, Stig, “The Prussian Triangle of Leadership in the Face of People’s war: A Reassessment of the Conflict Between Bismarck and Moltke, 1870-71”, ed. Stig Förster, Jörg Nagler, *On the Road to Total War, The American Civil War and the German Wars of Unification*, Cambridge University Press, Cambridge, 1997.

Goltz, V. D., *Millet-i Müsellaha*, Çev. M. Tahir, Ebuuziyya Matbaası, İstanbul.

- Goltz, V. D., *Osmanlı-Yunan Seferi*, (Çev) Y. Şevki, Ka'in Mekteb-i Fünun-ı Harbiyye-i Osmani Matbaası, Hicrî.1337, s 52.
- Goltz, V. D., *Vakt-i Sefer ve Hazarda Erkân-ı Harbiyye Vezâifi*, Mekteb-i Harbiyye Matbaası, İstanbul.
- Griffits, M.A., *The Reorganization Of The Ottoman Army Under Abdülhamid 1880-1897*, Los Angeles: University of California, (Doktora Tezi) Los Angeles 1966.
- Güler, Zeynep, *Osmanlı Ordusunun Modernleşmesinde Von Der Goltz Paşa'nın Rolü*, T.C Mersin Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, (Yüksek Lisans Tezi), Mersin 2007
- İlhan, Suat, *Harp Yönetimi ve Atatürk*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1987.
- Karabekir, Kazım, *Tarih Boyunca Türk-Alman İlişkileri*, Emre Yayınları, İstanbul 2001.
- Mudro, G.V, *Goltz Paşanın Hatırası ve Hal Tercümesi*, 168 Sayılı Ordu Dergisi Layihası, Askerî Basımevi, İstanbul 1953.
- Ortaylı, İlber, *II. Abdülhamid Döneminde Osmanlı İmparatorluğu'nda Alman Nüfuzu*, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara 1981.
- Sabancı, Zeynep, "Kışladan Araziye: 1910 Osmanlı Sonbahar Manevrası", *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, 21, 2, 2020.
- Sabancı, Zeynep, *Osmanlı Askeri Teknolojisi ve Silahlanma Politikası, 1870-1918*, T.C Mersin Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Ana Bilim Dalı, (Doktora Tezi), Mersin 2016.
- Şakul, Kahraman; "Yeni Askeri Tarihçilik", *Toplumsal Tarih*, Sayı 198, 2010, s. 31-36.
- Yıldız, Gültekin, *Neferin Adı Yok*, Kitap Kitabevi, İstanbul 2009.
- Turan, Kemal, *Türk-Alman Eğitim İlişkilerinin Tarihi Gelişimi*, Ayışığı Kitapları, İstanbul, 2000, s. 148.
- Wallach, Jehuda L., *Bir Askeri Yardımın Anatomisi, Türkiye'de Prusya-Alman Askeri Heyetleri 1835-1919*, Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1985

Y.MTV.00027.00019.001

EK-A

BOA. Y.MTV. 27.19: Tabiiye ve Şevkülceyş fenlerinin Erkan-ı Harbiye zabitanlarına arazi üzerinde, haftada bir kere talimi hususuna dair Golts Paşa tarafından verilen layihanın takdimi

Makâm-ı Ser-askeri

Mektûbî

Kalemi

Devletlü efendim hazretleri

Ta'biye ve sevkü'l-ceyş fenlerinin erkân-ı harbiye zâbitânından beşer altışar dane İstanbul hâricinde ve arâzi üzerinde haftada bir kere sırasıyla ta'lîmi Golts Paşa hazretleri tarafından istid'â olunması taraf-ı çâkerânemden bâ-tezkire-i resmiye arz-ı atebe-i ulyâ kılınması üzerine şeref-sâdır olan irâde-i seniyye-i cenâb-ı mülûkânenin fi 16 Şevvâl [1]304 tarihli tezkire-i aliyye dâverâneleriyle tebliğ kılındığı beyân-ı vâlâsıyla paşa-yı müşârü'n-ileyhin ta'lîm edeceği fenlere dâir lâyihasıyla emr-i ta'lîmin nerelerde ve nasıl arâzi üzerinde ne sûretle icrâ olunacağını mübeyyin mufassal bir planın evvel emirde atebe-i ulyâya takdîmiyle şeref-sâdır olacak irâde-i seniyye-i cenâb-ı pâdişâhîye intizâren emr-i ta'lîme mübâşeret olunması muktezâ-yı emr ve fermân-ı hazret-i pâdişâhîden bulunduğuna dâir resîde-i dest-i îcâl olan fi 17 Şevvâl [1]304 tarihli tezkire-i husûsiye-i âsafâneleri meâl-i vâlâsı rehîn-i îkân-ı âcizânem olarak mantûk-ı emr ve fermân hikmet-i beyân cenâb-ı pâdişâhî müşârü'n-ileyhe tebliğ ve tefhîm kılınmışdı. Müşârü'n-ileyhin ol bâbda tanzîm ve i'tâ eylemiş olduğu lâyiha aynen ve leffen arz ve takdîm olunmağla mündericâtına nazaran irâde-i hikmet-ifâde-i hazret-i cihândârî ne vech ile şeref-sünûh ve sudûr buyurulur ise mantûk-ı âlisine tevfiğ muâmele olunacağı beyânıyla istidâne ibtidâr kılındı. Ol-bâbda emr ve fermân hazret-i men-lehü'l-emrindir.

Fi 28 Şevval [1]304 ve fi 7 Temmuz [1]303

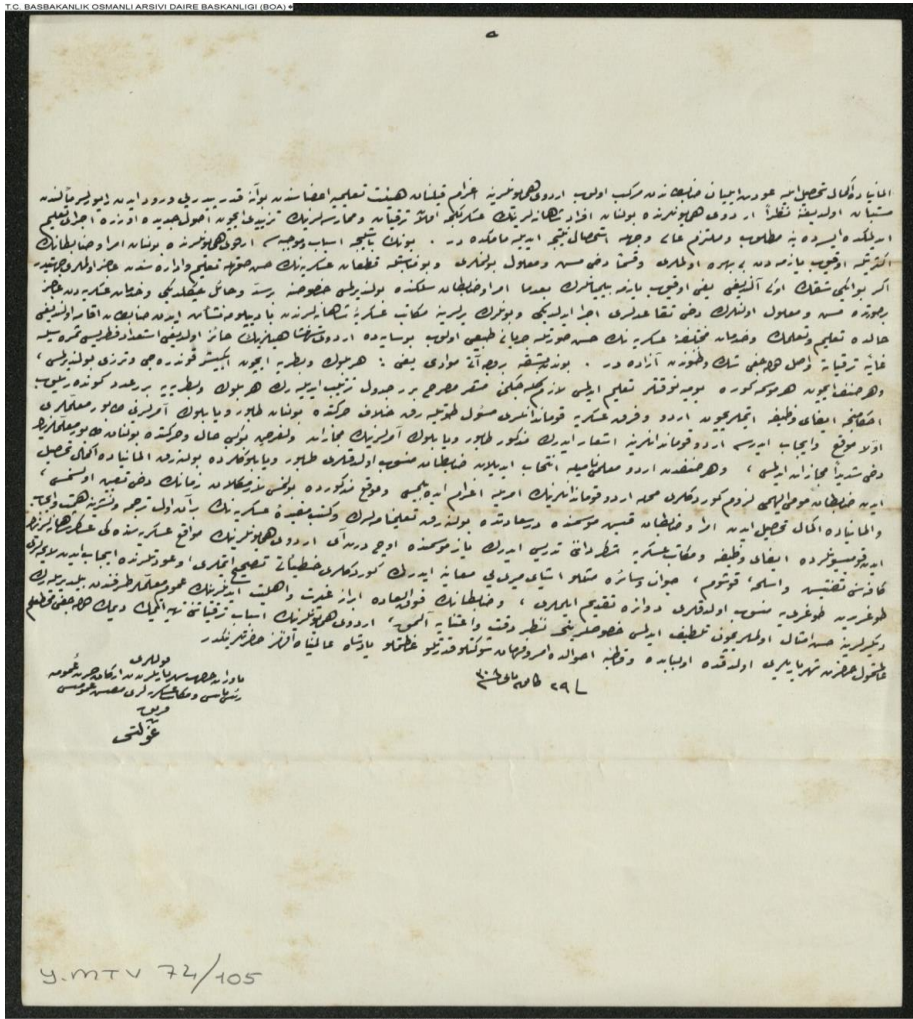
Serasker

Bende

Ali ...

EK-B

BOA. Y. MTV.74.105: Yeni usule göre talim edilen askerlerden matlub derecede netice alınmaması hususunda Ferik Goltz Paşa'nın mütalaası.

Y.MTV.00074.00105.001

EK-B

BOA. Y. MTV.74.105: Yeni usule göre talim edilen askerlerden matlub derecede netice alınmaması hususunda Ferik Golts Paşa'nın mütalaası.

Almanya'da ikmâl-i tahsîl ile avdet eyleyen zâbitândan mürekkebe olup ordu-yı hümâyûnlarına i'zâm kılınan heyet-i ta'lîmiye a'zâsından bu âna kadar peyderpey vürûd eden raporlar meâlinden müstebân olduğuna nazaran ordu-yı hümâyûnlarında bulunan efrâd-ı şâhânelerinin askerlikçe olan terakkiyât ve mümâreselerinin tezyîdi için usûl-i cedîde üzere icrâ-yı ta'lîm edilmekte ise de yine matlûb ve mültezim-i âlî vechle istihsâl-i netîce edilememektedir. Bunun başlıca esbâb ve mûcibesi ordu-yı hümâyûnlarında bulunan ümerâ (komutanlar) ve zâbitânın ekseriyetle okuyup yazmadan bî-behre olmaları ve kısmen dahi müsinn (yaşlı) ve ma'lûl bulunmaları ve bu münâsebetle kıtaât-ı askeriyenin hüsn-i sûretle ta'lîm ve idâresinden âciz olmaları cehtidir. Eğer bu iki şıkkın önü alındığı yani okuyup yazma bilmeyenlerin ba'demâ ümerâ ve zâbitân silkinde bulundurulması husûsuna bir sed ve hâil çekildiği ve hidemât-ı askeriyeden âciz bir sûrette müsinn ve ma'lûl olanların dahi tekâ'üdleri (emeklilikleri) icrâ edildiği ve bunların yerlerine mekâtib-i askeriyeye-i şâhânelerinden bâ-diploma neş'et eden zâbitânın ikâme olduğu hâlde ta'lîm ve ta'allümün (eğitim öğretim) ve hidemât-ı muhtelif-i askeriyenin (çeşitli askerî hizmetlerin) hüsn-i sûretle cereyânı tabii olup bu sâyede ordu-yı şehinşâhîlerinin (şahların şahı) hâiz olduğu isti'dâd-ı fitriyesi (fitri temayüllü) semeresiyle gâye-i terakkiyâta vâsıl olacağı şekk ve zünûndan (zanlardan) âzâdedir. Bundan başka ber-vech-i âtî (aşağıda geleceği gibi) mevâddı ya'ni: her bölük ve batarya için ikişer kunduracı ve terzi bulundurulması, ve her sınıf için her mevsime göre yevmiye ne vakitler ta'lîm edilmesi lâzım geleceğini müş'ir musarrâh bir cedvel tertîb edilerek her bölük ve bataryaya bir aded gönderilip ahkâmınca ifâ-yı vazîfe etmeleriyçün ordu ve fırka-ı askeriyeye kumandanları mes'ûl tutularak hilâf-ı hareketde bulunan tabur veya bölük âmirlerini tabur mu'allimleri evvelâ mevki' ve îcâb ederse ordu kumandanlarına iş'âr ederek (göstererek) mezkûr tabur veya bölük âmirlerinin mücâzât ve bu gibi hâl ve hareketde bulunan tabur mu'allimlerini dahi şedîden (şiddetli bir şekilde) mücâzât edilmesi, ve her sınıftan ordu mu'allimi nâmiyla intihâb edilen zâbitân mensûb oldukları tabur veya bölüklerde bulunarak Almanya'da ikmâl-i tahsîl eden zâbitân-ı mûmâ-ileyhümü lüzûm gördükleri mahalle ordu kumandanlarının emriyle i'zâm edebilmesi ve mevki'-i mezkûrda bulunması lâzım gelen zamânın dahi ta'yîn olunması, ve Almanya'da ikmâl-i tahsîl eden ümerâ ve zâbitân kış mevsiminde Der-sa'âdet'de bulunarak ta'lîmnâmelerin ve kütüb-i müfide-i askeriyenin (faydalı askerî kitapların) bir an evvel tercüme ve neşrine himmet ve îcâb eden komisyonlarda ifâ-yı vazîfe ve mekâtib-i askeriyeye şâkirdânını tadrîs ederek yaz mevsiminde üç dört ay ordu-yı hümâyûnlarının mevâki'-i askeriyesindeki asâkir-i şâhânelerinin kâffesini (hepsini) tefîş ve esliha (silahlar), koşum, hayvan ve sâire misüllü (gibi) eşyâ-yı mîrîyi (devlete ait olan eşyayı) muâyene ederek (kontrol ederek) gördükleri hatayâtı (hataları) tashîh (düzeltme) etmeleri ve avdetlerinde îcâb eden lâyhahaları doğrudan doğruya mensûb oldukları devâire takdîm eylemeleri, ve zâbitânın

fevka'l-âde ibrâz-ı gayret ve ehliyet edenlerinin umûm mu'allimler tarafından bildirilerek (bütün hocaların gayretlerini bildirmesi lazım) diğerlerine hüsn-i emsâl (iyi emsal) olmalarıçün taltîf edilmesi husûslarınca nazar-ı dikkat ve i'tinâyâ almak, ordu-yı hümâyûnlarının esbâb-ı terakkiyâtını tehiyye etmek (hazırlamak) demek olacağı muhât-ı ilm-i âlem-şümûl-ı hazret-i şehriyârîleri oldukda ol bâbda ve kâtibe-i ahvâlde emr ve fermân şevketlü kudretlü azametlü pâdişâh-ı âlem-penâh efendimiz hazretlerindedir. Fî 29 Kânûn-ı sâni [1]308 (10 Şubat 1893)

Kulları

Yâverân hazret-i şehriyârîlerinden erkân-ı harbiyye-i umûmiye reis-i sâni ve mekâtib-i askeriyeleri müfettiş-i umûmisi Ferik bende Goltz

EK-C

BOA. Y.MTV. Mekteb-i Harbiye talebelerinin Goltz Paşa refakatinde tatbikata çıktıklarında Erkan-ı Harbiye zabitanından birinin orada bulunması lüzumu.

Mekteb-i harbiye-i şâhâneleri erkân-ı harbiye üçüncü senesi mülâzım-i evvelleri kullarının Goltz Paşa kulları refâkatında olarak arâzi üzerinde erkân-ı harbiyye vezâifi tatbikâtı icrâ eyledikleri esnâda maiyyet-i seniyye-i cenâb-ı mülûkâneleri erkân-ı harbiyyesi zâbitânından dahi birinin bulunması fî 20 Şubat [1]305 tarihiyle şeref-efzâ-yı ve sünûh ve sudûr buyurulan emr ve fermân cenâb-ı kînî-sitânları muktezâ-yı münîfinden bulunduğu kayden müstebân olduğuna ve bu sene dahi müşârü'n-ileyh kulları refâkatında olarak mezkûr sınıf şâkirdânının her hafta Çarşamba günleri ameliyâta çıkmaları makrûn-ı müsâade-i seniyye-i cihândârîleri buyurulduğuna binâen muvâfik-ı emr ve fermân kerâmet-i unvân hazret-i zıllullahîleri buyurulduğu hâlde o günkü hârekâta ve keşt ü güzâr eyledikleri mahallere dâir iktizâ eden raporları ameliyâtdan avdetlerinde hâk-pâyı sipihr-i i'tilâ-yı mülûkânelerine ref' ve takdîm eylemek üzere kemâfi's-sâbık maiyyet-i seniyye-i cenâb-ı mülûkâneleri erkân-ı harbiyesine memûr bir zâbitın i'zâmı arz ve istîzân olunur. Her hâlde ve kâtibe-i ahvâlde emr ve fermân hazret-i veliyyü'l-emr efendimizindir. Fî 20 Nisan [1]310. (2 Mayıs 1894)

Maiyyet-i mülûkâneleri erkan-ı harbiye şerîfi abd-ı mülûkâne MÜHÜR

Mûbicince îfâ-yı muktezâsı hakkında cevâb yazılmışdır. Fî 1 Zilkade [1]311.

KADROCLAR VE AHMET AĞAOĞLU TARTIŞMALARI

THE DISPUTE BETWEEN THE WRITERS OF KADRO
AND AHMET AĞAOĞLU

Elif TÜRKiSLAMOĞLU*

Makale Bilgisi

Başvuru: 06.07.2021

Kabul: 29.07.2022

Article Info

Received, Jun,06,2021

Accepted: Jun,29,2022

Öz

Türk düşünce dünyasının önemli yayın hareketlerinden biri olarak 1932-1934 yılları arasında faaliyetlerini sürdürmüş olan Kadro dergisi yazarları ile hem Türkçülük hem de Türkiye'de liberalizmin öncü isimlerinden biri olan Ahmet Ağaoğlu arasında gazete yazıları üzerinden yapılan tartışmalar genç Cumhuriyet'in kalkınmasının hangi ilkeler etrafında olması gerektiği üzerine dikkate değer bir fikri mücadele niteliğindedir. Tartışma esas olarak Şevket Süreyya Aydemir'in 1932'de yayımlanan ve Kadro hareketine zemin teşkil eden düşüncelerinin yer aldığı İnkılâp ve Kadro (1932) kitabına ilişkin olarak Ahmet Ağaoğlu'nun Cumhuriyet gazetesinde yaptığı yorumları üzerine başlamıştır. Bu yazılara karşılık olarak yine aynı gazetede Şevket Süreyya Aydemir'in cevabi yazıları yayımlanmıştır. Sonrasında iki düşünürün yeniden cevap vermesiyle devam eden tartışmaya Yakup Kadri Karaosmanoğlu da 1933 yılı başlarında Vakıf gazetesinde yazılarıyla dahil olmuştur. Bu çalışmada Ahmet Ağaoğlu ve Kadrocular arasındaki tartışmanın düşünsel yönleri üzerinde durulmaya çalışılacaktır. Böylelikle Cumhuriyet'in kuruluşunun onuncu yılına doğru meydana gelen tartışma çerçevesinde Türk inkılabının nasıl yol alması gerektiği, özellikle toplumsal ve ekonomik kalkınmanın hangi ilkeler etrafında gerçekleştirilmesi konularında devrin önde gelen iki farklı düşünce odağının yaklaşımlarına ilişkin bir çıkarsama yapılması amaçlanmıştır. Bu doğrultuda önce Kadro hareketi ve Ahmet Ağaoğlu hakkında kısaca bilgi verilmiş, ardından gazete yazılarına ve Kadro dergisine yansıyan tartışma metinleri ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: Ahmet Ağaoğlu, Kadro, Şevket Süreyya Aydemir, Türk inkılabı, Yakup Kadri Karaosmanoğlu.

* Dr. Elif Türkislamoğlu, Türk İşbirliği ve Koordinasyon Ajansı Başkanlığı, eliftio@yahoo.com,
ORCID: 000-00030100-1884.

Abstract

The disputes made through journal articles among the writers of Kadro, a significant movement in Turkish thought between the years 1932-1934, and Ahmet Ağaoğlu, one of the leading figures of both Turkism and liberalism were a remarkable struggle of idea about how young Turkish Republic's development should have been.

The dispute began because of Ahmet Ağaoğlu's critical writings on the newspaper Cumhuriyet about Şevket Süreyya Aydemir's book, İnkılap ve Kadro (Revolution and the Cadre), published in 1932 and consisting of the ideas being a basis for Kadro movement. In response to these criticisms, Şevket Süreyya put into print his answers on the same newspaper. Following to these two thinkers reciprocal writings again at the beginning of 1933, Yakup Kadri, Publisher of Kadro, participated in the dispute with his articles in January, 1933. It is tried to analyze the intellectual dimensions of the dispute between Ahmet Ağaoğlu and the writers of Kadro. Thus it is aimed to draw a picture of two different views about how and around which principles Turkish Revolution should have gone on towards the tenth year of the Republic. Within this context, some information about Kadro and Ahmet Ağaoğlu will be given at first. Then the texts of the dispute will be analyzed.

Keywords: Ahmet Ağaoğlu, Kadro, Şevket Süreyya Aydemir, Turkish revolution, Yakup Kadri Karaosmanoğlu.

Giriş

1932-1934 yılları arasında aylık bir dergi olarak yayınlanmış Kadro dergisi Türk düşünce dünyasına önemli katkılarda bulunmuştur. Dergi, gerek ele aldığı konular gerekse dönemin önde gelen düşünürleriyle girilen polemiklere dair yazılarıyla sadece yayımlandığı dönemin değil; sonraki yılların da düşünce dünyasına üzerinde sıkça durulan tartışma başlıklarıyla bu katkısını sağlamıştır.

Kadro dergisi yazarlarının dergi dışından polemige girdiği bir isim olarak Ahmet Ağaoğlu öne çıkar. Türkiye'de hem Türkcülüğün hem de liberalizmin öncü isimlerinden biri olan Ahmet Ağaoğlu arasında gazete yazıları üzerinden yapılan tartışmalar dönemin düşünce dünyasının, kısmî de olsa, bir yönünü ortaya koymaktadır. Bu yön de bize genç Cumhuriyet'in kalkınmasının hangi ilkeler etrafında olması gerektiği üzerine dönemin önde gelen düşünürlerinin fikirleridir.

Tartışma esas olarak Şevket Süreyya Aydemir'in 1932'de yayımlanan ve Kadro hareketine zemin teşkil eden düşüncelerinin yer aldığı İnkılâp ve Kadro (1932) kitabına ilişkin olarak Ahmet Ağaoğlu'nun Cumhuriyet gazetesinde yaptığı yorumları üzerine başlamıştır. Bu yazılara karşılık olarak yine aynı gazetede Şevket Süreyya Aydemir'in cevabi yazıları yayımlanmıştır.

Sonrasında iki düşünürün yeniden cevap vermesiyle devam eden tartışmaya Yakup Kadri Karaosmanoğlu da 1933 yılı başlarında Vakit gazetesinde yazılarıyla dahil olmuştur.

Söz konusu tartışmalar önce Türk devriminin nasıl bir yol izlemesi gerektiği konusunda düşünsel farklılıklar üzerinden ilerlemiştir. Ahmet Ağaoğlu, daha sonra *Devlet ve Fert* (1933) başlıklı kitabında derlediği yazılarında Kadrocuları demokrasiden ve bireysel özgürlüklerden hoşlanmadıkları konusunda eleştirirken Şevket Süreyya da onu Avrupa'nın izlediği gelişme yolunu aynı şekilde izleyerek, Türkiye ve benzeri kapitalist gelişimin dışında kalmış ülkelerin kendilerine özgü durumlarını göz önünde bulundurmamak ve bu nedenle Batı'nın tezatlarını Türkiye'ye taşımakla sonuçlanacak liberal yaklaşımı dolayısıyla eleştirmiştir. Ancak tartışma daha sonra Ağaoğlu ile Aydemir arasında neredeyse karşılıklı suçlamalarla dolu kişisel bir mücadeleye dönüşmüştür.

Bu çalışmada Ahmet Ağaoğlu ve Kadrocular arasındaki tartışmanın düşünsel yönleri üzerinde durulmaya çalışılmıştır. Böylelikle Cumhuriyet'in kuruluşunun onuncu yılına doğru meydana gelen tartışma çerçevesinde Türk inkılabının nasıl yol alması gerektiği, özellikle toplumsal ve ekonomik kalkınmanın hangi ilkeler etrafında gerçekleştirilmesi konularında devrin önde gelen iki farklı düşünce odağının yaklaşımlarına ilişkin bir çıkarsama yapılması amaçlanmıştır. Bu doğrultuda önce Kadro hareketi ve Ahmet Ağaoğlu hakkında kısaca bilgi verilecek, ardından gazete yazılarına ve Kadro dergisine yansıyan tartışma metinleri ele alınmıştır.

1- Kadro Dergisi

Kadro, Ankara'da farklı görevlerde bulunan Yakup Kadri Karaosmanoğlu, Şevket Süreyya Aydemir, Mehmet Şevki Yazman, İsmail Hüsrev Tökin, Vedat Nedim Tör ve Burhan Asaf Belge'nin bir araya gelmesi sonucu 1932-1934 arasında yayınlanmış bir çalışmadır. Derginin yayın hayatına başlamasında Şevket Süreyya Aydemir'in 15 Ocak 1931'de Ankara'da Türk Ocağı Genel Merkezinde verdiği "İnkılâp ve Kadro" başlıklı konferansın etkisi büyük olmuştur. Serbest Cumhuriyet Fırkası deneyiminin hemen sonrasına rastlayan ve Türk Ocağı'nın önde gelen isimleri Hamdullah Suphi ve Ahmet Ağaoğlu'nun da dinleyici olarak katıldığı konferansta Türk inkılâbının bitmediği, yürümekte olduğu, inkılâbın bütün uygulama ve düşünce unsurlarının tam olduğu; bunun derinleşerek Türk halkının bilincinde yerleşebilmesi için bir düşünce sistemi içinde derlenmesi gerektiği dile getirilmiştir. İnkılâp köylere kadar girmeli, 1929 Buhranı karşısında yapısal çıkış yolları aranmalıydı. Yaşanan sorunların nedeni inkılâbın dinamik

yönlerinin yeterince işlenmemiş olmasıdır. Bunu yapabilecek olan da “öncü bir kadro”dur.¹

Bu konferans sonrası beliren bir dergi çıkarma fikri Yakup Kadri Karaosmanoğlu'nun bizatihi Mustafa Kemal Atatürk'ten izin almasıyla yayınlanmaya başlamıştır.² Dergiyi çıkaranların başta Şevket Süreyya olmak üzere Marksist düşünce geleneğine yakın olduklarını, sadece derginin imtiyaz sahibi Yakup Kadri'nin farklı bir çizgide olduğunu burada not düşmek gerekir. Nitekim dergide büyük ölçüde edebi yazılar yazan Yakup Kadri hareketin ideolojik yönüyle pek ilgilenmemiş, daha çok dergi ile Çankaya arasındaki ilişkileri düzenleyici bir rol üstlenmiştir.³ Derginin yine iktidarın müdahalesi üzerine Yakup Kadri'nin Tiran'a büyükelçi tayin edilmesi yoluyla Kasım 1934'teki 35 ve 36. sayılarıyla yayın faaliyetine son vermiştir.⁴

Kadro'ya Şevket Süreyya'nın damgasını vurduğunu söylemek yanlış olmaz. Zira Ağaoğlu dergi üzerine yazmaya başlayınca dergiyi savunmak gereğini duyan o olmuştur. Zaten Ağaoğlu da yazılarında dergide çıkan makalelerden ziyade *İnkılap ve Kadro* kitabını temel almıştır. Yakup Kadri ise derginin imtiyaz sahibi olmasından dolayı kendisini sorumlu hissetmesi nedeniyle olsa gerek, daha sonra üç yazıyla tartışmaya dahil olmuştur.

Kadro dergisinin ilk sayısı 23 Ocak 1932 yılında yayımlanmıştır. Bu ilk sayıda Şevket Süreyya, “*Kadro*” başlıklı imzasız bir yazı kaleme alır ve derginin çıkış nedenlerini anlatır. Aydemir'e göre, Türkiye bir inkılâp içindedir ve bu inkılâp durmamıştır. Bir ihtilal yaşanmıştır, ancak ihtilal inkılâbın gayesi değil aracıdır. Türk toplumunun kendine has ve uygun binasının inşa edilebilmesi için inkılâbın “derinleşmesi ve genişlemesi” gerekmektedir. İnkılabın irade ve menfaati, onu duyan ve yürüten az fakat bilinçli bir öncü grubun, “*Kadro*”nun iradesinde temsil olunur. Bu inkılâp kendine ilke ve onu yaşatacaklara bir bilinç oluşturabilecek bütün kuramsal ve düşünsel unsurlara sahiptir. Ancak bu kuramsal ve düşünsel unsurlar inkılâba “*ideoloji*” olabilecek bir “*fikri sistem*” içinde ortaya konabilmiş değildir. Türk inkılâbının her biri ayrı ayrı değerli ve orijinal olan düşünce ve kuram unsurları birer birer açıklandıkça, bu esaslar inkılâp nesli için ölçüt olacak, yeni ve standartlaşmış “*inkılâpçı tip*” böyle doğacaktır. İnkılâpçı nesillerin coşkusunu daima hâkim kılabilmek için onun ilkelerini bilmek ve

¹ İlhan Tekeli ve Selim İlkin, *Kadrocular ve Kadro'yu Anlamak*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2003, 129.

² Tekeli ve İlkin, *Kadro ve Kadrocuları*., 142.

³ Naci Bostancı, *Kadrocular ve Sosyo-Ekonomik Görüşleri*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1990, 9.

⁴ Yakup Kadri Karaosmanoğlu, *Zoraki Diplomat*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2018, s. 16.

benimsemek zorunluluğu vardır.⁵ Yaşanan ekonomik bunalım ve Serbest Cumhuriyet Fırkası deneyimi sonrasında toplumda bir yılgınlık gören Kadro yazarları, bu yılgınlığın atılması ve inkılâbın sürmesi gereğini saptamışlar ve dönüşümü sürekli kılmak için kendilerine iki temel işlev atfetmişlerdir. Bunlardan birincisi; inkılâbın prensiplerini (altı ok) derleyip toplayarak, yani sentezleyip sistemleştirerek bir ideoloji haline dönüştürmek, diğeri ise inkılâbın coşkusunu uyanık tutup yaygınlaştırmaktır.⁶ Bu işe girişirken, daha ileride tartışmanın içeriğinde görüleceği üzere, Türk inkılabının kendine özgü, daha önce eşi görülmemiş bir hareket olduğu kabulünden yola çıkmışlardır. Marksizm'den ise yöntem olarak yararlanmışlardır.

Derginin “*şiarı*” olarak değerlendirilebilecek bu açıklamaya bakıldığında *Kadro*, Türk inkılâbının ideolojisini belirlemek üzere yola koyulmuştur. Hâlbuki Yakup Kadri, *Atatürk* kitabında Mustafa Kemal'in bir gün CHP ilkelerini gözden geçirirken ona “*Paşam, bu her bakımdan bir inkılâp partisidir. İnkılâp Partisi ise bir ideolojiye, doktrine dayanmaksızın yürüyemez*”⁷ dediğini, buna karşılık Mustafa Kemal'in; “*O zaman donar kalırız*” diye cevap verdiğini aktarır. Yakup Kadri'ye Atatürk'ün bu sözleriyle “*Ben hür düşüncemi ve hür irademi, paslanmış demir kafesler içine hapsedemem. Bu hatayı işlersem milletime ve kendime daima ileriye gitme ve yaratma gücünü kaybettirmiş olurum*” demek istemiştir.⁸ Anlaşılan o ki Atatürk, inkılâbı bir ideolojiye, doktrine bağlamak istememiştir. Ancak *Kadro* yine de bu heveslerle yola çıkmıştır.

Kadrocuların inkılâbın ideolojisini oluşturma iddialarına rağmen esas olarak iktisadi konulara eğildikleri ve bir ideolojiden çok ekonomik bir görüş, bir tür kalkınma stratejisi peşinde oldukları değerlendirilir.⁹ Bunda şüphesiz 1929 sonrası yaşanan ekonomik bunalımdan çıkış yolları aramanın etkisi olduğu kadar, derginin yazarlarının sosyalist geçmişleri dolayısıyla ekonomi ağırlıklı düşünmeye yatkın olmalarının etkisi olduğu düşünülebilir.

Kadro Dergisi 3 Mart 1932'de yayımlanan üçüncü sayısında ideolojik konumunu ve temel tezini açıklama yoluna gitmiştir. “*İnkılâbın İdeolojisi*” bölümü altında Şevket Süreyya, “*İnkılâp Bitti Mi?*” başlıklı yazısıyla dünyanın yeni bir devlet dengesine doğru gittiğini, artık Avrupa merkezli olmaktan çıkmaya başladığını, dünya düzeninin iki büyük çelişki altında bir dönüşüm yaşadığını dile getirmektedir. Bu çelişkilerden ilki, bir buçuk

⁵ “Kadro”, *Kadro Dergisi*, (II. Kanun 1932, 3), (Özgür Erdem [haz], *ıpkıbasım*, c. 1, İleri Yayınları, İstanbul, 2011, 5).

⁶ Tekeli, İlkın, *Kadrocuları ve Kadro'yu Anlamak*, 148.

⁷ Yakup Kadri Karaosmanoğlu, *Atatürk*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2014, 143.

⁸ Karaosmanoğlu, *a.g.e.*, 144.

⁹ Bostancı, *Kadrocular ve Sosyo Ekonomik Görüşleri*, 42-43.

milyarlık sömürge ve yarı sömürge durumundaki halkları sömürerek oluşmuş dört yüz milyonluk Avrupa'nın kendi içinde sınıf kavgası olarak beliren çelişkidir. Sözü edilen çelişki Avrupa toplumunun kendi aleyhine gelişip durmaktadır. Diğerleri ise bütün teknik araçları elinde tutan, dünyayı kendi düşünce ve ekonomik diktatörlüğü altında istediği gibi kullanan sanayi Avrupa'sına karşı, sömürge ve yarı sömürge halkların içinde kaynayan ulusal kurtuluş mücadeleleridir. Bu mücadelede Türkiye'nin yeri de millî kurtuluş hareketleri cephesidir.¹⁰ Birinci Dünya Savaşı Avrupa'nın siyasi ve ekonomik gücünü zayıflatırken Avrupa dışı iki büyük gücün, ABD ve SSCB'nin ortaya çıkışına sahne olmuştur. Diğer yandan Mısır'dan Hindistan'a ve Çin'e uzanan bağımsızlık hareketlerinin uyanması göz önünde bulundurulduğunda *Kadro*'nun Avrupa merkezli dünyanın son bulması tespitinin isabetli olduğu anlaşılabilir. Fakat bu değişen ortamda sömürgeci kurtuluş süreci esas İkinci Dünya Savaşı sonrası kurulan iki kutuplu yeni düzende gerçekleşecektir. Bu da ya sömürgeci ülkelerin artık bunu devam ettirecek siyasi, askeri ve ekonomik güçlerinin kalmamaları sebebiyle¹¹ kendiliğinden olacak yahut da birbirinden bağımsız kurtuluş hareketleri¹² ile olacaktır. Türkiye ise savaşa kadar sadece kendi kalkınmasıyla ilgilenecektir.

Kadro, Türkiye ve onun gibi ulusal kurtuluş mücadelesi vermiş, Batı kapitalizminin dışında kalmış ülkeler bakımından toplumda farklı sınıfların ve bunlar arasında bir çatışmanın varlığını yadsıyarak esas çatışmanın sömürgeci Batı halklarıyla sömürmeye çalıştığı halklar arasında olduğunu öne sürer.¹³

¹⁰ Şevket Süreyya, "Kadro: İnkılâp Bitti mi?", *Kadro Dergisi*, (Mart 1932, s. 5), (tıpkıbasım, c. 1., İleri Yayınları, İstanbul, 2011, 111.)

¹¹ Söz gelimi İngiltere'nin Kıbrıs'tan, Hindistan'dan ve Mısır'dan çekilmesi.

¹² Afrika'daki çoğu kurtuluş hareketi böyledir. Başka bir deyişle toplu, sistematik bir kurtuluş hareketi söz konusu değildir. Ancak elbette her bir hareket diğerini etkilemiş yahut tetiklemiştir.

¹³ *Kadro*'nun bu tezi ABD'li sosyolog Immanuel Wallerstein'in 1970'li yıllarda gündeme getirdiği "merkez-çevre" esasına dayalı "dünya sistemi" teorisini akla getirmektedir. 1974 yılında yayımladığı *The Modern World System* başlıklı çalışmasında gelişmiş kapitalist ülkeler olan "merkez" ile az gelişmiş ülkelerin oluşturduğu "çevre" arasında bir karşılıklı bağımlılık ilişkisi olduğundan söz etmiştir. Wallerstein, *World System Analysis: An Introduction* başlıklı çalışmasında bu teorisinin kökeninin 1920'li yıllarda bazı Alman coğrafyacılarının söylemlerine kadar uzandığını, ancak esas olarak Latin Amerika'nın "Genç Türkleri" olarak adlandırılan Arjantinli ekonomist Raul Prebisch ve izleyicileri tarafından 1950'li yıllarda sosyal bilimlerde çalışmaları gündeme getirdiğinden söz eder. Bu teorisinin temel önermesi ise en yalın haliyle uluslararası ticaretin eşitler arasında olmadığı, bazı devletlerin (merkez/"core") ekonomik olarak daha güçlü olduğu ve dolayısıyla artı değeri ekonomik olarak daha zayıf ülkelere (çevre/"periphery") kendilerine aktardıkları şeklindedir. (Bkz. Immanuel Wallerstein, *World System Analysis: An Introduction*, Duke University Press, Durham & London, 2004, 11-12.) "Merkez-çevre" teorisinin tarihsel kökenine bakıldığında, Wallerstein dikkate almamış yahut bilmiyor olsa da, bu çalışma kapsamında Kadrocuların önemli bir yeri olduğu düşünülmektedir. Kadrocuların bu tezinin arka planında da Sultan Galiyev'in 1917 Bolşevik Devriminden sonra

Marksist geçmişleri nedeniyle öteleyemedikleri diyalektik materyalizm¹⁴ anlayışları doğrultusunda sahip oldukları “çatışma” düşüncesini toplumsal plandan uluslararası plana taşırken Cumhuriyet’in kuruluşunda sıklıkla dile getirilen Türkiye’de toplumsal sınıfların gelişmediği ve dolayısıyla Batı toplumlarında olduğu gibi sınıflar arası çatışmanın olmadığı tezine¹⁵ de bağlı kalmış oluyordular.

Derginin savunduğu temel hususlardan biri de planlı kalkınma meselesidir. Derginin 5. sayısında Şevket Süreyya “İnkılâbın İdeolojisi” bölümünde “Plan Mefhumu” başlıklı yazısıyla planlı ekonomiye değinmeye başlamıştır. Kadrocuların planlı ekonomiye yönelmelerinde ideolojik yaklaşımları kadar İsmet Paşa’nın 25 Nisan-10 Mayıs 1932 tarihleri arasında Sovyetler Birliği’ne yaptığı ziyaret sonrasında aldığı krediyle sanayi planı hazırlama girişimlerinin de etkisi olmuştur. Fakat uygulamaya konulan planlı sanayi hareketleri Kadro’nun savunduğu planlı ekonomiye göre çok sınırlıdır. Bu sayıda Vedat Nedim de “Değişen Cihan Münasebetleri İçinde Türkiye” başlıklı yazısında liberalizmin artık çöktüğünü, kontenjan, kliring, döviz kontrolü gibi tedbirlerin “serbest ticareti” tarihe “mal ettiğini”ni ileri sürmekte ve 1930’ların başında her milletin kendi etrafında çevirdiği “demir kafes” içinde kendi hürriyetini kurmaya ya da korumaya çalıştığını kaydetmektedir.¹⁶ 1929 yılında kapitalizmin yaşadığı büyük kriz sonrasında o tarihe kadar kapitalist ülkelerde hâkim olan “bırakınız-yapsınlar”¹⁷ anlayışından vazgeçilmeye ve

öne sürdüğü “Müslüman sömürge halkları”nın öncelikle sömüren devletlere karşı bir “milli kurtuluş savaşı” vermesi yönündeki tezinin yer aldığını da buraya not düşmek gerekir. (Bkz. Alexandre A. Benningsen, S. Enders Wimbis, *Sultan Galiyev ve Sovyetler Birliğinde Milli Komünizm*, (çev. Bülent Tanatar), Anahtar Kitaplar, İstanbul, 1995, s. 59)

¹⁴ Marksist felsefenin temel taşlarından biri olan “diyalektik materyalizm”, bir “sentez”le sonuçlanan zıtlıkların çatışmasının (tez-antitez) ilerlemeci yönünü temel alan çalışma yöntemidir. Bkz. Josef Wilczynski, Josef (1981), *An Encyclopedic Dictionary of Marxism, Socialism and Communism*, McMillan Reference Books, London, 145-146.

¹⁵ Yahya Sezai Tezel, *Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi (1923-1950)*, İş Bankası Yayınları, İstanbul, 2015, 170.

¹⁶ Şevket Süreyya, “Plan Mefhumu”, *Kadro*, (Mayıs 1932), (tıpkıbasım, c. 1, 2011), 215-222; Vedat Nedim, “Değişen Cihan Münasebetleri İçinde Türkiye”, *Kadro*, (Mayıs 1932), (tıpkıbasım, c. 1, 2011), s. 223-228; Tekeli ve İlkin, *Kadrocuları ve Kadro’yu Anlamak*, s. 187.

¹⁷ Ekonomi biliminin ortaya çıktığı 18. yüzyılda David Ricardo, Thomas Malthus ve Adam Smith gibi isimlerin öne sürdükleri ve özellikle Smith’in *Ulusların Zenginliği* (1776) kitabında ifadesini bulan “laissez faire” (“Bırakınız yapsınlar” ekonomisi kuramı bireylerin piyasada kendi çıkarlarını izledikleri ve piyasanın “görünmez eli” tarafından kamu yararının gerçekleştirildiği önermesine dayanır. 1930’lu yıllara kadar kapitalist ülkelerde hâkim olan bu ekonomik anlayışın yerini 1930’lu yıllarda devletin ekonomiye müdahalesini öngören ve İngiliz İktisatçı John Maynard Keynes tarafından geliştirilen Keynesyen ekonomi anlayışı almaya başlamıştır. Bkz. Gordon Marshall (ed.), *The Concise Oxford Dictionary of Sociology*, Oxford University Press, Oxford & New York, 1994, p. 283-284.

devletlerin ekonomiye müdahalesinin tartışılmaya başlandığı bu yıllarda Türkiye de ekonomide devletçilik ilkesini benimsemeye başlamıştır. Nitekim Başbakan İnönü'nün bahsedilen Moskova ziyareti sonrası 1934 yılında “Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planı” uygulamaya konmuştur. Bu planla Türkiye SSCB'den sonra dünyada planlama uygulayan ilk ülke olmuştur.¹⁸ Böylelikle *Kadro*'nun kapatıldığı yıl iktidar, derginin savunduğu planlı ekonomi düşüncesini benimsemiş oluyordu.

Derginin 5. sayısında aynı zamanda Şevket Süreyya'nın *İnkılâp ve Kadro* Konferansı'nın kitap olarak yayımlanacağı haberi verilir¹⁹ ve kitap 1932 yazında basılmıştır. Kitabın ilk baskısının Önsöz'ünde Şevket Süreyya, kitabın “*İnkılâp*” başlıklı kısmının 15 Ocak 1931'de Türk Ocakları Ankara Umumi Merkez binasında verilen bir konferansın genişletilmiş hali olduğunu, başta Atatürk olmak üzere CHF ve Hamdullah Suphi Tanrıöver ile Ahmet Ağaoğlu gibi Türk Ocağı'nın önderlerine sunulduğunu belirtmektedir. Kadro kısmının ise istek üzerine bir “*muhtıra*” olarak yazılıp CHP merkez teşkilatına sunulan ve özel bazı temas ile toplantılara zemin olan metinden doğduğunu anlatmaktadır. Ayrıca, 1931'de Hâkimiyet-i Milliye'de yayınlanan ve “*inkılâbımızın ideolojisi, nazari esaslarının incelemesi*”ne ilişkin bazı yazılarının da kitapta yer aldığını belirtmektedir.²⁰

Ahmet Ağaoğlu da Şevket Süreyya'nın kitabının çıkması üzerine onu ve kitabı temel alarak 13 Kasım 1932 tarihinden itibaren Cumhuriyet gazetesinde Kadro hareketine ilişkin olarak eleştirel bir yazı dizisi kaleme almıştır. Bu tartışmanın ayrıntılarına geçmeden evvel Ağaoğlu hakkında da bilgi vermek faydalı olacaktır.

2- Ahmet Ağaoğlu

Türk düşüncesinde Türkçülük ve liberalizm akımlarının öncülerinden olan Ahmet Ağaoğlu 1869 yılında Azerbaycan'ın Karabağ bölgesindeki Şuşa kentinde doğmuştur. Eğitimini Moskova ve Paris'te tamamlayan Ağaoğlu, 1909 yılında İstanbul'a gelmiş ve hem gazetecilik hem de Darülfünun'da hocalık faaliyetlerinde bulunmuştur. Bu dönemde Yusuf Akçura ve Ali Hüseyinzade ile birlikte Türkçülük akımındaki *Türk Yurdu* gazetesini çıkaran ve Türk Ocağı'nın kurucuları arasında yer almış, 1919 yılında Malta'ya sürgün edilmiştir. 1921 yılında Malta'dan kurtulunca Ankara'da Milli Mücadele hareketine katılmış; Matbuat Umum Müdürlüğü, Hâkimiyet-i

¹⁸ Gülten Kazgan, *Tanzimat'tan 21. Yüzyıla Türkiye Ekonomisi*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2013, s. 49.

¹⁹ Şevket Süreyya, “Plan Mefhumi”, *Kadro*, (Mayıs 1932), (tıpkıbasım, 2011), c. 1, s. 219'daki 1 no'lu dipnot.

²⁰ Şevket Süreyya Aydemir, *İnkılâp ve Kadro*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2003, s. 27-32.

Milliye gazetesi başyazarlığı yapmıştır. TBMM’de önceleri Cumhuriyet Halk Fırkası mebusluğu ve Ankara Hukuk Fakültesi’nde hocalık yapan Ağaoğlu, 1931 yılında Serbest Cumhuriyet Fırkası’nın kurucuları arasında yer almıştır. Serbest Cumhuriyet Fırka’nın kapatılmasından sonra İstanbul Üniversitesi’nde çalışmaya ve yazarlığa devam etmiştir. 1939 yılında İstanbul’da vefat etmiştir.²¹

Ağaoğlu, 1905 Rus Devrimi, 1908 II. Meşrutiyet, 1917 Bolşevik Devrimi, Mütareke ve Milli Mücadele Dönemleri ile Cumhuriyet’in kuruluşu gibi zamanının birçok önemli olayına tanıklık etmiştir. Paris’te Politeknik Okulu’nda Fransız Şarkiyatçı Ernest Renan’ın öğrencisi olmuş ve onun görüşlerinden etkilenmiştir. Dinler tarihi üzerine çalışan Renan anı zamanda bireysel özgürlük ve liberalizme dair fikirleriyle de tanınmaktadır. Bir düşünür olarak üzerinde çalıştığı temel konular liberal, sivil bir toplumun yaratılması ve toplumda özgür birey bilincinin gelişmesi olmuştur. Diğer yandan, Osmanlı’da Türkçülük akımının öncüleri arasında yer alan Ahmet Ağaoğlu, aynı zamanda Türkiye’de milliyetçilik ideolojisinin oluşumuna katkıda bulunanlar arasındadır.²² Esasen liberalizm ve milliyetçilik birbiriyle çatışan fikirler olsa da, Ağaoğlu’nun liberal yönünün daha çok ekonomik alanda olduğu, milliyetçilik fikrinin ise Osmanlı İmparatorluğu’nun dağılması sonrasında ulus-devlet inşasına giden süreçle ilgili olduğu söylemek mümkündür.

Ağaoğlu ekonomide piyasanın kendi kendisini düzenleyebileceğine inanmaktadır. Türkiye’de geçici bir süre korumacı politikaların uygulanması gerektiğini savunurken, bunun gerekçesinin henüz burjuvazinin yeterince gelişmemesine dayandırmaktadır. 1930’ların bunalımlı ortamında dahi devlet müdahalesinin asgari düzeyde tutulmasını isterken devlet sektörünün verimli çalışmayacağı görüşündedir. Bürokratların ekonomiyle ilgili konularda yeterince yetkin olmadıklarına inanır. Fakat özel sektörün girişim sermayesini nasıl temin edeceği, yine bu dönem Türkiye’inde özel sektörün işletmeleri idare edecek uzman kadroyu nasıl çıkaracağı konularına bir açıklık getirmediğini belirtmek gerekir.²³ Nitekim 1929 Buhranı sonrasında Batı’nın en liberal ülkelerinde bile devletin ekonomiye müdahale eğiliminde olduğundan daha önce bahsedilmişti.

²¹ Hilmi Ziya Ülken, *Türkiye’de Çağdaş Düşünce Tarihi*, İş Bankası Yayınları, İstanbul, 2013, s. 603-605.

²² A. Holly Shissler, *Between Two Empires: Ahmet Ağaoğlu and the New Turkey*, I.B. Tauris Pub., New York, 2003, s. 1, 72, 207-209.

²³ Mustafa Türkeş, *Ulusçu Sol Bir Akım: Kadro Hareketi (1932-1934)*, İmge Kitabevi, Ankara, 1999, s. 163-164.

Ağaoğlu liberalizm yanlısı düşüncelerinin ekonomik boyutunu dönemin Türkiye koşullarına göre yeterince açıklayamamış olsa da siyasi yönünü daha açık bir biçimde ortaya koyabilmiştir. Aşağıda Kadro'ya yönelik eleştirilerinde de görüleceği üzere düşünür bireylerin özgürlüğüne önem veren bir anlayış içerisindedir. 1930'ların tek parti yönetimine muhalif tutumu, Serbest Cumhuriyet Fırkası içinde yer alması onu Cumhuriyetin ilk kuşak aydınları arasında liberal çizgiye yerleştirmiştir. Devletin karşısında bireyi önceleyen yaklaşımı ütöpik roman çalışması *Serbest İnsanlar Ülkesinde* (1930), *Devlet ve Fert* (1933) ve *Akın* gazetesindeki yazıları olmak üzere eserlerine de yansımıştır. Ağaoğlu'nun liberalizm²⁴ yanlılığında bireye “yaratıcı” (“girişimci” olarak da alınabilir) ve “ilerlemeci” özellikler yüklerken devlete “nizamı koruyucu” ve “kısıtlayıcı” roller atfetmektedir. Özellikle “ilerlemeci” yönü alındığında birey, Cumhuriyet'in de öngördüğü şekilde “aydınlanmış” bir yurttaştır. Devletin görevi de ona “milli bilinci”

²⁴ Liberalizm akımının kökeni antik Yunan Sofistlerinin insanın doğal bir varlık, devletin ise sözleşmeye dayalı bir kurum olduğu anlayışına kadar uzanmaktadır. Ancak kavram esas tanımını ABD'nin kuruluşu ve özellikle Fransız İhtilali sonrası almıştır. İhtilalin üç ana sloganından olan (eşitlik, özgürlük, kardeşlik) liberalizm, insanların doğal ve eşit olarak toplumdaki ve devletten bağımsız var olduklarını, sonra bir sözleşme ile devleti meydana getirdiklerini öngörmektedir. Siyasi olarak bu akımın düşünsel arka planı 17. yüzyılda İngiliz düşünür Thomas Hobbes'un (1588-1679) Leviathan'a kadar gitse de Hobbes, güçlü bir egemen devletten yana olduğu için liberalliği sınırlı kabul edilir. Ancak esas olarak aynı yüzyılın ikinci yarısında John Locke (1632-1704) liberal düşüncenin asıl kuramcısı kabul edilmiştir. Çünkü Hobbes gibi toplum sözleşmecisi kuramcılar arasında yer alsada da Locke, özel mülkiyeti savunmak adına devletin ayrıcalıklarını kısıtlar ve bireye baskıcı devletleri devirme hakkını tanıır. Son olarak Fransız İhtilalinin düşünsel lideri sayılan Jean-Jacques Rousseau (1712-1778) toplum sözleşmecisi kuramcılar arasında liberal sayılır. Ancak bireyin doğuştan gelen ve devrolunamaz hakları olduğunu kabul etse de ortak irade ile yönetilen “meşru” devletin bireyleri “özgür” kılmak adına daha çok güç kullanabileceğini savunur. 18. yüzyılın sonlarından itibaren liberalizm “doğa hali” anlayışından uzaklaşmaya, insanların hep toplum halinde yaşadıkları düşüncesine meyiletmeye başlamıştır. Tarihsel olarak bakıldığında 20. yüzyıla gelene kadar liberallerin köleliği, patriarşiyi, sömürgeciliği savundukları, ancak geçen yüzyılda demokratik yönetimden yana tavır aldıkları görülür. Liberalizmin esas özgürlükçü tarafı yukarıda bahsedildiği üzere ekonomik hayata ilişkin olarak görülür. Çünkü bu anlayışta piyasa özgürdür ve özel mülkiyet dağılımı insan doğasıyla ilişkilidir. Ancak mülkiyet sadece sahip olmak anlamında değil, insanlara hayatlarını idame ettirebilmeleri için yeterli geliri sağlamak içindir. Bryan S. Turner'ın Sosyoloji Sözlüğü'nde mülkiyetin bu doğal dağılımı da erkek egemenliğiyle (patriarşi) ilintilendirilmektedir. Çünkü ailede mülkiyet “doğal olarak” babadan oğula geçmektedir. Diğer yandan özellikle sömürgeler ya da toplumun “zayıf” unsurları söz konusu olduğunda ve mülkiyetle devletin karşı karşıya gelmesi durumunda liberaller devletten, başka bir deyişle “güçlü”den yana tavır almaktadır. Ancak modern liberaller artık “refah devleti”nden yanadır. Keynes'den bu yana da piyasa bütünüyle özerk, kendi kendini düzenleyici bir varlık olarak görülmemektedir. (Bkz. Bryan S. Turner (ed.), *The Cambridge Dictionary of Sociology*, Cambridge University Press, New York, 2006, p. 337-338)

aşılmasıdır.²⁵ Bu yönüyle günümüzün liberalizm anlayışından farklıdır. Çünkü Türkçülük tarafının da etkisiyle devlete birey üzerinde görevler atfetmekten geri durmamaktadır. Diğer yandan tek parti yönetimine muhalif olsa da Cumhuriyet'e veya Atatürk inkılâplarına dair bir karşıtlığı söz konusu olmamıştır. Rejimin içinden eleştirel bir tavır, farklı bir duruş olarak kalmıştır.

Nitekim Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın kuruluşunda Atatürk'ün onu partiye dâhil etmesi de rejimin aydınlarından biri olmasından, en başından beri Milli Mücadele'ye destek veren tavrından ötürüdür. Ancak fırkanın kapatılmasının ve Üniversite Reformu ile 1933'te Darülfünun'dan ayrılmasının ardından Ankara çevrelerinden uzak kalmıştır. Entelektüel faaliyetlerine devam eden Ağaoğlu, 29 Mayıs 1933'ta ilk sayısı yayımlanan *Akın* gazetesini çıkararak düşüncelerini açıklamaya çalışmıştır. Fakat devletçiliğin uygulanmaya başlandığı, Serbest Cumhuriyet Fırkası deneyiminin başarısızlığının ardından tek parti idaresinin daha da pekiştiği 1930'larda liberal görüşlü bu gazetenin yayın hayatı yaklaşık üç ay sonra son bulmuştur.²⁶

İşte görüşleri böylece özetlenmeye çalışılan Ahmet Ağaoğlu Kadrocuların otoriter ve devletçi kalkınma anlayışlarına karşı muhalif bir tavır takınarak Cumhuriyet gazetesinde eleştiri yazıları yazmaya başlamıştır. Şimdi bu tartışmanın ayrıntılarına değinilmeye çalışılacaktır.

3- Ahmet Ağaoğlu'nun Kadrocuları Eleştiren Yazıları

Kadro dergisi yazarları ile Ahmet Ağaoğlu arasındaki tartışma, 1930'ların Türk düşünce hayatına dair önemli bir kesit sunar. Bir tarafta planlı ekonomi ve devletçilik yanlısı, Cumhuriyet devrimlerinin uygulanmasında bireylerin özgürlüklerine rağmen dahi olsa devlete ve onu yönetecek aydın kadrolara önemli görevler yükleyen bir düşünce hareketi; diğer tarafta ise Osmanlı İmparatorluğu'ndan Cumhuriyet'e giden süreçte ulus-devletin inşasına katkıda bulunmuş, aynı zamanda Türkiye'de liberal düşüncenin gelişiminde rol almış, bireye ve özgürlüklere vurgu yapan bir entelektüel ve siyaset adamının olması dikkate değer bir düşünsel tablo çizer.

Tartışma Şevket Süreyya Aydemir'in *İnkılâp ve Kadro* kitabının yayımlanmasının ardından Ahmet Ağaoğlu'nun eleştirel yazılar yazmasıyla başlamıştır. 11 Kasım 1932 tarihli Cumhuriyet gazetesinde Yunus Nadi

²⁵ Simten Coşar, "Ahmet Ağaoğlu", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce: Liberalizm*, c. 7, (ed. Murat Yılmaz), İletişim Yayınları, İstanbul, 2018, s. 236-242.

²⁶ Hakkı Uyar, "Ağaoğlu Ahmet'in 'liberal Muhalif Gazetesi: Akın (1933)", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce: Liberalizm*, c. 7, (ed. Murat Yılmaz), İletişim Yayınları, İstanbul, 2018, s. 224.

“Devletçilik ve Ferdi Teşebbüs: Bir Münakaşa Mevzuu” başlıklı makalesi ile Ağaoğlu Ahmet Bey’in *İnkılâp ve Kadro* kitabından “mülhem olarak devletçilik hakkındaki fikirlerini tenkit” etmek üzere bir yazı dizisi kaleme aldığı haber vermiştir. Nadi makalesinde kendileri açısından Ağaoğlu’nun eleştirilerinin “iyiliği ve kötülüğü tamamen kendisine ait olmakla beraber” meseleyi tartışmak bakımından ilmî düşünceler olarak görüldüğünü ve bunların yayınlanmasıyla düşünce alanında bir hareket sağlayacaklarına inandıklarını kaydetmiştir.²⁷ İlhan Tekeli ve Selim İlkin; Nadi’nin “iyiliği ve kötülüğü tamamen kendisine ait” şeklindeki sözlerini Cumhuriyet gazetesinin Serbest Cumhuriyet Fırkası deneyimi dolayısıyla iktidar çevrelerinin güvenini yitirmiş Ahmet Ağaoğlu’nun yazılarını yayımlarken tedbirli davranmak istemeleri olarak değerlendirmektedir.²⁸ Ancak Yunus Nadi’nin yazısında Kadrocular ve özellikle Yakup Kadri’ye ilişkin övgü dolu sözlerine bakıldığında Ankara’yı karşısına almak endişesi kadar, hatta belki ondan çok Kadrocuları hedef alan bir tutum içerisinde olmadıklarını belirtmek ihtiyacı olduğu düşünülmektedir. Üstelik yine yazıda belirtildiği üzere Nadi’nin devletçiliğe daha yakın durmasının da Ağaoğlu’nun düşüncelerine mesafeli olduğunu düşündürmektedir.

Ağaoğlu’nun daha sonra *Devlet ve Fert* (1933) adıyla yayımladığı bu gazete yazılarının üst başlığı da aynıdır. 13 Kasım 1932’de yayınlanan ilk yazı “Kadrocular” alt başlığını taşımaktadır ve burada yazarın söz konusu eleştirileri kaleme almasının nedeninin Şevket Süreyya’nın *İnkılâp ve Kadro* kitabının girişinde Türk Ocağında yapılan tartışmalarda isim vermeksizin kendisine atıfta bulunulması olduğu anlaşılmaktadır. Kadro dergisini memnuniyetle karşıladığını belirten düşünür, ancak onlarla kendi fikirleri arasında bir “uçurum” olduğundan bahsederek özellikle Şevket Süreyya’nın kitabındaki

“Türkiye bir inkılâp içindedir. Bu inkılâp durmadı.Şuurlu, fakat müsamaha kabul etmeyen bir disiplin demek olan inkılâp nizamı içinde, anarşik, bozguncu bir basın sistemi, inkılâbın mana ve mahiyeti ile tam bir çelişme teşkil eder.basın inkılâbın sevk ve idaresinde yönetim kuvvetlerinden biridir. ...Birtakım avare ruhların ve kuvvetlerin bu organı sömürmesi, inkılâbın intizam ve selameti için olumsuz, menfi bir haldir”²⁹

²⁷ Yunus Nadi, “Devletçilik ve Ferdi Teşebbüs: Bir Münakaşa Mevzuu”, *Cumhuriyet*, 11 Teşrinisani 1932, s.1.

²⁸ Tekeli ve İlkin, *Kadrocuları ve Kadro’yu Anlamak*, s. 236.

²⁹ Bu çalışmada *İnkılâp ve Kadro*’nun hem 1932’de yayımlanan birinci baskısı hem de 1968’de yazara ait bazı değişikliklerle birlikte gözden geçirilmiş 2. baskısı esas alınarak yayımlanan 5. baskısından yararlanılmıştır. Bu nedenle kitaba gönderme yapılırken her iki baskıya da işaret edilecektir. Şevket Süreyya Aydemir, *İnkılâp ve Kadro*, 5. baskısı, Remzi Kitabevi, İstanbul,

Sözlerini “*peygamberane*” olarak nitelendirmiş ve Kadroculara 20. yüzyıla ayak uydurmak istiyorlarsa bu yaklaşımı bırakmaları telkininde bulunmuştur.³⁰ Kadrocuların en baştan didaktik ve otoriter bir dil kullanmasına karşı çıkmıştır.

Ağaoğlu'nun yazılarının çıkış noktasının esasen dergiden ziyade Şevket Süreyya'nın kitabı olduğu anlaşılmaktadır. Çünkü 14 Kasım 1932 tarihli “*İnkılâbımızın İdeolojisi*” alt başlığını taşıyan ikinci yazıda da kitapta bahsedilen inkılâbın bir kadro tarafından yürütülmesi gerektiği önermesine itiraz ederken, aynı zamanda inkılâbın sadece kapitalizme karşı uluslararası alanda verilecek mücadelesinden söz edilmesini eleştirir. İnkılâbın içeriye yönelik olarak gerçekleştirilen kısımlarını, Cumhuriyet'in kurulması, Lozan Antlaşması ve Medenî Kanunu gözden kaçırdıklarını belirtir ama bunu da Kadrocuların Marksist olmalarına bağlar. Bu doğrultuda onlar açısından saltanatın ve hilafetin kaldırılmasının, aile hukukunun ve hatta hükümetin şeklinin bir öneminin olmadığını, yalnızca ekonomiyle ilgilendiklerini; bunu tam bir “fikir ve sistem taklitçiliği” şeklinde yaptıklarını ileri sürer.³¹ Kadrocuların ekonomiye odaklanmalarının eleştirilmesi anlaşılır bir durumdur. Nitekim Ağaoğlu da onların Marksist yaklaşım içinde altyapıya (ekonomiye) önem vermelerine göndermede bulunmaktadır. Fakat geriye yönelik olarak olmuş bitmiş Cumhuriyet'in kuruluşu, Medenî Kanun'un kabulü gibi meseleler üzerine yazıp çizmek inkılâbın nasıl devam edeceği konusunda tezler öne sürmenin iddiasında olan bir düşünce hareketi için çok anlamlı olmayacağı aşikârdır.

Dizisinin 15 Kasım 1932'de “*Kadrocuların İdealleri*” altbaşlığıyla çıkan üçüncü yazısında Kadrocuların Marksist taraflarına dair eleştirilerine devam eder. Burada *İnkılâp ve Kadro*'da kapitalist toplum düzenlerine karşı ilkel toplum düzeninin övülmesini³² hedef alan Ağaoğlu, Kadrocuların tarihsel materyalist bir anlayışla sermayenin tasfiyesinden söz edip sosyalist olmadıklarını savunduklarını, diğer yandan sosyalizmin en temel ilkesi olan özel mülkiyetin karıştırlığını da benimsemediklerini; fakat onun yöntemini izleyerek “*kelimeyi muhafaza [edip], manayı kaldır[dıklarını]*” öne sürmektedir.³³ Dördüncü yazıda Kadrocuların demokrasi anlayışını eleştirir.

2003, s. 73, 76 (Şevket Süreyya Aydemir, *İnkılâp ve Kadro*, 1. baskı, İstanbul Milliyet Matbaası, Ankara, 1932, s. 7,10)

³⁰ Ağaoğlu Ahmet, “Devlet ve Fert 1: Kadrocular”, *Cumhuriyet*, 13 Teşrinisani 1932, s. 9.

³¹ Ağaoğlu Ahmet, “Devlet ve Fert 2: İnkılâbımızın İdeolojisi”, *Cumhuriyet*, 14 Teşrinisani 1932, s. 3.

³² Şevket Süreyya, 1932, s. 29. (Bu bölüm 1968 baskısına alınmamıştır.)

³³ Ağaoğlu Ahmet, “Devlet ve Fert 3: Kadrocuların İdealleri”, *Cumhuriyet*, 15 Teşrinisani 1932, s. 3.

Almanya ve İtalya’da yükselen faşizm sonrasında klasik demokrasinin artık geçerli olmadığı saptamasından yola çıkarak özgürlüğün bireyleri toplumdan ayırdığı, hâlbuki bireylere millet içinde “iş ve vazife vermek gerektiği”³⁴ yönündeki önermelerinin demokrasi anlayışıyla bağdaşmadığını belirten Ağaoğlu, aksini savunur ve özgürlük içindeki bireylerin geliştikçe toplumsal ilişkilerin ve dayanışmanın da artacağını savunur. “*Milletten onun yegâne teşekkül unsuru olan ferdi alınır, ne kalır?*”³⁵ sözlerinde devlet ve toplum karşısında bireyi savunan liberal yanını ortaya koyar.

Beşinci yazı Kadrocuların tekniğin ileri olduğu Batı ile tekniğin geri olduğu ve bu gerilikten yararlanarak Batı’nın hükmetmeye çalıştığı Doğu olmak üzere dünyayı ikiye bölmelerini eleştirir. Dünya tarihinde Doğu toplumlarının üstün olduğu devirlerden söz ederek Doğu’nun bireyleri istibdat altında ezdikçe gerilediğini, hâlbuki Batı’da bireyin özgürleştikçe ilerlemenin mümkün olabildiğini söyler. Türk İnkılabının da Doğu’nun bu “*elim vaziyetine çare olmak üzere*” yapıldığını savunur.³⁶ “*Basitten Mürrekebe, Sürüden Millete Doğru*”³⁷ başlıklı sonraki yazısında da Ağaoğlu bireye dair görüşlerini savunmaya devam eder.

“*İçtimai Tezatlar*” başlıklı yedinci yazıda Kadrocuların toplumsal çelişkilerin sadece kapitalist toplumlara özgü olduğu yanılıgısı içinde olduklarını, toplumsal alanda bu çelişkinin insanlık tarihi boyunca hep var olduğunu; toplumlar geliştikçe bunun daha karmaşık bir hal aldığını belirtir.³⁸ Kadrocuların, Marksizm’in kabul ettiği şekliyle sınıf çelişkilerinin kapitalizm sonrası ortaya çıktığı tezini kabul etmez.

“*Asrı Devlet Salahiyetlerinin Genişlemesi*”³⁹ başlıklı izleyen yazıda toplumlar ilerledikçe devletin de görev ve yetkilerinin arttığından bahsetmektedir. “*Umumi Harbin Tesirleri Muhtelif Devletçilik Tarzları*” başlıklı yazısında ise Kadroculara demokrasi, faşizm, sosyalizm yahut komünist devletçilik modellerinden hangisini benimsedikleri sorusunu yöneltir.⁴⁰ Sonraki yazısında da “*Kadrocuların Devletçiliği*”nden söz eder.

³⁴ Şevket Süreyya, 1932, s. 85-87; 2003, s. 144-146.

³⁵ Ağaoğlu Ahmet, “Devlet ve Fert 4: Kadrocular ve Demokrasi”, *Cumhuriyet*, 17 Teşrinisani 1932, s. 3.

³⁶ Ağaoğlu Ahmet, “Devlet ve Fert 5: Dünyanın İkiye Bölünmesi: Şark ve Garp”, *Cumhuriyet*, 18 Teşrinisani 1932, s. 3.

³⁷ Ağaoğlu Ahmet, “Devlet ve Fert 6: Basitten Mürrekebe, Sürüden Millete Doğru”, *Cumhuriyet*, 20 Teşrinisani 1932, s. 3.

³⁸ Ağaoğlu Ahmet, “Devlet ve Fert 7: İçtimai Tezatlar”, *Cumhuriyet*, 22 Teşrinisani 1932, s. 3.

³⁹ Ağaoğlu Ahmet, “Devlet ve Fert 8: Asrı Devlet Salahiyetlerinin Genişlemesi”, *Cumhuriyet*, 23 Teşrinisani 1932, s. 3.

⁴⁰ Ağaoğlu Ahmet, “Devlet ve Fert 9: Umumi Harbin Tesirleri Muhtelif Devletçilik Tarzları”, *Cumhuriyet*, 26 Teşrinisani 1932, s. 3.

Kadrocuların kendilerine özgü bir devletçiliğinin olduğunu; bu devletçilikte devletin hem milletin hayatının her aşamasını kontrol edeceğini hem de girişimci gibi ileri teknik yatırımlarında bulunacağını dile getirmektedir. Üstelik Türkiye'ye biçtikleri “*milli kurtuluş hareketlerine*” öncülük etmek gibi “muazzam iş”in nasıl yapılacağı sorusunu sorar. Ağaoğlu'na göre Kadrocular, benimsedikleri ideoloji bakımından dinle devlet, hükümdarla millet arasındaki ilişkilerden bahsetmedikleri için faşist değildirler. Ancak milletin hayatını kontrol etme isteği bakımından faşist yöntemler önermektedirler. Özel mülkiyeti tanıdıkları ve sınıf çelişkilerinden bahsetmedikleri için sosyalist yahut komünist değildirler, ancak komünizmde olduğu gibi devletin toplumsal çelişkileri ebediyen kaldıracaklarına inandıkları ve bunun için de devletin bütün sermaye birikiminin devlet tarafından izlenmesi yolunu önermeleri dolayısıyla onların yöntemlerinden yararlanmaktadır.⁴¹ Kısacası Kadrocuları hem Marksizm'i hem de faşizmi yöntem olarak benimseyerek eklektik, hatta ne olduğu tam da belli olmayan bir ideoloji ortaya atmak bakımından eleştirir. Fakat burada Kadrocuların, daha sonra bahsedileceği üzere, Marksist yöntemi kullandıklarını zaten kabul ettiklerini, ancak Türkiye'nin kendi koşullarına özgü yeni bir kuram ortaya koyma iddiasında olduklarını hatırlatmak gerekir. Ağaoğlu'nun bu iddianın üzerinde fazla durmadığı, onları belli başlı Batılı kuramlar ve ideolojilere sığdırarak tahlil etmeye çalıştığı değerlendirilmektedir.

Ağaoğlu 1 Aralık 1932 tarihli “*Fen, Teknik ve İş Fazileti*” başlıklı yazısında Kadrocuların önerdiği gibi devletin girişimcilik yapabilmesi için gerekli sermayeyi, tekniği, bilgiyi ve tecrübeyi nereden bulacağı sorusunu yöneltmektedir. Hâlbuki kaçındıkları demokrasi sistemi içinde bireylerin girişimcilik için önünün açık olduğunu ABD'li Ford'un amelelikten sanayiciliğe dönüşmesini örnek göstererek anlatmaktadır. Böyle toplumlarda devletlerin ekonomik girişimciliğe başlarken ellerinde birikmiş sermayeyi, bilgi ve teknik ile tecrübeli ve iş ahlakıyla dolu faziletli bireyleri hazır bulabildiğini ileri sürmektedir.⁴² Ağaoğlu, kapitalist Batı demokrasilerinde bireysel girişimcilerin nasıl ortaya çıktığını ve sermaye birikimi yapabildiklerini hususuna bir açıklama getirmemektedir. Hâlbuki Batı'da sermayedarların ortaya çıkışında devletin desteği olmuştur.⁴³ Batılı ulus-

⁴¹ Ağaoğlu Ahmet, “Devlet ve Fert 10: Kadrocuların Devletçiliği”, *Cumhuriyet*, 28 Teşrinisani 1932, s. 3.

⁴² Ağaoğlu Ahmet, “Devlet ve Fert 12: Fen, Teknik ve İş Fazileti”, *Cumhuriyet*, 1 Kanunuevvel 1932, s. 3.

⁴³ Bu konuda Karl Marx, *Kapital*'de İngiltere, Fransa, Hollanda gibi kapitalizmin yükseldiği ülkelerde sermaye birikiminin devletin desteğiyle oluştuğundan söz eder. Bu ülkelerde 17. yüzyıl sonlarında sömürgeler, kamu borçları, modern vergi sistemi ve himaye sisteminin dâhil olduğu, “*kaba kuvvete*” dayanan sistematik bir bütün meydana getirdiklerini ileri sürer.

devletin çıkışı bizatihi burjuva toplum düzeni içindir ve kapitalizm özellikle emperyalizm boyutunda ulus-devletin epey desteğini görmüştür.⁴⁴

Dizinin “*Kemalist İnkılâbının Hakiki Hedefi*” başlıklı son yazısında Ağaoğlu, inkılâbın etrafında toplanmış bütün Türklerin hem Kemalist hem de devletçi olduklarını, ancak kendileri ile Kadrocular arasındaki farkın devletin bireyi ortadan kaldırmasına ve kendisinin girişimci olarak ekonomik hayatla uğraşmasına karşı olmak bakımından derin bir fark olduğunu yazmaktadır. Kemalist devletin “*birinci hedefi*”nin bireyi korumayı ve onun kendisini geliştirmek olduğunu; güçlü toplumların da ancak güçlü bireylerden oluştuğunu dile getirmektedir.⁴⁵

Ağaoğlu Kadrocuları eleştirmeye ekonomide bireye ve özel sektöre verdikleri rol üzerinden başlamıştır. Çünkü Kadrocular ekonomik hayatın neye karar vereceği belli olmayan, kendi çıkarlarının dışına çıkma eğilimi göstermeyecek bireylere bırakılmaması gerektiğini düşünürler. Bostancı onların bu konudaki temel endişelerinin bireysel girişimin serbest bırakılması halinde Türkiye’nin hızla sınıflı bir toplum haline geleceği gerçeği olduğunu ileri sürer. Çünkü serbest girişimin olduğu yerde sermaye kaçınılmaz olarak belli ellerde toplanacak ve bir sınıflaşma meydana gelecektir. Üstelik özel sektör bu sermayeyi devlet ve toplum için değil, tamamen kendi yararına kullanacaktır.⁴⁶ Bostancı’nın bu görüşünde bir haklılık payı olmakla beraber tek başına Kadro’nun tavrını açıklamaya yeterli değildir. Çünkü Kadro’da toplumsal sınıflaşma karşıtlığı kadar, belki ondan fazla Batı kapitalizmine karşı bağımsız bir ulusal ekonomiye sahip olma endişesi söz konusudur. Zira Cumhuriyet’i kuran kuşakların Osmanlı’nın son yüzyılında yarı-sömürge durumuna⁴⁷ düşmesinden duydukları kaygı Kadro’ya da fazlasıyla hâkim

Kapitalistleri kastederek “hepsi”nin “*feodal üretim tarzının kapitalist tarza dönüşüm sürecini yapay bir biçimde hızlandırmak ve bu geçişi kısaltmak için devlet gücünü, toplumun bu örgütlenmiş kuvvetini*” kullandıklarını belirtir ve devamında “*Zor, yeni bir topluma gebe her eski toplumun ebesidir. Zor, kendisi, ekonomik bir güçtür.*” Bkz. Karl Marx, *Kapital*, c. 1, çev. Alaattin Bilgi, Sol Yayınları, Ankara, 2011, s. 715-716.

⁴⁴ 20. yüzyılın başında düşünürlerden Alman iktisatçı Joseph Alois Schumpeter’in emperyalizmi, “*bir devletin güce dayalı sınırsız yayılımını sağlama üzere amaçsız konumlanması*” şeklinde tanımlamaktadır. Joseph A. Schumpeter, *Imperialism and Social Classes*, (trans. by Heinz Norden), Meridian Books, Cleveland, 1966, s. 6, 64-65. Emperyalizme ilişkin hemen tüm tahliller kapitalist olsun olmasın devletin desteğinden söz eder. Bu konu

⁴⁵ Ağaoğlu Ahmet, “Devlet ve Fert 13: Kemalist İnkılâbının Hakiki Hedefi”, *Cumhuriyet*, 4 Kanunuevvel 1932, s. 3.

⁴⁶ Bostancı, *Kadrocular ve Sosyo-Ekonomik Görüşleri*, s. 73.

⁴⁷ Osmanlı İmparatorluğu’nun İngiltere ile 1838’de imzaladığı Baltalimanı Ticaret Antlaşması sonrasında verdiği imtiyazlar nedeniyle yarı-sömürge konumuna gelmesine ilişkin ayrıntılı bilgi için bkz. Niyazi Berkes, *Türk Düşününde Batı Sorunu*, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1975, s.

olduğundan bağımsız bir ekonominin ancak devlet eliyle yürütülecek bir kalkınma planıyla olacağı inancına dört elle sarılmışlardır. Öte yandan 1930'larda devletçilik ve planlı kalkınma uygulamalarına geçmeden evvelki on yıllık süreçte bireysel girişim yönünde herhangi bir ilerleme olmadığı hususu⁴⁸ göz önünde bulundurulduğunda bu endişe daha da haklılık kazanır.

4- Şevket Süreyya Aydemir'in Cevapları

Şevket Süreyya 24 Kasım 1932'de Yunus Nadi'ye bir mektup yazarak, Ağaoğlu'nun yazılarına karşılık 6-7 sayı sürecek bir cevap yazacağını söyler ve bunların da *Cumhuriyet*'te yayımlanmasını ister. Nitekim 11 Aralık 1932'de Gazetede Şevket Süreyya'nın yazıları yayımlanmaya başlar.⁴⁹

Cumhuriyet'teki yazılarına başlamadan evvel Kadro dergisinin Aralık 1932'de yayımlanan 12. sayısının Polemik kısmında Aydemir, Ahmet Ağaoğlu ile aralarındaki dünyayı anlama tarzının farkını sergileme çabalarına başlamıştır. Eski Türk münevverlerinin bütün toplumsal hükümlerini çağdaş Batı hayatından aldıklarını ileri süren Şevket Süreyya, Ahmet Ağaoğlu ve Darülfünun münevverliğinin Avrupa düzeninin evrensel olduğuna inandıklarını, başka bir ifadeyle onun iktisat, hukuk, siyaset, sanat ve saire bütün toplumsal şekillerinin bütün insanlık için doğru ve makul olduğunu kabul ettiklerini; Avrupa'nın izlediği gelişim yolunun dünyanın geri kalan toplumları için de izlenecek yol olduğuna kanaat getirdiklerini

31-33; Doğan Avcıoğlu, *Türkiye'nin Düzeni*, Kırmızıkeçi Yayınları, İstanbul, 2015, s. 73-75; Yahya Sezai Tezel, *Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi (1923-1950)*, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul, 2015, s. 551-555.

⁴⁸ Kurtuluş Savaşı biter bitmez 1923 yılı Şubat ayında toplanan İzmir İktisat Kongresi ile Türkiye esasen bireysel girişimin destekleneceği bir ekonomi anlayışını benimsemişti. Lozan Antlaşması'nda gümrük tarifelerinin 1929 yılına kadar değiştirilemeyeceği yönündeki hüküm gereğince de dış ticarete devletin sınırlama getirme imkânı dardı. Ancak yine de bu dönem için bütünüyle serbest ekonomi modelinden söz edilemez. İttihat ve Terakki yönetimi döneminden veri izlenen devlet eliyle yerli bir burjuvazi yaratma amacı ön planda olduğundan özel girişim teşvik edilmiştir. Ancak yine de piyasanın tümüyle özel sektöre bırakılması söz konusu olmamıştır. Zaten Osmanlı'da burjuvazi sınıfı olarak görülebilecek Ermeni ve Rum girişimciler de olmadığından piyasayı idare edebilecek Müslüman/Türk bir özel girişimin varlığı da mevcut değildi. Şevket Pamuk, 1920'ler ekonomi politikasının temel yaklaşımını "özel sektör lehine ve özel sektörü güçlendirmek amacıyla sınırlı bir devlet müdahaleciliği" şeklinde özetler. (Bkz. Şevket Pamuk, *Türkiye'nin 200 Yıllık İktisadi Tarihi*, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul, 2017, s. 180-181.) Gülten Kazgan da bu dönem milli işadami yetiştirmek için verilen tavizlerin "aday'ları zenginleştirdi"ğini ,ancak "üretimi artırmaya, sanayileşme ya da tarımı geliştirmeye yönelik yatırımlar yapan, beklenen kalkınma hamlesini gerçekleştirecek bir işadami takımı"nın ortaya çıkamadığını vurgular. (Bkz. Gülten Kazgan, *Tanzimat'tan 21. Yüzyıla Türkiye Ekonomisi*, s. 46. Bu veriler 1929 Buhranıyla da birleşince ekonominin idaresini büyük ölçüde devlet üstlenmek durumunda kalmıştır.

⁴⁹ Tekeli ve İlkin, *Kadrocuları ve Kadro 'yu Anlamak*, s. 242.

kaydetmektedir. Onlara göre “klasik demokrasinin bütün icapları dışında yeni bir millî düzen düşünülemez” ve inkılâp onlar açısından ancak dâhili bir “reformasyon” ve bir taraftan da Avrupa klasik demokratik bünyesine uyma çabasından başka bir şey değildir. Hâlbuki Şevket Süreyya’ya göre, Avrupa’nın izlediği gelişme yolundan gitmek demek aynı zamanda onun tezatlarını da Türkiye’ye taşımak demektir ve bu da Türkiye’yi geriliğe sevk edecektir.⁵⁰ Şevket Süreyya’nın ve genel itibarıyla Kadrocular Cumhuriyet öncesi Batılılaşma hareketine itiraz etmekte ve onu bir tür “taklit” çabası olarak değerlendirmektedir. Avrupa düzeninin olduğu gibi Türkiye’ye aktarılamayacağı, her ülkenin kendine özgü koşulları olduğu ve bu nedenle Türk inkılâbının da bu ülkenin koşullarına göre belirlenecek ilkeler çerçevesinde ilerlemesi gerektiği görüşündedirler.

Şevket Süreyya, Ağaoğlu’nun savunduğu görüşlere karşı kendi düşüncelerini maddeler halinde sıralamıştır: Buna göre; Avrupa düzenini tüm dünyanın kaderini tayin edecek bir eksen olarak görmek yanlıştır. Bu evrenselliğe en başta Avrupa düzeninin kendisi engeldir. Bu düzen hem ferdin hem de milletlerin istismarı üzerine kuruludur ve büyük sermaye ile sömürge tezatları üstünde yaşayan toplumların bünyesine uygundur. Sınıf ve sosyalizm mücadeleleri de ancak büyük sermaye birikimlerinin yapılmış olduğu ülkelerde mümkündür, fakat kapitalizmin sömürge ve geri memleketlerden gelen gelinine dayanan niteliğini değiştirmez. Bu sebeple çağdaş düzeni sadece Avrupa toplumlarında olduğu gibi sınıf tezatını içeren bir sistem olarak almak doğru değildir. Bir başka tezat daha vardır, o da bütün dünyaya etki eder. Bu tezat da sömürge tezadıdır. Dünyada bütünüyle yeniden bir düzen kurulmasında asıl etkili olacak olan unsur sömürge ülkelerin millî kurtuluş mücadeledir. Bu tezatın izahı Dünya Savaşından önce yapılamazdı, çünkü Türkiye örneği mevcut değildi. Bu örnek sonrasında Avrupa düzeni ve kurumlarının sadece Avrupa’ya özgü olduğu, millî kurtuluş hareketlerinin kendilerine uygun düzen ve kurumların arayışlarına başladıklarını; bu açıdan Türk Millî Kurtuluş Hareketinin önemli bir “*fikir rönesansı*” başlattığını belirtmektedir. Şevket Süreyya, bu öncülük nedeniyle Türkiye’nin kendi ekonomik bünyesini, toplumsal kurallarını ve hayat tarzını kurarken rehberlik görevini gözetmesi gerektiği görüşündedir.⁵¹

⁵⁰ Şevket Süreyya, “Polemik: Millî Kurtuluş Hareketleri Hakkında Bizim Tezimiz”, *Kadro*, Kanunisanı 1932, (tıpkıbasım, 2011), s. 614-620.

⁵¹ Şevket Süreyya, “Polemik: Millî Kurtuluş Hareketleri Hakkında Bizim Tezimiz”, *Kadro*, (tıpkıbasım), s. 614-620.

Şevket Süreyya'nın bu açıklamalarına ilişkin olarak Tekeli ve İlkin, Ahmet Ağaoğlu ile olan tartışmaların Kadrocuların tezlerini “*epistemolojik*”⁵² alanda da savunmaya zorladığını ve daha da geliştirmeye yol açtığını kaydetmektedirler.⁵³ Başka bir ifadeyle *İnkılâp ve Kadro*'da genel ifadelerle bahsedilen yeryüzündeki asıl tezadın gelişmiş sömürgeci ülkelerle azgelişmiş ve sömürge konumundaki ülkeler arasında olduğu yönündeki tezlerini açmaları gerekmiştir. Fakat yine de özellikle Türkiye'nin milli kurtuluş hareketlerine öncülük etmesi gerektiği yönündeki önermelerinin içini yeterince doldurabilmiş değildirlere. Bunun nasıl bir öncülük olacağı, daha doğrusu salt bir ilham kaynağı olarak kalmak şeklinde mi yoksa siyasi, ekonomik ve kültürel olarak etkin bir liderlik şeklinde mi olacağı; eğer ikincisi söz konusuysa bunun hangi kaynaklarla yapılacağı ve uluslararası ortamda ne gibi sonuçlar doğurabileceği konusunu etraflıca açıklamış değillerdir.

Şevket Süreyya'nın 11-27 Aralık 1932 tarihleri arasında *Cumhuriyet* gazetesinde yayımlanan yazılarında ise *İnkılâp ve Kadro* kitabının Ahmet Ağaoğlu gibi eski bir bilim ve siyaset adamının kalemiyle tartışılmasını “*fikri hayatımız için müspet bir hareket olarak telakki*” edildiği belirtilmekte; ancak Ağaoğlu'nun yazılarının uzun yıllar verdiği ders notlarının tekrarı niteliğinde olduğu ileri sürülmektedir. İlk yazısında Şevket Süreyya, Ağaoğlu ile aralarındaki temel ayrılığın bir keyfiyet, cihanı telakki biçimlerinden ileri geldiğini, bir taraf için telakki durgunluğu, diğer taraf için telakki sistemindeki hareketliliğin bu iki taraftaki keyfiyeti birbirinden ayırdığını dile getirir. Şevket Süreyya; Ağaoğlu'nun *İnkılâp ve Kadro* ile ilişkilerinin kendisine uygun düşmeyecek kadar zayıf olduğunu, onun bütün değerlerinin ve hükümlerinin kat'i şeklini aldığını, adeta dogmalaştığını; buna karşın *İnkılâp ve Kadro*'da bu hükümlerin ve değer ölçülerinin toplumun zaruretlerine uygun bir biçimde seyyal ve esnek olduğunu iddia etmektedir.⁵⁴ Ahmet Ağaoğlu'nun *İnkılâp ve Kadro*'nun dilini “peygamberane” bulmasının da gerçeği yansıtmadığını, onun hücumunun gerçekte üslubuna değil, fikirlerine karşı olduğunu ifade etmektedir. Kitapta rakam ve vakaların bulunmamasının ise

⁵² “*Epistemoloji*” sözcüğü, Bryan S. Turner'ın *The Cambridge Dictionary of Sociology* adlı sözlüğünde, “bilginin teorisi” olarak felsefenin özü şeklinde tanımlanmaktadır. Bilginin doğası, ölçüğü, kaynakları ve meşrulaştırılmasına ilişkin soruları cevaplamayı amaçlamaktadır. Epistemoloji bazı dillerde bilim felsefesi anlamında kullanılsa da sosyal bilimlerde ve özellikle sosyolojide çok geniş anlamlarda kullanılmaktadır. Söz gelimi sosyal bilimlerde yapılan çalışmalarda izlenecek yöntem olarak sıklıkla kullanılmaktadır. Bkz. Bryan S. Turner, *The Cambridge Dictionary of Sociology*, Cambridge University Press, 2006, s. 171. Metin içinde Tekeli ve İlkin'in sözcüğü kullanımından Kadrocuların tezlerinde kullandıkları kavramların ne olduğunun, anlamlarının ve kaynaklarının açıklanmasından, kavramların bilgisinin bilinmesinden söz edildiği anlaşılmaktadır.

⁵³ Tekeli ve İlkin, *Kadrocular ve Kadro'yu Anlamak*, s. 247.

⁵⁴ Şevket Süreyya, “Ağaoğlu Ahmet Bey'e Cevap 1”, *Cumhuriyet*, 11 Kanunuevvel 1932, s. 3.

onun bir sentez kitabı olma niteliğinden kaynaklandığını, buna karşın *Kadro* dergisinin rakam ve belgeyi en çok kullanan dergi olduğunu söylemektedir. Üstelik *İnkılâp ve Kadro* tahlili –analitik- bir çalışma kitabı değildir. Düşünsel ve kuramsal– ideolojik de denebilir- bir “*sentez*” kitabıdır.⁵⁵ Marksist yöneme bağlı kalmakla birlikte Şevket Süreyya, Türkiye’nin kendi koşullarına özgü bir inkılâp, başka bir ifadeyle toplumsal kalkınma kuramı oluşturduğu iddiasındadır.

Aydemir, “*Kadro Nedir? Ve Kadro Kimdir?*” başlıklı üçüncü yazısında Ahmet Ağaoğlu’nun kitabının önsözünden alınan birkaç cümleyle *Kadro*’nun inkılâbın temsilciliğini kendi şahıslarında benimseyen ve böyle geniş bir toplumsal hareketin istikametini öznel eğilimlerine göre tayin eden ve bu eğilimi zorla herkese kabul ettirmek isteyen yarı meczup bir hareket olarak sunmasını haksızlık olarak değerlendirmektedir. Kitapta *Kadro*’nun ne olduğunun uzun uzadıya anlatıldığını, onun inkılâbı yürüten rehber teşkilat ve *Kadro*’nun yetiştireceği inkılâpçı nesil olduğunu, bunu bir tekel olarak üzerlerine almadıklarını ancak inkılâp münevverliğinin bir görevi olarak gördüklerini vurgulamaktadır. *Kadro*, inkılâbın prensiplerini benimseyen, kendi kaderini inkılâbın kaderiyle bir tutanların dergisidir.⁵⁶ Şüphesiz Kadrocular, inkılâbı sadece kendilerinin (dergi yazarlarının) yönetiminde bir hareket olarak görmüyorlar. Ama bu görevi kendileri gibi düşünenlerden oluşacak bir aydın gruba atfettikleri de bir gerçektir.

Ahmet Ağaoğlu’nun inkılâbın sadece iktisadi yönünün tetkik edildiği, bu yapılırken dahi düşünce ve sistem taklitçiliğinden kurtulunmadığı konusundaki eleştirilerinin de doğru olmadığını kaydeden Şevket Süreyya, *İnkılâp ve Kadro*’nun tek yönlü bir kitap olmadığını savunur. Ancak toplumdaki ekonomik değişikliklerin diğer bütün alanlara da etki ettiği yorumunu yapar. Türkiye’de Ağaoğlu’nun da temsilcisi olduğu savaş öncesi münevverliğinin bütün idealinin Avrupalılaşmaktan ibaret olduğunu; haliyle pasif ve taklitçi olduğunu iddia etmektedir. Aydemir, milli kurtuluş hareketlerinde tüm dünyaya yayılacak bir düzen arayışı içinde olmalarını ve böylece bu hareketleri dünyadaki asıl tezat olduğunu saptamakla esas kendilerinin orijinal ve taklit olmayan bir kuramsal sentez ortaya koyduklarının altını çizmektedir.⁵⁷ Yukarıda da belirtildiği üzere Aydemir, *Kadro*’nun Türkiye’ye özgü bir kalkınma programı ve hatta ideolojisi ortaya koyduğu iddiasını sürdürmektedir.

⁵⁵ Şevket Süreyya, “Ağaoğlu Ahmet Bey’e Cevap 2: Bir Üslup Hücumu Arkasında Bir Fikir Hücumu”, *Cumhuriyet*, 12 Kanunuevvel 1932, s. 3.

⁵⁶ Şevket Süreyya, “Ağaoğlu Ahmet Bey’e Cevap 3:”, *Cumhuriyet*, 13 Kanunuevvel 1932, s. 3.

⁵⁷ Şevket Süreyya, “Ağaoğlu Ahmet Bey’e Cevap 4”, *Cumhuriyet*, 14 Kanunuevvel 1932, s. 3.

Ağaoğlu'nun Kadrocuların inkılâbı sadece iktisadi yönleriyle ele alması ve bunda da taklitçi olmaları yönündeki eleştirilerine ilişkin olarak Şevket Süreyya, *İnkılâp ve Kadro*'nun inkılâbı sadece ekonomik yönüyle alan tek boyutlu bir kitap olmadığını, kitapta Kurtuluş Savaşı kastedilerek inkılâbın sadece sömürgeciliğe karşı değil, Osmanlı sarayına da karşı verilmiş olduğunu⁵⁸; ancak eski Türk toplumunun siyaseten bağımsız olsa da ekonomik olarak yarı-sömürge konumunda bulunduğunu ve ülkenin tüm siyasi, hukuki, ahlaki ve ilmi düzeninin ekonomik olarak bağımlı olduğu Avrupa'ya göre düzenlenmiş olduğunu belirtir. Yazının devamında Şevket Süreyya, sanayi devriminin iki büyük tezat doğurduğunu; birincisinin sanayileşen ülkelerde sermayedarlarla proletarya arasında, ikincisinin ise sermayedar ülkelerle sermayeden yoksun ülkeler arasında olduğunu belirterek *İnkılâp ve Kadro*'nun açıklamaya çalıştığı tezatın bu ikincisi olduğu vurgusunu yineler.⁵⁹ Böylelikle Türkiye gibi sanayileşmesini tamamlamamış ülkeler açısından toplumsal bir tezat olmadığı iddiasını da tekrarlamış olur.

Şevket Süreyya; Ahmet Ağaoğlu'nun sıklıkla vurguladığı demokrasi düzeninin, artık onun vatanı olan İngiltere'de bile tasfiyeye uğrayan liberal ve bireyci kapitalizmin kaderine bağlı olarak söndüğünü veya kuvvetlendiğini ileri sürmekte ve dolayısıyla demokrasinin evrensel bir rejim olmadığını söylemektedir. Bu çerçevede Avrupa düzeninin iç tezatlarına gönderme yaparak, orada bile bir "*gasp ve istismar*" ifade eden bugünkü hak ve özgürlüklerin üzerinde durulmadığını ileri sürmekte ve "Bizim idealimiz bizim milli rejimimizdir" vurgusu yapmaktadır. Bu yazısında Şevket Süreyya kapitalizm ile klasik demokrasi arasında bir bağ kurmakta ve liberal ve bireyci rejimler nerede kuvvetli ise klasik demokrasinin orada tutunabildiği, haliyle kapitalist düzene geçmek isteyen toplumların klasik demokrasiyi bir "mekûre" olarak benimsedikleri yorumunu yapmaktadır.⁶⁰ Hâlbuki Kadro, kapitalist bir düzen önermemektedir. Dolayısıyla siyasi rejim olarak da klasik demokrasi yanlısı değildirler.

Ahmet Ağaoğlu'nun "*sanki klasik demokrasiler, İngiltere, Fransa, Amerika vb. gibi demokratik milletler, cihan içinde milletleri haktan mahrum mu ediyorlar?*" sorusunu tekrar eden Şevket Süreyya, bu klasik demokrasilerin diğerlerini haktan mahrum ettikleri şeklinde yanıtlamakta ve Türk milletinin hakkını bu ülkelerden almak için nasıl savaştığını hatırlatmaktadır. Gençliğinde milli hayatın seyrinde ve Dünya Savaşı'nda

⁵⁸ Şevket Süreyya, *İnkılâp ve Kadro*, 1932, s. 73.

⁵⁹ Şevket Süreyya, "Ağaoğlu Ahmet Bey'e Cevap 5: Taklit Nedir? Mukallit Kimdir?", *Cumhuriyet*, 17 Kanunuevvel 1932, s. 3.

⁶⁰ Şevket Süreyya, "Ağaoğlu Ahmet Bey'e Cevap 5: Demokrasi Bahsi ve Bir Küçük Hesaplaşma", *Cumhuriyet*, 18 Kanunuevvel 1932, s. 3.

emekleri olan Ahmet Bey'in kendilerine her zaman "milli" olanın temsilcisi olarak görüldüğünü, şimdi ise her sözünde "gayri millî" bir yan gördüğünü söylemektedir.⁶¹ Aydemir'in "kendilerinden farklı" düşünenleri "gayri millî" bulmasının demokrasi ve düşünce özgürlüğü kavramlarına olan mesafesini buraya not düşmekte fayda görülmektedir.

Cevap yazı dizisinin yedinci bölümünde millet mefhumundan söz eden Şevket Süreyya, milli kurtuluş hareketlerinin tezatsız olduğunu; çünkü Avrupa'daki sınıf tezaadının temeli olan sömürgeciliğin bu hareketlerde olmadığını; zira bizatihi bu hareketlerin kendilerinin sömürgeciliğin anti-tezi olduğunu belirtir. Tezatsız ve teşkilatlı işbirliğinin ise bu milletler için "iktisadi mukadderatlarının ideal bir tecellisi" olduğunu dile getirir. Avrupa'daki millet anlayışının artık değiştiğini; toplumlara "yeni bir milletleşme seyrinde" gördüklerini; artık bünyesinde tezatlar ve bölünmeleri "mubah gören hakiki bir milliyetçilik telakkisi olabilir mi?" sorusunu ileri sürer.⁶² İdeolojik yaklaşım farklılığının bir "Kim ne kadar milli?" yarışına dönüştürülmesinin öne sürülen tezlerin içinin doldurulamamasıyla doğru orantılı olduğu görülmektedir.

Şevket Süreyya, Ahmet Ağaoğlu'nun devletçilik konusunda söylediklerini de donmuş ve gerçeklikten uzaklaşmış bulmaktadır. Çünkü muhatapları, mevcut bilinen örnekler üzerinden düşünmektedir. Hâlbuki sıklıkla vurguladıkları üzere, Türk inkılabı dünyada eşi benzeri olmayan, tamamen kendine özgü bir harekettir. Kadrocuların bahsettiği de henüz hiçbir yerde örneği olmayan bir "milli iktisat rejimi"dir. Liberal toplum düzeninden farklı olan bu düzen, ancak planlı ve teşkilatlı bir iktisat düzeni olacaktır. Osmanlı İmparatorluğu bir yarı-sömürge düzeni olduğu için yeni kurulan Türkiye'nin bir milli ekonomi kurmak zorunda olduğunu; dolayısıyla kendilerinin "plan ve teşkilat dava"larının tamamen inşa edici bir anlamının olduğunu vurgular. Bu nedenle yeni Türk devletine çok görev düşmektedir.⁶³ Burada öne sürülen "milli iktisat düzeni", Osmanlı İmparatorluğu'nun kapitülasyonlar ve borçlar yüzünden özellikle son yüzyılında Batı'ya bağımlı hale gelmesinin Cumhuriyet'i kuran kuşaklar üzerinde bıraktığı endişelerin yansıması fark edilmektedir. "Plan ve teşkilatlı" kalkınma önerisinin ise 1929 Buhranının sonuçlarından biri olduğu ve en liberal ekonomi düzenindeki ülkelerde dahi gündeme getirilmiş olduğunu ise burada yinelemek gerekir.

⁶¹Şevket Süreyya, "Ağaoğlu Ahmet Bey'e Cevap 6: Demokrasi Bahsi ve Bir Hesaplaşma", *Cumhuriyet*, 20 Kanunuevvel 1932, s.3.

⁶²Şevket Süreyya, "Ağaoğlu Ahmet Bey'e Cevap 7: Millet Nedir-Sosyal Nasyonalizm", *Cumhuriyet*, 22 Kanunuevvel 1932, s. 3.

⁶³ Şevket Süreyya, "Ağaoğlu Ahmet Bey'e Cevap 8: Devletçilik Bahsi", *Cumhuriyet*, 24 Kanunuevvel 1932, s. 3.

Bu yazı dizisinin son makalesinde Şevket Süreyya, Kadrocuların Kemalistlik, inkılâpçılık ve devletçilik konusunda bir tekel yarattıkları yönündeki Ağaoğlu eleştirisini eğer Türkiye’de eski fikirlerle, yeni fikirlerin, eski kaidelerle, yeni kaidelerin çarpışması sona ermiş olsaydı, herkesin aynı derecede ileri görüşlü birer yetişmiş olarak kabul edilebileceğini, ancak daha dün inkılâbı yürütenlerin iki ayrı telakki halinde karşı karşıya geldiklerini söyleyerek Ağaoğlu’nun Serbest Fırka’ya katılmış olmasına dair imalarda bulunmaktadır.⁶⁴ Ağaoğlu’nun buradaki eleştirisinde bir haklılık payı vardır. Zira Şevket Süreyya, kendisi gibi düşünmeyenleri inkılâplar, Kemalizm ve milliliğin neredeyse tam karşısına yerleştirmektedir.

Kadro ve Kadrocuları Anlamak kitabında Tekeli ve İlkin, Şevket Süreyya’nın *Cumhuriyet* gazetesindeki yazılarının *Kadro* dergisinde verdiği yanıtlara göre daha “polemikçi ve kırıcı” bir üslupla yazıldığını kaydetmektedirler. Kitapta ayrıca, bu yanıtlar Cumhuriyet’te yayımlanırken 25 Aralık 1932’de Şevket Süreyya’nın Ahmet Ağaoğlu’na bir mektup gönderdiğini ve bu cevap yazılarını bir broşür halinde toplamayı düşündüğünü, eğer Ağaoğlu kendisi bir broşür yapmak istemiyorsa kendi yazılarının da Şevket Süreyya’nın broşürünün başına eklenebileceğini belirttiğini yazmaktadırlar. Ancak Ağaoğlu daha sonra yazılarını, yukarıda da belirtildiği üzere, *Devlet ve Fert* kitabında toplarken Aydemir’in yazıları ise planlanın aksine kitap olarak yayınlanmaz.⁶⁵

İki düşünür arasında tartışmalar 1933 yılı Ocak ayında da aynı gazetede devam eder. Bu devam tartışmasının bir fikir çatışmasından çok karşılıklı suçlamalar halini aldığı görülür.

5- Ahmet Ağaoğlu ve Şevket Süreyya’nın Karşı Cevapları

Ahmet Ağaoğlu, Şevket Süreyya’nın cevabi yazılarına Cumhuriyet gazetesinde 1-10 Ocak 1933 tarihleri arasında yayımlanan “*Cevaba Cevap*” başlıklı yeni yazılarıyla karşılık verir. *Devlet ve Fert* kitabına da aktardığı bu cevaplarda Ağaoğlu, Şevket Süreyya’nın sözlerini çarpıttığını ve kendisiyle değil, fikirleriyle hesaplaşması gerektiğini belirterek; planlı devletin ne olduğunu ve nasıl kurulacağını; ileri tekniği ve sermaye birikimini nasıl gerçekleştireceğini, planlı devletin işlevini, milletin ve özgürlüğü olmayan bireyin “kıymet ve mevkiinin” ne olacağını açıklamadığını ifade etmektedir.⁶⁶

⁶⁴ Şevket Süreyya, “Ağaoğlu Ahmet Bey’e Cevap 9: Son Söz”, *Cumhuriyet*, 27 Kanunuevvel 1932, s. 3.

⁶⁵ Tekeli ve İlkin, *Kadrocuları ve Kadro’yu Anlamak*, s. 254-255.

⁶⁶ Ağaoğlu Ahmet, “Cevaba Cevap 1: Sarih Olmayan ve Takarrür Etmiyen Fikirler”, *Cumhuriyet*, 1 Kanunusani 1933, s. 3.

Giderek kişisel bir polemige dönüşen bu yazıların ikincisinde Ağaoğlu, Şevket Süreyya'nın özgürlüğü toplum adına inkâr ettiğini öne sürer.⁶⁷ “*Milliyet Meselesi – Eşsiz ve Örneksiz Rejim*” başlıklı yazısında ise milletlerin sadece ekonomik hayattan ibaret olmadığını; ırk, dil ve kültür birliğinin ve bu birlikten doğan “*'cazibe' kanunu*”nun da etkili olduğunu belirtir. Eğer sadece ekonomik etken milletler açısından söz konusu olsaydı İngilizlerin Mısır'a gelmeleriyle zenginleşmelerine katkıda bulunmalarının inkâr edilemeyeceğini ve dolayısıyla milli bir hareketin doğmaması lazım geldiğini not düşer. Bu nedenle Kadro'nun ilhamını aldığı Marksizm ve tarihsel materyalizm kuramlarını geliştirenler milliyeti yadsıyarak dünya devleti anlayışını benimsemişlerdir. Yazıda devamlı, kendisinin daha önce de belirttiği üzere, Kadrocuların devleti milletin üzerinde ve dışında soyut, mistik bir varlık olarak gördüklerini hatırlatır. Marksist bu anlayışa göre devlet milleti ortadan kaldırmakta, atıl hale getirmektedir. Ağaoğlu ise devleti kuranın ve işlevlerini belirleyen milletin olduğunu altını çizer.⁶⁸ İki görüş arasında belki de en temel fark Ağaoğlu'nun bireyi, Kadrocuların da devleti öncelemeleridir. Fakat Ağaoğlu muhataplarını eleştirirken sıklıkla onların Marksist oldukları iddiasıyla hareket etmektedir. Hâlbuki Kadrocular söylemlerinde Marksist yöntemi benimsediklerini kabul etmekle beraber, onun toplum, millet ve devlet öngörülerini olduğu gibi alıp aktaran bir yaklaşım içinde olmamışlardır.

“*İsnat ve Tahrif*” başlıklı yazısının büyük bölümünü Şevket Süreyya'nın kişisel ithamlarına cevap için ayıran Ağaoğlu, Kadro'nun bahsettiği ideolojinin Türk inkılâbıyla ilgisi olmadığını iddia ederek Türkiye'de ileri teknik ve sermaye birikimi olmadığı için bunun ancak bireysel girişimle gerçekleşebileceği ve devletin de bireyin yapamadığı işleri üstlenmesi gerektiği konusundaki görüşlerini tekrarlar.⁶⁹ Fakat bu bireysel sermaye birikiminin nasıl olacağı konusuna açıklık getirmez. “*Son Bir İki Söz Daha...*” başlıklı yazısıyla da Şevket Süreyya'nın sözlerini çarpıttığını iddia ederek klasik demokrasiler ile sömürge ülkelere karşı görüşlerini tekrarlayarak yazı dizisini bitirir.⁷⁰

Cumhuriyet gazetesindeki tartışma Şevket Süreyya yeni cevap yazılarıyla devam eder. 21 Ocak 1933 tarihli “*Kâfir ve Bolşevik*” başlıklı yazısında Aydemir, Ağaoğlu'na seslenerek

⁶⁷ Ağaoğlu Ahmet, “Cevaba Cevap 2: Hem Korkak Hem Kahraman”, *Cumhuriyet*, 3 Kanunusani 1933, s. 3.

⁶⁸ Ağaoğlu Ahmet, “Cevaba Cevap 4: Milliyet Meselesi-Eşsiz ve Örneksiz Rejim”, *Cumhuriyet*, 7 Kanunusani 1933, s. 3.

⁶⁹ Ağaoğlu Ahmet, “Cevaba Cevap 5: İsnat ve Tahrif”, *Cumhuriyet*, 9 Kanunusani 1933, s. 3.

⁷⁰ Ağaoğlu Ahmet, “Cevaba Cevap 6: Son Bir İki Söz Daha”, *Cumhuriyet*, 9 Kanunusani 1933, s. 3.

“Eğer siz Paris’te Ernst Renan’ın kürsüsü önünde senelerce ilahiyat akideleri ve hıristiyanlık tarihi okumuşsanız, eğer ben gençliğimin birkaç yılını Moskova’da en fena şeraite katlanarak iktisat ve cemiyet ilimlerini öğrenmeye hasretmişsem, bu haller ne sizin ne benim için bir cürüm teşkil etmez. Çünkü asıl kıymet, bizim bu kürsüler önünden memlekete getireceğimiz hamulenin mahiyetine göre biçilecektir”

sözleriyle kendisi (ve tabii Kadro) ile Ağaoğlu arasında kıyaslamaya giden Aydemir kişisel atışmalarla devam eder.⁷¹

Şevket Süreyya 23 Ocak 1933’te yayımlanan “Bir Görüş Tarzı Nasıl İptizale Uğrar?” başlıklı makalesinde Kadrocuların analizlerini Birinci Dünya Savaşı öncesi ve sonrası farklılıklara dayandırdıklarını, Ağaoğlu’nun ise bu farklılıkları kabul etmediğini, ancak onu ikna etmekle de uğraşmayacaklarını kaydetmektedir. Toplumsal analizlerle ilgili yöntemin bütün insanlığın malı olduğunu; fakat onun uygulandığı devre ve topluma göre çıkan hükümlerin o devir ve o toplum için doğru olduğunu savunur. Kadrocuların düşünce ve analiz yöntemleri için Batı’nın deneyimlerinden yararlandıklarının, fakat muhatabından farklı olarak bu yöntemin Batı toplumlarına uygulanmasından çıkan hazır neticeleri ve hükümleri almadıklarının altını çizmektedir. Kadrocuların kullandığı usul tarihçi materyalizm⁷² denilen ve monist diyalektik yöntemdir. Bu yöntemle her olayın analiz edilebileceğini ve uygulandığı zemine göre farklı hükümler çıkarmaya yaradığını iddia etmektedir.⁷³ Türk düşünce tarihi içinde Kadro’nun ayrı bir yere sahip olmasını sağlayan bu özgün yaklaşımıdır. Analizlerinin doğruluğu yahut

⁷¹ Şevket Süreyya, “Kâfir ve Bolşevik”, *Cumhuriyet*, 21 Kanunusani 1933, s. 3; “Bir Münakaşanın Bilançosu”, *Cumhuriyet*, 22 Kanunusani 1933, s. 3.

⁷² Tarihsel materyalizm, Marksizmin (diyalektik materyalizm, emek değer teorisi, sınıf çatışması ile birlikte) dört temel kuramından biridir. Tarihin materyalist yorumu olarak da bilinen bu kuram felsefi, ekonomik ve sosyolojik bir doktrindir. Esasen toplumdaki gelişmeleri, süreçleri ve tarihsel olayları açıklamak için kullanılan diyalektik materyalizmin uygulanmasını içerir. Tarihin ve ilerlemenin temel belirleyicileri olarak insanların temel maddi ihtiyaçlarını, üretim güçlerinin gelişmesini ve üretim ilişkilerinin değişmesinin rolünü vurgular. Buna göre belirli bir aşamada üretim araçları (toprak ve sermaye) ve işgücündeki gelişme ve yayılma mevcut üretim ve mülkiyet ilişkilerinde çelişkilerle birlikte yabancılaşmaya ve sınıf çatışmasına yol açmaktadır. Bu çelişkilerin birikmesi er ya da geç sadece maddi temelin (altyapının) değil, üstyapının da değişeceği bir devrimle sonuçlanacağını varsayar. Bu çerçevede Marx, devrimleri ilerlemenin kaçınılmaz araçları olarak görmüştür ve tarihin akışını “ilkel komünizm”, “köle toplumu”, “feodalizm”, “kapitalizm”, “sosyalizm” ve “komünizm” şeklinde aşamalara ayırmıştır. Her bir aşama bir öncekinden ileri bir düzeyi temsil etmektedir. Bkz. Josef Wilczynski, *An Encyclopedic Dictionary of Marxism, Socialism and Communism*, The MacMillan Press, London, 1981, p. 230.

⁷³ Şevket Süreyya, “Bir Görüş Tarzı Nasıl İptizale Uğrar?”, *Cumhuriyet*, 23 Kanunusani 1933, s. 3. ve “Ciddi Olmayan Bir Yarenlik”, *Cumhuriyet*, 26-27 Kanunusani 1933, s. 3.

yanlılığı bir tarafa; ancak evrensel olarak kabul görmüş bir yöntemi alıp onu uyguladıkları ülkenin ve devrin koşullarını gözetmek Kadro'nun özgünlüğünün en önemli tarafıdır.

Aydemir'in Cumhuriyet'teki karşı cevapları 27 Ocak 1933 tarihli "Ciddi Olmayan Bir Yarenlik" başlığı taşıyan yazısıyla sona erer. Şevket Süreyya ile Ahmet Ağaoğlu arasındaki bu tartışmalara Yakup Kadri Karaosmanoğlu da katılmış ve Vakit gazetesinde üç bölüm süren yazılarıyla Ağaoğlu'na cevap vermiştir.

6- Yakup Kadri Karaosmanoğlu'nun Tartışmaya Dâhil Olması

Kadro'nun imtiyaz sahibi Yakup Kadri Karaosmanoğlu, Ahmet Ağaoğlu'nun iddiaları karşısında daha fazla tarafsız kalamayacağını söyleyerek yazılarına başlamıştır. Kadro dergisinin Marksist olduğu ve bu nedenle karşı çıkılması gerektiği önyargısıyla yaklaştığını ifade eden yazar, bu yargıya bağlı olarak muhataplarının Marksizm konusundaki düşüncelerini tekrar gündeme getiren yazılarının Kadro'yla ilgisi olmadığını ileri sürmektedir. O da Şevket Süreyya gibi bu tartışmada Ağaoğlu'nun savaş sonrası dünyada yaşanan değişimleri bilmeyişinin etkili olduğu kanaatinde. Bu doğrultuda, Avrupa'daki düşünsel tartışmalarda bir süredir görülen ve her memlekete özgü yeni düşünce akımlarını, planlama ve devletçiliğe ilişkin gelişmeleri örnek göstererek "*Ağaoğlu Ahmet Bey, müsaade etmez misiniz ki, biz de kendi makyasımız [ölçütümüz], kendi hakikatlerimiz, milli tarihimizin kendi seyri dâhilinde, kendine göre bir düşünüşü, kendine göre bir davası olan bir Türk gençliği tekevün ve teşekkül etmesin?*" sorusunu yöneltmektedir.⁷⁴

20 Ocak 1933 tarihli ikinci yazısında Yakup Kadri, Ağaoğlu'nun "Aristo mantığı" içinde kaldığını ve düşünce dünyasını Eflatun'dan beri hiç değişmeyen, ezeli, sabit ve kutsal birtakım mefhumlarla dolu gördüğünü; buna karşın Şevket Süreyya'nın "canlı ve ilmi bir retorikle" hareket ettiğini ve dolayısıyla anlayamadıklarını ileri sürmektedir. Yazar, Şevket Süreyya ile kendisinin liberalizmin bugünkü medeni toplumların inşasına büyük katkısının olduğunu kabul ettiklerini, buna karşın muhataplarının da 1930'lar dünyasında yaşanan kaosun sorumlusunun liberalizm olduğunu benimsemesi gerektiğini, fakat onun gençliğinde inandığı doktrinlere sadık kalmak için Avrupa'daki çöküşü; zamanın buhranlarını görmeyi reddettiğini öne sürmektedir. Bakış açılarındaki bu farklılıktan dolayı Türk inkılâbını farklı yorumlamaktadırlar. Kadrocular Türk inkılâbına savaş sonrası inkılâplarının "en büyüğü, en derini ve en evrenseli" gözüyle bakarken, Ahmet Bey bu "*müthiş hadise*"yi Doğulu bir milletin otokratik bir rejimden çıkıp Batı

⁷⁴ Yakup Kadri, "Ağaoğlu Ahmet Bey'le bir Hasbihal I", *Vakit*, 17 Kanunusani 1933, s. 1, 9.

demokrasilerindeki benzerleri gibi bir harekete indirgemektedir. Hâlbuki Mustafa Kemal, Batı'nın siyasi ve toplumsal kurumlarını Türkiye'ye aktaran bir “Tanzimat paşası” değildir. Onun ve Türk inkılâbının görevi Kurtuluş Savaşı ile başlamış ve bitmiş değildir. Şevket Süreyya'nın öne sürdüğü Türk milletinin tezatsız bir toplum olacağı iddiası Türk inkılâbının bünyesindeki dinamizme işaret etmektedir. Ahmet Bey'in bunu “*don kişotizm*” olarak nitelendirirken kendi dar görüşlülüğünü ortaya koyduğunu ileri sürmektedir.⁷⁵ Cumhuriyet sonrası yapılan inkılâpların Tanzimat dönemindeki gibi eski ile yeni bir arada tutacak ıslahatlardan temelden farklı olduğu aşikârdır. Her şeyden önce söz konusu olan bir imparatorluk düzeni içindeki yenileşme hareketleri değil, yeni bir devlet sistemi ve toplumsal düzendir. Üstelik o vakte kadar Doğu ve İslam dünyasında böylesine kökten bir devrimsel toplumsal ve siyasi değişim geçiren ülke de olmamıştır. Bu konuda *Kadro*'nun görüşleri isabetlidir. Fakat zaten Ağaoğlu'nun da Atatürk inkılâplarını Tanzimat ıslahatlarıyla bir tutması gibi bir durum da söz konusu olmamıştır. Ayrıldıkları nokta mevcut uluslararası ortam ve Türkiye'de inkılap sürecinin nasıl devam edeceği meselesindedir.

Yakup Kadri 22 Ocak 1933 tarihli üçüncü yazısında, Şevket Süreyya'nın “*dünyaya Türkiye içinden*” baktığını, Ağaoğlu'nunsa “*Türkiye'ye Avrupa'nın uzak bir köşesinden*” baktığını iddia etmektedir. Dünya ve medeniyetler tarihinde muhataplarının bildiğinden farklı bir sınıflandırmanın olanaklı olduğunu ifade eden Yakup Kadri, Şevket Süreyya'nın inkılâpçı kadro içinde muhataplarına yer vermemesini haklı bulmaktadır. Zira ona göre inkılâp kadrosu içindeki “*bir septik [şüpheli], mürteciden daha tehlikelidir.*” Muhatabının hürriyet ısrarını da hocası Ernest Renan'ın halk ve hürriyet konusundaki düşüncelerine gönderme yaparak eleştirir ve hürriyete bu kadar bağlıysa “*'ithal malı malumat' sürümü*”ne karşı çıkma haklarını Kadroculara bahsetmesini ister. Yazar, aralarında bu kadar derin görüş, yöntem ve kültür farkı olan insanlar arasındaki bir tartışmanın olumlu sonuç vermeyeceğine inandığını söyleyerek yazı dizisini sonlandırır.⁷⁶ Şevket Süreyya gibi Yabancı yazarı da muhatabının Batı'dan aldığı kuramları Türkiye'ye olduğu gibi uyarlamaya çalışmasına karşı çıkmaktadır. Fakat daha II. Meşrutiyet döneminden itibaren Türkiye'de özellikle Türkçülük akımının öncülerinden biri olan Ağaoğlu'nun ülkesine adeta bir “yabancı” gibi baktığı iddiasında Yakup Kadri'nin de aşırıya kaçtığı düşünülmektedir.

Ahmet Ağaoğlu, Yakup Kadri'ye *Cumhuriyet* gazetesinde 2 Şubat 1933 tarihinde çıkmaya başlayan üç yazısıyla cevap verir. *Devlet ve Fert* kitabına

⁷⁵ Yakup Kadri, “Ağaoğlu Ahmet Bey’le Bir Hasbıhal II”, *Vakit*, 20 Kanunusani 1933, s. 1, 9.

⁷⁶ Yakup Kadri, “Ağaoğlu Ahmet Bey’le Bir Hasbıhal III”, *Vakit*, 22 Kanunusani 1933, s. 1, 9.

da aldığı bu yazılarında, Yakup Kadri'nin tartışmaya karışmasını yakışsız bulur. Onun gibi başarılı bir romancının bu alanla yetinmemesini yadsır ve bu kafa yorucu işleri üzerine almasının onun şüpheci tabiatına aykırı olduğunu ileri sürer. Karaosmanoğlu'nun kendine göre bir davası olan Türk gençliğinin oluşması için kendisinden izin istemesine itiraz eder ve ne kendisinin ne de Kadrocuların böyle bir izin vermeye yetkili olmadıklarını, gençliğin kendi sözünü kendisinin söyleme hakkının olduğunu kaydeder. Ancak inkılâbın ideolojisini ve yeni nesli yönlendirmek iddiasında bulunanlara hesap sormak hakkının da bulunduğunun altını çizer.⁷⁷ 3 Şubat 1933 tarihli yazısında Türk inkılâbı konusunda en az onlar kadar heyecanlı olduğunu ve her vesileyle inkılâbı anlatmaya çalıştığını vurgulayıp Yakup Kadri'nin kendine yönelik ithamlarına cevap vererek Cumhuriyet'teki yazılarını sonlandırır.⁷⁸

Böylelikle Ahmet Ağaoğlu'nun Cumhuriyet'teki yazılarıyla başlayan ve esas olarak Şevket Süreyya ile Ağaoğlu arasında geçen Kadro tartışmasına ilişkin yazışmalar sona ermiştir.

Ağaoğlu, bu yazılarını aynı yıl içerisinde *Devlet ve Fert* kitabında toplar. Kitabında *Cumhuriyet*'te yayımlanan yazılarına başlarken amacının daha çok *Kadro* dergisinin fikir sahibi Şevket Süreyya'nın *İnkılâp ve Kadro* kitabı eleştirmek olduğunu, bu kitabın bir süredir durgun olan Türk düşünce hayatına hareket getirdiği ve harekete katkıda bulunmak düşüncesiyle Yunus Nadi Bey'le görüştüğünü, kitapta öne sürülen fikirlere ilişkin bir tartışma başlatmak istediğini, ancak bu düşüncesinde ne kadar yanılmış olduğunu kaydetmektedir. Şevket Süreyya'nın inkılâbın ideolojisini kurmak iddiasıyla ortaya birkaç fikir sürdüğünü söylemekte ve bu fikirleri sıralamaktadır: İnkılâbın adına hürriyeti inkâr, üretim araçlarıyla iktisat birikimlerinin devlet elinde toplanması ve inkılâp adına bu esasları bütün vatandaşlara istekleri dışında olsa dahi kabul ettirmek. Ağaoğlu, bu fikirleri ve onların delilsiz ve dayanaksız soyut söylemlerden ibaret olan ifade tarzını eleştirdiğini, Kadrocuların öngördüğü devletçilik anlayışı için Türkiye'de henüz şartların olgunlaşmadığını, bireye ve bireyin gelişimine imkân vermek gerektiğini tarihsel örneklerle anlattığını belirtmektedir. Şevket Süreyya'nın bu eleştirilere delil ve tarihsel örneklerle cevap vereceğini sanmaktadır, ancak hayal kırıklığı yaşamıştır. Bunun yerine kişiliği ve inandığı düşünce sistemi hedef alınmıştır.⁷⁹ *Kadro*'nun kendisine yönelik tavrı konusunda haklı olmakla birlikte, onları eleştirdiği noktalarda öne sürdüğü tezlerin, çıkarımların içini doldurmak konusunda kendisi de başarılı olamamıştır.

⁷⁷ Ağaoğlu Ahmet, "Yakup Kadri Bey'e 1", *Cumhuriyet*, 2 Şubat 1933, s. 3.

⁷⁸ Ağaoğlu Ahmet, "Yakup Kadri Bey'e 2", *Cumhuriyet*, 2 Şubat 1933, s. 3.

⁷⁹ Ağaoğlu, *Devlet ve Fert*, s. 126-133.

Ağaoğlu'nun yazılarını derlediği Devlet ve Fert kitabının uzun süre yeniden baskının yapılmadığını 1981 yılında yaptığı bir değerlendirme yazısında dile getiren Ayşe Trak, bunu Kadro'nun devletçi görüşlerin temsilcisi iken Ağaoğlu'nun bu görüşlere karşı olmasına bağlar. Zira Ağaoğlu, geri kalmışlık olgusunu bireyin toplum tarafından ezilmesine bağlamaktadır. Bu sebeple devlet eliyle bir kalkınmanın mümkün olmayacağını düşünür. Liberalizmin Batı toplumlarında olduğu gibi Türkiye'de de olumlu sonuçlar verebileceği kanaatindedir. Trak ise az gelişmiş ülkelerde ekonomik liberalizmin politik liberalizmle bağdaşabileceğinin “çok şüpheli olduğu”nun “somut örneklerle” gösterilebileceğini belirtir. Dolayısıyla Ağaoğlu'nun yazılarında kalkınmanın nasıl olacağını açıklanmadığı hususuna işaret eder. Kadrocuların da geri kalmışlığı sadece dış güçlere bağladığını ve iç koşulları ihmal ettiğini öne süren Trak, bu olgunun “kendisini yer yer hastalıklı bir hal alan Batı düşmanlığı ve uluslararası ilişkilerin giderek yoğunlaştığı yirminci yüzyıl dünyasında gerçekleşmesi olanaksız otarşi özlemleri şeklinde” gösterdiğini iddia eder. “Bu çerçevede içinde geri kalmışlığın nedeni dış güçler olduğundan, ekonomik sorunların çözümü için, dışa kapanma dışında, somut önerilere pek rastlamıyoruz.”⁸⁰

Kadrocuların bireysel özgürlükleri toplumun kalkınması adına geri plana atıldığı ve otoriter eğilimler taşıdığı bir gerçektir. Ancak “hastalıklı hal alan Batı düşmanlığı” abartılı bir yorum olarak görünmektedir. Batı taklitçiliğine ve hazır reçetelere karşı çıkan Kadro, Batı'nın sömürgeci tarafının altını çizer ve bunun uluslararası ortamda bir hiyerarşi, bir çatışma yarattığını dile getirir. Bunun da İkinci Dünya Savaşı sonrası dünya sistemine ilişkin tartışmalarda bir kuram olarak gündeme getirildiği hususuna da yukarıda değinilmişti. Kadro'nun Batı'nın sömürgeci yorumlarının da Birinci Dünya Savaşı ile Kurtuluş Savaşının, başka bir deyişle Batı'nın Türkiye'yi işgalinin üzerinden çok bir zaman geçmeden yapılmış olduğunu da buraya not düşmek gerekir. Fakat söz konusu karşıtlığın “hastalıklı bir Batı düşmanlığı”na dönüşmüş tarafının da olmadığı bu çalışma çerçevesinde değerlendirilmektedir.

Kadro'nun Türk düşünce ve siyasi hayatındaki etkilerine ilişkin olarak Şevket Süreyya Aydemir yıllar sonra hayatını anlattığı *Suyu Arayan Adam* (1959) kitabında Cumhuriyet Halk Partisi'nin programında ve Anayasa'da yer alan devletçilik ilkesine rağmen Türkiye'nin hiçbir zaman devletçi olmadığını yazmıştır. Kadro'nun savunduğu sınıfsız, imtiyazsız millet fikrinin, Türk ekonomisinde kilit taşların devletin elinde toplanarak keskin sınıf tezatlarından Türk toplumunu korumak için ziraatte, teknikte ve bayındırlık

⁸⁰ Ayşe Trak, “Devlet ve Fert: Gecikmiş Bir Kitap Eleştirisi”, *Toplum ve Bilim*, s. 14, Yaz 1981, s. 64-81.

işlerinde milli gücün devlet eliyle ve planlı bir biçimde seferber edilerek yabancı sermayenin siyasi kontrolünü önleyen milli bir kalkınma önerisinin; kültürde, zihniyette ve “halk terbiyesinde” devletçi bir “milli yaşayış” fikrinin belki de yadırganacak şeyler olduğunu kabul etmektedir. Ancak yazar, 1930’lar için devrin ana problemlerinin kendilerine göre bunlar olduğunu dile getirmektedir.⁸¹ Tabii otobiyografisini yazdığı tarihte dünya faşizm deneyimini, bunun yol açtığı ve ilkinden daha ağır kayıplarla geçen bir savaşı daha yaşamıştır. Dahası Türk toplumu kalkındıkça ve kapitalist sisteme daha çok dâhil oldukça sınıf çatışmaları da 1920’ler ve 1930’lara göre belirgin bir hale gelmiştir. Esasen *Kadro*’nun işaret ettiği gibi, kapitalist açıdan gelişmemiş ülkelerde Marksist anlamda sınıf çatışmaları da belirgin bir görünüm almamaktaydı. Fakat ekonomi büyüyüp karmaşıklaştıkça toplum da o denli karmaşık bir hal almaktadır. Kadro bunun bireyi baskı altına alarak ve devlete sadece ekonomiyi değil, toplumsal hayatın hemen her alanında görevler vererek önlenebileceğini düşünmüştür.

Sonuç

Ahmet Ağaoğlu ve Kadrocular arasında ekonomik görüşler arasındaki farklılıktan doğan tartışma kişisel bir atışmaya dönüşse de o dönem için Türk düşünce hayatına bir hareketlilik getirmiş, katkıda bulunmuştur.

Söz konusu tartışmanın yapıldığı zaman dilimi düşünülürse, Ağaoğlu’nun önerdiği gibi devletin gerekli hallerde ekonomiye müdahil olması durumu çok muğlaktır ve sınırlıdır. 1929 Büyük Buhranı sonrası Türkiye’inde üretimi artıracak ve ekonomiyi canlandıracak bir özel girişim ve sermaye birikimi söz konusu değildir. Üstelik 1923-30 arası devlet özel girişimi canlandırmak için gerekli birçok tedbir almış, ancak insan, teknik ve sermaye kaynağı eksiklikleriyle bunun başarılması mümkün olamamıştır. Dolayısıyla *Kadro*’nun önerdiği devletçilik uygulamasıyla planlı bir kalkınma programı zaten kısa bir süre sonra uygulamaya konulacaktır.

Tartışmada iki taraf da birbirlerini geçmişe ilişkin tavırları ve bakışları konusunda eleştirseler de Cumhuriyet öncesi dönemle sonrasını karşılaştırmak bakımından aralarında esaslı bir farklılık yoktur. Ancak inkılap sürecinin devamı konusunda ayrılmaktadırlar. Kadro, ekonomik kalkınmanın eksik kaldığının farkındadır ve bunun ancak devlet eliyle mümkün olabileceği kanaatindedir. Ancak bu önerisinde devlete sadece ekonomik hayatı değil, toplumun bütünü ve bireylerin hayatını düzenleyen aşırı görevler verdiği; özgürlükler konusunda epey otoriter bir tavır takındığı görülmektedir. Ağaoğlu ise ekonomik kalkınmanın bireysel girişimcilikle mümkün

⁸¹ Şevket Süreyya Aydemir, *Suyu Arayan Adam*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2003, s. 451.

olabileceğini, devletin ekonomik alanda girişimcilik gibi bir görev üstlenmesiyle bir kalkınmanın söz konusu olamayacağını düşünmektedir. *Kadro*'nun önerdiği gibi bir devletçilik uygulamasının bireyi baskı altına alacağını, bunun da toplumsal ve ekonomik kalkınma önündeki esas engel olduğu kanaatindedir. Muhataplarını baskıcı bulmakla isabetli bir eleştiri getirirse de; kendi önerdiği gibi bireysel girişimciliğe dayalı bir kalkınma modeli için gerekli kaynakların nasıl sağlanacağı konusunu açıklayamamaktadır. Zaten dönemin iktidarını devletçilik uygulamasını iten de ideolojik bir tercihten ziyade, mevcut koşulların zorlamasıyla olduğu da bir gerçektir.

Ağaoğlu'nun belirttiği gibi Kadrocuların demokrasi anlayışları sorunludur. Kadrocular demokrasiyi kapitalizmle ilintilendirmekte ve kapitalizme karşı oldukları gibi onun siyasi yönetim şekli olan klasik demokrasiyi de kabul etmemektedirler. Açıkta bir demokrasi karşıtlığı yapmamakta; Birinci Dünya Savaşı sonrası ortamın değiştiği, yeni bir dünya düzeninin söz konusu olduğu, klasik demokrasi ülkelerinde bile farklı sesler çıktığı iddiasıyla bu tutumlarını açıklamaktadırlar. Söz konusu tutumları aynı zamanda Türkiye gibi kapitalistleşmemiş ülkelerde bir sınıf çatışması olmadığı; gerçek çatışmanın sömürgeci milletlerle sömürgeci kurtulmak savaşı veren milletler arasında olduğu; dolayısıyla ortada bir milli kurtuluş hareketi varken bireyin değil milletin/toplumun çıkarının önemli olduğu iddialarının da bir boyutunu oluşturmaktadır.

İlerlemenin çatışmalarla olacağı inançları Marksist geçmişleri ve diyalektik materyalizmi özümsemiş olmalarından ötürüdür. Ağaoğlu onların bu geçmişlerine göndermede bulunsa da, izledikleri yöntem ve ideolojileri itibarıyla hem Marksizm'den hem faşizmden etkilendikleri ama ikisine de tam olarak uymadıkları eleştirisinde bulunur. Ve bu eleştirisinde de isabetli yönleri vardır. Zira bireye rağmen devlet vurguları (faşist denmese de) otoriterliklerine, toplum içindeki çatışmayı yadsınsalar da uluslararası çatışmaya dair tezleri ve sömürgeci kapitalizm karşıtlığı Marksist yönlerine işaret etmektedir. Ancak Kadrocular zaten kendileri de belli bir ideoloji yahut kuramı olduğu gibi almadıklarını; yöntem olarak Marksizm'den yararlandıklarını, ancak onu Türkiye'ye ve devre göre uyarladıklarını belirtmektedirler. Bu da gerçekten *Kadro*'nun özgün tarafıdır. Üstelik bu özgünlükleri ile uzun yıllar Türk düşüncesinde çeşitli tartışmalara konu olmuş, 1960'larda Yön gibi benzeri bir yayın ve düşünce hareketinin başlamasına da ilham kaynağı olmuştur. Diğer yandan Marksist kuramdaki sınıf çatışması kavramının gelişmiş ülkelerle gelişmekte olan ve gelişmemiş ülkeler arasında olduğu tespiti önemlidir. Zira bu uluslararası düşünce çevrelerinde Immanuel Wallerstein'in 1974 yılında yayımladığı *The Modern*

World System kitabı ile gündeme gelen merkez-çevre ve yarı-çevre ülkeleri arasındaki hegemonik ilişkiyi anlatan teorisiyle aynı doğrultudadır. Zira Kadrocuların düşüncelerinin oluşumunda Sovyetler Birliği'nin kuruluşunda Müslüman komünistlerin öncülüğünü yapan Sultan Galiyev'in öncelikle sömürülen Müslüman halkların sömüren kapitalist Batılı devletlere karşı bir kurtuluş savaşı vermeleri gerektiği yönündeki tezinin kayda değer bir payı olduğu düşünülmektedir. Ancak Kadrocuların bu çatışma tezini salt İslam ülkeleriyle sınırlamamış olmaları ve dünya çapına yaymış olmaları önemlidir.

Ahmet Ağaoğlu, öldükten sonra Kadrocular kadar gündeme gelememiştir. Hâlbuki onun Türkiye'de liberal düşünceye, bireyin hak ve özgürlük anlayışının gelişimine yaptığı katkı önemlidir. Dahası ulus-devlet inşasına giden süreçte Ağaoğlu aynı zamanda Cumhuriyetin kurulmasına giden süreçte Yusuf Akçura, Hüseyinzade Ali gibi Rusya'dan göç eden isimlerle birlikte yaptığı Türkçülük faaliyeti de tarihsel önemdedir. Ancak Türkiye'de kapitalist ülkelerin uzun yüzyıllara dayanarak sağladıkları sermaye birikimi ile teknik ilerlemenin bireysel girişimlere sağladığı olanaklara Türkiye'nin sahip olamadığı, özellikle Cumhuriyet'in yeni kurulduğu yıllarda yaşadığı kaynak sıkıntısını göz ardı etmesi onun düşüncelerini mevcut koşullara uygulanabilir olmayı mümkün kılmamıştır. O da önerilerinin altını doldurabilmiş, önerdiği yolun nasıl tutulacağını açıklayabilmiş değildir.

Diğer yandan Kadrocuların daha çok gündemde kalmasının Tanzimat'tan beri Türk aydınının devletle iç içe bir konumda olmasının; bireylerin meselelerinden çok devletin meseleleriyle ve ne yapması gerektiğiyle ilgilenmiş olmasına bağlanabileceği değerlendirilmektedir.

Bütün bu yönleriyle Kadrocular ve Ağaoğlu arasındaki tartışma, bugün dahi incelemeye değer bir düşünsel metinlerdir.

Kaynakça

- Ağaoğlu Ahmet, “Devlet ve Fert 1: Kadrocular”, *Cumhuriyet*, 13 Teşrinisani 1932, s. 9.
- Ağaoğlu Ahmet, “Devlet ve Fert 2: İnkılabımızın İdeolojisi”, *Cumhuriyet*, 14 Teşrinisani 1932, s. 3.
- Ağaoğlu Ahmet, “Devlet ve Fert 3: Kadrocuların İdealleri”, *Cumhuriyet*, 15 Teşrinisani 1932, s. 3.
- Ağaoğlu Ahmet, “Devlet ve Fert 4: Kadrocular ve Demokrasi”, *Cumhuriyet*, 17 Teşrinisani 1932, s. 3.
- Ağaoğlu Ahmet, “Devlet ve Fert 5: Dünyanın İkiye Bölünmesi: Şark ve Garp”, *Cumhuriyet*, 18 Teşrinisani 1932, s. 3.
- Ağaoğlu Ahmet, “Devlet ve Fert 6: Basitten Mürrekebe, Sürüden Millete Doğru”, *Cumhuriyet*, 20 Teşrinisani 1932, s. 3.
- Ağaoğlu Ahmet, “Devlet ve Fert 7: İçtimai Tezatlar”, *Cumhuriyet*, 22 Teşrinisani 1932, s. 3.
- Ağaoğlu Ahmet, “Devlet ve Fert 8: Asri Devlet Salahiyetlerinin Genişlemesi”, *Cumhuriyet*, 23 Teşrinisani 1932, s. 3.
- Ağaoğlu Ahmet, “Devlet ve Fert 9: Umumi Harbin Tesirleri Muhtelif Devletçilik Tarzları”, *Cumhuriyet*, 26 Teşrinisani 1932, s. 3.
- Ağaoğlu Ahmet, “Devlet ve Fert 10: Kadrocuların Devletçiliği”, *Cumhuriyet*, 28 Teşrinisani 1932, s. 3.
- Ağaoğlu Ahmet, “Devlet ve Fert 12: Fen, Teknik ve İş Fazileti”, *Cumhuriyet*, 1 Kanunuevvel 1932, s. 3.
- Ağaoğlu Ahmet, “Devlet ve Fert 13: Kemalist İnkılabının Hakiki Hedefi”, *Cumhuriyet*, 4 Kanunuevvel 1932, s. 3.
- Ağaoğlu Ahmet, “Cevaba Cevap 1: Sarih Olmayan ve Takarrür Etmeyen Fikirler”, *Cumhuriyet*, 1 Kanunusani 1933, s. 3.
- Ağaoğlu Ahmet, “Cevaba Cevap 2: Hem Korkak Hem Kahraman”, *Cumhuriyet*, 3 Kanunusani 1933, s. 3.
- Ağaoğlu Ahmet, “Cevaba Cevap 4: Milliyet Meselesi-Eşsiz ve Örneksiz Rejim”, *Cumhuriyet*, 7 Kanunusani 1933, s. 3.
- Ağaoğlu Ahmet, “Cevaba Cevap 5: İsnat ve Tahrif”, *Cumhuriyet*, 9 Kanunusani 1933, s. 3.
- Ağaoğlu Ahmet, “Cevaba Cevap 6: Son Bir İki Söz Daha”, *Cumhuriyet*, 9 Kanunusani 1933, s. 3.
- Ağaoğlu Ahmet, “Yakup Kadri Bey’e 1”, *Cumhuriyet*, 2 Şubat 1933, s. 3.

- Ağaoğlu Ahmet, “Yakup Kadri Bey’e 2”, *Cumhuriyet*, 2 Şubat 1933, s. 3.
- Aydemir, Şevket Süreyya, *İnkılap ve Kadro*, 5. baskısı, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2003 (ayrıca 1. baskı, İstanbul Milliyet Matbaası, Ankara, 1932.)
- Aydemir, Şevket Süreyya, *Suyu Arayan Adam*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2003.
- Benningson, Alexandre A. & S. Enders Wimbis, *Sultan Galiyev ve Sovyetler Birliğinde Milli Komünizm*, (çev. Bülent Tanatar), Anahtar Kitaplar, İstanbul, 1995.
- Bostancı, Naci, *Kadrocular ve Sosyo-Ekonomik Görüşleri*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1990.
- Coşar, Simten, “Ahmet Ağaoğlu”, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce: Liberalizm*, c. 7, (ed. Murat Yılmaz), İletişim Yayınları, İstanbul, 2018, s. 236-242.
- “Kadro”, *Kadro Dergisi*, (II. Kanun 1932, s. 3), (Özgür Erdem [haz], tıpkıbasım, c. 1, İleri Yayınları, İstanbul, 2011, s. 5).
- Karaosmanoğlu, Yakup Kadri, *Atatürk*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2014.
- Karaosmanoğlu, Yakup Kadri, *Zoraki Diplomat*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2018.
- Marshall, Gordon (ed.), *The Concise Oxford Dictionary of Sociology*, Oxford University Press, Oxford & New York, 1994.
- Marx, Karl, *Kapital*, c. 1, çev. Alaattin Bilgi, Sol Yayınları, Ankara, 2011.
- Pamuk, Şevket, *Türkiye’nin 200 Yıllık İktisadi Tarihi*, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul, 2017.
- Schumpeter, Joseph A., *Imperialism and Social Classes*, (trans. by Heinz Norden), Meridian Books, Cleveland, 1966.
- Şevket Süreyya, “Kadro: İnkılap Bitti mi?”, *Kadro Dergisi*, (Mart 1932, s. 5), (tıpkıbasım, c. 1, İleri Yayınları, İstanbul, 2011, s. 111.)
- Şevket Süreyya, “Plan Mefhumu”, *Kadro*, (Mayıs 1932, s. 5-12), (tıpkıbasım, c. 1, İleri Yayınları, 2011, s. 215-222).
- Şevket Süreyya, “Polemik: Milli Kurtuluş Hareketleri Hakkında Bizim Tezimiz”, *Kadro*, (Kanunusani 1932, s. 38-44), (tıpkıbasım, İleri Yayınları, İstanbul, 2011, s. 614-620).
- Şevket Süreyya, “Ağaoğlu Ahmet Bey’e Cevap 1”, *Cumhuriyet*, 11 Kanunuevvel 1932, s. 3.
- Şevket Süreyya, “Ağaoğlu Ahmet Bey’e Cevap 2: Bir Üslup Hücumu Arkasında Bir Fikir Hücumu”, *Cumhuriyet*, 12 Kanunuevvel 1932, s. 3.
- Şevket Süreyya, “Ağaoğlu Ahmet Bey’e Cevap 3:”, *Cumhuriyet*, 13 Kanunuevvel 1932, s.

- Şevket Süreyya, “Ağaoğlu Ahmet Bey’e Cevap 4”, *Cumhuriyet*, 14 Kanunuevvel 1932, s. 3.
- Şevket Süreyya, “Ağaoğlu Ahmet Bey’e Cevap 5: Taklit Nedir? Mukallit Kimdir?”, *Cumhuriyet*, 17 Kanunuevvel 1932, s. 3.
- Şevket Süreyya, “Ağaoğlu Ahmet Bey’e Cevap 5: Demokrasi Bahsi ve Bir Küçük Hesaplaşma”, *Cumhuriyet*, 18 Kanunuevvel 1932, s. 3.
- Şevket Süreyya, “Ağaoğlu Ahmet Bey’e Cevap 6: Demokrasi Bahsi ve Bir Hesaplaşma”, *Cumhuriyet*, 20 Kanunuevvel 1932, s.3.
- Şevket Süreyya, “Ağaoğlu Ahmet Bey’e Cevap 7: Millet Nedir-Sosyal Nasyonalizm”, *Cumhuriyet*, 22 Kanunuevvel 1932, s. 3.
- Şevket Süreyya, “Ağaoğlu Ahmet Bey’e Cevap 8: Devletçilik Bahsi”, *Cumhuriyet*, 24 Kanunuevvel 1932, s. 3.
- Şevket Süreyya, “Ağaoğlu Ahmet Bey’e Cevap 9: Son Söz”, *Cumhuriyet*, 27 Kanunuevvel 1932, s. 3.
- Şevket Süreyya, “Kâfir ve Bolşevik”, *Cumhuriyet*, 21 Kanunusani 1933, s. 3.
- Şevket Süreyya, “Bir Münakaşanın Bilançosu”, *Cumhuriyet*, 22 Kanunusani 1933, s. 3.
- Şevket Süreyya, “Bir Görüş Tarzı Nasıl İptizale Uğrar?”, *Cumhuriyet*, 23 Kanunusani 1933, s. 3.
- Şevket Süreyya, “Ciddi Olmayan Bir Yarenlik”, *Cumhuriyet*, 26-27 Kanunusani 1933, s. 3.
- Shissler, A. Holly, *Between Two Empires: Ahmet Ağaoğlu and the New Turkey*, I.B. Tauris Pub., New York, 2003.
- Tekeli, İlhan & Selim İlkin, *Kadrocular ve Kadro’yu Anlamak*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2003.
- Tezel, Yahya Sezai, *Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi (1923-1950)*, İş Bankası Yayınları, İstanbul, 2015.
- Trak, Ayşe, “Devlet ve Fert: Gecikmiş Bir Kitap Eleştirisi”, *Toplum ve Bilim*, s. 14, Yaz 1981, s. 64-83.
- Turner, Bryan S. (ed.), *The Cambridge Dictionary of Sociology*, Cambridge University Press, New York, 2006.
- Türkeş, Mustafa, *Ulusçu Sol Bir Akım: Kadro Hareketi (1932-1934)*, İmge Kitabevi, Ankara, 1999.
- Uyar, Hakkı, “Ağaoğlu Ahmet’in ‘liberal Muhalif Gazetesi: Akın (1933)”, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce: Liberalizm*, c. 7, (ed. Murat Yılmaz), İletişim Yayınları, İstanbul, 2018, s. 224-231.

- Ülken, Hilmi Ziya, *Türkiye’de Çağdaş Düşünce Tarihi*, İş Bankası Yayınları, İstanbul, 2013.
- Yakup Kadri, “Ağaoğlu Ahmet Bey’le bir Hasbıhal I”, *Vakit*, 17 Kanunusani 1933, s. 1, 9.
- Yakup Kadri, “Ağaoğlu Ahmet Bey’le Bir Hasbıhal II”, *Vakit*, 20 Kanunusani 1933, s. 1, 9.
- Yakup Kadri, “Ağaoğlu Ahmet Bey’le Bir Hasbıhal III”, *Vakit*, 22 Kanunusani 1933, s. 1, 9.
- Vedat Nedim, “Değişen Cihan Münasebetleri İçinde Türkiye”, *Kadro*, (Mayıs 1932, s. 13-18), (tıpkıbasım, c. 1, 2011, s. 223-228).
- Wallerstein, Immanuel, *World System Analysis: An Introduction*, Duke University Press, Durham & London, 2004.
- Wilczynski, Josef, *An Encyclopedic Dictionary of Marxism, Socialism and Communism*, The MacMillan Press, London, 1981.
- Yunus Nadi, “Devletçilik ve Ferdi Teşebbüs: Bir Münakaşa Mevzuu”, *Cumhuriyet*, 11 Teşrinisani 1932, s.1.

SERBEST CUMHURİYET FIRKASI'NDA GENEL SEKRETERLİK KURUMU VE NURİ CONKER'İN GENEL SEKRETERLİĞİ*

GENERAL SECRETARIAT IN THE FREE REPUBLICAN PARTY AND THE CASE OF NURI CONKER AS THE GENERAL SECRETARY

Ahmet GÜLEN*

Makale Bilgisi

Başvuru: 29.04.2021

Kabul: 21.07.2022

Article Info

Received, Apr,29,2021

Accepted: Jun,21,2022

Öz

Türkiye'de Cumhuriyet devrinde kurulan ikinci muhalefet partisi olan Serbest Cumhuriyet Fırkası siyasî tarihimizde önemli yere ve farklı özelliklere sahiptir. Parti bizzat Cumhurbaşkanı ve CHF Genel Başkanı Mustafa Kemal Paşa'nın isteği ve desteğiyle ortaya çıkmıştır. Hem Türkiye'nin içinde bulunduğu ekonomik zorluklar ve iktidarın denetlenememesi gibi unsurlar ve hem de tek partili sistemin Batı'daki negatif algısı bu muhalefet partisinin teşkilinde ana etkenler olarak görülmektedir. Kısa zaman içinde iktidar politikalarından memnun olmayan çevrelerin büyük ilgisiyle karşılanan SCF'nin bir başka önemli özelliği de kurucu kadrosu arasında Mustafa Kemal Paşa'nın yakın arkadaşlarının bulunmasıdır. Bu isimlerden birisi olan Nuri Bey, partinin Genel Sekreterliği'ni üstlenmiş ve sadece üç ay kadar siyaset sahnesinde kalan bu partinin liderden sonraki ikinci ismi olmuştur. Bu çalışmada SCF Genel Sekreteri Nuri Bey'in parti adına yürüttüğü siyasî faaliyetler ele alınacaktır.

Anahtar Kelimeler: Nuri Conker, Serbest Cumhuriyet Fırkası, Fethi Okyar, Mustafa Kemal Paşa

Abstract

The Free Republic Party, which is the second opposition party established in the Republican era in Turkey with its different characteristics, has an important place in

* Dr. Öğr. Gör. Ahmet Gülen, Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, ahmet.gulen@deu.edu.tr

our political history. The party was founded with the request and support of the President and CHF Leader Mustafa Kemal Pasha. Factors such as the economic difficulties of Turkey and the inability to control the government and the negative perception of the one-party system in the West are considered as the main factors in the formation of this opposition party. Another important characteristic of the SCF, which was met with great interest from the circles that were not satisfied with the policies of the government, is that there were close friends of Mustafa Kemal Pasha among its founding members. Nuri Bey, one of these members, assumed the Party's General Secretariat and became the second man after the leader of this party, who remained on the political scene for only three months. The present study deals with the political activities carried out by SCF Secretary General Nuri Bey on behalf of the party.

Keywords: Nuri Conker, The Free Republic Party, Fethi Okyar, Mustafa Kemal Pasha.

Giriş

Cumhuriyet tarihinin Mustafa Kemal Atatürk'ün Cumhurbaşkanlığı süresini de kapsayan 1923-1938 yılları arasında iki kez çok partili sistem kurulmuştur. 1924'te Cumhuriyet devrinin ilk muhalefet partisi olarak kurulan Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası (TCF) 1925'te meydana gelen Şeyh Said İsyanı'nın ardından kapatılmış ve birinci demokrasi dönemi kapanmıştır.¹ 1930 yılında tek partiden çıkılarak yeniden demokrasiye dönülmesi gereği hissedilmiş ve Cumhuriyet Halk Fırkası (CHF) Genel Başkanı ve Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal Paşa bu dönüşün öncülüğünü üstlenmiştir. Bu dönemde tekrar çok partili sisteme geçilmesinin bazı nedenleri üzerine durmak gereklidir. Özellikle Türkiye Büyük Millet Meclisi (TBMM) içinde hükûmetin denetlenememesi önemli bir sorun/faktör olarak görülmüştür. Ayrıca bir muhalefet partisinin ortaya çıkması durumunda iktisadi nedenlerden kaynaklanan hoşnutsuzluklar da giderilebilecekti.² 1923-1930 arası dönemde kırsal alanda ve tarım sahalarında geri kalmışlık devam ederken, her türlü teşviğe rağmen sanayileşme yönünde beklenen gelişme sağlanamamıştı. 1929 dünya ekonomik krizinin de etkisiyle Cumhuriyetin ilk yıllarında izlenen serbest piyasa şartlarına dayalı iktisat politikalarından bir sonuç çıkmayacağı anlaşılmıştı.³ Ayrıca Cumhuriyetin ilk dönemlerindeki

¹ Sina Akşin, *Kısa Türkiye Tarihi*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 5.bs., 2008, s.194-195.

² Kemal H. Karpat, *Türk Demokrasi Tarihi: Sosyal, Ekonomik, Kültürel Temeller*, Afa Yayıncılık, 1996, s.73.

³ Tefik Çavdar, *Türkiye Ekonomisinin Tarihi: 1900-1960*, İmge Kitabevi, Ankara, 2003, s.224.

köklü devrimlerin de halkla beklenen ölçüde iletişim sağlayamadığından toplumun tutucu kesimlerinde farklı sıkıntılara yol açmıştır.⁴

Bu dönemde Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal Paşa'nın çıktığı yurt içi seyahatler sırasında vatandaşların şikâyetleri karşısında “bunaldığından” söz ederek bir çıkış yolu arayışı içinde olduğu gözlenmektedir.⁵ Mustafa Kemal Paşa'nın rahatsızlık duyduğu konulardan birisi de Batı'da Türkiye'de bir “diktatörlük” rejimi olduğu algısıdır ve bundan rahatsız olduğunu ve bu algıyı değiştirme arzusunun muhalefet partisini kurma görevi verdiği Fethi Bey'e söz etmiştir.⁶ Partinin kuruluşu aşamasında Mustafa Kemal Paşa ile Fethi Bey arasındaki karşılıklı mektuplar teati edilmiştir. Mustafa Kemal Paşa, mektubunda bir muhalefet partisi kurmaya teşvik ettiği Fethi Bey'den laiklik ilkesine bağlı kalmasını ve Cumhuriyetin esaslarını tartışmaya açmamasını ona hitaben yazdığı mektupta belirtmiştir.⁷ Fethi Bey de Cumhurbaşkanı ve CHF Genel Başkanı Mustafa Kemal Paşa'dan partiler arası ilişkilerde tarafsız kalmasını ve ancak bu şartla bir muhalefet partisi kurabileceğini ifade etmiştir.⁸ 12 Ağustos 1930 günü kurulan Serbest Cumhuriyet Fırkası (SCF) altı yıl aradan sonra kurulan yeni bir muhalefet partisi olarak siyaset sahnesinde yerini almıştır.⁹ Yeni partinin programında ekonomik sorunlardan çıkış yönetiminin “liberal bir program” içinde olabileceğini ve siyasî yönden de daha fazla özgürlükçü bir model içinde Batı Avrupa tipi bir modernleşmeyi savunacaktır.¹⁰

Fethi Bey'in Genel Başkanlığı'nı üstlendiği SCF'nin genel sekreterliğine Kütahya milletvekili ve Mustafa Kemal Paşa'nın yakın arkadaşı Nuri Bey getirilmiştir.¹¹ 1881 yılında doğan Nuri Bey Manastır'daki Askerî İdadi'den sonra farklı askerî görevler üstlenmiş, 31 Mart Hareketi'ni bastıran Hareket

⁴ Tevfik Çavdar, *Türkiye'nin Demokrasi Tarihi: 1839-1950*, İmge Kitabevi, Ankara, 3.bs., 2003, s.328.

⁵ Hasan Rıza Soyak, *Atatürk'ten Hatıralar*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 3.bs., 2006, s.389.

⁶ Ali Fethi Okyar, *Serbest Cumhuriyet Fırkası: Nasıl Doğdu, Nasıl Feshedildi?*, Ketebe Yayınları, İstanbul, 2019, s.19. Fethi Okyar'ın Serbest Cumhuriyet Fırkası hatıraları farklı yayınevleri tarafından, farklı versiyonlarda basılmıştır. Bu çalışmada dipnotta geçen versiyon temel alınacaktır.

⁷ “Gazi Hz. Fethi Beye Cevap Verdiler, *Hakimiyeti Milliye*, 12 Ağustos 1930, s.1.

⁸ Ahmet Gülen, *Türkiye'de Partili Cumhurbaşkanları Tartışmalarının Kısa Tarihiçesi (1923-1950)*, Tarihçi Kitabevi, İstanbul, 2019, s.33.

⁹ “Muhalefet Fırkası resmen teşekkül etti”, *Milliyet*, 13 Ağustos 1930, s.1., Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasî Partiler: 1859-1952*, Doğan Kardeş Yayınları A.Ş.Basımevi, 1952, s.623.

¹⁰ Cem Emrence, *99 Günlük Muhalefet: Serbest Cumhuriyet Fırkası*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2.bs., 2014, s.82.

¹¹ Çetin Yetkin, *S.C.F. Olayı*, Otopsi Yayınları, İstanbul, 3.bs., 2004, s.67.

Ordusu'nda ve Trablusgarp ile Çanakkale Savaşları'nda bulunmuştur.¹² Millî Mücadele döneminde Ankara'ya geçen Nuri Bey çeşitli görevler üstlenmiştir. 1923-1931 arası Kütahya ve 1931'den vefatına kadar da Gaziantep milletvekilliği yapan Nuri Bey, Soyadı Kanunu sonrası "Conker" soy ismini almıştır.¹³ Mustafa Kemal Paşa'nın Nuri Conker'i çok sevdiği, sürekli sofrasında yer verdiği ve onun kendisine "Kemal" diye hitap edebilen tek kişi olduğu da ifade edilmiştir.¹⁴

Nuri Bey'in SCF Genel Sekreterliği'ne Getirilmesi ve İlk Siyasî Faaliyetleri

SCF'nin temelleri Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal Paşa'nın yaz aylarını geçirdiği Yalova'da atılmıştır. Kuruluş aşamasında yapılan toplantılar sırasında Mustafa Kemal Paşa, yakın arkadaşı Nuri Bey'in genel sekreterliği üstlenmek için yeni partiye geçeceğini söylemiştir.¹⁵ Aslında Nuri Bey'in yeni partiye geçmesi Mustafa Kemal Paşa'nın partiler arasında tarafsızlığını gösterme adına önemlidir.¹⁶ Kılıç Ali'ye göre Mustafa Kemal Paşa, sofrada İsmet Paşa Hükûmeti'ne "en ağır eleştirileri" yönelttiği için Nuri Bey'i "doğal aday" görmüş ve SCF'nin genel sekreteri olarak seçmişti.¹⁷ Ayrıca Mustafa Kemal Paşa'nın "sağlam karakterli, dürüst, iyi niyetli ve asker kökenli olduğu" için Nuri Bey'i SCF'ye genel sekreter olarak seçtiği de ileri sürülmüştür.¹⁸ Fethi Bey'e göre Mustafa Kemal Paşa, SCF Genel Sekreterliği için Reşit Galip'in de uygun olabileceğini; ancak CHF Genel Sekreteri Saffet Bey'le mücadele için Nuri'nin daha iyi bir seçenek olduğunu söylemiştir.¹⁹ Fethi Bey de Mustafa Kemal Paşa'nın görüşünü benimsemiştir. Böylece Nuri Bey seçilmiş değil, atanmış bir genel sekreter olarak yeni partiye dahil olmuş bulunmaktadır. Gerçi o dönemde CHF'nin genel sekterinin de atanmış olduğu bir gerçektir; ancak yeni partinin genel başkanına yahut kurullarına kendi

¹² *Atatürk'ün Silah Arkadaşları: Atatürk Araştırma Merkezi Şeref Üyeleri*, (Azmi Süslü, Mustafa Balcıoğlu), Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 1999, s.103.

¹³ Sadi Irmak, *Millî Mücadele'de Atatürk'ün Çevresi: İlk Mücahitler*, Genç Yayıncılık, 1986, s.271.

¹⁴ Kemal Arıburnu, *Atatürk ve Çevresi*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2.bs., 1995, s.27., Yetkin, *a.g.e.*, s.68.

¹⁵ Ahmet Ağaoğlu, *Serbest Fırka Hatıraları*, Baha Matbaası, İstanbul, 2.bs., 1969, s.14., Kandemir, *Serbes Fırka Nasıl Kuruldu, Nasıl Kapatıldı? C.4.*, Ekicigil Yayınları, İstanbul, 1955., s.61.

¹⁶ *Her Yönüyle Atatürk*, (Haz. Avni Altın), Bakış Matbaası, 4.bs., 1981, s.380.

¹⁷ *Atatürk'ün Sırdaşı Kılıç Ali'nin Anıları*, (Haz. Hulusi Turgut), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2005, s.260.

¹⁸ Yaşar Gürsoy, *Atatürk ve Can Yoldaşı Nuri Conker*, Alfa Yayınları, İstanbul, 2.bs., 2011, s.115.

¹⁹ Osman Okyar, Mehmet Seyitdanlıoğlu, *Fethi Okyar'ın Anıları: Atatürk, Okyar, Çok Partili Türkiye*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 1997, s.148.

genel sekreterlerini kendilerinin tayin etme şansı tanınmadığını da vurgulamak gereklidir. Nitekim Fethi Bey'in Yalova'dan Vilayete gönderdiği 12 Ağustos tarihli telgrafta SCF'nin teşkil ettiğini kendisinin genel başkan ve Nuri Bey'in de genel sekreter olduğunu beyan edilmiştir.²⁰ Mustafa Kemal Paşa'nın yakın arkadaşı Nuri Bey'in SCF'ye girişinin bu partinin halk nazarında ilgiyle karşılanacağına ve bir "cazibe kuvveti" olacağına delil teşkil edeceği bildirilmiştir.²¹ Kısa zamanda SCF, TBMM'de 15 milletvekiline ulaşmıştı ve bunların "Kemalist sistemin gözde üyeleri" oldukları ifade edilmiştir.²² SCF merkez ocağı bir genel başkan, bir genel sekreteri bir muhasip ile dokuz üyeden oluşacaktı.²³ Böylece Nuri Bey, SCF'de Fethi Bey'den sonra gelen "ikinci adam" konumuna gelmiştir. SCF kuruluşundan iki hafta sonra 13 bin üyeye ulaşmıştır.²⁴ Bu rakam muhalefet partisinin vatandaşlar arasında ilgi uyandırdığını ve zaman içinde bu ilginin daha da artabileceğini göstermektedir.

SCF'nin kuruluş günlerinde Yalova'daki başlıca konulardan birisini Cumhurbaşkanı ve CHF Genel Başkanı Mustafa Kemal Paşa ile yeni muhalefet lideri Fethi Bey arasındaki mektuplaşmalar teşkil etmekteydi. SCF Genel Sekreteri Nuri Bey, Fethi Bey'in yazacağı mektubu 7 Ağustos günü onun söylemleriyle dikte etmiş, bazı tekrarları ve "lüzumsuz şeyleri" çıkarması için Fethi Bey'i ikaz etmiş ve son şeklini alan mektubu daktilo ettirmiştir.²⁵ Nuri Bey, SCF'nin genel sekreteri sıfatıyla basına ilk demecini partinin kuruluşundan birkaç gün sonra vermiştir. Nuri Bey, "muhalif parti" tabirini doğru bulmadığını ifade ettiği demecinde "muhalefet ve muhalif gibi tabirlerin geçen siyasî hayat içinde kendi vaziyet ve niyetlerine" uymayan şekilde algılandığını söylemiş ve bu tabir yerine "Karşı fırka" denilmesini tercih ettiğini açıklamıştır.²⁶ Nuri Bey, böylece II. Meşrutiyet devrinden beri muhalefet ve muhalif sözcüklerinin kamuoyunda yanlış algılandığını ve iktidarda olmayan partilerin aleyhine kullanıldığını vurgulamıştır. Ancak "Karşı parti" gibi genel siyaset söyleminde yeri olmayan bir tabirinin "muhalif/muhalefet" söylemi kadar etki yaratmayacağı da aşikârdır. 17

²⁰ "Muhalefet Fırkası resmen teşekkül etti", *Milliyet*, 13 Ağustos 1930, s.1.

²¹ Ziya Şakir, *Fethi Okyar ve Serbest Fırka: Serbest Fırka Nasıl Doğdu? Nasıl Öldü?*, (Yay. Haz. İlker Dere), Akıl Fikir Yayınları, İstanbul, 2020, s.59.

²² Erik Jan Zürcher, *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, İletişim Yayınları, İstanbul, 21.bs.,2007, s.261.

²³ Mete Tunçay, T.C.'nde Tek Parti Yönetiminin Kurulması (1923-1931), Cem Yayınevi, İstanbul, 2.bs., 1989, s.258.

²⁴ *Büyük Günlerin Adamı: Fethi Okyar'ın Hayatından Kareler*, (Haz. Ali Fethi Okyar, Kansu Şarman), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2016, s.81.

²⁵ Okyar, *a.g.e.*, s.31.

²⁶ "Karşı Fırka", *Vakit*, 15 Ağustos 1930, s.1.

Ağustos'ta İstanbul'da yapılan SCF'nin ilk idare heyeti toplantısı sonrası açıklamalarda bulunan Genel Sekreter Nuri Bey, toplantıda teşkilatlanma meselesini görüştiklerini söyledikten sonra yakında Yalova'ya geçeceklerini ve oradaki ikinci toplantıda kararlar alacaklarını bildirmiştir. Belediye seçimlerine ilişkin de karar alacaklarını sözlerine ekleyen Nuri Bey, partiye katılım için her taraftan başvuru geldiğini de açıklamıştır.²⁷

SCF Genel Sekreteri Nuri Bey, 19 Ağustos 1930 günü Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal Paşa'nın ve Fethi Bey'in de bulunduğu Yalova'ya gelmiştir. Burada SCF Genel Başkanı ile görüştüğünden sonra gazetecilerin sorularını cevaplayan Nuri Bey, parti olarak yakında yapılacak belediye seçimlerine katılacaklarını ve her tarafa aday göstereceklerini söylemiştir. Yeni partiye katılımlardan bahseden Nuri Bey eski Hürriyet ve İtilaf Fırkası mensuplarının başvurularının akıbetine dair bir soruya şu cevabı vermiştir: "...Fırkamıza girmek için Nasyonalist, Cumhuriyetçi ve Lâik olmak kafidir. Cumhuriyetçi olma[ya]yanların tabiatile fırkamızda yeri yoktur."²⁸ Nuri Bey, 13 ilden partiye katılım olduğundan söz edildiğine dair bir soruya da yalnız 13 ilden değil, her taraftan grup grup katılım olduğunu ifade etmiştir.

21 Ağustos akşamı Yalova'daki sofrada SCF Genel Sekreteri Nuri Bey'den yeni partinin çalışmaları hakkında bilgi alan Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal Paşa, "Parti teşkilâtını hızlandırmalısınız. Büyük şehirleri ziyaret ederek teşkilâtı kuvvetlendirmelisiniz" tavsiyesinde bulunmuştur.²⁹ Ancak Nuri Bey'in "Paşam! Siz bizimle alay mı ediyorsunuz? Dört kişi ile parti mi kurulur?" şeklindeki itirazlarıyla karşılaşmıştır. Bunun üzerine güçlü bir program ile faydalı esaslara ve seçkin siyasetçilere sahip olan partilerin de TBMM'de önemli işlevi olabileceğini söyleyen Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal Paşa'ya yanıt veren Nuri Bey, "Sizin muvafakatiniz olmadan bizim partiye girmeye kim cesaret edebilir?" demiştir.³⁰ Bu sözler üzerine Mustafa Kemal Paşa, hocası Naki Bey'in, Bilecik milletvekili Rasim'in ve Bolu milletvekili Emin Bey'in CHF'den SCF'ye geçeceğini bildirmiştir. SCF Genel Sekreteri Nuri Bey ise yeni gelen milletvekillerinden sonra bu kez şunları söylemiştir: "Bizim parti meslekî temsile taraftardır. Vekillerin ihtisas adamlarından seçilmesine dikkat edeceğiz. Nafiacıya da bu sebeple ihtiyacımız vardır."³¹ Bu sözler üzerine Mustafa Kemal Paşa sofrada bulunan Asaf Bey'den SCF'ye geçmesini istemişse de o mazur görülmesini istemiştir.

²⁷ "Yeni Fırka Erkânı Yarın Yalova'ya Gidiyorlar", *Cumhuriyet*, 18 Ağustos 1930, s.1.

²⁸ "Şehir Meclisi İntihabatına Hazırlık", *Cumhuriyet*, 21 Ağustos 1930, s.1.

²⁹ Asaf İlbay: "Serbest Fırkanın Doğumu ve Ölümü", *Tan*, 23 Temmuz 1949, s.2.

³⁰ Asaf İlbay: "Serbest Fırkanın Doğumu ve Ölümü", *Tan*, 23 Temmuz 1949, s.2.

³¹ Asaf İlbay: "Serbest Fırkanın Doğumu ve Ölümü", *Tan*, 23 Temmuz 1949, s.2.

SCF Genel Sekreteri Nuri Bey'in Basına Verdiği Beyanatlar ve Cumhuriyet Gazetesi ile Polemikleri

SCF kuruluşundan kısa bir süre sonra basında büyük bir ilgiyle karşılanmış ve bu yeni parti mensuplarıyla farklı gazetelerde muhtelif mülakatlar çıkmıştır. SCF Genel Sekreteri Nuri Bey, 24 Ağustos tarihinde "Son Posta" muhabirinin farklı konulardaki sorularını cevaplamıştır. İlk olarak şehir meclisi adayları için müzakerelerin sürdüğünü söyleyen Nuri Bey, SCF programında yer alan "suistimallerle mücadele"³² ifadesinde neyin amaçlandığı sorusuna şu cevabı vermiştir: "Bizce tespit edilmiş bir suistimal yoktur. Bu hususla meşgul olmadık. Muhakkak ve müsbet olan bir şey varsa o da bir çok hükümet dairelerinde rüşvet usulünün umumi bir itiyat halini almış olmasıdır. Meselâ gümrüklerde kendisinden evrak ve muamele geçen her memurun beş kuruşa kadar tenezzül ettiği muhakkaktır."³³ Pek çok yabancıların posta ve telgraf işlerinden şikâyetçi olduklarını da söyleyen Nuri Bey, küçük memurlara dek inen bu rüşvet hadisesinin aslında büyük meblağlara ulaşmış olabileceğini de ifade etmiştir. Parti olarak bu alışkanlıkla mücadele etmek zorunda olduklarını da söyleyen SCF Genel Sekreteri programdaki maddenin bununla alakalı olduğunu sözlerine eklemiştir.³⁴ Nuri Bey, mülâkatın son kısmında Yalova'da yaptıkları son temaslar hakkında bilgi vererek, Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal Paşa ile SCF programını kuvvetlendirmek için orada bulduklarını ifade etmiştir.

Nuri Bey, 25 Ağustos günü açıklamasında da partiye her yandan müracaatların devam ettiğini ve özellikle Tosya, Kastamonu, Kütahya'dan telgrafla başvurular aldıklarını söylemiştir. Part binası için İstanbul'da arayışların devam ettiğini de bildiren Nuri Bey, Tepebaşı'nda bakılan binayı uygun görmediklerini belirtmiştir. SCF Genel Sekreteri Nuri Bey, CHF ile kardeş parti olduklarını da sözlerine ekleyerek "Şahsi dedikodular değil, memleket hesabına faaliyet istiyoruz" demiştir.³⁵ Yalova'da kimi mebusların SCF'nin "doğmadan öleceği" şeklinde söylentiler yaydıkları haberi üzerine de Nuri Bey, "...Fırka yaşamak için doğmuştur ve yaş[a]yacaktır" değerlendirmesi yapmıştır.³⁶ SCF Genel Sekreteri Nuri Bey'in bu beyanattan

³² SCF programında 8. Maddede şu ifadeler yer alıyordu: "Halkın hükümet dairesindeki işleri âzami sürat ve suhuletle gördürülecektir. Rüşvet ve sui istimallere karşı bilâ merhamet mücadele edilecektir." Tunaya, *a.g.e.*, s.634.

³³ "Birçok Yerlerde Sui İstimal Vardır", *Son Posta*, 25 Ağustos 1930, s.2.

³⁴ "Birçok Yerlerde Sui İstimal Vardır", *Son Posta*, 25 Ağustos 1930, s.2.

³⁵ "Ka.U. Nuri Bey 'iki fırka kardeşdir' diyor", *Cumhuriyet*, 26 Ağustos 1930, s.1-4.

³⁶ "Ka.U. Nuri Bey 'iki fırka kardeşdir' diyor", *Cumhuriyet*, 26 Ağustos 1930, s.4.

sonra yeniden Yalova'ya gideceği basında çıkan haberler arasında yer almıştır.³⁷

Nuri Bey'in devlet dairelerinde rüşvet alındığına dair iddiaları iktidar kanadında tepkiyle karşılanmıştır. Demeci değerlendiren Yunus Nadi, "Cumhuriyet"te çıkan yazısında Nuri Bey'in "gümrüklerle posta ve telgrafi paçavraya çevirdiğini" ileri sürmüştür. Nuri Bey'in demecinde kendileri tarafından tespit edilen bir suistimal bulunmadığını söylediğini; ancak sonrasında bunu tekzip eden örnekler verdiğini de bildiren Yunus Nadi, "nasıl ve ne cesaretle ortalığın sui istimal deryası içinde yüzdüğünün muhakkak ve müsbet bulunduğunu iddia edebiliyorlar..." sorusunu sormuştur.³⁸ Bu isnadın çok sayıda "masum vatandaşı" ağır bir suçlama altında bırakacağını nasıl düşünemediğini de soran Yunus Nadi şu değerlendirmeleri yapmıştır: "Anlaşılan yenice bir muhalif fırkaya intisap eden Nuri Bey arkadaşımız devlet memurlarını hep Halk Fırkasının memurları diye böyle ulu orta batırmağ[y]ı muhalefet mesleğinin icabı olan bir politika oyunu saymış ve böyle yapmış olmakla tabii pek fena hareket etmiştir... Aleyhinde tespit edilmiş bir madde olmadıkça her vatandaş namuslu bir hemşeridir. Hafifmeşrepliği terviç ve iltizam etmedikçe hiçbir vatandaşı namusu ile oynamak hiçbir kimsenin ne hakkıdır, ne haddi..."³⁹

SCF Genel Sekreteri Nuri Bey'in devlet dairelerinde memurların rüşvetle iş gördüğü iddiaları Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal Paşa'nın da tepkisini çekmiştir. Yalova'da basındaki iddiaları takip eden Mustafa Kemal Paşa, Nuri Bey'in çağırarak sözlerinin ne manaya geldiğini sormuş ve o da gazetede açıklamasının çarpıtıldığını söylemiştir.⁴⁰ Nuri Bey, konuya dair "Cumhuriyet" gazetesine iki telgraf göndermiştir. İlk gönderdiği telgrafta "Son Posta" muhabirinin suistimale dair sorusuna verdiği cevaba şöyle açıklık getirmiştir: "Cevaben devairde bu kabilden hadiseler cereyan etmekte olduğunun, halkın ağzından şikâyet tarzında işitilmekte bulunduğumu bir iki misal ile söyledim. Bu sözlerin 'Son Posta' gazetesinde 'Nuri Bey itham ediyor...' şeklinde kalın yazılarla dercini doğru bulmadım. Zaten Son Posta muhabirinin bana atfettiği yazılar arasında (bizce tespit edilmiş bir şey yoktur) ve (rüşvet usulü muhakkaktır) gibi mütearız sözleri de vardır. Mes'elenin mahiyeti bundan ibarettir."⁴¹ Ne var ki, SCF Genel Sekreteri'nin bu cevabı

³⁷ "Üç mebus daha yeni fırkaya dahil oldu", *Cumhuriyet*, 27 Ağustos 1930, s.3.

³⁸ Yunus Nadi, "İnsafın o yerde namı yok mu?", *Cumhuriyet*, 27 Ağustos 1930, s.1.

³⁹ Yunus Nadi, "İnsafın o yerde namı yok mu?", *Cumhuriyet*, 27 Ağustos 1930, s.1.

⁴⁰ Şakir, *a.g.e.*, s.116.

⁴¹ "Sui istimaler ve Nuri Bey", *Cumhuriyet*, 27 Ağustos 1930, s.3.

“Cumhuriyet” gazetesince tatmin edici bulunmamış ve “çelişkili” olduğu ifade edilmiştir.

SCF Genel Sekreteri Nuri Bey, “Cumhuriyet”e gönderdiği-muhtemelen Mustafa Kemal Paşa ile görüştüktan sonra- Yalova’dan gönderdiği ikinci telgrafta da gazetede basılan makalenin kendisini üzdüğünü, kendisiyle mülâkatı yapan “Son Posta” muhabirinin yanına gelerek sözlerini yanlış aksettirmesinden dolayı özür dilediğini söyledikten sonra “Cumhuriyet”i şöyle itham etmiştir: “...makalenizde mal bulmuş mağribilik ve fazla gayretkeşlik gördüğümü arza müsaadenizi rica edeceğim.”⁴² Nuri Bey, gönderdiği telgrafın sonraki sayısında başmakale kısmında görmeyi “Cumhuriyet’in müsellemler olan dürüstlüğünden beklediğini” de ifade etmiştir. Nuri Bey’in telgrafına verilen cevapta başyazar Yunus Nadi’nin gümrükçüler ve telgrafçıların üzüntülerine şahit olduğu için o makaleyi kaleme aldığı ifade edilerek, “Nuri Bey, ne istiyordu? Kendisine atfen neşrolunan ve bir kısım memurlarımızı yerin dibine batıran gayet ağır sözlere karşı sükut mu etmeli idik?” denilmiştir.⁴³ SCF Genel Sekreteri Nuri Bey’in memurları itham eden sözlerini “Son Posta” muhabirinin “uydurmuş” olacağını inandırıcı olmadığı da savunulmuş ve onun hangi amaçla memurlar hakkında konuştuğunu ikinci telgrafında da izah edemediği bildirilmiştir. Nuri Bey’in “ev sahibini bastıran Yavuz hırsız” konumuna geçtiğini de savunan “Cumhuriyet” gazetesi SCF Genel Sekreteri’nin “her telden çalan” telgrafını başmakale yerine basmalarının olanaksız olduğunu da kaydetmiştir.⁴⁴

Fethi Bey’in Batı Anadolu Seyahati Sırasında SCF Genel Sekreteri Nuri Bey’in Faaliyetleri

SCF’nin kuruluşundan kısa bir süre sonra yeni partiyi kitlelere tanıtmak amacıyla Genel Başkan Fethi Bey, beraberinde Tahsin Bey, Ahmet Ağaoğlu olduğu halde Batı Anadolu’ya bir seyahate çıkmıştır. Seyahat İzmir, Manisa, Balıkesir, Aydın vilayetleriyle çevredeki kasabaları kapsayacaktı.⁴⁵ Seyahatin bir başka amacı da İzmir’deki teşkilâtlanma faaliyetleridir. Nuri Bey ve Fethi Bey, İzmir’e gitme konusunda Mustafa Kemal Paşa’ya danışmışlar ve şu cevabı almışlardır: “Sadece İzmir’e değil, her tarafa gidiniz. Her tarafta teşkilât yapınız, seçimlere iştirak ediniz. Seçimlere katılmayan ve teşkilât yapmayan fırka ne işe yarar?”⁴⁶ Fethi Bey, İstanbul’da hareketinden önce Genel Sekreter Nuri Bey ve Ağaoğlu Ahmet Bey ile beraber İzmir’de

⁴² “Dün gelip gidenler, beyanat ve hazırlıklar”, *Cumhuriyet*, 28 Ağustos 1930, s.4.

⁴³ “Dün gelip gidenler, beyanat ve hazırlıklar”, *Cumhuriyet*, 28 Ağustos 1930, s.4.

⁴⁴ “Dün gelip gidenler, beyanat ve hazırlıklar”, *Cumhuriyet*, 28 Ağustos 1930, s.4.

⁴⁵ Emrence, *a.g.e.*, s.93.

⁴⁶ Ağaoğlu, *a.g.e.*, s.30.

yapacağı konuşmanın metnini hazırlamıştır.⁴⁷ Nuri Bey, İzmir seyahati öncesinde Fethi Bey'in "mutlaka iktidar mevkine geçecekleri" şeklinde bir beyanati olmadığını ve SCF'nin ihtiyaçtan doğduğunu ve onu iktidara getirecek unsurun Cumhuriyet olduğunu açıklamıştır.⁴⁸

SCF lideri Fethi Bey, 4 Eylül 1930 günü İzmir'e gelmiş ve rıhtımda büyük bir kalabalık tarafından karşılanmıştır.⁴⁹ Fethi Bey'e kalacağı otele kadar eşlik eden ve sevgi tezahüratlarında bulunan vatandaşların CHF mensuplarını ürküttüğü ve İzmir Valisi Kâzım Dirik'in güvenliği temin edemeyeceği gerekçesiyle Fethi Bey'den konuşmasından vazgeçmesini istediği bildirilmiştir.⁵⁰ Ne var ki, Fethi Bey karşılaştığı zorluğu Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal Paşa'ya telgrafla bildirmiş ve ondan mutlaka konuşmasını yapması ve bu konuda hükümetin ve valinin gerekli önlemleri almakla mükellef oldukları cevabı almıştır.⁵¹ Mustafa Kemal Paşa'nın telgraf üzerine "İşler mecrasını değiştiriyor" yorumunda bulunduğu ve samimi şekilde üzüldüğü o anda yanında bulunan Celâl Bey (Bayar) tarafından ifade edilmiştir.⁵² İzmir'deki heyecanlı karşılama üzerine Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal Paşa'nın SCF Genel Sekreteri Nuri Bey'i "ortamı yatıştırmak ve taşkın hareketleri" önlemesi için İzmir'e gönderdiği belirtilmiştir.⁵³ SCF açısından dönüm noktası sayılacak İzmir olayları 5 Eylül günü meydana gelmiştir. Basındaki haberlere göre CHF mensuplarının toplantısı sırasında SCF mensuplarının alana gelerek slogan atmaları üzerine gerginlik yaşanmış, CHF yanlısı "Anadolu" gazetesi matbaası saldırıya uğramış ve kolluk kuvvetleri hadiselere müdahale etmiştir.⁵⁴ Yaşanan arbede sırasında 14 yaşındaki bir gencin vurularak hayatını kaybettiği de belirtilmiştir.⁵⁵

SCF'ye ve liderine karşı İzmir'de gösterilen büyük ilginin hem CHF mensuplarını ve hem de muhalefet partisi mensuplarını büyük bir şaşkınlığa uğrattığı bildirilmiştir.⁵⁶ SCF lideri Fethi Bey, 7 Eylül günü Alsancak Stadi'nda yapılan mitingde kalabalık bir vatandaş topluluğuna hitap etmiştir. Sesinin kısık oluşundan dolayı konuşmayı SCF Genel Sekreteri Nuri Bey'in

⁴⁷ "Muhalefet erkânı İzmir'e gidiyorlar", *Cumhuriyet*, 3 Eylül 1930, s.3.

⁴⁸ "Nuri beyin beyanati", *Hizmet*, 1 Eylül 1930, s.1.

⁴⁹ "Fethi B. İzmir'e vasil oldu", *Cumhuriyet*, 5 Eylül 1930, s.1.

⁵⁰ Yetkin, *a.g.e.*, s.241.

⁵¹ *Üç Devirde Bir Adam: Fethi Okyar*, (Yay. Haz. Cemal Kutay), Tercüman Kitap, İstanbul, 1980, s.499., Kandemir, *a.g.e.*, s.88.

⁵² Celâl Bayar'ın SCF hakkındaki notları. (Ahmet Gülen Özel Arşivi, Tasnife girmemiş özel arşiv)

⁵³ Ağaoğlu, *a.g.e.*, s.31.

⁵⁴ "İzmir'de kanlı nümayişler", *Cumhuriyet*, 6 Eylül 1930, s.1.

⁵⁵ Tekin Erer, *Türkiyede Parti Kavgaları*, Tekin Yayınevi, İstanbul, 2.b.s., 1966, s.183.

⁵⁶ İhsan Sabri Balkaya, *1930: Sonun Başlangıcı*, Berikan Yayınevi, Ankara, 2016, s.42.

“yüksek sesle” tekrar edeceğini de bildirmiştir. Basındaki haberlere göre bir ara “Eğer benim sözlerimi tamamen işitebiliyorsanız Nuri Bey tekrar etmesin” demiş ve sonrasında konuşmasını yalnız başına tamamlamıştır.⁵⁷ Fethi Bey İzmir’deki konuşmasında İsmet Paşa Hükûmeti’nin ekonomi siyasetini eleştirmiş ve 7 yılda geline noktanın başarısız olduğunu savunmuş, iş dünyasında kazanç vergisinin yüksek oluşundan dolayı iflaslar olduğunu ifade ederek, kendilerinin vergi alımına değil halkın ödeme gücünü aşan vergilere karşı olduklarını söylemiştir.⁵⁸

SCF Genel Başkanı Fethi Bey’in Batı Anadolu seyahati İzmir’den sonra çevre illerle devam ederken Genel Sekreter Nuri Bey, İstanbul’a gelmiştir. Gazetecilere bir açıklama yapan Nuri Bey, gittikleri yerlerde beklentilerini üzerinde bir ilgiyle karşılaştıkları ve bundan gururlu olduklarını söylemiştir. İzmir’de çıkan olaylara dair bir değerlendirmede bulunan SCF Genel Sekreteri Nuri Bey şunları söylemiştir: “...Bahribaba’daki mukabil nümayişe teşebbüs edilmemiş olsaydı, iki müessif hadise olmu[a]yacaktı. Şunu da ilave edeyim ki bu nümayişe ihzar edilen aynı halk bu taşkınlığı yapmıştır. Bu kanaati bir gün evvelki muazzam halk kütlesinin; tezahüratta nihayetine kadar muhafaza ettiği sekinet ve vekar teyit etmez mi?”⁵⁹ Nuri Bey sözlerinin İzmir’de kaç kişinin toplanmış bulunduğunun tartışıldığını da ifade ederek şöyle konuşmuştur: “...Biz koca bir şehir kaynaşırken rakamlardan istianeye kalkışmak istemiyoruz. Halkımızı tamamiyle istiap edecek bir saha yoktu ki miktarın takdirine imkan hasıl olsun. Nazarın kavrı[a]yabildiği bir sahada asgari 15 bin kişinin mevcudiyeti tahakkuk etmiştir.”⁶⁰ Nuri Bey, Taksim’deki parti binasının hazır olduğu bilgisini de aldıktan sonra Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal Paşa ile görüşmek için Dolmabahçe Sarayı’na gitmiştir. SCF Genel Sekreteri Nuri Bey, 13 Eylül günü Batı Anadolu seyahatinden dönen genel başkan Fethi Bey’i Tophane rıhtımında karşılayarak onunla beraber Büyükdere’deki Fethi Bey’in evine geçmiştir.⁶¹ Nuri Bey yolda SCF liderine İstanbul’daki gelişmeleri aktarmış ve ondan İzmir’den sonra kendisinin bulunmadığı diğer Batı Anadolu vilayetlerde olan bitenleri dinlemiştir.⁶²

Mustafa Kemal Paşa’nın Fethi Bey ve Nuri Bey’le Yaptığı Görüşmeler

SCF Genel Başkanı Fethi Bey, Batı Anadolu seyahatinden döndükten sonra Genel Sekreter Nuri Bey’le beraber Dolmabahçe Sarayı’nda

⁵⁷ “Fethi Bey nutkunu söyledi”, *Cumhuriyet*, 8 Eylül 1930, s.1.

⁵⁸ Yetkin, *a.g.e.*, ss.190 ve 194.

⁵⁹ “S.Fırka lideri bugün Balıkesir’e gidecek”, *Cumhuriyet*, 11 Eylül 1930, s.3.

⁶⁰ “S.Fırka lideri bugün Balıkesir’e gidecek”, *Cumhuriyet*, 11 Eylül 1930, s.3.

⁶¹ “Fethi Bey dün geldi”, *Vakit*, 14 Eylül 1930, s.1.

⁶² Şakir, *a.g.e.*, s.211.

Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal Paşa'yı ziyaret etmiştir. Mustafa Kemal Paşa, "Gazanız mübarek olsun. İzmir'de epey muharebe yapmışsınız." latifesiyle karşılaşmış ve SCF liderinin İzmir'deki olaylara dair anlattıklarını dinledikten sonra artık seyahatlerden vazgeçilmesini istemiş ve aksi halde asıl maksattan yani demokratik sistemden uzaklaşılacağını ifade etmiştir.⁶³ Mustafa Kemal Paşa'nın SCF'lilere CHF hakkında şu itirafı yaptığı da bildirilmiştir: "Beni fırkamız var diye aldatıyorlardı. Bir şey olduğunu, mevcudun da ekmek peşinde koşarken halkı aldatıldığını anladım."⁶⁴ Cumhurbaşkanı ve aynı zamanda CHF Genel Başkanı Mustafa Kemal Paşa bu sözleriyle aslında CHF'nin Anadolu'da güçlü olmadığını anladığını ve bu durumdan son derece rahatsızlık duyduğunu ifade etmiş oluyordu. Ayrıca Nuri Bey'le birlikte Mustafa Kemal Paşa ile görüşen Fethi Bey, Yunus Nadi ile olan mektuplaşmalarını⁶⁵ da sormuş ve Cumhurbaşkanı "Ben her iki fırkaya da yardım edeceğimi söylemişim. Görüyorum ki siz yardıma muhtaç değilsiniz. Halk hep size doğru akıyor. Bu vaziyette desteğe muhtaç olan öteki fırkadır..." sözleriyle CHF'ni işaret ederek karşılık vermiştir.⁶⁶ Mustafa Kemal Paşa, buna rağmen SCF'nin kuruluş günlerindeki konumunun değişmediğini ve gerekirse muhalefet partisine yine yardım edeceğini sözlerine eklemiştir.

Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal Paşa ile görüşmeden sonra SCF'liler aralarında bir toplantı yaparak son gelişmeleri değerlendirmişlerdir. Bu toplantıda iktidarın muhalefet partisine karşı takındığı "açık aleyhtarlık" karşısında genel başkan Fethi Bey'in Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal Paşa'ya giderek ondan "kendisinin ve hükümetinin tarafsızlığı" teminatını almaya çalışacağı bildirilmiştir.⁶⁷ Bu konuya dair Mustafa Kemal Paşa ile görüşen Fethi ve Nuri Bey, daha sonra Eylül'ün 16-17'si civarında bir müsvedde hazırlamışlar ve bununla da Cumhurbaşkanı'nın tarafsızlığını ilan edeceklerini ve Mustafa Kemal Paşa'nın da hükümetin tarafsızlığını temin edeceğini parti mensuplarına bildirmişlerdir.⁶⁸ Şayet Mustafa Kemal Paşa'nın

⁶³ Şakir, *a.g.e.*, s.212.

⁶⁴ Okyar, *a.g.e.*, s.85.

⁶⁵ Yunus Nadi'nin Mustafa Kemal Paşa'ya mektubunda bazı partilerin Cumhurbaşkanı'nı kendilerine mal etme çabalarından yakınılmış, İzmir'deki olaylar karşısında da "her ne pahasına olursa olsun" Cumhuriyeti koruma görevini tam olarak yapmaya muktedir oldukları bildirilmiştir. Mustafa Kemal Paşa ise cevabında kendisinin CHF'nin kurucusu olduğunu ve bu parti olan tarihi bağlarını hatırlatmış ve partiden ayrılmasının söz konusu olmadığını ifade etmiştir. Yetkin, *a.g.e.*, s.292-294.

⁶⁶ Kandemir, *a.g.e.*, s.100., Ağaoğlu, *a.g.e.*, s.50.

⁶⁷ Okyar, *a.g.e.*, s.85.

⁶⁸ Okyar, Seyitdanlıoğlu, *a.g.e.*, s.153.

taslak metnin özünü değiştirecek müdahalelerde bulunursa parti işinden vazgeçilmesi de SCF'liler arasında kararlaştırılmıştır.

SCF Genel Başkanı Fethi Bey ve Genel Sekreteri Nuri Bey, ellerindeki taslak metinle Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal Paşa'yı yeniden ziyaret etmişlerdir. Ertesi gün görüşme hakkında partililere açıklama yapan Fethi Bey, hazırladıkları metnin ne kabul ve ne de red edildiğini ve Başbakan İsmet Paşa'yla görüşerek karar alınacağından söz edilmesi üzerine kendisinin bu şartlarda çalışmayacağını beyan ettiğini söylemiştir.⁶⁹ Buna karşılık Mustafa Kemal Paşa, Fethi ve Nuri Bey'e şu cevabı vermiştir: "Cumhuriyete hizmet böyle mi olur? Çekilmek doğru değildir. Her müşkülü yavaş yavaş hallederiz. Yedi senedir tek fırkaya alışan... bir teşekkürü bir ay içinde yola getirmek imkânı yoktur. Biraz sabırlı olun."⁷⁰ Fethi Bey de buna karşılık kendisinin kalarak siyasî mücadelesine devam edeceğini, fakat arkadaşlarından ayrılmak isteyenlerin serbest bulduklarını bildirmiş ve SCF kurulurkenki "balayı" vaziyetinin devam etmediğini söylemiştir.⁷¹ Fethi Bey, Nuri Bey ve Mustafa Kemal Paşa arasındaki SCF'nin durumuna ilişkin görüşmeye dair başka bir not olmamakla beraber İstanbul'daki bu mülâkatlar muhalefet partisinin kuruluş günlerinde sağladığı Cumhurbaşkanı desteğini yitirdiğini ve bundan sonraki günlerde iktidara karşı mücadelesini daha zorlu yollardan yürütmek mecburiyetinde kalacağını göstermektedir.

Gazetecilerin Tutuklanması Karşısında SCF Genel Sekreteri Nuri Bey'in Değerlendirmeleri

SCF Genel Başkanı Fethi Bey'in Batı Anadolu seyahatinden sonra bazı muhalefet yanlısı gazeteciler tutuklanmıştır. "Son Posta" gazetesi sorumlu müdürü Selim Ragıp Bey, "İzmir gazetelerinden bir yazıyı aynen yayınladığı gerekçesiyle" Savcılığa davet edilmiş ve sonra da tutuklanmıştır.⁷² Selim Ragıp Bey, "Hizmet" gazetesinde çıkan ve "Hükûmetin şahsiyeti manevisini tahkir edici mahiyette" olan yazıyı aynen gazetesinde yayınladığı için tutuklanmıştır.⁷³ Aynı gerekçeyle "Hizmet" gazetesi sorumlu müdürü Zeynel Besim Bey ve bazı çalışanlar tutuklanmıştır.⁷⁴ Olayın ardından SCF Genel Merkezi bir beyanname yayınlamış, İstanbul ve İzmir'de bazı gazetecilerin tutuklanmasının hükûmetin basın hürriyetine "tahammül edemediğinin" bir

⁶⁹ Okyar, Seyitdanlıoğlu, *a.g.e.*, s.154.

⁷⁰ Okyar, Seyitdanlıoğlu, *a.g.e.*, s.154.

⁷¹ Okyar, Seyitdanlıoğlu, *a.g.e.*, s.154.

⁷² "Mes'ul Müdürümüz Tevkif Edildi", *Son Posta*, 15 Eylül 1930, s.1.

⁷³ "Son Posta mesul müdürü dün tevkif olundu", *Milliyet*, 14 Eylül 1930, s.1., "Başmuharririmiz hap[i]s[h]anede", *Hizmet*, 14 Eylül 1930, s.1.

⁷⁴ Şakir, *a.g.e.*, s.217.

göstergesi olduğu savunulmuş ve tutuklamalar protesto edilmiştir.⁷⁵ Muhalefeti destekleyen gazetecilerin tutuklanması SCF'nin üzerinde önemle durduğu bir konu olarak dikkat çekmektedir. Genel Sekreter Nuri Bey, yaptığı değerlendirmede olayın kendilerini çok üzdüğünü ve eğer hükûmetin denetlenmesi isteniyorsa bunun ilk şartının basın hürriyeti olduğunu söylemiş ve İsmet Paşa hükûmetinin basın serbestisine azami ölçüde riayet etmesi gerektiğini ifade etmiştir.⁷⁶

Nuri Bey, SCF olarak yayınladıkları beyannamenin partinin bu konudaki görüşünü net şekilde belirlediğini söyledikten sonra basın mensuplarının tutuklamaların hükûmetin yeniden baskı politikasına dönüşün bir işareti olup olmadığı sorusuna şu cevabı vermiştir: “Hayır, tazyikten maksat; şiddet göstermek takrir-i sükun sükun kanunun ihya etmekse buna kat'iyen ihtimal vermiyorum. Gazetecilerin tevkifi mes'elesini iyice tetkik etmiş değilim. Binaenaleyh bu işte ne şekilde hareket ettiklerini bilmiyorum. Fakat bunu tazyik siyasetinin bir mukaddemesi addetmek doğru değildir...”⁷⁷ SCF Genel Sekreteri Nuri Bey, buna rağmen CHF ve hükûmetin elbirliği ile partilerinin gelişmesine engel olduğunu da ifade ettiği konuşmasında İzmir'de bunun canlı örneklerini gördüklerini ifade etmiştir. Memurların adeta “hükûmet memuru” gibi hareket ettiklerini söyleyen Nuri Bey, oysa memurların partiler karşısında tarafsız kalmaya mecbur olduklarını söylemiştir.⁷⁸ Bunu protesto ettikleri halde henüz bir cevap alamadıklarını söyleyen Nuri Bey “Halk Fırkasının hükûmete dayanarak cemiyet işlerine, intihaplara karışması gayri kanunidir ve bunun bir an evvel önünün alınması lazımdır.” demiştir.⁷⁹ Nuri Bey, böylece gazetecilerin tutuklanmasını basın özgürlüğüne yönelik bir müdahale olarak değerlendirdiğini söylemiştir. SCF Genel Sekreteri buna rağmen 1925 yılında çıkartılan “Takriri Sükun Kanunu”nun yeniden uygulanmasını olası görmediklerini bildirmiştir.

1930 Belediye Seçimleri ve SCF Genel Sekreterliği'ne İletilen Şikâyetler

SCF'nin kurulduğu 1930 yılının önemli özelliklerinden birisi de sonbaharda belediye seçimlerinin yapılacağı olmasıdır. Parti yetkilileri kuruluştan kısa bir süre sonra belediye seçimlerine katılmaya karar

⁷⁵ “Cümhuriyetimizin Temin Ettiği Hürriyeti İhlâl Etmiş Olursunuz”, *Son Posta*, 16 Eylül 1930, s.1-2.

⁷⁶ “Fethi B. Gümüşhane'den meb'us çıkarılacak”, *Cumhuriyet*, 16 Eylül 1930, s.4.

⁷⁷ “Fethi B. Gümüşhane'den meb'us çıkarılacak”, *Cumhuriyet*, 16 Eylül 1930, s.4.

⁷⁸ “Fethi B. Gümüşhane'den meb'us çıkarılacak”, *Cumhuriyet*, 16 Eylül 1930, s.4.

⁷⁹ “Fethi B. Gümüşhane'den meb'us çıkarılacak”, *Cumhuriyet*, 16 Eylül 1930, s.4.

vermişlerdir.⁸⁰ İlk kez tek dereceli düzenlenecek seçimlerde kadınlara, işçilere ve köylülere oy hakkı tanınmış ve gayrimüslimlerin SCF'den aday olabilecekleri bildirilmiştir.⁸¹ SCF Genel Sekreteri Nuri Bey daha seçim başlamadan evvel parti olarak her tarafta aday çıkartacaklarını söylemişti. Muhalefet partisi belediye seçimleri için büyük illerden İstanbul'da 117, İzmir'de 77, Adana'da da 30 aday çıkarmıştır.⁸² Nitekim Cumhuriyet tarihinde ilk defa muhalefetin katıldığı belediye seçimleri pek çok yerde tartışmalı geçmiş ve Samsun, Antalya, Amasya, Salihli ve İzmir'de olaylar çıktığı bildirilmiştir.⁸³ İstanbul Eminönü'ndeki seçimler sırasında münakaşa çıkmış ve çıkan arbedede yaralananlar olmuştur.⁸⁴

SCF'liler pek çok yerde iktidar partisi lehine baskı ve usulsüzlükler yaşandığını iddia etmişlerdir. Bu iddiaların temelini farklı yerlerdeki seçimlerde gelen baskı ve usulsüzlük yaşandığına dair SCF Genel Sekreterliği'ne telgraflar teşkil ediyordu. Örneğin Manisa Soma'dan SCF Genel Sekreterliği'ne gönderilen bir telgrafta bölgede Serbest Fırka mensuplarının tehdit edildiği, ayrıca SCF Başkanı Cevdet Bey'e fiziki saldırı düzenlediği bildirilmiştir.⁸⁵ Gene Soma'dan SCF Genel Sekreterliği'ne çekilen bir başka telgraf mesajına göre de seçimde muhalefete oy veren bir öğretmen, Manisa milletvekili Saim Bey'in vasıtasıyla okul müdürü tarafından meslektan atılmakla tehdit edilmiştir.⁸⁶ Kastamonu'dan bizzat SCF Genel Sekreteri Nuri Bey'e gönderilen telgraf mesajında da bölgede muhalefete oy vermek isteyen bir kadının engellenerek binadan çıkartıldığı, onun da bu tutumu Ankara'da devlet yetkililerine şikâyet ettiği bildirilmiştir.⁸⁷ Bu noktada SCF Genel Sekreteri Nuri Bey'e gönderilen telgraflar arasında azınlık vatandaşlara çıkartılan engellerden de söz etmek yararlı olacaktır. Seçimler başlamadan Eylül ayı sonunda Çanakkale'den gönderilen Nuri Bey'e gelen mesajda "askerler Musevi vatandaşlara SCF'ye oy verdikleri takdirde memlekette hayat hakkı" tanımayacaklarını söyledikleri bildirilmiştir. Ayrıca mesajda bu vatandaşların bölgeden göç ettirileceği ve hatta gerekirse "kan dökmekten çekilmeyeceği" mesajının verildiği de

⁸⁰ "S.C.Fırkası Belediye intihabatına iştirak edecektir", *Hizmet*, 17 Ağustos 1930, s.2., Yetkin, *a.g.e.*, s.258.

⁸¹ Emrence, *a.g.e.*, s.164.

⁸² Yetkin, *a.g.e.*, s.259-261.

⁸³ "Samsun, Antalya, İzmir, Ödemiş ve Amasyada tecavüzkâr ve çirkin hâdiseler oldu", *Milliyet*, 15 Teşrinievvel 1930, s.1.

⁸⁴ Şakir, *a.g.e.*, s.245.

⁸⁵ İhsan Sabri Balkaya, *1930 Belediye Seçimleri*, Güneş Vakfı Yayınları, Erzurum, 2006, s.91.

⁸⁶ Balkaya, *1930 Belediye Seçimleri*, s.94.

⁸⁷ Balkaya, *1930 Belediye Seçimleri*, s.97.

bildirilmiştir.⁸⁸ 1930 belediye seçimlerine dair SCF Genel Sekreterliği'ne ve Genel Sekreter Nuri Bey'e farklı yerlerden çekilen telgraflar Anadolu'nun ve yurdun farklı bölgelerindeki baskıları ortaya koymakla beraber o dönemde seçmen vatandaşların her türlü zorluğa rağmen SCF ile daima iletişim içinde olduklarını göstermeleri bakımından da önemlidir.

SCF'nin Feshine Giden Süreçte Nuri Bey'in Siyasî Faaliyetleri

Belediye seçimleri sonrasında Ankara kulislerinden basına yansıyan önemli bir haber üzerinde durmak gereklidir. Buna göre CHF ve SCF'nin "irtica unsurlarından arındırılacağı" ve her iki parti arasında bir "millî blok" etrafında birleşerek "kötü anasıra karşı birleşmek ve ortak hareket etmek" hususunda uzlaşmaya varılmıştır.⁸⁹ Gazetelerde çıkan ilk haberlerden sonra SCF ve CHF Genel Sekreterleri birer demeç vererek "millî blok" fikri üzerine görüşlerini açıklamışlardır. SCF Genel Sekreteri Nuri Bey konuya dair şu kısa açıklamayı yapmıştır: "İki fırka bir Cumhuriyet bloku teşkil ettikleri takdirde prensiplerden hariç kalan unsurlar memleket idaresinde mevki tutamı[a]yacaklardır. Blokun memleketin atisi hayrına ve menfaatine olacağı kanaatindeyim."⁹⁰ "Millî blok" teşkili halinde iki partinin de Mustafa Kemal Paşa'nın işaretine bağlı olacağı vurgulanırken, CHF Genel Sekreteri Saffet Bey değerlendirmesinde Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal Paşa'nın şu an CHF'nin başında olmadığını; ancak seçimlerin kaybedilmesi halinde partinin başına geçeceğini söylemiştir.⁹¹

CHF ve SCF arasında bir "millî blok" oluşturma fikri Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal Paşa ile SCF Genel Başkanı Fethi ve SCF Genel Sekreteri Nuri Bey arasındaki bir görüşmede şekillenmişti. Cumhurbaşkanınının 1 Kasım günü TBMM'de yaptığı yeni dönemi açış konuşmasını beğendiğini ifade eden Fethi Bey'e cevap veren Mustafa Kemal Paşa, seçimlerde her iki partiden aday olacak isimleri kendisinin belirlemeye karar verdiğini söylemiş ve serbest ve tek dereceli bir seçim düşündüğünü bildirmiştir.⁹² Mustafa Kemal Paşa'nın iki parti adaylarının kendisinin tespit edeceği bir seçimle beraber gerici unsurları tasfiye ederek SCF'nin devamlılığını sağlamayı hedeflediği belirtilmiştir.⁹³ Bu formül muhalefet partisi mensupları tarafından da benimsenmiştir.⁹⁴ Nitekim Fethi Bey'in notlarına göre evinde 3 Kasım günü kendisini ziyaret eden Mustafa Kemal Paşa ile yapılan görüşmede Cumhurbaşkanı, "Nasıl artık

⁸⁸ Balkaya, *1930 Belediye Seçimleri*, s.101.

⁸⁹ "Cumhuriyet fırkaları ittifadına doğru", *Cumhuriyet*, 7 Teşrinisani 1930, s.4.

⁹⁰ "İki fırkada ne surette telakki ediliyor", *Cumhuriyet*, 10 Teşrinisani 1930, s.4.

⁹¹ "İki fırkada ne surette telakki ediliyor", *Cumhuriyet*, 10 Teşrinisani 1930, s.1-4.

⁹² Erer, *a.g.e.*, s.190.

⁹³ Soyak, *a.g.e.*, s.424.

⁹⁴ Yetkin, *a.g.e.*, s.313.

canınız sıkılmıyor ya! Tabii memnun olacaksınız. Ben size teminat veriyorum da, siz telaş ediyordunuz, beni sıkıştırıyordunuz.” dedikten sonra SCF Genel Sekreteri Nuri ile şakalaşmıştır.⁹⁵ Ancak daha sonraki görüşmede Mustafa Kemal Paşa, CHF'deki itirazlardan dolayı fikrinden vazgeçtiğini ve eskisi gibi kendisini ve Fethi Bey'in partilerinin başında mücadele edeceklerini ifade etmiştir.⁹⁶ Kendisinin bu şekilde bir siyasî mücadeleye girmeyeceğini daha parti kurulurken söylediğini belirten Fethi Bey ayrıca SCF'nin faaliyetlerine bu koşul altında devam edemeyeceğini de ifade etmiştir.

Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal Paşa ile Fethi ve Nuri Bey arasında iki gün sonraki yeni görüşmede taraflar konu üzerinde 4 saat boyunca konuşmuşlardır. Fethi Bey'in hatıralarına göre taraflar arasında uzlaşma sağlanamadığı için SCF'nin feshinden söz açılmış ve bunun üzerine Nuri Bey, Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal Paşa'ya “Fırkayı cumhuriyetin tarsini için meydana çıkarmadınız mı? Şimdi bu gaye oluyor?” diye sormuştur. Onun arkadaşlarının “millî blok” teklifine yanaşmadıklarını tekrarlaması üzerine SCF Genel Sekreteri Nuri Bey, “Demek ki fırkanızı muhafaza için fırkamızı feda ediyorsunuz!” demiştir.⁹⁷ Bu noktada Mustafa Kemal Paşa'nın SCF'lilerin kararını bekleyeceği de belirtilmiştir. 15 Kasım günü belediye seçimleriyle ilgili SCF Genel Başkanı Fethi Bey'in İçişleri Bakanı Şükrü Bey hakkında TBMM'ye verdiği gensoru önergesi müzakereleri öncesinde SCF'liler aralarında yaptıkları toplantıda partinin faaliyetlerine son vermesini kararlaştırmışlardır.⁹⁸ 15 Kasım'daki Fethi Bey'in gensoru önergesi Parlamento'da sert tartışmalara yol açmıştır. Ancak özünde seçimlerdeki usulsüzlükler hakkında başlayan müzakereler Fethi Bey'in “rejim düşmanlığı” ile suçlanmasına kadar uzanmıştır.⁹⁹ Ahmet Ağaoğlu'na göre müzakerelerden sonra saat 00:30'da parti grubu toplanarak fesih kararına ilişkin metni hazırlamıştır.¹⁰⁰

TBMM'deki gensoru müzakereleri sonrasında SCF Genel Başkanı Fethi Bey ile Genel Sekreter Nuri Bey, Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal Paşa tarafından 16 Kasım Pazar günü kabul edilmiştir. Metni inceleyen Mustafa Kemal Paşa ile Fethi Bey arasında yine partinin kuruluş günlerindeki Cumhurbaşkanı'nın tarafsızlığı üzerine bir konuşma geçmiştir. Mustafa Kemal Paşa, SCF kurulurken kendisinin Nuri Bey'i teşvik etmediğini ve onun kendiliğinden muhalefet partisine geçtiğini ifade etmiş ve onun bu fesih metnine imza

⁹⁵Okyar, *a.g.e.*, s.89.

⁹⁶Okyar, Seyitdanlıoğlu, *a.g.e.*, s.157.

⁹⁷Okyar, Seyitdanlıoğlu, *a.g.e.*, s.158.

⁹⁸Okyar, *a.g.e.*, s.89.

⁹⁹Çavdar, *Türkiye'nin Demokrasi Tarihi: 1839-1950*, s.334.

¹⁰⁰Ağaoğlu, *a.g.e.*, s.90.

koyma hakkı olmadığını ileri sürmüştür.¹⁰¹ Buna karşılık SCF Genel Başkanı Fethi Bey, Nuri Bey'in teşvikle aralarına katıldığını ve "teşvik" ifadesinin partinin ortaya çıkışını ifade ettiği ve "hakikat" olduğu için herkes tarafından imzalanabileceğini söylemiştir.¹⁰² Fethi Bey'den SCF'nin faaliyetlerine son vereceklerini beyannamenin metnini de görmek isteyen Mustafa Kemal Paşa'ya olumlu yanıt veren muhalefet lideri TBMM'deki odada hazırladıkları beyannameyi Mustafa Kemal Paşa'ya yine Nuri Bey ile beraber götürmüştür. Bu kez Başbakan İsmet Paşa, TBMM Başkanı Kâzım Paşa, İçişleri Bakanı Şükrü Bey gibi iktidarın ileri gelenlerinin yanında Cumhurbaşkanı ile görüşülmüştür.¹⁰³ Fethi Bey ile Mustafa Kemal Paşa arasındaki görüşmede gene Genel Sekreter Nuri Bey'in partiye nasıl girdiği konusunda bir konuşma olmuştur. Cumhurbaşkanı'nın ısrarlı şekilde kendisinin Nuri Bey'i muhalefete geçmesi için teşvik etmediği söylemine karşılık Fethi Bey, "Paşam, siz Nuri Bey'e emir verdiniz, ben şahidim..." diye konuşmuştur.¹⁰⁴ Konuşmanın son kısmında Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal Paşa, Fethi Nuri Bey'e "Sizler memleket hayrı için çalıştınız. Benim için çok ıstırap çektiniz. Sizlere çok teşekkür ederim." demiştir.¹⁰⁵ Basında çıkan ve SCF teşkilatlarına gönderilen fesih beyannamesinde partinin "Gazi'nin teşvikleriyle kurulduğu ve başlangıçta Cumhurbaşkanı ile siyasî mücadeleye girmeme" kararlığı üzerine teşkil ettiği bildirilmiş ve son gelişmelerin SCF'yi Cumhurbaşkanı ile karşı karşıya getirme ihtimalini doğurduğu ve bu nedenle de siyasal faaliyetlere son verildiği bildirilmiştir.¹⁰⁶ Böylece Cumhuriyet tarihinin ikinci muhalefet partisi olarak kurulan SCF tarihe karışmıştır. Nuri Bey, SCF'nin feshinden sonra bir süre siyasî faaliyetlerden uzak kalmışsa da 1931 seçimlerinde bu kez Gaziantep milletvekili olarak TBMM'ye girmiştir.¹⁰⁷

Sonuç

1930 yılında kurulan SCF, sadece üç ay kadar kalabildiği siyaset sahnesinde önemli izler bırakmıştır. Parti temelde dönemin iktisadi şartlarından doğan ve bizzat iktidarın yani Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal Paşa'nın teşvikleri ve arzusuyla kurulan bir siyasî oluşum olarak kendisinden önceki ve sonraki örneklerinden ayrılmaktadır. SCF'nin kurucu kadrolarının Mustafa Kemal Paşa'nın yakın çevresinden siyaset adamları oluşu dikkat

¹⁰¹ Okyar, Seyitdanlıoğlu, *a.g.e.*, s.159.

¹⁰² Okyar, Seyitdanlıoğlu, *a.g.e.*, s.159., Okyar, *a.g.e.*, s.93.

¹⁰³ Okyar, Seyitdanlıoğlu, *a.g.e.*, s.160., Okyar, *a.g.e.*, s.94.

¹⁰⁴ Okyar, Seyitdanlıoğlu, *a.g.e.*, s.162., Okyar, *a.g.e.*, s.96.

¹⁰⁵ Okyar, Seyitdanlıoğlu, *a.g.e.*, s.162., Okyar, *a.g.e.*, s.96.

¹⁰⁶ "Fethi Beyin fırka teşkilatına beyannamesi", *Cumhuriyet*, 18 Kasım 1930, s.1.

¹⁰⁷ Hıfzı Topuz, Hüsamettin Ünsal, *Cumhuriyetin Beş Dönemeci*, Sergi Yayınevi, İzmir, 1984, s.20.

çekicidir. Daha kuruluş aşamasında SCF'ye katılan Nuri Bey bu isimlerden birisidir. Mustafa Kemal'in sofrasının daimi konuklarından ve en yakınlarından sayılan Nuri Bey, Cumhurbaşkanı'nın isteğiyle partiye Genel Sekreterliği üstlenmek üzere katılmıştır. Onun partide liderden sonra "ikinci adam" konumuna getirilişi iki yönüyle önemlidir. Birincisi Cumhurbaşkanı ve CHF Genel Başkanı Mustafa Kemal Paşa en yakın arkadaşlarından birisini muhalefete vererek, partiler arası ilişkilerde tarafsız olduğunu göstermeyi amaçlamıştır. İkinci olarak da Nuri Bey, Mustafa Kemal Paşa tarafından CHF Genel Sekreteri Saffet Bey ile karşı karşıya gelebilecek en iyi isim olarak görülmüştür. Bu da Nuri Bey'in polemiğe bir isim olarak değerlendirilmesiyle ilişkili olabilir. Ancak yine belirtilmesi gereken bir nokta Nuri Bey'in iktidar tarafından Genel Sekreterlik konumuna iktidar partisi tarafından getirilen bir isim olmasıdır. Yani bu konuda SCF'lilere seçim şansı tanınmamıştır.

Nuri Bey, 1923-1930 arası dönemde CHF'de etkin bir vazife üstlenmemiştir. Ancak kendisini SCF'nin kurulmasıyla beraber genel sekreterlik gibi oldukça önemli bir konumda bulmuştur. Dolayısıyla Nuri Bey'in önceki siyasî tecrübeleri ışığında böyle bir göreve ne denli hazır olup olmadığı tartışılabilir. Eldeki verilere göre Nuri Bey'in bu göreve gelmesini sağlayan ana faktör onun Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal Paşa'ya olan yakınlığıdır. Nuri Bey, genel sekreterliği süresince SCF'nin bir anlamda basın sözcüsü konumunda görev yapmıştır. Partinin genel politikalarıyla ilgili olarak genel başkan Fethi Bey daha fazla demec vermiş; ancak Nuri Bey de zaman zaman görüşlerini basın aracılığıyla kamuoyuna duyurmuştur. İlk demeclerinden birisinde SCF için "karşı parti" söyleminin kullanılmasını isteyen Nuri Bey, "muhalefet" yahut "muhalif" kavramlarının 1908'den beri çağrıştırdığı negatif algılardan partisini kurtarmayı amaçlamıştır. SCF Genel Sekreteri kaldığı süre içinde Nuri Bey'in iktidarın iktisadi politikaları hakkında demec vermediği gözlenmektedir. Bunun yerine devlet dairelerinde rüşvet alışkanlığının yaygın olduğuna dair bir açıklaması iktidarın sert tepkisiyle karşılaşmıştır. Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal Paşa da Nuri Bey'le demeci hakkında görüşmüş ve SCF Genel Sekreteri ile "Cumhuriyet" gazetesi başyazarı Yunus Nadi arasında rüşvet iddiaları üzerinden bir polemik yaşanmıştır. Nuri Bey sonrasında gazeteye yansıyan açıklamalarında ilk demecinin çarpıtılarak kullanıldığını öne sürmüştü de devlet dairelerinde rüşvet meselesi olduğunu yinelemiştir. SCF'nin kısa süren siyasal yaşamında genel başkan Fethi Bey bir yana bırakılırsa genel sekreter Nuri Bey'in polemiklerden kaçınmayan bir isim olduğu söylenmelidir.

SCF'nin siyaset serüveninde önemli dönemeçlerden birisi genel başkan Fethi Bey'in Batı Anadolu seyahatidir. Fethi Bey seyahate Tahsin Bey, Ahmet

Ağaoğlu başta olmak üzere partide önemli mevkiler işgal eden isimlerle çıkarken Nuri Bey'in başlangıçta yer almaması dikkat çekicidir. İzmir'de meydana gelen olayların ardından Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal Paşa'nın isteği üzerine İzmir'e gelen Nuri Bey, olayların meydana gelmesinde CHF iktidarına mensup kişilerin tahriklerinin etkili olduğunu açıklamıştır. Nuri Bey, İzmir'deki olayların önemi karşısında SCF'yi şehirde desteklemeye gelenlerin sayısının bahis konusu olamayacağını söyleyerek nicelik tartışmalarının anlamsızlığını vurgulamıştır.

1930 belediye seçimlerine ilk kez bir muhalefet partisinin katılması tarihi bir değere sahiptir. Ne var ki bu seçimlerde SCF aleyhine yapılan baskı ve usulsüzlük iddiaları önemlidir. Yurdun çeşitli yerlerinden SCF Genel Sekreterliği'ne gönderilen telgraflar baskıları açık şekilde ortaya koyan örneklerdir. Sonuç olarak bu ve benzeri baskı iddialarını TBMM'ye taşıyan SCF'liler İçişleri Bakanı Şükrü Bey hakkında bir gensoru önergesi vermişler ve muhalefetin iktidarı denetlemesinin somut bir örneğini sergilemişlerdir. Nuri Bey'in SCF Genel Sekreterliği sırasında değinilmesi gereken hususlardan birisi de onun TBMM kürsüsünde hiç konuşma yapmamış olmasıdır. TBMM'de SCF adına söz alan siyasetçi sadece genel başkan Fethi Bey'dir.

SCF'nin feshi aşamasında Genel Sekreterin muhalefet partisine geçişi Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal Paşa ile Fethi Bey arasında polemik konusu olmuştur. Mustafa Kemal Paşa, Nuri Bey'in SCF'ye geçmesinde kendisinin teşviki olmadığını ifade ederek onun fesih beyannamesine bu nedenle imza koymasının doğru olmadığını savunmuştur. Buna karşılık Fethi Bey, Nuri Bey'in Mustafa Kemal Paşa tarafından muhalefet partisine dahil olduğunu ve metne imza koymasını da normal karşılanması gerektiğini savunmuştur. Fethi Bey'in hatıraları başta olmak üzere pek çok kaynakta Nuri Bey'in Mustafa Kemal Paşa tarafından SCF'ye geçmesinin istendiği vurgulandığı halde neden bunun son aşamada taraflar arasında bir sorun teşkil ettiğini anlamak güçtür. Cumhuriyetin ilk yıllarının önemli bir siyasal oluşumu olarak kabul edilen SCF'deki genel sekreterlik görevi aynı zamanda Nuri Conker'in siyasî kariyerinde geldiği en yüksek mevkiyi ifade etmesi bakımından önemlidir.

Kaynakça:

Arşiv Belgeleri

Ahmet Gülen Özel Arşivi

Gazeteler:

Cumhuriyet

Hakimiyeti Milliye

Hizmet

Milliyet

Son Posta

Tan

Vakit

Kitaplar:

Ağaoğlu, Ahmet, *Serbest Firka Hatıraları*, Baha Matbaası, İstanbul, 2.bs., 196

Akşin, Sina, *Kısa Türkiye Tarihi*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 5.bs., 2008.

Arıburnu, Kemal, *Atatürk ve Çevresi*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2.bs., 1995.

Atatürk'ün Sırdaşı Kılıç Ali'nin Anıları, (Haz. Hulusi Turgut), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2005

Atatürk'ün Silah Arkadaşları: Atatürk Araştırma Merkezi Şeref Üyeleri, (Azmi Süslü, Mustafa Balcıoğlu), Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 1999.

Balkaya, İhsan Sabri, *1930 Belediye Seçimleri*, Güneş Vakfı Yayınları, Erzurum, 2006

Balkaya, İhsan Sabri, *1930: Sonun Başlangıcı*, Berikan Yayınevi, Ankara, 2016.

Büyük Günlerin Adamı: Fethi Okyar'ın Hayatından Kareler, (Haz. Ali Fethi Okyar, Kansu Şarman), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2016.

Çavdar, Tevfik, *Türkiye Ekonomisinin Tarihi: 1900-1960*, İmge Kitabevi, Ankara, 2003.

Çavdar, Tevfik, *Türkiye'nin Demokrasi Tarihi: 1839-1950*, İmge Kitabevi, Ankara, 3.bs., 2003.

Emrence, Cem, *99 Günlük Muhalefet: Serbest Cumhuriyet Fırkası*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2.bs., 2014.

Erer, Tekin, *Türkiyede Parti Kavgaaları*, Tekin Yayınevi, İstanbul, 2.b.s., 1966.

- Gülen, Ahmet, *Türkiye’de Partili Cumhurbaşkanlığı Tartışmalarının Kısa Tarihçesi (1923-1950)*, Tarihçi Kitabevi, İstanbul, 2019.
- Gürsoy, Yaşar, *Atatürk ve Can Yoldaşı Nuri Conker*, Alfa Yayınları, İstanbul, 2.bs., 2011.
- Her Yönüyle Atatürk*, (Haz. Avni Altuner), Bakış Matbaası, 4.bs., 1981.
- Irmak, Sadi, *Milli Mücadele’de Atatürk’ün Çevresi: İlk Mücahitler*, Genç Yayıncılık, 1986.
- Kandemir, *Serbes Fırka Nasıl Kuruldu, Nasıl Kapatıldı? C.4.*, Ekicigil Yayınları, İstanbul, 1955.
- Karpat, H. Kemal, *Türk Demokrasi Tarihi: Sosyal, Ekonomik, Kültürel Temeller*, Afa Yayıncılık, 1996.
- Okyar, Ali Fethi, *Serbest Cumhuriyet Fırkası: Nasıl Doğdu, Nasıl Feshedildi?*, Ketebe Yayınları, İstanbul, 2019.
- Okyar, Osman, Seyitdanhoğlu, Mehmet, *Fethi Okyar’ın Anıları: Atatürk, Okyar, Çok Partili Türkiye*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 1997
- Soyak, Hasan Rıza, *Atatürk’ten Hatıralar*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 3.bs., 2006.
- Şakir, Ziya, *Fethi Okyar ve Serbest Fırka: Serbest Fırka Nasıl Doğdu? Nasıl Öldü?*, (Yay. Haz. İlker Dere), Akıl Fikir Yayınları, İstanbul, 2020.
- Topuz, Hıfzı, Ünsal, Hüsamettin, *Cumhuriyetin Beş Dönemeci*, Sergi Yayınevi, İzmir, 1984.
- Tunaya, Tarık Zafer, *Türkiye’de Siyasî Partiler: 1859-1952*, Doğan Kardeş Yayınları A.Ş.Basımevi, 1952.
- Tunçay, Mete, T.C.’nde Tek Parti Yönetiminin Kurulması (1923-1931), Cem Yayınevi, İstanbul, 2.bs., 1989.
- Üç Devirde Bir Adam: Fethi Okyar*, (Yay. Haz. Cemal Kutay), Tercüman Kitap, İstanbul, 1980.
- Yetkin, Çetin, *S.C.F. Olayı*, Otopsi Yayınları, İstanbul, 3.bs., 2004.
- Zürcher, Erik Jan, *Modernleşen Türkiye’nin Tarihi*, İletişim Yayınları, İstanbul, 21.bs., 2007.

İKİNCİ DÜNYA SAVAŞI'NDA İNGİLTERE- ALMANYA MÜCADELESİNDE KUZEY ATLANTİK MERKEZLİ DENİZ ABLUKASININ STRATEJİK ÖNEMİ

THE STRATEGIC IMPORTANCE OF THE NORTH
ATLANTIC BASED BLOCKADE IN THE STRUGGLE
BETWEEN BRITAIN AND GERMANY DURING THE
SECOND WORLD WAR

Burak ÇINAR*

Makale Bilgisi

Başvuru: 24.07.2020

Kabul: 24.05.2022

Article Info

Received, Jun,24,2020

Accepted: May,24,2022

Öz

Deniz ablukası düşmanı barışa zorlayan bir strateji olup, her iki dünya savaşında da öncelikle İngiltere tarafından Almanya'ya uygulanmıştır. Ancak İkinci Dünya Savaşı'nın seyri sırasında Almanya, ablukayı İngiltere'ye çevirmeyi başarmıştır. ABD savaşa girdikten Müttefikler ablukayı yeniden Almanya'ya çevirmiş ve bu üstünlük Avrupa'daki savaş sona erene kadar devam etmiştir. Bu çalışmada İkinci Dünya Savaşı'nda Almanya ve İngiltere arasında karşılıklı uygulanan deniz ablukasının başlangıcı, gelişimi ve sonuçları anlatılmakta ve ablukanın stratejik ve teknolojik boyutları analiz edilmektedir.

Anahtar Kelimeler: İkinci Dünya Savaşı, İngiltere, Almanya, Deniz Ablukası, U-botlar, Erich Raeder, Karl Dönitz.

Abstract

Naval Blockade is a peace enforcer strategy which was used in both of the world wars, previously by Britain against Germany. However in the course of war, the Germans achieved to blockade the British Islands. By the US involvement in the war, the Allies turned the blockade back to Germany, and their superiority continued until the end of war in Europe. In this study; beginning, development and results of naval blockade which was mutually used by Britain and Germany during the Second World

* Doç. Dr. Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi, İktisadi Ve İdari Bilimler Fakültesi, Siyaset Bilimi Ve Uluslararası İlişkiler Bölümü, ORCID: 0000-0002-6171-0802, burakcinar@ohu.edu.tr

War is expressed, and strategic and technological dimensions of the blockade is analyzed.

Keywords: *Second World War, Britain, Germany, Naval Blockade, U-boats, Erich Raeder, Karl Dönitz.*

Giriş

Deniz ablukası düşman devletin savaş zamanında kısa sürede teslim olması, barış zamanında ise bir politikayı kabul etmesi için deniz gücü tarafından uygulanan bir zorlama stratejisidir. Tarihte kıyı kentlerin karadan kuşatılmaları sırasında kente deniz yoluyla ikmalin engellenmesi için tamamlayıcı nitelikte kullanılmıştır. Amacı düşmanın hammadde kaynaklarıyla bağlantısını kesmek ve donanmasını limanlarda tutmasını sağlamak olmuştur.¹ İngiliz Kraliyet Deniz Kuvvetleri tarafından stratejinin esas parçası olarak, 18. yüzyılda İngiltere'nin Fransa ile yaptığı savaşlarda bir strateji şeklinde geliştirilerek rötuş edilmiş ve Birinci Dünya Savaşı'nda Almanya'nın yenilmesinde büyük rol oynamıştır.²

Abluka doğrudan ticaret rotalarıyla ilgilidir. Alfred Thayer Mahan; "Deniz kendisini ilk ve en büyük belirgin yol olarak, politik ve sosyal bakış açısından büyük bir yol ve daha iyisi, insanların üzerinde her yöne hareket ettiği geniş bir ortam olarak gösterir, fakat üzerindeki bazı aşınmış yollar kontrol nedenleriyle bazı yolculuk hatlarının diğerlerine tercih edildiğini gösterir. Bu yolculuk hatlarına ticaret rotaları denir ve bunların seçilmesine etki eden nedenler dünya tarihinde aranmalıdır" diyerek, aslında sınırlı olan ticaret rotalarının güvenliğini vurgulamıştır.³ Bernard Brodie ise "Bütün deniz gücü girişimleri -deniz gücünün küçük ve önemsiz bir kullanımı olan kara hedeflerinin denizden bombalanması dışında- üzerinde tüm ikmal malzemelerini ve insan gücünü denizler üzerinden taşıyan yük ve nakliye (ve çıkarma araçları) gemileri gibi ikincil deniz vasıtalarının harekâtını etkilemekten ibaret tek bir amaca yöneliktir" demiştir.⁴ Deniz teknolojilerindeki gelişmeler ve orduların genişlemeleri sayesinde bu ticaret rotalarını kontrol etme girişimleri sonuç vermiş, böylece sadece şehrin değil; bir ülkenin, hatta bir kıtanın denizden kuşatılabildiği görülmüştür. Napolyon

¹ John Keegan (gen. ed), *The Rand McNally Encyclopedia of World War II*, Rand McNally, Chicago 1984, s. 35.

² John Keegan, 1984, *a.g.e.*, s. 35.

³ Alfred Thayer Mahan, *Deniz Gücünün Tarih Üzerine Etkisi 1660-1783*, Çev. A. Tunçer Büyükonat, Griffin, İstanbul 2011, s. 49.

⁴ Bernard Brodie, *Yaratılan Deniz Gücünün Stratejisi*, Çev. Yılmaz Dalkanat, Doruk Yayıncılık, İstanbul 2011, s. 14.

Fransa'sının kıtaya hapsi için İngiltere'nin başını çektiği koalisyon, kıta ablukası olarak Fransa'nın kolonilere ulaşmasını denizden engellemeye çalışmıştır. Birinci Dünya Savaşı'nda ise İngiliz Kraliyet Donanması uyguladığı ablukayla Almanya'nın savaş boyunca dünyayla irtibatını kısıtlamayı başarmıştır. Almanlar ise Açık Deniz ve U-bot⁵ filolarını seferber ederek, bu ablukayı delmenin yollarını aramışlardır. Aynı durumun İkinci Dünya Savaşı'nda da devam edeceği düşünülürken, savaş başlarda Birinci Dünya Savaşı'ndakine göre oldukça farklı bir seyir izlemeye başlamıştır.

Bu araştırmada İkinci Dünya Savaşı'nda İngiltere-Almanya mücadelesinin öncülük ettiği Kuzey Atlantik merkezli deniz ablukasının stratejik önemi konu alınmıştır. Araştırmanın ilk bölümünde konuyla ilgili İkinci Dünya Savaşı öncesinde yaşanan gelişmeler ve tarafların durum değerlendirmeleri ele alınmakta, ikinci bölümde de İkinci Dünya Savaşı sırasında yaşanan Kuzey Atlantik merkezli deniz ablukası üç zaman dilimi içinde incelenmektedir. Ardından gelen üçüncü bölümde ise olayın stratejik ve teknolojik olarak iki boyut içinde analizi yapılmakta ve araştırma sonuca bağlanmaktadır.

İkinci Dünya Savaşı'nda Kuzey Atlantik Merkezli Deniz Ablukasına Giden Yol

Almanya'nın Birinci Dünya Savaşı sonunda teslim olmasında İngilizlerin savaş boyunca Almanlara uyguladıkları deniz ablukasının önemli bir yeri vardır. Almanlar Büyük Amiral Alfred von Tirpitz'in savaştan önce inşa etmeyi başardığı kuvvetli Açık Deniz Filosu ile İngiliz Kraliyet Donanmasına karşı koymaya çalışmış ve bu doğrultuda gelişen büyük bir deniz muharebesi olan Jutland'da İngilizlere ağır kayıplar verdirmeyi başarmışlardı. Bununla birlikte U-botlar da savaş boyunca Müttefik gemilerine ağır kayıplar verdimişlerdi. Ancak bu çabalar Almanların İngiliz ablukasını kırmasını getirmemiş yani stratejik sonuca ulaşacak bir etki tapmamıştı. Bu çözümsüzlük Almanların İki Dünya Savaşı Arası Dönem'de Alman deniz stratejisinin şekillenmesi için hem askerî hem de askerî-siyasi yeni öneriler üzerinde çalışmasına neden olmuştu.

Birinci Dünya Savaşı'nda İngiltere'nin Almanya'ya Uyguladığı Deniz Ablukasının Sonuçları

İngiltere'nin denizlerdeki hâkimiyetinin ilk ve en önemli ayağı Kuzey Atlantik'tir. Kuzey Atlantik'in giriş ve çıkışını kontrol eden stratejik noktalarda sahip olduğu üsler, İngiltere'nin abluka stratejisinin gelişmesinde önemli bir unsurdur. İngiltere bu sayede savaş zamanında kruvazörlerle mesafeli devriye hatları oluşturarak, Almanya'ya ya da tarafsız ülkelere giden

⁵ *Unterseeboot*, denizaltı. Alman denizaltıları için kullanılır.

gemileri durduruyordu. Böylece ambargo konulan ithalat ve ihracat malları kontrol ediliyor ve tarafsız kargolar incelenerek aslı öğreniliyordu. Özellikle de silah ve mühimmat yapımında kullanıldığı için kesin stratejik mal kapsamındaki kauçuk, demir cevheri, pamuk ve nebati yağ kontrol ediliyordu.⁶

Birinci Dünya Savaşı çıktığında İngiliz Kraliyet Donanmasında 21 dretnot, sekiz dretnot öncesi muharebe gemisi, dört muharebe kruvazörü, diğer kruvazörler ve muhriplerden oluşan güçlü bir donanma mevcuttu. Buna karşı sayıları daha fazla olan Alman Açık Deniz Filosu Heligoland Körfezi'nin savunma tertiplerinin gerisinde tutuluyordu⁷ Almanlar İngiltere ile denizlerde dengeyi sağlamak uğruna yıllarca uğraş ve maliyet karşılığında oluşturdukları bu donanmayı, kısa bir sürede kaybetmekten korkuyorlardı. Bu durum savaşın ilk yarısı boyunca devam etti. İki donanma arasında 31 Mayıs-1 Haziran 1916'da yaşanan Jutland Deniz Muharebesi'nde İngiliz kayıpları Alman kayıplarından çok daha ağır oldu.⁸ Buna rağmen stratejik başarı Almanlara hâlâ uzaktı. Öyle ki, bir Amerikan gazetesi bu durumu "Alman Filosu gardiyanına saldırdı. Ama hâlâ hapisanede" diye özetlemiştir.⁹ Gerçekten de önemli başarılarla imza atmasına rağmen, Alman Donanması İngiliz Donanması'nın belini kırmaktan uzak kaldı. Dolayısıyla 1918'de okyanusa hâkim ülkeler olan ABD ve İngiltere dayanırlarken, Almanya'nın pes etmesi pek de şaşırtıcı değildir. Çünkü ikmalin önemli bir bölümü okyanustan sağlanıyordu ve deniz aşırı ticareti engellenen Almanya için savaşı daha fazla sürdürmenin bir anlamı kalmamıştı. Almanlar için bundan sonra yapılması gereken bir yandan savaşın yaralarını sarmak; diğer yandan ise savaş sırasında yapılan hataları analiz ederek, bu doğrultuda saptanan kusurlu stratejileri yenilemek olmalıydı. Ancak savaşın sonunda imzalamak zorunda kaldıkları Versailles Antlaşması, Almanların ne eski ne de yeni bir büyük deniz stratejisi uygulamaya koymalarına olanak tanıyordu.

⁶ John Keegan, 1984, *a.g.e.*, s. 35.

⁷ Bernard Edwards, *Dönitz and the Wolfpacks*, Cassell Military Classics, London 1999, s. 11.

⁸ Jutland'a İngilizler 28 muharebe gemisi, dokuz muharebe kruvazörü, sekiz zırhlı kruvazör ve 106 diğer savaş gemisi; Almanlar ise 16 muharebe gemisi, beş muharebe kruvazörü, altı dretnot öncesi muharebe gemisi ve 72 diğer savaş gemisiyle katılmışlardı. İngilizlerin kaybı üç muharebe kruvazörü, üç zırhlı kruvazör, sekiz muhrip ve 6.094 denizci olurken; Almanların kaybı ise bir muharebe kruvazörü, bir dretnot öncesi muharebe gemisi, dört hafif kruvazör, beş muhrip ve 2.551 denizci olmuştu (R.G. Grant, *Battle at Sea*, Dorling Kindersley Limited, London 2010, s. 265).

⁹ Richard Humble, *Hitler'in Açık Deniz Filosu*, (çev. Tayfun Mater), Baskan Yayınları, İstanbul 1976, s. 255.

Almanların İki Savaş Arası Dönem’de İngiliz Deniz Ablukasını Kırma Planları

Almanya Birinci Dünya Savaşı’nın sonunda teslim olunca, Alman filosunun gemileri İngiltere’nin Scapa Flow Deniz Üssü’ne götürülmüş ve burada bir fırsattan istifade ederek tüm filo kendini batırmıştı. Almanya Versailles Antlaşması’nı imzaladığında ise Alman Donanması’na inanılmaz kısıtlamalar getirilmişti. Savaş gemilerinin çeşitlerine göre sayıları, tonajları ve top namlularının büyüklüklerine getirilen ince yasaklar sayesinde, Tirpitz’in “İngiltere ile boy ölçüşebilecek bir donanma yaratma düşüncesi” resmen sona ermişti.

Bütün bu olumsuzluklara rağmen, önemli bir strateji uzmanı olan yeni Alman Deniz Kuvvetleri Komutanı Büyük Amiral Erich Raeder’in Birinci Dünya Savaşı’nda İngiltere’nin Almanya’ya uyguladığı deniz ablukasının etkilerini ikinci bir savaşta ortadan kaldırmaya yönelik girişimleri, İki Savaş Arası Dönem’de Alman deniz stratejisinin yeniden belirlenmesini sağlamıştır. Almanya’nın aynı sıkıntıları yaşamaması için *Kriegsmarine*’nin¹⁰ ne yapıp edip, İkinci Dünya Savaşı’nın başlarında İngilizlerin uygulayacağı ablukayı mutlaka denizden kırması gerekiyordu. Bunu çok iyi gören Raeder de savaşa doğru vaktinin çoğunu belki de bu sorunun çözümlenmesine ayırmıştı. Raeder’in görevde kaldığı 1928’den 1943’e kadar uygulayacağı yeni açık denizler stratejisinin teorik altyapısını ise önceden Koramiral Wolfgang Wegener hazırlamıştı.

Birinci Dünya Savaşı’nda görev yapan ve savaş sonrasında deniz kuvvetlerinin yeniden inşası için teorik çalışmalarda bulunan Wegener, 1926’da basılan “Dünya Savaşı Stratejisi” başlıklı kitabında “Almanya’nın tekrar büyük bir güç olacaksa kaçınılmaz olarak karşısında Büyük Britanya’yı bulacağını söyleyerek, bunun için Alman devletinin önünde iki yol olduğunu vurguluyordu. Buna göre Almanya hem büyük ve dengeli bir filo inşa etmeli hem de Fransa ve Norveç’teki üslerden de yararlanarak bir ablukayı boşa çıkarmalıydı. Bu yapılamadığı takdirde, Avrupa ticaret yolları üzerinde İngiliz hâkimiyetini nötralize edecek bir ittifaklar sistemi kurmalıydı.¹¹

*Blitzkrieg*¹² gibi yeni teorilere oturtulan çağdaştırılmış kara savaş teknikleri sayesinde Fransa gibi bir ülke hızla istila edilirse, önceki savaşta

¹⁰ *Kriegsmarine*: Alman Deniz Kuvvetleri.

¹¹ Humble, *a.g.e.*, s. 41. Ancak Raeder’in yaptıkları Wegener’in düşünceleriyle çözüm açısından aynıyken, sonuç ya da stratejik hedef olarak farklıydı. Çünkü Raeder İngiltere ile yeniden savaş düşüncesine karşıydı. Bkz: Humble, *a.g.e.*, s. 44-45.

¹² Yıldırım Harbi: Aslında Birinci Dünya Savaşı’na dayanan bir konsept olsa da asıl 1937’de Alman generali Heinz Guderian tarafından teoriye kavuşturulmuş ve Alman savaş doktrini bu

dört seneyi aşan bir zaman zarfında bir türlü ulaşılamayan stratejik hedefe kısa sürede ulaşılmış olurdu. Fransa'nın saf dışı olması ise İngiltere'nin hem Atlantik'te hem de Akdeniz'de yalnız kalması demekti.¹³ Norveç'teki limanlardan yararlanmak için bu ülkeyle ittifak kurulamadığı takdirde, mutlaka kuvvetli bir açık deniz filosu gerekliydi.

Birinci Dünya Savaşı'nın sonunda İtilaf devletlerine göre zaten az sayıda olan Alman kolonileri de elden çıkınca, kaynakları azalan Almanya Avrupa'ya mecbur edilmişti. İki Savaş Arası Dönem'de dış ticaretin haricinde Avrupa'ya bağımlı kalan Almanya için ablukayı kırmak, hem deniz aşırı ticaretin sürekliliğinin sağlanması hem de yeniden kolonileşmenin önünü açmak demekti. Bununla birlikte, İngiliz deniz gücünün ablukasının kırılması, İngiliz Kraliyet Donanmasının inisiyatifini kaybetmesi anlamını taşıdığından, bu başarıldığı takdirde Almanlar Kuzey Atlantik'te inisiyatifi ele geçirmiş olacaktı. Şüphesiz, böyle bir durumda Alman Ordusu'nun Britanya'ya karşı stratejik saldırı yeteneği ciddi ölçüde artardı.

Ancak Almanlar için asıl çözüm Birinci Dünya Savaşı'nda başarılı olamayan U-bot harekâtının revize edilmesinde yatıyordu.¹⁴ Yeni savaşta şekillenecek U-bot harekâtının teorik altyapısını ise U-bot Filosu Komutanı Tuğamiral Karl Dönitz, henüz savaşın arifesinde geliştirmişti. Dönitz'in "Kurt Sürüsü" taktiğini revize etmesi ve bu taktiğin 1939 Mayıs'ında Biskay Körfezi'nde yapılan manevralarda 15 Tip-VII ve Tip-IX U-botla konvoya karşı başarıyla uygulanması, kısa zamanda bir resmi memorandumla da pekiştirildi. Dönitz 28 Ağustos 1939'da Berlin'deki Alman Deniz Kuvvetleri Yüksek Karargâhına sunduğu memorandumda; içinde daha büyük U-botların da bulunduğu ve seferde sürekli 50 U-botun bulunması şartıyla, 300 U-bottan

konsept üzerine oturtulmuştur. Bu da İkinci Dünya Savaşı'nın ilk iki senesi boyunca ardı sıra Alman zaferlerini getirmiştir.

¹³ İngiltere o dönemde dünyanın en güçlü donanmasına sahipti. Ancak dünya imparatorluğu olması nedeniyle, bu gücün bütün İngiliz sömürgelerini koruyacak büyüklükte olduğu anlamına gelmez. Mesela 1930'larda sürekli artmakta olan Japon riskine karşı pek bir şey yapılamamıştı. Hatta bu risk, 1930'lar sonunda tehdide dönüştüğünde bile Uzakdoğu için ayrılan kuvvetler oldukça sınırlı olmuştu. Bunun nedeni Nazi Almanya'sı tehdidinin önceliği karşısında, İngiliz deniz gücünün Kuzey Atlantik'e angaje olmak zorunda kalmasıydı. Bu durumda Britanya anavatanının korunması ve Fransa ile ikmal ve irtibatın güvenliğinin sağlanması ön plana çıkıyordu.

¹⁴ Birinci Dünya Savaşı'na katılan 373 U-botun 178'i batırılmış, buna karşı U-botlar da yarısı İngiliz olan 5.708 ticari gemi batırmışlardı. Aradaki oran 1:32 gibi asimetrik bir rakamla U-botların lehine olduğu halde, U-bot harekâtı başarıya ulaşmamıştı. Bu durum dünya filosunun 1914-1918 arasında daha fazla gelişmiş olması ve dolayısıyla İtilaf güçlerinin batırılanların yerine yenilerini koymakta fazla zorlanmalarından kaynaklanmıştı. İngilizlerin kaybı, savaş başındaki İngiliz ticari filosunun üçte birine eşit olsa da 1918'de İngiliz ticari filosu daha da büyümüştü (John Keegan, *Battle at Sea*, Pimlico, London 1993, s. 220).

oluşan bir filonun Britanya'yı mağlup edeceği iddiasında bulunmuştur. Dönitz Atlantik'teki iletişim hatlarını kesen 50 U-botun önceki savaşta yakaladığı oran gibi her birinin ayda üçer gemi batırmasıyla, Britanya'nın Ticari Gemi Filosu'nun yarısının bir yılda yok edileceğini hesaplamıştı.¹⁵ Bu açıkça İngiltere'ye karşı yeni tip bir abluka düşüncesi idi. Ancak Raeder zaten yetersiz olan Açık Deniz Filosunun kaynaklarını Dönitz'in fikri için feda edemezdi. O dönemde Dönitz'in stratejik seviyedeki bu iddiası fazla ciddiye alınmamış olabilir. Yine de bu memorandum İkinci Dünya Savaşı'ndaki U-bot hareketinin taktik altyapısının hazırlanmasını tamamlamıştır.

İkinci Dünya Savaşı'nda Kuzey Atlantik Merkezli Deniz Ablukası

1930'larda hâlâ İngiltere'nin gizli silahı olma özelliğini koruduğu için, abluhanın caydırma potansiyeli yüksek görünüyordu.¹⁶ İkinci Dünya Savaşı başladığında İngiltere Almanya'yı yine ilk savaşta gibi Avrupa'ya hapsedmiş görüntüsü veriyordu. 1939'da kullanılan abluka sistemi de önceki savaşta sistemle aynıydı.¹⁷ Nitekim savaşın ilk ayları, Almanların Polonya Seferi ve batıya hareket hazırlıklarının yapıldığı kış bekleyişiyle geçmişti. Ancak bundan sonra savaş, birinci savaşın aksine son derece dinamik bir şekilde ilerlemiştir. Bu dinamizm sadece karada değil, denizde de açığa çıktı ve 1940 baharında Almanların ilk deniz aşırı zaferi olan Norveç'in istilasını getirdi.

Almanya'ya İngiliz-Fransız Deniz Ablukası (Eylül 1939-Haziran 1940)

Almanya'nın İngiliz deniz abluhasını kırabilmesinin iki yolu vardı. Bunlardan birincisi şüphesiz dünyanın en güçlü donanmasına sahip olan İngiliz Kraliyet Donanmasının gücüyle başa çıkacak kuvvetli bir donanmanın oluşturulmasıydı. Ancak Almanların Versailles kısıtlamalarına uymayacağını açıklayarak, rahatça silahlanmaya başlamasının üzerinden sadece yedi sene geçmişti. 1935'te yapılandırılan *Kriegsmarine*'nin bu kadar kısa bir sürede İngilizlerle boy ölçüşebilecek güce erişebilmesi imkânsızdı. Nitekim aynı yıl imzalanan İngiliz-Alman Donanma Antlaşması'na göre, Alman Açık Deniz Filosu sayısal olarak İngiliz filosunun % 35'ini geçemeyecekti. Aynı şekilde Alman U-bot sayısı da en çok İngilizlerin hizmetteki denizaltı sayısının % 45'i kadar olabilecekti. Gerçi Raeder stratejik açıdan İngiliz Donanması'nın asıl kısmının yabancı sulara görev yaptığını ve dolayısıyla bu antlaşmadaki

¹⁵ John Keegan, *Intelligence in War*, Pimlico, London, 2004, s. 257.

¹⁶ Wesley K. Wark, "Naval Intelligence in Peacetime: Britain's Problems in Assessing the German Threat, 1933-39", *The Sixth Symposium of the U.S. Naval Academy*, (gen. ed. Masterson, Daniel M. Naval History), Scholarly Resources Inc, Wilmington 1987, s. 191-205, s. 194.

¹⁷ Keegan, 1984, *a.g.e.*, s. 35.

kısıtlamaya rağmen, modern savaş gemilerinden bir filo oluşturmanın kendilerine yeteceğini düşünüyordu.¹⁸ Nitekim 1941 Mayıs'ında Alman *Bismarck* muharebe gemisinin İngiliz *Hood* muharebe gemisini birkaç dakika içinde batırması, Raeder'in modern savaş gemisinin muharebe üstünlüğünü doğrulamaktadır.

Aslında Raeder'in buradaki düşüncesi, öncelikle donanmanın Birinci Dünya Savaşı öncesinde olduğu gibi dış politika sorunlarının merkezine oturmasını engellemektir.¹⁹ Raeder'in bu çabaları ilk başlarda önemli sonuçlar vermiş ve böylece ortaya "Z Planı" çıkmıştı. Buna göre 1939-1947 arasında altısı süper denilebilecek ve üçü ise hafif cep zırhlısı²⁰ olan 13 muharebe gemisi, 12 muharebe kruvazörü, sekiz uçak gemisi, beş ağır kruvazör, 24 hafif kruvazör, 36 keşif kruvazörü, 70 muhrip, 78 torpidobot ve 249 U-bottan oluşan muazzam ve modern bir yapılanma söz konusuydu.²¹

Ancak Hitler, 1 Eylül 1939'da başlattığı Polonya'nın istilasına İngiliz ve Fransız hükümetlerinin Çekoslovakya'daki gibi göz yumacaklarını sanmıştı. Nitekim Batılı Müttefiklerin Almanlara verdikleri ultimatoma karşılığını bulmayınca, Almanya-Polonya savaşı 3 Eylül'de dünya savaşı mertebesine yükseldi. Böylece Raeder'in kuvvetli bir donanma oluşturma çabaları da suya düştü. Çünkü artık kara, hava ve deniz harekâtlarının kayıplarını örtmek için çok daha fazla kaynak harcanması gerekecekti. Bu durum şüphesiz önceliğe sahip olan kara savaşlarının dışında kalan *Kriegsmarine*'nin güçlenmesini olumsuz etkileyecekti.

Savaş başladığında Raeder'in elindeki filo hedefine çok uzak olup; iki muharebe gemisi, üç cep zırhlısı, bir ağır kruvazör, altı hafif kruvazör, 21 muhrip, 12 torpidobot ve 57 U-bottan ibaretti.²² Dolayısıyla savaşın başlamasından en çok rahatsızlık duyan silahlı kuvvetler branşı komutanı, şüphesiz Raeder olmuştur. Ne de olsa Almanya'yı dünya çapında bir deniz gücü yapacak "Z Planı" suya düşmüştü. Donanmanın durumunu çok iyi bilen

¹⁸ I. C. B. Dear (gen. ed), *The Oxford Companion to World War II*, Oxford University Press, Oxford 2001, s. 373.

¹⁹ Charles S. Thomas, "Erich Raeder and the Coming of the Second World War", *The Seventh Symposium of the U.S. Naval Academy*, (gen. ed. Cogar William E, Naval History), Scholarly Resources Inc, Wilmington 1988, s. 222-239, s. 227.

²⁰ Cep zırhlısı (*Panzerschiffe*): Versailles'teki kısıtlamalara karşı Almanların geçici bir çözüm olarak ürettikleri hafif bir muharebe gemisidir. Kısıtlamalar doğrultusunda 10.000 grostonu geçmeyen ve 280 mm'lik toplara sahip olan bu gemiler savunma kabiliyeti düşük ama saldırı kabiliyeti yüksek muharebe gemileri olarak hizmet veriyorlardı. Cep zırhlılarının üretimi bir mecburiyetten doğmuştu ve eski şansölye Franz von Papen'in programında bunlardan daha fazla sayıda üretilmesi fikrine kesin karşı çıkan Hitler, bunun "en aptalca şeylerden biri" olduğunu söylemişti (Thomas, *a.g.e.*, s. 224).

²¹ Dear, *a.g.e.*, s. 373.

²² Humble, *a.g.e.*, s. 55.

Raeder, 3 Eylül'de "Su üstü kuvvetleri yığıtçe ölmeyi bildiklerini göstermekten fazla bir iş yapamazlar" demiştir.²³

İngiliz Kraliyet Donanması ise savaşın başında kuvvetliydi ama mükemmel değildi. Savaş çıktığında hizmette 12 muharebe gemisi, üç muharebe kruvazörü, yedi uçak gemisi, 15 ağır kruvazör, 49 hafif kruvazör, refakat gemisine çevrilenlerle birlikte toplam 184 muhrip, 38 şalope, sekiz korvet, 42 mayın tarama gemisi, 58 denizaltı, iki monitör, yedi mayın dökme gemisi, 20 nehir gambotu, 72 balıkçı gemisi ve 27 torpidobot ya da gambottan oluşuyordu.²⁴ Bu kuvvet Atlantik, Hint Okyanusu, Pasifik ve Akdeniz'e dağılmış haldeydi.

Almanya'ya abluka ilk zamanlarda olumlu sonuçlar veriyordu. Nitekim İngiliz savaş gemileri Eylül'de 300.000 ton civarında Alman ithal malını ele geçirdiler. İngiliz kruvazörleri de Alman gemilerini takibe koyuldular. Böylece Eylül sonunda 750.000 groston civarındaki 325 Alman gemisi tarafsız limanlara sığınmak zorunda kaldı.²⁵ Almanlar 1940'ın ilk üç ayında 340.000 tonluk ithal malı daha kaybettiler ve 215 Alman gemisi daha tarafsız limanlara sığındı.²⁶

Alman deniz gücünden çok daha üstün olduğu açıkça göze çarpan İngiliz deniz gücünün yetersizliği ise savaşın daha sekizinci ayında başlayan Norveç harekâtı sırasında ortaya çıktı. Bu durum İngilizlerin çok güvendikleri ve denizaşırı imparatorluklarının belkemiği olarak gördükleri deniz gücünün Almanya'ya uygulanan abluka için yetersiz kalabileceğinin işareti oldu. Ancak bu yetersizlik sayı ve kaliteden önce, muhabere ve komuta-kontrol açısından ortaya çıkmıştır. Bu sayede Mahan'ın denizlere hâkim olma konusundaki teorik düşünce yapısının Almanlar tarafından kırılma ihtimali de kendini gösterdi. Almanların Norveç harekâtında girdikleri büyük risk ise büyük çaplı bir aldatmacalar zincirinin ve hava indirme birliklerinin yerinde kullanımı sayesinde giderildi. Almanların yeni düşüncelerle dolu savaş şekillerine karşı, İngiltere'nin her alanda yeniden yapılanmaya gitmesi kaçınılmazdı. Hele 1940 Haziran'ında Fransa'nın ve Norveç'in Alman işgaline uğramalarıyla tamamen yalnız kalmasından sonra...

İngiltere'ye Alman Deniz Ablukası (Temmuz 1940-Mayıs 1943)

Blitzkrieg sayesinde Alman panzer kolordularının atbaşı oldukları yarma grupları, 1940 Mayıs ve Haziran'ında Fransız Ordusu'nu paramparça etmişti. Sayısal olarak Sovyetler Birliği'nden sonra Avrupa'nın en güçlüsü olan

²³ Humble, *a.g.e.*, s. 55.

²⁴ Winston S Churchill, 2. *Dünya Savaşı Hatıraları: Savaşın Alacakaranlık Dönemi 1939-1940*, Çev. Ö. Andaç Uğurlu, Örgün Yayınevi, İstanbul 2004, s. 425-426.

²⁵ Churchill, 2004, *a.g.e.*, s.65.

²⁶ Churchill, 2004 *a.g.e.*, s. 257.

Fransız Ordusu ve müttefikleri İngiliz, Belçika ve Hollanda orduları dinamik ve sistemli Alman taarruzlarına boyun eğmiş ve İngilizler adalarına çekilirken, diğerleri bir buçuk ay içinde parça parça teslim olmuşlardı. Aynı süre zarfında Norveç harekâtı da tamamlanmıştı. 1940 Haziran'ında Vichy Fransa'sı kurulurken, Fransa'nın Atlantik sahilinin tamamı Alman işgaline girmişti. Vichy Fransa'sının haritadaki şekline göz atan biri, bunun açıkça İngiliz ablukasını kırmak için edinilecek üslere bağlı olduğunu görebilir (bkz: Harita 1).

Böylece karadaki stratejik hedefler ele geçirilmiş ve abluka kırılmıştı. Artık Norveç ve Fransa'nın Atlantik limanları tamamen Almanların kontrolüne girmiş ve iş birinci savaştakinin tam tersine dönmüştü. Almanlar bu limanlardan rahatlıkla harekât düzenleyerek, Britanya Adası'nı ablukaya tabi tutabileceklerdi. Şimdi Britanya Adası doğrudan tehdit altındaydı. Nitekim Hitler de 17 Ağustos 1940'ta Britanya'ya topyekûn abluka ilan ederek, U-botlara görüş alanındaki tüm ticari gemileri batırma emrini verdi.²⁷

İngilizler şüphesiz Fransızların böylesine bir hezimet yaşayarak, oldukça erken bir dönemde savaş dışı kalabileceklerini akıllarına getirmemişlerdi. İngiliz Kraliyet Donanmasının U-botlarla tek başına başa çıkabilecek durumda olmadığı da ortadaydı. Aslında İngilizlerin ellerindeki ASDIC cihazı²⁸ ve U-bot filosunun yetersizliği, U-bot tehdidinin İngilizler tarafından öngörülmesini etkileyen faktörler olmuştur.²⁹ Yine de tedbir almada Fransızlara oranla daha öngörülüydüler. Savaşın başladığı gün atanan Donanma Bakanı Winston S. Churchill, U-botlarla mücadelenin hazırlıklarını acilen başlatmıştı. Churchill "Deniz nakliye sisteminde iflas edecek olursak, her şeyimiz iflas etmeye mahkûmdur" demiştir.³⁰ İngiliz istihbaratına göre Almanya yarısı okyanus tipi 60 U-bot'a sahipti ve 1940'ta 100 kadar U-bot daha hizmete girecekti.³¹ Hem konvoylar hem de muharebe filoları için gerekli olan muhrip sayısı ise yetersizdi. İngiliz silahlanma programında 1938'de hiç muhrip kızağa konmamış, 1939'da ise 16 tanesinin yapımına başlanmıştı. 1940'ta tezgâhta toplam 32 muhrip mevcuttu ve bunlardan sadece dokuzu o yıl hizmete girebilecekti. Teknolojik yeniliklerden dolayı bu

²⁷ Keegan, 1984, *a.g.e.*, s. 35.

²⁸ ASDIC (Sonar) ismini 1917'deki Müttefik Denizaltı Tespit Araştırma Komitesi (*Allied Submarine Detection Investigation Committee*)'nden alan ve denizaltıların yerlerini tespit için gemilere monte edilen cihazdır. Bu cihaz 1940'a kadar Almanlardan başarıyla saklanmıştır. Bkz: Keegan, 1984, *a.g.e.*, s. 19.

²⁹ Wark, *a.g.m.*, s. 201.

³⁰ Winston S Churchill, 2. *Dünya Savaşı Hatıraları: Tek Başımıza Mücadele 1940* Çev. Ö. Andaç Uğurlu, Örgün Yayınevi, İstanbul 2005, s. 423.

³¹ Churchill, 2004, *a.g.e.*, s.39.

gemilere eklenecek cihazlar nedeniyle, bunların yapım süreleri daha da uzadı.³² Bunun üzerine yeni tip, daha hızlı üretilebilen, orta ağırlıkta ve hızlı bir sınıf araştırıldı ve böylece korvetler ortaya çıktı. Savaş çıkmak üzereyken, bunlardan 58 adet sipariş edilmişti. 1940'tan sonra ise korvetlerin yerine daha küçük olan fırkateynlerin üretimine geçildi.³³ Ayrıca savaşın başında İngiltere'nin ilk işi en büyük ve en hızlı 86 balıkçı gemisini ASDIC cihazıyla donatmak oldu.³⁴ Böylece konvoyların korunması için bir ölçüde refakatçi sağlanmış oluyordu.

Yine de bu önlemler yetersiz kalmıştır. Nitekim konvoylara refakatçi aktarılması için İngiliz doğu sahillerinden ve Akdeniz'den çekilen kuvvetler, bu bölgelerde İngiliz ablukasının zayıflamasına yol açtı.³⁵ Yüz civarında denizaltıya sahip olan İtalya'nın, Almanya'nın yanında savaşa girebileceğini hesap eden Churchill; 10 Mayıs 1940'ta başbakan olduktan sonra ABD Devletbaşkanı Franklin D. Roosevelt'e 15 Mayıs 1940'ta çektiği ilk telgrafta, acilen 40-50 kadar ödünç muhrip talep etmişti.³⁶ Nitekim İngiliz Kraliyet Donanması, İtalya 10 Haziran 1940'ta savaşa girince sonra acilen Akdeniz'e kuvvet kaydırmak zorunda kaldı. İngilizlerin Kuzey Atlantik'te zayıflamasını kaçırmayan Almanlar da ticari filolara karşı hem savaş gemilerini hem de akıncı gemilerini³⁷ harekete geçirdiler.³⁸

Savaş çıktığında İngiliz ticari gemilerinin tonajı aşağı yukarı 1914'teki kadar olup, 21.000.000 grostonu aşıyordu. Ancak gemilerin ortalama hacimleri arttığı için sayıları daha azdı. Hepsinden ticari amaçlar için yararlanmanın imkânı yoktu. Yardımcı savaş gemilerine ihtiyaç vardı ve eldeki gemilerin en iyilerinden bu şekilde yararlanılması bir zorunluluktur. Denizaşırı asker ve teçhizat nakli için denizaşırı noktalara nakliyat ve yakıt ulaştırmak amacıyla 3.000.000 grostona ihtiyaç duyuluyordu. 1939'daki kayıplar da buna eklendiğinde, 1940'a girilirken İngiltere'nin elinde ticari nakliyatı için 15.500.000 grostonluk gemi kalıyordu.³⁹ Bu da dünyanın her yerine dağılmış durumdaydı.

Kazandıkları avantajlara rağmen, Almanlar için de hâlâ sorunlar vardı. İngiliz hava ve deniz kuvvetlerinin varlığı nedeniyle Alman Açık Deniz

³² Churchill, 2004 *a.g.e.*, s. 107.

³³ Churchill, 2004 *a.g.e.*, s. 109-110.

³⁴ Churchill, 2004 *a.g.e.*, s. 41.

³⁵ Churchill, 2004 *a.g.e.*, s. 44.

³⁶ Churchill, 2005 *a.g.e.*, s. 137.

³⁷ Almanların ticari gemi görüntüsü altında gizledikleri yardımcı kruvazörler. Bkz: <http://www.german-navy.de/kriegsmarine/ships/auxcruiser/index.html> (Erişim Tarihi: 31.01.2013).

³⁸ Churchill, 2005 *a.g.e.*, s. 416-417.

³⁹ Churchill, 2004 *a.g.e.*, s. 23-24.

Filosu'nun Manş Kanalı'ndan geçişleri son derece riskliydi. Dolayısıyla, Fransa'nın batı limanları, Norveç ve Almanya arasında seyretmenin en güvenli yolu; Kuzey Atlantik'in ortasından, İrlanda ve İngiltere'nin açıklarından geçmekti. Bu durum U-botlar fazla için sorun olmamakla birlikte, su üstü taşıtları için sıkıntı arz ediyordu. Nitekim 1941 Mayıs'ında *Bismarck*'ın izlediği rota üzerinde karşılaştığı sorunlar ve sonunda batırılması, bu sorunu su yüzüne çıkaracaktı. Bu durumun ortada olmasına rağmen, önemli Manş adalarını işgal ederek tahkim etmekten öteye gidemeyen Almanlar, savaş boyunca Manş Kanalı'nın güvenliğini tam olarak sağlayamadılar. İngiltere'ye çıkartma hazırlıklarının yapıldığı 1940 yazı boyunca süren Britanya Hava Savaşı'nda *Luftwaffe*'nin ⁴⁰ yenilgisi ise *Kriegsmarine*'nin İngiltere'yi denizden kuşatması için güç kazanmaya itmiştir. Alman Açık Deniz Filosu'nun yetersizliğine rağmen, savaşın başından beri saldırgan bir tutum sergilemekte olması, en azından İngiliz Kraliyet Donanması'nın planlarını altüst etmişti. Yine de Almanlar denizlerde İngilizleri bertaraf edecek kuvvetten yoksundu. Ancak bu durum ablukanın uygulanamayacağı anlamına gelmiyordu.

Bu sırada sayıları az olan ve Raeder'in donanmada ikinci plana ittiği U-botların başarıları hızla yükselmeye başladı. 1939'un son dört ayında toplam 600.000 grostonluk Müttefik gemisi batıran U-botlar, 1940'ta bu skoru 2.300.000'e, 1941'de ise 2.200.000'e taşındılar. Bu başarılar sayesinde üretimi artırılan U-botlar, 1942'de de 5.800.000 ton gemi batırmayı başardılar.⁴¹ Buna karşı kayıpları 1939'da dokuz, 1940'ta 29, 1941'de 35 ve 1942'de ise 86 oldu.⁴²

Aslında U-botların ilk başarıları Birinci Dünya Savaşı'nın başlarına dayanmaktadır. 5 Eylül 1914'te Yüzbaşı Otto Hersing'in U-21'i, İngiliz HMS *Pathfinder* hafif kruvazörünü tek bir torpille batırduğunda, savaş tarihinde yepyeni bir sayfa açılmıştı.⁴³ Demek ki, 10 adet 12 librelik topa sahip olan 2.940 grostonluk ve £279.000 maliyeti olan bir kruvazör, denizaltından saldıran 837 grostonluk bir U-bot tarafından tek bir torpille batırılabilirdi.⁴⁴ 9 Kasım 1918'de bir torpil isabetiyle batan 16.350 grostonluk HMS *Britannia*

⁴⁰ Alman Hava Kuvvetleri.

⁴¹ http://www.uboot.net/ops/combat_strength.html (Erişim Tarihi: 24.08.2012).

⁴² <http://www.uboot.net/fates/losses> (Erişim Tarihi: 24.08.2012).

⁴³ Edwards, *a.g.e.*, s. 9.

⁴⁴ <http://www.worldwar1.co.uk/light-cruiser/hms-Pathfinder.html> (Erişim Tarihi: 27.06.2020) ve <http://uboot.net/wwi/types/?type=U+19> (Erişim Tarihi: 15.10.2012). Bu dönemde yeni, dev gövdeli, büyük toplarla donatılan dretnotlar olan muharebe gemilerinin her birinin maliyeti ise £2.000.000 civarındaydı. Bkz: Edwards, *a.g.e.*, s. 10.

ve kendisini batıran UB-50 ile yan yana bulunduğu, güç açısından ortaya asimetric bir denge çıkmaktadır.⁴⁵

U-botun sihri, özelliğinde gizliydi. Çünkü denizaltında seyretme kabiliyeti deniz savaşlarına üçüncü boyutu getirmişti ve bu sayede kazandığı “hayalet”, yani görünmezlik özelliğini kullanıyordu. U-bot komutanları için hazırlanan sahra talimnamesinde de U-botların en önemli özelliğinin görünmezlik olduğu vurgulanarak, bu sayede düşman hatlarında her tür denizde, hatta düşmanın hâkim olduğu bölgelerde bile görev yapabilecekleri belirtiliyordu.⁴⁶ Hızı, tonajı, mürettebat sayısı, motor kuvveti ve menzili gibi tüm teknik özellikleri diğer savaş gemilerinden az olan bu araç; hayalet özelliği, pusu taktiği ve torpille bütünleştiğinde; en ağır gemileri bile denizin dibine gönderebiliyordu. U-bot bu yönüyle *Stratego* oyununda mareşali alan casus gibiydi. Su yüzeyinde muhriplere yakalandığında ise savunma kapasitesinin ne kadar düşük olduğu ortaya çıkıyor ve tehdit yaşıyordu. Almanlar düşmanın deniz aşırı ticaretini yok etmek için bilhassa bir deniz kuvvetleri silahı olarak geliştirdikleri U-botlar sayesinde, düşmanın deniz kuvvetlerinin üstünlüğüyle başa çıkacaklarına inanıyorlardı.⁴⁷ Aslında bunda haksız da sayılmazlardı. Nitekim U-botlar kısa süre içinde İngiliz ticari gemileri için ciddi bir tehdit oldular. Öyle ki, Churchill “savaş boyunca kendisini gerçekten tek korkutanın U-bot tehdidi olduğunu” söylemiştir.⁴⁸

Brodie denizaltıların stratejik değerini, düşmanın egemen olabileceği denizlerde uzun dönem kullanılarak, bağımsız harekât yapan tek harp gemisi olmasına bağlamakta ve alışılmış su üstü ablukasının denizaltı için pek az anlam ifade ettiğini eklemektedir.⁴⁹ Dolayısıyla U-botlar da stratejik amaçlı kullanılan silahlardı ve asıl hedefleri İngiliz Kraliyet Deniz Kuvvetleri değil, İngiliz Ticari Filosunun tanker ve şilepleriydi. Çünkü U-botlar saldırılarıyla Britanya'nın açık denizlerde bulunan ana lojistik hatlarını incelterek, İngiliz Ordusu'nun kara gücünün manevra kabiliyetini kısıtlayarak ve İngiliz halkının psikolojisini çökerterek, İngiltere'yi savaş dışı bırakmayı hedeflemişlerdi. İşte bu yeni savaş şekli iki dünya savaşında da Kuzey

⁴⁵ http://uboot.net/wwi/ships_hit/953.html (Erişim Tarihi: 15.10.2012) ve <http://uboot.net/wwi/boats/index.html?boat=UB+50> (Erişim Tarihi: 15.10.2012). *Britannia*'dan daha ağır olan, 18.000-22.000 groston arasında dört muharebe gemisi daha U-botlar tarafından batırılmıştı. Ancak U-botların en büyük avları en büyük savaş gemileri olan muharebe gemileri değil, transatlantiklerden çevrilen asker taşıma ve hastane gemileri olmuştu. Bkz: http://uboot.net/wwi/ships_hit/largest.html (Erişim Tarihi: 15.10.2012).

⁴⁶ Alman Deniz Kuvvetleri Yüksek Komutanlığı, VII/A/291, 1989:88.

⁴⁷ Bu husus Kriegsmarine'nin 1943'te bastırıldığı ve o dönemde gizli olarak U-bot komutanlarına dağıttığı talimnameda özellikle belirtilmiştir. Bkz: Alman Deniz Kuvvetleri Yüksek Komutanlığı, VII/A/290, 1989:88.

⁴⁸ Churchill, 2005 *a.g.e.*, s. 422.

⁴⁹ Brodie, *a.g.e.*, s. 75.

Atlantik'te yaşanan mücadelenin oyun tarzı olmuştur. Bu da taktik ve teknolojik gelişmeler doğrultusunda İkinci Dünya Savaşı'ndaki denizden çevreleme stratejisini, yani deniz ablukasını Atlantik Muharebesi'nin⁵⁰ odağına oturtmuştur. Dolayısıyla abluka; U-botlar, DSH,⁵¹ taktikler ve teknolojik gelişmelerle bir bütün olarak ele alınması gereken bir konu olmuştur. Bu doğrultuda savaşın 1940'ta geldiği yerde, İngiliz ablukasını kırmayı başaran Almanya'nın yeni gözbebeği enstrümanları U-botları kullanarak, Britanya'ya abluka uygulayıp uygulayamayacağı sorusu ortaya çıkmıştı.

Aslında bu sorunun yanıtı Birinci Dünya Savaşı istatistiklerinde mevcuttu. 1917 Nisan'ında U-botların başarısı doruğa çıktığında, durum İngiltere için son derece kritik bir hal almıştı. Bu bir ay içinde U-botlar 881.027 tonluk 395 gemi batırmışlardı.⁵² Öyle ki, bu durum İtilaf devletlerini daha kolay ve yoğun koruma sağlanan konvoy sistemini kullanmaya itmişti. Böylece İngilizler bölük pörçük rotalarda seyreden ticari gemileri toparlayarak, refakatçi savaş gemilerinin eşliğinde varış limanlarına hep birlikte göndermeye başlamışlardı. Bu sistem sayesinde 1917 sonuna kadar konvoylardaki gemilerin % 98'i hedef limanlara sağ salim ulaşmışlardı.⁵³

Konvoy sistemi İkinci Dünya Savaşı'nda da uygulandı. Savaşın başından sonuna kadar kalkış ve varış limanlarına göre kodlanan birçok konvoy, Kuzey Atlantik'te birçok yöne asker ve teçhizat taşıdı. Tabii konvoyların odak noktasını İngiliz limanları oluşturuyordu. Özellikle de ABD'den kalkan ticari gemiler İngiltere'ye sürekli silah, yakıt, teçhizat ve erzak taşıyorlardı. İngiltere'den ise cephe ülkeleri olan Sovyetler Birliği'ne⁵⁴ ve Mısır'a, aynı şekilde asker ve malzeme sevk ediliyordu. Bu durum İngiltere'ye karşı kesin zafer amaçlayan Almanya'nın Britanya adasını abluka altına almasını gerektirmiştir. Nitekim Avrupa'nın çoğunu ele geçirmiş olmasına rağmen, Almanya 1941 ve 1942 yıllarında Rusya'da ve Mısır'da bocalamaya başlamıştı. Bununla birlikte İngiliz stratejik bombardıman uçakları da Alman

⁵⁰ Atlantik Muharebesi 1940 Temmuz'undan 1945 Mayıs'ı arasında Atlantik'te dört dönem olarak yaşanmıştır. Bu dönemler genel olarak 1940 Temmuz'u ve 1941 Aralık'ı arasında ABD'nin savaş dışı olduğu dönem, 1942 Ocak'ı ve 1943 Mart'ı arasında U-botların en başarılı olduğu dönem, 1943 Nisan ve Mayıs'ında U-botların ciddi bir yenilgi alarak yeniden donatılmak için geri çekildikleri dönem ve 1943 Haziran'ı ile 1945 Mayıs'ı arasında Müttefiklerin U-botlara karşı geniş bir saldırıya geçtikleri dönem olarak kabul edilmektedir. Bkz: Keegan, 1984 *a.g.e.*, s. 20.

⁵¹ Denizaltı Savunma Harbi

⁵² Edwards, *a.g.e.*, s. 14.

⁵³ Edwards, *a.g.e.*, s. 14.

⁵⁴ 1941 Ağustos'unda başlatılan Kutup Konvoyları, Müttefiklerin Sovyetler Birliği'ne acil yardım ulaştırması için bulunan riskli bir çözümdü. Müttefiklerin Kutup Konvoylarının ilk döneminde verdiği ağır kayıplar ise Alman deniz ablukasının dorukta olduğunu göstermektedir.

şehirlere gece saldırıları düzenleyerek, *Luftwaffe*'nin gücünün bir kısmını Avrupa'nın batı savunmasına ayırmasına neden olmuştu. Hem İngilizlerin her iki cepheye akıttığı ihtiyatın ve malzemenin hem de İngiltere'nin savaş gücünün kesilmesi sadece denizden mümkündü. Alman Açık Deniz Filosunun bu görevin üstesinden gelecek durumda olmadığı aşikârdı. İlk seferinde batırılan dünyanın en güçlü savaş gemisi *Bismarck*'ın kaybı da bunun diğer bir göstergesi olmuştu.

Peki, U-botlarla üretilenden daha fazla Müttefik gemisi batırılrsa, İngiltere savaşı kaybetmez miydi? Mantıken böyle bir durumda İngilizlerin eli kolu bağlanacaktı. 16. yüzyıldan beri öncelik verdiği denizcilik, İngiltere için her şey demektir. İngiliz Ticaret Filosu İngiltere'nin can damarıydı⁵⁵ ve Almanlar da bunu işlemez hale getirmenin İngiltere'ye karşı zafer demek olduğunu çok iyi biliyorlardı. Zaten *Luftwaffe*'nin 1940 yazındaki Britanya Hava Savaşı'nı kaybetmesinden sonra, Britanya Adası'nın dize getirilmesi görevi de sadece *Kriegsmarine*'ye verilebilirdi. Şimdi asıl sorun Açık Deniz Filosu yeterince güçlü olmayan *Kriegsmarine*'nin, kısıtlı U-bot filosuyla özellikle konvoylara neler yapabileceğiydi. Zira 1942'deki talimnamede U-bot komutanlarına açıkça ve sonuna kadar saldırı emrediliyordu:

“Konvoyu gören U-botun en önemli görevi ona saldırmak ve saldırıyı sonuna kadar yinelemek için gayret etmektir. U-botun konvoyu kendi kararıyla atlatma izni yoktur. U-bot geçici olarak saldırıyı kesmek ve dalmak zorunda kalsa bile konvoyun genel rotası istikametinde yeniden temas kurmak için onu aramalı ve saldırıyı yinelemelidir...”⁵⁶ “U-bot refakat kuvvetleri tarafından geçici olarak dalmaya zorlanmış olsa da bu fazla uzun sürmemeli ve pozisyonun elverdiğine göre kısa sürede tekrar yüzeye çıkmalı.”⁵⁷

Aslında konvoy sisteminin kökeni eski çağlara kadar uzanmaktadır. Bunun nedeni tarih boyunca hemen her denizde önemli oranda korsan saldırılarının yaşanması ya da bir devletin savaş sırasında düşmanın ekonomik gücünü denizden yıpratmak istemesidir. Denizaltılar ise eski dönemlerde yoktu ve uzun bir “ilk gelişme” sürecine rağmen, Birinci Dünya Savaşı'na kadar etkin araçlar olamamışlardı. Ancak periskop, jiroskop ve dizel motorunun

⁵⁵ 1939'da 48.000.000 nüfusa sahip olan Britanya'nın 55.000.000 tonluk yıllık ithalatı deniz yoluyla yapılıyordu. İngiliz Ticaret Filosu'nun elinde yaklaşık 20.000.000 grostonluk, okyanusa uygun 5.000 kadar gemi mevcuttu. Bkz: Edwards, *a.g.e.*, s. 17. Dolayısıyla okyanuslar İngiltere'nin hayatı, Kuzey Atlantik ise kalbiydi.

⁵⁶ Alman Deniz Kuvvetleri Yüksek Komutanlığı, VII/C/310, *U-Boat Commander's Handbook*, Thomas Publications, Gettysburg 1989, s. 92.

⁵⁷ Alman Deniz Kuvvetleri Yüksek Komutanlığı, VII/C/325, *a.g.e.*, s. 98.

geliştirilmesiyle birlikte taarruz yeteneklerinin olgunlaşması sayesinde⁵⁸ bir stratejinin parçası olabilecek konuma erişmişlerdi.

U-botların 1917'deki başarılarından sonra konvoy sisteminin tekrar denemesi ve bu sayede U-botlara karşı etkili bir koruma yönteminin geliştirilmesi ise Almanları yeni arayışlara itmiştir. İşte bu dönemde Komodor Herman Bauer, U-botların gruplar halinde avlanması önerisini ileri sürmüştü, ancak önerisi kabul edilmemiş ve kendisi de kısa bir süre sonra U-botlar haricinde başka bir birime transfer edilmişti. Bauer'in yerini alan Komodor Andres Michelsen ise onun planını hayata geçirmek istemişti. Ancak bunun için gerekli hazırlıklar 1918 Mayıs'ını bulmuştu ve artık Almanya savaşı kaybetmek üzereydi.⁵⁹ Kısacası plan ölü doğmuştu. Ama bu sadece Birinci Dünya Savaşı için geçerliydi.

İki Dünya Savaşı Arası Dönem'de geliştirilen "Kurt Sürüsü" taktiği, U-bot Filosu'nun İkinci Dünya Savaşı'nın ilk yarısındaki Müttefik konvoylarını ağır kayıplara uğratan bir çözüm yolu olarak ortaya çıkmıştır. İlk günlerdeki konvoylardan SC-7'ye, 18-19 Ekim 1940'ta altı U-bottan oluşan bir kurt sürüsü saldırısı sonucunda konvoy 79.646 tonluk 20 gemi kaybetti. Yavaş ve koruması zayıf olan bu konvoya saldıran U-botlar ise kayıp vermediler. Akabinde, 19-20 Ekim'de HX-79 konvoyuna beş U-bot saldırdı ve bu konvoy da 75.069 tonluk 12 gemi kaybetti. Hızlı konvoy statüsündeki⁶⁰ HX-79 daha iyi korunduğu halde, U-botlar yine kayıp vermeden işlerini görmüşlerdi. Bu dönemde Müttefik gemilerinin mürettebatının tecrübesizliği ve konvoylar için koordineli bir savunma planı bulunmaması, kayıpların bu denli yüksek olmasının önemli nedenlerindendi.⁶¹ Dolayısıyla, bu dönem U-bot sürüleri için oldukça kolay bir dönemdi.

1941'de konvoylardaki Müttefik mürettebatı daha talimli olup, savunma sistemleri de gelişmişti. 1941 Mart'ında beş gün arayla girdikleri mücadeleyi kaybeden en büyük üç U-bot asının kaybedilmesi vakaları, İngilizlerin artık

⁵⁸ Brodie, *a.g.e.*, s. 76.

⁵⁹ Edwards, *a.g.e.*, s. 14. Aslında bu planın Birinci Dünya Savaşı koşullarında uygulanabilirliği, ancak savaşın bir ya da iki yıl uzamasına bağlı görünmektedir. Çünkü o dönemde U-bot Filosu'nun C³ faaliyetlerinin İkinci Dünya Savaşı'ndakiler gibi gelişmiş olmadığını göz ardı etmemek gerekir. Nitekim 8 Mayıs 1918'de dokuz U-bot ile yapılan ilk deneme başarısız olurken, av bölgesinde konvoylar halinde geçiş yapan 293 gemiden sadece üçü batırılabilmiş, buna karşı iki U-bot kaybedilmişti. Bkz: Edwards *a.g.e.*, s. 14.

⁶⁰ Konvoylarda farklı hızlarda birçok çeşit geminin bulunması konvoy hızının en düşük gemilere göre ayarlanmasını mecbur kıldığı için bu durum konvoyları U-botlar için adeta "açık büfe" yapıyordu. Bunu gidermek için "yavaş" ve "hızlı" olan iki konvoy tipi oluşturulsa da bunun sadece bir yere kadar faydası dokunmuştur.

⁶¹ Edwards, *a.g.e.*, s. 47. HX-79'un korunması için refakatçi olarak konvoya iki destroyer, dört korvet, üç trol teknesi ve bir de mayın temizleme gemisi verilmişti. Bkz: Edwards, *a.g.e.*, s. 47.

koordineli bir savunma taktiği geliştirdiklerinin göstergesiydi.⁶² Dolayısıyla, Atlantik Muharebesi'nin gitgide kızışacağı ortadaydı. Almanya'nın bu muharebeyi acilen kazanması gerekiyordu. Ne de olsa savaşın uzaması, Almanya'nın aleyhine olurdu. Dönitz "300 U-botla İngiltere'nin birkaç ayda dizleri üzerine çökertilebileceği" iddiasında erken dönem için haklıydı. Ne var ki, 1941 Şubat'ına gelindiğinde bunun yolunun U-bot üretim programının kontrolüyle olacağını gören Dönitz'in bu konuda Raeder'e sunduğu teklif kabul edilmedi.⁶³ Öte yandan bütün imkânları zorlayan İngilizler de 1941'de 1.200.000 grostonluk yeni deniz taşıtı ürettikleri, ⁶⁴ bu oran Dönitz'in hedefleri doğrultusunda U-botlar tarafından iki ay içinde batırılacak gemi tonajına eşitti.

Bu arada ABD henüz savaşa girmemişti. Ancak Roosevelt İngilizlere yardım etmek için adeta çırpınıyordu. Roosevelt'in 18 Mart 1941'de Amerikan Güvenlik Bölgesi sınırlarını 26° Batı enlemine kadar genişletmesi de aslında ABD'den çok İngilizlerin lehine olan bir gelişmeydi.⁶⁵ Nitekim bu sayede Amerikan refakatçi gemileri, New York'tan 4.300 km doğudaki İzlanda'ya kadar konvoyları koruyabileceklerdi. Birinci Dünya Savaşı'nda yaptığı hataları tekrarlamak istemeyen Almanya ise ABD'nin savaş dışı kalmasına şimdilik özen gösteriyordu. Böylece U-bot sürülerinin konvoyları avlama bölgesi önemli ölçüde daralmış oluyordu.

Amerikan ve İngiliz donanmaları 1941 Eylül'ünden itibaren Kuzey Atlantik konvoylarını korumak için aktif işbirliği yapmaya başladılar. 4 Eylül'de Amerikan muhribi *Greer* ve U-652 arasında yaşanan manevralar, tam bir köşe kapma mücadelesini andırmaktadır. Karşılıklı ateş açılmasa da ABD bu mücadeleyle U-botlara karşı Kuzey Atlantik Muharebesi'ne dâhil oldu. Nitekim bu sırada bir İngiliz uçağının U-652'ye karşı sualtı bombası bırakması, Amerikan muhribinin İngilizler lehine U-bota karşı avantaj sağladığını ve dolayısıyla Amerikalıların U-botlara karşı İngilizlerle koordineli çalıştığını gösteriyordu. Uçağı fark etmeyen ve saldıranın Amerikan muhribi olduğunu sanan U-652 ise muhribe bir torpil fırlattı, ancak isabet ettiremedi. Her iki taraf zarar görmese de ABD artık Kuzey Atlantik

⁶² Edwards, *a.g.e.*, s. 48-49. Üç büyük as, yani en çok gemi batıran U-bot komutanları Binbaşı Otto Kretschmer, Binbaşı Gunther Prien ve Yüzbaşı Joachim Shepke'ydi. Birlikte avlanmakta olan Kretschmer ve Shepke'nin U-botları batırıldıklarında; Shepke ölmüş, Kretschmer ise esir düşmüştü. Kretschmer'in savaşın en çok tonajlı gemi batıran U-bot komutanı olarak kalması, bundan sonraki dönemde U-bot komutanlarının çoğunun fazla uzun hayatta kalamamasıyla ilişkilendirilebilir. Kretschmer toplamda 273.043 grostonluk 46 gemi batırmıştı. Kaybedilen bu üç as komutanın bir buçuk sene zarfında batırdığı toplam 113 gemi 591.000 grostonu geçiyordu. Bkz: <http://uboat.net/men/aces/top.htm> (Erişim Tarihi: 15.10.2012).

⁶³ Roy Conyers Nesbit, *Ultra versus U-Boats, Pen & Sword Military*, Barnsley 2008, s. 43.

⁶⁴ Max Hastings, *All Hell Let Loose*, HarperPress, London 2011, s. 278.

⁶⁵ Edwards, *a.g.e.*, s. 49.

Muharebesi'ne dâhil olmuştu.⁶⁶ Bundan üç ay kadar sonra ABD'nin savaşa girmesi ise U-botlara Atlantik'te tam bir hareket serbestisi kazandıracaktı. Ne de olsa, ABD'nin savaşa katılmasıyla Amerikan Güvenlik Bölgesi ortadan kalkacak, böylece ABD'nin doğu kıyıları ve Meksika Körfezi av bölgesine dâhil edilecekti.

ABD savaşa 7 Aralık 1941'de, Japonların gerçekleştirdiği Pearl Harbour Baskını ile Pasifik Donanmasına aldığı ağır yarayla girdi. Japonlar baskında istedikleri hedefe tam ulaşamaları da Amerikan Donanmasının sekiz muharebe gemisini saf dışı bırakmışlardı. 10 Aralık'ta ise Japonların Malezya'ya yapacakları çıkartma harekâtını önlemeye giden iki İngiliz muharebe gemisi *Repulse* ve *Prince of Wales* Japonlar tarafından batırıldılar. Bu gelişmeler Japonların Güneydoğu Asya ve Pasifik'te Müttefikleri kolaylıkla oyalayacağı ve hatta üstün geleceği konusunda Hitler ve Ribbentrop üzerinde ikna edici tesir yapmış olmalı ki, Kuzey Atlantik'te ABD ile karşı karşıya gelmeye o zamana kadar sakınan Almanya 12 Aralık'ta ABD'ye savaş ilan etti. Dolayısıyla, Kuzey Atlantik Muharebesi için şimdi yepyeni bir sayfa açılıyordu. Ne de olsa Deniz Kuvvetleri ABD'nin ilk savunma hattı olduğu kadar, ilk taarruz hattıydı da.⁶⁷

Önceliği Pasifik'e veren ABD'nin 1942 yazına kadar oradaki durumu dengeleme mücadelesi Almanlara önemli bir fırsat tanıdı. ABD dünyadaki petrol üretiminin % 70'ine sahipti ve Meksika Körfezi de tanker trafiğinin en yoğun olduğu kesimdi. Bunun yanı sıra Teksas limanlarından Amerikan pamuk mahsulünün % 30'u, önemli oranda kütük, potasyum hidrat ve sülfür ABD'nin doğu kıyısı boyunca kuzey limanlarına taşınıyordu. Durumu iyi bilen Dönitz, hemen "*Paukensschlag* Harekâtı"nı başlattı.⁶⁸ 1942 Ocak'ının ikinci haftasında meyvelerini vermeye başlayan bu harekâtın ilk iki ayı boyunca, Almanlar ABD'nin doğu kıyılarının açıklarında rahatlıkla 350.000 grostonluk gemi batırdılar.⁶⁹ Altı ay kadar süren harekât tamamlandığında, sadece yedi U-botun kaybına karşı 2.000.000 grostonluk 397 gemi batırılmıştı.⁷⁰ 1942 Haziran'ına gelindiğinde ise Alman U-botların sayısı 331'e ulaştı ve bunların 140'ı operasyonel olup, 50'si de seferdeydi.⁷¹ Bu gelişmeler Alman kurmaylarını U-botlarla İngiltere'ye uygulamaya çalıştıkları ablukayı ABD'nin devreye girmesine rağmen devam ettirebileceklerine inandırmış olmalı. Bununla birlikte refakat gemilerinin artırıldığı Atlantik'te, artık her konvoya hepsi de daha iyi cihazlarla donatılmış

⁶⁶ Edwards, *a.g.e.*, s. 49-50.

⁶⁷ Brodie, *a.g.e.*, s. 14.

⁶⁸ Drumbeat (Davul Sesi) Harekâtı.

⁶⁹ Edwards, *a.g.e.*, s. 60.

⁷⁰ <http://uboot.net/ops/drumbeat.htm> (Erişim Tarihi: 15.10.2012).

⁷¹ Keegan, 1993 *a.g.e.*, s. 229.

muhrip ve korvetler veriliyor, hatta bazı konvoylardaki refakatçi sayısı bir muhrip ve dört korvet ortalamasının üstüne çıkıyordu. Buna karşı 1942'nin ikinci yarısında konvoy muharebelerine katılan U-botların sayılarının da 10-20 arası gibi önekilere oranla daha yüksek olduğu görülmektedir.⁷² Sonuçta 1942 boyunca U-botların kurbanı olan gemiler, bir önceki seneye göre % 167 gibi muazzam bir artışla 5.800.000 grostonu bulmuştur.⁷³ Bu arada bir önceki savaşta konvoy sistemini 1917-1918'de kullanmakla birlikte ABD'nin bu konuda bir doktrin geliştirmemesi, İkinci Dünya Savaşı'na girdiğinde 1917'deki tecrübelerine geri dönmelerini getirdi ki,⁷⁴ bu dönemde U-botların artan başarılarında bunun da önemli ölçüde etkisi vardı.

Ancak ABD'nin savaşa girmesi, Kuzey Atlantik'te konvoylar için hava desteğinin muazzam oranda artışını getirdi. Uçaklar da denizaltılar gibi ama onların aksi bir alanda deniz savaşlarına üçüncü boyutu kazandırmışlardı. Bu durum U-botlar için en önemli dezavantajdı. Nitekim konvoylar için en büyük destek uçaklardan geliyordu. Bunun nedeni yüzeyde ya da iyi havalarda yüzeyin biraz altında seyreden U-botların yüksekte daha kolay tespit edilebilmesiydi. Önceleri konvoylara sağlanan hava desteği İngiliz deniz karakol uçaklarının menziliyle sınırlıydı ve dolayısıyla U-botlar da Kuzey Atlantik'in çoğunda geniş bir avlanma bölgesi buluyorlardı. ABD'nin savaşa girmesiyle birlikte B-24 *Liberator* gibi Amerikan uzun menzilli bombardıman uçaklarının deniz karakol tipleri, Atlantik'teki mücadeleyi U-botlar için zorlaştırdılar. Deniz modeli bir miktar su altı bombası taşıyabilen *Liberator*lar sekiz kişilik mürettebata, iyi bir silah donanımına ve 5.955 km menzile sahipti. Dokuz RAF⁷⁵ filosu bu uçaklarla donatıldı.⁷⁶ Buna rağmen konvoyların korumasında başrolü hâlâ muhripler ve korvetler oynuyordu. U-botların en zor avlayabildiği gemiler ise su üstünde onların yaklaşık iki misli hızla seyreden transatlantiklerdi. Bu nedenle askerlerin ve Churchill gibi önemli şahısların savaş boyunca bu tip gemilerde taşındıkları çok görülmüştür.

1941-1942 döneminde U-botların avlanmaları, 1939-1940 dönemine göre daha zorlaşsa da daha fazla sayıda U-bot hizmete girdiği ve bazı teknolojik yeniliklerle bunlar çeşitlendirildikleri için, başarı ibresi hâlâ Almanlardan yanaydı. Ancak Dönitz U-botların Almanya'ya zafer getirmesi için Müttefik gemi inşa kapasitesinin üstünde gemi batırması gerektiğini biliyordu. Müttefik propagandası olarak görülen bilgilere göre Müttefikler 1942'de 8.200.000, 1943'te ise 10.400.000 grostonluk gemi imal kapasitesine sahipti. Alman uzmanlar ise bu sayıyı 5.000.000 groston olarak düzeltmişlerdi ve buna

⁷² <http://uboat.net/ops/convoys/battles.htm> (Erişim Tarihi: 15.10.2012).

⁷³ http://uboat.net/ops/combat_strength.html (Erişim Tarihi: 15.10.2012).

⁷⁴ Keegan, 1984 *a.g.e.*, s. 59.

⁷⁵ Royal Air Force, İngiliz Hava Kuvvetleri.

⁷⁶ Nesbit, 2008 *a.g.e.*, s. 118.

dayanan Dönitz de Hitler'e 1942'de verdiği raporda ayda 400.000-500.000 gemi batırmalarının yeterli olacağını belirtmişti. U-botlar 483.000 aylık ortalama ile bunu sağlamışlardı. Bununla birlikte, 1942 Haziran'ına gelindiğinde ayda 30 yeni U-bot hizmete girer hale gelmişti.⁷⁷

Nitekim 1939'da İngiltere'nin yıllık mal ithalatı 55.000.000 tonken, 1941 Ocak'ında bu miktar yıllık 35.000.000 tona düşmüş, Mart'ta ise 30.000.000 tonun altına inmişti. Yiyecek ithalatı 15.000.000 tonla dibe vurduğu için ülke içinde bazı kısıtlamalara gidilmişti. Churchill anılarında "Haritalar, eğriler, istatistiklerle gösterilen bu biçimsiz ve ölçüsüz tehdittense, tam teşekkül istila girişimini yeğlerdim. Yaşam hatlarımıza yönelik bu ölümcül tehdit bağırsaklarımı kemiriyordu." demiştir.⁷⁸

Churchill'in bu düşünceleri Dönitz'in geliştirdiği ve Raeder tarafından göz ardı edilen teorinin stratejik boyutunun tutarlılığını ortaya koymaktadır. Nitekim İtalyan denizaltı harekâtının etkisizliği üzerine, Dönitz 1941'in ikinci yarısında Akdeniz'e de U-bot göndermek zorunda kaldı. Atlantik'teki etkinliğinin bir ölçüde azalmasına rağmen 1941 Aralık'ında U-botlar ve ticari gemiler arasındaki kayıp oranı 1:13 oldu ve bunun içinde Güney Atlantik'teki oran 1:81 gibi muazzam ölçüde asimetrikti. Artık Almanların gemi batırma hızı İngilizlerin inşa kapasitesinin üstüne çıkmıştı ki, İngiliz Ticari Filosu savaşın başından itibaren 3.000.000 azalmıştı.⁷⁹ Dönitz'in istediği bunun sürekliliğinden başka bir şey değildi.

U-botların başarıları artınca Dönitz'in istediği de gerçekleşmiş ve savaşın başında düşük olan U-botların üretimi peyderpey artırılmıştı. Aslında U-bot kayıpları da artmaya başlamış ve sadece Haziran-Eylül arasında bir önceki sene boyunca verilen kayba ulaşılmıştı.⁸⁰ Kaybedilen U-botların mürettebatı ise Almanların en deneyimli U-bot personeli arasındandı.⁸¹ Yine de Dönitz durumdan memnundu. Ne de olsa karşılıklı istatistikler Almanların denizlerdeki başarısını açıkça ortaya koyuyordu. U-bot Filosu ise 1941 sonunda 236'ya çıkmıştı⁸² ve bu durum İngiltere'yi o kadar kötü bir duruma

⁷⁷ Edwards, *a.g.e.*, s. 74.

⁷⁸ Martin Gilbert, *Churchill*, İstanbul, İş Bankası Yayınları 2011, s. 813.

⁷⁹ Keegan, 1993 *a.g.e.*, s. 228.

⁸⁰ 1941 boyunca toplam 35 U-bot kaybedilirken, 1942 Haziran-Eylül arasındaki bu dört aylık süre zarfında 34 U-bot kaybedilmişti. Bkz: <http://uboot.net/fates/losses/1942.htm> (Erişim Tarihi: 15.10.2012).

⁸¹ Buna paralel İngiliz konvoylarındaki denizcilerin kalitesi de hızla düşmüştü. 1943 Mart'ındaki HX229/SC122 konvoylarındaki refakatçilere verilen 127 subayın sadece 24'ü deneyimli olup, kalanlar ise çoğu 1939'dan önce deniz bile görmemiş ihtiyattı. Bkz: Keegan, 1993 *a.g.e.*, s. 237.

⁸² Keegan, 1993 *a.g.e.*, s. 228.

sokmuştu ki, Almanların İngiltere'ye uyguladıkları abluka sonuç vermeye oldukça yaklaşmıştı.

1942 kapanırken ise 87 U-bot kaybına karşı 1.094 Müttefik gemisi batırılmıştı ve bunların arasında aşırı sayıda İngiliz tankeri de mevcuttu. Böylece İngilizlerin petrol rezervi savaş zamanının en alt düzeyi olan 300.000 tona inmişti ki, bu miktar 1939'dakinin üçte ikisiydi.⁸³ Müttefik yıllık gemi inşa kapasitesi ABD'nin savaşa girmesiyle 7.000.000 grostona ulaşmışsa da 7.750.000 groston gemi batırılmıştı. Böylece U-bot ve ticari gemiler arasındaki kayıp oranı 1:10 gibi yüksek bir seviyede seyretmişti.⁸⁴ Bu başarılarda 1942 Şubat'ında Alman bilim adamlarının İngiliz Kraliyet Donanmasının kullandığı "3 No'lu Şifre"yi kırmış olmasının da etkisi vardı. Böylece kurt sürülerinin intikalleri doğrudan ana hedeflere yapılabiliyordu.⁸⁵

Ancak bu, Dönitz'in istediği sonun başlangıcıydı. Elinde ise 212'si operasyonel, toplam 393 U-bot mevcuttu. Ama bunlardan sadece 100 kadarı Atlantik'i geçmek için üretilen uzun menzilli modellerdi.⁸⁶ Yine 1942'de yeni geliştirilen "Süt İneği" lakaplı birkaç Tip-XIV Tanker U-bot Atlantik'e açılmıştı. Bunlar artık ABD'nin doğu kıyısına kadar yayılan abluhanın sürekliliği için U-botların daha uzun süre harekât alanında kalabilmesi amacıyla geliştirilmişti. Batı Atlantik'teki Müttefik kayıplarındaki artış ise Amerikalıların kendi karasularında etkili bir konvoy sistemi kurmasına kadar devam etti.⁸⁷ 1943'e girilirken, Alman U-bot filosu gücünün tepe noktasına yaklaşmıştı. 30 Ocak'ta Dönitz Büyük Amiralliğe terfi ettirildi ve Raeder'in yerine Deniz Kuvvetleri Komutanı yapıldı. Nitekim 1943'ün ilk dört ayında 325 gemi batırılmıştı ki, başarılı bir yıl olan 1942'nin ilk dört ayındaki skorla baş başa gidiyordu.⁸⁸ Durumun İngiltere için ne kadar kritik olduğunu gören Roosevelt ise Churchill'e elinden gelen en iyi desteği veriyordu. Buna rağmen Amerikan gemi inşa kapasitesi henüz muazzam bir ihtiyacı karşılayacak kadar genişlememişti.⁸⁹

⁸³ Edwards, *a.g.e.*, s. 127.

⁸⁴ Keegan, 1993 *a.g.e.*, s. 230.

⁸⁵ Nesbit *a.g.e.*, s. 85.

⁸⁶ Tip-IX'lar Tip-VII'lere göre daha uzun menzilli olup, silah kapasiteleri de daha fazlaydı. Savaş boyunca U-bot filosunun ana savaş gücünü oluşturan bu iki U-bot sınıfindan 709 Tip-VII ve 159 Tip-IX hizmete girmişti (Gannon, *a.g.e.*, s. 7).

⁸⁷ Bob Whitney, *The U-Boat Peril: A Fight for Survival*, Cassel Military Classics, London 1986, s. 78.

⁸⁸ http://www.uboot.net/allies/merchants/losses_year.html (Erişim Tarihi: 21.12.2012).

⁸⁹ Nesbit, *a.g.e.*, s. 94.

Almanya'ya Amerikan-İngiliz Deniz Ablukası (Haziran 1943-Mayıs 1945)

Biskay Körfezi Fransız batı sahilindeki üslerde bulunan U-botlar sayesinde U-botların Atlantik'teki en önemli çıkış bölgesi haline gelmişti. Biskay'daki U-bot trafiği 1942 Haziran'ında 45 iken, 1943 başlarında 100'e ulaştı ve 1943 ilkbaharında da 150'ye yükselmesi bekleniyordu.⁹⁰ Bu durum Müttefikleri U-botları avlamak için Nisan ve Mayıs boyunca bu bölgede bazı harekâtlar düzenlemesine neden oldu. Biskay'ın çıkışı hava-deniz işbirliğiyle U-botlar için zorlaştırıldı. Harekâttaki en önemli pay uçaklara aitti.⁹¹ Nitekim İngilizler bu görev için bölgeye yakın üslerde toplam 350 uçaklı iki hava grubu konuşlandırmışlardı.⁹²

Mayıs'ta yapılan hava saldırıları nedeniyle, U-botlar bu bölgede motorlarını şarj edebilmek için su üstüne çıkmaya bile zorlanır duruma geldiler. Bunu önceleri geceleri yaparken, 10 cm'lik radar⁹³ ve *Leigh Light* ışılđıyla donatılan bombardıman uçaklarının gece saldırılarına karşı koyamamaları nedeniyle bu işlemi 17 Haziran'da verilen bir emir üzerine gündüz ve her 24 saatte 4-6 saat olarak yapmaya başladılar. Bu durumda saldırı tehlikesi artmakla birlikte, en azından uçaksavarla karşı koyma imkânı vardı.⁹⁴ Bu, bir ölçüde işe yaradı. İngiliz Sahil Komutanlığının Biskay üzerindeki devriye uçuşlarını sıklaştırmasına rağmen, Haziran'dan itibaren gündüz U-botlara alçak irtifadan saldıran uçaklar daha güçlü uçaksavar ateşle karşılaşmaya başladılar. Ancak 1 Mayıs-2 Ağustos arasında Kıyı Komutanlığı düşürülen 57 uçağına karşı 28 U-bot batırdı ki, Dönitz aldığı bu önlemin bir hata olduğunu sonradan kabul etmiştir.⁹⁵ Dönitz ayrıca 12 Haziran'da, daha önce 3-5 U-botluk grupların birlikte çıktıkları Biskay'dan toplu çıkışları yasakladı.⁹⁶ Tek kolay çıkış körfezin güneyindeki İspanyol sularıydı. Ancak bu yolun uzunluğu U-botların görev yerlerine intikallerini geciktiriyordu.

⁹⁰ Michael Gannon, *Black May*, Dell Publishing, New York, 1999, s. 101.

⁹¹ Zaten U-botlara karşı verilen mücadelede en başarılı savaş aracının uçaklar olduğu görülmektedir. Savaş boyunca Atlantik'te batırılan 772 U-botun 305'i kıyılarda üslenen uçaklar tarafından, 28'i hava-deniz ortak faaliyetiyle, 52 U-bot ise RAF'ın liman bombardımanları sayesinde batırılmıştır (Gannon, *a.g.e.*, s. 420).

⁹² Gannon, *a.g.e.*, s. 417.

⁹³ Almanlar bu radarın varlığından ancak 1943 Ekim'inde haberdar olmuşlardı. Bkz: http://www.uboat.net/history/fight_back_order.htm (Erişim Tarihi: 02.01.2013).

⁹⁴ Gannon, *a.g.e.*, s. 416-417.

⁹⁵ Stephen Roskill, *The Navy at War 1939-1945*, Wordsworth Editions, Hertfordshire, 1998, s. 304-305.

⁹⁶ Gannon, *a.g.e.*, s. 416-417.

1943 Mayıs'ı beklenmedik bir şekilde Atlantik Muharebesi'nin dönüm noktası oldu. Alman U-bot Filosu için "Kara Mayıs" diye adlandırılan bu ay içinde 49 Müttefik gemisinin batırılmasına karşı kaybedilen U-bot sayısı 42'yi buldu. 1943 yazında bunu 79 U-bot daha izledi. 1942 boyunca toplamda 86 U-bot batırılmıştı. 1943'te ise bu sayı 243'e, yani yaklaşık üç katına fırladı.⁹⁷ Üretilen 10 tanker U-botun da yedisi kaybedi ki, bu da Atlantik'te U-botların daha uzun süre görev yapma yeteneğini büyük ölçüde ortadan kaldırdı.⁹⁸ Denge bir anda Almanların aleyhine dönmüştü. Dönitz hatıratında 31 Mayıs'ta "Atlantik Muharebesi'ni kaybettik" diye yazmıştır.⁹⁹ Müttefikler dengeyi sağlamakla kalmamış, 1943 Haziran'ından itibaren dengeyi kendi lehlerine hızla bozmuşlardı. Öyle ki, 1943 Temmuz'u ve 1945 Mayıs'ı arasında U-botlar ve Müttefik ticari gemileri arasındaki kayıp oranı 1:2 olarak seyretmiştir.

Fransa'da yeni bir cephe açılması için hazırlanan *Overlord* Harekâtı'nın rahatlıkla yapılabilmesinin iki ön şartı mevcuttu. Bunlar denizde ve havada kesin üstünlük sağlamaktı. Müttefikler 1944'e, Atlantik'e hâkim bir konumda girdiler. 1944 Şubat'ındaki "*Big Week*" sayesinde Almanya Hava Savaşı'nda da kesin üstünlük sağladılar. Müttefik Kuvvetler Başkomutanı Orgeneral David D. Eisenhower'in raporlarına göre, 1944 ilkbaharında Müttefik hava harekâtlarının getirdiği yakıt kıtlığı hem Alman bombardıman kuvvetinin dağılmasına yol açmış hem de U-bot tehdidinin azalmasına etki etmişti.¹⁰⁰ Gerçi yeni torpido donanımları U-botların hassas vuruş kabiliyetini artırdı ve ONS.18 ve ON.202 konvoylarına yapılan saldırılarda kullandıkları T-V anti-destroyer akustik güdümlü torpiller sayesinde U-botlar başarılı oldular.¹⁰¹ Buna rağmen, 16-19 Şubat 1944 arasındaki ONS.29 Konvoyu saldırısı sırasında verdikleri kayıplardan sonra, U-botlar bir daha konvoylara saldırmadılar.¹⁰²

Böylece Normandiya Çıkartması'nın önündeki tek güçlü engel Alman kara gücü kalmıştı. Yine de Eisenhower çıkartma günü olan "D Günü"nde U-bot filosunun elinden geleni her şeyi yapacağını farkındaydı ve harekâta 130 U-botun katılacağını, bir süre sonra da bu sayının takviyeyle 200'e varacağını düşünüyordu.¹⁰³ Ancak Eisenhower'in elindeki raporlarda beklenen U-bot

⁹⁷ <http://www.uboot.net/fates/losses> ve <http://www.uboot.net/fates/losses/1943.htm> (Erişim Tarihi: 21.12.2012).

⁹⁸ Gannon, *a.g.e.*, s. 412.

⁹⁹ Gannon, *a.g.e.*, s. 409.

¹⁰⁰ *The World War II Collection*, The Stationery Office, London 2001, s. 217.

¹⁰¹ Gannon, *a.g.e.*, s. 412.

¹⁰² Gannon, *a.g.e.*, s. 413.

¹⁰³ *The World War II Collection*, *a.g.e.*, s. 219.

harekâtı abartılmıştı. Ama çıkartmayı denizden engelleyebilmek için her ne pahasına olursa olsun birçok U-bot çıkartma filosunu önlemeye gönderildi. Bunun bir intihar görevi olduğunu bilen Dönitz, çıkartmanın yapıldığının ertesi günü olan 7 Haziran'da U-botlara verdiği emirde özetle “çıkartmanın başarıya ulaşması halinde savaş sanayi için hayati öneme sahip büyük bir toprak parçası kaybedeceklerini ve Almanya'nın sanayi bölgelerinin tehdit altına gireceğini, dolayısıyla her U-botun kaybı pahasına sonuna kadar Müttefik gemilerine saldırması gerektiğini” vurgulamıştır.¹⁰⁴ Harekât U-botlar adına bir felaket oldu. U-botların çoğunun Biskay Körfezi'nde toplandığını bilen Müttefiklerin Manş'ın batısında oluşturdukları hat üzerinde RAF¹⁰⁵ Kıyı Komutanlığının hava devriyeleri U-botlara karşı kuş uçurtmadılar. Kötü havanın yardımıyla hattı aşmayı başaran birkaç U-bot ise bir etkinlik sağlayamadı.¹⁰⁶

Bundan sonraki U-bot harekâtları genellikle intihar saldırılarını andırıyordu. 1944 Ağustos'unda 40 U-bot kaybedildi.¹⁰⁷ Fransa kıyıları bir bir Müttefiklerin eline geçti. Normandiya Çıkartması'ndan sonra Atlantik'teki en önemli U-bot üssü olan Brest, uzun süren sokak savaşlarının ardından 18 Eylül'de düştü. Ancak 25 Temmuz'da başlattıkları Kobra Harekâtı ile Fransa'nın doğusuna yönelen Amerikalılar, tüm güçlerini buraya akıttıkları için, diğer önemli U-bot üslerinin olduğu Lorient, St. Nazaire ve Quiberon Bay'i almak için yeterli birlik ayıramadılar. Bu nedenle buralar Almanların kontrolündeki yalıtılmış bölgeler olarak cephe gerisinde kaldılar.¹⁰⁸

Bütün bu olumsuzluklara rağmen, U-bot saldırılarından vazgeçilememesinin önemli bir sebebi vardı. *Kriegsmarine*'ye ulaştırılan *Luftwaffe* kaynaklı bir istihbarata göre; bir U-bot 6.000 grostonluk bir şilep ve 3000 grostonluk bir tanker batırıldığı zaman Müttefikler 42 tank, 155 mm'lik sekiz obüs, 87,6 mm'lik 88 tanksavar topu, 40 mm'lik 40 top, 24 zırhlı araba, 50 otomatik kundaklı makineli tüfek, 5.210 ton cephane, 600 piyade tüfeği, 428 tonluk malzeme, 2.000 ton yiyecek malzemesi ve 1.000 varil benzin kaybediyorlardı. Aynı sonuçları elde etmek için *Luftwaffe*'nin ise 3.000 hava hücumu gerçekleştirmesi gerekiyordu.¹⁰⁹ Zaten artık Almanya'nın hem deniz hem de hava gücü, kara gücüne zaman sağlamak için çabalıyorlardı. Dolayısıyla, zafer için beklenen mucize için *Kriegsmarine*'nin de sonuna kadar dayanması gerekecekti. İngiltere'ye uygulanan abluka ise artık gerilerde

¹⁰⁴ Nesbit, 2001:206

¹⁰⁵ Royal Air Force: İngiliz Kraliyet Hava Kuvvetleri.

¹⁰⁶ *The World War II Collection, a.g.e.*, s. 283.

¹⁰⁷ <http://www.uboat.net/fates/losses/1944.htm> (27.06.2020).

¹⁰⁸ *The World War II Collection, a.g.e.*, s. 265.

¹⁰⁹ Jean Noli, *Amiralin Kurtları*, Çev. İtah Eroğlu, Baskan Yayınları, İstanbul 1974, s. 436.

kalmıştı ve Müttefik Donanması Almanya'yı Fransa-Norveç ekseninde hapsedmişti. 1944 sonbaharında düşman hatlarının oldukça gerisinde kalan, Fransa'nın Atlantik sahilindeki Alman deniz üsleri etkisizleşmişlerdi. Dolayısıyla, Atlantik'e yönelik Alman deniz gücü de önemli oranda yeniden Almanya ve Norveç'teki üslerine döndü. Ancak alan daraldığı ve Müttefik hava gücü üstün olduğu için Alman limanları sürekli bombalanıyor, büyük Alman savaş gemileri birer birer batırılıyorlardı. Bunun üzerine donanmanın kalan su üstü savaş gemileri, Sovyet ilerlemesine karşı kara gücüne destek verecek harekâtlar için ağırlıklı Baltık'a kaydırıldı. Böylece Almanların batıdaki deniz ablukasını yeniden kırabilecek tek kuvvet olarak U-bot Filosu kalmıştı. Ancak U-botların Atlantik'e açılmaları artık çok zordu.

Ablukayı yeniden kırabilmek için devrim niteliğinde, yeni bir denizaltıya ihtiyaç vardı. Almanlar bu U-botu zaten Walter Tip-XXI olarak geliştirmişlerdi. Aslında Dönitz bunlar gelene kadar "fedakârlık stratejisi" izleyerek dayanmaya çalışıyordu. Tip-XXI'ler gelince yeniden başarı şansı artacaktı.¹¹⁰ Çünkü üstün savaş yeteneğine sahip olan Tip-XXI'in sualtı hızı da su üstündeki kadar yüksekti ve taşıdığı 23 torpilin 18'ini 20 dakika içinde ateşleyebiliyordu. RAF Bombardıman Komutanlığının Hamburg, Kiel ve Bremen'deki tersaneleri hedef alarak bombalaması, zaten hakkında üretim kararı geciken Tip-XXI'lerin hizmete girmesini daha da geciktirecek şekilde üretimlerini yavaşlatmıştı. Buna bağlı olarak, Baltık'taki denemeler de gecikmişti.

Almanlar çok geç kalmışlardı. Savaş bittiğinde ancak 30-50 kadar Tip-XXI deneme seferlerini tamamlamak üzereydi ve sadece bir tanesi operasyoneldi.¹¹¹ Bu yeni U-botun yeteneklerinin muharebe alanında keşfi, bu yeni kuşak U-bot için mürettebatın eğitimi, U-bot koruganlarında bunlar için yapılacak düzenlemeler ve bir yandan da Almanya'da gitgide yoğunlaşan yakıt kıtlığı gibi nedenler, zaten geliştirilmesi yanlış kararlarla geciktirilen bu denizaltıları savaşa yetiştirememişti. Bununla birlikte Amerikan "Guppy" sınıfıyla birlikte birçok Sovyet denizaltısına örnek olan¹¹² Tip-XXI, İkinci Dünya Savaşı'ndaki denizaltı teknolojisini Soğuk Savaş'a taşıyan U-bot olmuştur.

Kuzey Atlantik Merkezli Deniz Ablukasında Farklılaşan Gelişmeler

Savaş bittiğinde toplamda 21.570.720 grostonluk 5.150 Müttefik ve bağlantısız ülke ticari gemisi batırılmıştı. Denizaltıların bundaki payı 14.687.231 grostonluk 2.828 gemi olup, bunların çoğu U-botlar tarafından

¹¹⁰ Gannon, *a.g.e.*, s. 411.

¹¹¹ Gannon, *a.g.e.*, s. 415.

¹¹² Brodie, *a.g.e.*, s. 79.

batırılmıştır. İngilizlerin kayıpları toplamda 11.455.906 grostonluk 2.714 gemiydi. Kuzey Atlantik'te batırılan Müttefik gemilerinin toplamı ise İngiliz kıyıları ve Kutup bölgesiyle birlikte 3.663 olup, 15.668.331 grostonu bulmuştur.¹¹³ Bu istatistikler Atlantik'teki karşılıklı abluka girişimlerinin getirdiği mücadelenin ne derece çetin geçtiğini çok kısa bir şekilde özetlemektedir.

Almanya ve İngiltere'nin başını çektiği, ancak farklı dönemlerde Fransa ve ABD'nin de müdahil olduğu bu mücadelenin nasıl bir etkiye sahip olduğunu anlamak için konuyu iki farklı boyutta incelemek yararlı olacaktır. Bunlar stratejik boyut ve teknolojik boyut olarak öne çıkmaktadır. Bu kapsamda stratejik boyut çerçevesinde söz konusu ablukaya ana aktörlerin karşılıklı askerî-siyasi kararlarının etkileri incelenirken, teknolojik boyut olarak ise özellikle savaş sırasında deniz savaşları için sürekli geliştirilen araç ve cihazların kullanımlarının abluğa üzerinde ne tür değişikliklere neden olduğu ya da olabileceği üzerinde durmak gereklidir.

Stratejik Boyut

Artık yelkenli gemiler çağının gerilerde kalmasıyla deniz savaşları 19. yüzyıldan itibaren yepyeni bir görünüme bürünmüş ve süreklilik kazanan bir gelişme içinde 20. yüzyılın ilk çeyreğini geride bırakmıştı. Bu dönemde uluslar stratejik hedefleri doğrultusunda donanmalarına ciddi oranda bütçeler ayırmaya başlamışlardı ki, bunun şüphesiz Avrupa'daki en önemli uzantısı Almanya ve İngiltere arasındaki yarış olmuştur. İngiltere okyanuslara hâkim yapısıyla sömürgecilikte birinci sıradayken, birliğini 19. yüzyılın ikinci yarısında henüz sağlayan Almanya ise sömürgelere ulaşmak için en büyük rakibi olarak gördüğü İngiltere'nin donanma gücünü dengeleme çabasına girişmiş, ancak bu çaba Birinci Dünya Savaşı sırasında Almanya için stratejik bir sonuç vermemişti.

Birinci Dünya Savaşı sonrasında büyük oranda etkisizleştirilen Alman Deniz Kuvvetlerinin Hitler'in iktidara gelmesiyle birlikte *Kriegsmarine* adı altında yeniden şekillenmesi, Almanya'nın yeni bir savaşta okyanuslara yönelik yeni stratejilerin peşinde olduğunu gösteriyordu. Nitekim siyasi davranışlarında kıta Avrupa'sına hükmetme çabaları içinde olduğu açıkça gözlenen Nazi Almanya'sı, bunun önemli bir parçası olarak İngiltere'ye karşı deniz gücünü de yeniden ele aldı.¹¹⁴ İngiltere hâlâ donanmayı elindeki gücü

¹¹³ Roskill, *a.g.e.*, s. 447.

¹¹⁴ Alman deniz gücünün kıta Avrupa'sına hâkimiyetine hayati katkısı, Almanya 1942'de Avrupa hâkimiyeti hedefine geçici olarak ulaştığında ortaya çıkmıştır. Nitekim Hitler tarafından İngiltere'den Avrupa'ya gelebilecek tehdide karşı "*Festung Europa!*" (Avrupa Kalesi) sloganıyla batıyı savunma politikası uygulamaya konmuştu. 1942 Ağustos'unda Manş

korumaya yönelik bir araç olarak kullanmaya devam ediyordu. Almanya ise İngiltere ile deniz mücadelesine girmekten çekinen, buna rağmen İngiliz Kraliyet Donanmasına odaklı bir kuvvetlenme öneren deniz subaylarıyla doluydu. Demek ki, istemeseler de eninde sonunda İngiliz deniz gücüyle karşı karşıya kalacakları Almanların bilinçaltında yer etmişti. Bunda aşağılanmanın getirdiği öç alma duygusunun verdiği istekliliğin önemli payı vardır. Dolayısıyla İngiliz Kraliyet Donanmasını perişan edecek zafer Almanya için bir stratejik ihtiyaç olarak görülürken, bunun Alman denizciler için ise öncelikle bir psikolojik zafer ihtiyacı niteliğinde olduğu düşünülebilir. Ancak böyle bir gereksinimi karşılamak için sadece Tirpitz'in yaptığı gibi yeniden donanmayı güçlendirmek yetmezdi. Onun itibarını yüceltmek için kademeli olarak yeni stratejik hedefler göstermek de gerekliydi.

O dönemde Hitler'in antlaşmaların getirdiği kısıtlama duvarını yıkarak Almanya'yı önceden Tirpitz'in kurduğu gibi büyük bir donanmaya yeniden kavuşturma düşüncesi, Alman deniz subayları için adeta bir hediye idi. Açık denizlere yönelik stratejilerin ve muazzam bir donanma programının hazırlanması konusunda Hitler ve Raeder iyi anlaşıyorlardı. Bununla birlikte, Raeder'in Almanya'nın Orta Atlantik'in batısını kontrol etmesi düşüncesiyle Azor Adaları, Kanarya Adaları ve Cape Verde'yi ele geçirmesi talebi, ABD'yi Almanya'ya karşı savaşa sürükleyebileceği düşüncesi nedeniyle Hitler'den dönmüştü.¹¹⁵

Raeder hayalci biri değil, bir stratejistti. Deniz ablukasının kırılması için yüksek riskli ve yüksek bedelli seferlere girişmeye değerdi. Bunun en güzel örneği ise Norveç Seferi'dir. 1940'ta Norveç'in işgali, *Kriegsmarine*'nin kolaylıkla üstesinden gelemeyeceği bir harekât olarak görülmesine rağmen, son derece hesaplı ve riskli bir planlama sayesinde başarılmıştır. Bu işgal ablukanın kırılmasında en büyük paya sahip olmuş ve Fransa Seferi de bunu tamamlamıştı. Dolayısıyla, İzlanda gibi kıtadan uzak ama stratejik önemi yüksek bir adaya bile ikinci ve daha küçük çaplı bir riskli sefer düşünülebilirdi. Nitekim ABD'nin etkisi altına giren bu ada, savaş boyunca Müttefik rotalarını kuzeyden destekleyen çok önemli bir üs vazifesi görmüştür.

Almanlara açık denizlerde abluka uygulama yeteneği kazandıran, başarıları Açık Deniz Filosu'nun yetersizliğini örten U-botlar olmuştur. Denizaltıların yaptıkları aslında ülkelerin Atlantik'te çağlar boyunca

kıyısındaki Dieppe'ye yapılan Müttefik çıkartması ise Almanya'nın İngiltere'ye karşı deniz gücünün en zayıf olduğu bölgeden denenmiş ve başarısız olmuştu.

¹¹⁵ John Keegan, *The Second World War*, Pimlico, London 1997, s. 112. Almanya Japonya'nın Pearl Harbour'a saldırmasından dört gün sonra, 11 Aralık 1941'de, acele ederek ABD'ye savaş ilan etmişti. Buradan anlaşıldığı kadarıyla, Hitler aslında ABD ile Japonya olmadan savaşmak istemiyordu.

Amerikalardan Avrupa'ya yük taşıyan düşman gemilerini korsan maskesi altında batırmalarının daha ileri bir şeklidir. Nitekim Fransız deniz taktisyeni Sebastien-François Bigot de Morogues “Deniz taktikleri esas itibariyle silahlara dayalıdır; bunlar değişirse gemilerin inşasında ve bunların kullanılmasında değişikliklere ve nihai olarak da donanmaların tertiplenmesinde ve yönetiminde değişikliklere neden olur” diye yazmıştı.¹¹⁶ Bununla birlikte, denizaltıların tarihi eski de olsa, kitlesel kullanılmaları Birinci Dünya Savaşı'nı bulmuştu. Kitlesel kullanılmalarının nedeni ise Almanların üstesinden gelemediği İngiliz ablukasını bu yeni silahla kırmak istemesinden başka bir şey değildi. Ancak Almanların ablukayı kırması, 1940 yılında mümkün oldu. Ama bunda U-botlardan önce Fransa ve Norveç'in işgalleriyle elde edilen üslerin payı öncelikliydi. U-botlar ise asıl bundan sonra, İngiltere'ye uygulamaya başladıkları ablukayı tırmandırmada başrolü oynadılar.

Dönitz'in 50'si harekât halindeki, Atlantik'te dolaşabilen 300 U-botun Almanya'ya İngiltere'ye karşı savaşı kazandıracığı düşüncesi, aslında Atlantik Savaşı'nın ikinci yarısının temelini teşkil etmektedir. Bu dönem Raeder'in görevini Dönitz'e terk ettiği ve Dönitz'in de *Kriegsmarine*'yi büyük ölçüde U-botlara indirgediği dönemdir. Dönitz stratejik sonuca ulaşma konusunda haklı çıkmış, ancak onun Atlantik stratejisinin uygulanmasında geç kalınmıştı. Çünkü Almanya bu kuvvete 1942 Temmuz'unda ulaşabildi.¹¹⁷ Bu dönem ABD'nin Pasifik'te Japonları 4-7 Haziran'da durdurduğu Midway Deniz Muharebesi'nden bir ay sonraydı. Dönitz'in hesabında ABD yoktu. Dolayısıyla, Dönitz'in hedefi savaşın ilk yılları için geçerliydi. Raeder ve Dönitz'in doktrin konusunda anlaşamamasının sebebi de savaşın erken başlamış olmasına bağlıydı. Dönitz'in sunduğu memorandum ise Almanya'nın Açık Deniz Filosu'nun hazırlıksızlığını radikal bir çözümle kapatmaktan ibaretti. Ancak Almanya ihtiyacı olan bu çözümü zamanında kabul etmeyerek, hayati bir hata yaptı.

Atlantik Muharebesi'nin kilit gücü şüphesiz ABD olmuştur. ABD'nin öncelikli harekât sahası Pasifik'ti. Eğer ABD 1942 Haziran'ında Midway Deniz Muharebesi'ni kazanmasaydı, Amerikan deniz taşıtları üretiminin Atlantik'e ayıracağı kaynak yetersiz kalacaktı. Bu da Akdeniz ve Avrupa harekât sahalarındaki bütün Müttefik harekâtları sekteye uğratabilirdi. Bu durumda savaş Almanya'nın lehine uzayabilirdi. Bu da Almanların deniz, hava ve kara araç ve malzeme kayıplarını minimize edeceği için Müttefiklerin son derece aleyhine bir durum teşkil ederdi. Bununla birlikte, ABD'nin kısa sürede üretmeye başladığı “*Liberty*” sınıfı şileplerin kitlesel üretimi ve

¹¹⁶ Mahan, *a.g.e.*, s. 37.

¹¹⁷ Keegan, 1997 *a.g.e.*, s. 90.

ABD'nin her iki savaş sahasına birden bunlardan fazla fazla sürmesi, U-botlara karşı verilen kayıpların kapatılmasını sağladı.¹¹⁸

Hitler ataları gibi bir kara savaşçısıydı. Öncelikli görevi kara gücünü yakından desteklemek olan hava kuvvetlerine gerekli önemi veriyordu. Deniz gücüyle ilgili bilgi ve düşünceleri ikinci planda kalıyordu. Ayrıca deniz kuvvetleri en çok kaynak tüketen yapıya sahipti ve yıllarca bir araya getirilen kaynaklar, Tsushima ya da Jutland gibi büyük bir muharebede denizin dibini boylayabilirdi. Hitler Almanların büyük stratejisi Haushoffer'in Avrasyacı çizgisine de sahipti. *Blitzkrieg*'i odağına oturttuğu kara kuvvetleri, Hitler için her şeydi. Ancak savaş İngiltere ile başladığı için bu işte bir tutarsızlık vardı. Belki de o dönemde Fransa'nın kara gücüne karşı kazanılan erken zafer, İngiltere'nin denize bağlı jeostratejik gücünün üstünü örtmüştür.

İkinci Dünya Savaşı'nda Almanya'nın savaştığı ana aktörler olan İngiltere, Sovyetler Birliği ve ABD arasında hangisinin daha öncelikli düşman olduğu görüş açılarına göre farklılık göstermektedir. Dolayısıyla, üç tarafı tamamen denize dayanan Avrupa'nın savunulabilmesi için denizdeki dengenin var olması gerekiyordu. Alman liderler bu tecrübeye yabancıydılar. Dolayısıyla kaynak tahsisinde bir türlü stratejik sonuca ulaşamayan Doğu Cephesi'nin öncelikli olması, en çok *Kriegsmarine*'nin savaş kapasitesini etkilemiştir.

1942-1943'ten önce U-bot üretimine öncelik verilmemişti.¹¹⁹ Almanların kaynak yetersizliği ve Hitler'in deniz savaşlarının önemini anlamaması, Raeder'in Açık Deniz Filosu'nun geliştirilmesindeki ısrarıyla birleştiğinde, Dönitz'in talepleri önünde sağlam bir duvar oluşmuş ve bu duvar Dönitz *Kriegsmarine*'nin başına gelene kadar yıkılmamıştı. Ne var ki, bu atama Stalingrad Muharebesi'nin bitimine denk geldi. Kuzey Afrika'da genişleyen Mihver varlığı da aynı dönemde Libya'nın çoğunu terk etti ve Sicilya'ya yakın Tunus'u mesken tuttu. Tesadüf o ki, Kuzey Afrika Cephesi'nin kapanması ve U-botların "Kara Mayıs"ı da aynı ay içinde vuku buldu. Dolayısıyla, U-bot filosuna kaynak ayrılması için artık çok geçti. 1943 sonbaharında yoğunlaşan Almanya Hava Savaşı nedeniyle kaynaklar hiçbir zaman yeterli olamayacaktı. Nitekim 1939-1943 arasında konvoyları hedefleyen U-botlar, en iyi oldukları bu dönemde bile konvoylardan yavaş olanların % 8'ini, hızlı olanların ise % 4'ünü vurmaya başarabilmişlerdi.¹²⁰ Dolayısıyla, 1943'ten itibaren Almanların Atlantik Muharebesi'ni kazanabilecekleri yönünde bir bahis oynansa, bahis oranındaki paydanın önceki döneme göre asimetrik şekilde artmış olması gerekirdi.

¹¹⁸ Prefabrik üretim olan *Liberty* şilebi kısa sürede ve çok sayıda üretilebiliyordu. *Liberty* 7.000 grostondu ve saatte 20 km hız yapabiliyordu (Edwards, *a.g.e.*, s. 75).

¹¹⁹ Hastings, *a.g.e.*, s. 284.

¹²⁰ Hastings, *a.g.e.*, s. 284.

Almanların tamamen siyasi nedenlerden ötürü donanmayı etkili bir şekilde desteklememeleri de Almanya'nın Atlantik'teki savaşı kazanmalarını önleyen önemli bir başka faktördü. Hem Raeder hem de Dönitz *Kriegsmarine*'yi siyasi olayların dışında tutmayı başardılar. Ancak *Kriegsmarine* bunun bir sonucu olarak *Des Heeres*¹²¹ ve *Luftwaffe*'nin ihtiyaçlarının karşılanmasına öncelik verilmesi gibi bir sorunla karşılaşmıştı. Özellikle de donanmaya bağlı geniş çaplı bir hava gücünün kurulamamış olması, *Luftwaffe*'nin adeta sahibi olan *Reichsmarschall* Herman Göring'in nüfuzundan kaynaklanmıştır. *Luftwaffe*'yi baştan yaratan Göring, uçan her şeyin kendisine ait olduğu düşüncesindeydi. Bu nedenle Raeder ve Göring arasında donanma havacılığının kontrolü üzerine henüz 1937'de başlayan bu çatışmayı Raeder kazanamadı.¹²² 1930'larda *Kriegsmarine*'nin 700 uçağın üzerinde bir hava gücüne sahip olması söz konusuysen, bu hep hayalde kaldı. Savaş sırasında *Luftwaffe*'ye bağlı gelişigüzel, kısa menzilli ve genelde etkin olamayan bir kuvvet deniz gücünü desteklemek amacıyla ayrılmışsa da U-botlara destek vermekten uzak kaldı.¹²³ Göring Raeder'e vaat ettiği, 1942'ye kadar 700 uçaklık 62 filo teklifinin arkasında da durmadı.¹²⁴ Nitekim 1943 başlarında görevden ayrılacağı sürece girildiğinde, Raeder Hitler'den ardınlını ve donanmayı Göring'ten korumasını istemiştir.¹²⁵ Savaşın erken başlamasıyla zaten altüst olan donanma programı, Göring'in kaprisleriyle hava desteğinden de yoksun kalınca, *Kriegsmarine*'nin elindeki kuvveti verimli kullanabilmesi Müttefiklerin Atlantik Savaşı'ndaki faaliyetlerine bağlı olmuştur.

Almanya Avrupa'daki kaynaklar sayesinde 1943 Haziran'ında başlayan ikinci Müttefik ablukasına Birinci Dünya Savaşı'ndakine oranla daha iyi dayanmıştır. Birinci Dünya Savaşı sonlarında Almanya'da patlak veren isyanların benzeri ise 1944 ve 1945'te ciddi yıkımların görüldüğü Almanya'da savaş biterken bile yaşanmamıştır. Bu dönemde savunmaya geçen Alman stratejisinin bir parçası olarak donanmanın rolü de değişmişti. *Kriegsmarine*'nin görevi artık savaşın başında olduğu gibi ablukayı kırmak değildi. Bunun yerine Müttefiklerin harekâtlarını engelleyecek şekilde Müttefik askerlerinin İngiltere'ye, Normandiya'dan sonra ise Fransa ve Belçika'ya birlik ve malzeme akışını kesmekle yükümlüydü.

¹²¹ Alman Kara Kuvvetleri.

¹²² Thomas, *a.g.m.*, s. 230.

¹²³ Gannon, *a.g.e.*, s. 408.

¹²⁴ Humble, *a.g.e.*, s. 41.

¹²⁵ Thomas, *a.g.m.*, s. 230.

Teknolojik Boyut

Görüldüğü gibi, İkinci Dünya Savaşı'na girilirken Almanların deniz stratejisinde izledikleri yöntemleri geliştirmede genel bir başarı göze çarpmaktadır. Her ne kadar Müttefikler Alman Donanmasına 1943 Mayıs'ından itibaren üstünlük sağlamışsa da bu üstünlüğün temelinde yatan sebep teknolojik ilerlemede ve üretimindeki Amerikan faktörüdür. Dolayısıyla konunun teknoloji boyutuyla değerlendirilmesi de stratejik boyutu kadar önem arz etmektedir.

Deniz savaşında asıl yenilen Almanların stratejisi değil, teknolojisi olmuştur. Alman teknolojisinin çıktısı olan deniz taşıtları şüphesiz standartların üstündeydi. Ancak filosunun çoğunu önceki savaş sonunda kaybetmiş olan ve Versailles'in kısıtlamalarından *Kriegsmarine* henüz hazırlık yapmaya başladığında savaşın patlak vermesi, Alman deniz taşıtlarını sayısal açıdan son derece yetersiz kılmıştı. Geç dönemde inşa edilen *Bismarck* ve *Tirpitz* gibi üstün nitelikteki iki muharebe gemisi ise dönemsel stratejik başarılarla imza atsalar da¹²⁶ Atlantik'teki savaşın gidişatını değiştirecek stratejik bir etki yaratamadılar.

Savaşa hazırlıksız yakalanan Alman Açık Deniz Filosu'nun yetersizliği, savaş sırasında az maliyetle ve kısa sürede hızla üretilen ve daha etkin olduklarını da kanıtlayan U-botların parlamasına neden oldu. U-botların başarıları özelliklerinde yatıyordu ve bu da teknolojik ilerlemenin önemli bir parçasıydı. U-botlar sayesinde Birinci Dünya Savaşı sonlarında başlayan donanma teknolojileri yarışı da özellikle İkinci Dünya Savaşı'nda hız kazandı.

Kriegsmarine 1943'te U-botların geceleri karşılaştıkları tehditleri sırasıyla; görünerek, ses kaynaklı ya da ASDIC ile tespitle mümkün olduğu belirtiyordu.¹²⁷ Denizaltı tespitinde ASDIC'e sahip savaş gemileri savaş boyunca 246 U-botun batırılmasında doğrudan rol oynarken, 48 U-botun batırılmasına ise destek vermişlerdir.¹²⁸ Ancak ASDIC hava şartlarının kötüleşmesine paralel olarak etkisini yitiriyordu. Çünkü gemilerden yayılan radyo dalgaları, dalgaların yükselmesiyle kesintiye uğrayamaya başlıyordu.¹²⁹ Böylece yüzeydeki bir U-botun muhriplerdeki radarla takibi güçleşiyor ve

¹²⁶ *Bismarck* henüz ilk seferinde batırılmıştı. Ancak batırılana kadar İngilizlerin Kuzey Atlantik'teki Yurt Filosu ve Batı Akdeniz'deki "H" Gücü'nü peşine taktığı için, İngilizlerin aynı dönemde Akdeniz'den Balkanlar'a ya da Girit'e yapabileceği acil bir yardım ihtimalini ortadan kaldırmıştı. *Tirpitz* ise Norveç fiyortlarından ayrılmamasına rağmen, hem Kutup Konvoyları hem de Müttefiklerin Batı Avrupa'ya yönelteceği hareketler için son derece rahatsız edici bir koz olmuştu.

¹²⁷ Alman Deniz Kuvvetleri Yüksek Komutanlığı, VII/A/198, *a.g.e.*, s. 68.

¹²⁸ Keegan, 1984, *a.g.e.*, s. 19.

¹²⁹ Donald Macintyre, "Science v. U-boat", *War Monthly*, Issue 15, 1975, s. 34-41, s. 36.

yitiriliyordu. Dolayısıyla, U-botlar kötü hava şartlarında daha güvenli bir şekilde avlanma imkânına sahiplerdi. Ama onlar da kötü havalarda konvoya fazla rastlayamıyorlar, rastladıkları konvoylar ise genellikle dağıldıkları için gemilerin tek tek takibi sürü formasyonunu bozuyordu.

Kurt sürülerinin en zayıf noktasını şüphesiz telsiz sistemi oluşturuyordu.¹³⁰ Bunlar telsiz bağlantısı olmadan işlevlerini devam ettiremezlerdi. Telsiz bağlantıları sayesinde radara yakalanmalarının artması ise kurt sürülerinin işlevlerini kaybetmesine yol açmış ve savaşın son döneminde, mevcut teknolojinin yetersizliği nedeniyle Almanlar bu taktikten vazgeçmek zorunda kalmışlardı. Bunda Müttefiklerin DSH için yaptıkları yatırımın büyük rolü vardır. Ne de olsa radyo dalgalarının kaynağını yakalayan radar teknolojisindeki ilerlemeler, U-botların düşüşünde en önemli teknolojik etkiye sahip olmuştur. 1940'ta İngiliz muhriplerinin kullandıkları radar takımları yeni geliştirilmişlerdi ve 50-150 cm dalga boyunda çalışıyorlardı. Bunlar bazı muhriplere monte edilmişlerdi. Ne var ki, bu cihazlar U-botların yerini belirlemek için yetersiz kalıyordu.¹³¹ Dolayısıyla bu dönemde U-bot tespiti ancak çıplak gözle yapılabiliyordu. Bu arada Fransızların 16 cm'lik radar üzerindeki araştırmalarının belgelerindeki veriler, Almanların Fransa'yı işgali sırasında imha edilmeden önce İngilizlere aktarılmıştı.¹³²

U-botlara hayati darbenin indirilmesi desimetrik radarın geliştirilmesiyle olmuş ve bunlarla birlikte daha iyi ışıldaklarla donatılan uzun menzilli uçaklar, motorlarını şarj için gece su yüzüne çıkan U-botları bile buldukları yerden avlamaya başlamışlardı. U-botların şnorkelle donatılması 1943-44 gibi geç bir tarihi bulmuştu. Ancak 3 cm'lik radarın geliştirilmesiyle şnorkelli U-botlar da kolay av haline gelmişlerdi ki,¹³³ "D" Günü'ndeki U-botlara karşı harekâta bunun etkisi görülmüştür.

İkinci Dünya Savaşı boyunca Alman silah teknolojisi genel olarak diğer ülkelerden ileride seyretmiştir. Ancak teknoloji sarhoşu olan Alman karar alıcılarının dünyadan ileride bulunmalarına rağmen, isabetli teknolojik kararları zamanında almada genellikle başarısızlığa uğradıklarını görüyoruz. Havada ilk askeri jeti zamanında etkili kullanma fırsatını kaçırdıkları gibi, denizaltı teknolojilerinde devrim niteliğinde olan elektro-dizel Walter Tip-XXI U-botun erkenden hizmete sokulmasını da aynı şekilde sağlayamadılar. Savaşın son bir yılı boyunca seri üretilen Tip-XXI'lerin, sualtı hızlarının su

¹³⁰ Keegan, 2004, *a.g.m.*, s. 266.

¹³¹ Macintyre, *a.g.e.*, s. 37.

¹³² Bu radarla U-bot tespiti ilk olarak ancak 17 Mart 1941'de, 1600 metre mesafeden yapılmıştır (Macintyre, *a.g.e.*, s. 37).

¹³³ Gannon, *a.g.e.*, s. 414.

üstü hızları kadar yüksek olmaları sayesinde muhripleri ve korvetleri rahatlıkla atlatarak konvoylara sızabilecekleri savaşın son anında ispatlanmıştı.¹³⁴ Öyle ki, Tip-XXI'lerin savaş yeteneklerinin üstünlüğü refakat gemilerini de tehdit edebilecek düzeydeydi. Şnorkel ve hassas radar karşısı yeni cihazlar artık standart donanım olarak Tip-XXI'in sualtı seferlerinde çok daha uzun süreli sualtı seyir imkânı sağlıyordu. Dolayısıyla, uçaklara karşı da azami koruma sağlanmıştı. Torpil atışları için gerekli teknik bilgileri hesaplayan elektronik cihazlar ise hedeflerin vurulması için kesinlik ve zaman kazandırır nitelikteydi. Böylece "Kurt Sürüsü" filoları yeniden ve daha kuvvetli bir şekilde oluşturulabilecekti. Ancak savaşın bitişi, Tip-XXI'in muharebe tecrübelerini tamamen kısıtlamıştır.¹³⁵

Sonuç

Tarihte uzun süredir var olan deniz ablukası, İkinci Dünya Savaşı'nda da önemini korumuştur. Bununla birlikte, Atlantik'teki mücadele önemli bir değişikliklerle genişlemiş ve bu doğrultuda deniz savaşında adeta bir devrim yaşanmıştır. Almanya Müttefik zaferini engelleyememişse de deniz ablukasının sadece açık deniz filolarıyla değil, denizaltı filolarıyla da uygulanabileceğini ispatlamıştır. Bunun en önemli kanıtı, savaştan sonra ABD'ye karşı SSCB'nin denizaltı üretimine verdiği önemde açıkça görülmektedir.

Müttefik donanmasının Alman U-bot filolarını yenmesi ise aslında Almanya'nın stratejik ve teknolojik karar alma hatalarından¹³⁶ kaynaklanmış olup, bu da U-bot Filosu'nun başarısını gölgelemiştir. Hâlbuki Alman U-bot harekâtının 1943 Mayıs'ına kadar İngiltere'yi ne derece zorladığı ortadadır. Harekâtın başarıya ulaşmaması ise ABD'nin savaşa girmesiyle Müttefiklerin dengeyi sağlaması sayesinde olmuştur. Dolayısıyla, Almanya'nın U-bot Filosu ile kendisinden daha üstün güce sahip olan İngiliz Kraliyet Donanmasını etkisiz bırakarak, İngiliz Ticari Filosu'na gerekli ölümcül darbeleri vurduğu ortadadır. Başka bir deyişle, Almanya İngiltere'nin kendisine uyguladığı ablukayı kırmakla kalmamış, U-botlarla ablukayı

¹³⁴ Noli, *a.g.e.*, s. 489-491.

¹³⁵ Konuyla ilgili olarak bkz: Noli, *a.g.e.*, s. 437.

¹³⁶ Stratejik hatalar burada iki şekilde gruplandırılabilir. Birincisi Almanya'nın ABD'ye savaş ilan etmesidir. ABD'nin Pasifik'teki deniz gücü ciddi bir darbe yemişken, kısa vadede Almanya ve Japonya ile aynı anda savaşması olanaksız görülmüyordu. Amerikan Donanmasının toparlanması 1943'e kadar sürmüştü, bu dönemdeki eksikliğini Japonya'nın fazla genişlemesinden doğan coğrafi avantaj ve denize yönelik hava gücü ile dengelemeyi başarmıştır. İkincisi ise Doğu Cephesi ile alakalı olup, Sovyetler Birliği'ne savaş açmasından ziyade Rusya'da yürütülen genel harekâtlarda yapılan stratejik hatalar üzerinedir.

İngiltere'ye geri çevirmeyi başarmıştır. İngiltere'nin bu ablukayı ancak ABD'nin Atlantik'e doğrudan katılımıyla kırabildiğini görüyoruz.

Almanya'ya uygulanan deniz ablukası ABD'nin savaşa girmesinden bir buçuk sene sonra, 1943 Mayıs'ında U-bot harekâtının başarısızlığa uğramasıyla yeniden ve Atlantik genelindeki oldukça geniş bir bölgede tesis edilmiştir. Bu strateji Orta ve Kuzey Atlantik boyunca ABD'den İngiltere'ye, ardından da Batı Avrupa kıyılarına doğru bir sene boyunca gitgide daralan bir abluka çemberi şeklinde gelişmiştir. Almanya'nın İngiltere'ye uygulamakta olduğu deniz ablukası ise hemen ortadan kalkmamış, bu daralmayla birlikte gitgide zayıflayarak kısa bir süre daha devam etmiştir.

Almanlar Açık Deniz Filosu'nun ağır kayıplara uğramasını istememişlerdi. Ama gemilerin tek başlarına görev yapmaları da saldırı etkinliği açısından verimli olmuyordu. Genellikle muharebe gemilerinden en çok iki ya da üçü bir araya getirilerek, bir görev gücü oluşturuluyordu. Nitekim İngiltere'ye karşı *Bismarck* ve *Tirpitz* gibi üstün gemilerin kullanımları da gerektiği gibi olamamıştır. Bu iki geminin birlikte görev yapması beklenirken, inşası ve mürettebat eğitimi erken tamamlanan *Bismarck* alelacele göreve yollanmış ve erken gelen önemli başarılarına rağmen, bu ilk görevini tamamlayamamıştı. *Bismarck*'ın akıbetinin gölgelediği ikizi *Tirpitz* ise Norveç fiyortlarından fazla ayrılmadığı için yeterince etkin olamamıştır. Ablukanın kırılması ve karşı ablukanın uygulanmasında etkisiz kalan Alman Açık Deniz Filosu, verim açısından U-bot Filosu ile tam bir tezat teşkil etmiştir.

Kaynakça

- Alman Deniz Kuvvetleri Yüksek Komutanlığı, U-Boat Commander's Handbook, Thomas Publications, Gettysburg 1989.
- Brodie, B., Yaratılan Deniz Gücünün Stratejisi, Çev. Yılmaz Dalkanat, Doruk Yayıncılık, İstanbul, 2011.
- Churchill, W. S., 2. Dünya Savaşı Hatıraları: Savaşın Alacakaranlık Dönemi 1939-1940, Çev. Ö. Andaç Uğurlu, Örgün Yayınevi, İstanbul 2004.
- Churchill, W. S., 2. Dünya Savaşı Hatıraları: Tek Başımıza Mücadele 1940, Çev. Ö. Andaç Uğurlu, Örgün Yayınevi, İstanbul 2005.
- Dear, I. C. B. (gen. ed), The Oxford Companion to World War II, Oxford University Press, Oxford 2001.
- Edwards, B., Dönitz and the Wolfpacks, Cassell Military Classics, London 1999.
- Gannon, M., Black May, Dell Publishing, New York 1999.

- Gilbert, M., Churchill, İş Bankası Yayınları, İstanbul 2011.
- Grant, R.G., *Battle at Sea*, Dorling Kindersley Limited, London 2010.
- Hastings, M., *All Hell Let Loose*, HarperPress, London 2011.
- <http://www.german-navy.de/kriegsmarine/ships/auxcruiser/index.html> (Erişim Tarihi: 31.01.2013).
- <http://www.uboaat.net> (Erişim Tarihi: 24.08.2012).
- <http://www.worldwar1.co.uk/light-cruiser/hms-Pathfinder.html> (Erişim Tarihi: 27.06.2020).
- <https://www.britannica.com/event/Vichy-France> (Erişim Tarihi:01.07.2020).
- Humble, R., *Hitler'in Açık Deniz Filosu*, Çev. Tayfun Mater, Baskan Yayınları, İstanbul 1976.
- Keegan, J. (gen. ed), *The Rand McNally Encyclopedia of World War II*, Rand McNally, Chicago 1984.
- Keegan, J., *Battle at Sea*, Pimlico, London 1993.
- Keegan, J., *Intelligence in War*, Pimlico, London 2004.
- Keegan, J., *The Second World War*, Pimlico, London 1997.
- Macintyre, D., "Science v. U-boat", *War Monthly*, Issue 15, 1975, s. 34-41.
- Mahan, A. T., *Deniz Gücünün Tarih Üzerine Etkisi 1660-1783*, (çev. A. Tunçer Büyükonat), Griffin, İstanbul 2011.
- Nesbit, R. C., *Ultra versus U-Boats*, Pen & Sword Military, Barnsley 2008.
- Noli, J., *Amiralin Kurtları*, Çev. İtah Eroğlu, Baskan Yayınları, İstanbul 1974.
- Pallud, J. P., "U-boat Bases in France", *After the Battle*, No:55, 1987, s. 1-46.
- Roskill, S., *The Navy at War 1939-1945*, Wordsworth Editions, Hertfordshire 1998.
- The World War II Collection*, The Stationery Office, London 2001.
- Thomas, C., "Erich Raeder and the Coming of the Second World War", *The Seventh Symposium of the U.S. Naval Academy*, (gen. ed. Cogar William E, *Naval History*), Scholarly Resources Inc, Wilmington 1988.
- Wark, W. K., "Naval Intelligence in Peacetime: Britain's Problems in Assessing the German Threat, 1933-39", *The Sixth Symposium of the U.S. Naval Academy*, (gen. ed. Masterson, Daniel M. *Naval History*), Scholarly Resources Inc, Wilmington 1987.
- Whitney, B., *The U-Boat Peril: A Fight for Survival*, Cassel Military Classics, London 1986.
- Wragg, D., *Plan Z The Nazi Bid for Naval Dominance*, Pen & Sword, Barnsley 2008.

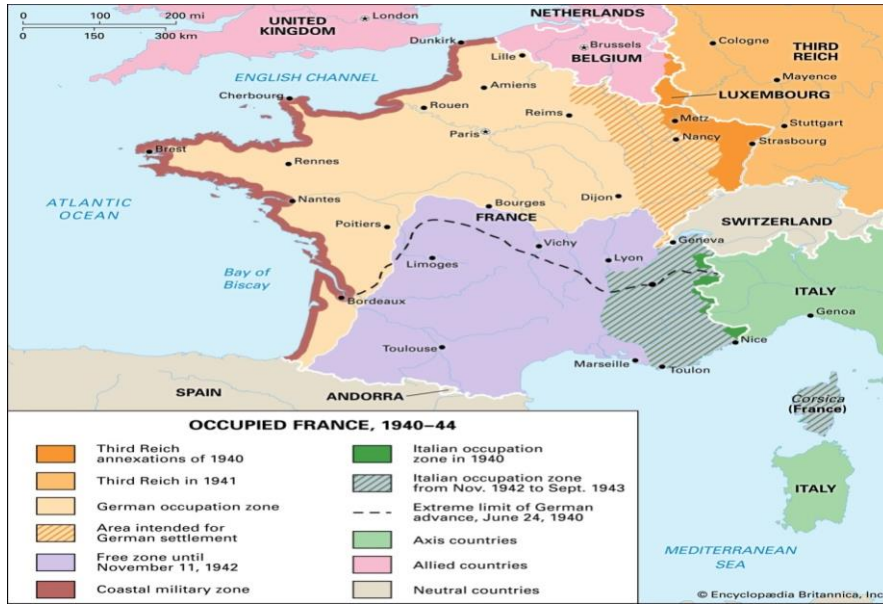
EklerTablo 1: İkinci Dünya Savaşı Öncesinde Alman-İngiliz Donanma Güçleri¹³⁷

Tür	Almanya 1933	İngiltere 1933	Almanya 1939	İngiltere 1939
Muharebe Gemisi	0	12	3 (cep zırhlısı)	12
Muharebe Kruvazörü	0	3	2	3
Kruvazör	5	52	8 (2'si ağır)	62
Uçak Gemisi	0	6	0	7
Muhrip	14	150	22	159
Torpidobot	12	0	12	11
Denizaltı	0	52	57 (26'sı okyanus tipi)	54
Mayın Döşeme Gemisi	0	1	0	1
Refakat Gemisi	0	34	8	38

Tablo 2: İkinci Dünya Savaşı'nda U-Botlar Tarafından Batırılan Müttefik Gemisi¹³⁸

Yıl	Batırılan Gemi (groston)
1939	600.000
1940	2.300.000
1941	2.200.000
1942	5.800.000
1943	2.300.000
1944	600.000
1945	200.000
Toplam	14.000.000

¹³⁷ Wark, *a.g.m.*, s. 193.¹³⁸ http://www.uboat.net/ops/combat_strength.html (Erişim Tarihi: 23.08.2012).

Harita 1: Fransa'nın Almanya'nın İşgaline Giren Batı Sahili¹³⁹

¹³⁹ <https://www.britannica.com/event/Vichy-France> (Erişim Tarihi:01.07.2020).

BÜLENT ECEVİT: DP İKTİDARINA MUHALİF AYDIN / SİYASETÇİ SİLÜETİ

SILHOUETTE OF AN INTELLECTUAL / POLITICIAN
DISSIDENT TO THE POWER OF THE DEMOCRATIC
PARTY:

BULENT ECEVİT

Yaşar ÖZKANDAŞ •

Makale Bilgisi

Başvuru: 17.12.2021

Kabul: 26.07.2022

Article Info

Received, Dec,17,2021

Accepted: Jun,26,2022

Öz

Mustafa Bülent Ecevit, Türk siyasal hayatını şekillendiren en önemli aktörlerden biri olmuştur. 1950'li yıllardan itibaren Türkiye'deki siyasal yaşam üzerine düşünmeye başlamıştır. Çeşitli gazete ve dergilerde yayımlanan köşe yazılarında Demokrat Parti (DP) iktidarına karşı oldukça sert bir muhalefet sergilemiştir. Bir müddet sonra da Cumhuriyet Halk Partisi'nden (CHP) aktif siyasete katılmıştır. Bu çalışma Ecevit'in değerlendirmelerinden hareketle 1950'li yıllardaki siyasal tavrını ve görüşlerini ortaya koymayı amaçlamıştır. Yapılan çözümleme sonucunda Ecevit'in, DP iktidarıyla birlikte başlayan dönemi Türk demokrasinin gelişimi üzerinde olumsuz etkiler bırakan bir dönem olarak tasvir ettiği gözlemlenmiştir. Kuvvetler ayrılığına dayalı ve anayasal kurumlar vasıtasıyla denetlenebilen bir parlamenter sistemi DP'ye alternatif bir siyaset anlayışı olarak öne sürdüğü görülmüştür.

Anahtar Sözcükler: Anayasa, Bülent Ecevit, Cumhuriyet Halk Partisi, Demokrasi, Demokrat Parti, Parlamenter Sistem.

Abstract

Mustafa Bulent Ecevit has been one of the most important actors shaping Turkish political life. Since the 1950s, he began to think about political life in Turkey. In his columns published in various newspapers and magazines, he demonstrated very

• Dr. Öğr. Üyesi, Bingöl Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, vozkandas@gmail.com, (ORCID: 0000-0003-2705-7026).

strong opposition to the power of the Democratic Party (DP). After a while, he participated in active politics as a member of the Republican People's Party (CHP). Based on Ecevit's assessments, this study aimed to reveal his political attitude and views in the 1950s. As a result of the analyses, it was observed that Ecevit portrayed the period that began with the DP government as a period that had a negative impact on the development of Turkish democracy. It was seen that he proposed a parliamentary system based on the separation of powers and supervised by constitutional institutions as an alternative political understanding to the DP.

Keywords: Constitution, Bülent Ecevit, Republican People's Party, Democracy, Democratic Party, Parliamentary System.

Giriş

Türk entelektüel hayatında ve siyasetinde önemli bir yer edinmiş olan Mustafa Bülent Ecevit, 28 Mayıs 1925 tarihinde İstanbul'da doğmuştur. Prof. Dr. Mehmet Fahri ile Ressam Fatma Nazlı çiftinin tek çocuğudur. İlk ve orta öğrenimini Ankara'da tamamladıktan sonra Robert Kolej'e devam etmiştir.¹ Öğrenimi süresince edebiyat, tercüme ve tarih derslerine ayrı bir ilgi göstermiştir. Kolejin tarih öğretmeni Cami Baykurt'un derslerini büyük bir dikkatle izlemiştir. İngilizcesinin giderek gelişmesinden hareketle İngiliz edebiyatının önemli metinlerini Türkçe'ye çevirmeye başlamıştır.² Robert Kolej'den 1944 yılında mezun olan Bülent Ecevit, kısa bir müddet Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi'ne devam ettikten sonra, buradaki öğrenimini yarıda bırakarak Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi'nin İngiliz Filolojisi bölümüne kayıt yaptırmıştır. Buraya devam ederken başbakanlığa bağlı Basın Yayın Genel Müdürlüğü'nde çevirmen olarak çalışmaya başlamıştır. 1946 yılında okul arkadaşı Raşan Aral ile evlenmiştir.³

Bülent Ecevit, Soğuk Savaş'ın yeni başladığı, Türkiye'nin bu savaşın cephe hattına yerleştiği ve çok partili siyasi hayata geçiş sancılarının yaşandığı bir dönem de Basın Yayın Genel Müdürlüğü'nün Londra Ataşeliğine atanmıştır.⁴ Ecevit, Cumhuriyet Halk Partisi'nin (CHP) 14 Mayıs 1950 genel seçiminde iktidarı kaybetmesine oldukça üzülmüştür. Türk siyasetine birtakım katkılarda bulunabilmek için Türkiye'ye dönmüştür. Londra dönüşü Nihat

¹ Orhan Koloğlu, *Kim Bu Ecevit*, Boyut Kitapları, İstanbul, 2001, s. 61, 62.

² Kayhan Sağlamer, *Ecevit Olayı Bir Başbakanın Doğuşu*, Belge Yayınları, Ankara, 1974, s.13, 27-36.

³ Mustafa Çolak, *Bülent Ecevit Karaoğlan*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2020, s. 64, 66.

⁴ Frank Tachau, "Bülent Ecevit", *Türkiye'de Liderler ve Demokrasi*, Ed: Metin Heper, Sabri Sayarı, Çev: Zuhâl Bilgin, Kitapyayınevi, İstanbul, 2008, s.122.

Erim'in vasıtasıyla CHP'nin yayın organı olan Ulus gazetesinde çalışmaya başlamıştır.⁵

Ecevit, Türkiye'nin değişen toplumsal koşullarının gerektirdiği yeni siyasetleri üretmekte en belirleyici siyasi profillerden birisi olmuştur. Ulus gazetesinde başladığı gazetecilik hayatıyla birlikte Türk siyasetinin gelişimi üzerine düşünmeye başlamıştır. Aktif siyasi hayatı da yine aynı gazetelerde Demokrat Parti (DP) tahakkümüne karşı mücadeleyle, daha başka bir ifadeyle demokrasi mücadelesiyle başlamıştır.⁶ Bu noktadan hareketle Bülent Ecevit'in DP iktidarına yönelik bakış açısı bu çalışmanın temel sorunsalı olmuştur. DP iktidarına karşı ortaya koyduğu yaklaşımı ve eleştirel tavrı metin boyunca incelenmeye çalışılmıştır.

1950'li Yılların İlk Yarısında Türk Siyaseti ve Bülent Ecevit

DP 14 Mayıs 1950 tarihinde gerçekleşen genel seçimde CHP'den siyasal iktidarı almıştır. Askeri müdahale söylentilerine rağmen iktidar demokratik bir ortamda el değiştirmiştir. Meclis, Celal Bayar'ı Cumhurbaşkanı seçmiş, Bayar da Adnan Menderes'i hükümeti kurmakla görevlendirmiştir. Refik Koralan ise Meclis Başkanlığı görevini üstlenirken yeni hükümet 22 Mayıs 1950 tarihinde açıklanmıştır.⁷

Çok partili hayata geçiş sürecinde DP'nin kurucuları kendilerini Atatürk Devrimi'nin tavizsiz bir izleyicisi olarak görmelerine mukabil iktidara geldikten sonra ilk icraatları bu yönde bir tartışmayı da beraberinde getirmiştir. Başbakan Adnan Menderes, kabinesinin programını 29 Mayıs 1950 tarihinde Meclis'te okurken oldukça dikkat çeken bir cümle kullanarak "*millete mal olmuş inkılaplarımızı mahfuz tutacağız*" demiştir.⁸ Bu yaklaşım çerçevesinde olsa gerek DP iktidarının ilk icraatlarından biri ezanın Arapça okunmasına yönelik yasağın 16 Haziran 1950 tarihinde kaldırılması olmuştur.⁹ Devamında okullarda din dersi almayı zorunlu kılan bir karar alınmıştır.¹⁰ Alınan bu kararlar hiç şüphesiz ki köktenci eğilimleri cesaretlendirmiştir. Partinin Konya İl Kongresi'nde bazı delegeler, fes, çarşaf ve Arapça harflere tekrar dönülmesi yönünde istekte bulunmuşlardır. Bunlar bütünüyle reddedilmesine rağmen

⁵ Can Dündar, Rıdvan Akar, *Karaoğlan*, Can Yayınları, İstanbul, 2015, s.40-42.

⁶ Kurtuluş Kayalı, *Türk Kültür Dünyasından Portreler*, İletişim Yayınları, 3. Baskı, İstanbul, 2014, s.35, 36.

⁷ Feroz Ahmad, *Demokrasi Sürecinde Türkiye 1945-1980*, Hil Yayınları, 4. Baskı, İstanbul, 2010, s.

⁸ *BCA 30-1-0-0/ 12-75-1.*

⁹ *BCA 30-1-0-0/ 13-76-5.*

¹⁰ *BCA 30-18-1-2/ 124-81-15.*

benzer talepler devam etmiş ve Atatürk büstlerini hedef alan saldırılar gündeme gelmeye başlamıştır.¹¹ Netice de yeni iktidar olumsuz gelişmelerin önüne geçebilmek için 25 Temmuz 1951 tarihinde “*Atatürk Aleyhine İşlenen Suçlar Hakkında Kanun*” isimli yasayı çıkarmak zorunda kalmıştır.¹²

DP iktidarının ilk yıllarında Londra’daki Türk Basın Ataşeliği görevinden Türkiye’ye dönmüş bulunan Bülent Ecevit, Ulus gazetesinde çalışmaya başlamıştır. Gazetede ilk aylarında bir taraftan Rahşan Ecevit’le birlikte kurucusu olduğu Helikon adında bir sanat derneğinin faaliyetleri hakkında bilgi veren haberler hazırlarken¹³ diğer taraftan da DP iktidarının söz konusu olan icraatlarına karşı tutkulu bir Kemalist savunu ortaya koymuştur. Bu çerçevedeki ilk yazısını Cemil Sait Barlas tarafından çıkarılan Pazar Postası dergisinde¹⁴ yayımlamıştır. Atatürk devrimlerinin “*halka mal olmuş*” ya da “*halka mal olmamış inkılâplar*” olarak bir ayrıma tabii tutulduğunu ifade ederek devrimlerden geriye dönüş tasarlandığını yazmıştır. Bu durumun Türk ulusunun çağdaş dünya ile bütünleşmesini tehlikeye atacağını belirtmiş ve Türkiye’yi Atatürk’ün çizdiği rotadan uzaklaştırarak Orta Doğu’da Batı’nın menfaatlerine “*bekçilik*” eden bir ülke konuma sürükleyeceğini iddia etmiştir.¹⁵ Daha sonraki değerlendirmelerinde ise “*Atatürk Aleyhine İşlenen Suçlar Hakkında Kanun*” isimli yasa üzerinden iktidara dönük eleştirisini sürdürmüştür. Atatürk’ün kişiliğinin “*koruyucu bir kanuna sarılıp rafa konulduğunu*” sonra da “*devrimlerin talanına girilmiş*” olduğunu ve bu sebeple 1923 yılından itibaren “*gözleri yarına çevirili*” gençliğin DP iktidarıyla birlikte “*düne özlem*” duymaya başladığını belirterek¹⁶ Menderes hükümetinin Atatürk ve devrimlerine bağlılığının samimiyetini tartışmaya açmıştır.

Ecevit, Atatürk devrimlerine bağlılık noktasında Kemalistçe biçimlenen eleştiri oklarını yalnızca iktidara değil muhalefete de yöneltmiştir. DP’nin seçmenlere yönelik popülist vaatlerin 14 Mayıs 1950 genel seçimini kazanmasında oldukça etkisi olduğunu¹⁷ düşünen CHP de benzer bir yöntem izlemeye başlamıştır.¹⁸ Ecevit her iki parti tarafından izlenen popülist yaklaşımı benimsememiş ve reddetmiştir. Demokrasilerde politikacıların yalnızca iktidara

¹¹ Feroz & Bedia Turgay Ahmad, *Türkiye’de Çok Partili Politikanın Açıklamalı Kronolojisi 1945-1971*, Kırmızı Kedi, İstanbul, 2021, s. 102.

¹² *Kanunlar Dergisi*, Cilt: 33. No: 8516, s.895.

¹³ Altan Öymen, *Değişim Yılları*, Doğan Kitap, 11. Baskı, İstanbul, 2018, s.643.

¹⁴ Altan Öymen, *Öfkeli Yıllar*, Doğan Kitap, 12. Baskı, İstanbul, 2018, s.643.

¹⁵ Bülent Ecevit, “İnkılâplar ve Dış Siyaset”, *Pazar Postası*, 12 Ağustos 1951.

¹⁶ Bülent Ecevit, “Devrimler Türkiye’inde: Dün ve Yarın”, *Ulus*, 19 Aralık 1952.

¹⁷ Metin Heper, *Türkiye’nin Siyasal Hayatı*, Doğan Kitap, İstanbul, 2011, s.179.

¹⁸ Feroz & Bedia Turgay Ahmad, *Türkiye’de Çok Partili Politikanın Açıklamalı Kronolojisi 1945-1971*, s.

karşı değil halka karşı da cesur olması lazım geldiğini belirtmiş ve siyasi hayatımızdaki bu davranış kalıbının problemlili olduğunu altını çizerek çok partili hayatın başladığı andan itibaren “*din ve gelenekler konusunda*” topluma tavizler verildiğini yazmıştır. Türkiye’deki siyasal kültürün 1950’lerden itibaren “*devrimleri feda pahasına da olsa oy toplamak*” kaygısına düşen aktörlerle tanışmaya başladığını düşünen Ecevit, bu davranışa yönelik kimselerin, Atatürk’ün işaret ettiği “*din oyunu aktörleri*” olduğunu iddia etmiştir.¹⁹

Ecevit’in 1950’li yılların ilk yarısındaki eleştirilerinde laiklik vurgusu görülmekle birlikte DP’nin anti- demokratik uygulamaları daha bir ön plana çıkmıştır. Ecevit, bu süreçte demokrasi meselesini metinlerinin merkezi yapmıştır. Muhalefet döneminde anti- demokratik yasaların kaldırılmasını, devlet başkanının ve yönetimin tarafsızlığının sağlanmasını isteyen DP, iktidar olduktan sonra siyasal liberalleşmeye oldukça mesafeli yaklaşmış ve bir süre sonra da otoriter bir tavır ortaya koymuştur.²⁰ DP oy sandığından çıkarak iktidar olmanın kendisine eleştirisiz, muhalefetsiz bir yönetim hakkı verdiğini düşünmeye başlamıştır. Kendini istediği kanunu çıkarma gücüne sahip bir güç merkezi olarak görmüştür.²¹ Örneğin Meclis’teki çoğunluğuna dayanarak CHP’nin idaresi altında olan Halkevlerinin kapatılmasını ve gayrimenkullerin hazineye aktarılmasını sağlayan 9 Ağustos 1951 tarihli kanunu çıkarmıştır.²² Aynı yılın kasım ayı itibarıyla sola karşı katı bir tutum izlemeye başlamıştır. Ceza Kanunu üzerinde değişiklik yaparak 141. ve 142. maddelerindeki hükümleri ağırlaştırmıştır.²³ İktidar muhalefetin siyaset yapma alanını daraltan tutumunu sonraki yıllarda da sürdürmüştür. CHP’nin DP’yi radyoyu tekeline almakla suçlaması karşısında Başbakan Menderes “*radyoyu siyasi partilerle paylaşmayacağız; bunu artık anlamaları gerekir*” derken²⁴ hükümet de profesörlerin siyaset yapmalarını önlemek için Üniversite Kanunu’nda değişikliğe gitmiştir. 1953 yılının aralık ayında da “*Cumhuriyet Halk Partisi’nin haksız iktisaplarının iadesi hakkında Kanun*”u çıkararak CHP’nin bütün menkul ve gayrimenkullerini hazineye aktarmıştır.²⁵

¹⁹ Bülent Ecevit, “Demokrasi ve Cesaret”, *Son Havadis*, 24 Şubat 1953.

²⁰ Cem Eroğlu, “Çok Partili Düzenin Kuruluşu: 1945-71”, *Geçiş Sürecinde Türkiye*, Der: İrvan C. Schick, E. Ahmet Tonak, Beşinci Baskı, Belge Yayınları, İstanbul, 2006, s.120.

²¹ Feroz Ahmad, “Türkiye Cumhuriyeti Dönemi Siyasal Gelişmeleri” *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, C.7, İletişim Yayınları, İstanbul, 1987, s.1994.

²² Metin Toker, *Demokrasimizin İsmet Paşalı Yılları- DP’nin Altın Yılları 1950-1954*, Bilgi Yayınevi, 2. Basım, Ankara, 1991, s.141.

²³ *Resmî Gazete*, 11 Aralık 1951, S.7979, s. 2385-2386.

²⁴ Feroz & Bedia Turgay Ahmad, *Türkiye’de Çok Partili Politikanın Açıklamalı Kronolojisi 1945-1971*, s.162.

²⁵ *Resmî Gazete*, 16 Aralık 1953, S. 8584 s. 7773.

Ecevit, yaşanan bu gelişmeler karşısında iktidara yönelik muhalif duruşunda demokrasi sorununu ön plana çıkarmıştır. Üniversite'nin ve üniversite-
linin politize olmasını engellemek üzere hayata geçirilen yasal düzenlemeler
karşısında Batı Avrupa'nın en gelişmiş üniversitelerinde öğrencilerin politi-
kaya aktif bir biçimde katıldığını ve özellikle sosyal bilimin konularını kapsa-
yan derslerde “açıktan açığa” güncel siyaset üzerine konuşulduğunu belirte-
rek “cumhuriyet çağında yetişmiş, bütün görgüsünü ve eğitimini bu çağda
edinmiş olan” Türk gençlerine siyaset yolunu kapamaya çalışmanın “ya had-
dini ya da demokrasiyi” bilmemek olduğunu yazmıştır.²⁶ Üniversite öğrenci-
lerin kendi görüşlerine uygun siyasi partilerin saflarında siyaset yapmalarını
ısrarla savunmuştur.

Bülent Ecevit'in ısrarın arka planında yatan gerekçe ise onun, toplum ya-
pısında demokratik geleneklerin yeteri kadar güçlendiğine yönelik kuvvetli
bir inancı taşımasıdır. Ecevit bu inancını Nihat Erim'in, Menderes'i diktatör
olmakla itham eden yazısını eleştirirken açıkça ortaya koymuştur. Mende-
res'in diktatör olma eğilimi gösterse dahi toplumunun fertlerinin “kendi ken-
dilerini idare etmenin tadını almış ve bunda muvaffak olmanın gururunu”
duymuş oldukları için böyle bir durumun söz konusu olamayacağını ifade ede-
rek Orta Doğu ülkelerinin diktatör üretebilen sosyo -ekonomik yapılarına mu-
kabil Türk toplumun sahip olduğu dinamiklerin despotik bir yönetim tarzının
ortaya çıkmasına izin vermeyeceğini yazmıştır.²⁷

CHP'nin menkul ve gayrimenkullerinin hazineye aktarılması kapsamında
Ulus gazetesi de 15 Aralık 1953 tarihinde son sayısını siyah baskılı çıkartarak
yayın faaliyetlerine son vermiştir. Ancak gazete Yeni Ulus adıyla çıkmaya
devam etmiştir.²⁸ Ecevit de yazılarını Yeni Ulus gazetesinin sütunlarına taşı-
mıştır. Burada yayımladığı ilk yazılarında iktidarın siyaset anlayışının diken-
siz bir gül bahçesi yaratma arzusuyla şekillendiğini vurgulamaya çalışmıştır.
Bu istek doğrultusunda üniversitelerin, öğrencilerin, memurların, aydınların
ve nihayetinde de siyasetçiler de dahil olmak üzere toplumun bütün kesimle-

²⁶ Bülent Ecevit, “Gençlik ve Demokrasi”, *Ulus*, 20 Temmuz 1953.

²⁷ Bülent Ecevit, “Bizim Başbakanımız Diktatör Olamaz”, *Ulus*, 31 Temmuz 1953.

²⁸ Tefik Çavdar, *Türkiye'nin Demokrasi Tarihi 1950'den Günümüze*, İmge Kitabevi, 5. Baskı, Ankara, 2013, s.45.; Ulus gazetesinin kapatılmasından sonra Nihat Erim partinin resmi organı olarak bilinen Yeni Ulus adıyla bir gazete çıkarmaya başlamıştır. Daha sonra gazetenin adı Yeni Ulus (Halkçı) olarak değiştirilmiş ve 10 Haziran 1955 tarihinden itibaren Ulus gazetesinin yeniden yayımlanmaya başlamasıyla birlikte de etkisi azalmış ve bir müddet sonra da kapanmıştır. Metin Tokar, *İsmet Paşayla 10 Yıl 1954-1957*, Cilt: 1, Akis Yayınları, Ankara, 1966, s.42.

rinin apolitik yığınlara dönüştürülmesini amaçlayan adımlar atıldığını öne sürmüştür.²⁹ Devlet Radyosu'nun partizanca yayınlar yaptığını iddia ederek vatandaşları radyoyu boykot etmeye çağırmıştır. Bu boykotun yaygınlaşması halinde Türkiye tarihinde ilk defa “*kanun çerçevesi içinde, fakat yalnız lâf ve yazıyla yetinmeyerek yetinmeksizin tesirli bir*” protesto yolunun açılacağını yazmıştır.³⁰

Bülent Ecevit, Robert Kolej'deki öğrencilik yıllarında Julien Benda'nın *Aydınların İhaneti* isimli kitabından oldukça etkilenmiştir. Bu etkiyledir ki DP iktidarına karşı verilen mücadelede aydınların rol oynamaları gerektiğini düşünmüştür. Aynı zamanda da bir aydın eleştirisi ortaya koymuştur. Aydın sorumluluğunun bir gereği olarak iktidar blokuyula çelişkiye düşülen anlarda dahi düşüncelerinde ısrarcı olmaları gerektiğini savunmuştur. Aydınlarından sadece kendi çalışma alanlarıyla ilgili değil toplumun bütün katmanlarını ilgilendiren politik gelişmeler hakkında da dinamik ve yaratıcı bir rol üstlenmelerini istemiştir. Kendisini politikadan soyutlayan – ya da “*bir yolunu bulur bulmaz Batı'ya göç edip*” orada yaşamının yollarını arayan³¹ ya da “*kendi geçim sahalarına kapanıp*” politikayla ilgilenmeyen aydınlar nedeniyle siyasal iktidarın “*ülkede diktatörlük kurma*” ya yönelebileceğini yazmıştır.³² Bu değerlendirmeler Ecevit'in daha sonraki yıllarda da yapacağı köktenci aydın eleştirilerinin ilk örneklerinden birini teşkil etmiştir.

Türk siyasal yaşamı 1954 yılıyla birlikte yeni bir genel seçim dönemine girmiştir. Seçim takvimi yaklaşırken tartışmalı kararlar da birbirini izlemiştir. Köy Enstitüleriyle ilköğretim okullarını birleştiren bir kanun 27 Ocak 1954 tarihinde kabul edilerek³³ enstitülerin tasfiyesine gidilmiştir. Millet Partisi (MP) bütün teşkilatıyla birlikte kapatılmıştır. Basın yasasında yapılan düzenlemeler ile “*itibar kıracak veya şöhret veya servete zarar verecek*” bir durumun ortaya çıkması halinde gazetecilere verilecek cezalar ağırlaştırılmıştır.³⁴

Ecevit, CHP Genel Başkanı İsmet İnönü'nün, cumhuriyetin en büyük başarılarından biri olarak kabul ettiği Köy Enstitüleri'nin³⁵ kapatılmasına CHP bloğundan en sert tepkiyi veren bir isim olarak öne çıkmıştır. İktidarın bu kararını mürteci bir karar olarak yorumlamaktan geri durmamıştır. Kırsal bölgelerin en kısa sürede kalkındırılması için kurulan Köy Enstitülerinin tasfiye

²⁹ Bülent Ecevit, “Demokrasi de Vatandaşlık Vazifeleri”, *Yeni Ulus*, 14 Ocak 1954.

³⁰ Bülent Ecevit, “Radyo Boykotu”, *Yeni Ulus*, 15 Ocak 1954.

³¹ Bülent Ecevit, “Armut, Piş”, *Yeni Ulus*, 13 Şubat 1954.

³² Bülent Ecevit, “Bana mı Kaldı”, *Yeni Ulus*, 28 Şubat 1954.

³³ *Resmî Gazete*, 4 Şubat 1954, S. 8625, s.8093.

³⁴ *Resmî Gazete*, 17 Mart 1954, S. 8660 s.8653.

³⁵ Mete Tunçay, “Siyasal Hayat- Siyasal Gelişmenin Evreleri”, *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, C.7, İletişim Yayınları, İstanbul, 1987, s.1979.

edilmesiyle “köyü öğretmensiz, köylüyü cahil” bırakmanın amaçlandığını iddia etmiştir. DP idaresince ülke sathından “cehaletin” sürekliliğinin sağlanmasına yönelik bir istek olduğunu savunmuştur.³⁶ DP’nin, “üniversitelerin politikayla yakın ilgilenmelerini, sendikacıların politikaya karışmalarını, memurların siyasi partilere girmelerini” yasaklayarak politika yapma alanını oldukça dar bir zümreyle sınırlandırmaya çalıştığını belirtmiş ve bu durumun demokratik bir düzenin gelişmesini güçleştirdiğini yazmıştır.³⁷

DP iktidarının izlemiş olduğu iktisat politikası 1954 yılıyla birlikte bir açmazla girmiştir. Bülent Ecevit, bu tarihten itibaren ivmesi gittikçe artacak bir biçimde iktidarı iktisadi gelişmeler açısından da eleştirmeye başlamıştır. “Yabancı Sermaye Yatırımlarını Teşvik Kanunu” nu ve daha sonra ise “Yabancı Sermayeyi Teşvik Kanunu” ile “Petrol Kanunu” gibi açık ekonomi koşullarına dayalı bir yaklaşımın neticesi olarak çıkarılan kanunları³⁸ iktisadi bağımsızlığı örselemekle itham etmiştir. Bu yasaların Amerikalı uzmanlara hazırlatıldığını iddia etmiş ve “ana muhalefet partisine danışılmamışken, yabancılarla bu sıkı bir iş birliği” yapılmasının ulusal onura aykırı olduğunu yazmıştır.³⁹ Adnan Menderes’in kendi dönemlerini Kanunî Sultan Süleyman dönemine benzetmesi karşısında “kapitülasyonların başladığı Kânunî Süleyman Devri ile Menderes devri arasında göze çarpan” bir benzerlik olduğunu ifade etmiştir.⁴⁰ Bunun yanında DP iktidarı tarafından gündeme getirilen hızlı bir büyüme sürecinin var olduğu ve bütün sosyal grupların gelir düzeylerinde önemli bir artış yaşandığı şeklindeki açıklamaları ise fazla iyimser bulmuştur. Sayısal veriler üzerinden çizilen olumlu tablonun bir karşılığı olmadığını belirtmiştir.⁴¹

DP İktidarının Bunalım Yılları ve Bülent Ecevit

Bülent Ecevit’in iktisadi açıdan yapmış olduğu bu eleştirilere mukabil 1950-1954 yılları arası DP iktidarı savaş yıllarındaki bir rezervin sonucu olarak toplumun farklı kesimlerine önemli ekonomik olanaklar sağlamıştır. II. Dünya Savaşı’nda Türkiye’nin tarafsız kalmasıyla hazinede biriken yüksek miktarda döviz ve altın rezervi, pamuk başta olmak üzere tarımsal ihracatın yükselmesi, dış yardım kanalıyla borçlanma imkanının genişlemesi 1950-

³⁶ Bülent Ecevit, “Köy Enstitüleri Neden Tarihe Karıştı”, *Yeni Ulus*, 31 Ocak 1954.

³⁷ Bülent Ecevit, “Politika Dışı Çoğunlukla Demokrasi”, *Yeni Ulus*, 2 Mart 1954.

³⁸ Korkut Boratav “İktisat Tarihi” *Çağdaş Türkiye 1908-1980*, Yay Yön: Sina Akşin, Cem Yayınları, İstanbul, 2008, s. 343.

³⁹ Bülent Ecevit, “Yabancılara Hazırlatılan Kanun”, *Yeni Ulus*, 26 Ocak 1954.

⁴⁰ Bülent Ecevit, “Kanunî Devrine Doğru Terakkî”, *Yeni Ulus*, 27 Nisan 1954.

⁴¹ Bülent Ecevit, “Basit Bir Ekonomi Anlayışı”, *Yeni Ulus*, 24 Nisan 1954.

1954 döneminde toplumsal yığınlar için “ekonomik rahatlama” olarak adlandırılan bir ortam yaratmıştır.⁴² Bu durumun bir neticesi olarak 1954 genel seçiminde DP 1950’deki başarısına oranla daha büyük bir başarı elde etmiştir.⁴³ Bu durum bir noktada DP yönetimi için zaaf kaynağı olmuştur. Yöneticiler, artık hiçbir gücün kendilerini durduramayacağını düşünmeye başlamışlardır. Yüksek özgüvenin bir neticesi olarak parti içinde de büyük bunalımların fitili ateşlenmiştir.⁴⁴

DP kendi içinde sancılı bir dönemin kapılarını aralarken CHP içinde de 1954 genel seçimi sonuçlarının yarattığı bir sarsıntı başlamıştır. Seçim sonuçlarıyla birlikte parti içinde anlaşmazlık en üst noktaya ulaşmıştır. CHP Genel Başkanı İnönü ile Nihat Erim’in istifalarının isteneceğine yönelik iddialar gündeme gelmiştir.⁴⁵ Seçim yenilgisinden sonra Parti Meclisi ilk toplantısını 10 Haziran 1954 tarihinde yapmıştır. Bu toplantıda siyasi mücadelenin “*sine-i millette sürdürülmesini*” savunan Genel Sekreter Kasım Gülek ile iktidarla uzlaşılmasını isteyen Nihat Erim arasındaki çatışmanın da gün yüzüne çıktığı ateşli tartışmalar yaşanmıştır.⁴⁶ Ancak Parti Meclisi hiçbir ciddi karar almamıştır. Partiyi bir ay sonraki kurultaya taşıyacak bir İslahat Komisyonu kurulmuştur. Başkanlığına ılımlı bir isim olan Faik Ahmet Barutçu getirilmiştir. Komisyon bir program değişikliği tasarısı hazırlamıştır. Burada laiklik ve devletçilik ilkeleri tartışmaya açılmıştır. Seçim yenilgisi CHP’nin devletçilik ve laiklik konusundaki katı tutumuna bağlanmıştır. Ancak CHP Genel Başkanı İnönü, 11. Kurultay’ın açış konuşmasında partinin temel prensiplerinin tartışmaya açılmasını “*CHP Atatürk devrimlerinin bekçisidir*” sözleriyle reddetmiştir.⁴⁷

Bülent Ecevit, bu tartışmaları bir partili ve gazeteci olarak çok yakından izlemiştir. CHP içindeki İnönü muhaliflerinin partinin mevcut politikalarının geçersizliğini ilan eden tezlerine karşı çıkmış ve CHP’nin kuruluş felsefesine uygun bir çizgide siyaset yapmasını savunmuştur. Yönünü değiştirmiş olan bir CHP’nin genel olarak ekonomik açıdan güçsüz toplum kesimleri lehine düzeltmeler yapamayacağını iddia ederek Kemalist Devrimcilik anlayışı içinde kalınması gerektiğini vurgulamıştır. Altı Ok’un Türkiye’nin içinden geçtiği koşullara ya da bir başka ifadeyle yapısal sorunlarına yanıt verebilecek

⁴² Tefrik Çavdar, *Türkiye’nin Demokrasi Tarihi*, İmge Kitabevi, 5 Baskı, Ankara, 2013, s.46, 47.

⁴³ *BCA 30-1-0-0/51-309-7*.

⁴⁴ Cem Eroğul, *Demokrat Parti Tarihi ve İdeolojisi*, İmge Kitabevi, 4. Baskı, Ankara, 2003, s.159.

⁴⁵ *Cumhuriyet*, 6 Mayıs 1954.

⁴⁶ Hikmet Bila, *CHP 1919-1999*, Doğan Kitap, 2. Baskı, İstanbul, 1999, s. 156, 157.

⁴⁷ Metin Toker, *Demokrasimizin İsmet Paşalı Yılları DP Yokuş Aşağı 1954-1957*, Bilgi Yayınevi, s.46, 48.

bir birikime sahip olduğu fikriyatının halka benimsetilmesi üzerinde ısrarla durmuştur.⁴⁸ DP gibi iktidar olabilmek adına milliyetçi ve muhafazakâr tonda bir popülizme sapılmaması gerektiği düşüncesinden hareket etmiş ve CHP'nin temel amacının kısa yoldan seçim kazanan bir parti olmak değil “*Türkiye’de demokrasiyi yerleştirmek, devrimleri kökleştirmek, siyasi hayatı medeni bir seviyeye yükseltmek*” olduğunu ifade etmiştir.⁴⁹ CHP Genel Başkanı İnönü’nün “*Biz inkılâpların bekçisiyiz*” çıkışının partiye verilen en büyük armağan olduğunu belirtmiş ve CHP’nin, Kemalizm’in muhafızlığını muhalefet döneminde de yapması gerektiğini vurgulamış ve partinin inkılâplara bağlanmakla içinde bulunulan konjonktürün dinamiğine ters düşmediğini aksine “*orta çağlar karanlığı içinde kalmış*” bir ulusu aydınlatmak adına inkılâpçı çizgi üzerinde daha bir kararlılıkla yürümesi gerektiğini savunmuştur.⁵⁰

Parti içindeki büyük tartışmada devletçilik ve laiklik ilkeleri, başlıca konular olmuştur. CHP içinde “*biz ne kadar devletçiyiz, her şeyi devlet mi yapacak?*” ya da “*Ezanın Arapça okunmasına karşı çıkılması*” yanlıştır gibi sesler yükselmiştir.⁵¹ Ecevit, bu çıkışlar karşısında ciddi bir devrim savunusu ortaya koymuştur. Partinin programının ve prensiplerinin seçim kazanmak uğruna örselenmesine izin verilmemesini vurgularken Kurultay’ın, lâikliğe bağlılıkta “*en ufak bir tereddüt uyandırmak istemediğini, programın lâiklik maddesine dokunmamakla*” ortaya koyduğunu belirterek, bu tavrı alkışlamıştır.⁵² Bunun yanında CHP içindeki kimi isimlerin “*devletçiliği, bir kusurmuş gibi mazur göstermekten vazgeçip, haklı gösterme yolunu*” tutmaları gerektiğini savunmuştur. Batı Avrupa ülkelerinin yapmış olduğu gibi devletçiliğin git-tikçe ağırlaşan bir bürokrasi yaratma tehlikesinin törpülenerek ve de Türkiye’nin “*ihtiyaçlarına ve geniş zümrelerin menfaatlerine en uygun bir şekilde yeniden*” formüle edilerek toplumsal ve ekonomik bir enstürüman olarak kullanılmaya devam edilmesi gerektiğini yazmıştır.⁵³

DP 1954 genel seçiminde kesin bir başarıya ulaşmakla birlikte sadece parti içinde değil ülkeyi yönetebilme yetisi adına da zor bir döneme girmiştir. Bunun nedeni Türkiye’nin ekonomik bir darboğaza girmiş olmasından kaynaklanmıştır. DP döneminde uygulanan genel olarak ithalata dayalı ekonomi politikası, dış finansman kaynaklarının azalmasıyla birlikte önemli bir bunalıma

⁴⁸ Bülent Ecevit, “Halktan Doğacak Altı Ok”, *Yeni Ulus*, 5 Mayıs 1954.

⁴⁹ Bülent Ecevit, “İki İhtimal”, *Yeni Ulus*, 21 Mayıs 1954.

⁵⁰ Bülent Ecevit, “Biz İnkılâpların Bekçisiyiz”, *Yeni Ulus*, 29 Temmuz 1954.

⁵¹ Tarhan Erdem, “CHP’de Parti İçi Mücadelede “Kemalizm” ve “Devrimler” Tartışmaları Üzerine”, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce- Kemalizm*, Cilt: 2, İletişim Yayınları, İstanbul, 2014, s.449.

⁵² Bülent Ecevit, “Karanlıklar İçinde Bir Işık”, *Yeni Ulus*, 1 Ağustos 1954.

⁵³ Bülent Ecevit, “Yeni Devletçilik”, *Yeni Ulus*, 11 Mayıs 1954.

girmiştir. Türkiye'nin rezervleri erirken dış borçlanma üst sınıra ulaşmış, dış ticaret hadleri Türkiye lehine dönmüş, yükselen fiyatlar, artan enflasyon karaborsacılığı ortaya çıkarmıştır. Böylelikle muhalefet ortaya çıkacak somut şikayetler temelinde siyaset yapma imkânı bulmaya başlamıştır.⁵⁴ Bu gelişme üzerine iktidar partisi siyasal liberalizmle arasına daha keskin bir mesafe koymuştur. Bir parti tarafından reddedilen bir adayın ertesi seçimde aday olmasını yasaklayacak şekilde Seçim Kanunu, 30 Haziran 1954 tarihinde değiştirilmiştir. Daha sonraki süreçte ise devlet memuru olanların aday olmak istedikleri takdirde altı ay öncesinden görevlerinden istifa etmeleri zorunlu hale getirilmiştir. İktidar partisi devlet radyosundan yararlanmaya devam ederken muhalefet partilerinin devlet radyosundan faydalanması engellenmiştir. Profesörleri ve meslekte 25 yılını doldurmuş ve 60 yaşını geçmiş yargı üyelerini de kapsayan devlet görevlilerini görevden alan ve bir dönem sonra da emekliye ayırma yetkisini hükümete veren bir yasa 5 Temmuz 1954 tarihinde kabul edilmiştir.⁵⁵

Bülent Ecevit, tüm bu gelişmeler üzerine DP iktidarının tek partili bir siyasal sistem yaratmaya yöneldiğini savunmuştur. Bu noktada CHP'nin idaresi altındaki tek parti sistemi ile DP iktidarının tasavvur ettiği tek parti sistemi arasında bir karşılaştırma ortaya koymuştur. Ecevit'in buradaki değerlendirmesi Maurice Duverger'in yorumuyla birebir örtüşmektedir. Duverger, Türkiye'deki tek-parti sisteminin totaliter bir nitelik taşıdığına yönelik iddialara mukabil totaliter bir gelişme sergilemediğini ve otoritesini tanrısal bir köke dayandıran politik bir sistemin modernleştirilmesi olarak görmüş ve plüralizm yolunda zorunlu bir aşama olarak kabul etmiştir.⁵⁶ Bülent Ecevit de benzer bir yaklaşımdan hareket etmiştir. Kurtuluş Savaşı'nın kazanılmasından sonra kurulan tek parti idaresinin yeni kurulan bir devleti "*kalkındırma ve demokrasiye ulaştırmak için tutulmuş bir kestirme yol*" olduğunu, ancak DP iktidarıyla birlikte Türkiye'nin yeni bir "*diktatörlük*" ve "*istibdat*" devrine doğru sürüklendiğini yazmıştır.⁵⁷

Bülent Ecevit 1954 yılının sonbaharında Kuzey Carolina eyaletinin Winston Selam şehrinde yayımlanan Journal gazetesinde konuk yazar olarak çalışmak üzere Amerika Birleşik Devletleri'ne gitmiştir. Burada bulunduğu süre içinde Amerikan basınını yakından inceleme fırsatını yakalamış ve bu durum onun meslek hayatında önemli bir staj olmuştur. Ecevit, Amerika'da geçirdiği

⁵⁴ Tefik Çavdar, "Demokrat Parti", *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, C.8, İletişim Yayınları, İstanbul, 1987, s.2068.

⁵⁵ Ahmad, *Demokrasi Sürecinde Türkiye 1945-1980*, s. 80, 81.

⁵⁶ Maurice Duverger, *Siyasi Partiler*, Bilgi Yayınevi, 4. Baskı, Ankara, 1993, s.362, 363.

⁵⁷ Bülent Ecevit, "Dünü Aratacak Yarın", *Yeni Ulus*, 14 Haziran 1954.

üç ayın sonunda Türkiye'ye dönmüş⁵⁸ ve adı Nihat Erim tarafından Halkçı olarak değiştirilen Yeni Ulus (Halkçı) gazetesinde bir müddet daha “Günün Işığı” başlığı altında yazmaya devam etmiştir. Daha sonra ise 10 Haziran 1955 tarihinde yeniden yayımlanmaya başlayan⁵⁹ Ulus gazetesine geçmiştir.

1955 yılının sonbaharıyla birlikte DP içinde sancılı bir dönemin kapıları aralanırken Türkiye'nin de siyasal, toplumsal ve ekonomik durumu daha da ağırlaşmıştır. Tarihe 6/ 7 Eylül olayları olarak geçen ve geniş kitleler tarafından Müslüman olmayan vatandaşlara ait ev ve iş yerlerinin tahrip edildiği olaylar yaşanmıştır.⁶⁰ Bu gelişmeler DP içindeki huzursuzluğu daha da arttırmıştır. Partinin önemli isimlerinden Fevzi Lütfi Karaosmanoğlu, Fuat Köprülü, Mükerrrem Sarol, Fethi Çelikbaş, Başbakan Menderes'e ağır eleştiriler yöneltmişlerdir. Bu sırada 19 DP milletvekili bir önerge vererek basına ispat hakkının tanınmasını istemişlerdir. Önergede imzası bulunan milletvekilleri 12 Ekim 1955 tarihinde divana sevk edilmiştir. Parti Divanı, 14 Ekim'de dokuz milletvekilinin partiden ihracına karar vermiştir. Ertesi gün ise ihraç edilmeyen on milletvekili de partiden istifa etmiştir. DP Kongresi, bu şartlar altında 15 Ekim 1955 tarihinde Ankara'da toplanmıştır. Başbakan Menderes, 16 Ekim'de tekrar parti Genel Başkanlığı'na seçilmiştir.⁶¹ DP içindeki gerginliğin doruk noktası 22 Kasım 1955 tarihinde toplanan parti grubunda kendini göstermiştir. Milletvekilleri, hükümeti sert ifadelerle eleştirmişlerdir. 29 Kasım günü ise parti grubu, bakanları teker teker istifaya zorlamıştır. Bunun üzerine kürsüye gelen Başbakan Menderes, şahsı için güvenoyu istemiş ve bu isteğini elde etmiştir.⁶²

Türk siyasal yaşamının oldukça gerginleştiği bu günlerde ABD'den dönen Bülent Ecevit, bir defa daha yazılarının odak noktasına laiklik konusu yerleştirmiştir. Laiklik umdesine bağlılıkta ciddi sapmalar olduğunu vurgulamıştır. Cumhuriyetçi Millet Partisi'nin (CMP) “irtica karşısında” daha temkinli davranmaya yönelmesiyle birlikte DP iktidarının “dini siyasete âlet etmekte rakipsiz kalmaktan” memnuniyet duyduğunu belirtmiş ve⁶³ yine iktidarın takındığı tutum nedeniyle Orta Doğu ülkelerinde “din birliğine dayalı bir dış siyaset rejimi kurulmasını” savunan seslerin yükselmeye başladığını ve Tür-

⁵⁸ Orhan Şemsi Belli, *Çocukluğundan Liderliğine Kadar Bülent Ecevit*, Ak Kitabevi, İstanbul, s.84.

⁵⁹ Toker, *İsmet Paşayla 10 Yıl 1954-1957*, Cilt 1, s. 42.

⁶⁰ Cihad Baban, *Politika Galerisi, Büstler ve Portreler*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1970, s.220, 222.

⁶¹ Eroğul, *Demokrat Parti Tarihi ve İdeolojisi*, s.181-182.

⁶² Şevket Süreyya Aydemir, *Menderes'in Dramı*, Remzi Kitabevi, 16. Basım, İstanbul, 2015, s. 234-236.

⁶³ Bülent Ecevit, “İrtica Karşısında C.M.P nin Tutumu”, *Ulus*, 14 Temmuz 1955.

kiye'nin halifelik eksenli bir siyasete angaje edilmeye çalışıldığını ifade ederek böyle bir siyaseti “*Cumhuriyet devrinin dış siyaset prensiplerini çiğnetecek*” bir “*macera*” olarak değerlendirmiştir.⁶⁴ Laiklik ilkesindeki aşınmanın yalnızca dış politikayla sınırlı olmadığını düşünen Ecevit, eğitim sistemine de değinerek geçmişin düşü-ütopist bir biçimde idealize edildiğini gündeme getirmiştir. Yurttaşların zihninde Osmanlı dönemi “*henüz geçmişe karışmadığı*” için o devre ait hatıraların düşüncelerde canlı tutulmasının Türk devriminin geleceği açısından bir tehlike olduğunu ifade etmiş ve yeni kuşaklara “*Osmanlı devrinin çürük temelli ihtişamını değil, o devri sona erdiren bir hareketi*” öğretmenin gerektiğini savunmuştur.⁶⁵ DP iktidarının en başından itibaren dini değerler üzerinden siyaset yaptığı konusunda ve dini hassasiyetleri öne çıkaran siyaset tarzıyla gerçekleri perdelediği hususunda ısrarcı olan Ecevit, Türkiye'nin “*demokrasinin demokratik usullerle kaldırılabilceği*” bir ülke olduğunu belirterek “*birkaç minareye hoparlör takıldıktan sonra*” söz, basın, düşünce hürriyetinin, üniversite bağımsızlığı ve yargıç teminatının kaldırılabilceğini ve iktisadi koşulların bütün olumsuzluğuna rağmen “*geniş seçmen kütlesi*” nden oy alınabilceğini vurgulamıştır.⁶⁶

Bu değerlendirmeler ilk anda sandığa güvensizlik sergileyen tipik bir aydın tavrı gibi görülse de Ecevit son noktada iktidarın ancak demokratik yollarla aşılabileceği konusundaki tavrını korumuştur. Devlet ve halk arasında “*ayırıcı setlerin*” yıkılarak halkın milli mücadele ruhuyla yeniden buluşturulmasını ve halka ulusal sorumluluk duygusunun benimsetilmesini ve çoğunluğunu gençler ile kadınların oluşturacağı büyük kitlelerin muhalefet saflarında politize olmasını DP iktidarının çözülmesi için tek yol olarak görmüştür.⁶⁷

Ecevit laiklik konusundaki hassasiyetinin yanı sıra iktidarın ekonomi politikasına yönelik eleştirilerini de sürdürmüştür. Menderes hükümetinin Türkiye'nin içinde bulunduğu iktisadi krizden çıkış yolunu yurt dışından gelecek 300 milyon dolarlık bir krediye bağladığını savunmuş, milli kaynakların yine bu krediye “*bel bağlanarak*” sonuna kadar kullanıldığını ifade etmiş ve gelişen noktayı “*mukaddes ihtiyatsızlık*” sözleriyle nitelemiştir.⁶⁸ Bunun yanında Türk parasının değerini ve geçerliliğini her gün biraz daha kaybettiğini belirtmiş ve ülkenin “*iktisadi sömürge*” olma tehlikesiyle karşı karşıya bulunduğunu savunmuştur.⁶⁹

⁶⁴ Bülent Ecevit, “Bizim Anlayamayacağımız Bir Mantık”, *Halkçı*, 7 Nisan 1955.

⁶⁵ Bülent Ecevit, “Yeşil Cüppeli Cumhuriyet Çocukları”, *Halkçı*, 24 Nisan 1955.

⁶⁶ Bülent Ecevit, “Esrar ve Demokrasi”, *Ulus*, 15 Haziran 1955.

⁶⁷ Bülent Ecevit, “Milli Mücadele Ruhu”, *Halkçı*, 3 Mayıs 1955. Bülent Ecevit, “Egemenlik Mücadelesi”, *Ulus*, 25 Ağustos 1955. Bülent Ecevit, “Gençliğe Çağrı”, *Ulus*, 13 Haziran 1955.

⁶⁸ Bülent Ecevit, “Mukaddes İhtiyatsızlık”, *Ulus*, 14 Haziran 1955.

⁶⁹ Bülent Ecevit, “İktisadi Sömürge Nasıl Olunur”, *Ulus*, 21 Temmuz 1955.

Ecevit, DP iktidarının ekonomi politikasının Türkiye'nin mali bağımsızlığını sarmasının yanında içeride de sosyo -ekonomik yapıyı sarsıcı sonuçlar vermeye başladığını iddia etmiştir. Ekonomik sorunların “*memleketin üstüne günden güne artan bir ağırlıkla çökerken*” hayat pahalılığı olduğu gerçeğinin inkâr edilmesini eleştirmiş⁷⁰ ve karaborsacılık, suiistimaller ve yolsuzluklar üzerinden verdiği örneklerle⁷¹ emekçi kesimler aleyhine işleyen bir düzen yaratıldığını öne sürmüştür.

Ekonomide yaşanan problemlerin yalnızca insanların yaşam standartlarında bir düşüşe neden olmayıp bunun yanında büyük toplumsal gerginliklerin fitilini ateşlediğini düşünen Ecevit, konuyu Ulus'un sayfalarına taşımıştır. 6/7 Eylül olaylarını bu yaklaşımdan hareketle açıklamıştır. İstanbul ve İzmir gibi Türkiye'nin eğitim seviyesi yüksek ve gelişmiş şehirlerinde şiddet eylemlerinin zemin bulabilmiş olmasını ekonomideki olumsuz gidişatın sosyal yapıda yarattığı tahribata bağlamıştır. İktisadi yapıda yaşanan sarsıntıyla birlikte toplumsal yapıdaki “*taassubun ve tolerans yokluğunun*” söz konusu olayların fitilini ateşlediğini belirterek ekonomik sorunlara acilen kalıcı çözümler getirilmesini savunmuştur. Alınacak iktisadi önlemlerle insan haklarına dayalı demokratik bir siyasal ve toplumsal düzenin kurulmasını gerektiğini belirterek aksi durumunda bilinçsiz kitle hareketlerinin tekrarlanma tehlikesine işaret etmiştir.⁷²

Türk iç siyasetindeki gerilim 1956 ve 1957 yılında da artarak devam etmiştir. Başbakan Menderes tarafından kurulan dördüncü kabine 13 Aralık 1955 tarihinde meclisten güvenoyu almıştır. Yeni hükümet tarafından meclise sunulan program DP grubundaki isyan nedeniyle olabildiğince ılımlı hazırlanmıştır. O güne değin eleştiri konusu yapılan her şeyin düzeltileceği vaat edilmiştir. Ancak buna mukabil DP iktidarı sertlik siyaseti izlemeye devam etmiştir. Başbakan Menderes basını ve muhalefeti kullanan komünist birliklerinin bir ayaklanma hazırlığında olduğunu belirterek bunu engellemek için yeni yasalar çıkarabileceklerini ifade etmiştir.⁷³ İktidar Nisan ayı içinde açık hava toplantılarına sınırlama getirmeyi gündemine almıştır. Aynı günlerde muhalefet partileri iktidara karşı seçimlerde iş birliği yapılması konusunu görüşmeye başlamışlardır.⁷⁴ 21 Mayıs 1956 tarihinde Ankara'da Ulus Sineması'nda toplanan CHP'nin 12. Kurultayı'nda da iktisadi buhran ile anti-demokratik kanun

⁷⁰ Bülent Ecevit, “Hükümetin Siyaseti”, *Ulus*, 2 Temmuz 1955.

⁷¹ Bülent Ecevit, “Sıkıntılı Günlerde Halkın Davranışı”, *Ulus*, 27 Haziran 1955.

⁷² Bülent Ecevit, “6 Eylül Neden Oldu”, *Ulus*, 12 Eylül 1955.

⁷³ Cem Eroğlu, “Çok Partili Düzenin Kuruluşu: 1945-71”, *Geçiş Sürecinde Türkiye*, s.128.

⁷⁴ *Cumhuriyet*, 17 Nisan 1956.

ve uygulamalar üzerinde durulmuştur.⁷⁵ Haziran 1956'da çıkarılan yasalarla basın daha bir baskı altına alınmıştır. Bu yasayı 27 Haziran 1956 tarihinde "Toplantı ve Gösteri Yürüyüşleri Kanunu"nun değiştirilmesi izlemiştir. Siyasi partilerin seçim dönemi olarak kabul edilen 45 günlük süre dışında açık hava toplantıları yapmaları yasaklanmıştır. Kısa bir süre sonra Karadeniz bölgesinde bir geziye çıkan CHP Genel Sekreteri Kasım Gülek Rize'de yapmış olduğu esnaf ziyareti nedeniyle "Toplantı ve Gösteri Yürüyüşleri Kanunu" na muhalefet gerekçesiyle altı ay hapse mahkûm edilmiştir. Akis dergisinin sahibi ve CHP Genel Başkanı İnönü'nün damadı Metin Toker 11 Şubat 1957 tarihinde tutuklanmıştır. İktidar yalnızca siyasal muhalefeti değil toplumsal muhalefeti de etkisiz kılmaya çalışmıştır. 20 Nisan 1957'de İşçi Sendikaları Konfederasyonu kapatılmıştır.⁷⁶ DP'nin vaat etmiş olduğu siyasal liberalleşmeden çok uzak bir noktaya düşmesi ve seçimlerin 27 Ekim 1957 tarihinde yapılacağını açıklanması üzerine muhalefet iş birliğini daha sık gündeme getirmeye başlamıştır. 9 -11 Eylül 1957 tarihleri arasında toplanan CHP 13. Büyük Kurultayı, seçimlerde muhalefetle iş birliğinin devamı için Genel İdare Kurulu'na yetki vermiştir. Bu gelişmelerle aynı günlerde hükümet seçim kanunu değiştirerek partiler arasındaki iş birliğini engellemiştir.⁷⁷

Başbakan Menderes'in başta CHP olmak üzere muhalefeti ve basını komünist oluşumlarla yan yana getirmeye dönük bir propaganda sürecini başlatması üzerine Ecevit, söz konusu söylemi "sorumluluk duygusu yeteri kadar gelişmemiş bir siyaset adamının" davranışları olarak yorumlamıştır. Senatör McCarthy'nın dâhi Başbakan Menderes gibi davranmadığını ifade ederek Türkiye'nin politik kültüründe hiçbir zaman kabul görmemiş bir ideoloji üzerinden muhaliflerin saf dışı bırakılmak istendiğini ve bunun toplumsal huzuru kaçırarak "zehirli bir tohum" olduğunu vurgulamıştır.⁷⁸ Başbakan Menderes'in, Gaziantep'te vatandaşlara muhalefetin himayesinde "komünist birliklerin hareket hazırlıklarında oldukları" görülüyor⁷⁹ şeklinde bir konuşma yapmasını "muhalefet partilerini faaliyetten menedip demokratik düzeni sona erdirmek için" bir bahane olarak kabul etmiştir. Türkiye'de komünist hareketleri aşırı derece güçlü göstermenin uluslararası ilişkilerde ciddi sorunlara neden olacağını savunmuştur.⁸⁰ Bu değerlendirmesine ek olarak Türkiye'nin

⁷⁵ Hakkı Uyar, *Demokrat Parti İktidarında CHP 1950-1960*, Doğan Kitap, İstanbul, 2017, s.153, 156.

⁷⁶ Şerafettin Turan, *Türk Devrim Tarihi Çağdaşlık Yolunda Yeni Türkiye (14 Mayıs 1950- 27 Mayıs 1960)*, 4. Kitap 2. Bölüm, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1999, s.115.

⁷⁷ Feroz & Bedia Turgay Ahmad, *Türkiye'de Çok Partili Politikanın Açıklamalı Kronolojisi 1945-1971*, s.209.

⁷⁸ Bülent Ecevit, "McCarthy Kadar Olabilseler", *Ulus*, 19 Ocak 1956.

⁷⁹ *Cumhuriyet*, 11 Nisan 1956.

⁸⁰Bülent Ecevit, "Başbakan ve Komünizm", *Ulus*, 14 Nisan 1956.

uluslararası arenada itibarının sarsılmasında demir perdenin ardındaki örnekleri andıran anti- demokratik kanun ve uygulamaların da etkili olduğunu vurgulamıştır.⁸¹

Söz konusu yasalar ve uygulamalar dizgesiyle cumhuriyetin demokratik kazanımlarının oldukça aşındığını düşünen Ecevit, muhalif partilerin öncelikle tek başlarına iktidara gelmek için değil DP iktidarıyla birlikte “*yıprana yıprana işlemeyecek hale gelen demokratik sistemin*” onarılması için bir araya gelmeleri gerektiğini yazmıştır. Böylesi bir birlikteliğin önemli bir sinerji ortaya çıkaracağını savunmuş ve muhalefetin ancak böyle bir birleşmeyle başarı kazanacağını belirtmiştir.⁸²

Ecevit, CHP’nin 13. Büyük Kurultayı üzerine yapmış olduğu değerlendirmesinde de muhalefetin, iktidarı DP’den alacağına yönelik iyimserliğini bir defa daha göstermiştir. Başbakan Menderes’in idaresinde hükümetin bütün deneyimsizliğine rağmen cumhuriyet kadrolarının feraseti sayesinde Türkiye’nin bütünüyle “*istikrarsız ve itibarsız*” bir duruma düşmediğini belirterek çalışma halindeki kurultayın bir muhalefet partisinin değil yarınki iktidar partisinin programını çizdiğini yazmıştır.⁸³

Ecevit, söz konusu önerilerini ve değerlendirmelerini köşesine taşıdığı günlerde CHP’nin iktidar stratejisi üzerine de düşünmüştür. Burada daha sonraki yıllarda alt yapı devriminin üst yapı devrimini etkileyeceği yönündeki değerlendirmeleri hilafına üst yapı devrimciliğini daha bir önemsemiştir. Bu bağlamda ekonomik sorunlarını halletmemiş kitlelerden demokrasi sorununu temel alarak seçimlerde oy istemenin ne kadar gerçekçi olabileceğine dair parti içinde yaşanan bir tartışma üzerine seçmen tercihinin şekillenmesinde maddi ölçütlerin etkili olduğu gerçeğini kabul etmekle birlikte meselenin demokrasi sorunundan bağımsız düşünülmemesi gerektiğini savunmuştur. Demokrasinin belirli bir eğitim düzeyine ulaşma ve yoksulluktan kurtulmak gibi nesnel koşullarına dikkat çekerek bunların gerçekleşmediği bir toplumun “*anayasa teminatı, üniversite bağımsızlığı*” gibi konularla ilgilenmesinin mümkün olmadığını belirtmiştir. Ancak bu değerlendirmesine ek olarak demokratik bir sistemle iktisadi refah arasında bir bağlantı olduğunun altını da çizmeyi ihmal etmemiştir. Seçmene içinde bulunduğu iktisadi bunalımın “*demokratik denetlemenin iyi işleyemediği için ortaya çıkan araz*” olduğunun anlatılmasının gerektiğini savunmuştur.⁸⁴

⁸¹ Bülent Ecevit, “Demirperde Gerisini Geride Bırakıyoruz”, *Ulus*, 5 Haziran 1956.

⁸² Bülent Ecevit, “DP için Çıkar Yol”, *Ulus*, 26 Nisan 1956.

⁸³ Bülent Ecevit, “XII. Kurultay”, *Ulus*, 21 Mayıs 1956.

⁸⁴ Bülent Ecevit, “Ekmek ve Demokrasi”, *Ulus*, 27 Mayıs 1956.

Bülent Ecevit, 1957 yılının başında Rockefeller bursuyla bir defa daha ABD'ye gitmiştir. Bir yandan Harvard Üniversitesi'nde içlerinde Henry Kissinger'in de bulunduğu hocalardan sosyo -psikoloji ve Orta Doğu tarihi dersleri alırken diğer yandan da "Uzaktan" başlığı altında Ulus gazetesinde yazmaya devam etmiştir.⁸⁵ Yazılarında gündelik siyasetle ilgisini sürdürmesinin yanında Türkiye'nin yakın dönem tarihinin irdelenmesinin güncel meseleleri de çözümleyebileceğini düşüncesinden hareketle Osmanlı İmparatorluğu'nun son dönem tarihine yönelmiştir. Osmanlı İmparatorluğu'nda 18. yüzyıldan itibaren başlayan ve 19. yüzyıl boyunca etkisi artarak devam eden Batılılaşma hareketinin "istibdatı yıkmasını sağlayacak yerde büsbütün şiddetlendirmesi" üzerine düşünmenin demokrasi yolunda karşılaşılan sorunların çözümüne katkı sağlayacağını yazmıştır.⁸⁶ Bu düşünceden hareketle de "Siyasal Gelişmemizdeki Çıkma" başlıklı bir yazı dizisi kaleme almıştır. 1960'lı yıllardaki Kemalist çevrelerin bir bölümü tarafından da kabul gören bir yaklaşımla Osmanlı İmparatorluğu'ndaki siyasal modernleşme sürecinde gitgide mutaassıplaşmış, içe kapanmış ilmiye sınıfının gücünün kırıldığını ve bu durumun modernleşmenin ilerleyebilmesi için elzem olduğunu belirtmiştir. Ancak aynı zamanda ilmiye sınıfı mensuplarının "padişahın ve divanın kudretini, yetkilerini sınırlama imkânları" nı kaybettiklerini ve II. Abdülhamit dönemiyle birlikte idari sistemin her türlü denetimden uzak ve tamamen keyfi uygulamalara yaslanan mutlakiyetçi bir nitelik kazandığını yazmıştır.⁸⁷ İdari mekanizmayı mutlakiyete kaymaktan koruyacak bir fren sisteminin olmaması sebebiyle II. Abdülhamit'ten sonra gelen asker ve bürokrat kökenli politikacılara da mutlakiyet yolunun açık tutulduğunu belirtmiştir.⁸⁸ Kurtuluş Savaşı ile birlikte milli irade kavramının vurgulanmasıyla ve halkın bilfiil mücadele içine çekilmesiyle imparatorluğun son dönemindeki idari sistemi kuşatan mutlakiyetçi çemberin kırılmaya çalışıldığını⁸⁹ ve Mustafa Kemal ile arkadaşlarının basiretleri ve izledikleri doğru stratejiyle bir ölçüde de kırıldığını ifade etmiştir.⁹⁰ 1924-1945 yılları arasındaki tek parti dönemini ise çok partili hayata geçişin gereklerini yerine getiren bir geçiş süreci olarak olumlu değerlendirmiştir.⁹¹ Cumhuriyet döneminde demokrasiye geçiş denemelerinden üçüncüsü olarak nitelediği 1950 genel seçimini demokratik olgunluk adına "büyük bir zafer"

⁸⁵ Dündar, Akar, *Karaoğlan*, s.57.

⁸⁶ Bülent Ecevit, "Çıkma", *Ulus*, 26 Temmuz 1957.

⁸⁷ Bülent Ecevit, "Siyasal Gelişmemizdeki Çıkma II: Mutlakiyetin Başlangıcı", *Ulus*, 27 Temmuz 1957.

⁸⁸ Bülent Ecevit, "Siyasal Gelişmemizdeki Çıkma III: Boşluklar", *Ulus*, 29 Temmuz 1957.

⁸⁹ Bülent Ecevit, "Siyasal Gelişmemizdeki Çıkma V: Milli İradenin Harekete Geçiş", *Ulus*, 31 Temmuz 1957.

⁹⁰ Bülent Ecevit, "Siyasal Gelişmemizdeki Çıkma VI: Kurtuluş Savaşı ve Kütle Demokrasisi", *Ulus*, 1 Ağustos 1957.

⁹¹ Bülent Ecevit, "Siyasal Gelişmemizdeki Çıkma VIII:1924-1945", *Ulus*, 4 Ağustos 1957.

olarak yorumlamıştır. Ancak sonraki gelişmelerin Türkiye’yi demokratik bir idare tarzından uzaklaştırdığını yazmıştır.⁹² Demokratik idare tarzının yeniden çıkmaza sürüklenmesinin temel sebebini imparatorluk dönemindeki modernleşme sürecinde iktidarın denetlemesini sağlayacak kurumların henüz tesis edilememesine bağlamıştır.⁹³ Anayasaya bağlılığın tek ölçütünün “iyi niyet” olmasının kabul edilemeyeceğini vurgulamış⁹⁴ ve yargı bağımsızlığının sağlanarak yürütme gücünün Anayasayı ihlal etmesine meydan vermeyecek bir sistemin kurulmasını Türk demokrasinin gelişimi için ön şart olarak görmüştür.⁹⁵

Yurt dışında bulunduğu süreç içinde bir yandan yakın dönem Türkiye tarihi üzerine değerlendirmelerde bulunan diğer yandan da çeşitli kurslara katılan Bülent Ecevit, 1958 yılında yapılması gereken seçimlerin 27 Ekim 1957 tarihinde yapılmasının kararlaştırılması üzerine politik gelişmeleri daha yakından izlemek üzere Türkiye’ye dönmüştür. Kısa bir süre sonra da 1957 genel seçimi için CHP’den milletvekili adayı olarak aktif siyasete atılmıştır.⁹⁶

Ecevit, CHP’den milletvekili adayı olmasından sonraki ilk yazılarından birinde 1950 öncesi ve sonrasının karşılaştırmasını yapmıştır. Basın mensupları, yargı üyeleri, üniversite profesörleri ve emekçi kesimler açısından 1950 öncesinin daha olumlu bir tablo arz ettiğini vurgulamış ve 1957 yılına geldiğinde 1950 öncesi döneminin aranı hale geldiğini yazmıştır. İlk seçimlerde 1950 öncesindeki “huzura ve kişi güvenliğine” erişebilmesi ve daha ileri bir demokrasiyle kucaklaşabilmesi için CHP iktidarını ön koşul olarak kabul etmiştir.⁹⁷ Bir başka yazısında ise DP iktidarının ülkeyi iktisadi açıdan darboğaza sürüklediğini ve aynı zamanda da demokratik hak ve özgürlükleri daraltan bir politika izlediğini belirterek bütün bu gelişmeleri Mustafa Kemal Atatürk devrimine karşıt bir hamle olarak görmüştür. Hürriyeti, demokrasiyi ve kalkınmayı bir arada gerçekleştirebilecek bir kuşağın DP döneminin olumsuzluklarını ortadan kaldırdığını ifade etmiştir.⁹⁸ Yaklaşan genel seçimi “diktatörlükle demokrasi arasında” bir mücadele olarak yorumlamış ve köylü-kentli büyük çoğunluğun bu gerçeği görerek sandığa gideceğini iddia etmiştir.⁹⁹

⁹² Bülent Ecevit, “Siyasal Gelişmemizdeki Çıkmaz IX: Son Deneme”, *Ulus*, 5 Ağustos 1957.

⁹³ Bülent Ecevit, “Siyasal Gelişmemizdeki Çıkmaz X: Derdin Kaynağı”, *Ulus*, 8 Ağustos 1957.

⁹⁴ Bülent Ecevit, “Siyasal Gelişmemizdeki Çıkmaz XI: Anayasanın Tek Yaptırımı”, *Ulus*, 9 Ağustos 1957.

⁹⁵ Bülent Ecevit, “Siyasal Gelişmemizdeki Çıkmaz XII: Yargı Gücüyle İdare Arasındaki Sınır”, *Ulus*, 11 Ağustos 1957.

⁹⁶ Dündar, Akar, *Karaoğlan*, s.59.

⁹⁷ Bülent Ecevit, “CHP’nin Taahhüdü”, *Ulus*, 10 Ekim 1957.

⁹⁸ Bülent Ecevit, “Sıkıntı Uğruna Hürriyetsizlik”, *Ulus*, 14 Ekim 1957.

⁹⁹ Bülent Ecevit, “27 Ekim’in Manâsı”, *Ulus*, 23 Ekim 1957.

1957 Genel Seçimi Sonrasında Bülent Ecevit

Bülent Ecevit'in öngörüsüne mukabil 1957 genel seçimini de daha öncelerde olduğu gibi DP kazanmıştır. Fakat DP oyları bir önceki seçimlere göre azalmıştır. DP oyların %48'ni alarak 424 milletvekiline sahip olurken CHP oyların %41'i ile 178 milletvekili çıkarmıştır. CMP ile Hürriyet Partisi (HP) ise 4'er milletvekilliği alabilmiştir.¹⁰⁰ Ecevit de CHP kontenjanından Ankara 13. sıra milletvekili olarak meclise girmiştir. Mutlak çoğunluk esasının uygulandığı seçim sistemine göre bir ilden en yüksek oyu alan parti o ilin bütün milletvekilliklerini kazanmaktaydı. Böylelikle Ecevit, son sıradan aday gösterilmesine rağmen milletvekili seçilebilmiştir. Ecevit, bu yeni görevinin yanında Ulus gazetesinde de yazmaya devam etmiştir.¹⁰¹

Şevket Süreyya Aydemir 1957 genel seçiminin sonuçları üzerine bir değerlendirmede bulunurken ortaya çıkan tabloyu İnönü ve CHP için geleceğin ümit vaat eden "bir filizi" DP içinde uyarı yüklü bir reaksiyon, sonun başlangıcı olarak betimlemiştir.¹⁰² Ecevit de Aydemir'in değerlendirmesiyle örtüşürmesine ortaya çıkan tablonun DP açısından "Sahte Zafer" olduğu iddiasında bulunmuştur. Seçimlerden alınan neticenin, DP iktidarının "memlekette ve dünyada" yalnızlaştığını gösteren bir veri olduğunu belirtmiştir. İktidarın seçimlere hile karıştırdığını da öne süren Ecevit, bütün kanunsuzluklara rağmen CHP'nin 178 milletvekili çıkarabilmesini önemli bir başarı göstergesi olarak görmüş ve "bütün baskı tedbirlerine" rağmen yurttaşların CHP'ye yöneliminin engellenemediğini yazmıştır.¹⁰³ DP'nin meclis grubuna da bir çağrı da bulunarak seçimlerdeki toplumsal tepkinin Başbakan Menderes'e yönelik olduğunu ifade etmiş, DP meclis grubunun "Türk milletinin açığa vurduğu inkar edilmez hoşnutsuzluğu teslim edip, kendi partilerini ve gruplarını bu hoşnutsuzluğun hedefi olmaktan" çıkarmaları için Menderes dışında bir başbakan arayışına yönelmeleri gerektiğini belirtmiş ve bunun gerçekleşmesini rejimin geleceği açısından elzem görmüştür.¹⁰⁴

1957 genel seçimi sonrasında siyasal gerilim artarak devam etmiştir. DP öncelikle 27 Aralık 1957 tarihinde bir içtüzük değişikliğine giderek muhalefet üzerindeki baskıyı arttırmıştır. Meclis içtüzüğünün değiştirilmesinden sonra iktidar ile muhalefet arasındaki uçurum daha da derinleşmeye başlamıştır. İstanbul Üniversitesi Anayasa Hukuku Profesör Hüseyin Naili Kubalı, 27

¹⁰⁰ Sina Akşin "Siyasal Tarih 1950-1960", *Türkiye Tarihi 4 Çağdaş Türkiye 1908-1980*, Yay Yön: Sina Akşin, Cem Yayınları, İstanbul, 2008, s.218.

¹⁰¹ Çolak, *Bülent Ecevit Karaoğlan*, s.102.

¹⁰² Şevket Süreyya Aydemir, *İkinci Adam 1950-1964*, Cilt III, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2000, s.253.

¹⁰³ Bülent Ecevit, "Sahte Zafer", *Ulus*, 30 Ekim 1957.

¹⁰⁴ Bülent Ecevit, "Rejim= Menderes", *Ulus*, 12 Kasım 1957.

Aralık kararlarını anayasaya aykırı olarak kınamıştır. Tevfik İleri ise, Kubalı'yı üniversiteyi politize etmekle suçlamıştır. Bu gelişme üzerine Kubalı 1 Şubat 1958 tarihinde açığa alınmıştır. Siyasal gerilime ek olarak ülkenin iktisadi durumu iyileşmenin aksine daha da kötüleşmiştir.¹⁰⁵ Ekonomideki sorunlara bir çözüm bulmayan Başbakan Menderes, ilk hamle olarak tekellerine zam yapmış daha sonra da dış baskılar altında 4 Ağustos 1958'de Türk parasının dış değerini üç mislinden fazla düşüren bir karara imza atmıştır. Bu ödüne karşılık Batılı devletler Türkiye için 359 milyon dolarlık bir krediyi onaylamıştır.¹⁰⁶ Bütün bu gelişmeler karşısında CHP Genel Başkanı İnönü, 10-13 Ekim 1958 tarihleri arasında toplanan CHP İstanbul İl Kongresi'nde muhalefet partilerine DP iktidarına karşı iş birliği yapma çağrısında bulunmuştur. Başbakan Menderes ise Manisa İl Kongresi'nde muhalefete karşı bir "vatan cephesi" kurulması gerektiğinden bahsetmiştir.¹⁰⁷

Bülent Ecevit içinden geçilen bu süreçte temel referanslarını Batı demokrasısından alan bir siyasal düzenin kurulmasını Türkiye için tek çıkış yolu olarak görmüştür. Türkiye'deki siyasal sistemi Batılı parlamenter sistemlerle kıyaslayan Ecevit, "*Hür Batı ülkelerinde, yurttaşların hükümeti serbestçe tenkid edip denetleyebilecekleri, parlamentolarına her meseleyi getirebilecekleri*" bir yönetim mekanizmasının varlığına ve kişisel hürriyetlerin "*bağımsız bir adalet cihazı*" tarafından korunmasına mukabil Türkiye'nin bu imkanlardan mahrum olduğunu yazmıştır. Batılı ülkelerin bütün problemlerine, bütün sorunlarına demokratik bir zemin üzerinde çözüm aradıklarını ve hatta komünizmle mücadelelerinde demokratik bir yaklaşımı temel aldıklarını savunmuştur.¹⁰⁸ Türkiye'de ise Başbakan Menderes'in "*şahsi hakimiyetini pekiştirmek için*" parlamenter sistemin temeli olan güçler ayrılığı prensibinden hızla uzaklaştığının altını çizerek bu durumun başta ekonomi olmak üzere birçok alanda ciddi sorunlara kaynak teşkil ettiğini belirtmiştir.¹⁰⁹ Bu yazısı nedeniyle Ulus gazetesinin kapatılmasına yönelik bir davanın açılmasına neden olan Ecevit¹¹⁰ daha sonraki yazılarında da Batılı standartlarda bir demokrasi inşa edilmediği sürece "*en mükemmel iktisadi plan ve programlar*"ın istenilen sonucu veremeyeceğini ve Türkiye'nin iktisadi açıdan kalkınamayacağını ifade etmiştir.¹¹¹ DP'nin iktisadi ve siyasi açıdan liberal bir görüşe sahip olduğunu iddia

¹⁰⁵ Ahmad, *Demokrasi Sürecinde Türkiye 1945-1980*, s. 90.

¹⁰⁶ Eroğul, *Demokrat Parti Tarihi ve İdeolojisi*, s.221.

¹⁰⁷ Feroz & Bedia Turgay Ahmad, *Türkiye'de Çok Partili Politikanın Açıklamalı Kronolojisi 1945-1971*, s.231-232.

¹⁰⁸ Bülent Ecevit, "Yıkıcı Faaliyetler ve Yıkılan Demokrasimiz", *Ulus*, 31 Ocak 1958.

¹⁰⁹ Bülent Ecevit, "Uzmanlar Ne Yapsın", *Ulus*, 28 Mart 1958.

¹¹⁰ Milliyet, 18 Mayıs 1958.

¹¹¹ Bülent Ecevit, "Tedbirler Neden Yürümez", *Ulus*, 29 Mart 1958.

etmesine rağmen bütün uygulamalarında “aşırı solcu partilerin” izinden gitmediğini ifade ederek¹¹² iktidarı en hassas olduğu konu üzerinden hedef almıştır.

DP iktidarı 1959 yılıyla birlikte Türkiye’yi yönetebilme yetisini hızla kaybetmeye başlamıştır. Aralıksız devam eden ekonomik başarısızlıklar bu durumu daha da hızlandırmıştır. Ekonomik sıkıntılar büyüdükçe hükümete yönelik eleştiriler daha da sertleşmiştir.¹¹³ CHP ise yeni bir kimliğe bürünerek ekonomik ve sosyal adaletle ilgili konular yoğunlaşmıştır. 12-15 Ocak 1959 tarihleri arasında toplanan CHP’nin 14. Kurultayı kabul etmiş olduğu “İlk Hedefler Beyanname’si” ile sosyal adalet ilkesinin anayasada yer almasını istemiş, anti- demokratik yasaların kaldırılmasını talep etmiş, ikinci bir meclisin kurulmasını öngörmüş, anayasa mahkemesinin kurulmasını talep etmiş ve yargıçlar kurulunun gerekliliğine işaret etmiştir.¹¹⁴ Türk siyasal yaşamında ekonomik bunalımın tetiklediği kriz 1959 yılının ikinci yarısından itibaren daha da artmıştır. Toplumun orta ve düşük gelirli kesimlerine ek olarak büyük sanayiciler de ekonomideki plansızlıktan ve dalgalanmadan yakınmaya başlamışlardır. CHP Genel Başkanı İnönü 30 Nisan günü Ege bölgesine bir gezi düzenleyerek DP iktidarına karşı daha sert bir muhalefetin ilk izlenimlerini vermeye başlarken, gezi boyunca da istenmeyen olaylar yaşanmıştır.¹¹⁵

Ecevit bütün bu gelişmeleri hem siyasetin merkezinde yer alan bir milletvekili hem de bir gazeteci kimliğiyle izlemiştir. Her şeyden önce 1959 yılıyla birlikte DP iktidarının bir çözülme ve bir aşınma içinde olduğunu iddia etmiştir. İktidarın muhalefete karşı gittikçe sertleşen tutumunun¹¹⁶ DP’nin “yaşama gücünü yitirmiş” olmasından kaynaklandığını savunmuş ve Türkiye’nin ihtiyaç duyduğu dinamizmi karşılama potansiyelinden uzak olduğunu yazmıştır.¹¹⁷ DP’nin iktisadi sorunları toplumsal sonuçları ile bir arada ele alan planlı bir kalkınma modelini benimsemedikçe hızla artan nüfusu tatmin edebilecek bir endüstriyi kuramayacağını ifade etmiştir. İktidarın yaklaşımıyla ülkenin siyasal ve sosyo- ekonomik sorunlarının çözülmemeyeceği gibi¹¹⁸ aksine her alanda bunalımın daha da derinleşeceğini dile getirmiştir. Son yıllarda cumhuriyetin demokratik niteliğinin daha hızlı aşındığını ve ülkedeki siyasal sistemin doğu toplumlarında görünen “güdümlü demokrasi”leri çağrıştırmaya başladığını belirten Ecevit, bu gidişatın durdurulabilmesi için “İlk Hedefler

¹¹² Bülent Ecevit, “Yönsüzlük ve Kalkınma”, *Ulus*, 20 Mayıs 1958.

¹¹³ Emre Kongar, *21. Yüzyılda Türkiye, 2000’li Yıllarda Türkiye’nin Toplumsal Yapısı*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2016, s.154.

¹¹⁴ Tevfik Çavdar, “Cumhuriyet Halk Partisi (1950-1980)”, *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1983, s.2029.

¹¹⁵ Cem Eroğlu, “Çok Partili Düzenin Kuruluşu: 1945-71”, *Geçiş Sürecinde Türkiye*, s.132.

¹¹⁶ Bülent Ecevit, “Düşüş”, *Ulus*, 26 Ağustos 1959

¹¹⁷ Bülent Ecevit, “Yaşlanan DP”, *Ulus*, 8 Ağustos 1959.

¹¹⁸ Bülent Ecevit, “Çıkmaz”, *Ulus*, 13 Ağustos 1959.

Beyannamesi” nin pratiğe dökülmesi gerektiğini savunmuştur.¹¹⁹ Bu değerlendirilmesinin toplumun geniş bir kesimi tarafından paylaşıldığını vurgulayabilmek için DP’nin “*Meclis içinde çoğunluk, Meclis dışında azınlık*” olduğunu yazmıştır.¹²⁰ İktidarın oylarındaki erimenin ciddiyetini, “*Ege’nin Malatya*” olarak nitelenen muhalif yerleşim yerlerinin 1957 yılından itibaren hızla çoğaldığını belirterek göstermeye çalışmıştır.¹²¹

Başbakan Menderes 12 Ocak 1960 tarihli bir radyo konuşmasında seçimler için henüz bir karar verilmediğini ifade etmiştir. Ecevit hem Menderes’in bu açıklaması hem de CHP Genel Başkanı İnönü’nün Bilecik’te seçimler hakkında konuşması üzerine¹²² olsa gerek 1960 yılının ilk aylarıyla birlikte Ulus gazetesindeki köşesinden ısrarla seçimlerin öne alınması konusunu işlemeye başlamıştır. Ecevit, ülkedeki siyasal atmosferin olağanüstü bir biçimde gerildiğine dikkatleri çekerek iktidarının ülkeyi yönetme gücünün kalmadığını belirtmiş ve bir an önce seçimlere gidilmesi gerektiğini aksi takdirde gidişatın sonunun “*facıyla bitebileceğini*” yazmıştır.¹²³ Başbakan Menderes’in bir konuşmasında Vatan Cephesinin kuruluşunu ‘*Büyük milletimizin seçimler yolundan kendi iradesini memlekette hâkim kılmasının yanında, şartlar başka bir yoldan da Türk milletinin işlere el koyması lüzumunu şiddetle hissettiriyordu*’ sözleriyle açıklamasını eleştirerek bu sözlerin anlamının “*hiç seçim yapmamak*” olarak da yorumlanabileceğini ifade etmiş ve bunun yanlışlığına değinerek erken seçim isteğini tekrarlamıştır.¹²⁴

Erken seçim tartışmalarının devam ettiği günlerde DP iktidarı muhalefeti yasalara aykırı bir kampanyaya girmekle ve ihtilali haklı göstermeye çalışmakla suçlamaya başlamıştır. CHP Genel Başkanı İnönü’nün Kayseri gezisi ilk defa asker kullanılarak engellenmek istenmiştir. Gerilimin doruğa ulaşması ise iktidar partisinin 12 Nisan 1960’ta CHP ve genel olarak da bütün muhalefet hakkında meclis soruşturması kararı almasıyla yaşanmıştır. Bu karardan altı gün sonra 15 DP milletvekilinden oluşan bir soruşturma komisyonu kurulmuştur. 27 Nisan 1960 tarihinde ise soruşturma komisyonunun yetkilerini düzenleyen bir yasa kabul edilmiştir. Buna göre komisyon üyeleri savcılar, sulh ve sorgu hakimlerinin, adli ve askeri bütün mercilerin yetkileriyle kuşatılmıştır. Bunun üzerine İstanbul ve Ankara’da yasayı protesto eden geniş

¹¹⁹ Bülent Ecevit, “Cumhuriyet ve İlk Hedefler”, *Ulus*, 29 Ekim 1959.

¹²⁰ Bülent Ecevit, “Meclise Dönün”, *Ulus*, 27 Eylül 1959.

¹²¹ Bülent Ecevit, “Egenin Malatyalı”, *Ulus*, 2 Ocak 1960.

¹²² Feroz & Bedia Turgay Ahmad, *Türkiye’de Çok Partili Politikanın Açıklamalı Kronolojisi 1945-1971*, s.256.

¹²³ Bülent Ecevit, “İktidar Süresine Gücü Yetmeyen DP”, *Ulus*, 11 Şubat 1960.

¹²⁴ Bülent Ecevit, “Seçim veya Vatan Cephesi”, *Ulus*, 23 Şubat 1960.

katılımlı gösteriler başlamıştır. Bu ortam içinde 27 Mayıs 1960 darbesi gerçekleşmiştir.¹²⁵

Darbeye giden süreçteki yazılarında Ecevit, DP iktidarı ile muhalefet arasındaki havanın iyice kötüleşmesini yorumlarken siyasal iktidarın ilk yapılacak olan seçimleri kaybedeceğini açık seçik görmesi üzerine seçimlere muhalefet partileri olmaksızın gidebilmenin yollarını aramaya başladığını yazmıştır. DP yöneticilerin gerçekleşecek ilk genel seçimi muhalefeti bütünüyle tasfiye ettikten sonra yapmayı planladığını iddia etmiştir. Böyle bir girişimin ise faturasının Türkiye için çok ağır olacağı uyarısında bulunarak iktidarın erken seçime zorlanması gerektiğini bir defa daha vurgulamıştır.¹²⁶ DP iktidarının muhalefeti illegal olmakla itham etmesini ise CHP'nin bütün faaliyetlerinin yasal sınırlar içinde gerçekleştiğini belirtmiş ve söz konusu suçlamada bulunanları ise yasalara uymayan “*gayri meşru*” bir partizan hareketi olarak tanımlamıştır. CHP'nin yasa dışı bir oluşum gibi gösterilerek bütünüyle siyasal sistemin dışında bırakılması durumunda ise Türk siyasetinin şiddetli bir felaket (catastrophe) ile karşı karşıya kalacağını öne sürmüştür.¹²⁷ Bu yaklaşımdan hareket eden Ecevit, 27 Mayıs 1960 günü gerçekleşen askeri darbeyi, siyasal yaşamı kaos ortamına doğru sürükleyen bir süreci önleyen bir dinamik olarak olumlu karşılamıştır. Orduya ilerici bir misyon yükleyen Ecevit'e göre ordu; “*hürriyet ve demokrasi ülküsünün*” kapanmak üzere olan yolunu açmıştır.¹²⁸

Sonuç

Türk siyasetinde ve düşüncesinde derin izler bırakan ve de aydın- siyasetçi kuşağının önemli bir temsilcisi olan Bülent Ecevit gerek gazetecilik mesleğine gerekse de aktif siyaset hayatına DP iktidarının siyasal alanı otoriter bir eğilimle şekillendirmeye çalışmasına itiraz ederek başlamıştır. Bu kapsamda 14 Mayıs 1950 genel seçimiyle başlayan sürecin devamında kişisel bir idare tarzının giderek belirginleştiğini, toplumcu demokratik ve sosyal adaleti gözetmesi gereken hukuk devletinin esas prensiplerine ve temel hak ve özgürlüklere karşı bir siyasal düzenin kurulduğunu iddia etmiştir. Türkiye Cumhuriyeti'nin ağır ekonomik sorunlarla karşı karşıya kalmasını demokratik geleneğin yeterince güçlenmeyerek aksine gittikçe örselenmesine bağlamıştır. Siyasi ve iktisadi yönleriyle ortaya çıkan bu tablonun; demokrasiyi, hukuk üstünlü-

¹²⁵ Cem Eroğlu, “Çok Partili Düzenin Kuruluşu: 1945-71”, *Geçiş Sürecinde Türkiye*, s.134.

¹²⁶ Bülent Ecevit, “Tedbirler ve Ötesi”, *Ulus*, 12 Nisan 1960.

¹²⁷ Bülent Ecevit, “CHP Yer Altına Sığmaz”, *Ulus*, 8 Nisan 1960.

¹²⁸ Bülent Ecevit, “Günaydın”, *Ulus*, 27 Mayıs 1960.

ğünü, sosyal adaleti ve iktisadi bağımsızlığı gözeten modern bir devletin kurulması amaçlayan Atatürk devrimlerine karşı bir gidişatı da tasvir ettiğini vurgulamıştır.

Bülent Ecevit, seçim yoluyla yaşanacak bir değişimin sonunda kuvvetler ayrılığını temel alan, hukukun üstünlüğüne, temel hak ve özgürlüklere, şeffaf ve katılımcı bir anlayışa dayalı parlamenter bir sistemin kurulmasını Türkiye'yi bunalımdan çıkaracak bir yol olarak görmüştür. DP iktidarının anti-demokratik siyaset anlayışına karşı öne sürdüğü çözüm yollarının 1961 Anayasasının temel değerlerine de yansıdığını söylemek mümkündür. İktidarın seçimle değişmesi yönünde ısrarcı olan Ecevit, 1959 yılıyla birlikte seçimle gitmeyi kabul etmeyen bir anlayışın belirginleşmeye başladığı düşüncesini vurgulamış ve bu görüşten hareketle de 27 Mayıs 1960 askeri darbesini ilerici bir hamle olarak görmüştür.

Kaynakça

Arşiv Belgeleri

BCA 30-1-0-0/ 12-75-1.

BCA 30-1-0-0/ 13-76-5.

BCA 30-18-1-2/ 124-81-15.

BCA 30-1-0-0/51-309-7.

Resmî Yayınlar

Kanunlar Dergisi, Cilt: 33. No: 8516.

Resmî Gazete, 11 Aralık 1951, S.7979.

Resmî Gazete, 16 Aralık 1953, S. 8584.

Resmî Gazete, 4 Şubat 1954, S. 8625.

Resmî Gazete, 17 Mart 1954, S. 8660.

Sürelî Yayınlar

Cumhuriyet

Halkçı

Son Havadis

Ulus

Yeni Ulus

Kitap ve Makaleler

Ahmad, Feroz, *Demokrasi Sürecinde Türkiye 1945-1980*, Hil Yayınları, 4. Baskı, İstanbul, 2010.

Ahmad, Feroz, “Türkiye Cumhuriyeti Dönemi Siyasal Gelişmeleri” *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, C.7, İletişim Yayınları, İstanbul, 1987.

Ahmad, Feroz & Bedia Turgay, *Türkiye’de Çok Partili Politikanın Açıklamalı Kronolojisi 1945-1971*, Kırmızı Kedi, İstanbul, 2021.

Aydemir, Şevket Süreyya, *Menderes’in Dramı*, Remzi Kitabevi, 16. Basım, İstanbul, 2015.

Aydemir, Şevket, Süreyya, *İkinci Adam 1950-1964*, Cilt III, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2000.

Akşin, Sina, “*Siyasal Tarih 1950-1960*”, *Türkiye Tarihi 4 Çağdaş Türkiye 1908-1980*, Yay Yön: Sina Akşin, Cem Yayınları, İstanbul, 2008.

- Baban, Cihad, *Politika Galerisi, Büstler ve Portreler*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1970.
- Belli, Orhan Şemsi, *Çocukluğundan Liderliğine Kadar Bülent Ecevit*, Ak Kitabevi, İstanbul.
- Bila, Hikmet, *CHP 1919-1999*, Doğan Kitap, 2. Baskı, İstanbul, 1999.
- Boratav, Korkut, “İktisat Tarihi” *Çağdaş Türkiye 1908-1980*, Yay Yön: Sina Akşin Cem Yayınları, İstanbul, 2008.
- Çavdar, Tevfik, “*Cumhuriyet Halk Partisi (1950-1980)*“, *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1983.
- Çavdar, Tevfik, “Demokrat Parti”, *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, C.8, İletişim Yayınları, İstanbul, 1987.
- Çavdar, Tevfik, *Türkiye'nin Demokrasi Tarihi 1950'den Günümüze*, İmge Kitabevi, 5. Baskı, Ankara, 2013.
- Çolak, Mustafa, *Bülent Ecevit Karaoğlan*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2020.
- Duverger, Maurice, *Siyasi Partiler*, Bilgi Yayınevi, 4. Baskı, Ankara, 1993.
- Dündar, Can, Rıdvan Akar, *Karaoğlan*, Can Yayınları, İstanbul, 2015.
- Ecevit, Bülent, “İnkılâplar ve Dış Siyaset”, *Pazar Postası*, 12 Ağustos 1951.
- Ecevit, Bülent, “Devrimler Türkiye’inde: Dün ve Yarın”, *Ulus*, 19 Aralık 1952.
- Ecevit, Bülent, “Demokrasi ve Cesaret”, *Son Havadis*, 24 Şubat 1953.
- Ecevit, Bülent, “Gençlik ve Demokrasi”, *Ulus*, 20 Temmuz 1953.
- Ecevit, Bülent, “Bizim Başbakanımız Diktatör Olamaz”, *Ulus*, 31 Temmuz 1953.
- Ecevit, Bülent, “Demokrasi de Vatandaşlık Vazifeleri”, *Yeni Ulus*, 14 Ocak 1954.
- Ecevit, Bülent, “Radyo Boykotu”, *Yeni Ulus*, 15 Ocak 1954.
- Ecevit, Bülent, “Armut, Piş”, *Yeni Ulus*, 13 Şubat 1954.
- Ecevit, Bülent, “Bana mı Kaldı”, *Yeni Ulus*, 28 Şubat 1954.
- Ecevit, Bülent, “Köy Enstitüleri Neden Tarihe Karıştı”, *Yeni Ulus*, 31 Ocak 1954.
- Ecevit, Bülent, “Politika Dışı Çoğunlukla Demokrasi”, *Yeni Ulus*, 2 Mart 1954.
- Ecevit, Bülent, “Yabancılarla Hazırlatılan Kanun”, *Yeni Ulus*, 26 Ocak 1954.
- Ecevit, Bülent, “Kanunî Devrine Doğru Terakkî”, *Yeni Ulus*, 27 Nisan 1954.
- Ecevit, Bülent, “Basit Bir Ekonomi Anlayışı”, *Yeni Ulus*, 24 Nisan 1954.
- Ecevit, Bülent, “Halktan Doğacak Altı Ok”, *Yeni Ulus*, 5 Mayıs 1954.
- Ecevit, Bülent, “İki İhtimal”, *Yeni Ulus*, 21 Mayıs 1954.
- Ecevit, Bülent, “Biz İnkılâpların Bekçisiyiz”, *Yeni Ulus*, 29 Temmuz 1954.

- Ecevit, Bülent, “Karanlıklar İçinde Bir Işık”, *Yeni Ulus*, 1 Ağustos 1954.
- Ecevit, Bülent, “Yeni Devletçilik”, *Yeni Ulus*, 11 Mayıs 1954.
- Ecevit, Bülent, “Dünü Aratacak Yarın”, *Yeni Ulus*, 14 Haziran 1954.
- Ecevit, Bülent, “İrtica Karşısında C.M.P nin Tutumu”, *Ulus*, 14 Temmuz 1955.
- Ecevit, Bülent, “Bizim Anlayamayacağımız Bir Mantık”, *Halkçı*, 7 Nisan 1955.
- Ecevit, Bülent, “Yeşil Cüppeli Cumhuriyet Çocukları”, *Halkçı*, 24 Nisan 1955.
- Ecevit, Bülent, “Esrar ve Demokrasi”, *Ulus*, 15 Haziran 1955.
- Ecevit, Bülent, “Millî Mücadele Ruhu”, *Halkçı*, 3 Mayıs 1955.
- Ecevit, Bülent, “Egemenlik Mücadelesi”, *Ulus*, 25 Ağustos 1955.
- Ecevit, Bülent, “Gençliğe Çağrı”, *Ulus*, 13 Haziran 1955.
- Ecevit, Bülent, “Mukaddes İhtiyatsızlık”, *Ulus*, 14 Haziran 1955.
- Ecevit, Bülent, “İktisadi Sömürge Nasıl Olunur”, *Ulus*, 21 Temmuz 1955.
- Ecevit, Bülent, “Hükümetin Siyaseti”, *Ulus*, 2 Temmuz 1955.
- Ecevit, Bülent, “Sıkıntılı Günlerde Halkın Davranışı”, *Ulus*, 27 Haziran 1955.
- Ecevit, Bülent, “6 Eylül Neden Oldu”, *Ulus*, 12 Eylül 1955.
- Ecevit, Bülent, “McCarthy Kadar Olabilseler”, *Ulus*, 19 Ocak 1956.
- Ecevit, Bülent, “Başbakan ve Komünizm”, *Ulus*, 14 Nisan 1956.
- Ecevit, Bülent, “Demirperde Gerisini Geride Bırakıyoruz”, *Ulus*, 5 Haziran 1956.
- Ecevit, Bülent, “DP için Çıkar Yol”, *Ulus*, 26 Nisan 1956.
- Ecevit, Bülent, “XII. Kurultay”, *Ulus*, 21 Mayıs 1956.
- Ecevit, Bülent, “Ekmek ve Demokrasi”, *Ulus*, 27 Mayıs 1956.
- Ecevit, Bülent, “Çıkmaz”, *Ulus*, 26 Temmuz 1957.
- Ecevit, Bülent, “Siyasal Gelişmemizdeki Çıkmaz II: Mutlakîyetin Başlangıcı”, *Ulus*, 27 Temmuz 1957.
- Ecevit, Bülent, “Siyasal Gelişmemizdeki Çıkmaz III: Boşluklar”, *Ulus*, 29 Temmuz 1957.
- Ecevit, Bülent, “Siyasal Gelişmemizdeki Çıkmaz V: Millî İradenin Harekete Geçişi”, *Ulus*, 31 Temmuz 1957.
- Ecevit, Bülent, “Siyasal Gelişmemizdeki Çıkmaz VI: Kurtuluş Savaşı ve Kütle Demokrasisi”, *Ulus*, 1 Ağustos 1957.
- Ecevit, Bülent, “Siyasal Gelişmemizdeki Çıkmaz VIII:1924-1945”, *Ulus*, 4 Ağustos 1957.

- Ecevit, Bülent, “Siyasal Gelişmemizdeki Çıkma IX: Son Deneme”, *Ulus*, 5 Ağustos 1957.
- Ecevit, Bülent, “Siyasal Gelişmemizdeki Çıkma X: Derdin Kaynağı”, *Ulus*, 8 Ağustos 1957.
- Ecevit, Bülent, “Siyasal Gelişmemizdeki Çıkma XI: Anayasanın Tek Yaptırımı”, *Ulus*, 9 Ağustos 1957.
- Ecevit, Bülent, “Siyasal Gelişmemizdeki Çıkma XII: Yargı Gücüyle İdare Arasındaki Sınır”, *Ulus*, 11 Ağustos 1957.
- Ecevit, Bülent, “CHP’nin Taahhüdü”, *Ulus*, 10 Ekim 1957.
- Ecevit, Bülent, “Sıkıntı Uğruna Hürriyetsizlik”, *Ulus*, 14 Ekim 1957.
- Ecevit, Bülent, “27 Ekim’in Manâsı”, *Ulus*, 23 Ekim 1957.
- Ecevit, Bülent, “McCarthy Kadar Olabilseler”, *Ulus*, 19 Ocak 1956.
- Ecevit, Bülent, “Başbakan ve Komünizm”, *Ulus*, 14 Nisan 1956.
- Ecevit, Bülent, “Demirperde Gerisini Geride Bırakıyoruz”, *Ulus*, 5 Haziran 1956.
- Ecevit, Bülent, “DP için Çıkar Yol”, *Ulus*, 26 Nisan 1956.
- Ecevit, Bülent, “XII. Kurultay”, *Ulus*, 21 Mayıs 1956.
- Ecevit, Bülent, “Ekmek ve Demokrasi”, *Ulus*, 27 Mayıs 1956.
- Ecevit, Bülent, “Çıkma”, *Ulus*, 26 Temmuz 1957.
- Ecevit, Bülent, “Siyasal Gelişmemizdeki Çıkma II: Mutlakîyetin Başlangıcı”, *Ulus*, 27 Temmuz 1957.
- Ecevit, Bülent, “Siyasal Gelişmemizdeki Çıkma III: Boşluklar”, *Ulus*, 29 Temmuz 1957.
- Ecevit, Bülent, “Siyasal Gelişmemizdeki Çıkma V: Milli İradenin Harekete Geçişi”, *Ulus*, 31 Temmuz 1957.
- Ecevit, Bülent, “Siyasal Gelişmemizdeki Çıkma VI: Kurtuluş Savaşı ve Kütle Demokrasisi”, *Ulus*, 1 Ağustos 1957.
- Ecevit, Bülent “Siyasal Gelişmemizdeki Çıkma VIII:1924-1945”, *Ulus*, 4 Ağustos 1957.
- Ecevit, Bülent, “Siyasal Gelişmemizdeki Çıkma IX: Son Deneme”, *Ulus*, 5 Ağustos 1957.
- Ecevit, Bülent, “Siyasal Gelişmemizdeki Çıkma X: Derdin Kaynağı”, *Ulus*, 8 Ağustos 1957.
- Ecevit, Bülent, “Siyasal Gelişmemizdeki Çıkma XI: Anayasanın Tek Yaptırımı”, *Ulus*, 9 Ağustos 1957.

- Ecevit, Bülent, “Siyasal Gelişmemizdeki Çıkmaz XII: Yargı Gücüyle İdare Arasındaki Sınır”, *Ulus*, 11 Ağustos 1957.
- Ecevit, Bülent, “CHP’nin Taahhüdü”, *Ulus*, 10 Ekim 1957.
- Ecevit, Bülent, “Sıkıntı Uğruna Hürriyetsizlik”, *Ulus*, 14 Ekim 1957.
- Ecevit, Bülent, “27 Ekim’in Manâsı”, *Ulus*, 23 Ekim 1957.
- Ecevit, Bülent, “Sahte Zafer”, *Ulus*, 30 Ekim 1957.
- Ecevit, Bülent, “Rejim= Menderes”, *Ulus*, 12 Kasım 1957.
- Ecevit, Bülent, “Yıkıcı Faaliyetler ve Yıkılan Demokrasimiz”, *Ulus*, 31 Ocak 1958.
- Ecevit, Bülent, “Uzmanlar Ne Yapsın”, *Ulus*, 28 Mart 1958.
- Ecevit, Bülent, “Tedbirler Neden Yürümez”, *Ulus*, 29 Mart 1958.
- Ecevit, Bülent, “Yönsüzlük ve Kalkınma”, *Ulus*, 20 Mayıs 1958.
- Ecevit, Bülent, “Düşüş”, *Ulus*, 26 Ağustos 1959
- Ecevit, Bülent, “Yaşlanan DP”, *Ulus*, 8 Ağustos 1959.
- Ecevit, Bülent, “Çıkmaz”, *Ulus*, 13 Ağustos 1959.
- Ecevit, Bülent, “Cumhuriyet ve İlk Hedefler”, *Ulus*, 29 Ekim 1959.
- Ecevit, Bülent, “Meclise Dönün”, *Ulus*, 27 Eylül 1959.
- Ecevit, Bülent, “İktidar Süresine Gücü Yetmeyen DP”, *Ulus*, 11 Şubat 1960.
- Ecevit, Bülent, “Seçim veya Vatan Cephesi”, *Ulus*, 23 Şubat 1960.
- Ecevit, Bülent, “Tedbirler ve Ötesi”, *Ulus*, 12 Nisan 1960.
- Ecevit, Bülent, “CHP Yer Altına Sığmaz”, *Ulus*, 8 Nisan 1960.
- Ecevit, Bülent, “Günaydın”, *Ulus*, 27 Mayıs 1960.
- Erdem, Tarhan, “CHP’de Parti İçi Mücadelede “Kemalizm” ve “Devrimler” Tartışmaları Üzerine”, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce- Kemalizm*, Cilt: 2, İletişim Yayınları, İstanbul, 2014.
- Eroğlu, Cem, “Çok Partili Düzenin Kuruluşu: 1945-71”, *Geçiş Sürecinde Türkiye*, Der: İrvin C. Schick, E. Ahmet Tonak, Beşinci Baskı, Belge Yayınları, İstanbul, 2006.
- Eroğlu, Cem, *Demokrat Parti Tarihi ve İdeolojisi*, İmge Kitabevi, 4. Baskı, Ankara, 2003.
- Heper, Metin, *Türkiye’nin Siyasal Hayatı*, Doğan Kitap, İstanbul, 2011.
- Kayalı, Kurtuluş, *Türk Kültür Dünyasından Portreler*, İletişim Yayınları, 3. Baskı, İstanbul, 2014

- Koloğlu, Orhan, *Kim Bu Ecevit*, Boyut Kitapları, İstanbul, 2001.
- Kongar, Emre, *21. Yüzyılda Türkiye, 2000'li Yıllarda Türkiye'nin Toplumsal Yapısı, Remzi Kitabevi*, İstanbul, 2016.
- Öymen, Altan, *Değişim Yılları*, Doğan Kitap, 11. Baskı, İstanbul, 2018.
- Öymen, Altan, *Öfkeli Yıllar*, Doğan Kitap, 12. Baskı, İstanbul, 2018.
- Sağlamer, Kayhan, *Ecevit Olayı Bir Başbakanın Doğuşu*, Belge Yayınları, Ankara, 1974.
- Tachau, Frank, "Bülent Ecevit", *Türkiye'de Liderler ve Demokrasi*, Ed: Metin Heper, Sabri Sayarı, Çev: Zuhâl Bilgin, Kitapyayınevi, İstanbul, 2008.
- Toker, Metin, *Demokrasimizin İsmet Paşalı Yılları- DP'nin Altın Yılları 1950-1954*, Bilgi Yayınevi, 2. Basım, Ankara, 1991.
- Toker, Metin, *Demokrasimizin İsmet Paşalı Yılları DP Yokuş Aşağı 1954-1957*, Bilgi Yayınevi.
- Toker, Metin, *İsmet Paşayla 10 Yıl 1954-1957*, Cilt: 1, Akis Yayınları, Ankara, 1966.
- Tunçay, Mete, "Siyasal Hayat- Siyasal Gelişmenin Evreleri", *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, C.7, İletişim Yayınları, İstanbul, 1987, s.1979.
- Turan, Şerafettin, *Türk Devrim Tarihi Çağdaşlık Yolunda Yeni Türkiye (14 Mayıs 1950- 27 Mayıs 1960)*, 4. Kitap 2. Bölüm, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1999.
- Uyar, Hakkı, *Demokrat Parti İktidarında CHP 1950-1960*, Doğan Kitap, İstanbul, 2017.